De Twentse edelen

Anneke Koers

Voorwoord

Wat is het ware geluk? Tja, daar kan ik u moeilijk een antwoord op geven. Diogenes, de Griekse filosoof die in een wijnvat leefde, zei dat geluk een synoniem is voor tevredenheid. En een mens is tevreden wanneer al zijn verlangens zijn vervuld. Men moet dus, volgens Diogenes, van het leven niet te veel verlangen. Hoe geringer mijn wensen zijn, hoe sneller ik de toestand van tevredenheid heb bereikt… en gelukkiger ben. Wie heeft als kind bij het zien van een echt kasteel met een slotgracht niet gefantaseerd over vroegere tijden met dappere ridders, mooie jonkvrouwen en andere stoere verhalen. En als je ouder bent geworden en zo'n kasteel of buitenplaats weer ziet, is dat spannende gevoel nog steeds niet veranderd. Het lijkt of wat dat betreft de tijd nog steeds stil staat, of alles voortdurend hetzelfde blijft. Ik kreeg nog meer respect voor het verleden. Het is goed dat veel van dit cultuurhistorisch erfgoed nu nog aanwezig is.

Inleiding

Behalve legenden zijn er ook tastbare resten van het verleden bewaard gebleven. Denk maar aan de vele verhalen. Zoals van Karel de Grote, keizer op de overgang van de achtste naar de negende eeuw. Hij wordt de Grote genoemd, omdat hij een lange man was en veel grote daden op zijn naam heeft staan en veel wonderlijke verhalen. Denk aan het middeleeuwse verhaal Karel ende Elegast, waarin hij door 'engelse' krachten ontsnapt aan een aanslag op zijn leven en in een nacht op zijn paard een afstand van honderden kilometers kan afleggen. Een van zijn grote daden was de kerstening van de volken in onze streken. Dat is met heel veel geweld gegaan. De keus voor de inwoners van wat wij nu het Nedersaksisch taalgebied noemen was simpel: het kruis of de dood. In verreweg de meeste gevallen won het verstand van de emotie: velen lieten zich dopen. Het Nedersaksisch taalgebied: Noordoost Nederland, Noordwest Duitsland en de streek tussen IJssel en Elbe.

De oudste versterkingen waarvan resten over zijn, heten ringburgwallen of ringwallen. Dit waren van aarde opgeworpen wallen van enkele meters hoog met droge grachten ertussen. Zij dateren uit de elfde en de twaalfde eeuw. De Huneschans op de Duno bij Oosterbeek is een voorbeeld. Het is een ovaalvormige aarden wal van drie meter hoog, strategisch gelegen op de stuwwal van de Rijn. De buitenzijde van de wal werd beschermd door een houten palissade en een V-vormige droge gracht. Op het binnenterrein zijn bij opgravingen sporen van houten gebouwen uit het jaar 1000 aangetroffen. Daarna ontwikkelden zich tussen de jaren 1000 en 1250 de vroegste typen van stenen gebouwen, de zogenaamde mottenkastelen. Dat waren versterkingen die op kunstmatig opgeworpen heuvel werden gebouwd en die door hun hoge ligging een betere bescherming boden. De vierkante kastelen behoren tot de grootste kastelen van ons land. Voor de bouw en instandhouding was veel geld en voldoende politieke en militaire macht nodig. Alleen de grafelijke machthebbers en de leden van de hoge adel konden zich dergelijke bouwwerken veroorloven. In Twente zijn geen mottenkastelen bewaard gebleven. Van kasteel Rosendael (Velp) bleef een achttiende eeuwse boedelinventaris bewaard, waardoor een en ander bekend is over de huisvesting van het personeel. De kamenier had een eigen kamer die redelijk gemeubileerd was met twee linnenkasten, een ledikant, een vierkante tafel, zes beklede stoelen, een kapstok en een spiegel. De inventaris van 1764-1765 vermeldt verder drie meidenkamers, waarvan er een leeg stond. In totaal konden in deze kamers zeven meiden slapen, hoofdzakelijk in bedsteden. De knechten waren gehuisvest in de personeelskamers in het bouwhuis en in de tussenvleugel tussen het Huis en het bouwhuis. Volgens de inventaris was in deze kamers niet meer aanwezig dan matrassen en beddengoed en een enkele keer een spiegel. Ook hier zal het personeel in bedsteden hebben geslapen. Ook de 'jagerscamer' en de 'kokscamer' bij de keuken waren met niet meer dan beddengoed toegerust.

Twente wordt op tientallen plaatsen gesierd door kastelen en historische buitenhuizen. Dikwijls vormen zij de kern van een landgoed of buitenplaats, die met hun grote variatie aan historische structuren, met parken en bossen en landbouwgronden kenmerkend zijn voor de landstreek. Kastelen zijn met de kerken de oudste stenen gebouwen van ons land. Binnen hun muren hebben zich zowel familietaferelen als historische gebeurtenissen afgespeeld. Hun bewoners hebben vaak een belangrijke rol vervuld in regionale en landelijke ontwikkelingen. Behalve de eigenaren zelf waren architecten en kunstenaars bij hun bouw en decoratie betrokken. De aanwezigheid en het voortbestaan van deze tastbare getuigen van onze Twentse en vaderlandse geschiedenis zijn echter allerminst vanzelfsprekend. Oorlogshandelingen, economische recessie en verwaarlozing vormden door de eeuwen heen bedreigingen in hun

voortbestaan. In onze tijden zetten vele particuliere eigenaren en diverse monumentenorganisaties zich in voor hun instandhouding. Meestal is de stichting van een kasteel niet schriftelijk gedocumenteerd en kan een datering van de eerste bouwactiviteiten alleen op stilistische gronden of aan de hand van archeologisch onderzoek worden gegeven. Het meest concrete gegeven is vaak de eerste vermelding in een officieel document van een bestaand huis, dat dus voor die datum werd gesticht. Het kasteel Twickel is een goed voorbeeld van het proces van een geleidelijke groei. De oude burchten waren complexen met een voorburcht, een hoofdburcht en een donjon, die elk een rol speelden in de verdediging. De hoofdburcht bestond uit een vrijstaande zaalburcht, door water omgeven, met een meter twintig dikke muren. De zaal was toegankelijk via een ingang in de gevel van de ridderzaal. Gemetselde muurtrappen zorgden voor verbinding tussen de verdiepingen. Een donjon is een toren als verdedigingswerk. De kastelen waren geheel op verdediging ingesteld, met gracht, poortgebouw, binnengracht met brug en hoge gesloten muren, die vanuit vooruitspringende hoektorens konden worden verdedigd.

Hoe komen we aan havezathen? Hoe komen we aan adel? Wat heeft de katholieke kerk ermee te maken? De geschiedenis laat zien dat de ene havezathe na de andere is verdwenen, vooral in de negentiende eeuw. Ook dat het ene adellijke geslacht na het andere is uitgestorven. De wordingsgeschiedenis van al die havezathen laat zich niet zo duidelijk zien. Toch is men geïnteresseerd in een antwoord op deze vraag hoe we aan deze stand zijn gekomen en hoe de personen, die tot deze stand gerekend worden aan hun bezittingen kwamen. Het woord adel komt van een oud woord dat gebruikt werd voor mensen die behoorden tot de zogenaamde geboorteadel. Zij werden ook wel edlingi genoemd. Daarnaast was er een stand of klasse van de frilingi. Beide begrippen worden gehanteerd ten tijde van de Saksische geschiedschrijving. Dat is de tijd van de vrije markeinrichting, hetgeen inhoudt: er zijn hoven met daarop hofmeiers. Enkele grote bekende hoven waren de Hof te Espelo, de Hof te Borne en Hof Kagelink. Minder belangrijk is geweest de Hof te Rectum. Wat treffen we aan op deze hoven? Een behoorlijk omvangrijk grondbezit en ook een aantal lijfeigenen. Karel de Grote heeft de Saksen in het jaar 804 definitief onderworpen. Daarna heeft hij veel veranderingen doorgevoerd. Het verschil in standen heeft hij echter gelaten zoals het was. Ook de geboorteadel is toen ongemoeid gelaten. Onder zijn bewind is de Saksische gouw één graafschap Twente geworden. Ongeveer een eeuw later is Twente als leen van de keizer overgegaan aan de bisschoppen van Utrecht. Vanaf die tijd hebben de bisschoppen tweeërlei gezag in en over Twente uitgeoefend: wereldlijk (gekregen van de Duitse keizer) en geestelijk (sinds de evangelieverkondiging) gezag. Het was niet gebruikelijk als de troon van Huis veranderde zonder goede reden, zoals het gebrek aan erfkinderen, of erger nog, een erfkind dat dom of incompetent was, of wreed of inhalig. Continuïteit biedt stabiliteit, en stabiliteit biedt welvaart. Ze hebben Twente opgebouwd dankzij hun scherpe geest en het bloed van hun zonen en echtgenoten, waren begonnen met steden te bouwen en hadden een sterke natie gevormd vanuit de puinhopen van het Vikingenrijk. Ze hadden het recht elke man in de raad te beoordelen. De gezichten op de schilderijen waren daar aangebracht zodat elk statenlid het gevoel zou hebben dat hun daden door de geschiedenis werden gewogen.
Na de markeverdeling kreeg niet alleen de keuter, maar meer nog de grootgrondbezitteer een kans de woeste gronden rendabel te maken door daarop boerderijen te stichten. Tot de eerste nederzettingen in het voordien nog volslagen woest liggende Notterveld behoorde ook het Heynenoord. Hier liet Christiaan Henny uit Velp, die in 1844 nog eigenaar is van Huis De Grimberg, voor zijn koetsier een onderkomen bouwen. Omdat deze met zijn gezin was meegekomen werd deze familie Maassen van den Brink uit Rheden in de buurschap ‘De Velper’ genoemd. Van dit keuterboertje stammen alle thans nog in Twente wonende Maassen

van de Brink's af.
Het Huis De Grimberg te Rijssen stond in 1786 te koop als volgt:

Het Overste Huis en Havezathe de Grimberg, met Bouw- en Orangehuizen en Hoven, voorzien met privaatte en publicque Visscherijen, het regt van Verschrijving in de Provincie en Leenkamer, twee zesde stemmen in de Collatie van Predikant en Koster te Rijssen, moderne dubbele Bank en Grafkelder aldaar, halve Erfmarkerichterplaats van de Boerschap Notter en Zuna enz. enz. . Volgt een beschrijving van het Overste Huis, 'naar beste smaak verbeterd, hecht en sterk en welgesitueerd, wel betimmerd en logeabel', omringd met een breede Gragt, gelijk ook de daarbuiten liggende Hoven met een tweede Gragt omringd zijn, waarin een fraaie Vijver of Kom met Goud en Zilver Visjes en daarbij gelegen vermaakelijk Rngelsch Bosjen, alles welgesitueerd gelegen aan de met schuiten bevaaren Rivier de Aa, … zeer vermaakelijk … met een dagelijks daar doorgaande Passage van Postwagen en andere Rijtuigen.

Jan Zeger Sloet, eigenaar van De Woeste bij Weerselo ging erop in en kocht de havezathe; hij werd opgenomen in de Ridderschap. In 1802 verkocht hij De Grimberg en de erve Het Veer voor zevenenvijftigduizend gulden aan Ludwig Eberhard Friedrich Nehrkorn. Deze had als leerling gewerkt bij timmerman Peddemors en vertrok later naar Amsterdam waar hij architect was geworden. In 1749 vertrok hij naar Suriname en werd stadsbouwmeester van Paramaribo. Daar trouwde hij de rijke jonge weduwe Aaltje Margeretha Schröder. Ze kregen een zoon: Carl Friedrich. Ze keerden terug naar Nederland waar moeder en een tweede pasgeboren zoon in 1799 stierven. Vader en zoon vestigden zich op De Grimberg. In 1804 hertrouwde hij met Helena Brouwer. Hij stierf in 1812. Carl Friedrich werd erfgenaam maar hij vestigde zich in Kampen in 1820 als wijnkoper en verkocht De Grimberg. Het herenhuis was voor afbraak bestemd. Voor vijfendertighonderd gulden werd het gegund aan Willem Hendrik van Heerdt tot Eversberg. Het bouwhuis met de rechten werd verkocht aan Helena Brouwer, de stiefmoeder. Zij verkocht de Grimbergse goederen aan Christiaan Henny. Deze was getrouwd met Catharina Brouwer. Het landgoed van vijftien hectare diende voornamelijk als geldbelegging. In 1876 kocht Jan Harmen ter Horst, zoon van de oprichter van de jutefabriek in Rijssen het voor zijn zoons Gerrit Hendrik en Auke Hayo.
En nu begint onze reis door Twente. Brengen wij in de geest een bezoek aan de oude havezathen van Twente aan de hand van hetgeen is opgediept uit de charters en familiearchieven. Die zijn voor een groot deel nooit onderzocht of gepubliceerd. En aan de hand van de historische gegevens, verspreid in tal van grotere en kleinere werken. Dit werk wil geenszins een wetenschappelijke uitgave zijn waarbij bestudeerd wordt welk verhaal het oudste en origineelste is. Dit boek is vooral een poging om de edelen en hun heerlijkheid opnieuw onder de aandacht te brengen van diegenen die eeuwenlang met haar vertrouwd waren: de gewone mensen.

Kasteel de Grimberg

De Heerlijkheid

Omstreeks het jaar 1000 vinden we in Twente naast de edelen een stand van onafhankelijke en vrije landbewoners. Ten gevolge van de iedere keer weerkerende oorlogen wordt de betekenis van deze groep echter snel minder. Menige vrije landbouwer moet zijn heil zoeken bij een Heer die machtiger is dan hij, bij een edele die immers altijd beschermder woont dan hijzelf. De edelman zegt hem die bescherming toe uiteraard niet voor niets. De landbewoner treedt bij het aanvaarden van die bescherming in dienst van de edelman.

Als vaste lasten kennen we de dienstgelden, de pachten en uitgangen, de bedegelden, de tinsen en de koppels. Als variabele lasten zijn er het versterf, de erfwinning, de opvaart en de vrijkoop. Een horige boer had niet de vrije beschikking over zijn erve en grond. Een horig erve kon nooit gesplitst worden bij erfopvolging. Kinderen van een horige boer mogen niet zomaar van het erve vertrekken. Men moet zich vrijkopen uit de horigheid. De normale financiële verplichtingen weken niet zoveel af van een gewone pachtboer. Ze moesten pacht en belastingen betalen. Alleen het dienstgeld en enkele andere kleine verplichtingen waren specifiek voor een horige.

Van het erve Effinck lezen we in het jaar 1684 voor de eerste keer dat er voor versterf en erfwinning honderdvijfentwintig gulden betaald moet worden. De zoon Hennik neemt bij die gelegenheid de 'bouwerij' over. In de loop van de achttiende eeuw komt het Effinck tot grote welvaart. Bij de volkstelling van het jaar 1748 zien we dat het erve Effinck als enige in Enter een scheper in dienst heeft voor een kudde schapen, die voedsel vindt op de dan nog ruim voorhanden zijnde heidevelden rondom Enter. Het verbod om het erve te splitsen betekende dat het alleen maar groter kon worden. In Enter is het Effinck één van de grootste boerderijen ter plaatse. In het jaar 1770 is het grondbezit vijftien komma zeven hectare, verspreid over zevenentwintig percelen. Veldnamen die we in het grondbezit tegenkomen zijn: de Veene Akker, het Hamberg Stuk, de Sandakker, de Kromme Akker (die trouwens op de kaart recht is), het Verboomstuk, het Stokstuk, de Kleine Aanwende, de Baanakker, het Lootstuk, het Oosterrot, het Leemstuk, het Eerste Raykersstuk, het Tuinstuk, het Hellewit, de Veltbrake en het Leemkoelenstuk. Allemaal namen die uit de ontginningsperiode van de Enter Es stammen. Aan het einde van de achttiende eeuw kwam het erve Effinck in moeilijkheden. Er waren schulden aan pacht en nog te betalen versterf en erfwinning. Men nam leningen op bij de provincie maar de situatie werd niet beter. De Franse tijd van de jaren 1795 tot 1813 gaf enig uitstel want vanwege de dan officieel afgeschafte horigheid werd de juridische status onduidelijk. Veel financiële verplichtingen werden niet meer nagekomen en door de provincie niet meer opgeëist. Na de Franse tijd eiste de provincie weer betaling van schulden, die ondertussen waren opgelopen tot ruim twaalfhonderd gulden, voor die tijd een gigantisch bedrag. In het jaar 1818 werd het erve Effinck door de provincie publiek verkocht. Voor drieduizendvierhonderdvijfenzeventig gulden werd het erve eigendom van de hervormde kerk van Enter, met name dominee G.H. Immink. Na diens dood kwam het in het jaar 1848 in handen van L. ten Bruggencate, die er een tabaksfabriekje begon. In het jaar 1895 werd het pand met bijbehorende grond voor vijfduizend en tweehonderd gulden verkocht aan de katholieke kerk van Enter. Sinds het jaar 1820 stond naast het erve Effinck het waterstaatskerkje, dat na de Franse tijd door het rijk aan de katholieken was geschonken. In de jaren twintig van de twintigste eeuw werd de boerderij definitief afgebroken en verrijst er de nieuwe katholieke kerk met school en zusterhuis.

Keren wij nog even terug naar de Tachtigjarige oorlog, die vooral in het begin een godsdienstkrijg was. De aansluiting van Overijssel bij de opstandige gewesten betekende meteen de invoering van het gereformeerde geloof. In noordwest Overijssel, dat reeds in het jaar 1578 bij de Staten werd aangesloten, is in verschillende plaatsen een beeldenstorm gehouden. De geestelijken moesten of gereformeerd worden of werden afgezet. De pastoors van enkele plaatsen boden weerstand, daardoor vooral zijn Raalte, Heino, Oldenzaal en Ootmarsum overwegend katholiek gebleven. In de zeventiende en achttiende eeuw werd de financiële positie der ridders voortdurend slechter. Een omstandigheid die op het lot van verscheidene van hen afhankelijke boeren geen gunstige invloed zal hebben uitgeoefend! Bovendien dateren vooral uit de achttiende eeuw de klachten over het machtsmisbruik van de drosten. De toestanden bestonden in het zogenaamd vrije Nederland evenzo goed als in de naburige rijken. De drostendiensten werden in het jaar 1782, min of meer formeel, afgeschaft. Naast al deze Heerlijke inkomsten bezat de edelman een aantal andere rechten genaamd Heerlijke rechten. Het jachtrecht en het visrecht zijn de twee belangrijkste Heerlijke rechten voor de edelen geweest. Daarnaast uiteraard ook andere, plezierige of invloedrijke Heerlijke rechten als: het recht van duiventil, recht van water of het recht van collatie. Het recht van collatie is het recht de predikant en functionarissen zoals de koster, de organist en de schoolmeester te benoemen. De Heerlijke rechten waren vele en veelsoortig.

Eén recht springt er vrijwel steeds uit, het jachtrecht. Men heeft dit recht geregeld moeten verdedigen want men is zeer gehecht aan dit recht, dat door anderen weer bestreden wordt. Heel Twente is het domein van de jager, de burger en de edelman. Door de laatste wordt regelmatig het jachtrecht van de burger betwist. De edelman heeft een bevoorrechte positie, hij stoort zich niet aan het gekrakeel. Zijn jachtpartijen vinden ten alle tijde doorgang. De steden daarentegen moeten steeds weer kunnen aantonen dat zij mogen jagen. Bij plakkaat van het jaar 1612 de datum 15 maart wordt het de kleine steden verboden te jagen of te vissen: 'Die kleine steden averst en derserver borgeren sullen sich des vorscreven weidewercs als oick des visschens gantzelick enetholden, tenware genochsam bewijsen konden als van oldes daer to geprivilegiert.' Hiermee heeft men de basis gelegd voor een exclusief recht van jachtbevoegdheid rondom en buiten de eigen goederen voor de bewoners van de havezathen. Het is begrijpelijk dat de kleine steden uiteindelijk in actie zijn gekomen tegen deze eenzijdige bevoorrechting.

Voor het jaar 1795 bestond Overijssel uit drie drostambten of kwartieren: Salland, Twente en Vollenhove. De kwartieren werden geregeerd door de Staten van dat gewest die uit twee leden bestonden, met name de Ridderschap van Overijssel en de Steden. 'De riddermatige Edelen omtrent Goor ende Diepenheim woonende' beklaagden zich er bij de drost van Twente, Adolph Hendrik van Raesfelt, over dat de burgers en ingezetenen van Goor zich het recht toeeigenden 'int vangen ende schieten van haesen ende patrijzen strijdende tegens het placaat die bij de Ed. Mogh. Heeren dezer provincie Anno 1658.' De drost werd verzocht hieraan paal en perk te stellen en probeerde dat dan ook. Hij verbood de inwoners van Goor nog langer op het wild te schieten, tenzij zij binnen veertien dagen konden bewijzen daartoe gerechtigd te zijn. Dat recht hadden zij zeer zeker, aldus de beklaagden en zij beriepen zich erop dat zij 'van outsheer ende voor ondenckelicke jaeren daervan in possessie sijn geweest.' En daarmee begonnen de moeilijkheden.

Er bestond in die dagen nog geen grondwet, noch een provinciale - of gemeentewet zoals wij die nu kennen en waarin praktisch alles is vastgelegd. Men beriep zich in die dagen noodgedwongen op het gewoonterecht met alle gevolgen van dien. Het gezag moest zich bij

gebrek aan beter steeds beroepen op vroegere jurisprudentie (beslissingen van rechtscolleges waaruit de rechtsopvatting blijkt). Dat maakte de rechtspleging er niet eenvoudiger op. Zoals ook in dit geval. De zes burgemeesters van Goor gingen zich met de zaak bemoeien en schreven een brief aan het College van Provinciale Staten van Overijssel, waarin zij verzochten de drost van Twente in deze kwestie 'die handen to sluten'. Dat wil zeggen de zaak uit handen te nemen, aangezien 'diewelcke immers een ongetwijfelt lidt der Edelen is' en Ridderschap en Steden met de zaak te belasten. Waarschijnlijk is het niet tot een bevredigende oplossing gekomen want zo'n veertig jaar later was er weer een soortgelijke kwestie aan de orde. Nu ging het tussen de drost en de kleine steden van Twente. Blijkbaar kon men niet op de jurisprudentie terugvallen en waren de Ridderschap en de Steden niet in staat geweest wetgeving te maken.

Het allergrootste verschil met een vrije boer kwam naar voren bij het overlijden van een horige boer. Oorspronkelijk verviel bij het overlijden van een horige de helft van alle roerende goederen aan de Heer. Later werd deze verplichting omgezet in een groot geldbedrag. Men moest zeer fors betalen voor het versterf, zoals deze verplichting heette. Waar nog bij kwam dat de jonge erfopvolger moest betalen voor de erfwinning: de aanvaarding van het erve. Trouwde de erveopvolger ook nog vlak daarna, dan was de ramp compleet. Voor de 'opvaart' van de jonge boerin moest ook nog eens betaald worden. Bij sterfgevallen vlak na elkaar, was zo'n erve vaak geruïneerd, men deed er jaren over om de schuld af te lossen. De enige zekerheid van een horige was dat zolang hij zijn verplichtingen nakwam, hij nooit van het erve verdreven kon worden. Waren vrijwel alle Twentse boeren eens horigen of pachters, ook enkele vrije boeren ontkwamen niet aan allerlei heffingen. Meestal in natura en soms voor een jaarlijks te voldoen bedrag voor afgekochte diensten, die de drost hen oplegde. Tal van boeren betaalden de drost jaarlijks ‘voergelt’, zodat ze ‘gevrijt’ bleven van verplicht vervoer van goederen voor deze gezagsdrager. Anderen moesten met paard en wagen komen opdraven, als de drost hen nodig had. De boeren moesten de weg naar de havezathe aanleggen en werken aan de bouw van het kasteel. Men sprak toen wel van de gehate drostendiensten, waaraan pas op 1 november 1782 een definitief einde kwam.

Eeuwenlang is rogge niet alleen een belangrijke grondstof voor het dagelijks voedsel geweest, ook was het graan een belangrijk betaalmiddel. De pacht werd voldaan met een gedeelte van de geoogste garven, soms eenderde. Ook de kerkbelasting werd in natura geïnd en bestond uit een deel van de roggeoogst.

Uit een boekje afkomstig van een Buurser boerderij waarin tussen de jaren 1714 en 1834 verschillende generaties van huisbewoners hun aantekeningen en opmerkingen hadden geschreven: het jaar 1714:

Doe kon ick twintigh gulden verdienen en ick most bij mijn vader en moeder te huis blijven, an mij niets gegeven. Mijn andere broers die verdienden haar loon. Daar ben ick evenwel niet met vergenuget, dat ick mijn beste kleederen most vor myn eigen gelt kopen en ick krijgh geen loon. Dije stuivers, die ick met myn ymen overgewonnen hebbe, dye most ik an kleederen leggen, als ick kwam te trouwen, die kleer heeft my gekost 38 gl 17 st.’ Wat hij gekocht had noteert hij later: ‘In 1719 hebbe ick kleer gekoft, laaken voor 30 gl noch een saayen hemdrock voor mij gekoft 3 gl nog een paar kousen voor 34 st, betalt, nog een hood voor 36 st, ick betalt, ick an die snijders betalt 2 gl 12 st van meyn eygen gelt dat my Godt heft gegeven an myne ymen.

Wat het loon van een daghuurder of van een werkvrouw was, blijkt uit hetzelfde boekje.

1733 Hendryck twee dagen helpen bracken (vlasbraken)
6 stuivers; Hendryck een dag helpen mest varen 4 stuivers;

1735 Op Jacoby een dag helpen rogge mayen 6 stuivers;

1808 ½ dag dorschen 2 st. 4 penn;
3 dagen torf steken en afdragen 1 gl 4 st;
½ dag wieden 1 st 4 penn;
2 dagen helpen rogge maayen 12 stuivers;
1 dag helpen binden 4 stuivers;
1 dag geholpen in den balken (opladen rogge) 5 stuivers;
1 dag plaggen mayen 5 stuivers;

1810 3 dagen spinnen 5 stuivers;
½ dag kolen (kolenbranden) 2 st 4 penn;

1815 ½ dag vlas trekken 4 st 4 penn;
3 dagen aardappelen steken 15 stuivers;
2 dagen hekelen 6 stuivers;
14 dagen spinnen 1 gulden;

1820 1 paar hosen (kousen) breiden 10 stuivers;

1834 1 dag eekschellen 6 stuivers;

De overige werkzaamheden die een dagloner volgens dit boekje diende te verrichten waren: vlas spreiden, mest uitsmijten, eggen, kuipen, koelen (aardappelen of wortelen in juli en augustus inkuilen en tegen de vorst afdekken), dekken (dakdekken met riet), bouwen (ploegen), vormen (turf baggeren), haksel snijden en drek inslaan.

De vierkante kastelen behoren tot de grootste kastelen van ons land. Voor de bouw en de instandhouding was veel geld en voldoende politieke en militaire macht nodig. Alleen de grafelijke machthebbers en de leden van de hoge adel konden zich dergelijke bouwwerken veroorloven. De oudste versterkingen heten de ringwalburgen of ringwallen. Dit waren van aarde opgeworpen wallen van enkele meters hoog met droge grachten ertussen. Zij dateren uit de elfde en twaalfde eeuw. Van kasteel Waardenborch in Holten is nog een ruïne bewaard gebleven. Kasteel Ammersoyen in de Bommelerwaard is rond het midden van de veertiende eeuw ontstaan en behoort tot het vierkante kasteeltype dat door de leden van de hoge adel werd gebouwd, in dit geval uit het geslacht Van Herlaer. Ammersoyen is met zijn hoge gesloten muren, ronde hoektorens, poortgebouw en gracht een goed voorbeeld van middeleeuwse verdedigbare architectuur. Ook ronde en veelhoekige kastelen zoals Batenburg en Waardenburg werden met name door de landsheren en de hoge adel gebouwd. Na het midden van de dertiende eeuw kwamen bij de lage adel de zaaltorens en woontorens (motten) in gebruik. Deze verschillende typen hadden alle de verdedigbaarheid als gemeenschappelijk

kenmerk. De woontorens waren verbonden door middel van muren met kantelen, waar men via een gang van de ene naar de andere toren kon lopen. Vanaf de muur keek men op de binnenplaats. De motten stonden op eilandjes, er was een gracht omheen; later werd de binnenplaats volgebouwd. Na het midden van de vijftiende eeuw ontwikkelde zich het type van het omgrachte adellijk huis waar het element van verdedigbaarheid inmiddels was losgelaten. Het bouwproces duurde vaak eeuwenlang. Door uitbreiding van een complex kon de ene na de andere generatie nieuwe delen aan het kasteel toevoegen. Kasteel Hernen kreeg in het jaar 1999 na vijftig jaar nieuwe leien daken. In Gelderland zijn nog enkele Middeleeuwse kastelen, zoals kasteel Hernen en kasteel Rosendael. Kasteel Hernen heeft zijn middeleeuwse karakter goed bewaard. De ronde toren op de zuidwesthoek toont nog altijd zijn gesloten, weerbare karakter. Verbouwingen en moderniseringen van het kasteel na de Middeleeuwen hadden tot doel het praktisch nut en het wooncomfort van het Huis te vergroten. Ramen werden vergroot om meer licht en lucht toe te laten, smalle muurtrappen werden vervangen door trappenhuizen. Er is een groep kastelen te onderscheiden die hun huidige gestalte te danken hebben aan geregelde verbouwingen, in een aantal gevallen tot in de negentiende eeuw. Dat geldt voor de kastelen Cannenburch, Wisch, 't Velde, Waardenburg en Rosendael.

In de zestiende eeuw trouwde prins Willem van Oranje met Anna van Saksen. Er kwamen vijftienduizend personen met elfduizend paarden over. Er werden bij die gelegenheid geslacht:

- 2626 ossen;
- 4000 schapen;
- 6400 ganzen;
- 6000 hazen;
- 14400 kippen.

En nog een grote hoeveelheid ander wildbraad. Er werd voor zestienduizend rijksdaalders wijn gedronken.

De Waerdenborch, Holten

Karel de Grote

Dien de doorluchte van God gekroonde en vredebrengende Keizer, de beheerscher van het Romeinse rijk en door Gods genade ook koning der Franken en Longobarden.

Karel de Grote is geboren op 2 april 742 in Aken en leefde tot 28 januari 814. Hij was van 771 tot aan zijn dood koning der Franken. Ook werd hij in 800 tot keizer van het westen gekroond. Karel was de zoon van Pepijn de Korte en Bertrada van Laon, bijgenaamd Bertha met de Grote Voeten. Er zijn geen portretten van Karel bekend, maar ik weet van zijn biograaf Einhard en omdat zijn skelet in Aken bewaard bleef, dat hij met een lengte van twee meter en vier centimeter groot van stuk was. Karel was rossig, droeg een snor en had een dikke buik. Karel werd in de twaalfde eeuw heilig verklaard, maar hij wordt alleen in Aken vereerd.

Pepijn de Korte, de zoon van Karel Martel (de hofmeier), was de eerste koning van het Huis der Karolingen, de dynastie die van 751 tot 787 zou duren. Na de dood van Pepijn in 768 werd zijn koninkrijk verdeeld onder Karel en diens broer Carloman. Carloman stierf op 5 december 771, waarna Karel koning werd van het gehele Frankische Rijk.

In de totaal zesenveertig jaren van zijn heerschappij voerde Karel meer dan vijftig oorlogen, wat ook voor een middeleeuwse vorst meer dan gemiddeld is. Zijn voornaamste vijanden waren de Saksen, de Friezen en de Langobarden. Wat als een strafexpeditie tegen de heidense Saksen en Friezen begon, werd al gauw een uitgebreide veroverings- en geloofsoorlog die tweeëndertig jaar lang zou duren, tot aan de uiteindelijke onderwerping van de Saksen in het jaar 804. Tijdens deze oorlog ontstond het gezegde van 'de bekering met ijzeren tongen', waarmee de gedwongen kerstening met de zwaarden van de Franken bedoeld werd. Hiertoe vaardigde Karel een decreet uit, 'de Capitulatio de partibus Saoniae', waarin voor het eerst in de westerse geschiedenis een gewelddadige bekeringspolitiek werd bedreven. In 797 vaardigde Karel een nieuw decreet uit onder invloed van zijn raadgever Alcuinus dat een mildere bekeringspolitiek voorschreef. Dit decreet was de Capitulare Saxonum. In 782 kwam het tot een bloedbad in Vreden, waar volgens niet volledig betrouwbare bronnen vijfenveertighonderd Saksische opstandelingen onthoofd zouden zijn. In 785 bekeerde de hertog van Saksen, Widukind, zich tot het christelijk geloof. Hiermee waren de Saksen overwonnen.

Aan de oorlog tegen de tweede vijand, de Langobarden, ging een politiek conflict vooraf. Toen de usurpator (die zich onrechtmatig iets toeeigent) Pepijn de Korte de laatste Merovingische koning had afgezet en gedood en in 756 door paus Stefanus tot koning der Franken werd gezalfd, beloofde hij in ruil de kerkvorst alle gebieden te schenken die hij op het Byzantijnse Rijk (hoofdstad Constantinopel, het huidige Istanbul) zou veroveren. Dit is de zogenaamde Pepijnse schenking, hoewel de man in werkelijkheid nooit verder ging dan een belofte. Concreet ging het om het exarchaat Ravenna (de exarch was de Byzantijnse militaire bevelhebber in Italië), de Petapolis (letterlijk: De Vijf Steden: Ancona, Fano, Pesaro, Rimini en Sinigaglia) en het ducaat Rome (genoemd naar de dux, de Byzantijnse militaire bevelhebber in Italië). Toen dat gebied in 773 door de Langobardenkoning Desiderius ingenomen werd, riep paus Adrianus 1 in 773 Karel te hulp. Daarop rukte deze op naar Italië, belegerde en veroverde de Langobardische hoofdstad Pavia, zette Desiderius af en vernieuwde de schenkingsbelofte van zijn vader aan de paus. Het desbetreffende gebied tussen Rome en Ravenna stelde Karel expliciet onder Frankische bescherming. Op eerste paasdag 774 trok hij Rome binnen en werd als keizer onthaald en geëerd. Met toestemming van de paus noemde

Karel zich voortaan koning der Franken en der Langobarden.

In 788 werd met Beieren het laatste stamhertogdom bij het Frankische Rijk ingelijfd. In 795-796 volgde de onderwerping van het Avaren Rijk (op de plaats van het huidige Kroatië, Tsjechië, Slowakije en West-Hongarije) aan de oostgrens. In 811 dwong Karel de Denen het riviertje de Eider als oostgrens te aanvaarden om zo de invallen van de Vikingen te voorkomen. Een jaar ervoor (810) hadden de Denen geprotesteerd tegen de aanbouw van een versterkte burcht door met tweehonderd schepen de stad Groningen en de Ommelanden te plunderen. De plundering was geen gewone rooftocht maar een oorlogshandeling. En ook al bleef in 778 zijn veldtocht tegen de Moren in Spanje zonder groot gevolg, toch kon hij nog het gebied onmiddellijk ten zuiden van de Pyreneeën veroveren en het als de Spaanse Marke bij het Rijk voegen. Meteen was ook de opmars van de Islam tot staan gebracht. Hier vond zijn neef Roland de dood door de Basken. Door zijn oom Karel de Grote was hij belast met de verdediging van de achterhoede. In een ravijn werd hij ingesloten. Hij blies op zijn hoorn, genaamd de Olifant en sloeg zijn zwaard Indural stuk op een steen. Olifant werd gehoord door Karel de Grote, maar zijn hulp kwam te laat..

Zo had Karel een groot gedeelte van het vroegere West-Romeinse Rijk (en grote gebieden die er buiten lagen) verenigd onder zijn heerschappij. Op het toppunt van zijn macht heerste hij over een gebied dat reikte van de Elbe en de Oder tot aan de Pyreneeën, en dat zo uitgestrekt was dat het een geduchte concurrent voor de wereldmacht Byzantium ging vormen. Wat ooit een kleine Germaanse inplanting op vroeger Romeins territorium was, bleek nu Byzantiums gelijke als legitieme opvolger van het Romeinse Rijk.

Voordat de hervormingen die door Karel de Grote ingevoerd behandeld zullen worden is het voor een beter inzicht wenselijk eerst een overzicht van de standen van de Frankische maatschappij te geven. Wellicht is er nog menig punt van overeenkomst met de toestand in de Saksische marke te vinden. Ook in de Frankische tijd had men vrijen en onvrijen. Tot de adel behoorden de aanzienlijkste vrijen, wel was ten tijde van Clovis de oude geslachtsadel verdwenen. Langzamerhand ontstond een nieuwe adel uit de mannen van de omgeving van de koning en uit de hoge staatsambtenaren. Zij onderscheiden zich van de gewone vrijen door een hoger weergeld, door groter grondbezit en door een bijzonder erfrecht. Bij hun dood moet weergeld worden betaald. De onvrijen bijvoorbeeld worden gewaardeerd als het vee, wie één van hun dood moet het weergeld, gelijk aan dat van een paard of stier vergoeden aan de Heer. Alleen diegenen welke een vrij grondbezit bezaten konden tot de adel behoren. Men noemde zulke grondbezitters nobiles. Bij de Saksen bleef de adellijken, de arl, hoog boven de andere vrijen uitsteken. De overgang tussen de vrijen en de onvrijen vormden de coloni, vrijen die zich onder de bescherming van een Heer hadden gesteld en daarvoor een zeker hoofdgeld betaalden. Deze coloni en de steeds talrijker wordende vrijen welke hun land niet meer in eigendom bezaten, waren dus meer of minder in hun vrijheid beperkt. Nog lager stonden de horigen, de liten, ze waren vooral bij de Saksen zeer talrijk. Deze brachten evenals de vroegere hofhorigen vaste lasten op, waren gebonden aan de grond waarop zij woonden en moesten bepaalde diensten verrichten. Hun weergeld bedroeg de helft van dat van de vrijen. Geheel onvrij waren nog de lijfeigenen. Hun getal was sterk vermeerderd èn door de volksverhuizing, waarbij zij als overwonnen hun vrijheid geheel hadden verloren, èn doordat vele vrijen zowel uit behoefte aan bescherming als door achteruitgang zich verkocht hadden.

Gelukkig werd in de Karolingische tijd de toestand van deze lijfeigenen een beetje beter. Men sprak reeds van weergeld en sommigen ontvingen zelfs een kleine hoeve om te bebouwen, op

dezelfde voorwaarden als de liten (horigen). De ministerialen, de dienaren uit de onmiddellijke omgeving, bijvoorbeeld de schenkers, maarschalken (stalknechten), seneschalken (huisbestuurders) en de kameraars (beheerder van de geldzaken), stonden onder de lijfeigenen het hoogst. Vooral de ministerialen van Karel de Grote, de koning van de Franken en keizer, de beheerser van het Romeinse Rijk, verkeerden in betrekkelijk gunstige omstandigheden, hun weergeld stond gelijk met dat van de liten. Men vond ze zowel onder de gewapende bewakers van de koning als onder de bestuurders van zijn landgoederen. In het algemeen zag men de lijfeigenen langzamerhand opklimmen tot de stand van de liten. Verreweg de grootste meerderheid van de vrijen leefde nog als landbouwers want de Germaan had zijn oude afkeer van ommuurde steden nog niet overwonnen. Hoewel zij reeds met velen in dorpen bij elkaar woonden, leefden zij het liefst op een afzonderlijke hoeve die door een hoge schutting omgeven, te midden van hun eveneens omheind landbezit lag. Lang was nog de regel dat iedere vrije zijn hoeve bezat die hij met zijn horigen en lijfeigenen bebouwde. Maar van lieverlee zien wij het grootgrondbezit zich ontwikkelen. Het eerst door veroveringen van de vorsten die het hun groten cadeau gaven. Daarna zien wij ook de kerken en kloosters rijk worden aan groot grondbezit. Het werd hun door vorsten en onderdanen geschonken. Men zegt dat in de achtste eeuw reeds de helft van Gallië aan de kerk behoorde, terwijl het klooster Fulda in West-Germanië aan het einde van die eeuw niet minder dan vijftienduizend hoeven bezat. Uiteindelijk werkten tot het ontstaan van het grootgrondbezit nog mee de aankoop van de hoeven van verarmde boeren en het ontginnen van de almenden (marken) op grote schaal. Zo kon het voorkomen worden dat de hele marke aan één persoon toebehoorde, die dan als Heer (senior) aan zijn onderhorigen (vassi, meervoud van vassus) land in Leen uitgaf, onder verplichting van krijgsdiensten en andere diensten. Hoewel in de oud-Germaanse tijd geen bijzonder eigendom van grond voorkwam, begon zich langzamerhand het bouwland aan het algemeen eigendom te onttrekken. Terwijl een deel, vooral heide, bossen bomen rivieren en meren, als almende in gemeenschappelijk bezit bleven.

Zo ontmoet men in de Karolingische tijd veel grote landgoederen, waarvan de sala of curtis (hof) het middelpunt was en waaromheen de ondergeschikte hoeven (mansi, meervoud van mansus) zich groepeerden, bebouwd door vrije, horige of lijfeigen boeren van de landsheer (vorst). Het geheel heette gewoonlijk villa en leek op een klein dorp. Erg eenvoudig leefde de vrije Saks in zijn houten sala die zich weinig van de woning van zijn onderhorigen onderscheidde. Om zijn huis stonden de schuren en stallen, terwijl de vrouw en haar dienstmaagden in een afzonderlijk werkhuis weefden en spinden. Hij was nog altijd zijn eigen bakker, timmerman, schoenmaker en kledingmaker. Ook de koning bezat verscheidene villa's (grote landgoederen) en deze werden het best bestuurd. Immers, Karel de Grote zag vooral het belang van de landbouw in en wilde daarom op zijn eigen hoeven het voorbeeld geven.

Laten we eens een kijkje op een koninklijke hoeve nemen. Het hoofdgebouw is de sala regalis, van steen gebouwd met drie kamers en omgeven door een afdak. Verder zien wij een dozijn werkhuizen, een kelder en een paar overdekte gangen. Op het erve, de curtis, bevinden zich een kleine twintig houten huizen, elk met één vertrek voor de onderhorigen en hun gezinnen. Verder een stal, een keuken, een bakkerij, twee spijkers voor het graan en drie schuren. Het erve is omgeven door een palissade (aaneengesloten rij spitse palen) met een stenen poort, boven welke zich een zolder bevindt. Daar heeft de uitdeling plaats voor de armen. De tuin is door een omheining afgesloten, er groeien allerlei groenten en geneeskrachtige kruiden in, evenals appels, peren, pruimen, mispels (een vrucht die rottend wordt gegeten) en kersen. De inventaris omvat een gespreid bed, tafellinnen en handdoeken. De huisraad bestaat uit koperen schotels, drinkbekers, twee koperen en één ijzeren ketel, een pan, een haardijzer,

vier bijlen, twee boren, een grote en een kleine schaaf, twee zeisen, twee sikkels en twee met ijzer beslagen schoppen, en allerlei houten gereedschap. De voorraadschuren bevatten spelt, gerst, weit, haver en een weinig bonen en erwten. De veestapel bestaat uit:

- 200 oude lammeren
- 120 rammen
- 30 geiten
- 30 eenjarige geiten
- 30 ganzen
- 80 kippen
- 22 pauwen
- 3 hengsten
- 51 merries
- 40 veulens
- 16 ossen
- 2 ezels
- 50 koeien
- 20 vaarzen
- 260 varkens
- 100 biggen
- 150 ooien met lammeren

In de werkhuizen vindt men ijzersmeden, goudsmeden en zilversmeden, schoenmakers, draaiers, timmerlieden, schildmakers, vissers, vogelvangers, brouwers (bier, appelmost en perenmost), bakkers, nettenmakers (voor visvangst en vogelvangst) en andere handwerklieden. Elke villa werd bestuurd door een ambtman en onder deze stonden weer de meiers, die elk over één van de hoeven het opzicht had. Van al zijn villa's moest jaarlijks tegen kerstmis een verslag aan Karel worden opgezonden dat duidelijk de opbrengst en de bezittingen moest aangeven. Veel wat wij op de koninklijke sala vonden is door Karel ingevoerd of verbeterd. De meeste graansoorten zijn door hem uit het zuiden hierheen gebracht, evenals de fazanten, pauwen en duiven, die in hokken werden gehuisvest. Ook de aanwezigheid van zoveel verschillende werklieden is een gevolg van zijn bevelen. Immers men moest de werktuigen en gereedschappen voor de landbouw zelf kunnen maken. De wijze van landbebouwing heeft eveneens een grote verbetering ondergaan. In oude tijden had men het zogenaamde wilde veldgrasstelsel: het bouwland werd na enige jaren als weide gebruikt en later weer bebouwd. Karel nu verdeelde het land voorgoed in weidegrond en landbouwgrond. De bouwgrond werd voortaan met zomerkoren (haver en gerst) bebouwd om vervolgens het derde jaar braak te liggen. Deze wijze van handelen was veel beter. Immers, het land dat vroeger weide was geweest, bleek in de eerste jaren minder geschikt voor bouwgrond te zijn. Terwijl omgekeerd het vroegere bouwland in de eerste tijd minder goede weiden opleverde. Karels systeem, het drieslagstelsel – het bouwland was in drie slagen of delen gescheiden – voldeed dan ook zo goed dat het spoedig overal werd nagevolgd en de gehele Middeleeuwen in zwang bleef. Ook voor het onderhoud van de bossen bomen, met het oog op het vele hout dat nodig was voor de huizenbouw wilde Karel gezorgd hebben. Waar een plaats is tot roding (rooien, omhakken) zo doet men dat en sta niet toe dat de velden met bomen begroeien. Eveneens waar het nodig is een bos bomen te hebben, laat men niet toe dat er teveel in gehakt wordt. Ook moeten de meiers, als zij de varkens naar het bos drijven om ze daar (van de eikels) te laten eten, tot een goed voorbeeld de tijns (grondbelasting) betalen, opdat ook andere mensen de volle tijns zullen geven. De lijfwacht van Karel de Grote werd een paladijn genoemd, het was een ridder uit het gevolg van de vorst.

Het verkeer tussen Karels hoeven werd belangrijk verbeterd door de aanleg van wegen of het herstellen van de vroegere heerbanen. De oude rijkswegen, later koningsstraten genoemd, herkregen de vroegere levendigheid. Veel steden kwamen dan ook als middelpunt van de omliggende landstreek weer als handelsplaatsen en marktplaatsen op. Na de woelige dagen van de volksverhuizing en de gevolgen ervan keerde de bloei terug. Bij die toenemende handel kwam er behoefte aan een betere muntregeling. De rogge en het vee waren nog steeds gewoon

ruilmiddelen gebleven, bijvoorbeeld een os gold tegen het einde van de achtste eeuw als zestig mud graan, een koe de helft. Voor het steeds toenemende verkeer onder Karel de Grote kreeg men gebrek aan geldstukken van mindere waarde en daarom stelde de vorst het volgende muntstelsel vast: een liber (pond) zilver van driehonderdzevenenzestig gram heeft twintig solidi (schellingen) en één solidus heeft twaalf denariën (penningen). Dit stelsel van pond, schelling en penning in de verhouding 1 : 20 : 12 is lang in gebruik gebleven, in Engeland zelfs tot in onze dagen.

In de regering van zijn uitgestrekt rijk wenste Karel vooral eenheid te brengen. Hij zelf voerde het bestuur met weinige getrouwe dienaren zoals de kanselier, de paltsgraaf (hoofd van de rechtspraak en de politie) en de camerarius (rentmeester) en met enkele hooggeplaatste personen, die echter geen van allen als de vroegere hofmeiers een bijna vorstelijke positie bezaten. Belangrijke zaken werden behandeld op de grote, vaste rijksdagen. In het voorjaar – op het Meiveld, het Maartveld van vroeger – kwamen veel vrije Franken uit de streek en afgevaardigden uit alle delen van het rijk. Doel was om de vorst bezwaren voor te leggen, rapporten in te leveren of hulde te bewijzen. Op de rijksdag in het najaar kwamen alleen de aanzienlijkste edelen en ambtenaren met wie Karel de rijkswetten (capitularia) besprak, voor hij deze uitvaardigde. Aan het hoofd van zijn legers werden hertogen geplaatst die een tijdelijke aanstelling kregen. De oude, machtige en vaste stamhertogen verdwenen omdat zij voor de koninklijke macht te gevaarlijk waren. Karel de Grote verdeelde zijn land in gouwen (pagus, graafschap) die als provincies van het rijk kunnen worden beschouwd. Elke gouw bestond uit een zeker getal marken, die ieder oorspronkelijk omstreeks honderd hoeven omvatten en daarom ook wel honderdschappen heetten. De gouw werd bestuurd door een door Karel aangestelde graaf (comes, grafio), die rechtsprak in het volksgericht, de domeingoederen, de wegen en de rivieren beheerde, de belastingen inde, de strijders ten oorlog opriep en het oppertoezicht over de politie had. De marke of honderdschap werd bestuurd door een schout (scouteth, scultetus, centarius, centgraaf), hij was de ondergeschikte van de graaf en ontving meestal van deze zijn aanstelling. Hij moest de gewezen vonnissen uitvoeren en de gerechtelijke boetes invorderen, zonder dat hem enige hoge rechtspraak was opgedragen. Die hoge rechtspraak werd ook in de marke door de graaf uitgeoefend, ter plaatse waar de vrije grondbezitters van oudsher bijeenkwamen. Deze plaats droeg de naam van de maalstede Mallum of Malberg en de vergadering was het echte thing (ding, rechtsgeding), dat drie keer per jaar aldaar gehouden moest worden, bij 'climmende sonne'. Vroeger werden de oordeelvinders telkens slechts eenmaal uit de opgekomen vrijen gekozen en hun vonnis moest aan de goedkeuring van de aanwezigen onderworpen worden. Bij de oude rechtspraak was de rechter de voorzitter die de vergadering leidde, dus het woord gaf en ontnam, de klagers en beklaagden opriep. Terwijl het eigenlijke oordeel door de bijzitters (schepenen) gevonden werd na gehouden beraadslagingen, vandaar vondsten of vonnis. De vergadering nam dus de eigenlijke beslissing inzake het vonnis, daarom was de rechtsdag van Mallum (Malberg) het volksrecht bij uitstek. Karel de Grote nu voerde de rechtspleging in door vaste bijzitters (scabini, schepenen, scheppers), voor hun leven benoemd uit de maalmannen of de vrijen, welke het recht hadden op Mallum (Malberg) te verschijnen en die later daarom schepenbaarvrijen genoemd werden. Deze schepenen, meestal in getal van zeven, ontvingen van de graaf hun aanstelling in overleg met de maalmannen. Het was te voorzien dat zulke vaste rechters grote ervaringen zouden opdoen. Daardoor zou hun oordeel veel gezag bij de bevolking verkrijgen en kon men dus steeds op de goedkeuring van de vonnissen door de vergaderde maalmannen rekenen. De bekrachtiging van het gevonden oordeel door deze laatsten zou dus weldra enkel formaliteit worden, te meer omdat de vergadering steeds slechter bezocht werd. Op die wijze bereidde Karel de Grote een geheel zelfstandige

rechtspleging voor, die naast het aloude echte ding (het volksgericht), naar goedvinden van de graaf kon gehouden worden. Deze nieuwe rechtszitting was het geboden ding, het ambtsgericht waartoe men moest worden opgeroepen, wellicht reeds in die tijd bij 'clockgeslach'. Hier gaven de schepenen nu geen oordeel meer aan de vergadering maar zij wezen het vonnis zelfstandig toe. Op zo een geboden ding moest elk die opgeroepen werd verschijnen of hij ontving een boete. Doch ieder die vrijwillig opkwam werd ook toegelaten omdat men van het beginsel uitging dat geen rechtspraak, geen voltrekking van het vonnis in het geheim mocht plaats vinden. De geboden dingen waren van groot belang, ten eerste werd de rechtspraak onpartijdiger en ten tweede kon de graaf er iedere misdadiger, vooral die welke tegen de rijkswetten zondigde, oproepen. Zo werd het mogelijk te voorkomen dat schuldigen bij gebrek aan een aanklager ongestraft bleven rondlopen. Immers oudtijds gold de regel: geen klager, geen rechter. Ten einde toezicht te houden op het bestuur van de graven zond de keizer geregeld personen uit, om alles nauwkeurig na te gaan. Zij heetten missi regli (koningsboden, zendgraven) en werden gewoonlijk twee in getal, een wereldlijk en een geestelijk persoon, door Karel voor eenmaal benoemd. Zij stonden onder zijn bijzondere bescherming, op hen was dan ook een drievoudig weergeld gesteld. Overal hielden zij grote bijeenkomsten van de gouwbewoners om aan hen de nieuwe wetten en verordeningen bekend te maken en hun vooral de bepalingen over de krijgswet in te scherpen (met nadruk inprenten). Ieder vrije toch was tot de krijgsdienst verplicht maar bij de vele oorlogen liep zijn hoeve gevaar ten gronde te gaan. Daarom werd de weerplicht makkelijker en ook voor de kleine vrije draaglijk gemaakt. Daarom werd bepaald (cap. 803):

Ieder vrije man, die 4 mansen (hoeven) bezit of van iemand in leen heeft moet zichzelf uitrusten en te velde trekken, hetzij met de graaf, hetzij met zijn senior. Wie drie mansen heeft moet zich verenigen met iemand die één mansus bezit. Deze zal een ondersteuning van de eerste ontvangen en voor beiden uittrekken. Wie twee mansen bezit moet zich met een ander verenigen, die er eveneens twee heeft, en één van hen moet door de onder ondersteund, voor beiden uittrekken. Evenzo kunnen vier vrijen die elk één mansus hebben, zich verenigen om één hunner in het veld te brengen.

De uitrusting van minder gegoede dienstplichtigen werd ook vereenvoudigd. Zij moesten hebben: een schild, een lans, een boog met twee koorden en twaalf pijlen. Eerst de eigenaar van twaalf mansen moest met een brune (een soort leren kolder) en nog rijkeren dienen met een helm te verschijnen. Verder moesten de koningsboden toezien en zorgen dat:

Allen naar de geboden Gods leven, dat overal strenge rechtvaardigheid gehandhaafd wordt, dat kerken, armen, weduwen en wezen en niemand van het volk onrecht geschiede. Dat allen, geestelijken en wereldlijken met elkaar in vrede en eendracht leven. Ieder die van de graaf of enig ander hooggeplaatst persoon onrecht ondervonden heeft, kan hierover zijn klachten inleveren op de vergaderingen van de zendgraven die zo spoedig mogelijk recht zullen spreken, en die waar dit niet kan, de zaak voor Karel zullen brengen. Ook moesten op zulke zendgravenberichten de nieuwe onderdanen de eed van trouw zweren aan 'dien de doorluchte van God gekroonde en vredebrengende Keizer, de beheerscher van het Romeinse rijk en door Gods genade ook koning der Franken en Longobarden.

De eed werd van alle onderdanen verlangd welke het twaalfde jaar bereikt hebben. Tegen de zon gekeerd staaft de koningsbode de eed, hij zegt die voor en allen herhalen de woorden:

Ik zweer van deze dag af in de toekomst trouw te zijn aan Heer Karel, de zeer vrome keizer, de

zoon van koning Pippijn en koningin Bertha, met reine zin zonder bedrog of arglist, zoals van rechtswege een man (vazal) zijn heer behoort te zijn. God en de heilmiddelen der Heiligen mogen mij helpen, dat ik in de dagen mijns levens met mijn wil, voor zoover God mij het verstand geeft, dit betrachte en mij daaraan houde.

Op hun tochten moesten de zendgraven vooral opletten of de verschillende verordeningen van de keizer werden nageleefd. Zij moesten verslag uitbrengen van de toestand van de wegen, de bossen bomen, de bruggen en niet minder ook van de koninklijke landgoederen, waarop zij een gastvrij onthaal genoten. Eveneens werden de kerken, de kloosters en de scholen onderzocht. Karel streefde er krachtig naar om het christendom in te voeren, als de godsdienst die zijn zo uiteenlopende volken diende te verbinden. Hij had dan ook nauwkeurig bepaald wat ieder geestelijke moest kennen:

- de katholieke geloofsbelijdenis van de heilige Athanasius;
- de apostolische geloofsbetekenis;
- het gebed van de Heere
- en de uitlegging daarvan;
- het gehele misboek;
- de duivelbanning;
- het doodsgebed;
- het biechtboek;
- de berekening van de feestdagen;
- het Romeinse gezang voor de nachtgodsdienst;
- het Romeinse gezang voor de missen;
- het evangelium;
- preken op zondagen en feestdagen;
- het schrijven van brieven en oorkonden.

Ter bevordering van het christelijk geloof dreigde Karel met zware straffen tegen allen die zich nog ongedoopt in de bossen verborgen. Die in het geheim naar heidens gebruik nog de lijken verbrandden, die bij de bronnen, bomen of bossages gingen bidden of die als heidenen nog offerden en ter ere van de 'duivelen' een maaltijd hielden. Aan de kunst en wetenschap heeft Karel grote diensten bewezen. Hij is het middelpunt geweest van een kring van geleerden en letterkundigen die aan zijn tijd het karakter van een renaissance (vernieuwing), van een wedergeboorte van de antieke wereld, op het gebied van de kunst en wetenschap hebben gegeven. Blok verklaart:

Zo staat Karel de Grote in de wereldgeschiedenis omschreven als de schepper van een nieuwe wereld. Als het type van de tot rust gekomen Germaan, door het verre nageslacht vereerd als wetgever, als een koning der koningen, als een heilige zelfs. Hij was een edelman, levend in grootse idealen. Een vorst die begreep wat de maatschappij in zijn tijd nodig had: herstel van orde, rust en veiligheid.

Inmiddels was er een echte Angelsaks naar de IJssel gekomen. In het jaar 768 kwam Liafwin of Lebuines naar Huilpa (Wilp) aan de Isala (IJssel), schuin tegenover de huidige stad Deventer, met de opdracht de Saksen te bekeren. Na een kerkje in Wilp te hebben gebouwd stak de apostel de rivier over om ook op de rechteroever een kapel te wijden, vlak bij de plaats waar nu de machtige Lebuineskerk staat. In een vijftiende eeuws handschrift wordt van de prediker gezegd:

Ende hie was gecleet als een dyake ende hie had een gulden cruce in synre hant ende hie maecte ene ghestille ende sie hoerden alle na sinen woerden.

Toch moeten zijn luisterende Saksen ook weer niet zo willig zijn geweest. Want over een samenkomst ter hoogte van Markelo wordt verhaald dat hij het murmurerende volk en de opstandige mannen dreigde met een koning, die gereed staat in een naburig land. Die koning was Karel de Grote; hij onderwierp de Friezen en de Saksen. Met de eersten klaarde hij het vrij snel. Liudger, de prediker van de Friese stam, die later in Deventer het door de Saksen verwoeste Lebuinuskerkje door een nieuw bedehuis zou vervangen, had de grond al voor hem geëffend. Maar de Saksische krijgsbenden onder aanvoering van Wittekind bleven van omstreeks het jaar 776 dertig jaar voor hun onafhankelijkheid vechten. Vergeefs zo we weten. Want de koning-keizer veroverde het land op de rechter IJsseloever en deelde het in graafschappen op. Om elk verzet, elke mogelijke boerenopstand te kunnen onderwerpen, werd van Deventer een ommuurde stad gemaakt en werden op tal van plaatsen sterke kastelen gebouwd, waar een landsheer de lakens uitdeelde. Het is deze onderworpenheid aan de nieuwe heersers, later aan de bisschop van Utrecht, de landsheren en kloosters, die hier ten oosten van de IJssel de feodale verhoudingen in stand deden houden tot de Franse revolutie. Mogelijk liet Waterink zich hierdoor verleiden de inwoners van Overijssel onderdanig en passief te noemen. Een krasse uitspraak die liever vervangen dient te worden door: bedachtzaam, gebonden aan de streek en gehecht aan alles wat vertrouwd is. Vlak bij de Markelose berg, waar Lebuinus moedig de vijandige Saksen tegemoet trad, torent nu hemelhoog de televisietoren als statussymbool van de nieuwe eeuw.

Karel de Grote (742-814) is één van de geliefde helden uit de Middeleeuwen. Zijn naam is verbonden met de vele romantische legenden. Karel, die de zoon was van Pepijn en Bertha, had als vorst zijn woonplaats bij de Rijn. Van daaruit wilde hij de invallen van de noordelijke barbaren tegengaan door hen schrik aan te jagen en vervolgens hoopte hij dat ze de christelijke leer zouden aannemen van de missionarissen die hij naar hen toe stuurde. Hij vergaarde veel roem en eer met zijn daden. Vooral de aanhangers van het christendom hadden veel respect voor hem want hij voerde met name oorlog tegen de verdedigers van het heidendom. Hij vernielde bijvoorbeeld de beroemde Irminzuil, de erezuil voor de afgod van de Saksen. De erezuil te Eresberg werd in het jaar 772 door Karel de Grote omvergeworpen. Hij maakte heidense tempels en bossen bomen met de grond gelijk en verbood erediensten die druïden voor Odin onderhielden. Op verzoek van de paus trok hij ook ten strijde tegen de Longobarden. Hij wist hen te verslaan en was nu beroemd omdat hij een overwinning had behaald voor de hoogste baas van de rooms-katholieke kerk. Daarna volgde weer een succesvolle onderneming tegen de Saracenen die Spanje waren binnengevallen. Zodoende werd Karel beschouwd als de kampioen van de christelijk kerk en zijn roem is in vele kronieken van zijn tijd vastgelegd. Toen de legenden in de elfde en twaalfde eeuw werden verwerkt tot populaire heldengedichten, werd Karel de belangrijkste held van Frankrijk.

Net als vele andere beroemde helden had Karel de Grote hemelse visioenen. Eén daarvan kreeg hij in de eerste nacht die hij doorbracht in een prachtig paleis dat hij langs de Rijn had laten bouwen. Na een vermoeiende dag viel de koning in een diepe slaap, tot een engel hem opeens zachtjes aanraakte. Karel spitste zijn oren en hoorde tot zijn schrik een stem die hem beval uit stelen te gaan. De boodschap werd drie keer herhaald. Toen sprong de koning van zijn bed, trok zijn wapenrusting aan en sloop stilletjes uit het paleis. Hij zadelde een paard en trok erop uit. Terwijl hij nog aan het peinzen was over het zonderlinge bevel, ontmoette hij een

onbekende ridder die kennelijk hetzelfde plan had als hij. De koning daagde de ridder meteen uit en na een kort gevecht wierp hij hem uit het zadel. Op Karels verzoek vertelde de man dat hij Elbegast was, een bekende rover. Hij beloofde Elbegast dat hij hem vrij zou laten, op voorwaarde dat hij hem die nacht zou helpen bij een diefstal. Elbegast had geen idee wie Karel was maar beloofde dat hij zou meewerken. Samen gingen ze toen verder, de koning en de rover, die beiden beroemd waren maar wel om verschillende redenen. Elbegast verstond de kunst van het inbreken en stelen en nam dus de leiding. Al gauw kwam Karel terecht in het kasteel van één van zijn ministers en drong daar de slaapkamer binnen. Terwijl hij daar in de duisternis rondsloop, hoorde hij dat er verraad tegen hem werd gepleegd. De minister vertelde in bed aan zijn vrouw dat er een complot tegen de koning was gesmeed om hem de volgende dag te vermoorden. Geduldig wachtte Karel tot het echtpaar diep in slaap was en nam toen een voorwerp van geringe waarde als buit en vertrok geruisloos. De volgende ochtend zorgde hij ervoor dat hij de samenzweerders te slim af was. Hij liet hen een plechtige eed van trouw zweren en nam hen toen weer in genade aan. Dankzij deze onderneming kreeg hij er een dappere ridder bij. Elbegast was namelijk zo onder de indruk van de moed van de man die hem 's nachts had verslagen, dat hij ophield met roven en bij Karel in dienst trad. Uit dankbaarheid voor het visioen dat zijn leven had gered, noemde Karel zijn nieuwe paleis Ingelheim, ofwel Huis van de Engel.

Karel de Grote had wel succes in de oorlog maar zijn huiselijk leven was minder gelukkig. Zijn eerste drie vrouwen stierven stuk voor stuk. Daarna trad hij in het huwelijk met de mooie Oostenrijkse prinses Fastrada, die met behulp van een toverring zijn trouwe liefde wist te winnen. De nieuwe koningin genoot echter niet lang van zijn liefde want ze kreeg een fatale ziekte. In een ander chanson: de geste Meurvin genaamd wordt verhaald over de zoon van Ogier en Morgana, een voorvader van Godfried van Bouillon, koning van Jeruzalem. We lezen dat Karel ruzie kreeg met de hertog van Genua en dat hij voorstelde dat ze ieder een strijder namens hen zouden laten vechten. Karel koos Roland terwijl de hertog Olivier in zijn naam liet vechten. Het gevecht duurde een hele dag en ze hielden alleen even op om op adem te komen, zichzelf te prijzen en de ander te bespotten. Aan het eind van de dag was de strijd nog onbeslist. Ze zouden misschien eindeloos zijn doorgegaan als niet een engel tussenbeide was gekomen. De engel gebood hen elkaar te omhelzen en goede vrienden te worden. Toen Karel zag hoe sterk Olivier was, had hij nog maar weinig hoop dat Roland zou overwinnen. Hij deed daarom de gelofte als pelgrim naar Jeruzalem te gaan als zijn neef gedood zou worden in het gevecht. Karel hield zich aan zijn belofte, zoals we kunnen lezen in 'Galyen Rheroré'. Hij en zijn volgelingen hadden zich goed vermomd, zodat ze behouden in Jeruzalem arriveerden.

Karel had vele overwinningen behaald en veel rijkdom verworven. Het ging hem echter nooit om roem of rijkdom. Hij streed altijd om het christelijke geloof te verbreiden, daarop richtte hij al zijn kracht. Toen hij eens de resultaten van zijn inspanningen overzag, wenste hij geen oorlogen meer te voeren maar de rest van zijn leven door te brengen met overpeinzingen en met iedereen in vrede te leven. Die wens werd niet vervuld want hij kreeg een boodschap uit de hemel dat hij de strijd moest voortzetten. Op een nacht lag hij op bed diep te slapen toen hij plotseling wakker schrok. Hij keek uit het venster en zag iets wonderlijks in de lucht. De sterren strekten zich in een rij langs de hemel uit. Hij dacht na over dit wonderlijk verschijnsel en zag opeens dat de lijn bij de Friese Zee begon en door Duitsland en Frankrijk liep. Hoewel hij er lang over na dacht wat dit kon betekenen, kon hij er geen verklaring voor vinden. De volgende nacht keerde het verschijnsel terug. Opnieuw lag de keizer wakker en dacht na over de betekenis. Plotseling verscheen er een man. De keizer schrok van deze onverwachte verschijning en vroeg wie hij was; de man zei:

Ik ben Jakobus, de apostel van Jezus Christus, de zoon van Zebedeus en de broer van Johannes. Ik was uitgezonden om het evangelie te verkondigen, maar werd met een zwaard vermoord. Mijn lijk ligt nu op heidens grondgebied, waar het schandelijk wordt behandeld. Het verbaast me echt dat u, die zo'n groot strijder voor het christelijk geloof bent, mijn land nog niet uit de greep van de Saracenen hebt verlost. Volg de lijn die de sterren u wijzen en ga naar Spanje om mijn land te bevrijden. Dan zult u nog meer roem vergaren en nog meer vijanden verslaan. Ga ook naar de plek waar mijn lijk ligt en sticht een kerk te ere van mij.

Tot drie keer toe kreeg de keizer hetzelfde visioen en telkens sprak Sint Jacob dezelfde woorden. Karel durfde het gebod van een heilige niet naast zich neer te leggen, dus verzamelde hij zijn troepen en vertrok naar Spanje. Daar belegerde hij de stad Pamplona. Na twee maanden leek de stad nog even sterk te staan als in het begin. Teleurgesteld begon Karel te bidden en meteen gebeurde er een wonder. De muren stortten in, net zoals die (toen) van het oude Jericho. Alle bewoners die tot het christendom overgingen werden gespaard maar de anderen werden gedood. Uit dankbaarheid voor de hulp die hem was geboden, ging Karel naar het graf van Sint Jacob in Compostella om er god te verheerlijken. Vandaar trok hij naar Petronium, waar hij de speer in de grond stak omdat hij op dat moment niet verder kon. Intussen verzamelden zich grote groepen mensen rondom de bisschop Turpin, die iedereen doopte die dat wenste. Karel maakte zich gereed voor de terugreis. Hij had veel roem vergaard want hij had in totaal dertig steden veroverd.

Een van de beroemdste ridders van Karel de Grote was Haemon van Dordogne. Toen de oorlog tegen de Avaren in Hongarije met succes was beëindigd, vroegen de volgelingen van Haemon aan Karel of hij hem wilde belonen. Karel, die in veel chansons beschreven wordt als kleingeestig en gierig, weigerde nu ook enige blijk van erkenning te geven. Hij vertelde erbij dat Haemon al genoeg bezittingen had en dat als hij er nog meer zou krijgen, hij binnen de kortste keren machtiger zou zijn dan de keizer. Intussen kreeg bisschop Turpin, die toen in Wenen verbleef een wonderlijk visioen. Toen hij voor het altaar een psalm zong, werd hij daarin gestoord door een grote troep lelijke, zwarte duivels. 'Waar willen jullie naartoe', vroeg de bisschop die was geschrokken van hun weerzinwekkende verschijning. 'Naar Aken, naar het bed van Karel', antwoordde één van de duivels. 'Waarom', vroeg Turpin. 'Omdat hij op sterven ligt', luidde het antwoord, 'en wij gaan vechten om zijn ziel, die we naar de hel willen slepen.' Toen riep de bisschop diep verontwaardigd: 'Ik zweer jullie bij de naam van Jezus Christus dat jullie op de terugreis weer bij mij langskomen.' De sombere troep vertrok met ruisende vleugels uit de kerk en Turpin ging verder met zijn psalm. Maar hij had het laatste vers nog niet bereikt of dezelfde troep kwam hem weer storen. 'Nu al terug', riep Turpin verbaasd uit. 'Hebben jullie je plan wel kunnen uitvoeren.' 'Totaal niet' antwoordden de duivels moedeloos. 'Karel heeft in Compostella een kerk voor Sint Jacob laten bouwen en nu kwam Sint Jacob met een aantal stenen, houtblokken en dergelijke aanzetten, allemaal van kerken die Karel in het hele land heeft laten bouwen. Hij zei dat onze argumenten daarbij vergeleken geen enkel gewicht zouden hebben. Daarom gingen we maar weg want we hebben toch geen kans zijn ziel in handen te krijgen.' 'Geloofd zij god', riep de bisschop uit. Hij wendde zich weer naar het altaar en vervolgde zijn psalm met nog meer devotie. De duivels vlogen snel terug naar de diepten waaruit ze waren opgedoken.

Intussen lag de keizer in Aken op zijn sterfbed. Hij werd steeds zwakker en blies toen zijn laatste adem uit. Hij was ruim zeventig jaar geworden. Toen het volk vernam de dat keizer gestorven was, hulde het zich in diepe rouw en trof voorbereidingen voor een eervolle

begrafenis. De graftombe werd versierd met allerlei soorten edelstenen en erboven kwam een gouden boog, waarin het gebalsemde lichaam van Karel, gehuld in zijn kostbaarste kleren op een gouden stoel werd geplaatst. Op zijn knieën stonden afbeeldingen uit het evangelie. Zijn rechterhand raakte een knie, zijn linkerhand omsloot een scepter. Hij zag eruit als een groot rechter en droeg een kroon van goud die tot aan de boog reikte. Om te voorkomen dat zijn hoofd opzij zou zakken was het met een gouden band vastgemaakt aan de achterkant van een rechtopstaand kruis, eveneens van goud. De tombe was gevuld met edele specerijen en welriekende kruiden. De deuren werden zorgvuldig afgesloten en het leek alsof de keizer nog steeds over zijn volken waakte. Dit is het verhaal van de uitvaart van de machtige keizer zoals dat in de oude kronieken is opgenomen. Maar het is waarschijnlijker dat Karel begraven is en dat op de stoel een stenen beeld is geplaatst. Hoe het ook zij, Karel is een keizer die zijn weerga in de geschiedenis niet heeft gekend.

De horigheid

De vraag naar het ontstaan van de horigheid is niet gemakkelijk te beantwoorden omdat de bronnen over de vroegste periode ons heel fragmentarisch inlichten. Bovendien had de horigheid reeds veel van haar oorspronkelijke vorm verloren op het moment waarop de bronnen wel aanwezig zijn. De mening over de oorsprong is dan ook erg verdeeld. Zo stelt Fustel de Coulanges dat de grondeigenaar uit oogpunt van goed beheer de bevolking tot horigen had gemaakt om voor wat betreft zijn domein tot een 'unité de propriété' te komen. Von Maurer daarentegen neemt aan dat de horigheid een instelling is die al dateert uit een pre-Germaanse tijd. Dopsch voert horigheid terug tot het begin van de jaartelling, toen in Gallië en in het tegenwoordige Duitsland reeds uitgestrekte landgoederen aanwezig waren die aan één persoon of één familie toebehoorden en die door horigen, Dopsch noemt hen 'coloni', bewoond en bebouwd werden. Volgens Dopsch was daarbij de Heer niet alleen eigenaar van de grond maar ook van de horigen. Goffart ziet verband tussen de opkomst van de horigheid en het ontbreken van slavenaanvoer gedurende de vroege middeleeuwen. Het gemis aan voldoende arbeidskrachten deed de grondeigenaar uitzien naar een andere vorm van grondexploitatie.

Wat Twente betreft zijn weer anderen van mening dat de Saksen de door hen onderworpen bevolking tot horigen hadden gemaakt, door Heeringa 'liten' of 'laten' genoemd. Nog weer anderen menen dat de Frankische veroveraar een deel van de bevolking horig hadden gemaakt.

Het sterk uiteenlopen van al deze theorieën geeft wel aan hoeveel onzekerheid er wel is over het ontstaan van de horigheid in Oost-Nederland. Het ontbreken van bronnen heeft mede tot gevolg dat wij niet weten of de horigheid in Oost-Nederland voortkomt uit Frankische invloeden dan wel of het in deze gebieden reeds voor de onderwerping door de Franken voortkwam. In alle theorieën vinden we evenwel de opvatting terug dat het oorspronkelijke karakter van de horigheid onvrijheid was, zowel een persoonlijke onvrijheid als onvrijheid in materieel opzicht. De horigen waren gebonden aan het goed en mochten dit niet vervreemden of bezwaren. Voorts was de vorm van grondexploitatie in de vroege middeleeuwen het hofstelsel, dat, hoewel vaak in één adem genoemd met de horigheid, toch hiervan onderscheiden moet worden. Gaat het er bij de horigheid voornamelijk om dat in het kader van het grootgrondeigendom een groep onvrijen gebonden is aan de grond, bij het hofstelsel denken we voornamelijk aan een bepaalde vorm van een zo optimaal mogelijk beheer van het complex goederen, dat het eigendom van de grootgrondeigenaar uitmaakt. Tijdens de Karolingische periode kwam als gevolg van grote schaarste aan geldmiddelen, in het toenmalige economische verkeer sterk de nadruk te liggen op de zogenaamde naturalwirtschaft. De grote vraag naar natuurlijke ruilmiddelen en de uitgestrektheid van de landerijen riepen agrarische centra in het leven, die het bovendien mogelijk maakten een betere controle uit te oefenen op de verplichte leveringen van landbouwproducten door de horigen en op hun dienstverrichtingen. Dit systeem, volgens Slicher van Bath en anderen ontstaan tussen de Loire en de Rijn, drong vanuit dit gebied door naar het noorden, mede begunstigd door de achteruitgang van het centrale staatsgezag, zodat de politieke macht in steeds kleinere eenheden werd verbrokkeld.

Het opdringen van deze hoven, in de bronnen ook wel curtes of curiae genoemd, maakte de onder de hoven ressorterende horigen tot hofhorigen en deed een groepering van onvrijen

ontstaan bij de lieden die de curtes bebouwden. Het was echter ook weer niet zo dat voortaan alle horigen binnen hofverband leefden. Het aantal horigen buiten hofverband bleef met name in de negende en tiende eeuw, bijzonder groot. Zo ressorteerden op de Veluwe talrijke horigen onder geen enkel hof. Het is ook niet zo dat alle hoven horigen hadden. Slicher van Bath heeft aangetoond dat ongeveer tachtig procent van de hoven in Drente, Overijssel, de graafschap Zutphen en de Veluwe geen horigen bezaten. De bovengenoemde hoven beschreven als agrarische centra, ter regulering van de verplichte leveringen en de prestaties van de hofhorigen, bestonden uit twee delen. Ten eerste was er de casa indominicata of mansus indominicatus, het huis van de eigenaar of, wat vaker het geval was, van diens vertegenwoordiger, de maior of villicus, in latere tijden meier of scholte genoemd, met de daarbij behorende landerijen, de saalwere. Ten tweede waren er de verschillende hoeven, casae of mansi genoemd, bewoond door de horigen. Een vroegere beschrijving van een hof in Oost-Nederland treffen we aan in een oorkonde van 1 oktober 1234, waarin Herman, graaf Van Lohn, de curtis te Varsseveld 'cum agris et arboribus, fossis circumdata, cum loco molendianri et ubstal cum piscaturis infra iacentibus' ruilt tegen de hof Starkenrode te Winterswijk. Een wat uitgebreidere beschrijving van de structuur van een hof geeft Van Schevichaven: 'Het bevatte verschillende gebouwen en getimmerten, schuren, stallen, bergen, spijker (korenschuur), varkenskotten en dergelijke'. Daar de hof in alle opzichten in eigen behoeften moest voorzien en dus de gehele concentratie van het economische leven op het landgoed lag, konden bakhuis en brouwhuis niet ontbreken en op grotere hoven evenmin werkplaatsen voor timmerlieden, grofsmeden en hoefsmeden. Vaak was er een molen, door wind, water, dier of mens aangedreven. Meestal onderscheidde de hof – met name de kleinere hof – zich in niets van de overige boerderijen. Soms kon een hof een defensief karakter hebben en was dan versterkt met een wal en een gracht. Resten daarvan kan men nog heden zien bij de scholtegoederen Roerdink en het Scholtenhuis bij Winterswijk.

De verdere ontwikkeling van het hofstelsel is niet helemaal duidelijk. Slechts uit de dertiende en veertiende eeuw zijn gegevens bekend. Het hofstelsel verkeerde toen al op de meeste plaatsen in staat van ontbinding, het oorspronkelijk onvrije karakter verdween langzaam aan. Zij leefden naast elkaar en konden tot dezelfde hof behoren maar ze hadden een verschillende rechtspositie. Een viertal klassen van horigen, welke wellicht teruggaan tot de Merovingische tijd, zijn te onderscheiden:

- de hofhorigen;
- de hofvrijen;
- de keurmedigen;
- de eigenhorigen of eigen lieden.

Over de oorsprong van het grootgrondbezit in Overijssel, met name in Twente, is weinig bekend. De concentratie van grondbezit die al in de Frankische periode begonnen was toen de vorsten grote stukken veroverde gebied bij hun rijk hadden ingelijfd, kwam Twente later op gang dan elders als gevolg van langdurige moeilijkheden bij de onderwerping van de Saksen. Nadat omstreeks het jaar 800 de christelijke godsdienst in Twente was gaan overheersen, vonden veel schenkingen plaats van landerijen aan kloosters, door Frankische vorsten opgericht, zoals aan het klooster te Werden aan de Ruhr en aan het klooster te Essen. Zo waren de bezittingen van het klooster Werden in Twente volgens de oudste inkomensregisters van deze abdij te dateren tussen de jaren 933 en 966, in zesendertig verschillende plaatsen gelegen. Al deze goederen behoorden tot de hoofdhof van de abdij, de curtis Elvetre, later Monnickhof genoemd, gelegen in De Lutte bij Oldenzaal. Deze hoofdhof of

zadelhof vormde een geheel eigen rechtskring met een eigen hofrecht. Toen van zijn kant de bisschop van Utrecht gaandeweg meer invloed in deze gebieden ontwikkeld had, kreeg deze de gelegenheid zijn bezittingen uit te breiden. Bij gebrek aan bronnen is de wijze waarop de bisschop deze goederen verkreeg, niet helemaal duidelijk. Volgens sommigen moet een aanzienlijk deel van de landerijen afkomstig zijn geweest uit koninklijk domein.

Tegen het einde van de elfde eeuw was de vorming van het wereldlijk gebied van de bisschop in Twente afgerond. Zo verkreeg de bisschop tussen de jaren 1027 en 1054 de hof te Goor met de daarbij behorende horigen, toen een zekere Adolph aan bisschop Bernold de curtis Goor schonk 'cum omnibus ad eundem locum pertinentibus curtilibus, edificiis, mancipiis', goederen die waarschijnlijk oorspronkelijk allodiaal bezit van de graven van Goor waren geweest. Dit bisschoppelijk bezit was omstreek het jaar 1500 uitgegroeid tot tweehonderdeenenzeventig erven. Deze stonden onder het beheer van de bisschoppelijke rentmeester. In Overijssel bezat de bisschop in totaal negenentachtig goederen die aangeduid worden als hof, waarbij zich de vraag voordoet of dit allemaal hoven in de zin van het hofstelsel waren. De bisschop zelf bezat een aantal goederen die domeingoederen zijn en die het ook blijven.

Naast deze omvangrijke bisschoppelijke hoven waren er veel hoven in het bezit van geestelijke instellingen, zoals bij het klooster van Werden. Het Stift te Vreden bezat de hof Bruninc te Usselo. Veel goederen waren in het bezit van de proosdij van Oldenzaal en het kapittel aldaar. De hof van deze proosdij bezat in de achttiende eeuw nog zevenentwintig erven. Tot het kapittel van Oldenzaal behoorden in het jaar 1744 nog drieëntwintig erven die daaraan hofhorig waren. Het kapittel van Sint Pieter te Utrecht bezat de hof Espelo, waartoe her en der in Twente verspreid liggende goederen behoorden. Waarschijnlijk vormden al deze verspreid liggende goederen oorspronkelijk één complex. Bij enkele hoven is nog iets van de oude conglomeratie (opeenhoping) bewaard gebleven, met name te Ootmarsum en Borne, waar de erven vrij dicht aaneen gegroepeerd liggen.

Tenslotte waren er in Twente nog enkele horige goederen, onder andere toebehorend aan de Abdij van Prüm, die voor zover bekend onder geen enkel hof ressorteerden. Anderzijds waren er enkele hoven waartoe geen ander hof behoorde zoals de hof te Hengelo, de hof te Lonneker en de hof te Mander. Van veel belang waren de horige goederen van de commanderij van de Duitse orde (tempeliers) te Ootmarsum. Later gingen deze horige goederen over in het Huis Ootmarsum. In de eerste helft van de zeventiende eeuw behoorden tot dit Huis Ootmarsum zesenzeventig goederen, voornamelijk gelegen in de omgeving van Ootmarsum, Oldenzaal en Bentheim. De commanderij van de Johannieter Orde te Steinfurt bezat in Twente, vooral onder Enschede en Haaksbergen, verscheidene horige goederen. Onder Enschede de goederen De Lipper of Lippink, Derkinck, Overbeek en Wermer; onder Haaksbergen de goederen Het Kinkeler en Ten Haagen. De beide laatstgenoemde goederen waren nog in de zestiende eeuw horig, de andere vier waren reeds eerder van de horigheid gevrijd. Het Stift te Essen bezat sinds het midden van de negende eeuw een groot aantal horige goederen in Salland, welke hoorden onder de twee hoven Olst en Archem bij Ommen. Tegen het einde van de veertiende eeuw was de aard van deze goederen veranderd en waren zij deels in erfpacht uitgegeven, deels in tijns. Slechts achtentwintig erven van de hof te Archem hadden toen nog hun oorspronkelijke karakter van hofhorig goed behouden. Een aantal horige goederen behoorde toe aan de Overijsselse landadel. Slechts van een tweetal adellijke Huizen weten we wat meer over hun horige goederen, te weten Huis Ootmarsum en Huis Singraven te Denekamp.

In het voorgaande hebben wij gezien hoe vrijwel geheel Twente onder het landsheerlijke gezag van de bisschop van Utrecht was gekomen. Ook had hij er veel privé-eigendommen verworven. Het beheer van deze bisschoppelijke goederen ging in de late middeleeuwen met veel moeilijkheden gepaard. Met name Twente had veel te lijden onder de invallen van de Geldersen aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. De steden die het zwaar te verduren kregen, zochten steun bij hun landsheer, de bisschop, doch deze was niet in staat hen te steunen. Daarom keken de steden uit naar een andere landsheer en vonden die in Karel V. Op 2 januari 1528 kwamen de gezanten van de keizer met de Steden en Ridderschap van Overijssel overeen dat deze hem als Heer zouden huldigen, mits de bisschop daarvoor toestemming gaf. Op 12 februari 1528 ontsloeg de toenmalige bisschop Hendrik van Beieren de inwoners van Overijssel van hun eed en stond hun toe dat zij zich aan de keizer onderwierpen. Hiermee was het wereldlijk gezag van de Utrechtse bisschoppen in Overijssel beëindigd.

Het bewind van keizer Karel V betekende voor Overijssel een periode van rust. Waarschijnlijk gingen met het wereldlijk gezag ook de domeingoederen over op de keizer. Massink noemt in dit verband de declaratie van bisschop Hendrik van Beieren, waarbij aan de keizer werden overgedragen 'alle steden, sloten, vesten van dat gantse landt mit haer toebehoor, alle gerechtigheden, opkomsten, landen, kampen, bergen, bosschen, stroomen'. Massink veronderstelt dat hierbij ongetwijfeld ook aan de horige goederen is gedacht. De Overijsselse regeling was echter minder uitputtend dan die van het Nedersticht, waarin uitdrukkelijk werd bepaald dat met het overheidsgezag ook overgingen 'alle chijnsen, renthen, erfpachten, landen, beemden, bosschen, tienden, venen, moeren'. Tijdens de regering van keizer Karel V vond in het jaar 1546 de codificatie van de hofrechten van Twente plaats. Op bevel van de Rekenkamer van Holland en de thesaurier-generaal van de keizer vergaderden in dat jaar te Ootmarsum alle Twentse hofmeiers met de oudste hofgenoten van elke klasse teneinde 'de pryncepaelste articulen ofte hovetstucken der hofrechten' vast te stellen. Het waren alleen de rechten van de hofhorigen die opgetekend werden; de rechten van de hofvrijen en kamerlingen werden later in dat jaar vastgesteld. Dit Hofrecht van het jaar 1546 heeft in Twente tot aan het einde van de horigheid onveranderd gegolden.

Na de afzwering van Philips 11 door de Verenigde Provinciën kwamen de domeingoederen in Twente in beheer van de provincie Overijssel, die deze goederen tot het einde van de achttiende eeuw (1798) in eigendom bezat. De omvang van deze goederen was inmiddels sterk achteruitgegaan, een gevolg van het verduisteren van diverse goederen. De onroerende goederen van de provincie waren in de zeventiende en achttiende eeuw samengesteld uit:

- het oude domein van de landsheer, dat wil zeggen de tafel- of kamergoederen;
- een deel van de tijdens de Opstand in beslag genomen geestelijke goederen.

Daarnaast bevond zich een aantal goederen, welke geheel bestonden uit voormalige geestelijke goederen, in handen van de Ridderschap van Overijssel. Op 19 november 1663 werden tussen de Steden en de Ridderschap van Overijssel de in beslaggenomen geestelijke goederen verdeelt. Aan de Ridderschap werd toegewezen:

Erfleyk voor zig en hunne nakomelingen de adelicke goederen, alsmede de Stiften van der Hunnepe, Werseloe ende Swartwater, beneffens de uytgifte ofte redemtie penningen uyt de

goederen behoort hebbende tot de Commandeurye van Oetmarsen, voorts de cloesteren van Oldenseel en Almelo, item de Proobsdye van Oldenseel, gelyck ook het Capittel van Oldenseel, ende eyndelyck alle de Vicaryen van Oldenseel, ende tot de voorschreven andere Corpora gehorende, met alle de goederen, regten en geregtigheden daar toe betrekkelyk.

Deze overeenkomst van het jaar 1663 betekende beslechting (bijlegging van een geschil) van de jarenlang gevoerde strijd tussen de Ridderschap en de drie grote steden Deventer, Zwolle en Kampen, met als inzet het bezit van de geestelijke goederen.

De provincie Overijssel kwam als eigenaar van de horige goederen op den duur voor zware financiële lasten te staan vanwege de daling van de geldwaarde en de onveranderlijkheid van de op te brengen lasten. Vanwege de financiële wanorde waarin de provincie verkeerde aan het einde van de Tachtigjarige oorlog, werd uitgezien naar een goede verzekering van de inkomsten in de toekomst. Er werden plannen opgesteld de inkomsten uit de domeingoederen te verhogen. Tegelijkertijd werd gestreefd naar een redelijke behandeling van de horigen. Dit resulteerde in de opstelling van een 'Ordre en Redres over 's Landts Domainen van Twente' op 9 augustus 1662. Op 26 februari 1776 vergaderden de Twentse hofmeiers te Borne om hun bezwaren naar voren te brengen tegen de verschillende taxaties van de Ordre, die zij te hoog vonden. Op 26 april 1776 volgde te Deventer de algehele goedkeuring door de Staten. De Ordre beoogde een supplement te geven op de hofrechten van het jaar 1546 en een handleiding voor de economische exploitatie van de domeinen, zonder dat men wijzigingen wilde aanbrengen in de wederzijdse rechten en verplichtingen van de hofheer en horigen. Alle verplichtingen werden getaxeerd op een bepaald vast bedrag. Versterf, erfwinning, opvaart, vrijkoop en wederwissel werden in het jaar 1662 'nae billicheyt en natuire des goedes' op een vast bedrag gewaardeerd. Ook voor de diensten werd een vast jaarlijks bedrag vastgesteld. De pachten die tot dusverre alle in natura werden geleverd, moesten voortaan in geld worden voldaan, terwijl ook de granen op een vast bedrag gesteld werden. De Provinciale Staten van Overijssel wilden zodoende zowel uit de horigheid voortvloeiende verplichtingen, alsook de pachten en de diensten in geld omzetten. Voor deze diensten is dit gelukt, voor de pachtbetaling in natura echter niet, omdat de horigen zich verzetten tegen de naar hun idee te hoge taxaties. Met ingang van het jaar 1668 hadden de Steden en Ridderschap van Overijssel de inning van deze inkomsten onder bepaalde voorwaarden verpacht. Tot het jaar 1806 bleef deze verpachting bestaan. Slicher van Bath heeft aangetoond dat deze verpachting op de lange duur voor de horigen veel gunstiger uitviel dan een betaling van vaste bedragen in natura volgens de regeling van het jaar 1662. Zo hebben honderdvijf van de door hem onderzochte honderdveertig erven niet meer betaalt dan tweeëntwintig tot zevenenveertig procent van wat zij anders bij de vaste jaarlijkse betaling hadden moeten voldoen. Slechts voor drie erven zou het systeem van de jaarlijkse bedragen voordeliger zijn geweest.

De Ordre en Redres bleek in de praktijk niet helemaal aan de verwachtingen te beantwoorden. Telkens weer werden er adviezen ingewonnen over de vraag of het niet beter was de horige goederen om te zetten in pachtgoederen dan wel de horigheid af te kopen. Zo stelde de resoluties van Ridderschap en Steden van Overijssel van 16 april 1714 en 13 juni 1726 de mogelijkheid open tot afkoop van de horigheid. Hiervoor bestond van de zijde van de horigen niet veel belangstelling. Zij lieten liever alles in de oude toestand. Op 18 april 1764 werd opnieuw een afkoop van de horigheid voorgesteld. Dit voorstel hield waarschijnlijk verband met het feit dat de provincie toentertijd in grote financiële moeilijkheden verkeerde en geldleningen had moeten afsluiten. Daarom had men bepaald dat de horigen die tot afkoop van de horigheid over zouden willen gaan, voor het koopbedrag obligaties dienden te kopen

van de provincie. Op 10 april 1767 werd nogmaals de mogelijkheid gegeven om de horigheid af te kopen. Naar aanleiding van deze resolutie gaven op 13 april 1767 de drost van Salland en de gedeputeerden het volgende advies: voor Salland stelden zij het afkoopbedrag vast op driehonderd gulden voor een vol erve, tweehonderd gulden voor een half erve en honderd gulden voor een kleiner erve. Deze afkoopregeling leverde echter moeilijkheden op bij die Twentse horige goederen die in hofverband verenigd waren en waarvan de horigen zich in de echte bevonden. Afkoop van de horigheid zou in Twente gemakkelijk kunnen leiden tot een ontwrichting van diverse hofverbanden, hetgeen talrijke administratieve en juridische verwikkelingen met zich mee zou brengen. Dat men hiervoor terecht bang was mag blijken uit de oeverloze discussies over deze kwestie die naderhand gevoerd werden toen de ontbinding van de hofverbanden in het jaar 1811 eenmaal een feit was geworden.

Uit de volgende passage van het advies van 13 april 1767 blijkt dat men dit probleem duidelijk onder ogen zag:

Dog dat belangende de Hofhoorige goederen onder het Land Rent Ampt van Twenthe, welk van een andere nature zyn, zoals de Hofregten van Twenthe genoegsaem uytwysen en in de echte bezeeten worden en waarvan de Hofhorigheid niet wel kan worden afkocht, immers voor zoveel niet belmundig geworden, of het hofrecht daarvan geexecuteert en kwyt geworden zyn, dezelve daarby behoorden te worden gelaaten.

Uit het bovenstaande volgt dat de Provinciale Staten afwijzend stonden tegenover een afkoop van de hofhorigheid in Twente, hoewel de resoluties van Ridderschap en Steden van de jaren 1714, 1726 en 1764 de mogelijkheid daartoe hadden geopend. De moeilijkheden die men voorzag bij het eventueel verbreken van het hofverband, waren blijkbaar zo groot dat de provincie het verbreken met grootst mogelijke ijver trachtte tegen te gaan. Tot het jaar 1770 werd in Twente hofhorigheid dan ook nagenoeg niet afgekocht. De bekende ontwikkelingen rondom de drostendiensten die de gemoederen in Overijssel in het laatste kwart van de achttiende eeuw zo in beroering wisten te brengen, lieten de horigheid nagenoeg ongemoeid. Ogenschijnlijk is dit vreemd en inconsequent. Waar men immers zo gekant was tegen deze diensten, moest men ook ten strijde trekken tegen de horigheid, die evenmin met de toen hooggeroemde 'burgerlijke vrijheid' overeen viel te brengen, vaak veel bezwaarlijker was. Tenslotte waren de drostendiensten nog afkoopbare prestaties van vrije mensen. Hoe was het mogelijk dat Van der Capellen ten strijde trok tegen deze drostendiensten en toch geenszins de horigheid aantastte? Hetzelfde zien we bij Racer die in het vierde deel van zijn 'Overysselsche Gedenkstukken' achtereenvolgens de dienstbaarheid van de vrije en horige ingezetenen van Overijssel behandelt, de eerste categorie fel bestrijdend, de tweede slechts beschrijvend.

Deze zo in het oog springende ongerijmdheid valt historisch wel te verklaren. De drostendiensten waren een last van twijfelachtige herkomst. In het jaar 1631 hadden de Ridderschap en Steden van Overijssel deze diensten afgeschaft maar in de loop van de zeventiende eeuw waren ze weer populair geworden, ondanks groeiend verzet van de bevolking. In de twee helft van de achttiende eeuw vormde dit verzet echter een onderdeel van de regionale tegenstellingen tussen patriotten en prinsgezinden. Daarbij stond het overgrote deel van de Ridderschap aan de zijde van de stadhouder, terwijl een groot gedeelte van de plattelandsbevolking patriotgezind was. De rol die de drosten speelden in het verzet van de Ridderschap tegen deze afschaffing was hierbij van groot belang en droeg in hoge mate bij tot de tegenstellingen van dat moment. De patriotten zagen de horigheid echter als een zuiver

privaatrechtelijke aangelegenheid en daarom als een zaak die hun niet aanging. Hun uitgangspunt met betrekking tot de horigheid was dat dit gebeuren een contractueel karakter had. Naar hun idee steunde de horigheid op een wederzijdse overeenkomst tussen hofheer en horige, tot welke opvatting zij waarschijnlijk geïnspireerd waren door artikel 1 van het Hofrecht van het jaar 1546. De patriotten wensten deze burgerlijke verhoudingen geenszins aan te tasten omdat zij burgerlijke vrijheid en politieke democratie voorstonden.

Bovendien bestond er onder de verlichte achttiende eeuwse mensen een toenemend respect voor het recht van eigendom. Dit is zeker ook een van de redenen waarom de patriotten het horigheidstelsel niet hebben willen aantasten, ofschoon zij de feodale middeleeuwse structuur van dit stelsel zeker zullen hebben afgekeurd. Tegenstanders lieten dan ook niet na de patriotten op hun inconsequentie te wijzen. Overigens was de voorzichtigheid van de patriotten – van hun kant beschouwd – niet geheel ongerechtvaardigd. Zij bezaten nog niet de middelen om uit de opheffing van de horigheid voortspruitende rechtsvragen op te lossen. Wel werden bij dit besluit van 23 oktober 1773 de hofmeiers vrijgesteld van drostendiensten, terwijl reeds eerder de mogelijkheid tot afkoop was opengesteld. Zo werden bij besluit van Ridderschap en Steden van 14 maart 1688 gedeputeerden gemachtigd om ten overstaan van de drost en de rentmeester van Twente die diensten welke de meier schuldig waren, te laten afkopen met een zekere jaarlijkse penning, dan wel deze diensten te verpachten. Wanneer de toestand van de horigen in Overijssel in de achttiende eeuw nader bekeken wordt, dan valt op dat van hun oorspronkelijke onvrijheid weinig was over gebleven, terwijl hun rechten en verplichtingen nauwkeurig vastlagen.

Hunne rechten hadden gewonnen in omvang en kracht, het genot daarvan was hun afdoende wijze gewaarborgd. Hunne plichten waren vastbegrensd en tot de kleinste afmetingen ingekrompen. Van hunne afhankelijkheid waren niet veel meer dan enkele, uit vrij onbeduidende vormen sprekende herinneringen overgebleven. Maar toch zij hadden een heer, zij waren niet vrij en er bestond geen gelijkheid voor de wet hunnen aanzien.

Zo laat ook Massink zich vrij positief uit over de toestand van de horigen in Overijssel gedurende de achttiende eeuw, wanneer hij zegt dat de vroegere gebondenheid aan de grond wel tot een minimum werd beperkt en dat er dan ook geen reden is te concluderen dat de Twentse horigen uit het einde van de achttiende eeuw onvrij zouden zijn geweest. Bovendien verminderde ook het Landrecht van Overijssel het onderscheid tussen horigen en vrijen door de horigen toe te staan als partij op te treden in gewone gerichten. De verzwakte houding hofheer-horigen stelde in de achttiende eeuw weinig meer voor dan een zakelijk recht van gebruik op de grond van een ander, waardoor de horigen zich sociaal gezien, waarschijnlijk niet minder gevoeld zullen hebben dan de vrije pachtboeren. Toch deden de gehechtheid aan het bestaande, de afkeer van verandering en het feit dat de horige domeingoederen een goed georganiseerd en gemakkelijk controleerbaar geheel vormden, de oude vormen op taaie en hardnekkige wijze voortleven. Ook veronderstelt Massink dat het voor de provincie financieel voordeliger geweest zal zijn de horigheid niet af te schaffen, in het bijzonder met het oog op de casuele prestaties. Dit argument lijkt echter niet steekhoudend daar toch uit de feiten blijkt hoe verliesgevend het bezit van hofhorige goederen was voor de provincie Overijssel. Daarom had al vroeg veelal omzetting naar pacht plaatsgevonden. Deze was wel verhoogbaar en beter aan te passen aan gewijzigde economische omstandigheden. Slicher van Bath benadert de horigheid in Twente vanuit een landbouweconomisch gezichtspunt. Met Massink is hij van mening dat men de horige erven in Twente niet moet beschouwen als erven van geringere omvang dan de niet-horige erven. De horigen moet men niet zien als mensen van geringere

sociale status dan de andere boeren. Zij zijn niet gelijk te stellen met caters of armen. In werkelijkheid ging de juridische gebondenheid niet samen met een economische noodtoestand. Het is juist andersom, de horige erven waren vaak de grootste erven in de omgeving terwijl de horigen zelf rijker waren dan de overige boeren. Doordat op grond van het Anerbenrecht, waarbij aan één van de kinderen, meestal de oudste zoon, het bedrijf ongedeeld werd overgedragen, de bedrijfsgrootte onaangetast bleef, kon men te allen tijde verzekerd zijn van redelijke grote en ondeelbare erven. Soms kon de bedrijfsgrootte aanmerkelijk worden uitgebreid door toepassing van artikel 14 van het Hofrecht van het jaar 1546, waarbij was bepaald dat land, door een hofhorig persoon aangekocht, moest worden vererfd op hofhorigen.

Item soe eyn hofhorych man lant an kofte, sal dat lant of ander onbeweeglyk guedt ten ersten versterve up den gemenen hofhorygen kynderen of erfgenamen yn der selver echte, ende ten anderen versterve sal t blyven eyn hofhorych guedt, mer dat mach dan enen van den hofhorygen avergeven ende besytten t als eyn hofhorych guedt ende de besytter behort als dan altyt yn der echte t blyven.

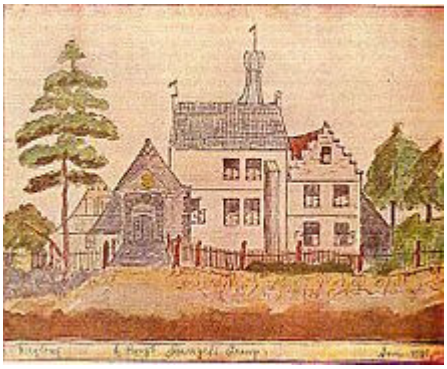
Aldus kon vrij land, door een hofhorig persoon verworven, op den duur hofhorig worden. De horige goederen konden niet in omvang afnemen zolang de hofheer als eigenaar niets van de horige goederen verkocht. Wel konden deze ten gevolge van de werking van artikel 14 in omvang toenemen. Dit proces waarbij splitsing en deling onmogelijk was maar waardoor wel vermeerdering van het areaal werd bevorderd, zien we in de zeventiende en achttiende eeuw zich verder ontwikkelen. Voor de Provinciale Staten van Overijssel was het een spaarpot, waar ze zelf niets voor behoefden in te leggen. Zo zegt Slicher van Bath dat door het erfrecht dat verbrokkeling onmogelijk maakte, het sociaal aanzien van de horigen werd versterkt, zodat zij op den duur een soort tussenklasse gingen vormen tussen enerzijds de hofmeiers en anderzijds de kleinere, niet horige boeren en caters. Daarnaast was ook in Overijssel de verandering van de muntwaarde van grote betekenis voor de horige erven. Het nominale geldbedrag was sedert de middeleeuwen gelijk gebleven, terwijl de muntwaarde veel minder was geworden. Door het conservatieve beheer bleven de geldbedragen staan op de nominale waarde, zonder dat rekening werd gehouden met de waardedaling van de munt. Slicher van Bath heeft dit als volgt aangetoond: indien bij de provinciale dominiale erven de verhouding tussen de geldbetalingen en de waarde van de goederen in natura in de achttiende eeuw gelijk zou zijn gebleven aan die van het jaar 1493 dan zouden de horige erven in plaats van honderdzevenenvijftig Karolingische guldens en negenendertig cent aan geld hebben moeten betalen negenhonderd drieenzestig Karolingische guldens en veertig cent, dus ruim zes maal zoveel. Ondanks de verliespost die de horige domeinerven opleverden voor de provincie Overijssel lag een belangrijk voordeel van de horigheid en het hofstelsel in het feit dat op deze wijze de uitgestrekte domeingoederen op eenvoudige wijze te beheren waren, terwijl bovendien de verschuldigde prestaties op doelmatige wijze konden worden geïnd. Dit systeem voldeed zozeer dat men het verliesgevende aspect op de koop toenam. Bij de horige goederen die niet onder het beheer van de provincie stonden, zoals bij de adellijke horige goederen, was dit daarentegen niet het geval. Meestal waren deze adellijke bezittingen van bescheidener omvang, zodat zij ook op andere eenvoudige wijze doelmatig beheerd konden worden. Doordat echter de negatieve aspecten van de horigheid in het nadeel van de landadel werkten, zoals de onverhoogbaarheid van de diverse prestaties, werd deze al spoedig gedwongen het systeem van de horigheid prijs te geven en om te zetten in de meer lucratieve pachtverhouding.

Een diepgaand beeld van dit verschijnsel bij met name de adellijke goederen in Overijssel is echter moeilijk te verkrijgen, omdat het een aantal afzonderlijke studies over deze goederen

vereist. In zijn werk 'Joan Derk van der Capellen' heeft de historicus De Jong zich met dit probleem uitvoerig beziggehouden, zij het dat hij een en ander nogal eenzijdige belicht. Volgens De Jong hebben drie factoren ertoe bijgedragen dat de adel in Overijssel de horigheid op zijn landerijen heeft moeten prijsgeven:

- het Hofrecht dat op de grote domeinen van de landheer was opgekomen, had hem de vrije beschikking over de boeren ontnomen;
- de prijsstijging van de oorspronkelijk in natura of naar oude taxatie geleverde opbrengsten maakte het voor de goedsheer voordeliger om, in plaats van horige boeren vrije pachters op zijn goederen te hebben;
- de edelen wisten dat een vrij erve een aanzienlijk hogere verkoopwaarde had dan het dominium directum alleen.

Tegen deze argumenten van De Jong kunnen een aantal bezwaren worden ingebracht. Zo gold het Hofrecht van het jaar 1546 alleen voor de provincie domeingoederen en niet voor de goederen van de adel. Er kan dus ook geen sprake zijn van een belemmering, daar de adel geen boodschap had aan dit gecodificeerde Hofrecht. Dat de goedsheer liever een pachter op zijn goederen zag dan horigen was niet ingegeven door het voordeel van de mogelijkheid van de prijsstijging bij opbrengst in natura maar was meer een gevolg van te lage inkomsten op grond van lasten die onverhoogbaar waren. De sterke vermindering van hun inkomsten deed de goedsheren (markerichters) inzien dat het tot dusver geldende horigheidstelsel tot hun ondergang moest leiden, doordat de lasten die voor de horigen vastlagen, reeds lang niet meer met de verminderde waarde van het geld overeenkwamen. Tekenend voor de toenmalige situatie is door Döhmann geciteerde aantekening van Alexander Willem van Raet tot Beugelskamp, die in zijn in het jaar 1738 aangelegde 'Ligger' geen gelegenheid voorbij laat gaan om zijn erfgenamen te bewegen de horigen geen erfwinning meer toe te staan maar de erven in hun geheel of in gedeelten voor geld te verhuren. Met het vervallen van de erfwinning zou ook de horigheid op deze goederen vervallen. Naar alle waarschijnlijkheid had op de overige adellijke goederen een gelijke omzetting in placht plaats waardoor langzamerhand de horigheid geheel verdween.

Huis Beugelskamp

Concluderend dat de horige erven in Overijssel in een betere positie verkeerden dan de niet-horige erven, waarbij de horigen het voordeel hadden boven de gewone pachters dat zij levenslang op hun bedrijf konden blijven. Bovendien was weliswaar tegen betaling van zeer hoge bedragen, het erfrecht ten aanzien van het ouderlijk bedrijf voor één van de kinderen verzekert. De grootste moeilijkheid lag evenwel in de onregelmatigheid van de geldelijke verplichtingen. Een aantal op elkaar volgende overdrachten of een aantal gevallen van

overlijden na elkaar konden het boerenbedrijf van de horigen ruïneren.

Enter had ook hofhorige erven, zoals de erve Effinck, de erve Borgerink en de erve Ekkering. De erven waren eigendom van de proosdij van Sint Lebuinus in Deventer. En er waren havezathen zoals het landgoed Het Leyerweerd, waar de burgemeester van Wierden woonde en resideerde. In het jaar 1475 was in Rectum de havezathe Effing, later Zendman aan de Seinenweg 12. Elk landgoed heeft zo z'n eigen identiteit, bijzondere bewoners en vooral zijn eigen geschiedenis. Er waren ook erven die niet aan de bewoners toebehoorden. Het erve Roeters behoorde niet aan de bewoners maar aan Scheel van Welvelde. Het erve lag op de lege plek ten zuiden van de vrachtrijder Ezendam. Willems Evers erve behoorde Van der Becke. Willem Evers gebruikte zes scheppel land van erve Eckerinck. Het erve Eckerinck behoorde Aele Eckerinck to Deventer. Het erve Oldenhaver behoorde tot het klooster in Albergen. Het erve Van Juynck behoorde tot het klooster 't Almeloe. Van Smeddinck erve behoorde Bentinck. Van de Borgers erve behoorde Ter Walle. De Heer Itterssum tot Oosterhof was de eigenaar van Koeverinck's erve. Van Hubbelinck erve 'tobehoerende Herman van Voerst'.

Pal achter de hervormde kerk in Enter stond het erve Borgerink. Hiervan zijn gegevens bekent die terugvoeren tot de late Middeleeuwen. Al in 1382 komt het voor in de registers en rekeningen van het bisdom Utrecht: 'De tienden over dat goed to Bargardinc.' Rond het jaar 1870 kocht Gerrit Hendrik Morsink (Plas-Hendrik) het erve Borgerink en begon naast de boerderij een bakkerijtje. De naam Plas komt van de naam van het bouwhuis van Huis Catteler. De naam Borgerink vinden we ook terug, toen de tol bij het Hobelinck werd verpacht aan Borgerinck en Hendrik Geele. De tol was gelegen aan de weg naar Delden. Borgerinck was de eigenaar van Huis Catteler en van beroep secretaris van de gemeente Deventer. Op de plek waar de rooms-katholieke kerk staat, stond acht eeuwen lang een van de oudste erven van Enter: de hofhorige erve Effinck. De plaats waar nu de rooms-katholieke kerk staat is voor katholiek Enter van bijzonder historische betekenis geweest. De bewoners zijn door de eeuwen heen prominente katholieken in Enter. In het begin van de achttiende eeuw is één van de dochter Effinck de (waarschijnlijk) enige 'kloppe' ter plaatse.

Voor het eerst vinden we erve Effinck genoemd in het jaar 1188 onder de bezittingen van de graaf Van Dahle uit Westfalen. In de veertiende eeuw wordt Effinck bewoond door Willem van Laer. In Enter bezit de graaf Van Dahle ook de hof te Enter (Oldehof) en enige bijbehorende boerderijen, waaronder erve Effinck. Tot het jaar 1331 bleef het erve in bezit van deze graven. In het laatstgenoemde jaar werd het Twentse bezit van deze graven door de bisschop van Utrecht aangekocht. Vanaf dat moment viel het erve Effinck onder het hof te Goor, één van de bisschoppelijke hoven in Twente. Het waterstaatskerkje uit het jaar 1820 van de rooms-katholieke parochie is in het jaar 1927 vervangen door het huidige kerkgebouw. Rechts naast de voormalige kerk stond het erve Effink.

Hofhorig erf te Stokkum

Bij de hof van Goor behoorden later tweeëntwintig horige erven. In het jaar 1475 komen we het erve Effinck tegen in het schattingregister van de bisschop van Utrecht als een bodegoed. De horigen op de bodegoederen moeten bodediensten verrichten tussen de andere bodegoederen, zo vaak als de Heer dat belieft. Tot het jaar 1528 is de bisschop van Utrecht de landsheer van het erve Effinck. In dat jaar draagt de bisschop zijn Overijsselse bezittingen over aan keizer Karel V. De bisschop kan de veiligheid niet meer garanderen. De Provinciale Staten van Overijssel worden dan de feitelijke beheerders van de horige goederen die ook overgedragen zijn.

Spiekers en borchmannen

Het woord havezaat of havezathe betekent ridderhofstede. Dit is een oostelijke vorm, naast het Middelnederlandse hovesathe (hofstede) en is samengesteld uit hof en sate (woning). Vergelijk ook het Middelnederlandse sate en het Middelnederduitse sât (e). Het woord havezathe heeft ook een agrarisch tintje, denk aan Het Everloo in Volthe, gemeente Weerselo, waar het bouwhuis nog tot het jaar 1950 als stal in gebruik was.

Een deftig buitenhuis duidde men ook wel aan met spijker. Onder een spieker (Twents woord voor spijker) verstond men destijds korenopslagplaatsen. Ze werden gebouwd in de voorname bisschoppelijke burchten, bij kloosters, kerken en op kerkhoven. Het doel was om er het door de pachtboeren af te dragen tiendenkoren (pacht in natura) te bewaren. Er werd geregeld door soldaten geplunderd en gebrandschat tijdens vele gewapende conflicten, de boeren waren meestal slachtoffer. Vrouw en kind, oogst en vee waren een dankbare prooi voor niets ontziende gewapende moordenaarsbenden. De boer moest zich noodgedwongen wel verdedigen. De korenspiekers kregen een verdedigbaar karakter op de curtes (bisschoppelijke hoven) in Oost-Nederland en Westfalen. Geen wonder dat we schietgaten zien in de muren van de spiekers. Zo kon de grotere boer op zijn gewaarde erve in de marke have en goed bij gevaar in veiligheid brengen.

‘Men kan in Twente onderscheid maken tussen boerenspiekers, kloosterspiekers, adellijke spiekers en bisschoppelijke of landsheerlijke spiekers’, aldus Herman Hagens, een kenner van de zakelijke volkscultuur van Twente. Het is bewezen dat omgrachte spiekers weerbaar zijn geweest. Zo kon de boer volgens adellijk voorbeeld oorlogs- en vuurvaste spiekertorens bouwen om de zijnen en de waardevolste kleine have en goederen in veiligheid kon brengen. Aan de Goorseweg, net buiten Enter is nog een boerenspieker, prachtig in oude stijl gerestaureerd. Ook werden spiekers rondom een kerk gebouwd als verdediging en opslag van goederen. Tussen de jaren 1750 en 1800 zijn zes oud-Markveldse boerenerven aan de pachters verkocht. In de koopakten staat vermeld: huis, met schuur, schuur en bakhuis. Adriaan Buter wijdde in zijn rubriek 'Van eigen erf' (Twentse Courant 1969) ook aandacht aan het spiekervraagstuk. Hij stelt vast: 'De eerste van deze twee schuren – in een adem met het woonhuis genoemd – zou een graanspieker geweest kunnen zijn.

Om het te zelfstandig optreden van de slotbewaarder te voorkomen, droeg de landsheer vanaf de dertiende eeuw het beheer op aan een castelein: een militair, meestal een adellijk ambtenaar die naar believen kon worden aangesteld en ontslagen. De castelein werd bijgestaan door borchmannen. Dat waren ministerialen, die in ruil voor één of meer tot het kasteel behorende Leengoederen, verplicht werden in of nabij de borcht of burcht te wonen. Ze waren leden van het garnizoen, vandaar de naam borchmannen of borgmannen. De borchmannen hadden aanvankelijk een militaire taak. Omstreeks het jaar 1200 omringde graaf Hendrik van Dahle – de Westfaalse edelman, die Heer van Diepenheim was geworden – zich naar de gewoonte van zijn geboorteland met borchmannen. Zij waren ook de steunpilaren van de kerk en de beschermers van de burgers van het latere stedeke dat zich vormde voor de poorten van het huis te Diepenheim.

Dit beschermheerschap institutionaliseerde zich veel later via de reformatie tot het ‘College van Borchmannen en Burgemeesteren’ die gelden en goederen beheerden, de zogenaamde provisorie. Uit de gelden werden de hervormde kerk en de burgerij gesteund in behoeftige

omstandigheden. Tot in de Franse tijd bestond het college uit de eigenaren van de huizen Diepenheim, Nijenhuis, Weldam en Peckedam. Zo ook borchmannen en de zes burgemeesters, van wie er twee in hun ambt benoemd werden door de burgerij, twee door de drost van Twente en twee door de borchmannen. De havezathe Westerflier ontstond veel later dan de eerst genoemde Huizen. De havezathe was gedurende lange tijd na de reformatie in het bezit van de katholieke familie Van Hoevell. Waarschijnlijk verklaart dit waarom het Westerflier geen borchman leverde en nog steeds niet levert. Behalve twee van de zes burgemeesters benoemden de borchmannen ook de predikant. Tot beheerder van de provisorie werd een provisor aangesteld. Nog altijd kennen wij in Diepenheim de term provisorie en nog steeds is er een provisor. Het huidige College van Borchmannen en Burgemeester (na de Franse tijd werd de burgemeester een solist) beheert de provisorie aan de hand van een in prachtige Oudhollandse letters gedrukt reglement. Artikel 1 van het reglement zegt dat het College wordt gevormd door natuurlijke personen van het mannelijk geslacht.

Sinds het jaar 1768 leggen de provisoren de notulen vast en schrijven ze hun financiële verslagen onder de titel 'Resolutiën van Heeren Borchmannen en Burgemeesters van Diepenheim'. De binding van de provisorie aan de kerk was en is nog steeds zeer groot. De steun is immers ook bij voorkeur 'ad pios usus' (voor de behoeftigen). Het reglement schrijft een keurige en overzichtelijke boekhouding voor. De provisor moet het boek inrichten 'om te dienen voor een vast ligger waaruit hij syne driejarigen rekeninge kan formeren: voor so verre den ontfangst belangt; want indien hij dat soude gebruyken tot een kladdeboek, so oude het selve meermalen moeten vernieuwd worden'.

Voor hun arbeid ontvangen de kerkmeester zowel als de provisor een jaarwedde van vijf gulden. Het is een voor die tijd waarschijnlijk redelijk, echter niet al te ruime vergoeding. Borchmannen en burgemeesters hebben in die tijd een goed vertrouwen in de provisor. Hij mag uit eigen hoofde uitgaven doen tot de somma van twintig gulden. Een flink bedrag want het is viermaal zijn jaarsalaris. Op 22 oktober 1745 echter is 'den 9 den artikel veranderd dat de kerkmeester en provisor absoluut geen pennningen zullen uittellen, geene rekeningen voldoen nog niet zullen laaten maaken, als met voorkennis van de Overkerkmeester en Overprovisor, en van niemand anders.'

Kasteel Weldam, Goor; bron:kastelenoverijssel.nl

Hoewel men nergens in de resolutiën leest dat de provisor niet goed op de guldens, stuivers en penningen heeft gepast, krijgt men uit het voorgaande toch de indruk, dat vroeger ook niet alle mensen eerlijk waren. En dat er tweehonderd jaar geleden ook wel eens onbevoegd in de lade werd gegrepen. In het verslag over het jaar 1808 lezen we dat een broek en kousen werden verstrekt aan een man die lang ziek was geweest, geld werd verstrekt aan een man wiens huis verbrand was en aan een passagier met vrouw en twee zieke kinderen werd elf stuivers gegeven. Een soldatenvrouw kreeg vijftien stuivers en acht penningen en ook werden een oude vrouw en nogmaals een soldatenvrouw – nu met drie kinderen – financieel geholpen. Uit het

jaar 1809 citeer ik het volgende: 'Op 24 april uit odder (order) van A. Huskes (één van de burgemeesters) aan J. Wolbers voor het varen van arme Joden na Markel gegeven - :10: -. Ook toen al waren er zwervende mensen, die je zo snel mogelijk weer kwijt moet raken! Ook het onderwijs kon rekenen op steun uit de provisorie. Op 30 april 1810 wordt aangetekend: 'Aan de meester voor schoolgeld voor arme kinderen 3:11'.

Zo blijkt dat de provisorie in de tijd een gewaardeerd instituut was en dat zij zeker in een behoefte voorzag. Herhaalde malen werd op de provisorie een beroep gedaan voor reparaties aan de kerk, de pastorie, de school en het meestershuis. In het jaar 1814 kostte een werkvrouw een halve gulden per dag en een opknapbeurt van de kerk vijftien gulden. We lezen in dat jaar: 'voor witten en schoonhouden der kerk betaald: vijf vrouwen, 6 dagen ad 10 stuivers daags f 15.' De kas werd gevuld uit de opbrengsten van verpachting en uit de renten van de uitgezette leningen. Bijzonder goed was de kerkelijke kas voorzien na een geslaagde handel in de gronden van de vicarij van Stokkum. Vicaris is een plaatsvervangend geestelijke van de hervormde kerk, vicarie is de jaarlijkse opbrengst van vicariegoederen. Men had omstreeks het jaar 1780 de gronden van deze vicarie goedkoop gekocht. Men had de ene helft ervan zo duur verkocht dat er behalve de andere helft van de grond, ook nog een aanzienlijke som was overgebleven.

Men kon dus eens royaal in de buidel tasten en deed dat ook per besluit van 11 oktober 1782. Met dat besluit werd de gemeenschap van de zware last bevrijd de school te moeten herstellen, waartoe de armoedige gemeente feitelijk niet langer in staat was. De provisorie beschikt in het jaar 2003 niet meer over die ruime middelen. Tegenwoordig heeft zij naast wat grond nog enig effectenbezit. Er wordt echter ook niet meer zo geregeld beroep gedaan op de middelen. De behoeftigen worden in onze tijd op andere manieren geholpen. De behoeftige kon vroeger, met gebogen hoofd en met de pet in de hand, wel eens minder eenzaam zijn geweest dan veel cliënten van de huidige sociale dienst, die met opgeheven hoofd en de vuist op de balie aan het loket staan.

Nadat de woonplicht enigszins was versoepeld, mochten de borchmannen zich ook elders gaan vestigen, mits 'under der clocken van Ghoir', op gehoorsafstand van de kasteelklok. Het merkwaardig instituut van borchmannen kwam – waar het deze streek betreft – behalve in Goor, alleen nog in het naburige Diepenheim en Almelo voor. Vroeger – en nog steeds – lag er rondom Goor en Diepenheim een gordel van adellijke huizen. Zoals gezegd, voor Nederland was het instituut van borchmannen een vrij uniek verschijnsel. Het was komen overwaaien vanuit Westfalen en Bentheim, daar kende men ook dergelijke borchlieden. De borchmannen werden beloond voor hun diensten met landerijen in de omgeving van het kasteel. De opbrengst hiervan voorzag hen in hun levensbehoeften. Borchmannen van Goor vinden wij voor het eerst genoemd in 1263. Vermoedelijk was het instituut veel ouder en dateerde het uit de tijd van het ontstaan van het graafschap Goor, zo omstreeks het midden van de elfde eeuw. Oorspronkelijk was het aantal borchmannen groot, een bisschoppelijke goederenlijst van het jaar 1310 noemt er twintig. Het werd echter geleidelijk kleiner en in de achttiende eeuw was het gereduceerd tot de bezitters van alleen de huizen Heeckeren, Wegdam, Stoevelaar, Nijenhuis en Weldam. Was de functie van borchman oorspronkelijk alleen van militaire aard, na de definitieve verwoesting van het kasteel in 1365 veranderde dit en concentreerde zich de macht in het bijzonder op het bestuur van de stad Goor en de kerk aldaar. De borchmannen hadden het recht van collatie, ze benoemden de predikant en functionarissen als de koster, de organist en de schoolmeester. De borchmannen van Goor maakten voor het laatst gebruik van dit recht bij de benoeming van dominee W.G. Planten in

het jaar 1922. Daarna hielden hun bemoeienissen met kerkelijke aangelegenheden op. Voor het opslaan van voorraden van de borchman aangewezen op een spieker (voorraadschuur). Het woord spieker is afkomstig van het Latijnse spicarium, een plaats waar spicae (korenaren) worden opgeslagen.

Vaak waren de spiekers omgeven door een gracht, vervaardigd van onbrandbaar materiaal en soms enigszins weerbaar gemaakt, zodat zij als versterking dienst konden doen. Het kenmerkende was verder dat zij gewoonlijk toebehoorden aan stedelingen. Omdat zij binnen de stad weinig ruimte en gelegenheid hadden om hun voorraden op te slaan, deden zij dat op de plaats van hun bezittingen: het platteland. Het is dan niet onlogisch te veronderstellen dat de borchmannen die met zeer weinig ruimte op de borcht (burcht) of het borchtterrein woonden, spiekers voor hun graanvoorraden hadden laten bouwen. Het lijkt niet onlogisch dat, toen zij op een gegeven moment toestemming kregen zich elders te vestigen, zij daarvoor de plaats van hun spieker kozen. De graanopslagplaats zal zijn uitgebreid met een woongedeelte.

Oorspronkelijk was van elke havezathe één persoon gerechtigd te worden 'verschreven', dit is toegelaten tot de landdag. Nu waren destijds de toenmalige afgevaardigden – zonder uitzondering – Leenmannen van de bisschop van Utrecht als landsheer. De Leenmannen hadden eens hun goed aan de bisschop geschonken om het gelijktijdig van hem in Leen terug te ontvangen. Aan het Leenstelsel waren voordelen en nadelen voor de Leenman verbonden. Tot de nadelen behoorde onder andere het feit dat hij steeds op militair gebied klaar moest staan voor zijn Heer. Tot de voordelen kan worden genoemd dat de inkomsten van het Leen geheel aan hem ten goede kwamen. Bovendien werd hij door de bisschop 'gevrijd', dat wil zeggen dat hij geen belasting aan hem hoefde af te dragen. In het jaar 1528 moest de bisschop zijn landsheerlijke rechten afstaan aan de vorsten uit het Habsburgse Huis: eerst aan Karel V en later opgevolgd door Philips ll.

Na de Tachtigjarige oorlog, in het jaar 1648 kwam de soevereiniteit aan de Provinciale Staten van Overijssel. Al deze soevereinen traden op als Leenheer. In de Leenkamer vond de administratie (bestuur) plaats van de overgang van het bezit van de Lenen. Het betreft hier dus Leengoederen die reeds van ouds als zodanig werden aangemerkt. Ook nieuwe aankopen konden in Leen worden opgedragen aan de provincie Overijssel. Dan, na de Franse tijd, breekt een langdurige periode aan welke voor ons land wordt gekenmerkt door vrede en ook door economische vooruitgang, door sociale en culturele opbloei.

En... maakte de Tukker in vroeger eeuwen kennis met de macht der feodale heren, in de tijd van de industriële ontwikkeling leerde hij de macht en de invloed kennen van hen die geweldige fabriekscomplexen in eigendom hadden. Macht en invloed die zich niet alleen tot de steden van Twente beperkten maar die ook op het platteland onmiskenbaar aanwezig waren en nog zijn. En zo kan men de Twent nog in onze tijd horen verklaren dat men tegen grote heren zwijgen moet of ja moet zeggen, dat men wel moet huilen met de honden waarmee men in het bos is, dat vet immers toch altijd boven drijven wil en dat een cent het nog nooit van een dubbeltje heeft gewonnen. Dat meerderen niet willen overtroffen worden. Wie uitblinkt boven zijn meerdere een noodlottige fout maakt. Superioriteit is in het verleden altijd verfoeid, vooral door hogergeplaatsten. En een verstandig mens verhult de voordelen die hij van de natuur heeft meegekregen. Men vindt wel mensen die voor anderen willen onderdoen in geluk en talent maar nooit in verstand, vooral niet als zij de hoogste macht bekleden. Dezen willen graag hulp ontvangen maar niet overvleugeld worden. De raad die men hen geeft moet de

schijn hebben hen te herinneren aan iets wat zij vergeten waren, en zich niet voordoen als een onmisbare verheldering. 'Wees een vriend voor uzelf en u zult helemaal alleen kunnen leven. Waaraan zou het u kunnen ontbreken, als er geen beter inzicht en verfijnder smaak dan de uwe bestonden? U bent dan alleen van uzelf afhankelijk, en bezit het opperste geluk op het opperwezen te lijken. Wie op deze wijze alleen kan bestaan, heeft niets van een dier, veel van de wijze, en alles van god.' Wat hebben de Entersen goed geluisterd naar de wijze woorden van Batasar Gracián, de Spaanse jezuïet die de handleiding voor de omgang met mensen publiceerde in het jaar 1647. Tegenwoordig brengen de vakbonden, de ombudsman, de rechters en de advocaten arbeidsrecht de verhoudingen en het verschil van inzichten tussen werkgever en werknemer redelijk op één lijn. En ook nu bestaat de arrogantie van ambtenaren die de bureaucratie uitvoeren.

Spinoza: 'Diegene heeft een ander in zijn macht die hem vrees heeft ingeboezemd of die hem zodanig door weldaden aan zich gebonden heeft dat hij liever hem dan zichzelf ter wille is.'

Borchmanshuizen ende Leenen

Huis te Breklenkamp

Breklenkamp, deze verloren uithoek van de gemeente Denekamp! Wie had daar ooit van gehoord? Breklenkamp, in de punt van Noordoost-Twente, die zich als een neus de graafschap Bentheim inboort. Het lag volstrekt afgezonderd van de buitenwereld omdat er geen doorgaand verkeer was. De harde weg, die van Denekamp door Noord-Deurningen en Lattrop naar Breklenkamp leidt, is pas in het jaar 1912 aangelegd. De weg houdt bovendien aan de grens plotseling op en gaat daar over in een zandweg die door de Laagsche Mors – de Dinkelvlakte – naar het dorpje Lage gaat. De boerenhoeven droomden er in rust onder haar statige eiken, en ook de boer zelf was gehecht aan het oude en overgeleverde. Nog weet men dat de oude Breklenkamper zijn korte broek en witte slobkousen bij lage schoenen met zilveren gesp droeg. Dat de oude vrouw in haar keurslijf en brede rokken, en met haar strohoed boven de witte neepjesmuts naar de kerk ging. Ver moesten de godsdienstige Breklenkamper gaan of rijden om hun kerkelijke plichten te vervullen. Twee uur gaans was het voor velen naar Ootmarsum. De katholieken kerkten in Lattrop sinds die boerschap van de moederkerk Ootmarsum werd gescheiden. In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog had Breklenkamp drukke connecties met de buren Bentheim, Denekamp en Ootmarsum. Lage is een stukje Twente dat door politieke grillen Duits is geworden, en ligt slechts een geweerschot ver. Neuenhaus was ook al even gemakkelijk te bereiken als Frenswegen of Nordhorn. Misschien is de zeventiende eeuwse schilder Quirinus Brekelenkam van oorsprong van deze boerschap. En men weet dat een andere schilder, Johan Barthel Jongkind, in Lattrop geboren is.

Breklenkamp is de streek met grote hoeven, niet de minste in de provincie, het land van de machtige eiken. De bodem en de vorm van het landschap heeft het karakter van de nederzetting bepaald. Hier ziet men het zuivere type van een zwerm-es boerschap. De laagterraszanden van Dinkel en Vecht, afgezet tijdens en na het terugtrekken van het laatste landijs (dat Nederland niet bereikt heeft), werden doorploegd door dalvlakten, uitgeschuurd door de Dinkel en haar oostelijke zijbeken. De stukken van het laagteras die gespaard bleven, werden door de oudste landbouwende bevolking het eerst in cultuur gebracht. Vaak waren zij met open bos en struikgewas begroeit, dat waren de loo-en. Aan rodingen van bos herinneren ook de namen die eindigen op rot. Die zandgronden werden herschapen in essen en kampen. In Breklenkamp is niet één grote es, zoals in de nabije boerschappen Agelo en Reutum, Nutter en Oud-Ootmarsum maar één groot escomplex en tal van kleinere eilandessen, die bestaansmogelijkheid bieden aan één of twee boeren.

Negen hoeven lagen er volgens het Schatregister van Twente uit het jaar 1495; het register is in het archief van Deventer. De hoeven hadden toen de namen: Broechues, Wernsing, Gosening, Alberting, dat Velt, Mollendijck, Hersceping, Nyehoff, die Hoff en dat Lutticke Velt. Broechues (Brookman), Gosening (Goossink) en de Hoff (de Scholte) werden voor twee oude schilden aangeslagen. Zij waren dus de belangrijkste, de anderen konden met de betaling van één oud schild volstaan. De laagten tussen de eilanden van het laagterras werden als weiden en hooimaten in gebruik genomen. Sommige bleven eeuwenlang in de toestand van broek en moerassige wildernis, voordat ze in cultuur werden gebracht. Zes meter ligt de welving van het bouwland boven de omringende weiden. Walheggen groeien op de rand, met sleedoorn, rode klaverzuring en geelster. En steil, hier en daar daalt die loodrecht af naar de grasvlakten.

In de laagte ligt de hoeve, de oude Hof te Breklenkamp, waarop het erfmarkerichterschap rustte. Zijn spitse dak, de schuren en schoppen worden overschaduwd door koninklijke eiken. Oostwaarts, aan de andere zijde van de harde weg, een even deftige boerderij: Molendijk. En naar het westen, over de lage Dinkelvlakte, over Ottershagen en Spiek, over de heuvelrug van Ootmarsum en Hezinge, ziet men het viertal torentjes van Ootmarsum boven de rode daken. Oostwaarts van de boerschap, naar de Bentheimse grens, ligt nog de heide met enkele percelen grove dennen en nieuwe cultuurgrond. Hier is het gebied van de Bergvennen, heiplassen die zich uitstrekken van de oude Nordhornse Dijk: de Voelen Diek tot aan de Vetpot bij Lattrop.

De grensheide met haar vennen is de broedplaats van talloze water- en moerasvogels. De lavendel vlecht haar twijgjes met leerachtige blaadjes door de pollen dopheide en veenmos en pronkt in de maand mei met haar roze urntjes. De beenbreek straalt in juli met goudgele leliebloempjes met rode meeldraden. De waterlobelia heft haar zachtlila bloempjes boven de waterspiegel. Zonnedauw en klokjesgentianen zijn er bij duizenden op de natte heide en langs de veldwegen, tot in de wagensporen. Dwars door het vengebied loopt lijnrecht de vroegere markegrens tussen Breklenkamp en Lattrop. Naar de oostzijde loopt de bultige heide vol vliegdennen omhoog naar de zandstenen grenspalen, die Twente van Bentheim scheiden. De eiken van Breklenkamp, men zou dichter moeten zijn om hun lof te bezingen. De houtkoper monstert ze op hun kubieke meters werkhout, de natuurvriend ziet er met ontzag tegen op, de boer heeft ze lief, de landheer behoedt ze als een kostbaar voorwerp. Met hun brede voeten staan zij in de aarde geworteld, bij de boerderijen zowel als in de walheggen, tussen de akkers en in de weiden, langs de zandwegen en bij het ‘Jonkershoes’. Waar niets hun groei belemmerde hebben zij ten volle hun schoonheid kunnen ontplooien. Sommige rijzen op als zuilen, acht, tien meter voor de eerste tak begint, andere zijn kort en gedrongen. Wijd spreiden zij hun knoestige takken uit over dak en hof, over weide en akkerrand. Stammen van een meter dikte zijn normaal, enkele hebben een doorsnede van anderhalve meter, soms nog meer. Hun voedsel trekken de machtige wortels uit de aarde van de akkers en uit de humus van de ruige wal met zijn brede sloot. Men raakt aan het mijmeren over hun ouderdom. Hoe lang is het geleden dat hier de eikel ontkiemde? Twee, drie eeuwen? Maar de zwaarste boom heeft bij het Huis te Brecklenkamp gestaan. Acht dagen lang heeft de houthakker Schulte uit Noord-Deurningen zijn aks moeten zwaaien en hij heeft moeten zwoegen om hem te vellen en te snoeien. Er was nauwelijks een wagen breed en sterk genoeg om hem te vervoeren. Konden die oude bomen spreken, wat zouden ze veel kunnen vertellen over het verleden! Zij zouden ons kunnen vertellen van de opkomst van het Huis te Breklenkamp, het kasteeltje dat er de oorzaak van is geweest dat de naam Breklenkamp nu geen onbekende naam meer is.

Het Huis ligt dicht bij de Scholtenhof. Een zandweg met een dubbele rij van majestueuze eiken leidt erheen. Op zijn voorplein, buiten de gracht, wedijveren eik en beuk, kastanje en acacia om het Huis een mooie omlijsting te geven. Van ver ziet de wandelaar het warmrood en grijsrose van de oude baksteen en dakpannen afgewisseld door het grijsgeel van de Bentheimer zandsteen. Het Huis is als herboren ontwaakt, vertier is er gekomen van de komende en gaande trekker. Want het oude Jonkershuis is jeugdherberg geworden (1949). Het is verkeerd te spreken van De Breklenkamp. Dat zegt niemand die hier thuis is. Het is het Huis te Breklenkamp, gelegen in de marke en boerschap Breklenkamp. De marke wordt al Brakinghem genoemd in het oudste register van de abdij van Werden aan de Ruhr, duizenden jaren geleden. Twee boeren behoorden toen onder deze stichting van de Friese missionaris Ludger. Maar hun namen worden niet vermeld, alleen de pacht die zij moesten opbrengen aan de villicus of schout op de Elfterhof in De Lutte. Pas na het midden van het

jaar 1300 kwamen er meer gegevens over Huis Breklenkamp en in het jaar 1391 wordt de hoeve to Brekinchem (De Scholte) met name genoemd.

De marke Breklenkamp omvatte ook een gedeelte van de boerschap dat nu op Duits gebied ligt. Het is een smalle strook die Twents Breklenkamp van de gemeente Lage scheidt. Zij telde vijftien waren, waarvan de Hof er twee bezat. In het jaar 1871 werden de markegronden van beide Breklenkampen gelijktijdig verdeeld. De grond waarop het Huis te Breklenkamp is verrezen, was met de boerderij die er stond, een Leengoed van de abdij van Vreden in Westfalen. Het Huis bleef ook na de bouw leenroerig aan dat Stift, evenals het nabije Huis Noord-Deurningen, dat gesticht was op het Vredense Leengoed Lubberdink. Men kan het feit constateren dat het adellijk Huis is gegroeid uit een eenvoudige boerderij.

Jonker Everhard (Evert) Bentinck en zijn vrouw Euphemia (Fenne) van der Marck zijn de bouwheren van het oudste gedeelte van het tegenwoordige Huis geweest. Een fraai gebeeldhouwde en goed geconserveerde steen boven de linker ingang van het hoofdgebouw vertoont het alliantiewapen Bentinck-Van der Marck. Daaronder – in een cartouche – het jaartal 1633, een engelenkopje met bolle wangen en uitgespreide vleugeltjes. Festoenen van vruchten verlevendigen dit fraaie werkstuk. Hij kwam uit het oude geslacht Bentinck, zij kwam van het Huis Everlo in Volte. Zij was een zuster van Edzard van der Marck tot Everlo. Ankers in de noordmuur van het hoofdgebouw vormen het jaartal 1637. Op de muur van de achterzijde die op het oosten ligt, leest men 1653. Een steen boven de ingang van de zuidvleugel vermeldt het jaartal 1651. Zij allen getuigen van uitbreidingen en verbouwingen in de zeventiende eeuw, toen de Bentincks eigenaar werden. Aan een restauratie in de negentiende eeuw herinnert een steen boven de ingang van de noordvleugel met het jaartal 1841. Het Huis heeft twee verdiepingen dat op zijn voet van Bentheimersteen onmiddellijk oprijst uit de gracht, die een rechthoekige vorm heeft. Het Huis is gebouwd van baksteen en er is ruim gebruik gemaakt van zandsteen voor kozijnen, banden, plinten en hoeken. Aan de zuidwestelijke binnenhoek van de gracht verheft zich een vrijstaand torentje van twee verdiepingen. Het is een sierlijk bouwwerkje, de dakpyramide van rode pannen wordt bekroond door een vergulde windvaan, die de wapens van de geslachten Bentinck en Van der Marck vertonen.

Herinnert de wapensteen van het jaar 1633 aan de vroegste bouwperiode? Of had het Huis een voorganger? G.J. ter Kuile schrijft in zijn havezathenboek, dat als eerste eigenaar staat vermeldt Johan van Moerbecke tot Brecklenkamp. Hij was getrouwd met Mathilde van der Marck. Ze hadden één dochter, Sophia, die trouwde met jonker Hendrick Bentinck, Heer van Leuvenberg. Deze was richter te Arnhem, daarna door Alva benoemd tot landdrost van de Opper-Veluwe, overleden in het jaar 1600. Met hem zou Huis Breklenkamp in handen zijn gekomen van de katholieke tak van het geslacht Bentinck. Bij de restauratie van het Huis in de jaren 1941 tot 1946 kwam onder de vloer van de grote zaal als afdekking van een waterput een gebeeldhouwde zandstenen latei voor de dag met de wapens Moerbecke en Van der Marck. En deze latei kan herinneren aan een Huis, dat het voor jaar 1633 op deze plek stond, of aan overbrenging uit een Moerbeckehuis elders. Want het geslacht Moerbecke, afkomstig uit Westfalen, waren al in de vijftiende eeuw in Ootmarsum en Oldenzaal woonachtig.

Een hecht en sterk gebouwd Huis, ‘adelycken betimmert’, omgeven door een gracht, bezittingen van ten minste vijfentwintigduizend gulden, adellijke van geboorte, gereformeerde religie, dat waren in de zeventiende eeuw ongeveer de voorwaarden voor een havezathe. Werd een Huis door de Ridderschap van Overijssel als havezathe erkend, dan werd de bezitter

verschreven tot de Landdag en kon hij invloed uitoefenen in de regering van de provincie. Bovendien kon hij profiteren van allerlei voordelige ambten en commissies, en ook van prebenden uit de geestelijke goederen voor zijn kinderen. Geen wonder, dat Everhard Bentinck en zijn zoon Gerhard Adolf graag hun Huis als havezathe erkend zagen. Hoewel zij zeer goed wisten dat hun trouw aan de oude kerk daarvoor een beletsel was, moet Gerhard Adolf toch pogingen in deze richting hebben aangewend. Hij heeft getracht aannemelijk te maken dat zijn Huis een oud goed was en dat zijn bezitters rechten in de omtrek hadden uitgeoefend. Mocht hij wellicht een willig oor hebben gevonden bij een bevriend lid van de Ridderschap, zijn buurman zou er voor zorgen, dat zijn plannen gedwarsboomd werden. Zijn buurman was de machtige Adolf Hendrik van Raesfelt, Heer van Twickel, Heer van Lage, drost van Twente, die ook belangen had in de boerschap Breklenkamp. Daar lagen de grafelijke Bentheimse erven De Scholte, Molendijk, Veldman en Rotman, die Raesfelt in het jaar 1651 door ruiling had verkregen van graaf Ernst Willem. En nu lag het nieuwe Huis te Breklenkamp onmiddellijk bij deze hoeven. Geen wonder dat Raesfelt zich verzet tegen Bentincks aspiraties. Omstreeks het jaar 1680, toen Bentinck zijn einde voelde naderen, dicteerde hij aan zijn dochter Adriana Sophia een 'Memorie en Annotation der Laagsche goederen en derselver geregtigheid'. Een stuk dat tegenwoordig in het huisarchief van Twickel is. Hij gaf zijn dochter onder meer het volgende op te schrijven:

Eer ik van Brecklencamp afgae, moet hier te passe brengen een sustenu die joncker Bentinck opneemt om sijn huis tot een havesaete te brengen, waer tegens dient, dat hij mijn tijt daer nog gestaen heeft zijn vorige woninge, staende op het Tijhuis, een klein plaetsjen sonder waer, als de oude mans seggen, sijnde niet beter of in geen ander form als een ordiinaris boeren huis, alleen dat van de delle gesepareert was, met een keuken en een stoofien, en met pannen gedect. Sedert is het tegenwoordige huis daer getimmert, twelk men begint het Huis te Brecklenkamp te tituleren.

Uit dit schrijven en uit het verdere relaas, te breedvoerig om mee te delen, blijkt wel dat de eigenaar van het nieuwe huis geen oude havezaatsrechten kon doen gelden. En het is noch een der Bentincks, noch hun opvolger Van Langen gelukt de admissie tot de Ridderschap te verwerven. Toch bezat het goed alle kwaliteiten van een havezathe. De Bentincks kochten nog een tal van erven in Lattrop en Breklenkamp, en ook de Brandenhof in Noord-Deurningen. In de laatste tijd is de naam van Gerhard Adolf Bentinck tot Breklenkamp nog al eens over de tong gegaan. Was jonker Everhard, zijn vader, in het jaar 1649 nog opgetreden als makelaar tussen de bisschop van Munster en de prins van Oranje, om het landschap Lingen voor de bisschop te verwerven. Zijn zoon zou het bonter maken en de reputatie krijgen van de voornaamste collaborateur van Christoffel Bernhard von Galen. Op onderhoudende wijze vertelt Thomas J. de Vries daarvan in zijn boek 'Collaborateurs 1672', dat in het jaar 1947 is verschenen. Hij had de hand in de roemloze overgave van Deventer en Zwolle, en in de capitulatie van de Ridderschap van Overijssel op het Huis De Groote Scheere. Hij werd door de bisschop beloond door zijn benoeming tot stadhouder van Overijssel.

Langer dan anderhalve eeuw hield het geslacht van Bentinck stand op Huis Breklenkamp. Het kende jaren van voorspoed en tegenspoed maar misschien meer zorgen dan vreugde. Economisch stonden de Bentincks er niet te best voor. De laatste was Herman Otto, die getrouwd was met Sophia barones Von Haksthausen, gewezen canonicesse van het adellijk Stift Asbeck. Het echtpaar verkocht het Huis omstreeks 1790 aan Levin von Elbelfeld tot Langen. Deze liet zijn wapen – een windhond – beitelen in een steen boven de rechteringang van het hoofdgebouw. Maar al spoedig bracht hij aanzienlijke gedeelten van het goed onder

de hamer, waaronder alle boerderijen in Lattrop.

De Laagse richterfamilie Zegers bezat Huis Breklenkamp gedurende de negentiende eeuw, bewoonde het Huis en liet de linker vleugel in het jaar 1844 herbouwen of grondig restaureren. De laatste uit deze familie, Heloise Lydia Wilhelmina Zegers, die getrouwd was met Jacob Joris Backer van Leuven, leefde na de dood van haar man eenzaam op het Huis, dat zij meer en meer verwaarloosde. Zij overleed er in het jaar 1900 en werd begraven op de kleine particuliere begraafplaats, honderd meter van het Huis, naast haar man, in de schaduw van de acacia's. Toen kwam de verkoop in het jaar 1901 van Huis Breklenkamp met de annexe erven en landerijen, waaronder de plaatsen de Weerd, de Wever, Veldman, Wassink, Dekker, Smoes, de Gaardener en de Kuyer. De namen herinneren aan de beroepen door de bewoners uitgeoefend: herbergier, wever, dakdekker, tuinman en koeherder. Het landgoed, honderdzesenzestig bunder groot, viel in stukken uiteen. Het Huis met de naaste omgeving kwam in handen van Christiaan Maurits van Blanken te Denekamp. Die verkocht het Huis kort daarop aan Rodolphe Frederic baron Van Heeckeren van Wassenaer, Heer van Twickel, Lage, enzovoort.

In veertig jaar kan er met een onbewoond en onbeheerd Huis veel gebeuren. Toen de laatste bewoonster was uitgedragen naar de grafkelder op het kerkhof, en niemand meer naar het gebouw omzag, begon langzaam maar zeker het verval te komen. Op het plein tussen de brug en het Huis begon het onkruid te groeien, zaden van heesters en bomen ontkiemden en werden woest struikgewas, waarboven eiken en esdoorn hoog opschoten. De grachten, nooit meer uitgebaggerd, groeiden dicht met lisdodden en wilgenbosjes. De Bentheimer stenen van de borstwering stortten omlaag in het wordende moeras. Klimop begon zich tegen de muren van het Huis omhoog te werken. De ramen werden de een na de andere ingegooid met welgemikte stenen. Kozijnen en lijsten verrotten, pannen braken en gleden omlaag. Het lekwater tastte de zolderplanken aan. Deuren werden door nieuwsgierige bezoekers uit haar hengsels gelicht of ingetrapt, de ophaalbrug gesloopt. De vegetatie in de gracht vormde na jaren een begaanbaar pad naar de deur van een varkenshok, waardoor men het gebouw kon binnenkruipen; hier vierde vandalisme hoogtij. Een binnenmuur werd nagenoeg afgebroken, fraaie stenen schoorsteenmantels beschadigd. Het torentje op de hoek van de gracht begon ook tekenen van verval te vertonen. Wilder en ruiger werd de muts van de klimop die het dak bedekte en opklom tegen de muren met grijze kronkelende stammen als een pols zo dik. Uit voorzorg had de rentmeester de mooie windvaan eraf gehaald en veilig opgeborgen. Onherroepelijk scheen het Huis voorbestemd om een bouwval, een interessante ruïne te worden.

Maar er daagde redding. Voor Arnold Helmig van Heek en zijn vrouw Welmoet van Hoorn, wonend op het Stroot bij Enschede, was het langzamerhand een erezaak geworden het Huis van volkomen ondergang te redden. Eindelijk, na vijftien jaar van onderhandelen, in de zomer van het jaar 1941, lukte het echtpaar Van Heek het oude Huis, met drieënhalve hectare omliggende grond, te kopen van de douairière Van Heeckeren van Wassenaer op Twickel. Direct na aankoop werd contact gezocht met een goede timmerman, wiens eerste taak was het dak waterdicht te maken. Het voorplein werd gezuiverd van de ondoordringbare wildernis van bomen en struiken, de dichtgegroeide gracht uitgediept. Daarbij kwam de naar beneden gevallen beschoeiing voor de dag. Ook brokken steenhouwerswerk, fragmenten van baardmannetjes, kannen en kruiken, porselein en glaswerk, waaronder een respectabel aantal gebroken dikbuikige wijnflessen, sinds het begin van de zeventiende eeuw in de gracht gegooid. Van Broekhuizen, architect te Hengelo, werd met de restauratie belast. Reeds enige

jaren voor de Tweede Wereldoorlog had Van Heek hem gepolst of restauratie mogelijk was. Hij stelde een onderzoek in en beantwoordde de vraag bevestigend. Ook aan het Rijksbureau voor de Monumentenzorg werd dezelfde vraag voorgelegd. Van deze zijde kwam het antwoord: onmogelijk. Maar deze instantie kreeg ongelijk. Het Huis bleek te herstellen, zij het dan met oneindige moeite en met opoffering van veel geld.

Bij de restauratie moest gedacht worden aan de bestemming van het Huis. Het stond van begin af aan vast dat het een jeugdherberg zou worden. Grote voorzichtigheid was er echter in de bezettingstijd geboden dat er niets van dit doel, dat slechts aan enkele ingewijden bekend was, uitlekte. En het Huis mocht in de oorlog ook niet gereedkomen, om in beslag name te voorkomen. Grote moeite veroorzaakte de aanschaf van de bouwmaterialen want bijna al het oude houtwerk was verrot en moest beetje bij beetje door nieuw vervangen worden. Op slinkse wijze werden de bezetters telkens om de tuin geleid. Zelfs gelukte het de beide balklagen, acht meter lange eiken stammen, door nieuwe te vervangen. Dan moesten er bijpassende bakstenen en dakpannen worden gevonden. Veel zandsteen moest er gehouwen worden voor nieuwe raamkozijnen met kruisribben, tegels en Bentheimer stenen voor de vloeren moesten er worden gekocht. Eikenhout voor blinden en deuren, trappen en betimmeringen, ook veel ijzerwerk moest er komen. Dat het werk toch gestadige voortgang had, was in de eerste plaats te danken aan de arbeiders. Het exterieur van het Huis onderging grote wijzigingen, die allen verbeteringen betekenden. Vooral door het aanbrengen van een reeks van nieuwe vensters in de blinde muren en van stenen kozijnen in plaats van houten. Het interieur werd geheel vertimmerd om het Huis geschikt te maken voor zijn doel. Vijf lange jaren is eraan gewerkt maar toen was het ook af. Op 23 november 1946 kon de nieuwe jeugdherberg feestelijk worden geopend en overgedragen aan de 'Stichting Jeugdhergen in Twente'. Dingeldein staat in april van het jaar 1948 voor het Jonkershuis.

Hoe prachtig ligt het daar, achter de ijle takkengordijnen der eiken, zondoorschenen, licht en bronsgroen knoppend. De lentezon strijkt over de daken en muren, werpt schaduwvlakken, doet de oude baksteen en de nieuwe zandsteen leven, de nieuwe sierpilaren van de brug schitteren, de lak van de nieuwe eiken deuren en vensterblinden glanzen. Een fraaie symfonie van kleuren, vervolmaakt door de blauwe hemel, waartegen de contouren van huis en torentje zich aftekenen.

De stichting mag zich gelukkig prijzen dat zij de beschikking kreeg over een ruim en doelmatig ingericht gebouw. Het middenstuk, nu voorzien van vensteromlijstingen met kruisribben van Bentheimer steen waarbinnen glas in lood prijkt, is nu een grote zaal geworden, die dienst doet als eet- en recreatieruimte. Aan de westwand bevindt zich de grote schouw, vier meter breed, waarin een haardvuur kan worden ontstoken. Modern zijn de smeedijzeren lichtkronen en de wandlampen, werk van de broers Lutters, smeden uit Denekamp. De rechter zijvleugel, voorheen deel en stallen, bevat beneden hal en ontvangstruimte, garderobe, wasgelegenheden, toiletten en bergruimte. De linker vertrekken zijn voor de herbergouders. Een ruime kelder, waarboven een grote opkamer met een oorspronkelijk plafond van schilderingen op blauwe ondergrond. Van de hal leidt een mooie eiken trap naar boven, waar de grote slaapzalen zijn, een voor de mannelijke gasten, een voor de vrouwelijke gasten van het Huis; ieder met veertig bedden, en bovendien nog toilet- en wasgelegenheden. Tachtig gasten kunnen er zonder bezwaar worden geherbergd. Maar op de tweede verdieping, op de ruime zolder onder de kap, kunnen nog bedden voor tientallen gasten worden opgemaakt, iets, wat in het drukke seizoen van het jaar 1947 herhaalde malen nodig was.

Al spoedig na de opening, tegen kerstmis 1946, ontving de jeugdherberg haar eerste logés: een groep jongen uit een joods tehuis te Amsterdam. Ze waren eenzaam overgebleven bij de razzia's. En daarna volgden duizenden anderen, uit alle delen van het land, van Bellingwolde tot Zierikzee, van Naaldwijk tot Enschede. Tal van buitenlanders, in de eerste plaats Denen, dan Noren, Zweden, Engelsen, Fransen, Belgen, ja zelfs Amerikanen en Brits-Indiers kwamen in Huis Breklenkamp. Vooral de Denen zijn verzot op deze jeugdherberg.

Nieuwe plannen worden er weer gesmeed. De jeugdherberg zou een algemeen ontwikkelingscentrum voor de boerschap worden. De streekeigen cultuur zal betrokken worden in het jeugdwerk. Er moet een bibliotheek komen en informatie aan de bevolking, lectuur, die ingesteld zal zijn op de behoeften van het platteland. Alle voorwaarden voor het welslagen zijn aanwezig. Daarom wacht Huis Breklenkamp met zijn eerbiedwaardig verleden, nog een grote toekomst.

Huis Hengelo

Hoewel Ebbinge Wubben in zijn beschrijving van de havezathen in Overijssel Huis Hengelo in het gericht van Delden negeert, was deze havezathe allerminst de onaanzienlijken van Twente. Veeleer is het Huis door de positie van zijn bezitters en door de ligging midden in het Twenste land van groot lokaal belang geweest. Oorspronkelijk was Huis Hengelo een Leen van het Huis Rutenborg, gelegen onder Dalfsen. Een 'suythem's leen' heet het op de 'Lijst van de Havezathen offte Saalsteden', terwijl de Rutenborch zelf waarschijnlijk in het begin een Leen van de Graven van Bentheim was. Bij charter van 21 april 1457 beleend de bisschop van Utrecht Aleff van den Rutenberge, na de dood van zijn vader Hake van den Rutenberge, met de 'Hof to Hengelo met toebehoren'. Op 16 april 1485 beleent de bisschop, onder hulderschap van Coenraad van Reehagen, Adriana van den Rutenberge, echtgenoot van Johan van Twicklo. Omstreeks het jaar 1500 is de Heer van Hengelo Frederick van Twickelo, tevens eigenaar van Huis Beugelscamp. Zijn bijnaam is 'de Rijke', die in het jaar 1644 als eerste fideï-commis (erfstelling waarbij de vererving in meer dan een generatie wordt vastgelegd, ook wel erfstelling over de hand) instelde voor zijn mannelijke nakomelingen. Hij komt voor onder de edelen op de klaring van het jaar 1531 en heet in deze en de volgende landdagnotulen steeds Heer Frederick, een bijvoeging die aan geen van de andere jonkers wordt gegeven. Hij sterft op 4 juli 1545 en werd bijgezet in de kapel die naast het Huis Hengelo stond. Toen de revolutiekoorts van het einde van de achttiende eeuw ook de grafzerken met vernieling bedreigde, werd door een dankbaar nageslacht de grafsteen omgekeerd. Later bij de sloop werd de grafsteen overgebracht van de kapel van Huis Hengelo naar de kerk te Delden. Daar werd de grafsteen tegen de noordermuur opgesteld en is tegenwoordig nog het mooiste monument in de kerk. Eeuwenlang had men zijn nagedachtenis in ere gehouden. Waarom? Een stuk uit een procedure, gehouden voor de richter te Borne in mei 1577 geeft er antwoord op. Dit stuk noemt eerst enige aan getuigen te stellen vragen:

- *offt nich die inwonners des darpes Hengello oick doemaels verbadet synnen geworden van zaligen Heeren Frederik van Twickelo te deenen, soe tho vlassen, hoyen ende anders Gelijck men sie nu verbadet;*
- *offt sij doemaels nyt begeert weren te deenen en de uthebleven ufft sij darum oick jewijl geschuttet (beboet) sint worden;*
- *ende wanneer sij den huse tho Hengello plegen te dienen wer sij die kost dan dar nicht en hadden;*

- *offt nicht gedencket dat Hengello vormaels geen Edelmans husz gestaen edder geweest, sunder een buir- ende meyerhus;*
- *offte men doemaels oick van eenigen dienst wuste, sunde die solvige sij der tijdt opgekamen;*
- *offte die inwonners des vorsz. darpes Hengello oer huseren nicht plegen the vercopen, the verbuten ende the veralieneeren sunder insage, bespieringe des haves offte hueses Hengello;*
- *item offt die ingesettene nicht ganse ende enten doemaels geholden hebben ende in der Becke gevisschet war t hen geleve buten bespieringe des huses Hengello offte jemand anders;*
- *then leste, wanneer die inwonners des voorsz. darpes Hengello verstorven werhen, dan hoer kinder offte ergenamen nicht wederum en hylickten in die voorsz. huiser buten bespieringe offte insage der besitteren des huses Hengello;*
- *item offte die zalige her Frederik van Twyckelo oick jemandes huseren der inwonner des vorsz. darpes buten hoeren willen hen gebrocken ende lueden uth den darpe verjacht hadde.*

Verschillende antwoorden van getuigen volgen hierna; alleen deze volgende wordt hier vermeldt:

Herman Schroer tuget enn segt dat hi tho Hengello sy gebaren unde upgetagen oick eyn tijdt lanck gewont ende darnha wedder tho Hengello gekamen met der wonningen in syns zalige vaders huzs. Ende in dat husz gehylet tot driemaal tho want hem twe wyven aff gestoerven, hefft hie wederum dat derde wyff in dat vorzsegde husz to Hengello ghenomen buten bespieringe der besitteren des huses Hengello offt jemants anders. Hebbe oick newerlde van zaligen heeren Frederick van Twyckello gehort dat hie jemande in den darpe verbaden hefft oer huseren tho behylicken, tho verbuten offt tho vercopen sunder hebbe den dorplueden vorstendich und behulpelick gewest waer hie mochte. Oich (euch) wal gehort dat vor zaligen heren Frederix tyden hier en husman gewont solde hebben, dan is voersyn gedencken geschien, unde dat men doe ter tydt van geen deenen tot den huse gewetten hebbe, dan sall nha der tydt up gekamen wesen dan hie hebbe mede gedient gelyck syn naburen tho hoijen und der jufferen einen boetel flasses helpen schone tmaken in den gorden kolen ende graven ende anders nich. Tuget vorder dat noch enige van den darplueden doemaels bij zalige heer Frederix tyden verbaden syn ganse offt enten tho holden, hebben oick ommeheer in die becke gevisschet war sye wolden untbesundert in die grafft tot den huse want hie und syn Broder hebben langes doer die becke bij den pagenstall aver den hoff tho Hengello heer gevisschet ende zalige heer Frederick sy by sye gekamen ende hor ghevraget offt sye oick wat vongen, darup Herman geantwortet: jae, heer Droste, genoch, unde terstunt hebben sye uth den water gelopen unde hebben alle oer visschen uthgestort up den brinck vor zaligen heer Frederix voeten ende heer Frederick hadde darum gelachet soe dat hem wall wasz dat sye soe wall wat gevangen hadden ende die vissche soe sprungen ende solck visschent hefft zalige heer Frederick hem niewerlde verboden.

Uit een ander stuk blijkt dat Heer Frederick veel land in de marke had gekocht en vandaar dat vele Huizen in en om Hengelo zekere uitgangen aan het Huis betaalden. Heer Frederick werd opgevolgd door zijn zoon Adolf van Twicklo, die ook de eigenaar was van Huis Beugelscamp. Hij was in het jaar 1582 gehuwd met Sophia van Holthe en overleed kinderloos. In de Reekening van het jaar 1587 van de drost van Twente, die van Spaanse zijde was

aangesteld, staat dat die drost in september van dat jaar een bevelschrift ontving van de stadhouder (Verdugo) van de koning met de opdracht: 'die Edelluiden tho adverteeren haer huiseren wall to bewaeren als Saesfeldt, Welvelde en Hengelo'. Of dit schrijven nodig was? De onrust in die donkere tijden is geschetst in een verhaal, waarvan de bron niet te achterhalen is en dat voorkomt in het jaarboekje Tesselschade van het jaar 1838. Het verhaal heet: 'De Vervolgden', door H. Pol te Hengelo. Deze vertelt daarin van de standvastigheid van een Twentse boerin Geesje Lansink, hoe deze in de plaats van haar vrijer als een ketterse wordt achterhaald en door jonker Ripperda tot Hengelo in het jaar 1596 op zijn Huis Hengelo gevangen wordt gezet. Daar verzwakte zij in de vochtige kerker de lange winter van de gevangenschap, ongeacht de voorspraak van de op haar verliefd geworden Spaanse huisgenoot van Ripperda, Don Fernando de Torres Vedras. Bij een feestmaal op het Huis, waarvoor Ripperda de Spaansgezinde adel en de aanzienlijke geestelijken van Twente had uitgenodigd, zegt hij de geestelijken van Oldenzaal toe het meisje uit de kelder vrij te laten en haar voor de brandstapel aan hen over te leveren. Zijn huisvriend weet die uitlevering echter tegen te houden, totdat op zekere dag een Staatse bende, waaronder Hendrik Pieterszoon, de vrijer van het meisje, op een plundertocht Delden verrast en daarna met weinig moeite dorp en Huis Hengelo overvalt en de gevange bevrijdt, juist op een tijdstip dat Ripperda en Don Fernando het Huis voor een uitstapje naar Oldenzaal verlaten hadden. Rechtsomkeerd kwamen deze aan het hoofd van de nodige manschappen terug maar intussen was de vogel gevlogen, het dorp gebrandschat en het Huis vrijwel verwoest. Al zijn er historische onjuistheden, geen Ripperda was eigenaar van het Huis Hengelo in het jaar 1596, een voorval als deze zal zeker geen zeldzaam voorkomend geval zijn geweest. Op 15 maart 1612 verzoekt Frederick van Twickelo drost Van Rheda naar de landdag afgevaardigd te worden, waarop door Ridderschap en Steden geresolveert (besloten) wordt 'dat zo wanneer hij sijn domicilium en residentie in Overijssel op den Huyse Hengelo nemen zal, hij alsdan in gelijckheid van andere Riddermatigen zal getraceert worden'. Niet onwaarschijnlijk dus dat Huis Hengelo in die dagen geheel of ten dele verwoest, tenminste onbewoonbaar was. Een nieuwe periode breekt aan. In het jaar 1615 koopt Unico Ripperda, Heer van Boxbergen en Boeculo, Huis Hengelo. Hij was sinds het jaar 1598 drost van Haaksbergen en vervolgens drost van Twente. Volgens Craandijk is hij het geweest die Huis Hengelo in het jaar 1616 geheel opnieuw bouwde: 'een groot, sterk gebouw, uit twee achter elkander gelegen huizen bestaande, oprijzende uit een gracht, waarover een brug met gemetselde bogen, aan het einde van een wip voorzien, naar de ingang leidt, terwijl een steenen muur met twee poorten en een toren op een der hoeken de breede gracht omringd'. De originele tekening van J. Stellingswerff is te zien in de Gemeente Bibliotheek te Rotterdam. Dat Ripperda inderdaad dit Huis bewoond heeft, blijkt uit oude brieven van hem: 'datum Hengloe 18 December 1618' en gericht aan de magistraat van de stad Kampen, waarin hij hun voor stadssmid aanbeveelt Hendrik Belderinck, burger uit Delden. Jonker Unico Ripperda was in juli 1625 bezig het nieuwe Huis te forticiferen (fortificatie: vestingwerk). Hij werd tegengehouden door het feit dat de Spanjaarden Oldenzaal bezet hielden en geen vast punt om te gaan wonen mocht vinden. Toch wordt Huis Hengelo in die tijd een edelmanwoning genoemd. In een oude procedure van het jaar 1600 verklaart een der oudsten van de marke Woolde hoe 'up den Hoff to Hengelo eyn Meyer genoempt Henryck Hoffmeyer gewoent heft in den huse und up die plaetze daer noch dat olde Bouhuys is und daer nu dat principael Huis steet, daer plach eenen grooten hoogen spyker to stane myt grafften unde bruggen'. Unico Ripperda overlijdt 22 september 1625 en wordt opgevolgd door Wilhelm Ripperda. Bij leencharter van 29 november 1625 verklaart:

Adolf van den Rutenborch Erffgeseten to Suythem ende Cranenborch Heer toe Staverden ende

der Stade, dat voor hem 'als Leenheer en de mannen van Leenen des Huyses Suythem is verschenen Wilhelm Ripperda, Erffgeseten toe Boxbergen, Boeculo ende Hengelo, versoekende beleend te worden met de adelicke Havesaethe hett huys Hengeloe genoemt met alle daertoe behoorende adelicke Rechten en de Gerechtigheden soe van Jachten, Visscherijen, Accynsen, Roeckhoender, Bou- en de Weijlanden met de Erffgerechtticheijt als Markenrichter van de Buyrschoppen Woolde, Dryne ende Oele Marcken, sampt alle daertoe gehorende Erven ende Guederen sie sinnen dan genoemt offte gelegen in watt gerichte offte Jurisdictie die oeck moegen liggen nyettt int kleyne offte groete uitbescheijden, soe hem Wilhelm Ripperda ende syne Erffgenamen nae doode syns lieven Godtsaligen Vaders nu angestorven ende angeervet is. Ende syn lieve vader van den Wol Edelen Frederick van Twickelo ende Joffrouwe Mechteld van Galen, Eheluijden wall wesentlich aengekofft heeft, vermoge de coopcedule daer van synde, waarop de beleening heeft plaats gehad van de voorscreven Havesaete Hengeloe met de daertoe behoorende annexen, Erven, Guederen ende Gerechtigheijden, voort van de halve Tyenden van den Ooster- en Westeresch toe Luessen, gelegen in den Carspel Dalffsen, van den Hoff toe Roelvinck ook gelegen toe Luessen.

Door de roem van deze bewoner, man van betekenis in zijn dagen, hij was immers gedeputeerde van de Staten-Generaal uit de Ridderschap van Overijssel en in de jaren 1644 tot 1648 extra-ordinaris (buitengewoon hoogleraar) ambassadeur en plenipotentiaris (minister of gevolmachtigd gezant) inzake de vredesonderhandelingen te Munster. Hij had een goede correspondentie met de vorst-bisschop van Munster Bernhard von Galen, hij was immers met diens dochter getrouwd. Van meerdere leden van dit beroemde geslacht schijnt in het privé leven nogal wat aan te merken te zijn geweest. In de Resolutiën van Ridderschap en Steden van Overijssel van 20 oktober 1631 staat vermeldt:

De Ritmeester Wilhelm Ripperda heeft versocht om gelijck andere Riddermatigen ter vergaderinge van Ridderschap en Steden geadmitteerd te worden. Ende alsoe sijn Edele verstaet van enige geruchten tegen sijn Edele persoen uytgestroijt, alsof deselve handtdadich aen seeckere Nederlage (doodslag) was gewest, heeft sijn Edele verclaert daeraen on-schuldigh te sijn, oock 't allen tijde sijne ontschuldt te willen meijnteneeren, op welcke verclaronge ende presentatie sijn Edele is geadmitteerd en daerop den Eed afgelegd.

Na de dood van zijn vrouw Aleid van Boeckhorst tot Wimmenum leefde hij met Elisabeth Herlett; uit die relatie werden twee kinderen geboren, die hij door een huwelijk wenste te legitimeren (1668). Wilhelm kwam echter te overlijden. 'Door de tegenwerking van zijn hebzuchtigen zoon Unico ging hij de eeuwigheid in, zonder te hebben kunnen voldoen aan den drang zijns harten om de vrouw te huwen en de kinderen te wettigen', aldus Nanninga Uitterdijk. Van Wilhelm Ripperda geeft de Zweedse commisaris Appelblom de navolgende karakteristiek:

Monsieur Ripperda à été deputé plenipotentiaire au traité de Munster. Il est âgé de 50 ans et veuf. Il a été marié à la soeur de Mr. Van Wimmenum. Il a cing ou six enfents; tient equipage. Sa ville natale est Twenthe? Il passé pour trèsavare, flatteur, affectioné tant à la France gu'à l' Espagne selon le profit gu'il eut tirer de l' une ou de l' autre, mais pourtant toujours dévoué au Prince d' Orange.

Hij is overleden in september 1669. Volgens een bericht is de jongste zoon in het jaar 1666 'ermordet auf dem Schloss Hengelo'. Volgens een ander bericht is hij door vagebonden in de meierij van Den Bosch vermoord. In deze tijd, nog de bloeitijd van de republiek, vindt op Huis

Hengelo een bijeenkomst plaats van de regenten. Na het overlijden van de drost van Twente in september 1653 dongen tal van edelen naar deze belangrijke betrekking. Onder deze behoorde in de eerste plaats Rutger van Haersolte, rentmeester van Salland, gesteund door de stadhouder en door de steden Kampen en Deventer. Maar de edelen van Twente waren in de oppositie, vooral (volgens Bussemaker) omdat ze als drost iemand uit hun midden wilden hebben.

Op den huyse Hengelo comploiteerden in september 1653', aldus het vlugschrift: 'Propositie van de Heeren Arend Jurrien van Haersolte gedaen ter Vergadering der H.H. Staten van Holland en Westfriesland 1 mei 1655 met het doel den heer Van Haersolte te steuiten in zijne apparentie tot het drostambt van Twenthe een taemelick aantal van Edelen te samen 17 of 18 sterck ende meest naeverwanten. En hebben daar de beginselen gelegd van eene ongehoorde comploicterij, oprichtende met malkander eene Acte, daarbij sij sich onderlingh verbonden bij Adelijcke Eere en Trouwe om voortaen voor een eeuwige wet en vast reglement te houden dat over alle in de Provincie vacant zijnde chargen en commissiën als richterampten, schoutampten, canonquisiën, vicariën en beneficiën, eerst onder elkaer soude gestemd worden en toegewezen om daarna ter vergadering der Provinciale Staten van Overijssel hunne belangen aldus te verdedigen, terwijl zij zich onderling in alles verbonden hadden door beloften van faveur voor faveur in het toecomende.

Dit pamflet vermeldt verder dat in het jaar 1654 de stad Deventer zich bij dat verbond aangesloten heeft; dit is echter niet bewezen. Zeker is dat over de verdeling van het drostambt jaren van verbitterde partijstrijd volgden. De jonkers van Twente, eenmaal sterk door hun afspraken van 'correspondentie en harmonie', schijnheilige woorden voor wat eenvoudig een listige streek was, zagen tenslotte A.H. Van Raesfelt tot Twickel op 24 oktober 1660 tot drost benoemd.

Uit een oud manuscript, geschreven door Adolf Wilhelm von Moerbecke Herr zu Stevening, waarin allerlei oorlogsverhalen uit deze tijd genoteerd zijn, lezen wij dat Huis Hengelo op 9 december 1665 door een troep Staatse soldaten werd ingenomen:

Hierentusschen quam het Statenleger verstercket sijnde door ongefehr ses dusent fransosen, so voor weinigh tijtz ut frankrijck in die Neerlanden gekomen waren te velde; waerna ongefehr vierhonderd te perde ende driehonderd te vote onder commendo van… gecommendert wierde omme eenige Adelijcke huiser in Twente te recupereren (weer in bezit komen van), dewelcke naer 't huisz twickel bij Delden komende, wilde die commendant tot het overgeven sonder met canon beschoten te sijn verstaen, maer 't huis te hengel wierde hun sonder stoot offte schlagh op discretie (bescheiden, wetende te zwijgen) over gegeven, van daer op Enschede treckende.

Wilhelm wordt opgevolgd door zijn zoon Unico Ripperda, in het jaar 1666 ritmeester, in het jaar 1672 kolonel te paard. 'De onverantwoordelijke overgave van de stad Zwolle aan de Munstersen schijnt door een groot deel aan zijn zonderlinge gedrag te moeten worden toegeschreven', aldus Van Hattum in De Geschiedenis van Zwolle. Unico was gehuwd met Margaretha van Merode en ze hadden geen kinderen. Terwijl de beurs van zijn vader reeds niet beantwoord had aan diens kunstzin en bouwlust, is de voorvaderlijke boedel door Unico nog slechter beheerd. Bij zijn dood in het jaar 1678 liet deze de goederen in zo' n desolate toestand achter, dat ook Huis Hengelo vanwege schulden verkocht werd.

Unico's zuster, Nicolina Ripperda, erft het landgoed en brengt het mee in haar huwelijk met

Jacob van Coeverden tot Stoevelaar, drost van Twente. Zij overleed voor haar man, na wiens overlijden in het jaar 1707 Huis Hengelo werd geërfd door diens zoon, Borchard Amelis van Coeverden tot Stoevelaar en Hengelo. Deze was ook drost van Twente en was wegens Huis Hengelo op 11 april 1689 toegelaten tot de landdag. Hij overleed ongehuwd op 24 oktober 1710. Nu vererft, volgens een magenscheiding (maag: verwant) van 20 december 1711 (welke in zijn geheel opgenomen onder Huis Stoevelaar), Huis Hengelo aan de kinderen van wijlen zijn zuster. De zuster was gehuwd met Arnold van Keppel tot Odinck en Mallum. George Borchard van Keppel tot Odink en Mallum admitteerd wegens Huis Hengelo op 21 maart 1713. Hij overlijdt op 10 mei 1756.

Van nu af aan wordt voor geruime tijd de bezitting in tweeën gesplitst: half Hengelo laat hij na aan zijn neef, de ritmeester Jacob baron Mulert, na wie met deze helft op 7 februari 1763 door de provincie Overijssel beleend, wordt diens jongere broer Jan Arnold Ludolf baron Mulert tot den Backenhagen, Odink, Mallum en Hengelo. De andere helft gaat naar nicht Nicolina Judith van Keppel, gehuwd met generaal C.J. de Machony tot Boeculo. Diens dochters Cornelia en Isabelle Mechteld de Machony erven in het jaar 1780 deze helft en vererven bij testament dit aan hun neef Coenraad Jan, zoon van Jan Arnold Ludolf Mulert, waarna het gehele landgoed weer verenigd werd.

Coenraad Jan Mulert, gehuwd met Charlotte Wilhelmine baronesse Van Pallandt, woonde op zijn Huis Odinck, waar hij overleed aan de kinderpokken toen hij tweeënveertig jaar oud was. Zijn tweede zoon werd nu Heer van Hengelo (de laatste): Adolf August Frederik Mauritz van Mulert, Heer van Hengelo, Odinck, Mallum en Backenhagen. Hij was geboren in het jaar 1799 op Huis Strönkede in Pruisen. Hij trouwde op 23 mei 1821 met Auguste A.L.C. baronesse Van Pallandt van Egede en woonde meestal te Camen, graafschap Mark in Pruisen, waar zijn weduwe 10 mei 1876 is overleden. Adolf August bewoonde Huis Hengelo niet meer maar woonde in dorp Hengelo, waar hij in armoedige omstandigheden op 20 februari 1832 overleed.

De grafzerk met inschrift en wapen van de laatste Heer van Hengelo is te zien op het kerkhof van Hengelo. De zerk, met mos overdekt en doormidden gebroken, ligt in de zuidoost hoek, daar waar een pas verder een hemelhoge fabrieksschoorsteen als symbool van de nieuwe tijd zich in de lucht verheft.

Dat zo een lange tijd in de achttiende eeuw twee kapiteins dit schip geregeerd hadden, was daaraan allerminst ten goede gekomen. De statige herenbehuizing van de Ripperda's moet in die jaren reeds erg zijn vervallen. Een eenvoudig kaal huis bleef er slechts van staan en het landgoed zelf werd onder de administratie van rentmeesters er ook niet beter op. In het jaar 1777 was tot rentmeester aangesteld een Duitser, Christiaan Gottlieb Betger, die ook de inkomsten van Huis Boekelo inde. Hij werd opgevolgd door Gothilf Leberegt Kalle, van wie de overlevering zegt dat hij de zaken zo in het honderd liet lopen, dat zijn zuster het beheer over moest nemen. En niet beter werd het toen Adolf August zelf in Hengelo kwam wonen. Nadat hij meerdere percelen uit armoede onder de waarde had verkocht, zijn collatorschap van de kerk te Hengelo had weggegeven onder die voorwaarde dat hij geen penning meer behoefde bij te dragen in het traktement (salaris van een dominee) van de predikant, werd begin juli 1830 in het publiek geveild en op 19 juli bij toewijzing verkocht: 'de havezathe Hengelo met gaarden, grachten, annexe weiden en weemelanden' (weeme: pastorie). De totale opbrengst ad vijfenzeventigduizend gulden van dit honderdvier hectare grote landgoed was nauwelijks genoeg om de hypotheken af te lossen. Het eerste blok van de veiling, aldus omschreven: 'De Huisplaats of de ondergrond van het Huis Hengelo, bezwaard met eenen jaarlijksen uitgang

aan den Schoolmeester te Delden op 11 November, groot vijf guldens, met recht van drie en een halve whare in de Woolder marke en het erfmarkerigterschap van Woolde', kocht Jan Dijk, burgemeester van Hengelo voor zestienhonderdzevenenvijftig gulden. Zijn erfgenamen verkochten dit blok en nog meerdere percelen bij acte van 21 oktober 1849 aan Godfried en Hein Salomonson, fabrikanten te Almelo. Die hadden reeds in het jaar 1830 uit de boedel blok drie, 'de Hengeler Koeweide' groot vijfentwintig hectare, voor achtduizendvierhonderd gulden aangekocht.

Het uiterlijk van het oude Huis veranderde langzaam ten kwade. In het begin van het jaar 1800 stond er een armelijk eenvoudig herenhuis met hoog dak. Van Hogendorp zag het tijdens zijn reis in de nazomer van het jaar 1819 'in groot verval en onbewoond'. In het jaar 1813 moet er volgens de overlevering een Frans hoofdkwartier in gevestigd zijn. Het werd uiteindelijk in het jaar 1830 tot de grond toe afgebroken. Enkel de richting van de oprijlaan en de loop van de grachten is nog na te gaan.

Onder de havezathe Hengelo behoorden volgens de Leenbrieven van oudsher na navolgende erven en Heerlijke rechten:

- erve Groote Langelaar;
- Hof te Bentelo;
- erve Waanink;
- erve Groene Haar;
- erve Zwartkate;
- erve Luttikhuis te Deurningen.

De tienden over :

- erve Lansink te Vleerdingen;
- erve Assink;
- erve Alingh te Hoge Hexel (boven Wierden).

Het Verpondingsregister van 22 mei 1794 vermeldt de bij Huis Hengelo behorende gronden: Bij Huis Hengelo in privé gebruik:

Het gaardenland in den Kruidhof en in den Hoppenhof; de Groote Hengeloosche weijde; de Avest, de Dennenbosch en de Vlaspoel. Verpachtet: het erve Borghuis in Woolde, waartoe de Reuvecamp en Zietland, het erve Wuustink, waartoe het Onland en Ekkebraake; eenig Gaardeland als de Weeminkgaarden en Moolenland; de Windmolen en molenaarshuis bij den Huyze op den Camp en Koecamp; de Olijmolen met de Olybraake, waarbij eenig gaardenland in den Soldaatengaarden en gaardenland bij 't Huys; het erve Lansink, leenroerig aan Huis Heeckeren en de erven Wilberinck, Hölters en Kamphorst.

Binnen de gemeente Hengelo gaf de Mennoniten gemeente van het Prediker-Huis erfpacht, waartoe nog een veertigtal ingezetenen gehouden waren.

Onder de jaarlijkse lasten van Huis Hengelo worden in het Verpondingsregister opgesomd: zevenendertig gulden aan provinciale lasten, tweehonderdvijftig gulden aan de predikant van Huis Hengelo, aan de koster vijfenveertig gulden, aan de schoolmeester vijfentwintig gulden, aan de schoolmeester te Delden vijf gulden, aan het gasthuis te Hengelo tweeëndertig gulden,

terwijl jaarlijks nodig geacht werd tot onderhoud van drie grote bruggen, het wegennet door de Hengeler Esch en verdere lasten tot cultuur der landerijen driehonderd gulden.

De Heerlijke rechten waren het collatierecht van de hervormde kerk te Hengelo. Dat hield in het recht om een predikant aan te stellen voor de dienst in de kleine kerk of kapel die oorspronkelijk toegewijd aan de Sint Lambertus. De kapel behoorde bij het Huis en was gelegen binnen de grachten. Deze kapel werd door de gehele gemeente van het dorp als godshuis gebruikt. De bevolking was nog niet zo groot als nu. In het jaar 1796 bedroeg het aantal inwoners van Hengelo zeshonderdachtenzeventig. De kapel met de grond was privé-eigendom van de heren van Huis Hengelo. In de aanhef van het notulenboek van de kerkenraad van Hengelo is de resolutie van Ridderschap en Steden van 17 maart 1737 opgenomen, waarbij bepaald werd dat overal ter plaatse waar destijds nog geen kerkenraad bestond, deze voor de eerste maal zou samengesteld worden door degene die het collatierecht daar uitoefende. Vervolgens leest men daarin: 'agtervolgens dese resolutie van Ridderschap en Steden is alhier op order van zijn hoogwelgeboren Heer baron Van Keppel, Heer van Odinck en Hengelo als unicus collator, een kerkenraad aangestelt, bestaande behalve de predicant uijt twee ouderlingen en twee diakenen, tot ouderlingen zijn verkoren de Schoolmeester Andries Verschuren en de Rentmeester Jan Lammers en tot diaconen Jan Bock en Alef van Diepen'. De opvolgende predikanten van Hengelo waren door de collator unicus (enige) benoemd. Dat eindigde met het verval van het Huis en van het geslacht Mulert en de gelijktijdige opkomst van de gemeente, en uiteindelijk in het jaar 1828 de weigering van de Heer van Mulert om een predikant te benoemen en ook niet meer van zins was om als van ouds tweehonderdvijftig gulden bij te dragen in het traktement van de dominee. Het hele salaris bedroeg toen zeshonderdvijftig gulden. Hij weigerde bij te dragen tot het onderhoud en het herstel van de kapel. Tot slot mocht men de kerk en de pastorie niet meer gebruiken. Deze moeilijkheden werden opgelost door middel van een minnelijke transactie, vastgelegd bij notariële acte van 12 oktober 1829:
Baron van Mulert, tot hiertoe onbetwist eigenaar van de kerk en pastorie en van een uitgang van twee mudden rogge uit het erve Kotterman in Klein-Driene aan den koster te voldoen, van een dito uitgang uit het erve Hassink onder Woolde.

En van een praestandum (voordeel door middel van aanzien) van het tot de dienst van het heilig avondmaal zo vaak dit door de Hervormde gemeente gevierd wordt benodigde brood 'sedert menigte van jaren door den familie van Jannes Overbeek te Hengelo geleverd geworden'. Baron Van Mulert droeg aan de hervormde gemeente enige landerijen en een paar schuldvorderingen over en bedong dat de grond waarop kerk en pastorie gebouwd waren als zijn eigendom tot hem terugkeerde, zodra de gemeente een nieuwe kerk gebouwd had. Waarschijnlijk hadden de heren van Huis Hengelo oorspronkelijk ook collatierechten met andere havezathen in het gericht van Delden, zoals Oldemeule, Hachmeule en Twickel, ter benoeming van de eerste predikantsplaats te Delden. De grote klok in die kerk vermeldt in haar randschrift als haar stichters de Heer en dames van Huis Hengelo.
Ook was aan het Huis verbonden het erfelijk holtrigtersamt van de vijf marken:

- Woolde;
- Oele;
- Woolderzijde;
- Groot Driene;
- Klein Driene.

De Hof to Hengelo; de hof komt in het markeboek van Woolde voor als een ‘geeven whare’ (volle waar).

Huis Hengelo; bron:members.home.nl

Het oudere Huis van de Ripperda’s heeft gestaan waar nu het woonhuis is van hofstede Crull (1973), een paar passen van de straatweg verwijderd, vlakbij de Thiemsbrug over de Woolderbeek. Dus niet waar het Huis van later datum heeft gelegen. Dat lag naast het oude Huis achter de Sluisenbrug. De plaats van het oude Huis werd nog lange tijd in de volksmond ‘de Huisstee’ genoemd. Op die grond bleef het markerigterschap verbonden, de latere eigenaar Dijk heeft dit nog uitgeoefend. De poort van Huis Hengelo, nu staande op het buitengoed Stroot te Lonneker, moet hebben gestaan bij de Sluisenbrug. De oude kerk, eertijds huiskapel komt met het kerkhof nog voor op de kaart, die de situatie van het jaar 1820 weergeeft.

Huis Hoickinck

Ofwel Huis Heijkinckhoff of Hoyckinckhof. Op 22 oktober 1457 wordt Geze van Heijden onder hulderschap van Arend van Beverfoorde door de bisschop van Utrecht beleend met de Huykinghoff met toebehoren in het kerspel Oldenzaal in de marke Dulder. Op 8 juli 1484 is beleend Alert van Heijden na de dood van zijn vader Derk van Heijden met de Hoyckinkhof. Op 8 juli wordt met het Huis beleend Egbert van Heijden, ‘gelyck Alert van Heijden des uitgegaen is’. Op 20 mei 1489, na de dood van Egbert komt de belening op zijn zoon Herman van Heijden. Op 21 juli 1518 beleend Herman van Heijden, volgend:

dat leenregister van Heren Henricks van Beijeren, Bischopen toe Utrecht. Item beleent Herman van Heijden, den Heijnckinkhoff mijt sijnen toebehoeren, ghelegen in den kerspell van Oldenzaell. Actum toe Oldenzaell den XXjen februarij Anno XVe sess ende twijntich. Item beleent Egberth van Heijden den Heijkinckhoff met sijne toebehoeren, gelegen in den kerspel van Oldenzaell. So Herman van Heijden des uthgegaen is, datum et actum ut immediate supra. Item beleent Wolter van Heijden.

Deze laatste is bekend uit ‘Het Copieboek’ van Wolter van Heijden, richter te Oldenzaal (1547-1570).

Volgens de genealogie van de familie Van Hoevell was Anna van Heiden, dochter van Herman en Margriet van Keldunck en erfdochter van Huis Hoickingh, gehuwd met Roelof van Hoevell. Deze was in het jaar 1526 beleend met Tusschede, de Dam en Olydam. Van hun twaalf kinderen was de oudste Johan van Hoevell tot Hoickinck, die op de landdag van de koningsgezinden in het jaar 1605 te Oldenzaal compareerde. Vanwege het testament van zijn oom Wolter van Heijden wordt hij 29 april 1574 beleend met Huis Hoickink, behalve Wolters onderhoud (lijftucht) daarvan. Na Wolters dood wordt hij op 16 februari 1604 daarmee met

lege hand beleend. Uit zijn huwelijk met Elisabeth van Steenbergen (overleden in 1644 en begraven in de Stiftskerk te Weerselo) is geboren: Wolter van Hoevell tot Hoickinck. Hij was op de landdagen van de koningsgezinden van de jaren 1621, 1622 en 1624 te Oldenzaal aanwezig. Bij resolutie van 7 januari 1650 wordt hem op verzoek door Ridderschap en Steden toegestaan om over zijn Leengoederen te beschikken; tengevolge schijnt hij Huis Hoickinck, nu Beververeurde genoemd, met zijn overige goederen vermaakt te hebben aan zijn neef: Thomas van Hoevell. Deze wordt hiermee beleend op 20 oktober 1651. Thomas van Hoevell procedeerde in het jaar 1670 over de jacht met gravin Van den Berg. Hij sterft op 10 april 1681 en wordt in de Stiftskerk te Weerselo bijgezet.

Zijn vrouw Geertruida van Bronckhorst tot Wamel, vrouwe van Engbergen en Ruyssengoed sterft in het jaar 1711 en wordt naast haar man begraven. Hun oudste zoon Hendrik Arnold van Hoevell tot Hoickinck, jagermeester van de koning-stadhouder, wordt op 1 februari 1693 beleend met Alberinck onder Geesteren. Uit zijn huwelijk met Maria thoe Boecop, vrouwe van Liederholthuis, overleden in het jaar 1650, wordt een zoon geboren: Thomas Godfried van Hoevell tot Hoickinck en Liederholthuis. Hij wordt overste luitenant, gehuwd – zonder kinderen – met Louise van Hoevell. Deze verkoopt in het begin van de achttiende eeuw de havezathe Hoickinck aan advocaat Briëlius uit Utrecht, die het Huis even aan het eind van het jaar 1711 weer verkoopt aan Adolf Hendrik Bentinck, drost van IJsselmuiden; later werd deze ook eigenaar van Huis Beverfeurde bij Rijssen. De Heer Bentinck van Bevervorde en Hoicking richt zich met een verzoek tot Ridderschap en Steden, waarin hij beweert dat zijn Huis Hoickinck door zijn voorgangers Van Hoevell zodanig is afgebroken dat er niets meer is gebleven dan het bouwhuis met een vuurstede (vuurplaats). Dat hij weer een kamer met een vuurstede heeft aangebouwd, zodat er maar twee vuursteden op de havezathe Hoickinck zijn. Niettegenstaande hij, volgens het Vuurstedenregister, voor zes vuursteden betalen moet. Dat is voor hem schadelijk, derhalve verzoekt hij 'als eigenaar van dese Havesate met de betalinge van de halfscheid van zes vuursteden sal mogen volstaen, soo lange daer geen meer vuursteden sullen worden aengetimmert'. Hierop werd beschikt dat van de jaren 1711-1715 het halve vuurstedegeld van het Huis Hoickinck afgeschreven zou worden ad negentig gulden. Bentinck overlijdt 3 januari 1734. Uit zijn huwelijk met Mechteld Anna van Welvelde kwamen elf kinderen, waarvan de oudste jonker Willem Bentinck tot Beverfeurde en Hoickinck de havesathe erfde. Bij resolutie van Ridderschap en Steden van 17 maart 1758 wordt op verzoek van de Ridderschap en Steden 'het regt van verschrijving gelegt van Beverfeurde (bij Rijssen) op Hoickerik', sindsdien is deze tak van het geslacht Bentinck, tot de omwenteling van Hoickinck, nu meestal Bevervoorde genoemd, verschreven geweest. In het jaar 1795 was nog geadmitteerd tot de Ridderschap van Overijssel diens zoon Adolf Carl Bentinck, zich noemende de Heer tot Bevervoorde en Nienhuys.

'De havezathe is tegenwoordig een boerderij', aldus Geerdink. Welk soort Huis er indertijd stond, welke gronden daarbij hoorden, welke Heerlijke rechten, het zullen wel altijd vragen blijven. Geen herinnering weet nog van het gebouw bij de legende te vertellen. Ter plaatse zijn de grachten evenwel nog duidelijk waar te nemen.

Huis Kemenade

Het Huis Kemenade of Kemnade. Ridder Berend Kemenade werd bij charter van 20 oktober 1457 door bisschop David van Bourgondië beleend met het 'goed to Kemenade' in de buurtschap Albergen. Daarvan kwamen de grove en smalle tienden toe aan de bezitter van de 'hof to Saterslo'. Op 20 mei 1476 deelt bisschop David mee, dat Arend Grubbe hem heeft

opgedragen zijn allodiaal erve en goed Mensing onder Ootmarsum en dat hij (de bisschop), derhalve had toegestaan dat het goed Kemenade van leen een eigen, allodiaal goed zou worden. In datzelfde jaar wordt door Herman van Kemenade het goed Kemenade, gelegen voor de poort van het klooster te Albergen, aan het convent verkocht en als Stichtsleen gevrijd. In de fundatiebrief van het jaar 1576 van de stichting van de pastoriegoederen voor de kerk te Tubbergen, voor de bisschop De Monte opgemaakt, staat te lezen dat riddermatigen toen voor de bisschop verschenen waren: 'Adolph then Kemnade in statt sijns vaders Herman then Kemnade, wesende personen van Adel der vier Boerschappen Albergen, Tubbergen, Vleringen en Geisteren'. In het jaar 1682 was de Hasselter burgemeester Johan Studich de Heer van Kemnade. Hij had het goed verkregen door zijn huwelijk met Hendrika Rengers, aan wie het overgeërfd was na het overlijden van haar broer Johan Rengers. Op 2 mei 1684 verschenen in judicia (gerechtelijk) voor de richter Raeterdinck en diens keurnoten:

De gerichtelijk gestelde curatoren over den boedel en de erfenis van wijlen den heer Joan Studigh, in leven burgemeester van Hasselt en vrouw Hendrina Rengers en verkochten aan de erven van Joan van Isselmuden, heer toe de Rollekotte, in zijn leven Drost van het land Vollenhove en de Heerlijkheid Cuinre en van vrou Agnis van Essen: het huis toe Kemmenae met alle syne appendenties (toebehoren), hooge en lage landeryen, het erve Everdinck neffens den halven thynden groff en smal en daer toegehoorende landeryen, zynde hoff vrij, de beide catersteden de Maete en Thy genaamt neffen vyff waeren, het erve Allerdinck met deszelfs thynden groff en smal, liggende in de merckte van Albergen, en dan nog het erve Elberdinck met zijne hooge en lage landerijen in de mercke van Geesteren.

In de nieuw vastgestelde instructie voor de koster van de gereformeerde kerk te Tubbergen van 7 juni 1709 staan vermeld onder de collectoren, behalve de bezitters van de huizen Herinckhave en Eschede, 'wegens de Kemna Albert van Kemna van wegen den heer van Isselmuiden van de Rollecate'.

Het is mogelijk dat deze laatste en zijn nog levende afstammelingen, allen behorend tot de boerenstand, van het oude geslacht Kemnade afstammen. Vanuit Huis Kemna gingen vier gersten rogge inzake de jaarlijkse emolumenten (bijkomende voordelen of inkomsten) voor de koster van de gereformeerde kerk te Tubbergen. Nadat in het jaar 1576 het Huis aan het convent verkocht was, is het Huis Kemna verplaatst naar het zogenaamde 'Geziet' (zied: terzijde, naast, uit de weg, opzij), waar een vervallen gracht nog de plaats aanwijst.

Huis Kevelham

Vroeger was Huis Kevelham zeer zeker een havezathe, hoewel van kleine omvang en geringe betekenis, werd dit goed opgeslokt door zijn buurman Huis Weldam. Geen tekening of herinnering spreekt van het Huis, geen archiefstuk is ervan bewaard, zodat volstaan moet worden met een kort overzicht. Op 20 oktober 1457 beleent bisschop David van Bourgondië Johan van Beckem met Huis Kevelham in het gericht Kedingen, tot een borgleen van Goor. En in de jaren 1489 en 1497 beleent de bisschop Herman van Beckum, na de dood van zijn vader Johan, met Huis Kevelham in het kerspel Goor weer tot een borgleen van Goor. Op 12 januari 1511 wordt Johan van Beckum na de dood van diens broer Herman er mee beleend en opnieuw 17 juli 1518; terwijl zijn zoon Johan op 19 december 1526 de belening verkrijgt. Het geslacht Van Beckum wordt met de bijvoeging 'Van den Kevelham' als riddermatig vermeld in het jaar 1549 op een achttiende eeuwse lijst met namen van havezathen voorkomende in een Verzamelboek in het gemeentearchief van Kampen. Met Huis Nyenhuis verenigd, komt

vervolgens Huis Kevelham in het bezit van het geslacht Swaefken en tenslotte aan Swane Swaefken, erfdochter van Huis Nyenhuis en Huis Kevelham, die het door haar huwelijk met Roelof van Hoevell in deze familie overbrengt. Zij overlijdt in januari 1628, waarna haar zoon Gerhard van Hoevell tot Nyenhuis en Kevelham op 2 juni 1646 beleend wordt met Huis Kevelham. Een resolutie van 18 maart 1636 houdt in, dat Gerdt van Hoevel ten Kevelham, klagende dat hij als borgman te Goor gestoord wordt in zijn positie om jaarlijks de magistraat aldaar te helpen kiezen. Verwezen wordt naar de 'Ordinaris Cours van Justitie'. Een beleenbrief van 27 mei 1658 draagt aan zijn zoon Roelof op 'den Grooten en Kleinen Kevelham'. Een beleenbrief van 10 januari 1681 draagt de havezathe Kevelham op aan diens zoon Gerrit Willem Wolf van Hoevell. Deze weerlegt, volgens Van Doorninck, Kevelham op 19 januari 1706 in het voordeel van Unico Ripperda. Omstreeks het jaar 1700 is Huis Kevelham opgegaan in Huis Weldam.

Huis Noord-Deurningen

Huis Noord-Deurningen, in het rigtambt Ootmarsum, oorspronkelijk het erve Lebberinck, in later tijd bekend als het Gravenhuys. Het Huis was een leen van de abdij van Vreden en behoorde oorspronkelijk toe aan het riddermatig geslacht Moerbeke. Het geslacht dat in het begin van het jaar 1600 in ons land verdween maar vanouds hoorde op het Huis Stevening bij Wullen en Nienborgh. Waar het tenslotte in het jaar 1761 met Wilhelm Arnold Anton von Moerbecke uitstierf. Hun wapen vertoonde in een rood veld een witte zwaan. Op een grote klaring van Ridderschap en Steden op 22 augustus 1532 compareert onder andere ridders een zekere Johan Moerbeeck. Kreijnck zegt in zijn handschrift: 'Het is een nieuwe Havesaat toecomende in 1578 aen Berent van Moerbecke'. Dezelfde is in het jaar 1610 toegelaten tot de landdag. Hij was op 13 juni 1604, na de dood van zijn vader, ook Berend geheten, beleend met de 'Schure' te Halle, kerspel Uelzen. De naam van zijn moeder was Bia van Barmentlo, de naam van zijn vrouw was Ermgart van Barvelt en hij stierf in het jaar 1636 als kapitein. Hun dochter Christina van Moerbecke, door het Stift Vreden met Huis Noord-Deurningen beleend op 3 juli 1638, huwt op 23 mei 1643 met Bernard Mom tot Zwartstein, wordt 21 juni 1644 beleend met drievierde van het erve Leuveldinck onder Oud-Ootmarsum. Zij sterft omstreeks het jaar 1649. In het jaar 1658 komt nog zijn schoonmoeder voor, als genietende 'vrijinge' van dit goed, en in dit zelfde jaar is het goed door Mom tot Zwartstein voor zijn minderjarige kinderen verkocht aan Robbert van Ittersum, die op 12 april 1659 wegens Noord-Deurningen ten landdag is verschreven. Deze overlijdt in het jaar 1669 en heeft denkelijk Noord-Deurningen vermaakt aan zijn broer, de majoor in staatse dienst: Seger van Ittersum tot Noord-Deurningen en Luttenberg, gehuwd met Agneta Wilhelmina Hedwich Ledebur. Hij viel in de slag bij Sint Omer op 10 april 1677.

Het was in zijn dagen dat de Bisschop van Munster door 't senden van veele Paapen het land bedorf en de Paepisten verbitterde, soo danig dat Ds. Gerhardus Palthe toenmaals kerk en weeme (pastorie) van Denekamp aan haar moest overlaaten en op 't Huys to Norddeurningen voor de hervormden dienst moest doen, alwaer en in welke tyt syn Eerwaarde in den Heere ontslapen is 1672 of 1673 (oude doopboek van Denekamp). Havesaete Noord-Deurningen cum annexis, dewelcke buyten eenige teegenspraeke is leenroerig aan de vrou Abdisse van Vreden luit het Document ter deductie, en nergens ten processe blijkt dat hij deducent van voornoemde vrou Abdisse eenig octrooy heeft erholden om over hetselve leengoed voor den daaglijkschen rechter te mogen procedeeren.

Uit deze rangregeling wordt ook duidelijk dat onder Noord-Deurningen behoorden de erven Dubbeling, Coehorst, Westerhof, Huivelt, Beine, Blockman, Vrijlinck en Lubbertinck. Voorts dat Noord-Deurningen belast was wegens de vicarie van Sint Anthonius met vijf schepel rogge jaarlijks voor de kerk te Denekamp. En wegens de vicarie Sint Agnita en Barbara met een mudde rogge jaarlijks. Verscheidene schuldeisers komen voor ter leen verstrekte kleine kapitalen; ook een timmerman met een rekening van honderdzestig gulden 'wegens een aanbestedet gestoelte in de kerk te Denecamp'.

Op 1 juni 1708 wordt de bezitting gekocht door Adolf Hendrik graaf Van Rechteren, Heer van Almelo, die ze bij charter van 2 maart 1711 overdoet aan zijn broer, de overste Gerrit Borchard graaf Van Rechteren, derhalve afgevaardigd naar de landdag in dat jaar en in het jaar 1738 te Zwollen overleden. Vanaf het jaar 1712 tot omstreeks het jaar 1717 had hij Noord-Deurningen verhuurd aan de baron Van Patkuil, landrentmeester van Twente, tegen een jaarlijkse huur van tweehonderdvijftig gulden. Noord-Deurningen vererft dan op de zoon van zijn broer: A.Ph.Z. graaf Van Rechteren, Heer van Almelo, die het landgoed in het jaar 1738 weer verkoopt aan zijn broer, de generaal-majoor van de cavalerie: Frederik Willem graaf Van Rechteren. Deze, daarmee beleend bij charter van 20 maart 1738 door de abdis van het Stift Vreden, werd er in het jaar 1739 voor verschreven. Hij was gehuwd met Dorothea C. gravin von Castell Rudenhausen, en overleed op 4 juni 1770. Vervolgens komt Noord-Deurningen aan zijn oudste zoon Johan Reinhard Borchard Rudolf graaf Van Rechteren. Deze was gehuwd met Sophia Carolina gravin van Rechteren Limpurg, vrouwe van Almelo, douairière van Johan Eberhard graaf Van Rudenhausen tot Rechteren. De vierde zoon uit haar eerste huwelijk: Frederik Reinhard Borchard Rudolf graaf Van Rechteren Limpurg werd op 6 april 1786 voor Noord-Deurningen tot de Ridderschap toegelaten. Hij was gehuwd met F.A.C. rijksgravin von Giech Wolfstein en is de stamvader van de tegenwoordige Beierse Von Rechterens en is overleden op 20 juni 1842.

In het jaar 1856 werd Noord-Deurningen, dat in de achttiende en negentiende eeuw in de volksmond steeds het 'Gravenhuys' heette, op verzoek van Carl Ludwig August graf zu Rechteren Limpurg publiek geveild en aangekocht voor negenenveertig duizend gulden door de eigenaar van Singraven: J.T. Roessingh Udink en vervolgens in het jaar 1858 toegedeeld aan diens zoon Jan Melchior Roessingh Udink, kantonrechter te Ootmarsum. Nadat deze op 17 juli 1875 op het Huis Noord-Deurningen was overleden, verkocht zijn weduwe jonkvrouw M.B. Storm van 's Gravezande, als moeder en voogdes over haar kinderen, in dat jaar een gedeelte van het landgoed. Het Huis met ongeveer twintig hectare land werd verkocht aan Max freiherr Heereman von Zuydwyck, ten behoeve van een klooster dat er weldra in gesticht werd: 'het Sint Nicolaas gesticht der Barmherzigen Schwestern', wier moederhuis te Thüne in Hannover is gelegen. Bij die verkoop was het landgoed driehonderdtwaalf hectare groot en behoorden er achttien boerenerven onder, waarvan er dertien erven met ruim tweehonderdveertig hectare aangehouden werden door de tegenwoordige eigenaar van Singraven.

De eigenaren van deze havezathe waren goedsheren (markerichters) in de marke Noord-Deurningen, brachten een stem uit in de kerkenraad van Denekamp en hadden een gestoelte (bank) bevattende zeven zitplaatsen in de kerk aldaar. Het oude Huis, door Meijling in het jaar 1733 getekend, was zeer eenvoudig. Het Huis was geheel van Bentheimer steen opgetrokken en had aan de rechterzijde een uitbouw of vleugel van twee verdiepingen. Dalhof tekent op zijn kaart van het jaar 1757 ook een corresponderende linkervleugel erbij. Toen Boom in het najaar van 1846 het Huis voorbij reed, had het 'nog iets van voormalige grootheid en dit was

wel een half oog waard maar wat de jongste tijd gaf, om de woning meer oplettendheid te schenken, namelijk twee akelig geschilderde grenadiers ten voeten uit op de posten der hoofddeur, was genoeg om elken nieuwsgierige van het ruime voorplein verwijderd te houden'. In het jaar 1863 werd dit Huis afgebroken en plaatste J.M. Roessingh Udink er een geheel nieuw. Slechts weinig sporen bleven van het oude Huis bestaan, hier en daar rijzen zware Bentheimer fundamenten uit de gracht op. Aan de binnenzijde van de voorbrug staan nog de twee hoge hardstenen pilaren, gekroond met fraaie vazen, waarvan echter de familiewapens in de revolutietijd stuk gebeiteld zijn.

Huis Nyenhuis

Omdat het huisarchief van Nyenhuis verloren is gegaan, staan ons omtrent deze havezathe van vóór het jaar 1800 niet veel meer dan enkele genealogische gegevens ten dienste. Racer schrijft hoe omstreeks het jaar 1300 een zekere Wolbertus Heer van de Heerlijkheid Diepenheim was geworden.

Een adelick, verstandigh, strydbaar, dicklijvigh Persoen, onversacht voor syn Vianden, ynd hefft hoff geholden op sijn Castrum beneven de Watermoelen liggende, als noch toe sien is bij Diepenheim.

Hier is zonder twijfel gedoeld op de oude burcht der dynasten van Diepenheim bij de nog bestaande watermolen, waar in die tijd ook de buurtschap met die naam moet hebben gelegen. Wanneer dat oude Huis verwoest is en tegelijkertijd de buurtschap is verplaatst, is niet na te gaan. Maar niet onwaarschijnlijk is dat het nog bestaande Huis Nyenhuis aan te merken is als de voortzetting van bedoeld castrum.

Het huidige Nyenhuis is voor het eerste genoemd in het charter van 27 april 1457, waarbij Johan Beckem door bisschop David van Bourgondië, na de dood van zijn oom Gelmer Stycke, beleend wordt met 'het Nyehuis met toebehoiren in de Heerlijkheid Diepenheim'. Dezelfde Johan Beckem wordt in het jaar 1459 beleend met het Huis Kevelham tot een borgleen van Goor. En in het jaar 1489 wordt Herman van Beckum, Johan's zoon, beleend met de Lenen van zijn vader. Na het adellijke geslacht Stycke of Edelstike en dat van Van Beckum komt het landgoed in het jaar 1527 door het huwelijk van Adriana van Beckum aan Geert Swaefken, een van de burgemeesters van Deventer en tegenstander van hertog Karel van Gelder. Van zijn zoon Gerrit Swaefken vererft het goed aan Swane Swaefken, erfdochter bovendien van Huis Kevelham, die na het overlijden van haar moeder op 5 januari 1604 door de provincie Overijssel met Huis Nyenhuis 'een borchleen van Diepenheim', beleend werd. Deze was gehuwd met Roelof van Hoevel. Van hem is bekend dat hij een trouw dienaar was van de Provinciale Staten van Overijssel en lid was van de partij van de Staten. De koningsgezinde partij liet zijn goederen confisceren, waarna Roelof zich met de koning verzoende. In september 1586 werd opdracht gegeven hem zijn goederen te restitueren maar in het jaar 1582 was het Huis 'afgebrocken ende ligt het erve oversulx belmundigh en woest', terwijl tijdens de belegering van Lochem 'de ruyteren met gewalt' er het koren hadden weggevoerd. Op 15 februari 1605 verzoekt hij met nog vijftien andere edelen tot de vergadering van Ridderschap en Steden geadmitteerd te worden. Dat werd echter in bedenking gehouden tot 13 maart 1610. Toen eerst werd hij toegelaten na de eed, inhoudende de belijdenis van de Nieuwe Leer, te hebben afgelegd. Hij is de stamvader van de protestantse tak van het geslacht Van Hoevell. De rooms-katholieke tak schrijft zich Van Hövell. Roelof van Hoevel stierf op 20 december 1614 en werd bijgezet in de kerk te Diepenheim. Zijn zoon Gerhard van Hoevell tot Nyenhuis

wordt op 2 juni 1646 met Huis Nyenhuis beleend en is afgevaardigd naar de landdag op 10 september 1635.

Het vijfde geslacht: de tweede zoon (de eerste is jong overleden) Jan Adriaan van Hoevel tot Nyenhuis was richter van Kedingen. Hij verzoekt in het jaar 1766 aan de provinciale Leenkamer van Overijssel, dat, hoewel zijn broer Diederik reeds met de havezathe Nyenhuis en toebehoren beleend was, hij ook met dezelfde goederen als één onverdeeld leen uitmakende, mocht beleend worden. Dat werd hem bij akte van prins Willem V op 6 december 1766 toegestaan. Hij sterft op Huis Nyenhuis op 23 januari 1782. Bij testamentaire beschikking had hij Huis Nyenhuis vermaakt aan zijn vrouw Johanna Florentina barones van Lintelo. Zij bracht de havezathe uit de familie Van Hoevell, door deze te vermaken aan haar neef Alexander J.A. baron van Westerholt. De laatstgenoemde verkreeg de belening op 17 juni 1789 maar verkocht het landgoed aan Willem Cornelis Boers, die vermogend uit Indië was teruggekeerd. Boers renoveerde de voorgevel; zijn belening dateert van 15 juni 1791. Willem Cornelis Boers heeft het Huis nooit bewoond en verkocht het al spoedig. Op 11 mei 1799 ging het Huis door koop over aan Gerrit Schimmelpenninck, wijnhandelaar te Deventer, ten behoeve van diens tweede zoon, de latere raadspensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck.

Sindsdien verkreeg Huis Nyenhuis een vermaardheid ver buiten de Twentse landpalen. Voorzover de drukke staatszaken het de raadspensionaris ook maar enigszins hebben toegelaten, woonde hij geregeld op het Huis en de herinnering aan deze beroemde bewoner is nog duidelijk zichtbaar, zowel in de statige lanen en bosrijke omgeving, als bij en in het Huis zelf, gestoffeerd met talrijke meubelen en souvenirs uit de tijd van Napoleon. Rutger Jan Schimmelpenninck, geboren te Deventer op 31 oktober 1761, was eerst advocaat te Amsterdam, daarna gezant te Parijs. In het jaar 1805 werd hij raadspensionaris van de Bataafse republiek. Op Huis Nyenhuis hield hij zich bezig met het verzamelen en uitzoeken van zijn dossiers, met de administratie en verbetering van het landgoed. Hier in zijn afzondering kwamen telkens oude kennissen hem opzoeken, ook Van Hogendorp ging hem in het jaar 1819 niet voorbij. In de eerste maanden na zijn aftreden werd zijn gezichtsvermogen minder door de zwarte staar. Ondanks de talrijke van heinde en verre toestromende raadgevingen ter genezing, door dankbare landgenoten ongevraagd toegezonden, nam de duisternis toe en verloor hij al snel het licht in zijn ogen.

Craandijk: *Jaren lang bloeide voor hem de kleurenpracht der bloemen op zijn geliefd Nyenhuis te vergeefs, hij zag niet, hoe zijn eiken wiessen, hoe hun hooge kruinen zich welfden in de statige laan voor het Huis, waar hij zoo gaarne de rust genoot, die voor hem zoo vroeg – te vroeg – gekomen was.*

Nog onttrok de staatsman zich niet aan alle staatsbemoeienis, waar hij meende van dienst te kunnen zijn. Zo diende hij koning Lodewijk Napoleon van advies, zo ontmoette hij zijn keizer na diens tocht uit Rusland en ook nog na de slag van Leipzig werd Schimmelpenninck op 16 november te Parijs door de koning ontvangen. Meermalen nam hij, door koning Willem tot lid van de eerste kamer benoemt, deel aan vergaderingen van die kamer, het laatst in december 1821. Hij overleed op 25 maart 1825 en vond in de Nieuwe Kerk te Amsterdam zijn laatste rustplaats.

Craandijk: *de herinnering aan een groot en goed man (Rutger Jan Schimmelpenninck) verheft het Nyenhuis tot een dier landgoederen, die het waard zijn, dat zij worden gekend door den Nederlander, die in zijn land geen vreemdeling wil zijn en die zijn volk liefheeft.*

Uit het huwelijk van de raadspensionaris met Catharina Nahuys is een dochter en een zoon geboren. De zoon: Gerrit graaf Schimmelpenninck, Heer van Nyenhuis en Peckedam, president van de Handelmaatschappij, later gezant en minister van buitenlandse zaken. Hij overleed te Arnhem op 4 oktober 1863. Hij was twee keer getrouwd. Het eerste huwelijk werd te Almelo voltrokken op 29 september 1815 met Henriëtte E.J. Stülen. Het tweede huwelijk was op 28 mei 1819 met Johanna Ph. von Knobelsdorff. Johanna overleed op Huis Nyenhuis op 15 juni 1852. Uit dit tweede huwelijk werd geboren op 9 mei 1821: Rutger Jan graaf Schimmelpenninck van Nyenhuis. Hij was meester in de rechten, minister van financiën, lid van de tweede kamer van de Staten-Generaal, gehuwd met Henriëtte W.E. Melvil. Hij overleed op 23 april 1893. Na hem kwam Huis Nyenhuis aan zijn tweede zoon: Lodewijk Hieronymus graaf Schimmelpenninck, geboren 28 oktober 1858. Toen Ter Kuile in het jaar 1911 zijn 'Geschiedkundige Aantekeningen op de Havezathen van Twente' schreef bewoonde Lodewijk het Huis Nyenhuis. Lodewijk was getrouwd te Frankfort am Main met vrouwe W.M.E. Lucius, eigenaresse van het Rittergut Schönstadt bij Marburg an der Lahn.

Het tegenwoordige Huis met bijgebouwen en bosrijke omgeving is in alle opzichten uitmuntend onderhouden. Het Huis dateert uit het midden van de zeventiende eeuw, tenminste de achter- en rechterzijkant. Boven het ovale raam in de voorgevel bevindt zich een Bentheimer steen met inscriptie: 'Vant oude Huis Dat Is vergaen siet gij hier nog den Datum staen Ano 1491.' Vroeger moet het Huis aan alle zijden rondom in brede grachten gestaan hebben en had men slechts door middel van een ophaalbrug toegang. De twee grote vierkante torens in het front dateren uit het jaar 1858. De stallingen die het voorplein begrenzen zijn karaktervol. Naast de auto's bergen zij het goed onderhouden huifwagentje in leren beugels dat jaren lang door de raadspensionaris op zijn tochten in de omgeving gebruikt werd.

Het landgoed is ruim tweehonderd hectare groot, bijna alles bosgrond. En nog driehonderd hectare, welke ook aan de eigenaar toebehoren (1911) en die gelegen zijn om Huis Westerflier. De erven die onder Huis Nyenhuis behoren zijn: De Keuzekamp, De Enk, Het Ravenhorst (het bouwhuis bestaat niet meer), De Boarnter, Het Witzand en De Nieuwe Breuker. De laatste is een erf afkomstig van Huis Peckedam. Huis Peckedam werd in het jaar 1811 afgebroken en ook bij Huis Nyenhuis gevoegd. De indrukwekkende hoofdlaan voor het Huis loopt voor een groot deel door de voormalige havezathe Peckedam. Enkele nagenoeg gedempte grachten bij het begin van de laan wijzen de plaats aan waar Huis Peckedam eens stond. Het erve Het Donkelaar, in het jaar 1330 voorkomende onder de naam de Hof Donckerlo, ging niet met Huis Peckedam over aan het Nyenhuis, alleen het Heerlijke jachtrecht van dat erf ging naar Huis Nyenhuis. Opmerkelijk is nog dat Huis Nyenhuis het collatierecht bezit zowel van de kerk te Diepenheim als te Goor en dat zijn bezitters borgmannen waren van Diepenheim en van Goor.

Huis Oldemeule

Graaf Simon van Bentheim beleent bij charter van 24 mei 1334 ridder Everhard van Beverförde, zijn zoon en zijn oudste dochter met de Schultinckhof en het erve Geerdink, beide in Vasse, met het erve Lansink in Haarle, met Volmerinck in Tubbergen, met 'tho den Berghe' onder Ootmarsum en met het erve Olemole en Vöckingh (Voetkingh) en Nijehuis onder Delden (huisarchief Haus Loburg). In het jaar 1368 werd een lijst opgemaakt van de Leengoederen van Gerdt van Bevervorde van Weemselo. Daaruit blijkt dat deze onder meer de havezathe Oldemeule in de buurtschap Oele, kerspel Delden, van de graaf Van Bentheim als Leen hield.

In het jaar 1510 overlijdt Johan van Bevervoorde tot Weemselo en Oldemeule. Hij was gehuwd met Wibbeke Valcken en volgens zijn testament laat hij Huis Oldemeule na aan zijn broer Berndt, terwijl hij Huis Weemselo aan zijn broer Gerdt vermaakt. Berndt was gehuwd met Hedwich van Beveren. Hij is in het jaar 1529 overleden en bijgezet in de kerk te Delden. Daar vindt men een grafzerk waarop staat te lezen: 'Int jaer ons herrn MDXXX1X des achden daghes nae sante agniten starf de Erbar en fromme vâ bevervorde'. Baron Snouckaert van de Nederlandse Heraut schrijft: 'daar neffen legt nog een grafsteen, beijde boven den inganck van de grafkelder van de Oldemeule en staet op Anna van forde, dit moet seker sijn geweest de vrouw van desen Bernt van Beverforde'. Berndt had twee zonen: Berndt en Claes. Volgens een 'erbtheilung' in het jaar 1531 verkreeg deze Berndt van Bevervoorde Huis Oldemeule. Hij was gehuwd met Cunigunda van Barmentlo. Zij kregen een dochter: Odilia van Bevervoorde tot Oldemeule, die met Peter van Voorst huwde.

De Oldemeule is overgegaan aan Claes, de broer van Berndt en via deze of zijn zoon kwam de Oldemeule aan Joost van Bevervoorde tot Oldemeule. Hij was gehuwd met Rixa van Moerbeke en trouwde voor de tweede keer op 24 juni 1595 met Judith Scheele, dochter van Christoffer Scheele tot Weleveld. Over Joost van Bevervoorde is te lezen dat hij geteld werd onder ' des Conincks vianden in Twenthe'. Daarom komt hij voor in de rekening der confiscatien over het jaar 1582 op 1583, waarin het genoemd wordt:

Alzoe de erffgenamen van den huyse Oldermollen in antal van vyffe kinderen sinnen, vier soens ende een dochter, noch ongescheyden ende ongedeelt, waeraff eene binnen Roemen, d'ander alle binnen slandtz sich erholden, uytgesondert die voirsz. Joest, diewelcke vertogen binnen Nijenborch in Stift Munster, edoch daegelijcx met gelegentheyt in der Twenthe ende opten huyse converserende, ende met assistentie der jonger broeder Roeloff van Bevervoirden, sijnde in den dienst van sijne Mat. onder t fendel van hopman Hendrick van Delden ende kommende jaerlycks met eenighe sijner rotgesellen alhier, heeft 't gewas ende anders van den meyerluyden daetlyck en wech gefuert, sonder dat des ontfangers diener desfals iet tot behoef Co. Mat. heeft konnen genieten… dusz hier nyet (ontvangen).

Joost komt nog in het jaar 1610 voor als afgevaardigde naar de landdag. Waarschijnlijk is in het jaar 1597 diens zoon Nicolaas Christoffer van Bevervoorde tot Oldemeule geboren, wiens zuster Anna Judith van Bevervoorde in het jaar 1620 trouwde met Johan Adolf van Renesse. Hij wordt in het jaar 1626 ten landdag verschreven, is drost van Haaksbergen van de jaren 1639 tot 1675, compareerde op de holtink van de marke van Usselo van 23 mei 1632 als Claes Christopher van Bevervoorde toe Oldemeule. Hij trouwde met Anna Judith von Achenbach en er komen twee kinderen: Joost Christoffel en Judith.

We komen nu bij Joost Christoffel van Bevervoorde tot Oldemeule, die al tijdens het leven van zijn vader deze als drost opvolgde. Hij was getrouwd met Judith Margaretha van Coeverden tot de Stoevelaer, weduwe van Sweder Christoffer Scheele tot Weleveld. Joost Christoffel werd in het jaar 1664 geadmitteerd. De gedachtenis aan deze drost en de drostinne wordt nog heden ten dage bewaard door de oude korenmolen van Huis Oldemeule en de Bentheimer steen naast de deur daarvan met de inscriptie: 'Anno 1690 sen dese molen uit de grond vernuit door Joost Christoffel Van Beverforde en Judit Margareta van Coverden', waarnaast hun zwaar beschadigde geslachtswapens. Vernieuwd, volgens een oude aantekening uit het archief van jonkheer Van Bevervoorden te Amsterdam: 'Anno 1604. In der nacht vom 9 zum 10 Januar brannten beide Mühlen zu Oldenmohlen bis auf den grund ab.' En nog herleven deze

bewoners van Huis Oldemeule door het schilderij van R. Koets, leerling van Gerard ter Borch (overleden in 1725). Het schilderij is eigendom van jonkheer van Bevervoorde tot Oldemeule te Amsterdam. Op het schilderij laat het echtpaar hun armen rusten op een stenen podium met hun beider wapens versierd. Het wapen van de Van Bevervoordes vertoont een klimmende bever in natuurlijke kleur op gouden veld. De kroniek van Sweder Scheele in het jaar 1600 zegt: 'Ein altes Geslecht, entsprossen vom Hause Bevervörde bei Riesen'.

De drost overlijdt in de ouderdom van zestig jaar op nieuwjaarsdag van het jaar 1700 en werd in de grafkelder van de familie in de kerk te Delden bijgezet, waar een grafsteen werd geplaatst: 'D.O.M. et eternae memoriae sacrum Jodoco Christophoro de Beverforde', met tweeëndertig kwartieren (vak van een wapenschild). De zerk vermeldt nog dat hij de laatste van zijn geslacht in Overijssel was. Zijn weduwe overleefde hem niet lang, zij overleed twee jaar later.

Wie die dit deftig echtpaar op het schilderij bekijkt, zou geloven dat onmiddellijk na de dood van de langstlevende de 'in- en uytheemsche crediteuren van desselfs boedel' voor de dag kwam, en die boedel 'desolaat en insolvant' verklaard werd? In het protocol van contentieuze zaken van het landgericht Oldenzaal staat te lezen, hoe de gerechtelijke rangregeling tussen de beneficiaire erfgenamen en de crediteuren op 16 september 1706 goedgekeurd werd. We vernemen daaruit dat tot de havezathen Oldemeule Beckinckvelt, de Dashorst (beide met hypotheek belast) en het Engbrinck, Enscherinck en Grevinck behoorden. En hoe de zesentachtig preferente crediteuren, zeven preferente legatarissen (aan wie bij testamentaire beschikking iets wordt nagelaten) en drieënvijftig concurrente crediteuren met een totaal bedrag van ongeveer tweeëntwintigduizend gulden daaruit voldoening moesten zoeken.

De Lenen van de drost waren intussen vererfd op de kinderen van zijn reeds te voren overleden zuster: Judith van Bevervoorde, die in het jaar 1672 getrouwd was met Egbert van der Tinnen. Ze hertrouwde met Otto Georg von Munchhausen, Heer van Lauwenau, Oldendorf en Holtens in Welgeleben. Deze gaat in het oude Huis wonen en volgens resolutie van Ridderschap en Steden van 14 maart 1705 wordt zijn admissie goedgevonden 'mits hij met ede verklarende, dat hij met geen eedt aen enig uitheems vorst of prins is verbonden, welke eedt alsmede die van de admissie der Edelen bij den selven is afgelegt'. In het jaar 1710 is hij gedeputeerde geworden en in dat zelfde jaar wordt zijn zoon geadmitteerd: Joost Christoffer von Munchhausen. Hun geslachtswapen vertoont in geel een cisterciënzer monnik in witte pij met wit scapulier, in de rechterhand een kromstaf en in de linker tot de tijd van de hervorming een rozenkrans, daarna een rood boek. Dit wapen zagen in het jaar 1729 Andries Schoemaker en zijn medereizigers boven de ingang van het voorgebouw van Huis Oldemeule. Zij hadden het wapenbord van de Von Munchhausens ook al in de kerk van Delden bewonderd. Jammer dat zij niets vertellen omtrent de gesteldheid van het gebouw en zijn omgeving.

Otto Georg sterft op 11 september 1727 op negenenzestig jarige leeftijd en werd in de grafkelder van het Huis Oldemeule te Delden bijgezet. Zijn zoon Jan (Joost) Christoffel Lodewijk von Munchhausen werd daarop 15 november 1728 beleend met de Lenen van zijn vader en was gehuwd met Isabella Maria Sweerts de Landas. Na hen vererft de havezathe op 13 januari 1746 aan hun zoon: Georg Jacob, in dat jaar afgevaardigd naar de landdag en op 16 december 1746 gehuwd met M.S.A.R. van Coeverden van het Rhaan. Hij overlijdt in augustus 1756. De oudste zoon is: Jan Christiaan Willem Unico von Munchhausen, geboren in het jaar 1749, afgevaardigd op 22 maart 1774 en in het jaar 1785 gehuwd met Ida Berendina van Ittersum. Omstreeks het jaar 1804 stierf hij in Duitsland, zijn boedel in desolate toestand nalatende. Reeds bij zijn leven, namelijk op 23 december 1798 was Huis

Oldemeule en toebehoren publiek verkocht. Zijn zuster A.C.J. von Munchhausen, douairière (adellijke weduwe) Von Pappenheim, koopt uit de boedel de ene helft van Oldemeule, het Huis voor vijfduizendvierhonderd vijfentwintig gulden en de water- en oliemolens voor negenduizend driehonderdvijfentwintig gulden, terwijl de andere helft werd gekocht door Mozes Salomon uit Almelo. De zuster liet omstreeks het jaar 1800 het oude Huis afbreken, terwijl 'zij geen ander getimmerte op de grondslagen van dat gebouw gesteld' heeft. Zij wordt nog op 7 februari 1806 door Ludwig graaf Van Bentheim 'aufs neue' met Oldemeule en toebehoren beleend. In het jaar 1805 verkreeg M. Salomon de belening door de graaf Van Bentheim met zijn helft, terwijl deze kort na het jaar 1806 ook de andere helft aankocht. In het jaar 1827 kocht Henricus Johannes Engelbert van Bevervoorde de oude huisplaats met omgeving van M. Salomon. In die acte noemde hij zich M. Salomonson. De nieuwe eigenaar werd bij brief van 24 november 1828 door Alexis Fürst zu Bentheim und Steinfurt daarmee beleend, waarbij deze ook attest verleend 'dasz die Familie Van Bevervoorde mit dem zu unserer Bentheimschen Lehnkammer gehörenden adlichen Gute Oldemeule alleszeit belehnt worden und als Rittermässig und Freiherrlich stets anerkant (ist)'. Tot spijt van zijn nakomelingen verkocht deze laatste eigenaar in het jaar 1840 het goed opnieuw en werd het gevoegd bij het Huis Twickel, waarbij het nu nog behoort.

Weliswaar bezit jonkheer van Bevervoorde tot Oldemeule te Amsterdam een zeer omvangrijk archief maar met betrekking tot de havezathe zijn er weinig gegevens over de vraag welke rechten en erven van ouds tot Huis Oldemeule behoorden. Toch is zeker, dat in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw de bezitters er van behoorden tot de rijksten en meest gezaghebbenden onder de landadel van Twente. Niet allen dat de bezitters onafgebroken hun stem in de vergadering van Ridderschap en Steden lieten gelden, ook in hun eigen gebied waren zij door ambten bevoorrecht boven velen van hun stand en verwant aan de eerste geslachten. Zij waren voorts goedsheren in de marken van Boekelo en Usselo, waar ze de holtinks bezochten. Ook hadden zij waarschijnlijk collatierechten in de eerste predikantsplaats van de hervormde kerk te Delden, waar zij ook een gestoelte en een grafkelder bezaten.

Van het oude Huis bleef niets overeind. Slechts een tekening is er van bekend; daarop wordt het Huis voorgesteld als een middeleeuwse burcht met zware hoektorens (motten), geheel door water omgeven. Deze tekening is van een onbekende tekenaar en herkomst en derhalve weinig betrouwbaar. De wijd en zijd bekende Oeler watermolens verloren veel van hun schilderachtig schoon. Die, welke als oliemolen dienst gedaan had, raakte in verval en werd afgebroken. En nog stroomt wel, net als in de dagen van de drost, het hoog opgestuwde water over de oude raderen, spat wild tegen het verweerde bintwerk en de grauwe fundering in de Molenkolk. Dat water zelf was in het jaar 1900 vervuild, vergiftigd voor mens en dier en plant. Tegenwoordig is de beek schoon en komen de oudheidminnende wandelaars weer de oude molen bewonderen.

Huis Oldenhof

Agastaldaburg, dat is den ouden burch van Agast of Agastus, thans zoo ik meene den Oldenhof genaemd gelegen bij het dorp Markel in het gerigt Kedingen.

Aldus verklaart Racer Agastaldaburg. De burcht komt voor in een giftbrief van keizer Hendrik van het jaar 1046. 'Bij gebrek van genoegzaam meerder licht' (Racer), kan niet worden nagaan wat daarvan waar is, de weinige betrouwbare gegevens aangaande deze Oldenhof zijn van heel

wat jonger datum. Op 18 juli 1648 is vanwege de Oldenhof afgevaardigd Arend Jurrien van Haersolte, geboren 1621 en in 1673 kinderloos overleden; hij was kolonel en gezant der Staten bij de hertogen van Brunswijk en Lunenburg.
Hij werd in het Leen van de provincie opgevolgd door Volkier, zoon van Derk van Haersolte tot Wolfshagen. Diens weduwe en erfgename Ida van Brienen wordt bij Leencitatie van 28 februari 1693 uitgenodigd, om de Leen-tiende uit Hiddink onder Markelo op de Grimberg te komen heffen en zich daarmee te laten belenen.

Ebbinge Wubben zegt nog dat vervolgens deze havezathe, die overigen geheel onbelangrijk en wellicht niet meer dan een erg oude boerenhoeve schijnt geweest te zijn, kwam aan haar zoon Wolter Jan van Haersolte, die ook Heer van Wolfshagen was en overleed in het jaar 1746. Sindsdien kwam Huis Oldenhof in burgerfamilies. Op 15 juni 1874 werd publiek verkocht door de familie Janssen uit Rijssen: de voormalige riddermatige havezathe De Oldenhof, gelegen aan de straatweg naar Deventer, op vijf minuten gaans van het dorp Markelo. Erbij behoorden de markegronden groot zevenendertig bunder, naast het recht van medecollatie in de hervormde kerk aldaar. Daarna kwam het landgoed in verschillende handen. Het collatierecht werd toen niet gegund maar opgehouden op een bedrag van tweehonderdvijftig gulden en later verkocht aan de kerkenraad te Markelo.

Huis Olydam

Essékinus ton Oyleydamme komt voor als Leenman van de bisschop van Utrecht in het manuaal (dagboek) van de rentmeester van Twente in het jaar 1385. Bij charter van 20 oktober 1457 beleent bisschop David van Bourgondië Rolof van Hovelle met de Dam, Olidam en Bromeldam, gelegen in het kerspel Goor. En bij eenzelfde charter van 8 november 1478 na de dood van Rolof, diens zoon Willem van Hovelle. Op 19 juni 1497 en ook nog op 19 juli 1518 wordt Willem van Hoevele er mee beleend.

Een charter van 16 mei 1572 houdt in dat voor de richter verscheen Adriaan Ripperda, als gevolmachtigde van Agatha van den Wolde, anders genaamd Peckedam, weduwe van Reinier van Weydenhorst. Ripperda legde de verklaring af naar Leen- en Landrecht, dat die weduwe Jaap van Wijtenhorst had begiftigd ‘met dat alinge Erve ende Guedt met dat huys den Olydam genampt enz. gelegen in den kerspele van Goor in der buerschap Waterwyck’.

In het jaar 1636 komen Christoffer Johan en zijn zuster Agatha Splinter voor als erfgenamen ‘von dem Wolde’ (Peckedam), van den Olydam en van de Grote en Kleyne Hedde’. Op 24 november 1611 verkopen Wolter Splinter en Catharina van der Marck, ‘Eheluyden, aan Folcart van Frytma en Catharina Splinter, Eheluyden, oere der verkopers toehorige alinge gerechte derde deyl van die havesaete und angehorige landerien so hoge als lege (leges zijn rechten geheven van officiële afschriften) van den Oelydam en hun derdendeel van die Grote en Kleine Hedde’. Een ander derde deel van de Hedde en van Huis Olydam kocht op 10 december Johan Ripperda tot ’t Weldam van Johanna van Reede, weduwe Rammelman.

Bij brief van 11 juli 1640 verklaart:

Gerhard van Hoevell tot Nijenhuis en Kevelham, borchman van de stad Goer als tot navolgende saecke leenheer, beleent te hebben Johan van Vlodrop als gevolmachtigde des heeren Frederik van Fritema met de Hovesate den Olydam sampt alle desselver toegehorigheyden… als na

Stichtschen rechte.

Ten slotte koopt Johan Ripperda op 14 oktober 1648 van vrouwe Catharina, geboren Splinter, douairiere baronesse van Boijmer ende Rimborgh: 'twee darde perten van het leenroerig goedt en Havezathe den Olidam genaempt, het resteerende derden deel word bij dien heer coeper ongescheyden en de ongedeelt beseeten, oick meede twee gelycke derde parten van die erven de Groote en Kleyne Hedde in die buyrschap Hengevelde'. Sinds die dag bleef het landgoed gevoegd bij de havezathe Weldam. Van de gesteldheid van het Huis noch van zijn omgeving blijkt iets te zijn overgebleven.

Huis Oosterhof

De Oosterhof wordt voor het eerst genoemd als gelegen in Wierden. Uit: 'Rijssens verleden' van Hattink: 'In het jaar 1334 verkochten Jacob van Thije en zijn mede-eigenaren het Schultengoed Gherlovinck in Wederden, zijnde dit de Oosterhof te Rijssen, aan Johan van Ockenbroec'. Verder is in het huisarchief van Huis Almelo een charter van 31 juli 1413, waarbij Bertolt van Bakervoerde afstand doet van zijn aanspraken op Huis Oosterhof, kerspel Rijssen, rigtambt Kedingen, ten behoeve van Egbert, Heer van Almelo.

Het Huis Oosterhof is in het geslacht Van Thije gebleven. Immers bij verkoopacte van het jaar 1475, waarin de gebroeders Derk en Seijno van Thije hun erve de Grimberg verkopen aan Otto van den Rutenberg, daar ook 'dat erve en guet geheten de Oesterhof mit den halven whaer beholdelick den here synen tijns aan dien kooper over'. Van den Rutenberg verkoopt Huis Oosterhof weer in datzelfde jaar aan Johan ten Bussche en Megtelt van Langen, waarna het goed aan het geslacht Van Langen overgaat.

Na Bruin van Langen ontmoeten wij Roelof van Langen tot den Oosterhof, getrouwd met Bernarda van Vorden. Hun zoon, Gerhard van Langen, bewoont in het jaar 1590 de Oosterhof en is in het jaar 1599 getrouwd met Stephania van Voerst van de Grimberg. Hun dochter Bernardina van Langen brengt de Oosterhof, die haar in het jaar 1630 bij boedelscheiding toebedeeld was, ten huwelijk mee aan de kolonel in staatse dienst: Ernst van Ittersum van Huis Nijenhuis. De familie Van Ittersum overerfde het Huis tot in de dagen van Ter Kuile (1900). Zij overleed op 7 juni 1637 en werd op het koor in de kerk te Rijssen begraven.

In het tweede geslacht van Ittersum tot de Oosterhof en tot de Bevervoorde leefde Ernst, bijgenaamd De Jonge. Hij was getrouwd op 16 juni 1666 met Ida van Ittersum van Huis Nijenhuis. Hij was lid van het college van provinciale staten van Overijssel. In het derde geslacht leefde een Ernst Hendrik, geboren in het jaar 1669. Hij was eerst getrouwd met Clara du Faget, daarna met Anna des Marets. Hij werd op 26 september 1696 afgevaardigd naar de landdag, sedert 11 maart 1732 echter in plaats van den Oosterhof vanwege Boxbergen. Hij was waarschijnlijk in het jaar 1696 kapitein in de garde van Willem 111. In het vijfde geslacht leefde Frederik Alexander, hij was op 4 mei 1737 geboren op de Oosterhof. In het jaar 1775 trouwde hij met Anna Johanna Judith Sloet tot Plattenberg. Op 21 december 1783 overleed hij als burgemeester van Kampen en liet hij Huis Oosterhof na aan zijn derde zoon. In het zesde geslacht leefde Ernst Hendrik, geboren op Huis Oosterhof op 16 augustus 1780. Hij trouwde in het jaar 1825 te Vorden met Johanna Ph.W. barones van Westerholt. Hij stierf te Zutphen op 29 januari 1848, waarna de havezathe aan zijn enige zoon komt. In het zevende geslacht leefde Frederik Alexander baron van Ittersum, Heer van de Oosterhof, geboren te Zutphen op 24 april 1828, overleden aldaar op 21 oktober 1900. Diens zuster: Louise

baronesse van Ittersum, was op 16 augustus 1855 getrouwd met jonkheer Hendricus Albertus Diedericus Coenen, destijds burgemeester van Zutphen. Na het overlijden van deze laatste vererfde de havezathe op zijn neef, de eigenaar en bewoner in het jaar 1900: jonkheer Frederik Alexander Coenen. Hij was geboren te Zutphen op 23 december 1861, in het jaar 1903 getrouwd met J.Ph.W.A. baronesse van der Borch van Verwolde.

Ernst Hendrik uit het zesde geslacht wordt ook door Van Doorninck zonder meer eigenaar van Huis Oosterhof genoemd. Evenwel schijnt hij niet door erfenis maar door aankoop na boedelscheiding of na publieke verkoop het bezit ervan te hebben gekregen. In het bezit van Ter Kuile bevindt zich een gedrukte veilingpublicatie:

Men is voornemens op Maandag 27 Nov. 1820 des morgens ten tien uren in het openbaar te doen inzetten en veertien dagen daarna den 11den Dec. 1820 aan de meestbiedende te verkoopen in perceelen, blokken en in massa: Het Landgoed en Havezathe Den Oosterhof in de gemeente Rijssen gelegen: 1ste perceel: Het kapitale Huis tot afbraak; 2de perceel: Het Bouwhuis staande ten Westen tot afbraak; 3de perceel: Het Bouwhuis ten Oosten tot afbraak; 4de perceel: De Hofplaats met alles wat verder binnen de gracht gelegen is… enz. enz., in het geheel 23 perceelen, waarvan hier alleen vermeld dienen te worden behalve diverse weiden en maten, het Sterrebos, het erve Schutten, het erve Mensink, het erve Boom, de kaderstede Het Pothuis, het erve Wolters bezwaard met een uitgang van 1 gulden 4 stuiv. aan 't Huis Almelo; 51ste perceel: Het regt van Haavezate, Collatie van predikant, Schoolmeester en Koster te Rijssen; 52ste perceel: Drie Banken of Gestoelten in de Gereformeerde Kerk te Rijssen; 53ste perceel: 1/13 Portie in de Windkorenmolen bij Rijssen … enz.

Ten onrechte beweert Geerdink dat Huis Oosterhof een Bentheims leen zou geweest zijn. In de deductie van de Heerlijkheid Almelo wordt in het register van de Lenen van deze Leenkamer uitdrukkelijk genoemd:

Den Oosterhof voor Rijssen (hebbende voormaals gehoort onder de goederen van het Huys Grimberg dog nu het Huys en Havesate Oosterhof) is een thinsgoed der Heerschap van Almelo jaarlix te verthiensen met één Rudolphus Postulaet gulden op Sunte Martinijavond op den Huyze Almelo.

De Huizen Beverfeurde, Grimberg, Eversberg, Oosterhof en oudtijds wellicht ook de Dackhorst en Brandlicht, brachten in de achttiende eeuw elk één stem uit in de beroeping van de predikant te Rijssen, waartoe nog burgemeesters van Rijssen (waarschijnlijk als goedsheren in de marke Rijssen) één stem uitbrachten en ook de kerkenraad. De stemmen van de drie of vier eerstgenoemden gingen successievelijk over aan de kerkelijke gemeente, zodat in het jaar 1900 de kerkenraad vier stemmen uitbrengt, de kerkvoogdij één, de gemeenteraad van Rijssen één, en de bezitter van de Oosterhof één. De gemeenteraad zag in zijn zitting van 27 juli 1910 af van zijn recht, evenwel zonder praejudice (schade, nadeel, vooroordeel) voor een volgende beroeping.

Overigens blijkt niet dat deze havezathe van enig bijzonder belang is geweest. In een oud ongedateerd stuk van de achttiende eeuw staat de taxatie van het landgoed met toebehoren geraamd op veertigduizendnegenhonderdtwintig gulden. In enkele Leencitaten is wel sprake van de 'lheenkamer' van huis Oosterhof en als behorende daaronder het erve Kinkhuys onder Rectum en het vijfzesde deel van de watermolen bij Rijssen.

Het deftige herenhuis ontkwam gelukkig aan de voorgenomen afbraak, alleen het bouwhuis, staande ten westen, onderging dat lot. Het huis is erg eenvoudig en sober en wordt alleen opgevrolijkt door een achthoekig torentje, waarop een windvaan met het wapen van Van Ittersum: de drie ezelskoppen. Aan de westelijke achterkant vertonen de muren restanten van oudere datum. Op te merken is nog dat zich niet alleen in het Huis de goed bewaard gebleven schilderstukken bevinden maar ook boven de oude schouw. Ze stellen voor de opeenvolgende generatie van de Van Ittersums. Het onderstuk van de oude schouw is gerenoveerd, in de westelijke voorkamer, te midden van fraai stucwerk prijkt het levensgrote portret van prins Willem. Op een kamer op de tweede verdieping hangt een dergelijk schilderstuk, prins Maurits voorstellende. Volgens overlevering zijn beide schilderijen daar van oudsher. Het verhaal gaat dat prins Maurits meerdere keren op Huis Oosterhof is geweest om te jagen.

Huis Ootmarsum

De havezathe Huis Ootmarsum is voortgekomen uit de commanderij Ootmarsum, welke echter geenszins ontstaan is uit de oude Saksische hof te Ootmarsum. Deze laatste, een meierhof met zijn instituten van hofrechten, kamerlingen en kamerlinggoederen, moet gestaan hebben even ten westen voor het stadje Ootmarsum. Aan de linkerhand als men het stadje nadert, komende van Almelo, daar ongeveer waar nu (1900) tuin en tuinhuisje van Engels van Bevervoorde zijn gelegen. De commanderij van Ootmarsum vond men echter ten zuidoosten van het stadje en is vrij duidelijk aangegeven op de tekening die Jacob van Deventer omstreek het jaar 1560 van Ootmarsum heeft gemaakt. Mattheus vertelt over Huis Ootmarsum:

In 't jaer ons heren CIJ̃CC ende XC so was een eerbaar schiltburtlich burger tot oldenseel in 't oversticht van utrecht in twenthe ende hiet liffridus en hadde groot goed. Die stichte t huys tot oetmarsum en ginck selve in der orden. Die greve van benthem en meer andere hebben daer sint meer toe gegeven en het is an de balye van munster van westphalen… nu behoort an de balye van utrecht, die er een commandeur stelden.

In het jaar 1444 heeft de bisschop van Utrecht:

(…) om liefften en gunsten wille, die wi hebben tot der duytschen oerden, ende mit namen ten huyse ende ter balien van Utrecht duitsches oerdens gelaest hebben… het Huys toe Oetmersen in onse Stichte gelegen blijvend aan die orde toezeggen, en daar een Kommandeur der Duitsche orde erkennen.

Vanaf 1388 tot 1628 zijn verscheidene landcommandeurs van het Duitse Huis te Ootmarsum met name bekend, uit verschillende adellijke geslachten benoemd door het 'Capittel der Baleye' van Westfalen te Munster, die evenals alle ridders van de orde aan de drievoudige kloostergeloften waren gehouden. En voorts belast waren met het bestuur en beheer over de geestelijke goederen, ten bate van de orde.

Nadat nu 2 april 1628 de commandeur Richard von Syberg gestorven was en 'op 't Huys in de Capelle begraven', werd op 24 april 1628 als diens opvolger benoemd: Johan Diederick von Heyden, de eerste uit zijn geslacht tot die waardigheid geroepen. Die waardigheid echter en trouwens de gehele instelling van het Huis waren in die tijd niet meer in overeenstemming met de bedoeling, waaraan zij hun oorsprong hadden te danken. Immers het instituut was bedoeld als een zuiver kerkelijke zaak. De inkomsten zouden strekken voor de eisen en noden

van de rooms-katholieke kerk. Na de verovering van Twente door prins Maurits in het jaar 1597 was door Ridderschap en Steden de ten uitvoerlegging ter hand genomen van de door hen vastgestelde resolutien met betrekking tot het beheer van de geestelijke goederen in de provincie. Deze was overgegaan van de koning naar Ridderschap en Steden. Derhalve werd in het jaar 1627 de commandeur van het Huis te Ootmarsum door hen aangesproken om geldelijk bij te dragen voor het onderhoud van de predikant te Ootmarsum. En na verdere bemoeienis van Ridderschap en Steden met deze zaak, werd in het jaar 1637 door hen van de commandeur een jaarlijkse uitkering van duizend gulden geëist tot onderhoud van drie door hun college aangewezen protestantse jonge edellieden.

De overeenkomst van dat jaar, getroffen tussen het kapittel en Von Heyden, gecontracteerd wordt:

Dat die Commanderie tot Oitmarsen, met dair tho gehoirige huis ende goederen in de Twenthe in dese Provincie en de elders geleegen met alle appendentien gepermuteert souden wesen tegen andere goederen den voirsz. Von Heyden toegehoirigh en de in den Ertssticht Cöln offte elders gelegen. Maar bij resolutie van 19 maart 1638 werd dat verdrag door Ridderschap en Steden nietig verklaard op grond dat die voors. Capitularen niet hebben vermocht noch oock niet sullen vermoegen soo een notabel stucke, daervan het corpus ende die goederen in dese Provincie gelegen sijn, sonder kennisse, consent en de bewillinge van haer Ed. Mog. als Staten deser Provincie op dusdanige manier te permuteren ende te vervrembden.

De heer Von Heyden raakte in de klem, terwijl hij uit de Duitse orde was getreden en zijn bezittingen in Keulen en elders aan die orde had afgestaan. Hij voerde daarna onderhandelingen met de Ridderschap, die van zijn toestand gebruikt maakte om een voordelig verdrag te sluiten. Bij overeenkomst van 13 september 1639 stond de Ridderschap aan Von Heyden de commanderie af met alle ap- en dependentien tegen eenentwintighonderd gulden jaarlijks, welke eerst zouden vervallen op Martini 1640 en tot waarborg van goede betaling zou een deel van de goederen verhypothekeerd worden. Het valt op dat de Ridderschap hier over goederen beschikte, die zij niet alleen te vergeven had. Maar Von Heyden genoot de inkomsten van de goederen en betaalde de bedongen som aan de Ridderschap. Het contract bleef enige jaren geheim – de Steden wisten er niet van – maar in het jaar 1643 lekte alles uit. De resolutie van de drie steden van 23 mei 1643 luidde daarop:

Also die geruchten gaen, dat die van de Ridderschap aan Jonker Joan Diderich von Heyden gecongereert souden hebben die Commanderie van Ootmersen, sulx dat desselve voortaen geen Commanderie meer, maar eene Havezathe soude wesen, daervan hie ten Landdage en de bijcompsten van Ridderschap en Steden soude werde verschreven, is nae deliberatie goet gevonden, daarin niet te consenteeren.

Tot het jaar 1657 heeft Von Heyden het bedrag van eenentwintighonderd gulden waarschijnlijk geregeld betaald, daarna bleef hij in gebreke, tot eindelijk 22 februari 1662 de kwestie met een akkoord eindigde: een afkoopsom van vierendertigduizend gulden werd voor Von Heyden vastgesteld. En tot waarborg voor de Ridderschap zouden de goederen verhypothekeerd worden, hetgeen bij acte van 5 mei 1662 gebeurde. De havezathe Huis Ootmarsum was hiermee, zij het ook na zware weeën, geboren!

Toen in het jaar 1809 koning Lodewijk Napoleon de Grote Kerk te Ootmarsum aan de katholieken terug had gegeven en het nieuwe protestantse kerkgebouw nog niet gereed was,

kwam de hervormde gemeente op 24 december 1809 voor de eerste keer bijeen in de zaal van Huis Ootmarsum. Waarschijnlijk echter daar ook voor de laatste keer, immers de executeur-testamentair van de douairière verkocht stuksgewijs de hele bezitting en Huis Ootmarsum werd in het jaar 1811 gesloopt! Volgens Geerdink ging daarmee de verwensing in vervulling van een te Ootmarsum gevangen gehouden franciscaner pater uit Vreden:

Gelooft mij de tijd nadert, van dit kasteel zal de eene steen niet op den anderen blijven, de verwoesting zal volkomen zijn.

Een afbeelding in hout uitgesneden van de commanderij tijdens de sloop was in het jaar 1882 op de tentoonstelling te Zwolle maar is sindsdien ineengevallen. Zo ook een daar ingezonden houtsnijwerk, voorstellende de koets van de drost. Geerding:

Heerlijke standbeelden met voortreffelijke springbronnen werden vernietigd, de schoongebeitelde Arion als springbron zonder weerga in ons land, werd in stukken geslagen, omdat hij te massief was om verplaatst te worden.

Geen enkele steen, geen oneffenheid van de bodem wijst tegenwoordig de plaats aan waar eenmaal Huis en klooster stonden.

In het archief is een boek: 'Protocol van Erfwinningen, Opvaerten en Versterf des H.O. ab anno 1684', vierhonderdtweeënvijftig pagina's. Eigenaar is jonkheer De Milly van Heyden Reinestein te Zuidlaren (Dr.). Van de erven welke opvaart, vrijkoop en versterf verschuldigd waren, worden er vijfentachtig opgenoemd, meest gelegen onder Agelo, Lattrop, Rossum en Tilligte. Dat de inkomsten daaruit verre van gering waren, blijkt uit het volgende. Voor een erfwinning van het erve Oosterthun in Groot Agelo werd in het jaar 1696 betaald een bedrag van vijfhonderdeenenveertig gulden. Voor het erfgewin van Leferink tweehonderdvijftig gulden, dito voor het erve Camphuis in Deurningen: veraccordeert op tweehonderdvijftig carolus gulden en een rosenobel, het erve Iland in Noortdeurningen (1698) driehonderd gulden en een rosenobel, de rosenobel te betalen binnen veertien dagen, het andere in drie termijnen. Een obool is een Oudgriekse munt, ongeveer acht cent, ook wel obolus, meervoud obolen, genoemd. Het werd de overledenen in de mond gelegd als veergeld voor Charon. Het erve Lammerding in Reutum veraccordeert in het jaar 1698 op vierhonderd gulden en een anker Franse goede wijn, te betalen op Martini aanstaande, mits boven alle ordinaris en extra-ordinaris lasten en pachten 'van olts de bouman en zyn eersteling zullen bliven in de wasechte (hoorigheid)'. De erfwinning voor het erve de Haselbecke in Notter bedroeg in het jaar 1700 vierhonderdvijftig gulden en een rosenobel. De erfwinning van het erve Ter Duys in Klein Agelo in het jaar 1792 vijfhonderdvijfentwintig gulden, die van de Vinkenplaetze in het jaar 1798 vierhonderd Carolus gulden. Voor een opvaart werd gewoonlijk honderdvijfentwintig gulden betaald, voor een opvaart als een nieuwe huisvrouw in de tweede echt op de boerderij komt, wordt nog eens honderd gulden geëist, terwijl onder het 'versterf' is te lezen van een slechte nalatenschap, waarbij veraccordeert wordt op vijfendertig gulden. Nog bestaat er een soort kasboek van het Huis met opschrift: 'Jaarrekening van Inkomsten, Regten te Ootmarum Anno 1710', waar weer uit de verschillende erven de pachten genoteerd zijn. In het jaar 1770 werd aan pacht in natura geïnd:

- *476 mud en 2½ spint Rogge;*
- *76 mud Gerste;*
- *35 mud 1 schep Boekweite;*

- *174 mud 2 schep Haver.*

Het is haast ongelooflijk maar verder werden nog in dat jaar aan geldrevenuen uit de erven, huurpenningen van de eigen havezaaths-landerijen, weiden en molen, fabrieken en tichelarij, geïnd: 'een totale ordinaris geld ontfanck summa summarum' van vijfduizendvijfenveertig gulden en twee stuivers. Daartegenover werd in dat jaar geboekt aan herenlasten, renten, interesten, arbeidslonen en traktementen enzovoort, een 'totale uytgaaf van 6174 gld. 4 st. 6 d.'.

Naast het recht op verschrijving ten landdag had Huis Ootmarsum geen collatierechten. Ter voorziening in de eerste predikantsplaats, die nu in de plaats van de pastoor was gekomen, welke een collatie van Stift Weerselo was, werd na het jaar 1600 het beroep uitgebracht door het college van Ridderschap en Steden. De drost van Twente presenteerde de kerkenraad de door de Ridderschap gedane keuze. De tweede predikantsplaats werd vervuld door 'den Kerckeraat' zelf, tot dat ambt in het jaar 1841 opgeheven werd. Het recht van de jacht, dat de opvolgers van de commandeur toekwam, was niet uitgebreider dan dat, het welke alle gekwalificeerde riddermatigen genoten, dus alleen op de eigen gronden. Merkwaardig is de deductie die de stad Ootmarsum in het jaar 1708 voor Ridderschap en Steden liet opstellen en drukken, tot verweer tegen de resolutie van Ridderschap en Steden van 15 maart 1612. Daar wordt gedemonstreerd dat:

Haere burgers van outsher sonder inspieringe van Commandeuren ofte eenige Adelijkke personen continuelijk de Jagt uitgeoefend hebben met haere eigen Hunden, Winden en Brakken'. In die deductie komen meerdere getuigenverklaringen voor, 'dat van olts de Borgeren van Ootmarsum sonder inspieringe het Jachtrecht hadden en uitoefenden tot an Holten voor den Boom als sijnde den Twentschen scheit, alwaer sy mochten blaesen op 't hoorn en de dat sij de honden die haer anquamen, drie dagen tot haere Jacht mochten bij haer holden ende alsdan laeten loopen.

Huis Peckedam

'Up dache Ambrosi des hilgen bysschops' (4 april) 1519 verkopen Bernt Gerdesen van Bevervorde en Berendt Berendsone enige erven aan het convent van Albergen en stellen voor de goede nakoming tot waarborg het erve de Peckedam in de heerschap Depenhem. De Peckedam wordt ook genoemd in een charter van het jaar 1506, de vierde dinsdag na Sint Jacobi, inhoudende de huwelijkse voorwaarden van Johan van Twicklo en Jutte Sticke. Dit goed zal volgens die oorkonde in lijftocht blijven aan de moeder van de bruid: juffer Elzebe van Middachten, weduwe van Johan Sticke. Het handschrift Kreijnck zegt hiervan:

Is een oude Havesaeat tocomende an Sweder van Bevervoerde toe Mensinck, die dit huys heft getimmert, obiit 1570.

Bij een oorkonde van 1 november 1570 verkoopt juffer Anna van Keppel, weduwe van Zweder van Bevervoorde, aan Petrus Engelkens, zeven mudde winter-rogge Deldener maat jaarrente uit het erve Peckedam, gelegen in het gericht van Depenhem. Vervolgens noemt Kreijnck als respectievelijke bezitters: 'Frederick van Bevervoerde, Derk van Doetinchem obiit 2 Maart 1607'. In een brief van schadeloosstelling van het jaar 1497 wordt genoemd Bernt van Bevervoorde tot Oldemeule en Peckedam, gehuwd met Hedwich van Beveren.

Hun zoon Frederik van Bevervoorde tot Peckedam, gehuwd met Geertruid Reinhers, had één kind: Anne van Bevervoorde tot Peckedam, die door haar huwelijk in het jaar 1606 met Diederik van Doetinchem in deze familie het Huis overbracht en hem vijftien kinderen schonk. Onder Leenzaken vindt men in een klapper op de Resolutie van Ridderschap en Steden (rijksarchief te Zwolle):

1633, 6 Juni Pekedam in Twenthe in plaats van Camphuis onder Raalte voor leen aangenomen op verzoek van D. van Doetinchem.

Deze sterft in het jaar 1636 aan de pest en wordt in zijn Leen opgevolgd door Jan van Doetinchem tot Peckedam. Deze is getrouwd met Mechteld van Keppel. Dit huwelijk bleef kinderloos, zijn jongere broer volgt hem op: Hendrik van Doetinchem, omstreeks het jaar 1650. Dit jaar tenminste staat hij onder voogdij van Gerrit van Hoevell tot Nyenhuis. Volgens de genealogie van de familie Van Hoevell zou Roelof van Hoevell, oudste zoon van Gerrit, kort voor het jaar 1656 de havezathe van de kant van zijn moeder hebben verkregen. In dat jaar heeft hij ter plaatse een nieuw huis gebouwd, daarom liet hij in de gevel het wapen van het geslacht Van Doetinchem plaatsen. Toen hij dit huis timmerde was de plaats onbebouwd, immers onder een oude tekening ervan staat 'gebouwt anno 1656 op de plaets van ouds genaemt Peckendam'.

Volgens een origineel charter (huisarchief Nyenhuis), draagt op 23 april 1668 Hendrik van Doetinchem zijn havezathe Peckedam over aan Otto de Rhode van Heeckeren, die op 30 april daaropvolgend afgevaardigd werd voor Huis Peckedam. Van Doorninck verklaart dat het Leen en het goed in twee verschillende handen geweest zijn en dat 'er over het regt van Havezathe fictieve contracten plaats gevonden hebben'. Otto de Rhode van Heeckeren had één zoon: Reinier Jan de Rhode van Hoevell tot Peckedam, die met Huis Peckedam wordt beleend op 8 april 1684. Diens moeder, Johanna Agnes baronesse Van Lintelo, verkrijgt als testamentaire erfgename van wijlen haar zoon op 2 september 1685 de belening van Huis Peckedam. Zij was hertrouwd met Pieter Batier, extra-ordinaris gezant van onze Staten aan het Spaanse hof. Na zijn overlijden (1690) verkoopt zij Huis Peckedam aan de luitenant-generaal Jan Rabo van Keppel, alsmede de annexe erven de Hoge Bornte en de Lage Bornte, op welke een uitgang lag ten behoeve van de pastorie te Diepenheim. Na 22 maart 1697 er mee beleend te zijn, is Van Keppel op 8 april daaropvolgend derhalve afgevaardigd. Hij was eerst gehuwd met Cornelia M. Van Lijnden, daarna met Odilia L. baronesse Van Mulert. Zijn tweede vrouw en haar mede-erfgenaam Dirk baron Van Lijnden verkopen op 5 juli 'de adelijke Havesaet de Peckedam met alle desselfs oude en nieuwe gereghtigheden, getimmerten, hooge en laage landerijen, regt van verschrijvinghe in de Ridderschap, jaght, visserijen en houtgewas' aan het echtpaar Joan Albert Sloet tot Warmelo en Adriana Josina van Haersolte. Na refutatie (weigering) door zijn vader wordt de majoor Anton Symon Sloet op 5 maart 1742 met Huis Peckedam beleend en daarvoor geadmitteerd. Deze was gehuwd met Armgard van Raesfelt en overlijdt reeds op 1 oktober 1748, in zijn Leen opgevolgd door zijn neef: Anton Sloet tot Warmelo. Sloet verkoopt op 22 juni 1758 Huis Peckedam voor dertiendduizendvierhonderd gulden aan de richter van Diepenheim: Jan Hendrik Muiderman. Deze wordt met het Huis beleend op 8 juni 1759 en verkoopt de havezathe op 2 januari 1770 aan F.G. Van Dedem tot de Gelder en de Hachmeule. Van Dedem werd er mee beleend in het jaar 1770 en draagt het landgoed nog eens weer over (na acht jaar) en wel aan de vorige eigenaar voor een bedrag van twaalfduizend gulden. Als oud-richter van Diepenheim overlijdt Muiderman op 1 september 1811 op het Huis. In dat zelfde jaar koopt de raadspensionaris Schimmelpenninck de gehele havezathe, breekt in het jaar 1811 het Huis af en betrekt het goed bij Huis Nyenhuis.

Dit oude Huis, waarvan een originele afbeelding te zien is in het museum te Zwolle, stond aan de linkerhand als men de grote oprijlaan naar Huis Nyenhuis inging, aan de Diepenheimse kant van de Molenbeek, onmiddellijk grenzend aan die laan. Fragmenten van de gracht zijn nog goed zichtbaar. Het gebouw zelf moet een zeer eenvoudig achttiende eeuw Huis zijn geweest. In een taxatie, opgemaakt in het jaar 1780, heet het dienaangaande: 'aen dit gebou in het generee kann anders niets vinden dat Bouvallig is als de solders'. Het Huis had zes kelders, diverse kamers en zalen met 'Engelsche schoorsteens, een steenen wendel-trappe tot boven in het Huys en dat Toorentjen; het front lang 54 à 55 voet, de inkoop is volgens 't seggen geweest 15600 gulden'.

Onder Huis Peckedam behoorden van ouds de erven: de Hoge Bornte, de Lage Bornte, de Bekkenkamp, de Breuker, de Leydeboor en het Donkelaar. De eigendom van het laatste erve is niet overgegaan aan de familie Schimmelpenninck, wel het jachtrecht op dat erf. In het jaar 1898 werd iets meer westelijk het nieuwe Huis Peckedam gebouwd en betrokken door Henriette F.W.E. gravin Schimmelpenninck, douairière van W.J. baron Van Hogendorp. Nadat zij op het Huis overleed op 6 juni 1907, bleef het nieuwe Huis onbewoond.

Huis Saasfelt

Geen burcht in Twente wijst op een geschiedenis waarin aanval en afweer, verwoesting en opbouw zich zo erg afwisselen als de burcht Saterslo, in later tijd de havezathe Saasfelt. In de allervroegste geschiedenis van Twente is het geslacht Saterslo en zijn burcht al bekent. Bij charter van 20 december 1266 verkoopt Hermannus de Saterslo aan de Johannitercommanderij te Steinfurt het erve Werenbold in Bekkum. Bij charter van 19 april 1284 verkopen Walraven, deken en het kapittel van de kerk te Munster, met toestemming van bisschop Everhard aldaar, aan Herman van Saterslo enkele huizen in Twente in de parochiën Enschede, Delden en Markelo. Bij charter van 11 juli 1255 verklaart Henricus, bisschop van Utrecht, dat Jacobus de Saterslo voor zich en Elburg, zijn vrouw en hun kinderen afstand gedaan hebben van alle vordering op de hof te Elvetre ten behoeve van het klooster te Werden.

Net zoals menig andere burcht in die dagen, was Saasfelt toen een echt roofnest. De heren van Saasfelt lagen voortdurend overhoop met hun Leenheer en ze waren voor het omliggende platteland hardvochtige, hebzuchtige potentaten. Maar bisschop Jan van Arkel trad op tegen al die roofridders, eerst in het Sticht zelf, daarna in het Oversticht. Volgens Heda en Pontanus viel hij in het jaar 1360 de burcht Saesfeld aan, dat als roofnest 'de zonden der middeneeuwen' droeg, timmerde er een blokhuis op vijftien minuten afstand, slaagde de burcht in te nemen en verwoestte de burcht. In het jaar 1361 kon de bisschop zeggen dat hij de rust in zijn landen had hersteld, behalve dat nog het kasteel Van Voorst bij Zwolle hem tartte, hetwelk eerst in het jaar 1362 werd verwoest. Fahne vermeldt een charter:

Ic Godiken van Zaterslo gheheten De Moyliken bekenne met dessen open breve da ick ontfanghen hebbe von Bertolde van Buren provest (prouveren: bewijzen) to Werden minen heren dat erve ende guet to Zwaferingh alze dat gheleghen is in den kerspele van Losser tot enen rechten manlene … op sente Lamberts dache 1383.

Volgens Fahne overleed Goert de Saterslo in het jaar 1385, waarna zijn erfdochter Soldelina de Saterslo trouwde met Berend van Reede uit Bocholt bij Munster, die de burcht herbouwde. Het wapen van het geslacht Saterslo vertoonde een vos met recht opstaande staart, terwijl

vermeld wordt dat het oude wapen van Saasfelt zelf een rode bok op wit veld voert. Volgens een charter van 10 februari 1405 verkondigt Frederik bisschop van Utrecht, dat voor hem verschenen is Berend van Rede om te belenen:

Onse man ende versochte aen ons en onse goede mannen naebeschreven … int erst den Hof zu Zaterslo mit syne Hoven dat Cogenschot, dat Frankenhuis, dat Scopendael, Johannink, den tyenden grof en small over dat wheemet to Dulre, dat gued to benerink to Lemselo, de molen in Lindele.

In het jaar 1407 komen in de archieven voor: Hendrick van Reede Berendzoon en zijn vrouwe A. ten Thije. Deze kopen in het jaar 1452 het Huis Brandlecht in het Bentheimse en Leen van Bentheim van de gebroeders Johan en Coenraad von Brandlecht. Het Huis Brandlecht bleef in dat geslacht tot het jaar 1715, toen de manstam Van Reede uitstierf. Henrick van Reede tot Saesfelt (waarschijnlijk dezelfde als de net genoemde) komt vervolgens in het jaar 1432 voor in het 'liber monasterii Albergensis met Johanna sijn echte wijff en als vroeger in huwelijk gehad hebbend eene Ida… Iden der god ghenade'. Hij verkrijgt een nieuwe belening van Saesvelt en toebehoren door de bisschop op 20 oktober 1457.

Zijn oudste zoon Goert of Godard van Reede tot Saesfelt en Brandlicht, gehuwd met Jutta van Rutenberg, is met de hof beleend op 31 augustus 1474. Hij is enige jaren drost van Twente geweest en overleed voor het jaar 1501, juist voor het noodlottige tijdvak van de invallen en plundertochten van Karel van Egmond, hertog van Gelder. In zijn 'Chronicon' vertelt de prior van het klooster te Albergen, Johannnes van Lochem, hoe de Gelderse troepen (in 1504 of 1510) het 'domum zacelle (saasfelt) ofte domum in sacele' gingen versterken. Hoe van heinde en ver boeren uit Twente (nostre huius twenthie miseri ruricoli) geprest werden om grachten te helpen graven en wallen te maken, terwijl de troepen zich onledig hielden met brandschatten en schattingen opleggen. Tot 'praefectus in Zacele' was door de hertog toen aangesteld Joachim van Wijhe, die onverbiddelijk de opgelegde schatting liet innen. Te midden van deze ellende leefde nog hoogbejaard op het Huis Saasfeld Jutta de Reede, geëerd als goede burchtvrouw en beheerder van de goederen. Zo het geluk niet tegenliep, zou ze volgens de prior, haar zoon Adriaan een rijk goed zou achterlaten.

Toen de Gelderse hertog het Huis, haar Huis, begon te versterken, moest zij velerlei onrecht van die kant verdragen. Met mannenmoed trotseerde zij, 'mulier virilis animi', alle bedreigingen zonder uit haar Huis te willen wijken. Totdat op zekere nacht brand in het Huis ontstond en zij ternauwernood gered kon worden. Zeer tegen haar wil verliet zij Saasfelt en woonde, beroofd van al haar goederen, de rest van haar dagen te Deventer. Op 'Petridach 1528' overleed Jutta van Reede en werd in het klooster te Hunnepe bijgezet. Zij was, aldus de prior, 'semper amica nostra' en legateerde aan het klooster van Albergen tien philipsdaalder, 'plura legasset, ni temeporis id praepedisset malicia'. Haar zoon Adriaan van Reede tot Saasfelt en Brandlecht is in het jaar 1514 gehuwd met Lucia van Goor. Deze stichten er een nieuw Huis of vernieuwden het grotendeels.

De vaak fout gelezen steen boven de voorpoort, waarin het stichtingsjaar is vermeld, merkten ook Andries Schoemaker en zijn vrienden op. Zij schreven over deze steen:

In den ingang, die over een slechte houten brug was stond op de voorpoort te lezen: Int jaar ons heren duysent vijf honderd en veertien, doen lijdt men van mij den eersten stien, door Adriaan van Reede en sijne huysvrouw is dit geschien.

Adriaan was door de bisschop van Utrecht op 30 december 1518 aangesteld tot castelein op diens Huis te Lage en was rentmeester van Twente en Diepenheim. Hij heeft met de graaf Van Bentheim een ruzie over zijn goederen te Brandlecht, die door de bisschop en de drie steden op 5 februari 1520 wordt bijgelegd. Uit de moeilijkheden blijkt dat hij zich niet zonder bedenking als onderdaan van de bisschop kon gedragen.

In het jaar 1521 komt Adriaan van Reede voor onder de edelen, die zich tegen de Utrechtse bisschop gekeerd hadden en zich onder bescherming gesteld hadden van de hertog van Gelre. Daarom werd hij op 10 juli 1521 gevangen genomen en twee jaren in gevangenschap gehouden, tot hij opnieuw Saasfelt als Leen van het Sticht terug ontving. In zijn gedwongen afwezigheid gebeurde het, dat omstreeks Pinksteren van het jaar 1523 enige soldaten van de bezetting van Lage verscheidene varkens wederrechterlijk aan een Munsterse en een Zwolse koopman hadden onttrokken. Datgene was aanleiding dat de Gelderse troepen het Huis te Lage, dat toen bewoond werd door Adriaans vrouw als 'castelleijne', blokkeerden en met …

… 'geschot daer sterkelick voir geschoten, alsoe datted de acht knechten, die dairop waren gebleven (de andere landsknechten waren met een list verwijderd) nijett langer konden holden en Adriaens van Reedes huysfrou ende de acht knechten hebben t opgegeven. Item als de gelresschen dat huys to lage hadden ingenomen hebben sy corrts dairnae wederom het huys tot Saetzell utgebrannt ende den graven (gracht) ingeworpen ende vernyelt.

Jonker Adriaan van Reede is in het jaar 1537 richter in de marke Hasselo, waar hij goedsheer was. Hij overleed op 8 oktober 1541 en werd bijgezet in de Plechelmus te Oldenzaal. Daar bevond zich de grafkelder van Saasfelt naast die van de andere adellijke geslachten. Lucia van Goor stierf omstreeks het jaar 1570 en werd daar ook begraven. Hun kinderen worden genoemd: Godert, geboren op 8 september 1516, Johan, Frederik, Bitter, Henrick en Agnes. Adriaans testament van 1 oktober 1541 houdt in dat zijn weduwe zou hebben 'den levenslangen tucht van dat huys Zatselloe, so dat staet met zilver, gout, kleinodiën, visscherijen, have en beesten' tevens alle Leengoederen. Zullen een en ander vervallen wanneer zij hertrouwde, in welk laatste geval zij alleen haar 'duwar' of lijftucht overeenkomstig de huwelijksvoorwaarden zou behouden. Uit een magenscheiding van 9 januari 1545, in overeenstemming met dit testament opgemaakt, blijkt dat aan Goerdt van Reede, als oudste toegekend wordt het Huis Saesvelt, aan Johan het Huis Brandlecht, aan Frederik het Huis te Langen en tevens het rentambt van Twente en Diepenheim, aan Bitter het 'Huys den blijnden houderen', aan Henrick de Pothof te Hardenberg. Ook bepaalde dit testament:

Item wes ick mijnen bastert kynderen gegeven hebbe, dat hebbe ick mynen huysfrouwe bevallen dat sij hun sall utrichten en de betalen.

Met Godert van Reede treedt een machtig heer op als erfgenaam van de Saasfeldse goederen. Al dadelijk wordt hij, op 31 december 1541, aangesteld als castelein op het kasteel te Lage. De inkomsten van het kasteel te Lage, naast die van het rentambt Twente, waren aan hem verpand voor een lening van vijfendertighonderd keurvorstelijke rijnse guldens. Door zijn huwelijk in januari 1544 met Geertruijd van Nyenrode, de rijke erfdochter van Zuylensteijn en Leersum in het Utrechtse, wordt hij een der aanzienlijkste edelen van het Sticht en de stamvader van een rijk en invloedrijk geslacht. Op 14 juni 1545 volgt zijn belening met 'de hof toe Saasfeld en dat guet toe Coehorst'. Op 23 oktober 1555 wordt hij door de keizer benoemd tot hoofd schout van Utrecht. In het jaar 1557 koopt hij de oude ridderhofstad Amerongen in

die provincie, waarmee hij in dat zelfde jaar beleend werd. Het kasteel is een van de mooiste Nederlandse lustverblijven dat tot het jaar 1879 in zijn geslacht is gebleven. Zijn leven speelde zich uitsluitend in Utrecht en Holland af.

In zijn afwezigheid had zijn jongere broer, Henrick van Reede, zich in het jaar 1580 eenvoudig op zijn broers goed genesteld. Hij noemde zich 'Herr zu Saesfeld und Brandlecht, pandherr zur Gronau und Singraven' en was gehuwd met Elisabeth gravin von U. zu Mansfeld. Noch op diens aandringen, noch op dat van de graaf Van Rennebergcht, wenste Henrick het Huis te ontruimen. Heer Godert roept daarop de tussenkomst in van Ridderschap en Steden, die een ernstige aanmaning naar de usupator (die zich onrechtmatig iets toeeigent) sturen na resolutie van 18 maart 1580. Zij houden hem voor dat volgens zijn eigen zeggen, 'het innemen des Huyses to Saesfelt in oirs broeders affwesen alleen geschied is om 't selve voir Inval der Ruiteren te beschutten' maar dat hij, nu er 'geen perickel te verwachten is, by pene (poene) van Duysent golden guldens tot behoeff van zijne majesteit to verbuiren, dat Huys sonder wydder vertooch te ruymen' heeft. Op 11 mei 1580 geeft Goessen van Raesfelt, drost van Twente, vanuit Oldenzaal aan Ridderschap en Steden te kennen, dat hij in hun opdracht ten behoeve van Godert van Reede, heer te Amerongen, het slot Saesfelt de dag tevoren 'onbeschediget und ongemolestiert' heeft veroverd. Het Huis werd daarop door de graaf Van Hohenlo met een bezetting van acht man voorzien, opdat het niet door Spanjaarden weer zou bezet worden. Op gevorderde leeftijd werd heer Godard nog aangewezen, om deel uit te maken van het statige gezantschap, dat de soevereiniteit der Nederlanden ging aanbieden aan de Franse koning. Maar deze gewichtige opdracht kon hij niet tot een einde brengen. Hij werd onderweg in Den Briel ziek en overleed op 19 april 1585. Maar de heer Godard had tevoren al zijn maatregelen genomen, dat:

die Spur von seinen Erdentagen nicht in Aeonen untergehen zou. Hij had in sijn leven bij eenen Mr. Jacob Colijn doen houwen in steene syn tombe ende ligchaem, verheven van der erden, met syne quartieren verchiert, alsof hij een banderheer ware geweest, om te Amerongen in de kerck gestelt te worden.

Zijn graftombe in de kerk van Amerongen was in de loop der tijden geheel vernield, totdat in het jaar 1907 de beide beelden van het echtpaar, weliswaar geschonden maar toch nog erg belangrijk, op kosten van de Staten van Utrecht, naast elkaar geplaatst op een brede zerk, in ere hersteld zijn.

Op het Huis te Amerongen wordt de portretgalerij van de bezitters van die ridderhofstad geopend met het portret van Godard. Zijn karakteristieke kop is ook te zien op de hoogst zeldzame zilveren penningplaat die ter zijner eer geslagen is, met het omschrift: 'Heer Goerdt van Reede Ridr. Heer tot Zaesfelt. AET XXXVlll. 1556.' Van zijn elf kinderen erft Adriaan van Reede, grootmeester van de prins-bisschop van Luik, de havezathe Saasfeld, waarmee hij op 2 december 1603 bij procuratie beleend wordt. Hij overlijdt voor het jaar 1612, waarna het landgoed vererft op zijn zoon: Godert of Gerhard van Reede tot Herne en Saasfeld, die derhalve in het jaar 1612 naar de landdag afgevaardigd werd. Deze was getrouwd met Maria van Wijhe. Het schijnt dat dit echtpaar weinig of nooit in Huis Saasfeld woonde. Saasfeld was intussen, nadat men in mei 1588 geweigerd had er Spaans garnizoen te ontvangen, op 3 september 1593, door graaf Frederik van den Berg met zijn Spaanse troepen ingenomen. Jonker Godert en zijn vrouw woonden sinds het jaar 1621 op hun Huis Herne in Gelderland, waar hij overleed op 5 juli 1654.
Met zijn zoon Joan Joachim of Joachim Adriaan komt Huis Saasfeld, na belening van 30

september 1659, in het zevende geslacht Van Reede. Deze tak is echter niet geadmitteerd tot de landdag omdat ze rooms-katholiek is. In het jaar 1663 was hij gehuwd met A.J. baronesse Von Spies. Zij overlijdt in het jaar 1694 en werd in de kerk te Oldenzaal bijgezet. Hij verkrijgt op 25 september 1665 voor Saasfeld en toebehoren sauvegarde van Bernhard von Galen, welke brief door de bisschop 'beij Enschede' ondertekend, inhoudt:

Dass keiner genöthiget werde haus und hof zu verlassen und das ehlend zubawen und unss dan Joachim Adrian von Reede herr zu Saesfelt unterthenigen und demuthigen fleisses gebethen Ihme fur jetzgemelt sein Haus Salvagarde und befreyhung zu ertheilen, so haben wir desselben bith in gnaden erhört und obgemeltes hauss wie auch vorgemeltes Von Reede haab (have) und Güter in unserem Schutz und beschirmung aangenommen.

Joachim is overleden op 11 januari 1687, opgevolgd door zijn zoon: Gerhard Adriaan van Reede tot Saasfeld. Hij was omstreeks het jaar 1680 getrouwd met Anna Margaretha droste zu Visschering. Op 11 januari 1687 wordt hij op Huis Stoevelaar vanwege de prins met Saasfeld en toebehoren beleend. Uit dit huwelijk waren vijf kinderen maar hij hertrouwt in het jaar 1690 met Elisabeth van Rechteren. Hij overlijdt op 10 juli 1717. Bij testament vestigt hij op al zijn goederen fideicommis (erfstelling waarbij de vererving in meer dan een generatie wordt vastgelegd, erfstelling over de hand) en vermaakt ze aan zijn zoon Gooswijn van Reede tot Saasfeld. Deze sterft als laatste mannelijke oir (nageslacht in rechte lijn) omstreeks april 1721. Daarom wordt in dat jaar zijn zuster Anna Agnes van Reede met Saasfeld beleend. Zij is op 2 mei 1719 gehuwd met Adolf Otto Jodocus van Hövell, Heer van Ravenshorst (geboren 1690, overleden januari 1739).

In het jaar 1735 bezoekt Schoemaker het Huis, hij tekent in zijn reisverhaal de wapens van Saasfeld en van Van Reede, en zegt dan, als hij tot de bouwvallige houten brug voor de voorpoort is genaderd:

Het huys is met een heerlyk geboompte omsingelt, van binnen met een vyver omtrocken; de hof heeft een voorpoort, getimmert op sijn ouderwets en met rode pannen bedekt, van binnen is het met aardige nissen en bogen, doch het is nu vrij vervallen; int midden staat een torentje; de tegenwoordige eigenaar is een roomsgesinde, daarom woont hij ook int graafschap benthem.

'Vrij vervallen en onbewoond, woonplaats van uilen en vogelen' (Geerdink) verkopen Anna Agnes en haar man, na verkregen autorisatie van Ridderschap en Steden, de havezathe met alle bijbehorende landerijen voor honderdvijfduizend gulden aan: Maximiliaan Heydenreich droste zu Visschering. Deze krijgt van de provincie de belening op 10 april 1753. De nieuwe eigenaar verbindt bij hypotheekacte van 22 oktober 1743 de havezathe met toebehoren aan Derck van der Wijck tot de Stoevelaar, tot zekerheid van een geleend kapitaal ter grootte van veertigduizend gulden. Hij noch een van zijn nakomelingen bewoonde ooit het Huis, pleegden geen onderhoud en deden het landgoed door rentmeesters administreren. Als rentmeester fungeerde omstreeks het jaar 1775 Herman Ignatius Trippelvoet, opgevolgd door rentmeesters uit de familie Lamberts te Weerselo. Het landgoed bleef bezit van het grafelijk geslacht Zu Visschering, waarvan graaf Clemens slot Darfeld bewoont. In juli 1901 werd de hele bezitting door deze overgedragen aan zijn oudste zoon Maximiliaan graaf Darfeld zu Visschering voor een bedrag van driehonderdnegenentwintigduizend gulden. In een belasting beschrijving van het jaar 1806 zegt de rentmeester van het Huis:

Huis Saasfeld verhuurd aan Jan Hammink, betaalt van Huis, wallen en hof jaarlijks sedert 20

jaar aan huur 35 gulden. Dit is een oud vervallen huis en zijn sedert 10 tot 12 jaar wel 200 gulden jaars aan onkosten van het leyendak geimpendeert. Gerrit In de Poort mede binnen de Grachten betaalt van den Bongert en lange gaarden en schuur sedert wal 20 jaar 20 gld.; dan staat het Rooms Catholiek Kerkhuys op de plaats binnen de grachten, aan de gemeente is vergunt om dienst te doen soo lang t den Heer van Saasfeld goedvindt waarvan niet betaald wordt.

Al in het jaar 1750 woonden de pastoors geregeld in de ruime vertrekken van de voorpoort, terwijl de diensten door hen in de ridderzaal van het leegstaande Huis werden verricht. Sinds het midden van de achttiende eeuw onbewoond gebleven, werd de burcht meer en meer overgelaten aan het spel van weer en wind, terwijl de hoge ronde en vierkante torens woonplaatsen werden van uilen en ontelbare andere vogels. Bij het toenemend verval van de burcht werd deze tenslotte in het jaar 1817 tot op de fundamenten afgebroken. De voorpoort bleef tot het jaar 1821 gespaard en deed dienst als pastoorswoning. Van een deel van de stenen werd de rooms-katholieke kerk te Reutum gebouwd. Nu staat op de eigen plaats de parochiekerk met pastorie van Saasveld, waarvan de bouw voor een deel bekostigd werd uit de opbrengst van de in het jaar 1850 opgegraven fundamenten. Die hebben ongeveer duizend gulden opgeleverd.

In het Huisarchief van Saasfeld (Darfeld) is een plattegrond. Daarmee komt de beschrijving in de Overijsselse Almanak van het jaar 1841 vrijwel overeen:

Het gebouw was met een dubbele gracht omgeven, waarover een of meer ophaalbruggen den toegang tot den Voorpoort verschaften. Deze was van bijzondere sterkte en met wachthuizen voorzien. Achter deze Poort kwam men op een klein vierkant plein met bentheimer steen bevloerd en rondom bezet zoowel door het Hoofdgebouw tegenover de Poort, als door deszelfs zijvleugels. Het front van het Hoofdgebouw en der poort waren tegen het Zuiden gekeerd. In een hoek tusschen het Hoofdgebouw en den Zijvleugel en wel ten Zuidoosten verhief zich een Toren van zeventig trappen hoog die echter in den laatsten tijd zeer vervallen was en het aanzien had, dat hij weleer hooger geweest was. De buitenmuren hadden de verbazende dikte van vijf steenen en waren hier en daar van schietgaten voorzien. In deze muren vertoonden zich voorts de kleine glasramen naar den oud-gothieken smaak en van buiten geheel met ijzeren staven bezet. De vensterbanken hadden zulk eene diepte, dat eene vrouw met haar spinnewiel en stoel zich gemakkelijk in dezelve plaatsen en daar onbelemmerd haar werk konde verrigten. Overigen was het Kasteel van binnen op dezelfde wijze ingericht als zulks met de overige gebouwen van dien aard en van dien tijd en waren de vertrekken, behalve de dus genoemde groote Ridderzaal, alle niet zeer groot. Een verbazend groot gewelfde Kelder strekte zich onder het geheele Huis uit. Eindelijk was het geheele gebouw van een moeras omgeven en alzoo voor den vijand moeilijk te genaken.

Genoemde plattegrond wordt nog verduidelijkt door deze verklaring:

A Koepeltoren;
B salet;
C grote Saal;
D gele kamer;
E ?;
F Toren;
G zware fondamenten met keldertrappen, hiervan geen

opstand gekend;
H ?;
I Poortkamers;
K hiervan geen opstand gekend;
L ?;
M Poort geweest met Klok er boven;
N hoge Muren om de plaats;
O Welwaterput.

Het gehele gebouw was kelderhol en van twee verdiepings.

Slechts een enkel meubelstuk uit het oude Huis is overgebleven. Het schilderij van 'Odomarus, Koninck der Francken', dat in het gemeentehuis van Ootmarsum bewaard wordt, sierde eens de ridderzaal. Uit het Huis is een gotische eikenhouten kast met twee fraai gebeeldhouwde deuren afkomstig, met een voorstelling van het christelijk huwelijk: op de ene deur een echtpaar in biddende houding, op de andere de strijd van Sint Joris met de draak. Deze beide deuren, die door dominee Stork uit Weerselo ingezonden werden voor een tentoonstelling te Zwolle in het jaar 1882, werden daar helaas aan een Oostenrijkse handelaar verkocht. Het merkwaardigste restant is echter een eikenhouten paneel, waarop in hoogreliëf een voorstelling van een met een narrenkop bedekt hoofd met uitgestoken tong. Het raadselachtig omschrift luidt: 'Die hir wil innegaen late de geck achterdoers'. Het paneel is in het jaar 1911 in bezit van graaf Bentinck en wordt bewaard op Huis Middachten.

Huis Saasfeld bezat een Leenkamer: 'De Provinciale afterleenen' resorteerden onder de Saesfelder Leenkamer, bestaan in de volgende stukken:

- *het halve erve Elcking of Castelain onder Markelo met eene halve whare in het Markelerbroek;*
- *het halve Vreebroek;*
- *het erve Groot Vorckering onder Kedingen;*
- *het Huys Brandlecht in Rijssen;*
- *het Groote en Kleine Breedlaar oftte Breteler bij Haaksbergen;*
- *het erve Benning onder Delden;*
- *de tienden over: Boeckeringh, over Koendering en Schuyrinck in de buyrtschap Hengevelde, over Spelminck en Roelvynck onder Markelo;*
- *een halfscheyd van het erve Groote Plegt onder Markelo;*
- *dat goed tho Coohorst;*
- *de Molen in Rijssen;*
- *dat goed de Kemenade;*
- *dat goed Nijehuis thoe Gammincкloe;*
- *de Noppenberch in kerspel Oldenzaal;*
- *het Roelvinck tho Lonnicker.*

Uit het leenboek van Huis Saasfeld blijkt, dat van oudsher direct onder Saasfeld behoorden:

- *de erven Volmering;*
- *het Kogenschot bij Saasfeld;*
- *het Frankenhuis;*

- *het Johanninck;*
- *het Bennerinck in Leemselo;*
- *de molen te Saasveld;*
- *enige tienden hier en daar verspreid.*

Op folio twee van dit leenboek staat verder:

Deese vier naebescrevene Leenen worden then Leen geholden van de besitters ende heeren des Huis tho Saesfelt als eenigh Leenheer daer van synde sonder die van eenigen oeverleenheer to ontfangen ofte holden dan alleene van Godt Almechtlich:

- *de tyenden over Kockinck to Beckele in Sticht van Munster;*
- *Luttike Grevinck;*
- *Werninck;*
- *de thyenden over Vegerink tho Lonnicker.*

De inkomsten, voortvloeiende uit de pachten en tienden van de Leenkamer, uit de rechten van jacht en visserij is een stuk in het Leenboek van het jaar 1734 opgeteld tot een totaal van vierduizendvierhonderdeenenzestig gulden en werden in het jaar 1776 gewaardeerd op drieduizendvierhonderd gulden. De kapitaalswaarde van de gehele havezathe werd in dat jaar op honderddrieendertigduizend tweehonderddrieenveertig gulden getaxeerd. Het aantal van de onder Huis Saasfeld behorende boerenerven was in die tijd drieëndertig, de meiers die erop woonden waren tot het volgende verplicht:

Zij moeten die paerden hebben voor hand- en spandiensten; die kleine handdiensten to verrigten so oft als dieselve daertoe verboedet (opgeroepen) worden als tot cultiveering der Hovesaets Landerijen; korn en granen to fahren, to graven, weyden, dorsgen, wasgen ofte andersto requireert; dieselve moeten oock op veere Reijsen als van Deventer en Zwolle dienen, mits dat de diensten dagelixs met kost en dranck moeten versien worden; een jeder Boer moet oock alle jaer 1 pond vlas, hetwelcke van t Huys Saasfelt gelevert wordt tot gaeren spinnen; deze en andersints gemelde dienste op gelde gereeckent worden aengeslaegen te samen op 660 gld.; de jaerlykse erfwinningen en versterven worden aangeslaegen en geset op 100 gulden.

Huis Singraven

Aan wie dit landgoed in het jaar 1381 toekwam blijkt uit het volgende uittreksel uit het judiciaal van Floris van Wevelinkhoven niet duidelijk. Maar men mag op grond daarvan aannemen dat Frederik en Godfried van Hekeren toen daarvan de eigenaren waren. En dat de vrouw van Johan van Zoestel vruchtgebruikster van dit landgoed was.

Eodem die Wigboldus Die Kale recepit primum signum agendo contra bona dicta die Syngreve, cum umnibus suis attinentiis in territorio twentie sita, pro trecentis scutis veteribus contra dominum Fredericum de Hekere pro trigenta scutis veteribus et contra Godofridum de Hekere pro centum scutis veteribus.

Uit de navolgende post van de Rekeningen van Deventer van het jaar 1415, afgelegd door de cameraar Frederik van den Eze blijkt zeker dat de bezitting toen aan het geslacht Hondeberg toebehoorde:

Zondags cantate bi fr. van der eze en g. meynolts; die gereden waren ter Horst mit den van Campen an den bisschop omme der nijen tolle tot Zutphen omme die zake van Zwolle, daer sie interdict (rechterlijk verbod) omme hebben van Hondenberges tymmeringe ten Zingraven.

Hetgeen niet uitsluit dat het landgoed ook al vroeger aan de familie Hondeberg toebehoord kan hebben. Volgens Jungius verkochten in het jaar 1382 Willem van Awic en Gostue van Awic, kinderen van Gerd van Awic 'gheheten' Zingraven en Jutte van Awic, zuster van Gerd, onder momberschap van Godiken van Awic 'gheheten' Zingraven, voor de richter Godiken van Woelde richter te Oldenzale aan Peter Borggrevinck hun goed en erf Grote Joerdenninck in de 'burschap van der lutte'.

In het jaar 1448 wordt aan Roelof Hondenberge den Olden door de stadhouder van de Duitse orde van de balye van Westfalen, vergunning verleend met goedkeuring van de bisschop van Utrecht, 'om eene erfrente uit het erve en guede geheeten die Zyngraven in den kerspele van Degenynghem, van twintig rijnse guldens af te lossen aan de balye. Op 17 oktober 1456 wordt Roelof Hundenborg door de bisschop van Utrecht beleend met 'het Syngraven en Loyne met allen toebehoor in het Kerspel van Deghenijncken'. Diens dochter Johanna Hundenborg, getrouwd met Johan van Langen, wordt op 19 december 1494 met dezelfde goederen beleend zoals haar vader die van het Sticht te leen had. Deze Johan van Langen en vrouw worden opnieuw er mee beleend op 7 november 1497. Aan deze familie wordt de stichting van een kapel met officie (de inquisitie, later een groep kardinalen die de leer van geloof en zeden beschermd) op Singraven toegeschreven.

Genoemd echtpaar draagt in het jaar de bezitting over aan heer Frederik van Twickeloe die in dat jaar daarmee wordt beleend. Hij verschijnt op 26 december 1505 voor de bisschop om Huis Syngraven met toebehoren aan de bisschop op te dragen en 'des uittegaan'. Bisschop Frederik van Baden maakt bekend bij charter van 11 januari 1506 dat hij Syngraven verheft tot een edel vrij eigen goed dat ontheven wordt van alle leenrechten en geeft het aldus aan het klooster binnen Oldenzaal. Onder verplichting om jaarlijks aan de bisschoppen van Utrecht op Sint Martijnsavond in handen van hun rentmeester van Twente als tynspenning te betalen: vijf gouden overlandse rijnse guldens. Terwijl hij nog vergunning geeft om het klooster te Oldenzaal, zo men wil, over te plaatsen naar Singraven. Maar onder voorwaarde dat de muren van de gebouwen, welke nog mochten worden gebouwd, niet dikker worden gemaakt dan tweeënhalve voet, uit voorzorg 'dat onsen lande in de comende tijden geen hinder geschiede'.

Reeds in het jaar 1515 verkocht het klooster van Oldenzaal ten overstaan van de drost van Twente, Johan van Twickelo tot Bögelscamp, voor vijfenvijftig rijnse goudguldens aan Everwijn, Heer van Bentheim:

De havestede geheten den Singraven, mit der Koorn- und Olymolen, mitten Stroom, Visscheryen, Heerlichheden, Regtigheden en drie Kotters als Schiphorst, Avestcamp und dat Sunderhuys mit al ehren Olden ende Nyen toebehooren, mit Heyde, Holt, Turve, Twyge und aller schlachter, gelegen in den gerichte van ootmarsum und dat erve end goedt geheten dat Lewet met sijnen aligen olden en nyen tobehooringe so gelegen in Boningen voor een vrij edelicke guet unbesweert mit geenige schulden, pachten ofte renthen uytbescheiden vijf golden Rijnsche guldens, die men jaerlycke voor eenen thinspenninck op Sunte Martyns dage an handen des Rentmeisters offte verwaerer des huises to Laege to behoeff mijns genadigen Heeren van Utrecht tgeven schuldig is, waervoor de selvige Singraven van der leen-wartschap gevrijet unde gequytet si, oock uitbescheijden seven mudden Rogge ant Capittel der Collegiale Kercke binnen Oldenzeel.

De kopie van deze akte is in het huisarchief Beugelcamp. Derhalve wordt deze graaf in het jaar 1571 als mede-collator van de vicarie van Sint Catharina te Denekamp genoemd en zo komt ook diens vertegenwoordiger later in het verbaal van het jaar 1650 voor in het kerkenboek van Denekamp onder de goedsheren aldaar.

Tot genoegen van de graven van Bentheim en in de hoop dat de Overijsselse domeingoederen die in het graafschap Bentheim lagen, beter mochten behandeld worden, zouden volgens Von Raet Ridderschap en Steden op Singraven het recht van havezathe en de daarmee gepaard gaande voorrechten gevestigd hebben. Hoe dit zij, graaf Ernst Wilhelm van Bentheim eiste een algehele vrijstelling van belastingen en volgens overlevering een eigen gravenstoel in de vergadering van de Ridderschap. Na de hierop gevolgde onaangenaamheden verkocht Ernst Wilhelm in november 1651 de havezathe Singraven aan de landrentmeester van Twente: Gerhard Sloet tot Oldenhof. Over de verkoop werd 'ter cause van misleverantie' een proces door de koper gestart, dat erg lang duurde. In het jaar 1662 verscheen te Deventer in druk het 'Cort en bondigh Debath voor d'Hoogwelgeboren graaf en heer Ernest Wilhelm grave tot Bentheim', waarna de gewone rechter op 6 oktober 1663 het vonnis uitsprak en Sloet in het ongelijk stelde, die hiervan op Ridderschap en Steden appelleerde. Zijn 'Fundamenteel doch cort vertoog van de rechtmaeticheijt der procedure' verscheen in het jaar 1682 te Deventer. In dit geschrift geeft hij als zijn grieven te kennen dat hetgeen door de graaf in de 'Aenslagh Cedulle' van 28 juni 1651 ten verkoop was aangeboden en een opsomming van diverse landerijen en gerechtigheden inhield voor een prijs van tweeendertigduizend rijksdaalders, niet overeenstemde met wat tenslotte in de definitieve koop-cedule van november 1651 stond, en waarin als overeengekomen prijs een bedrag van zesentwintigduizend rijksdaalders was genoemd. Sloet nu wenste zich aan de inhoud van de eerste acte te houden, terwijl de graaf meende te kunnen volstaan met de levering van minder land en rechten, zoals die in de tweede acte opgesomd waren. Von Raet schrijft hoe tenslotte voor het landgericht van Ootmarsum en vervolgens voor de 'Hooge Klaring' het proces grotendeels in het voordeel van de graaf uitviel.

Gerhard Sloet tot Singraven was 26 mei 1634 getrouwd met Johanna Florentina van Oer. Hij komt in de jaren 1651, 1684 en 1690 ook voor als collator van de kerk te Schoonebeek. Bij resolutie van Ridderschap en Steden van 20 april 1700 wordt hem dit recht toegestaan, zijnde een provinciaal leen, te verwisselen tegen het kerkenrecht en collatie van Emmen, Odoorn en Oosterhesselen. Volgens inscriptie bouwden zij de toren in het jaar 1661 die nu nog aan de linkerzijde van het huis staat. En niet onwaarschijnlijk is daarmee gepaard gegaan een geheel nieuwe opbouw van het huis. Tot het jaar 1909 hing in de oude toren een zware klok die gebarsten is en buiten gebruik gesteld. De klok hing naast de fraai gegoten wapens van Sloet en Van Oer en de namen van het echtpaar leest men als omschrift. 'Hendrick ter Horst me fecit Daventrae Anno 1653'.

Het was in het jaar 1672 dat jonker Sloet een ongewenst bezoek kreeg van de bisschop van Munster die met 'syne troepen gecampeert lach bi het Syngraven' (aantekenboekje van dominee Palthe). Zijn zoon Arend Hendrik Sloet tot Singraven werd op 21 oktober 1698 voor Singraven geadmitteerd. Hij was getrouwd met Florentina Mechteld Anna Swartz of Von Schwartz en is overleden in december 1724. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Antoni Bartold Sloet tot Singraven, die op 17 maart 1734 ten landdag verscheen en getrouwd was met Johanna M. de Thouars. Zij was de dochter van markies de Thouars en M.J. Cuyck van Mierop, vrouwe van Huis Harsseveld. Hij krijgt in het jaar 1732 autorisatie om op Singraven gedistilleerd te mogen maken. Op 28 januari 1774 is hij kinderloos op Singraven overleden.

Zijn weduwe verkoopt de havezathe voor een bedrag van zestigduizend gulden op 11 maart 1788 aan Marc Antoine le Vasseur de Cogny markies de Thouars, geboren te Geertruidenberg in het jaar 1743, deze was getrouwd met J.C. de Thouars. Hij was een gepensioneerd generaal-majoor in Nederlandse dienst. Deze betrekt per direct het huis en overlijdt er op 8 mei 1829. Hij had een zoon, George Willem Cornelis de Thouars, getrouwd met Wilhelmina J. Chr. van Foreest. Deze is op 10 april van datzelfde jaar op de Groote Heest bij Emmelencamp overleden.

Hun zoon Georg Anne Christiaan Willem, geboren op Singraven op 13 mei 1807, is de dichter van de 'Soamensproake tusschen Geert en Luuks aan de Rammelbekke'. En van 'de Breef van Swooflings Hinte'. De verhalen staan in de Overijsselse almanak van de jaren 1839 en 1840. Hij was aanvankelijk page aan het hof van Willem l, daarna in het jaar 1832 als luitenant van de infanterie in dienst van het land waaruit hij wegens wangedrag werd ontslagen. In het najaar van het jaar 1846 werd hij aangeklaagd wegens laster, gepleegd ten opzichte van een rechterlijk ambtenaar, voorkomende in een stuk van zijn hand in de Zierikzeesche Courant, een der meest vooruitstrevende bladen van die dagen. In bekrompen omstandigheden woonde hij toen met zijn moeder en twee zusters te Heemse bij Hardenberg. Hoewel ziekelijk en volgens verklaring van de burgemeester niet in staat te reizen, werd hij met behulp van de politie in het midden van de barre winter naar Zierikzee gevoerd voor de rechter van instructie. Daar kwam hij midden januari 1847 in deerniswekkende toestand, halfdood aan. Zijn zaak wekte algemene ontroering en ergernis over het optreden van justitie. Maar 18 maart 1847 werd hij schuldig bevonden en veroordeeld tot een gevangenisstraf van twee jaar en een geldboete van honderd gulden. Te Ommen teruggekeerd werd hij in triomf door de menigte ontvangen en rondgereden. Een tweede proces inzake laster leidde tot zijn veroordeling van drie maanden gevangenisstraf en honderd gulden boete. In augustus kon hij vluchten naar Bentheim waar hij op 8 augustus 1850 overleed. In zijn aangrijpende verweerschrift 'Belijdenis en waarheid' voorkomend in 'De Burger' van 24 februari 1847 vertelt hij hoe 'mijn dichterlijke ziel en heel mijn hoogadelijk ridderlijk bloed' in opstand kwam tegen ondervonden onrecht en grievende behandeling.

Huis Singraven

Ten behoeve van de weduwe en haar groot gezin werd nog in datzelfde jaar de bezitting publiek geveild en op 12 november aangekocht door Johannis Theunis Roessingh Udink, lid van Provinciale Staten van Overijssel, getrouwd op 12 september 1828 met jonkvrouw C. de Bosch Kemper. De nieuwe eigenaar ging omstreeks het jaar 1842 te Singraven wonen, waar hij op 13 april 1858 overleed. Hij had in het jaar 1840 huis Harsseveld bij Singraven aangetrokken en in het jaar 1856 had hij Noorddeurningen aangekocht. Uit gemeld huwelijk zijn geboren: Hendrik Jan Bernard, Christina C. en Joan Melchior. De oudste zoon volgde zijn vader in het bezit van Singraven op. Hij trouwde op 3 juni 1863 met Henriette B. Bentinck van

Schoonheten en woonde jarenlang op Singraven, waar zijn echtgenote op 24 juli 1864 en hij op 17 augustus 1878 kinderloos overleden is.

De zoon van zijn jongere broer: Johan Anton Roessingh Udink, geboren te Deventer op 10 maart 1864, getrouwd met S.M.F. baronesse Taets van Amerongen, erft Singraven. Hij bewoont meerdere jaren met zijn gezin Singraven en onderhoudt gebouw, erven en landerijen uitstekend. De gehele bezitting is ongeveer vijfhonderdtwintig hectare groot, waartoe behalve het kasteel en de watermolen nog vijfentwintig boerenerven behoren, bewoond door dertig gezinnen.

De erven en rechten tot Singraven van ouds behorende zijn de volgende:

- het erve de Leeuw in Beuningen;
- het Eilerplaatsje in Denekamp;
- het Sonderhuis in Denekamp;
- de koren- en oliemolen;
- een gestoelte in de hervormde kerk te Denekamp.

Het huis Singraven was bezwaard met een uitgang van vijfentwintig gulden per jaar aan de Sint Antonie vicarie te Denekamp, en het erve Sonderhuis met een uitgang van vier gulden vijfenvijftig cent per jaar aan dezelfde vicarie. Voorts ging vanuit de havezathe Singraven een jaarlijkse uitgang van zeven gulden en een sloptiende van zes mudden rogge te verschijnen op Sint Catrijnedag. In het begin van het jaar 1800 kwam de uitgang en de sloptiende voor de helft toe aan de familie Noury te Oldenzaal en voor de andere helft aan Benjamin Palthe, rechter te Almelo. Een uitgang van twee spinden rogge ging uit het erve de Leeuw aan de Catharina, Agnes en Barbara vicarie te Denekamp. En het erve en goed de Eyke of Eekman in de marke Denekamp was ook belast met twee uitgangen ten behoeve van de genoemde vicarien. Het erve en goed het Maathuis in de marke Noorddeurningen was bezwaard met een uitgang ad tweeëndertig gulden jaarlijks ten behoeve van dominee J. Palthe, predikant te Oldenzaal en een uitgang ad één gulden en zeventig cent aan de Sint Anthonie vicarie te Denekamp. Het erve en goed Oude en Nieuw Gosink in Lattrop, belast met een jaarlijkse uitgang: miskoorn van zeven spinden rogge, waarvan aan de oudste predikant van de hervormde gemeente te Ootmarsum drie, aan de jongste predikant van dezelfde gemeente twee en aan de koster en de organist van die gemeente twee spinden rogge toekwamen. Het erve en goed Beijerinck in de marke Tilligte, bezwaard met een uitgang miskoorn en een sloptiende, enz, enz. Het erve en goed Nijhuis in de buurtschap Tilligte was bezwaard met een miskoorn. Het erve en goed de Schiphorst in Denekamp (geen bezwaring vermeldt). Het erve en goed het Aveskamp in Denekamp was onbezwaard en een 'wind-koorn standaard molen' met huis en tuintje op het Westerveld in de buurtschap Lattrop.

Van de bijzondere rechten aan huis Singraven verbonden is in de eerste plaats te noemen het recht van admissie. Volgens Von Raet zou graaf Ernst Wilhelm van Bentheim, vooral omdat hij als roomsgezinde niet ter vergadering van Ridderschap en Steden kon verschijnen, Singraven verkocht hebben. Dat is niet juist omdat Ernst Wilhelm eerst in het jaar 1666 tot de rooms-katholieke godsdienst is overgegaan, dus na de verkoop. Over het jachtrecht en het visrecht van Singraven is het een en ander bekent bij de procedures met het naburige Beugelscamp. Over het recht om een stuwschut in de Dinkel te hebben werd in het jaar 1632 een procedure voor het landgericht van Ootmarsum gestart, toen de 'gesemplicke goetheren het nije getimmerte floetwerck bij het Syngraven' naar hun mening te breed gemaakt vonden.

Bij de kerk van Denekamp waren van ouds her twee vicarien: een van Sint Catharina, Agnes en Barbara, de andere van de heilige Anthonius. De eerstgenoemde stichting bezat een eigen huis in Denekamp met een vicaris, die wekelijks twee tot drie missen had te lezen in de kerk en een mis op huis Singraven. Collatoren van deze vicarie waren de pastoor, de eigenaar van Singraven en de provisoren van de kerk. Na de hervorming schijnt aan de Catharina, Agnes en Barbara vicarie de bestemming gegeven te zijn de jaarwedde van de koster daaruit te voldoen, aan de Sint Anthonie vicarie het betalen van de traktementen van de schoolmeester en de organist van Denekamp. Deze bestemming sloot allerminst in dat daarmee de inkomsten van de vicarien uitgeput waren. Het overgroot deel van de revenuen kwam hier, gelijk elders, in de zak van de collatoren. Weliswaar hadden Ridderschap en Steden bij resolutie van 10 oktober 1583 op het punt van de vicarien geordonneerd: 'dat nyemant die vruchten van dien voer sich selvers sal anmaten' en later bij resolutie van 24 april 1602: 'dat alle dieghene, die eenich Jus Patronatus van vicarien enz. praetendiren, geholden sullen wesen die helfte van de opkomsten derzelver guederen tot onderholt der Predikanten en de Schoolen uttokeeren'. Hoewel aanvankelijk hieraan de hand werd gehouden, is dit meer en meer overtreden en werd later niet ten onrechte de Twentse edelen meermalen verweten, dat zij ten nadele van het gewest zichzelf er mee verrijkten. Over de inkomsten van de vicarie van Sint Catharina en toebehoren was in het jaar 1620 een procedure aanhangig gemaakt, te vinden in Overijsselse Bijdragen XlV. De procedure betreffende de Sint Anthonie vicarie in het jaar 1843 is te vinden in de notulen van de vierenzestigste vergadering van O. R. en G.

Het gestoelte van Huis Singraven in de kerk te Denekamp werd in het jaar 1795 door de baldadigheid van Franse emigranten 'op 't vuur gesmeeten'. De eigenaren van Singraven werden, aldus het notulenboek van de kerkenraad van Denekamp, meermalen tot ouderlingen gekozen, wellicht enkel beleefdheidshalve. De notulen van de kerkenraadsvergadering van 3 november 1793: 'dat toen de Heer M.A. de Thouars toe Singraven 17 jaar agter den anderen ouderling was, hoewel hij altoos afwezig bleef, 't zij in garnisoen, 't zij in 't Leeger'.

Tenslotte… dat in het midden van de negentiende eeuw het Huis gemoderniseerd werd, zelfs het karakteristieke hoge dak heeft men lager gemaakt en met een torentje getracht te versieren. De ligging en omgeving van de havezathe, doorsneden door de Dinkel, en afwisselend bezet met zwaar hout, is een groot aantrekkingspunt gebleven voor allen die natuur en oudheid waarderen.

Huis Harsseveld

Huis Harsseveld, ten noorden van Singraven gelegen, was geen riddermatig goed, enkel een edelmanshuis. Huis Harsseveld behoorde in de zeventiende eeuw aan het riddermatig geslacht Up den Berghe ofwel Op ten Berge. Volgens Fahne voerde het geslacht een haal in hun wapen en stamde oorspronkelijk uit het Kleefse land. De commandeur van het Duitse Huis te Ootmarsum, Gijsbert op den Berge, in het jaar 1624 overleden, was eigenaar van Huis Harsseveld. Op 29 oktober 1647 sluiten jonker Balthazar up den Berge en juffer Margaretha van Rensen, echtpaar, een koopcontract met Jan van Twickelo tho Borgbeuningen over het erve Beyerlinck in Tilligte. Uit het testament van Daniel van Rensen van 1 november 1686 blijkt dat deze gedomiliceerd was op huis Harsseveld, waarschijnlijk inwonend bij zijn zuster Margaretha van Rensen.

Genoemde Balthasar, waarschijnlijk overleden in het jaar 1693 en bijgezet in de grafkelder

in de kerk te Oldenzaal, liet een dochter na: Sybilla Elisabeth. Zij trouwde met Edsard van den Clooster tot Everlo. De laatste komt als Heer van Harsevelt voor onder de goedsheren in het markenboek van Noorddeurningen. Bij een akkoord van 21 november 1714 beëindigt Joanna Christina van Coevorden, douairière van Balthasar op ten Berge tot Harsseveld enige 'differenten en quaestien nopende d'ouderlicke en broederlicke nalatenschappen' met Joan Heidenryck van Coeverden tot Wegdam. Zij hertrouwde in het jaar 1717 met Derk Mulert tot den Backenhagen en overleed op huis Harsseveld op 14 januari 1721. Een Wolter Jan Heydentryck op den Berge heet in het jaar 1728 tot Hertzeveld en sterft in het jaar 1734. Diens erfgename Joanna Reinira op den Berge was getrouwd met Cornelis Cuyck van Mierop. Na haar dood werd haar dochter Margaretha Johanna C. van Mierop, die getrouwd was met markies De Thouars, in het jaar 1737 met Huis Harsseveld beleend.

Op 23 februari 1783 wordt aan Jacob baron Van der Wyck en Johanna Christ. W. Marianne markiezin De Thouars attestatie verleend om op Huis Harsseveld te trouwen, waar zij na hem overlijdt op 31 december 1791. Op 7 juli 1835 overleed op het Huis Georgette Cornelia Le Vasseur de Cogny markiezin De Thouars, vrouwe van Herssevelt. Haar nicht en enige erfgename Wilhelmina de Thouars verkocht in het jaar 1840 de bezitting aan de toenmalige eigenaar van Singraven, waarmee het sindsdien verenigd bleef. In dat jaar werd het Huis verhuurd voor een termijn van zes jaar aan Pieter Boele van Hensbroeck, destijds te Tubbergen verblijvend, wiens gemachtigde het contract in het jaar 1842 annuleerde.

Het eenvoudige, in verval geraakte Huis werd in het jaar 1848 door de eigenaar gesloopt. Van het Huis is een tekening van A. Rademaker in het museum te Zwolle te zien. De bezitting was in het begin van de twintigste eeuw ruim vijftig hectare groot en omvatte vier boerenerven. In het jaar 1911 heeft de oom van de bezitter van Huis Singraven, E.C. baron Van Pallandt te Varsseveld het vruchtgebruik.

Een fraaie ijzeren haardplaat, voorstellende de ontvoering van Europa, met het jaartal 1670, is afkomstig van Huis Harsseveld en wordt bewaard op Huis Singraven. De torenklok van Huis Harsseveld bevindt zich te Enschede in particulier bezit.

Huis Scherpenzeel alias Den Kolck

Op de kaart door Jacobus van Deventer van Goor gemaakt en op die van Overijssel door Jan de Lat, vindt men duidelijk dit Huis aangegeven op de linkeroever van de Regge. Maar lang geleden is het Huis en elke herinnering eraan verdwenen. Slechts weinige gegevens zijn in het gemeentearchief van Goor, in de resoluties van Ridderschap en Steden en in verspreide aantekeningen.

Een magenscheiding van 21 mei 1548 (huisarchief Wegdam), opgemaakt tussen de broers Wolter en Christoffel van Coeverden 'met tusschenspreckens hoeres oems Rodolph van Hoevell en de hoer moeder Johanna van Hoevell ende andere dachholderen ter beiden siden', houdt in dat Wolter van Coeverden 'sal erflick holden dat huis ten Scharpenzell met sinen thobehoer gelegen voer Goer an de Rosmans brugge met der Windemolle ende dat landt van der kolde Marye wesende an der Stadt van Goer gelegen met des mullers hues, voerts dat Apengoer… Des sal Wolter van Coeverden sinen broeder Christoffel geven en betalen viften hundert dallars'. Christoffel erfde Huis Wegdam.

Huis Scherpenzeel, Goor

Bij resolutie van 19 maart 1642 worden Provinciale Staten opgedragen te disponeren (beschikken) op het verzoek van Wolter van Coeverden tot Scherpenzeel (kleinzoon van de vorige), dat 'die Havezathe met hare annexen en windemeule' tegen ontslag (vrijstelling) van het goed Brummelhuis onder Haaksbergen, tot leen van de provincie mocht worden aangenomen. Deze Wolter van Coeverden komt voor op de landdagen van de jaren 1654 en 1658.

In de aantekeningen van Heerkens is vermeldt dat Huis Scherpenzeel met 'de meule en annexe landerijen' op 9 november 1692 ten behoeve van de juffer Van Coeverden tot de Haar verkocht is aan de wachtmeester Ernst Brant en Catharina Elisabeth Olmius, echtpaar. En dat dit Huis en toebehoren op 3 maart 1729 bij executie verkocht, overging aan Barbara Fockinck voor zevenduizendzeshonderdvierenzestig gulden, vijf stuivers en acht duiten.

Het laatste is minder juist want volgens stukken in het gemeentearchief te Goor van 1 november 1717, is Huis Scherpenzeel al eerder verkocht.
Te Goor volgens gedaene kerckenspraeken ten overstaan van de magistraat van Goor op het Raadhuis Dr. Hendrik Michorius q.q. publyk heeft verkoft het Erve en Huis Scherpenzeel genaamd, cum annexis so en als het doenmaels door de kinderen Brands wierde beseten, mitsgaders het stukke lands so en als Br. Ber. Ten Hengel althans doenmaels possideerde (possessoir: het bezit betreffende), dat van alle dese parceelen bij kaersenuitganck koper is geworden en gebleven de Heer Assuerus Fockinck, Rigter van Kedingen, zulks voor eene somma van 3300 gulden, waarvoor zig als borgen hadden ingelaten de Burgem. Warner Jalink en Freijke Altena… ende aldeweijle tot dato dezes niet heller ofte penninck was betaald.

In een ander ongedateerd stuk uit het gemeentearchief van Goor staat te lezen hoe de burgemeesters van Goor zich richten tot Provinciale Staten met verzoek:

Aangezien de Heer Asserius Fockinck, Rigter van Kedingen en bezitter van Scherpenzeel c.a. (en toebehoren) gelegen onder 't Stadswichbolt van Goor, daarvoor is aangeslagen in 't cohier van den 1000sten penninck en naderhand van den 500sten penninck, doch aangezien hij sedert 1721-1729 deze impost hebbe verweigert te betalen, aan deze eenige afschrijving te verleenen of anders last te geven tegen hem te ageren.

Tot dit laatste schijnt bevel te zijn gegeven. Een schrijven van 23 augustus 1735:

Van de wed. van den ontfanger van Twenthe aan de secretaris van Goor bevat het verzoek aan

dezen, om afschrift van de koopvoorwaarden van Huis Scherpenzeel en toebehoren, die op de eerste van de maand augustus voor agterstedige 's Lands middelen ter requisitie van mijn Eheman d'ontfanger van Twenthe bij executie sijn gedistraheert (distractie: verkoop, vervreemding) en bij defect van andere kopers voor de Provintie aangehouden.

Ten slotte is er een kwitantie van 17 en 18 mei 1748, afgegeven door richter H.J. Bos aan Abraham Koedijk wegens door dezen 'gekofte meubelen in den boedel van den Huize Scherpenzeel' ad zeventien gulden. Niet onwaarschijnlijk is het Huis in dat jaar ongeveer tot de grond afgebrand.

Huis Stoevelaar

De bisschop van Utrecht beleende op 20 oktober 1457 Johan de Roede onder meer met de hof tot Stavelingen met toebehoren. Diens dochter, Catharina de Rode van Heeckeren, trouwde omstreeks het jaar 1460 met Reinolt van Coeverden. Deze is de stamvader van het geslacht Van Coeverden tot het Rhaan, Walfort en Stuvelaar, hij overleed ongeveer in het jaar 1469. Dezelfde tijd was het geslacht Van Coeverden in het bezit gekomen van de Huizen Heeckeren, Scherpenzeel, Wegdam en de Stuvelhof. Of dit geslacht is voortgekomen uit dat van Borculo, dan wel uit het geslacht van de dynasten, die oorspronkelijk als casteleins op het slot te Coevorden zich onafhankelijk van de bisschop hadden gemaakt, kunnen we hier in het midden laten.

Zij voerden in hun wapen een rode adelaar op gouden veld, terwijl dit wapen in en na de zeventiende eeuw de bekende drie rode arenden op gouden veld heeft. Een zekere Hendrik van Coeverden zegelt nog in het jaar 1645 met het oude wapen. Jonker Reinolt's zoon: Johan van Coeverden, wordt op 2 mei 1495 door de bisschop beleend met de Stuvelhof 'zooals Johan de Rode en zijne voorvaderen dat bezeten hebben'. Deze werd in het jaar 1504 drost van Diepenheim en was gehuwd met Cornelia van Varick. Hun zoon en opvolger in de Lenen heet weer Reinolt van Coeverden, welke aan zijn oudste zoon Goossen van Coeverden de havezathe Rhaan naliet en aan zijn jongste zoon Jacob van Coeverden Huis Stuvelaar. De laatste werd op 26 november 1574 beleend met het goed Wernsinck en Stuvelhof.

Op de lijst, opgemaakt door Ridderschap en Steden van het jaar 1582, wordt van hem vermeldt dat hij aan de kant staat van het hof te Madrid. Daarentegen komt hij in het jaar 1587 voor op het 'Quohier van 's Conincks vianden', waarin van hem gezegd wordt: 'Jacob van Coeverden die toe woenen plach op syn huys Stuveler toe Hericke bij Goer gelegen is vertoegen'. Dat wil zeggen dat hij voor de Spanjaarden het land heeft geruimd. Op 2 november is hij getrouwd met Anna van Ittersum van de Garner. Omstreeks het jaar 1619 zal hij zijn overleden omdat op 13 oktober zijn enige zoon Borchard van Coeverden tot Stuvelaar, na het overlijden van zijn vader, met Wernsinck en Stuvelaar wordt beleend. Deze wordt op 23 mei 1626 aangesteld tot kolonel in staatse dienst en geadmitteerd tot de Ridderschap op 16 maart 1641. In november van dat jaar overleed hij, als weduwe met acht kinderen nalatende: Anna Catharina Ripperda van het Weldam, die hem tot in het jaar 1676 overleefde.

Bij testament van 10 april 1676 (huisarchief Weldam) had zij tot haar erfgenamen aangesteld haar kinderen: Jacob, Philips Otto, Judith Margaretha (vrouwe van de Oldemeule) en Agnes, weduwe van jonker Scheele toe de Venebrugge, welk testament op Huis Stuvelaar op 15 november 1677 werd geopend. De oudste van de kinderen was Jacob, die op 4 mei 1652 naar de landdag afgevaardigd was. Jacob was drost van Twente en afgevaardigde voor Overijssel

naar de vergadering van de Staten-Generaal. Hij trouwde met de erfdochter van Huis Hengelo: Nicolina Ripperda. Hij herbouwde Huis Stoevelaar uit grote Bentheimer stenen, één met het jaartal 1676. De steen kan men tegenwoordig vinden aan het trapje aan de rechterkant van Huis Wegdam. Bij een latere verbouwing legde een zoon van hem de eerste steen, zoals blijkt uit nog een andere steen als bij bedoeld trapje. Het inschrift: 'Guilhe a Coeverden Jacobi Filius Diej Junii A. 1700 Me Ponebat'. Van de drost is een bijzonder fraai schilderij gemaakt en wordt in de originele gebeeldhouwde eikenhouten lijst tegenwoordig bewaard op Huis Warmelo. Hij overlijdt als stadhouder van de provinciale Lenen op 4 juni 1707 op negenenzeventig jarige leeftijd. Zijn vrouw is waarschijnlijk voor hem overleden.

Hun dochter Aleida Isabella van Coeverden was in het jaar 1677 getrouwd met Arnold van Keppel tot Odinck en Mallum (Malberg) en overleed omstreeks het jaar 1700. Hun oudste zoon: Borchard Amelis van Coeverden tot Stuvelaar en Hengelo, werd op 2 april 1685 met zijn vader afgevaardigd vanwege Huis Stuvelaar en op 11 april 1689 vanwege Huis Hengelo. Borchard werd op 14 maart 1710 drost van Twente en overleed ongehuwd op 24 oktober 1710. In de voorgevel van Huis Stuvelaar bevond zich bij de afbraak in het jaar 1844 een grote steen met het wapen van Van Coeverden, waaronder nog een steen met een lange latijnse inscriptie. Die kwam hierop neer dat heer Borchard Amelis het Huis, dat toen het door ouderdom in elkaar dreigde te vallen, vernieuwd had in het jaar 1707. 'Borchardus Aemilius Dominus in Stoevelaar et Hengelo, qui hoc Praetorium vetustate collapsum refecit et condidit anno C1XCV11'.

Zijn jongere broer Willem van Coeverden, die op 11 april 1689 ook wegens Huis Hengelo afgevaardigd werd, was al in het jaar 1706 overleden, zodat de goederen van deze tak Van Coeverden aan de zusters-kinderen kwamen.

Bij magenscheiding (maag: verwant) gecelebreert tusschen de kinderen en de naegelaeten Erffgenamen des Huises Odink als eenige en wettige Erffgenamen ab intestato van hunne respective Heere Grootvaeder en Vrouwe Grootmoeder ende wijlen haer Oom Borchard Amelis van Coeverden Heere van Stoevelaar en Huis Hengelo, in sijn leven Drost van Twenthe: met naemen de Heeren Georgh Borchard Unico van Keppel Heere van Odink, Joan Philips Christoffel van Keppel capitain, voorts de jufferen gesusteren Cecilia Catharina, Nicolina Judith Agnes Maria en de Anna Catharina van Keppel ende ten reguarde van den voorscr. unmundigen jonker Arnold Ludolf van Keppel ten overstaen van derzelver momboiren… enz. werd overeengekomen dat aan Georgh Borchard zou toekomen Huis Hengelo met alle sijne Hoven, Cingels, Plantagien en de Landerijen binnen die Cingels ghelegen, benevens alle regalien en daarenboven nog aan vaste goederen onder die hovesathe ressorteerend tot eene som van 25000 Carolus gulden. Aan de kapitein Joan Ph. Chr. van Keppel werd toebedeeld: Huys en de Hovesaete Stoevelaar met alle sijne Hoven, Cingels, Plantagien ende Landerijen daeronder gehorende en de meede daerenboven aen denselven haeren Heer Broeder in gelijcker voegen cedeerende aen vaste goederen onder gemelde Huyse en Hovesaete ressorteerende tot eene som van 25000 gulden en 20 stuver Hollants enzovoort.

Derhalve wordt op 12 maart 1712 geadmitteerd wegens Stoevelaar Joan Philips van Keppel, die op 30 november 1722 trouwt met Agnes van Rheede van Amerongen. Hij sterft als hij vijfenvijftig jaar oud is op 30 maart 1741 en zijn weduwe in het jaar 1742. Het schijnt dat de boedel van Joan Philips zo al niet desolaat, dan toch niet erg gunstig werd bevonden door zijn erfgenamen. Een resolutie van Ridderschap en Steden van 12 maart 1742 verleent aan de Heer van Keppel tot Hengelo de termijn van een jaar tot het expliceren (eindigen) van deze

boedel, binnen welke tijd dezelve met geen procedures of kosten door enige crediteuren zal mogen bezwaard. Het slot van de afwikkeling was dat bij gerechtelijke distractie (verkoop) het hele landgoed geveild werd en de Zwolse burgemeester Derk van der Wijck voor een som van zevenenvijftigduizend gulden op 15 april 1743 eigenaar van de havezathe werd.

Deze schijnt de gebouwen grondig hersteld te hebben en van hem dateert nog het overgebleven bouwhuis binnen de grachten, dat een gevelsteen met het jaartal 1744 vertoont. Van der Wijck, een rijk man, gaf ook de lening voor een hypotheek voor Huis Wegdam en Huis Saasveld. Hij kon evenwel niet lang genieten van zijn aankoop. Hij overlijdt op 30 maart 1751, na enige dagen tevoren bij testament tot zijn universele erfgenaam aangesteld te hebben: Jan Hendrik van der Wijck. Deze was de tweede zoon van zijn broer, de richter te Delden. In het testament had hij bepaald dat:

Dewijl mijne waarde Echtgenoote, Vrouw Catharina ter Borch voor de helffte verstoringe in gelde van de Havesate Stoevelaar c.a., als een aangekogt Leen moet worden gedaan, en dat ook aan haar de bij huwelijksche voorwaarden aan haar Ed. versproken zes duizend guldens betaald soude moeten worden, so vinde ick goed om mijne Ehevrouwe deswegen te dedomageeren (domaniaal: tot het domein behorend) dat alle mijne andere angeerfde goederen ter concurrente somme sullen mogen worden verkocht; ende overmits mijne Echtgenoote so door gedurige reparatien en merkelijcke verbeteringen aan den Stoevelaar gedaan, als door haar langwijlig aanwesen aldaar, haar groote genegenheijt voor dese Havesate aan mij sij gebleken, so vergunne ick seer gaarn aan welgemelde mijne huysvrouw de faculteijt om gedurende haar leven lang, beneffens mijn Erfgenaam op het Huis Stoevelaar te loogeren en te wonen naa goedvinden.

Als moeder-voogdes over gemeld neefje Jan Hendrik wordt hierna op 14 april 1752, Anna Margaretha Klint, weduwe van Berend Hendrik van der Wijck, met de Stoevelaar beleend. Bij de leenacte van 18 juli 1756 wordt vervolgens aan Jan Hendrik van der Wijck Huis Stoevelaar door de prins opgedragen.

Deze Van der Wijck heeft zich heel wat moeite getroost om in de Ridderschap te worden toegelaten. Op zijn verzoeken werd hem door de rechtsgeleerde adviseurs van de Ridderschap tegengeworpen dat hij geenszins voldaan had aan de eisen, gesteld in het van kracht zijnde reglement op de admissie, speciaal niet wat betrof het bewijs te leveren dat hij van een adellijk, riddermatig geslacht afstamde. Op zijn uitgebreide betoog dat hij voortgekomen was uit het adellijk geslacht Van de Wijck, dat als zodanig in Munster en Osnabrück steeds erkend was, namelijk 'uit de heeren Van Wick zu Neuhaus bij Munster van oude tijden her tot de openlijcke Landdagen van het Hoogstift Osnabrug beschreven en Stiffts- ende Tournooimatig', volgde en herhaalde afwijzing. Hierop volgden van zijn kant weer 'nadere deducties' die door Ridderschap en Steden bij eindresolutie van 6 april 1775 definitief afgewezen werden. Bij testament van 21 februari 1804, 'bekrachtigt met mijn cachet op den Huize Stoevelaar' approbeert (approbatie: goedkeuring) hij zijn huwelijkse voorwaarden, alsmede het testament van wijlen zijn vrouw Maria Brouwer, waarbij deze haar zeven kinderen tot erfgenamen aangesteld had. In de ouderdom van achtenzeventig jaar overlijdt Jan Hendrik van der Wijck op Huis Stoevelaar op 24 december 1809. In het bezit van Huis Stoevelaar wordt hij opgevolgd door zijn zoon Berend Hendrik van der Wijck. Deze was getrouwd met Johanna Volbrink, hij overlijdt aldaar op 14 april 1830, zijn dochter Maria Henriëtte van der Wijck trouwt met Johannes Jarman uit Amsterdam.

Na de dood van zijn schoonmoeder woonde deze laatste nog op Huis Stoevelaar. Maar in het jaar 1844 sloopte hij het oude, in verval geraakte Huis. Volgens de overlevering was het een zeer degelijk gebouwd Huis, met zware torens op de hoeken. De muren waren zo dik, dat twee personen, naast elkaar op stoelen gezeten, gemakkelijk in de vensterbanken konden plaats nemen. De gewelven van de ondergrondse kelders bleken zo stevig, dat zware mokers nauwelijks in staat waren die te verbrijzelen. Op 9 juni 1863 wordt door het echtpaar Jarman de havezathe publiek in percelen geveild. Bij het kasteel hoorden drieënzeventig hectare grond, wildrijke jacht, rechten van medecollatie van predikanten, kosters en voorzangers bij de hervormde gemeenten van Goor en Markelo, de caterstede De Weide en het erve Stoevelman, zo ook een bank van zes zitplaatsen in de kerk te Goor, grenzende aan de Weldammer bank, verder twee banken van zes vrouwe-zitplaatsen, en ook het tweederde gedeelte in een bank van acht zitplaatsen in de kerk te Markelo.

Kopers van het merendeel van het landgoed werden de predikant Nicolaas Jannink te Goor en Engbert Jannink, fabrikant te Goor. De Stoeveler molen, van ouds bij de havezathe horende en gelegen aan de grote weg van Deventer naar Goor, komt in deze acte niet voor. Deze was omstreeks het jaar 1850 door de bliksem getroffen en afgebrand. Het medecollatierecht in Markelo kwam door koop aan de kerkenraad van die gemeente. Huis Stoevelaar bezat van ouds, net als Huis Wegdam en Huis Weldam, het recht van het borchmanschap van Goor. Dat erfelijk recht, verkregen van de provisoren van de kerk te Goor 'met consente der borchmannen ende Schepenen van Goor op ene banckstede in de kerk te Goor en daer eene bancke op to setten offte eene gestoelte'. Ook was er recht op een grafkelder in de kerk te Goor. Dit 'Stoevelaarsche gestoelte' bestond uit 'drie bijzondere agter elkanderen staande bancken nevens eene daartoe behorende knechtenbancke'. Ook in de kerk te Markelo bezat Huis Stoevelaar medecollatierecht en een bank van acht zitplaatsen. Deze bank is aan particulieren overgegaan. De Stoevelaars bank in de kerk te Goor bevond zich in een noordelijke uitbouw, waarheen een aparte deur toegang gaf.

In het huisarchief Weldam bevindt zich een correspondentie die hierop betrekking heeft en die erg verkort volgt. Bij schijven van 17 januari 1758 bericht Van der Wijck aan zijn medeborchmannen van Goor, dat hij voor nieuwjaarsdag aan de koster van de Goorse kerk had laten vragen om de sleutel van de deur van de Stoevelaarse kapel, waarin geen andere banken stonden als de bank van Stoevelaar. Reden was dat de bank algemeen in gebruik was. De koster schijnt daaraan voldaan te hebben maar toen op nieuwjaarsdag de bedoelde deur gesloten bleef, liet dominee Smit zich daarover aldus uit: 'dat schoon hij de eer niet hadde van de praesentie van een der Heeren Borchmannen, hij echter niet wilde nalaten sijnen segenwensch aan de Heeren Borchmannen uyt te boesemen'. Zijne eerwaarde besloot met dat hij hoopte dat zij de tempeldeuren niet mochten sluiten. De andere dag werd een vergadering van de kerkenraad belegd, waarin de koster een reprimande kreeg en bevolen om namens de kerkenraad de sleutel weer op te eisen. De Heer van Stoevelaar gaf de koster daarop wel de sleutel maar onder uitdrukkelijk verbod, om iemand anders door die deur te laten binnengaan dan de mensen van de Stoevelaar. Maar de deur werd nu weer open gesteld voor de hele gemeente. Van der Wijck plaatste er een nieuw slot op, hetwelk op de eerstvolgende zondag door een smid, die tevens ouderling was, geforceerd werd. Dit feit werd volgens Van der Wijck nog verergerd, 'hebbende soo men seyt de Heer van het Wechdam, die ouderling is, den beijtel gehouden of er met den haamer tegenaan geslagen'. Nu kwam de magistraat van Goor in beweging. De Heer van Twickel, destijds als Heer van Huis Weldam een der borchmannen van Goor, steunde bij dat college Van der Wijck in diens betoog, 'dat van alle tijden herwaerts aen die zijde van de kercke eene deur geweest is maar alleen tot betere commoditeit voor 't

gestoelte van Stoevelaar, wat wel verplaatst is, echter altoos sonder eenige bespieringe (spiering: een kleinigheid geven) en (sonder) vrijen ingang voor de gemeente'. Ook de Heer van Huis Heeckeren, hoewel hij rooms-katholiek was, als borchman van Goor, mengt zich in het geding en produceert een voor Huis Stoevelaar gunstig advies van Racer. Op al deze drukte volgde natuurlijk een procedure, aangespannen door de bezitters van Huis Stoevelaar, Huis Nyenhuis en Huis Weldam tegen de kerkenraad. Deze had in zijn vergadering van 5 januari 1759 besloten dat de bewuste deur voor de gehele gemeente zou openstaan. Bij verzoek aan de drost van Twente de datum 20 januari 1759, stellen de heren dat alleen de borchmannen en burgemeesters van Goor enig recht hadden op en over het gebouw van de kerk van Goor.

Dat allenthalve de kerkeraad van Goor daarover geen het minste recht van bewind competeerende is, zijnde den kerkeraad alleenlijk opgedragen, het opzicht der zielen en de kerkelijke tucht en datgene dat geen ergernisse in de gemeente wierde gegeven.' Uit de in deze procedure ingebrachte getuigenverklaring bleek, dat de 'Stoevelaarsche deure' vroeger gesloten was, als 'mijnheer en mevrouw van de Stoevelaar daar niet waren, dat de 'deure aan het uytstek der Goorsche kercke' niet dan 'alleene van Haar H.W. Geb. J.P. Van Keppel tot Stoevelaar of sijn domestycquen wierd gebruyckt; dat het uytstek van de noordsijde der Goorsche kerke met sijn onderhebbende kelder, binnen staande gestoeltens, als mede de deur van den ingang in 't selve uytstek of afdak, eygendommelijk aan 't huys te Stoevelaer toebehooren; dat de Heer Joan Philips van Keppel tot Stoevelaar de buytendeure aan gemelde uytstek op sijn eygen kosten tot gemak van den ingang in derselver gestoeltens heeft laten maken en dat de custos, wien de Heer den sleutel had gegeven wanneer hij soms de deur geopend had voor dat Z.W. Geb. er was, wierd gelast de deur nog dicht te houden.

De afloop van deze procedure is niet bekend maar tenslotte werd de veel bestreden kerktoegang voor de gehele gemeente opengesteld. Het koninklijk besluit van 27 december 1825 maakte een eind aan alle mogelijke twisten, wie over het kerkgebouw en de kerkelijke administratie te beslissen had. Inherent met hun borgmanschap was het collatierecht tot benoeming van de predikantsplaats te Goor, tevens de aanstelling van de organist en de schoolmeester.

Huis Warmelo

Terwijl in de veertiende en vijftiende eeuw verschillende leden van het riddermatig geslacht Van Warmelo leefden, is het oudste leencharter wat betreft deze havezathe, van 21 april 1457. Daarbij beleent bisschop David van Bourgondië Wibbolt van Warmelo met het Huis te Wermerlo in het gericht van Diepenheim. Erbij behoorden de kampen als de Wolfrese, Spaenrese, Dalscher kamp, Hodam en alle toebehoren als een borgleen van het Huis Diepenheim

In het midden van het jaar 1500 trouwt Herman van en tot Warmelo met Anna Vockinck, verwant aan het Huis van Bronckhorst. Zij kopen op 28 februari 1558 het erve Denecamp bij Lochem. De weduwe houdt in het jaar 1577 met haar kinderen magenscheiding. Jacoba van en tot Warmelo, waarschijnlijk hun dochter, trouwt met Wolter de Rode van Heeckeren. Het echtpaar verkoopt op 19 juni 1600 de havezathe Warmelo aan de ritmeester Godard van Batenburg. De laatstgenoemde trouwt met Margaretha Vockink, beide behorende tot de hervormde kerk. Hun erfdochter, Maria van Batenburg treedt volgens het Deventer huwelijksregister op 10 maart 1607 in het huwelijk met de hopman Adolf van Gelre. Hun dochter Charlotte van Gelre tot Warmelo, weer een erfdochter, brengt de havezathe door haar

huwelijk op 7 juni 1633 in het riddermatige Sloet. En wel aan Gerhard Sloet, zoon van de commandeur van Doesburg: Arend Sloet. Hij wordt op 20 april 1664 voor Warmelo tot de landdag geadmitteerd. Hij sterft voor het jaar 1676, waarna zijn weduwe op 15 maart 1680 het goed transporteert op haar neef en zijn vrouw: de kapitein Arend Sloet tot Bukelo en Catharina Florentina de Bedarides. De laatste wordt naar de ridderdag afgevaardigd op 16 maart 1680 en is omstreeks het jaar 1687 overleden. Hun zoon en opvolger in de Lenen is jonker Joan Albert Gabriël Sloet tot Warmelo, daarom geadmitteerd op 1 april 1701 en in september 1706 getrouwd met Adriana Josina van Haersolte van Elsen. Hij was sinds het jaar 1724 drost van Haaksbergen en voegt door koop in het jaar 1732 Huis Peckedam bij zijn bezittingen.

Terzijde van een afbeelding van de havezathe noteerde de tekenaar de woorden: 'Wermelo 16 kinderen int leven'. Het gebouw bestond uit twee hoofddelen, oorspronkelijk met een open binnenplaats, welke later overdekt is, door een brede gracht omgeven. Op het spiekervormig gebouw stond destijds als eenvoudige versiering een vierkante Bentheimer steen met het wapen van het geslacht Sloet, de bekende wassenaar; de steen wordt nu nog in het Huis bewaard. Na zijn dood op 30 april 1754 vererfden zijn bezittingen op de oudste zoon: Arend Sloet tot Warmelo. Diens echtgenote Florentina Wilhelmina Borre van Amerongen, erfdochter van Kersbergen bij Zeist, was de laatste van de Borre's, waarmee wij kennis maken in de roman 'La Belissime Hollande'. Dit echtpaar had, behalve een dochter Elisabet, nog twee zonen: Floris Willem en Joan Albert. Zij herleven voor ons als: 'De kinderen van Warmelo' in de roman met die naam van Jer. De Vries.

I*n heel hun oude bekoorlijke samenleving van hoffelijken toon en ouderwetsche degelijkheid, van walmende vetkaarsen en olielampen en groote open haarden, van diligence en trekschuit, van welgewapend op reis gaan, toen men op de havezathe bij elkaar woonde als achter stadswallen en in Twenthe in eene reis naar Amsterdam eene onderneming zag, waarop 's hemels zegen werd afgebeden.*

Arend baron Sloet overlijdt op 18 februari 1771. Met Floris Willem, destijds nog minderjarig, komt Warmelo door diens belening van 13 november 1771 in het vijfde geslacht Van Sloet. Hij verkrijgt op 22 oktober 1777 venia artatis en wordt op 24 oktober daaraanvolgend geadmitteerd. Op 22 september 1783 trouwt hij met Joanna Catharina Sloet tot Plattenburg. Uit dit huwelijk stammen acht kinderen. Floris Willem was gecommitteerde ter vergadering van de Staten-Generaal en overlijdt als landcommandeur van de ridderorde de balije van Utrecht op Huis Warmelo op 30 januari 1838, hij is dan vierentachtig jaar. Hun vijfde zoon, Gerhard Carel baron Sloet tot Warmelo, erft nu de havezathe. Hij trouwt op 3 december 1825 met Cornelia Charlotte van Heerdt maar hertrouwd op 15 december 1838 met J.P.W. van der Borch van Verwolde. Hij bewoonde alleen in de zomer Huis Warmelo, vertoefde het andere deel van het jaar te Zutphen, waar hij op 5 juni 1872 overleed.

Daarop werd het landgoed, destijds ruim honderdzevenentachtig hectare groot, publiek geveild. Het bracht achtenzeventigduizend en tachtig gulden op en werd in verschillende percelen versnipperd. Het Huis met naaste omgeving ter grootte van achttien hectare werd eigendom van notaris Coninck Westenbergh te Deventer, die het weer uit de hand verkocht op 30 december 1880 aan Hendrik van Boven te Diepenheim. In het jaar 1874 bezoekt Craandijk Huis Warmelo: 'Een vernederend riddergoed' is zijn commentaar. Wel bewondert hij in het muurwerk 'de oude stukken met die eigenaardige, wonderschoone kleur, waarmee de loop der jaren de verweerde steenen siert, met digtgemetselde raamopeningen, door

halfronde bogen gedekt, met rijke festoenen van welige klimplanten'. Maar hij ergert zich aan de te grote ramen, het ijzeren balconnetje, het smakeloze torentje en bovenal aan de moderne cement. En toch zag Craandijk er nog zo veel meer dan ons is overgebleven. Immers sindsdien werd het typische achtergebouw (spieker) met zijn vrolijke trapgevels gesloopt en verdwenen de schilderachtige lage gebouwtjes met hun hoog rood pannendak die de beide hoofddelen verbonden. Alleen het voorgebouw bleef behouden. Veel prachtige bomen werden door de nieuwe eigenaar omgehakt, terwijl hij de brede oprijlaan, recht voor het Huis liggend, verlegde zonder een architect te raadplegen.

De weduwe Van Boven verkocht het Huis uit de hand op 9 februari 1883 aan Louis Jules markies d'Auriol, prins van Parma, te Parijs. Diens douairière verkocht het Huis, waarna het voor een bedrag van ruim vijftienduizend gulden eigendom werd van de weduwe Jeremias Meyjes, geboren A.H.A. Weier. Zij bewoont het Huis sinds april 1893 met haar zoon, de oud-burgemeester van Diepenheim, Jeremias Meyjes en haar dochter.

Laat, maar gelukkig niet te laat was hiermee wat nog van de oude bezitting overgebleven was, in goede handen gekomen. Terwijl de beschrijving van Craandijk nog juist is: 'Een dicht en donker kleed van overoude moerbeiboomen dekt en omhult de bouwhuizen, prachtig hout omringt het kasteel; statige linden en forsche tulpenboomen, beuken met heerlijke kroonen, wilde en tamme kastanjes welven hun bladerendak over de slingerende paden'. Gelukkig niet meer toepasselijk zijn de woorden: 'Maar ledig en dor is het voorplein maar met biezen en waterleliën is de breede gracht begroeid'. Al slonk de grote bezitting van eertijds tot een klein geheel, dit wordt nu met alle zorg onderhouden. Het keurig gemeubileerde Huis bergt verscheidene schilderstukken van leden van de geslachten Van Raesfelt en Van Coeverden, hierheen overgebracht van Huis Stoevelaar. Een schitterende zilveren Lodewijk X1V waterketel en een kristallen bokaal met inscripties en de wapens Van Raesfelt, een goed bewaarde eikenhouten kist met gaaf ijzeren beslag, waarin à jour uitgewerkt 'Allegonda Raesfeldt 1733', ernaast haar wapen, trekken er in het bijzonder de aandacht.

Behalve het specifiek havezaathsrecht van verschrijving ten landdag en het borchmanschap van Diepenheim, en hetgeen daarmee gepaard ging, waren er geen bijzondere voorrechten aan het landgoed verbonden.

Huis Weemselo

Volgens een charter van 28 september 1353 (huisarchief Haus Loburg) 'up den avend sunte michaelis ens heyligen engels, wil Johan van Beverförde, zone van Hugo Gerd van Beverförde met het goed ton Wemerslo in Alberge', in het richtambt Ootmarsum, beleend houden tot hij van de bisschop van Utrecht, van wie Johan het Huis in 'dienstmanstat' gekregen heeft, verkrijgt als deze aan deze zijde van de IJssel is gekomen.

Een charter van het jaar 1352 houdt in dat genoemde Gerdt van Bevervoorde tot de Oldemeule met zijn vrouw Judith van Voet (Florensdochter, borchman in Bentheim) van Aert Grijp van der Thije de havezathe Weemselo gekocht had. Verder koopt dezelfde Gerdt op 13 februari 1364 van Bernhard en Berthold (broers) van den Rycmerspole en Bernhards vrouw Gese en kinderen het goed Rycmerspole, kerpsel Ootmarsum, als een dienstmansgoed (dus een edel goed) van de bisschop van Utrecht (huisarchief Haus Loburg).

Hun zoon heette Johan van Bevervoorde, heer tot Weemselo en de Oldemeule, getrouwd met

Margaretha van Langen, in wiens tijd (1413) de priester en opziener (verwaerre) 'der devote lude' te Albergen beloofd voor zich en zijn medebroeders voor altijd in het kerspel Ootmarsum geen molen te zullen stichten, waarop ten behoeve van iemand anders als van henzelf en diegenen die zich bij hen in de kost bevinden, zal mogen worden gemalen dan met toestemming van de tijdelijke bezitters van het Huis en erve Wemsel in Albergen.

Bij leencharter van de bisschop, op Marckeberg gegeven op 20 oktober 1457, verkrijgt Berend van Bevervoorde, zoon van de zo even genoemde, het goed Ten Wesmesloe in de buurtschap Albergen. Deze was eerst getrouwd met Elisabeth van Oer, daarna met Agnes ter Moller. Na de dood van Berend wordt in het jaar 1477 Johan van Bevervoorde met diens bezittingen beleend; hij overlijd in het jaar 1510. Op Sunte Agnetenavond in het jaar 1479 wordt een overeenkomst getroffen tussen de gemachtigden van Johan van Bevervoorde en de prior van het regulierenklooster van Albergen. Daarvoor verlenen medewerking echtgenote van Johan, Wibbeke en zijn broers, de jonkers Berend en Heydenrick van Bevervoorde. De overeenkomst wordt in het jaar 1485 door bisschop David van Bourgondië bevestigd.

Volgens het testament van Johan van 15 juni 1492 geniet zijn vrouw, Wibbeke Valcken, uit het riddermatige Munsterse geslacht Valcken, de levenslange lijftucht van het goed te Wemeslo. In dezelfde tijd (1510) worden zijn Lenen gesplitst, de oudste broer Gerdt van Bevervoorde erft Huis Weemselo en zijn tweede broer Berndt erft Huis Oldemeule. Gerdt van Bevervoorde was in het jaar 1486 getrouwd met Sophia, dochter van Caspar Torck tot Noorddeurningen. Hij verwierf in het jaar 1464 voor zijn geslacht het rittergut Oberwerriës in Westfalen, waarmee hij in het jaar 1507 beleend werd. Volgens Fahne overlijdt hij in het jaar 1526, opgevolgd door zijn zoon Bernard van Bevervoorde zu Oberwerriës en Weemselo. Hij is twee keer getrouwd, eerst met Helena von Hatzfeld, daarna met Catharina von Arckewede. Deze, 'die Erenveste Berendt van Beverforde tho Werices und Wemeszloe', compareert op de landdag te Vollenhove op 15 november 1530 en 21 november 1531, op die te Oldenzaal en meermalen vanaf 1537 tot 1553 'toe op de Claring' binnen Deventer gehouden. Hij wordt op 1 juli 1533 genoemd in een procedure, wanneer de tegenpartij hem dagvaard 'in de zaalstede te Weemsselo'. In deze en latere jaren zijn de heren van Weemselo herhaaldelijk erfholtrichters van de marke Albergen. Een rekening van de Pancratius kerk te Tubbergen van het jaar 1561 noemt onder meer een rente door 'salighen her Berendt Valcke in synen dagen Capellaen des huises Wemeszloe in die hillige kercke daerselbst gegeven'. Op 12 mei 1562 wordt, ten overstaan van de 'Erntvesten Johann van Eschede en van de gevollmachtigde van Berendt van Beverfoerde tho Werices und Wemeszloe, als gewontlick door den rekenmeister der Kercke to Tubbergen rekening afgelegd'.

In het jaar 1573 is er een Johan van Beverforde tot Overwerrien en Weemselo, getrouwd eerst met Agnes van Neheim, vervolgens in het jaar 1577 met Christina van Plettenberg. Hij verschijnt bij de fundatie van de pastoriegoederen van de kerk te Tubbergen in maart 1576 samen met andere jonkers en personen van adel. Zijn jongste zoon Gerdt of Gerrit van Beverfoirde, met wie Huis Weemselo in elk geval reeds in de zevende generatie van dit geslacht kwam, wordt gesignaleerd als medestander van het hof te Madrid. Daarom werd hij volgens besluit van de landdag van Overijssel van 16 november van zijn goederen verbeurd verklaard. Evenwel is in het jaar 1589 op Huis Weemselo een zekere Gerrit van Bevervoorde, waarschijnlijk wel de Spaansgezinde. Van hem vertelt L.A.I.W. baron Sloet een merkwaardige geschiedenis. Bron is de civiele sententien (uitspraak, vonnis) van het hof van Gelderland, welke zeer verkort volgt:

Gerrit van Bevervoorde leefde op vriendschappelijke voet met Hendrik van Rhede, heer Van Brandlecht en hofmeester van de gravin van Bentheim, die getrouwd was met Elizabeth gräfin von Mansfeld. Dit echtpaar was met hun dochter Anna Magdalena (geboren in 1577) in het jaar 1589 de zondag voor Michaelis (28 september) op het Huis Weemselo als gast aangekomen en bleef er een nacht. Van Bevervoorde sloeg geen acht op 'eher, eerbaerheit und vrommigheit, insonderheit den adelijcken personen competeerende en voornamelijk op het jus hospitii' (competeren: rechtmatig toekomen; hospitaliteit: gastvrijheid, hospiteren: als gast bijwonen). Toen zijn gasten namelijk waren gaan rusten, plaatste hij in de zaal voor de slaapkamer van het echtpaar Van Reede zijn dienaar Herman Beer, die hij met een roer (geweer) gewapend had. En op andere plaatsen van het Huis zette hij nog meer gewapende personen. Het was tegen middernacht, toen hij zelf zich naar de slaapkamer van zijn gasten begaf en aan Van Reede mededeelde dat hij naar de graaf Van Nieuwenaar, de stadhouder, moest afreizen en dat hij hun dochter Anna Margaretha wilde meevoeren. Toen de ontstelde vader antwoordde, dat hij daarop zo snel geen besluit kon nemen, was Van Bevervoorde's enig weerwoord, dat de zaak geen vertraging kon lijden maar dadelijk voortgang moest hebben. Waarop de gastheer (Van Bevervoorde) naar de naast bijgelegen kamer ging waar het meisje slag te slapen, samen met een dochter van Van Haersolte. De moede, die dit zag, sprong uit bed, greep hem en rukte hem de lobben (kraag) van de hals en viel, toen zij het binnengaan niet kon tegenhouden, in onmacht op de grond. Haar man 'is toen mede ut den bedde gefallen', zowel om Van Bevervoorde tegen te houden, als om zijn vrouw te beschermen. Van Bevervoorde drong echter de kamer binnen, lichtte het slapend meisje uit het bed, en droeg haar huilend en schreeuwend in de zaal. Tegen de freule Van Haersolte, die haar vasthouden en volgen wilde, zei hij dat ze terug moest gaan, daar hij haar anders dood zou schieten, en sloot de deur voor haar neus dicht. De kasteelheer gaf het nog steeds schreeuwende meisje over aan een zekere Groeneveld, die haar uit de zaal over de plaats en over de brug van het Huis bracht, naar de wagen van haar vader. De wagen was bespannen met paarden die 's nachts uit het klooster, het fraterhuis te Albergen, waren gehaald. In de wagen zat reeds Geurt van Rees, de vrouw van Beer, die nog steeds met zijn roer gewapend in de zaal op wacht stond. Van Bevervoorde ging nog eens terug om de kleren van het meisje te halen. De ouders lagen nog steeds 'in hun hembd' op de grond. Van Bevervoorde sloot daarop alle deuren, ook de poort van het Huis, liet de planken van de brug wegnemen en reed met het steeds nog kermende en huilende meisje weg. Zonder overlast kwam Van Bevervoorde via Lochem en Doesburg met het ontvoerde meisje te Arnhem aan, waar hij haar in de herberg De Prins onderbracht. De schandelijke daad had een lange nasleep. In oktober er opvolgend had 'die vrouw moeder der ontfeurten duchter een vrijgeleedt ende een paspoort van op Arnhem te mogen coemen'. Zij trad vervolgens handelend tegen de ontvoerder op, welke laatste de hem dreigende procedure trachtte te ontwijken door zich als krijgsman te beroepen op een forum privilegiatum, waardoor hij derhalve niet voor de gewone rechter voorgeleid kon worden. Toch verklaarde het hof van Gelderland zich competent, en de ontvoerde en haar moeder traden als aanklagers tegen hem op bij eis van 12 januari 1590. Van Bevervoorde protesteerde en proponeerde zijn verklaring, dat hij als 'miles, iure militari en militariter' het meisje ontvoerd zou hebben en 'ten kriechsregiment' diende aangesproken diende te worden. Maar 18 februari daar op volgend vonniste het hof, waarbij de opgeworpen excepties werden afgewezen, de beklaagde diende zich op de hoofdzaak te verdedigen. Van Bevervoorde ontvluchtte echter op diezelfde dag de gevangenis. Daarmee liet hij de verdere loop van het geding, waarin de Staten-Generaal en de Raad van State nog betrokken werden, aan zich voorbij gaan. Het einde was, dat het hof van Gelderland bij eindvonnis van 27 maart 1591, bij verstek, verklaarde dat Van Bevervoorde geen recht had gehad 'gemelte juffer Anna Magdalena van Rheden uut der landschap van Averissel in dese provinz tho ontfueren, condemneerende den beclachten in allen costen und schaden … etc… en wijders, dat Van

Bevervoorde om zijne vlucht uit de gevangenis, uit Gelderland en Zutphen, verwesen (zijn plaats werd vervangen) ende relegeert (verbannen, wegjagen) zoude zijn.' Voorts dat hij alle kosten en schaden diende te betalen welke dat landschap geleden had door zijn uitbraak uit de gevangenis. 'Zonderling vonnis, kapitale knoeijerij?' vraagt de rijksarchivaris Van den Bergh, waarbij aan een onverdedigbare welwillendheid jegens de misdadiger moet gedacht worden. De familieoverlevering weet er nog aan toe te voegen, dat deze Van Beverfoerde weliswaar aanvankelijk ontvluchtte, doch later opgepakt werd en eindelijk te Brussel op 17 oktober 1597 werd onthoofd. Deze overlevering verwerpt Sloet als ongegrond. In dit laatste dwaalde Sloet; dat tonen J. Nepveu (bijdragen Utrechts genootschap) en Fruin (verspreide geschriften) aan. Sloet had namelijk voorbij gezien aan het geschiedverhaal van Van Reijd (historie der Nederlandse oorlogen) dat aldus eindigt: 'Enige jaren na 1589 werd hij noch (alsnog) te Brussel onthalst om de gedane schaking. Moeder en dochter stonden beijden in een venster en saghen hem sterven om haer gemoet te sadighen met wrake want hij hadde hem ligtveerdiglijk beroemt bij beijde geslapen te hebben.

Het Huis to Weemselo wordt ook vermeld in de brief van 16 augustus 1591, door graaf Herman van den Berg aan de hopman van een vaandel Spaanse soldaten voor jonker Rutger Torck op Huis Almelo meegegeven. Daarin staat dat het Huis to Weemselo onlangs door een zekere Berend van Bevervoerde is ingenomen en dat dit Huis nog met 'des viants garnisoen unde krychsvolck inholdende isz, welck garnizoen zich van proviand voorzag uit de naburige plaatsen'.

In het jaar 1604 komt de havezathe Weemselo in het achtste geslacht Van Bevervoorde en wel aan Johan Christoph of Johan Friedrich, oudere broer van Gerrit van Bevervoorde. Hij overleed op 31 augustus 1625, twee zonen nalatend. Ferdinand, ongehuwd, in 1692 overleden; na hem erfde de tweede zoon: Berndt Engelbert Christiaan van Beverförde zu Ober und Niederwerries en Weemselo, burgemeester van Horstmar, Huis Weemselo. Deze Engelbert Christiaan van Bevervoorde, zich ook noemend Domkeller thoe Munster, protesteert samen met Herman Grubbe thoe Herinckhave en Henrick van IJsselmuden toe de Rollecate (deze laatste wegens havezathe Kemenade), tegen de benoeming van de predikant Pothof te Tubbergen. Deze benoeming was uitgebracht door de Heer van Eschede in september 1674. Reden was omdat hun gezamenlijk, van oudsher, zonder tegenspraak, de collatie over de predikant te Tubbergen rechtmatig toekwam.

Geerdink vertelt het volgende opmerkelijke verhaal:

Omstreeks 1680 waren volgens eene constante algemeene overlevering twee broeders twistende over het bezit van Weemselo; de een, die zijn recht niet kon handhaven, legt en vat kruit met een lont in den kelder van het kasteel; hij verwijdert zich en toen hij tot midden in Albergen gekomen was, vliegt het kasteel in de lucht; koelbloedig zegt hij: daar gaat mijn uiltje heen.
Opmerkelijk, omdat het verhaal waarheid kan bevatten. Immers niet alleen dat de oudere broer nog leefde, toen de jongere zijn stem als Heer van Weemselo reeds liet gelden. Maar ook omdat inderdaad voor het overlijden van de oudere de jongere broer de havezathe bezeten heeft. Immers, in een niet uitgegeven reisbeschrijving uit het jaar 1826 van jonkheer J.J. van Bevervoorde tot Oldemeule (huisarchief van Bevervoorde tot Oldemeule te Amsterdam) vertelt deze: 'den 9 Aug. De plaats besogt waar het slot Weemsel of Wemesloe gestaan heeft; de gragt, die er om liep, is nog zigtbaar en ongedempt maar toegegroeid; men bemerkt in den grond nog de fondamenten van het slot en nog fragmenten van de brug; vlak daarnaast staat eene

boerenwoning, boven de groote poortdeur leest men het volgende in hout gesneden: 'I.H.S. Maria Joseph. Anno Dmi 1678. 18 mey hat seiner Hoogw. gebore Heere Engelbert von Beverforde, domkeller von Munster (domher: kanunnik, domheer; keller, kerl: kerel), das neue havesate beseten en… en welcke de almechtige Got von alle ungeluk bewaren wolle'. Daarnaast in de muur een Bentheimer steen met het wapen en daaronder: 'Bernt Engelbert Christian Fh. Von Beverforde zu Wemeslo ober u. nieder werries S. Reae. Aedificavit Anno MDCXCV11'.

Te Albergen, een half uur lopen van Huis Weemselo gelegen, vindt men in de kerk grafstenen met wapens en namen. Deze stenen zijn daarin overgebracht uit de kapel die tevoren op of bij Huis Weemselo stond. In die kapel werden de Bevervoordes begraven en die hun eigendom was. Vaak is van deze kapel gebruik gemaakt toen de kerk te Albergen werd gerestaureerd.

Het is echter de vraag, of jonker Berendt Christiaan wel het door hem nieuw opgebouwde of herstelde Huis bewoond heeft. In elk geval niet de meeste tijd, omdat hij, net zoals de meesten van deze tak van zijn familie, de havezathe in Westfalen bewoonde. Nadat hij in het jaar 1699 getrouwd was met Elisabeth A.Th.Fr. von Neuhoff, erfdochter van Wenge, Bönninghausen en Nienhoven, overlijdt hij in het jaar 1704. Hij heeft een zoon: Friedrich Christiaan Heidenreich Theodor van Bevervoorde tot Weemselo, geboren in het jaar 1700. Deze was burgemeester van Horstmar en Nienborg en woonde meestal op Haus Loburg. Hij was in het jaar 1744 getrouwd met Anna Angela von Asscheberg. Op zijn sterfdag op 24 januari 1768 nam hij als kind aan de toen nog geen twee jaar oud zijnde Friedrich Clemens Johann Nepomuk freiherr Von Elversfeldt. Hij stelde deze tot zijn universele erfgenaam aan, onder voorwaarde dat hij de naam en geslachtswapens Van Bevervoorde zou aannemen. Het is deze Friedrich Clemens, die de havezathe Weemselo perceelsgewijs verkocht heeft. Hij overleed op 9 februari 1835.

Het collatierecht van de havezathe had de eigenaar van Huis Herinckhave gekocht, die tevens eigenaar werd van een groot deel van de merendeels nog woeste veldgrond die daarbij behoorde. Ook had Huis Weemselo het recht van een eigen grafstede in de kerk te Tubbergen, waarin nog in het jaar 18096 Henricus Bloemen, pastoor te Tubbergen, aartspriester in Twente, werd bijgezet. Heel wat ruzies en procedures hebben de heren van Huis Weemselo gevoerd; bijvoorbeeld over het molenrecht en over het visrecht, 'die visscherye up dem gemeine Alberger Broicke', waaraan een eind gemaakt werd door het verdrag tussen de hierna genoemde partijen op 5 april 1519 gesloten. Daarbij moesten de conventualen van het klooster te Albergen tegenover de heren van Huis Weemselo verklaren 'up dem Waiter in dem gemeinen Alberger Broicke geene Vysschekoerven, Segen noch Waden und andere Visschegaren hebben, leggen ofte gebruicken sollen'. Welke erven en landerijen van ouds onder het Huis behoorden, is in verband bij het ontbreken van een archief niet gebleken. Zelfs geen afbeelding doet raden hoe eertijds dit Huis er uit zag.

Huis Wegdam

Een bezit met meerdere havezathen en toebehoren werd bij Leencharter van 2 maart 1450 door de bisschop van Utrecht overgegeven uit handen van Reynolt van Coeverden aan zijn broer Alof van Coeverden. Daaronder behoorde ook havezathe Wegdam in het richtambt Kedingen. Bij brief van het jaar 1455 verkopen 'Reinolt van Coeverden ende Belije syn echte huysvrouwe aan Meijster Geert van Randen, proobst te Oldenzaal, eene erfrente van 12 keurvorstengolden-riinche-guldens uit het erve en guet ten Wegdam en uit erf Sprokkelreve en Damminckbrincke, die hun erflicke guede sint'. Wolter van Coeverden tot Wegdam,

getrouwd met Henrica van Bevervoorde, wordt op 27 augustus 1495 beleend met de erven Johanninck en Roederkingh onder Uelzen. Hij overlijdt in het jaar 1505 of 1506.

Hun zoon Wolter van Coeverden wordt op 10 september 1506 met diezelfde goederen te Uelzen beleend. Hij was getrouwd met Anna van Hoevel, die als zijn weduwe voorkomt op 9 april 1546 in het huisarchief. Hun jongste zoon, Christoffel van Coeverden, erft Huis Wegdam, terwijl zijn broer Wolter Huis Scherpenzeel erft. Christoffel was getrouwd met Henrica van Haersolte op 6 oktober 1547. Haar werd bij charter van 15 februari 1562 door de provisoren en 'raedtluden der hillige kercke toe Goer geaccordeert daar erflick een banckstede daer sy een bancke op setten mach offte een stoelte inne toe slaen beneden op daet koer benevens onser liever vrouwen altaer'. Wanneer hij overlijdt hertrouwd zij op 16 februari 1565 met de Groninger edelman Wilke Entens van Menteda. Christoffel van Coeverden, in dienst bij keizer Karel V, is overleden te Sint Quentin (Frankrijk) omstreeks het jaar 1558.

Over hun nalatenschap ontstond ruzie tussen hun kinderen, die bij magenscheiding van 14 november 1588 werd bijgelegd. Hun oudste zoon Wolter van Coeverden werd daarbij Huis Wegdam toebedeeld. Deze was geboren in het jaar 1549 en werd op 12 oktober 1606 beleend met de helft van de havezathe De Leemcule, waarmee te voren zijn moeder beleend was geweest. Hij werd afgevaardigd naar de landdag in het jaar 1610. Op 29 augustus 1591 verkreeg hij van de Spaans gezinde Herman graaf Van den Bergh, in afwezigheid van de stadhouder Verdugo, een sauvegarde. Hij was in het jaar 1613 getrouwd met Anna van Warmelo en overleed omstreeks november 1628.

Van hun zes kinderen was de oudste en opvolger in het Leen Wegdam: Herman van Coeverden tot Wegdam. Hij was tevens door aankoop eigenaar geworden van Huis De Boschkamp onder Olst. Op 6 oktober 1609 was hij door prins Maurits aangesteld tot schout in het schoutambt van Olst. Hij werd op 28 maart 1618 beleend met het erve Roederkingh en in het jaar 1619 beschreven in de Ridderschap. In het jaar 1613 trouwde hij met Adriana Hetterschey, die aan zijn geslacht inbracht het belangrijke schultengoed Driverden, in de marke Driverden in Bentheim. Hem wordt bij resolutie van Ridderschap en Steden van 22 oktober 1618 verlof gegeven de ingezetenen van Twente en Haaksbergen een dienst op te leggen, om bouwmateriaal bijeen te brengen tot herstel van zijn voorhuis op Huis Wegdam. Hij overleed op 16 november 1628, waarop zijn weduwe, aan wie aanvankelijk bij familieakkoord toegestaan was 'het halve Huis ten Wegdam te weten die van het Sael en Saelcamer van boven tot beneden voor haar leven te gebruicken'. Zij pacht op 9 oktober 1650 van haar oudste zoon Wolter de halve havezathe Wegdam met de halve caterstede Spekenbroek voor honderd rijksdaalders per jaar. Zij hertrouwde met Lambert ten Dusschate te Goor en overleed op 16 juni 1670.

De laatstgenoemde Wolter van Coeverden tot Wegdam trouwt op 27 juli 1653 op Huis de Sadelhof te Schapen met Anna Margaretha van Ittersum tot Wolfshagen. Deze was een rijke erfdochter die van de kant van haar grootmoeder, een Van Asscheberg van der Ruyschenbergh, vijfendertig erven in het huwelijk meebracht. De erven lagen in het graafschap Lingen en behoorden onder de hof te Schapen aldaar. Over deze goederen en verschillende daarmee samenhangende rechten kreeg Wolter omstreeks het jaar 1660 moeilijkheden met de erfheren te Schapen. Zo protesteerde hij ertegen dat hij verplicht zou zijn op die hof een 'sadelpeerdt' te moeten houden (het verlenen van hulp met paard en wagen tegen een vijand) en dat hij de vierde garve als uitgang daarvan moest betalen en meer dergelijke. Eerst na jaren woordenstrijd voeren kwam het op 6 augustus tussen de partijen

tot een akkoord. Het akkoord is in druk uitgegeven achter het 'Hoffrecht von dem Sadelhoff zu Schapen gedruckt tot Enchuysen, in de Bonte Drucker Anno 1666'. Wolter had bij zijn trouwen reeds heel wat campagnejaren achter de rug (campagne: een veldtocht). Nog steeds is in het Huisarchief van Huis Wegdam zijn eigenhandig geschreven 'Memorie van eenige veltslagen ende belegeringhen' die Jonker Wolter van Coeverden tot Wegdam gedurende 'sijne diensten onder de Hessische en Croon Sweden' heeft bijgewoont. Waaruit hier in het kort:

Anno 1633 en 1634 onder de Hessen onder het regiment van Graef Jacob van Hanau ruyter geweesen als blijckt uit myn paspoort, in welken tijd van twee jaren bijgewoent den veltslach voor de stat Hamm tegen de Keys. Volckeren gelegen op de Weser en noch bijgewoent den slach in 't Stift Vulda voor Hirschfelt, gelijck mede verscheijdene plaatsen in 't Stift van Munster helpen innemen, oock bijgewoont de belegeringh van Nahuis en de stadt Coesfeldt helpen ontsetten, Recklinckhuijsen met een aenslach bestormt doch afgeslagen, oock de stad Hannau helpen ontsetten.

In het jaar 1635 was hij als pistonist te paard bij de Zweden, (iemand die een piston, dit is een blaasinstrument, bespeelt). Hij bleef er tot het jaar 1640 en woonde de slag bij Haselüne bij.

Ende die victory bevochten, ook in 't lager voor Turgau, alwaer ons dei Keys. Berenden sulx wij genoodsaakt waren naar Pommeren te gaan ende alsoo den vijant met groot pericel geeschappeert, dan de stad Lemgo veroverd, daarna bij Minden gevochten en het huys Petershagen aan de Wesel helpen innemen, waar den commandeur Kettler naar de stadt Neuerburch gevangen gebrach.

Een jaar na hun huwelijksdag verkoopt het echtpaar een achttal boerenerven, gelegen onder Tecklenburg. Het waren Lenen van de abdij van Werden en afkomstig van wijlen drost Albert van Ittersum. De koper is de graaf Van Tecklenburg en hij betaalt een bedrag van twaalfhonderd rijksdaalders en vijftien stuivers per stuk. En weer een jaar later (april 1655) verkopen zij de havezathe Wolfshagen in het land van Vollenhoven aan jonker Rutger van Haersolte van Westerveld (Westerfle, Westerflier) voor een bedrag van twintigduizendtweehonderdvijftig gulden. Tot dien tijd rustte op Huis Wegdam een jaarlijkse uitgang, gevestigd in het jaar 1460, van 'seven heerenponden op Petri te betaalen in het convent in der honnep (Ter Hunnepe)'. Verschillende hierop betrekking hebbende kwitanties van de rentmeester van het kapittel te Deventer uit de jaren 1640 tot 1649 zijn overgebleven. Maar op een losse aantekening staat, dat Wolter op 23 april 1658 heeft 'uijtgecolft de 6 goud gulden soe jaerlix gengen uijt die havesate Wegdam'.

In het jaar 1665 is Gualter jonker van Coeverden tot Wegdam gecommitteerde van de raad van de admiraliteit in het noorderkwartier en omstreeks het jaar 1676 is hij kapitein bij de cavalerie. Nog enkele losse aantekeningen van Wolter, nu uit de jaren van de invallen van bisschop Bernard von Galen met zijn leger:

In 't jaar 1665 ende 1666. Schaede soe ick onderschreven, gelede hebbe van die bisschoeppelicke troepen invasijen bedraget als folget:

- *mine biesten gefluchtet met 3 peerden int mastenbroek vertert voor een kleine tijd, dertig gulden;*
- *noch twee perden gefluchtet int noorderquartier ende het winter dar beholden, vertert*

an haver en hoy, tachtig gulden;
- *het haver foeren hen en wer, vijfentwintig gulden;*
- *noch een perd van vijf jaer afgenaemen, soe ick voor*
- *honderd gulden hadde gecoft tot Lingen, honderd gulden;*
- *noch an biesten en de schapen voor schaede, honderdertig*
- *gulden;*
- *ant huis geleden schaede ongefehr wel voor honderdtien*
- *gulden;*
- *an Imen geschadet, zevenenzestig gulden;*
- *fracht van 't fluchten van min goet op Swolle ende op Deventer aver die …, zestig gulden;*
- *an huishuir, vijfenveertig gulden;*
- *an brant, dertig gulden.*

En zo dient hij een nota in voor schadeloosstelling van zeshonderd tweeënzeventig gulden. Of hij het bedrag vergoed heeft gekregen is niet bekend. In het jaar 1679 maakt het echtpaar een testament op, waarbij zij tot erfgenamen nomineren:

Onse vier kinderen als Herman Hendrik (schrijver te Oldenzaal), Johanna Christina (later op Huis Harsseveld getrouwd), Johan Heidenryck en Albert Christoffer van Coeverden met alsulke restrictie als volget: to weten omme sonderlinghe ende ons dairtoe met vrienden off overweghende oirsaeken: onsen tweeden soone Johan Heidenryck sal hebben ende beholden die Havezathe Weghdam met allen sienen tobehoir, regten etc., daerbij het leengoet Speeckenbrinck een Lantschapsleen ende sulks voor eene summe van 12000 caroli gulden, daarvan uitkeerende aan sijne beide broeders en zusters elck eens die summa van 3000 caroli gulden en ook sal hij het erve Fluttert in Hengevelde synde een lantschapsleen bij ons aangecoft (30 Sept. 1668) en alsoo deylbaar bij ons an sich beholden voor drie duisent acht hondert caroli gulden onder de anderen te verdeelen. Bij versterf van Johan Heidenryck wordt gesubstitueerd ons jongste soone Albert Christoffel. Vorders tot profijt van onsen oudsten soone het erve Rerinck met Joncker Bentinck toe Brekelkamp gemeen hebbende… enz. .

Deze uiterste wil zou spoedig effect sorteren, immers op 29 december 1684 presenteert Anna Margaretha vrouwe van Ittersum, als weduwe van Wolter van Coeverden dit testament aan de richter. Als gerechtigde in de helft van de goederen verhuurt zij aan haar zoon Johan Heidenryck haar helft 'in huys en havesathe Wegdam', welk contract tot het jaar 1696 wordt voortgezet. Johan Heidenryck wordt op 2 april 1684 afgevaardigd naar de landdag, hij was in het jaar 1712 gecommitteerde in de generale rekenkamer van Overijssel en was getrouwd met Margaretha Elisabeth van Rensen. Waarschijnlijk verbouwde hij voor een groot gedeelte het ouderlijk huis, waarop de Bentheimer stenen met de jaartallen 1684 en 1689 wijzen, die zich tegenwoordig nog in de achterkant van het Huis bevinden. Men is geneigd te veronderstellen dat ze zich rijker rekenden dan ze waren. Tenminste, nadat zij in het jaar 1690 en volgende jaren telken van deze en gene kapitaal hadden opgenomen, waarvoor ze eerst enige landerijen onder Hardenberg verbinden en vervolgens ook hun eigen personen en hun familiegoederen. Zij verkopen in het begin van het jaar 1712 enkele van de boerderijen onder Schapen in Lingen: de grote Schultenhof voor zesduizend zevenhonderdvijftig caroli gulden en iets later in dat zelfde jaar nog eens elf van de daar gelegen kleinere erven voor een bedrag van vierduizendvijfhonderd caroli gulden. Johan Heidenrijck sterft op 18 juni 1722, zijn echtgenote was voor hem overleden.

Van hun zes kinderen volgt de tweede zoon, Arend Daniel, hem op in de Lenen. Deze wordt

op 12 november 1722 geadmitteerd, hij was getrouwd met Geertruid Lubbuina van Coeverden tot Rande. Hij laat in het begin van het jaar 1723 een nieuw bouwhuis op Huis Wegdam timmeren, waarmee wellicht in verband heeft gestaan, dat hij in hetzelfde jaar van de diaconie van de Mennonieten een bedrag van vijftienhonderd caroli gulden opnam met vierenhalf procent rente per jaar. Daarvoor verbindt hij zijn tweederde deel in het erve Fluttert. Pas in november 1733 houdt hij met zijn broers en zusters magenscheiding. Daarbij wordt hem toegewezen Huis Wegdam met omliggende gronden, verder de erven het Krooshoop, Speckenbrinck, Bom Hendriksplaatze, Lenen van de provincie, de Sprinkertsplaatze en het Fluttert in Hengevelde, een Leen van het Stift Munster. Daartegenover diende hij aan ieder van de vier anderen een bedrag van tweeduizend caroli gulden uit te keren. Het erve Mensing onder Elsen en de tienden daarvan, een leen van Huis Oosterhof, het erve Lowicks of Looks in Hericke en een leen van de abdij van Vreden komen aan de anderen. Ook neemt hij enige keren geld op, terwijl daarvoor het echtpaar en hun goederen worden verbonden. Hij overlijdt omstreeks het jaar 1748.

Van zijn nog minderjarige kinderen volgt Jan Heidenrijck van Coeverden tot Wegdam en de Groote Scheere hem op. Hij wordt op 22 maart 1755 naar de Ridderschap afgevaardigd en in het jaar 1755 of 1756 trouwt hij met Allegonda Isabella van Raesfelt. Ze kregen zeven kinderen. Ze bouwen een heel nieuw herenhuis, in de voorgevel is in steen hun beider geslachtswapens met het jaartal 1758. De achterkant was echter niet zo hoog als dat tegenwoordig het geval is. Jan Heidenrijck was raad van de admiraliteit in het college van Friesland en schijnt financieel een goed huwelijk aangegaan te zijn. Terwijl het echtpaar in het jaar 1758 hun eigen allodiale goederen en erven onder Hardenberg met een hypotheek verbinden, kopen zij op 16 augustus 1759 van de heren Mulert en De Machony de hof te Goor, een Leen van de provincie, voor een prijs van veertienduizend caroli gulden. Bij koopakte van 15 januari 1773 verkrijgen zij de havezathe Slangenburg onder Doetinchem met alle rechten en de Leenkamer van het Huis. Het was een Leen van het Huis Wisch van Adriaan Steengracht, Heer van Mooylandt. Ze betalen tweehonderdvijftigduizend Hollandse guldens en twintig stuivers. Voorwaarden waren dat er blijvend een hypotheek op gevestigd mocht blijven van honderdtweeëntwintigduizend gulden, het restant was in drie termijnen te voldoen. Wat de Heer van Huis Wegdam met deze koop voor ogen had, blijkt niet uit de archiefstukken. Hij noemt zich ook: 'tot de Groote Scheere', een havezathe in het kerspel Hardenberg, hoewel hij daarin zeker niet voor het geheel gerechtigd was. Zijn aandeel, hem waarschijnlijk door het huwelijk aangebracht, is opgeschreven op losse aantekeningen in het Huisarchief. De jaarlijkse ontvangsten uit die havezathe waren in het jaar 1799 negenhonderd tweeëntwintig gulden, in het jaar 1800 achthonderddrieennegentig gulden, terwijl het totaal van de ontvangsten in het jaar 1801 vijfduizendachtenvijftig gulden bedroeg. Jan Heidenrijck is overleden in het begin van het jaar 1789. Zijn weduwe passeert op 12 januari 1792 een magenscheiding met haar kinderen. Daarin komt het Huis Slangenburg niet meer voor.

Haar oudste zoon Arent Daniel van Coeverden tot Wegdam krijgt Huis Wegdam en de erven Krooshoop, Vinkers, Spekenbrinck, Den Boom en de erven Groot Averak en Klein Averak ofwel Scholten. Alle erven lagen in het gericht Kedingen, waarvoor Arent de boedel met een bedrag van vierentwintigduizend gulden lichter maakt. Arent Daniel, geboren in het jaar 1763, was in het jaar 1788 benoemd tot kapitein, werd op 7 maart 1789 naar de landdag afgevaardigd. Hij wordt door de provincie op 27 juli 1790 als nieuwe hulder ten behoeve van de gezamenlijk geïnteresseerden beleend met de havezathe De Scheere, bestaande uit drie distincte Lenen, (distinctie: fijne beschaving). Bij koninklijk besluit van 28 augustus 1814 werden hij en zijn wettige nakomelingen opgenomen in de Nederlandse adel. Zijn eerste vrouw, Jacoba H.A. van

Voerst tot Hagenvoerde, overleed op Huis Wegdam op 5 april 1849, zijn tweede vrouw te Neede in het jaar 1857. Uit zijn eerste huwelijk waren vijf kinderen, waarvan de vierde, Fosca Helena op het Huis Wegdam op 26 juni 1822 trouwde met Jeremias Meysjes, geboren te Amsterdam; hij was scheepsbouwmeester. Zij overleed op het Huis op 19 januari 1862.

Er hiermee raakte Huis Wegdam uit het geslacht Van Coeverden. Slechts korte tijd blijft het Huis in de familie Meysjes; de laatstgenoemde verkocht Huis Wegdam in april 1897 aan gravin Bentinck geboren Van Heeckeren van Wassenaer. Het landgoed, destijds ruim honderdnegenentwintig hectare groot, werd ondergebracht bij haar bezitting de havezathe Weldam.

Havezathe Wegdam was de laatste bezitting die het geslacht Van Coeverden bezaten. Eens 'een bekent out adellycke geslachte, van ouden ondencklicken en de jegenswoordigen tyden onder die Riddermatigen ende adelicken personen tot de Landdagen van Overijssel verscreven'. Eens hun wapenschild met devies: 'En dieu mon espérance et mon espée à ma défense' (1645) voerend op de slagvelden van Holland, Frankrijk en Duitsland. Eens gecommitteerd tot alle belangrijke commissies en hoge landsvergaderingen. Eens bezitters van vele oude hoge Huizen als Heeckeren, Stoevelaar, Scherpenzeel, Rande, Rhaan, De Boschkamp, Den Berg, Walfort, De Scheere, Hengelo en Wegdam; eens vermaagtschapt aan alle aanzienlijke geslachten. In onze tijd daalde dit geslacht, van Huis en hof verdreven, tot de kleine landbouwersstand af.

In een stille buurtschap, waar zelfs Craandijk niet doordrong, ligt daar in de onbewogen grachten zo vriendelijk het ouderwetse achttiende eeuwse Huis aan het verlaten voorplein, slapend tussen de eeuwenoude linden. 'Het is nog degelijk en goed onderhouden, alsof het wacht om morgenvroeg zijn vroegere jonkers te ontvangen. In het jaar 1900 was het binnenshuis kil en ongemeubileerd. De meubels en schilderijen van de laatste bewoners zoekt men er tevergeefs. Op Huis Warmelo kregen ze een goed onderkomen. Alleen een zestal fraaie Lodewijk XlV stoelen bleven in de lege vestibule staan..... alsof ook deze wachten', aldus Ter Kuile.

Huis Weldam

Huis Weldam was van oudsher een borchmanshuis, gelegen in de kerspel Goor. Een charter van het jaar 1389 'up Sunte Jacopsdaghe' (origineel in huisarchief Weldam) houdt de volgende schuldbekentenis in:

Ick Wolter van den Weldamme tuge met desen openen breve vor my ende vor myne erffgenamen dat ic hebbe gesaet en de sette to enen rechten onderpande dat goet ten weldamme in het gericht van kedingen met alle sine rechte als dat gelegen is Willeme Splinter en sine erffgenamen vor alsogedane schult als ick schuldigh was do dese breeff gegeven ware de he al up ene genamen hevert, voertmer so bekenne ic dat ic vor my ende myne erffgenamen, dat ic Willeme vorschreven ende sinen erffgenamen hebbe gevestet en de veste met desen breve dat he vercopen moge dat goet kevelhame met allen sinen rechte als dat gelegen is (om) deze vorsch. schult dar mede to betalne. Wet sake dat ene dar an ontbreke so mach Willem off syne erffgen. also vele holtes verkopen uyt den weldamme dat he dese schult mede betalne moge also veer als dat reken mach.

Waarom Wolter van de Weldamme zoveel schulden had gemaakt en waardoor hij zijn Huis

aan Willem Splinter moest afstaan, is niet vermeld. Ook niet waarom Willem en zijn erfgenamen zoveel hout uit het Weldam mogen verkopen om de schuld daarmee te vereffenen.

Het Huis Weldamme myt torve myt twyghe myt heide myt weyde met aller slachter nut ende myt alle synen olden ende nyen tobehoer also dat ghelegen is in der buerschap ghoer als voor een stychtes leen.

Zeker is dat Willem Splinter, 'onse man' eigenaar was geworden. Willem was een leenheer van de bisschop want het charter uit het archief verklaart: 'onse man ende makede met onser en synre hant als onse mannen wijsden dat recht'. In het jaar 1636 komen Christoffer Johan en zijn zuster Agatha Splinter voor als erfgenamen 'von dem Wolde' (Peckedam), van de Olydam en van de Grote en Kleyne Hedde. Op 24 november 1611 verkopen Wolter Splinter en Catharina van der Marck 'Eheluyden', aan Folcart van Frytma en Catharina Splinter 'Eheluyden':

Oere der verkopers toehorige alinge gerechte derde deyl van die havesaete und angehorige landerien so hoge als lege (leges zijn rechten geheven van officiële afschriften) van den Oelydam en hun derdendeel van die Grote en Kleine Hedde.

Een tweede charter van 23 augustus 1399 verklaart dat die dag waarop Willem Splinter voor bisschop Frederik van Utrecht verscheen:

Onse man ende makede met onser en synre hant als onse mannen wijsden dat recht was en hy schuldigh was te doen Grieten sinen echten wive dat goet geheten ten weldam met sinen tobehoren als dat gelegen is in den kerspele van ghoer te hebben, te besitten en vrylicke te gebrucke tot hoerre rechter lyftucht ende tot lyftuchten rechte alsoe lange als sie nae doede hoers mans vurschr. leeft; gegeven toe ghoer … enz. .

Zijn weduwe Griete hertrouwde met Andries van Hekeren, aan wie volgens charter van 6 november 1412:

Makede Griete voirs. Andries van Heker horen echten man tot synn rechter lijftuchte dat goet ten weldam in den kerspele van ghoer ende dat hinderhuys in den selven kerspel stichtsleen, item wynneking en weernsing in den kerspele van marcloe in der buerschap van stockem borchleen tot diepenhem.

Bij charter van het jaar 1415 op 'sunte tomaes avent ens heyligen apostels' verklaart het genoemde echtpaar te hebben verkocht aan Johannes Stycken en diens erfgenamen:

Dat erve en goet ten weldamme in der buerschap to ghoer myt torve myt twyghe myt heide myt weyde met aller slachter nut ende myt alle synen olden ende nyen tobehoer also dat ghelegen is in der buerschap ghoer als voor een stychtes leen.

Deze Johan Stycke of Edelsticke tot Weldam is omstreeks het jaar 1480 gestorven. Zijn dochter Judith of Jutte bracht in het jaar 1506 door haar huwelijk met Johan van Twickelo haar goederen in dit geslacht over. Hun verkorte huwelijkscontract (origineel in huisarchief Twickel):

Up ten veirten dinxedache nae sancti Jacobi dach apost: 1506. In den name Godes etc. … is

een wetlijck hilyck ghededichet und gesloten tusschen den Erbaren Johan van Twycklo drosten des landes van twenthe an de ene und juffer Jutten zaligen Johan Sticke dochter an die andere zyd; soe dat Johan vursz. hebben sall Jutten vorsc. tot enen echten wyve ende rechten beddegenoten nae (in)saten der hilligen kercke … und dar toe tot oure medegave und brudscat die helffte van den halven Zebelhuys-guede, mit den halven Hoff toe Bentloe, Wylmynck, Kemerlinck, 't same toe Bentloe, Oibertynck huysstede, dat halve langenyckink, die lose van Wanynck tsamen toe Stocum und die lose van Diepenbroucks guede un dat Vrede toe Reckthem, Ruetgerdinck, die Haer, Lodenck, dat halve Wegereef, den Oldenhoff toe Woolde, Bennynck, Eggerkinck utgescheyde die wanscappe un die pachtvercken un den denst van den voirsc. erven sal Juffer Elzebe van Middachten weduwe seligen Johan Sticken beholden soe lange sie levet. Oick is bededinght dat Elsebe vurs. mach eijkenholt houwen van de vorsc. erven en van noet is up den Weldam toe vertimmeren. Mede is bedeginghet dat Elsebe vursc. sal beholden ter rechten lyfftucht disse nabesc. guederen myt al oiren olden un nyen toebehoir alse den Weldam, twie erven in der Herschop van Borclo … und die maete mit dat guet binnen diepenhem gelegen alse den Peckedam und … etc..

Johan van Twicklo, bijgenaamd 'De Rijke' en zijn vrouw, die dus Huis Weldam in vruchtgebruik aan hun moeder moesten overlaten, hadden een zoon en twee dochters: Judith van Twickel en Agnes van Twickel. De zoon Johan overleed voor de vader. Agnes bracht door haar huwelijk in het jaar 1537 met Goossens van Raesfelt aan deze Huis Twickel met toebehoren. Judith trouwde even tevoren met Unico Ripperda en bracht Huis Weldam en toebehoren in diens geslacht. Volgens een verklaring van de richter van Delden van Sint Agnietenavond 1536 kopen Unecho Ryperda en jonkvrouw Jutten, zijn huisvrouw, ten overstaan van de richter, twee halve erven en goederen, genaamd Harbertinck in het kerspel van Delden.

Met Unico Ripperda (geb. 1503, overl. 10 juli 1566) treedt in Overijssel plotseling op een adellijk Gronings geslacht. Het geslacht neemt gedurende twee eeuwen een belangrijke plaats in de geschiedenis van Overijssel in. Zij voerden als wapen: op sabel (zwart) een ruiter op een galopperend paard, in volle uitrusting een degen zwaaiend, alles van goud. De helm van de ruiter is gesloten, het helmteken vertoont een draak van goud, met een halsband. Unico, de eerste Ripperda naar de Ridderschap van Overijssel afgevaardigd, noemde zich Heer van Dijkhuizen en Holwierde. Hij was drost van Salland, was in het jaar 1537 beleend met de havezathe Buxbergen en woonde vervolgens op Huis Weldam. Op Pancratiusdag 1537 werden tussen dit echtpaar en juffer Agnes van Twickelo 'eijn vrundelicke maechgescheit gededinckt'. Daarbij werd overeengekomen dat eerstgenoemden uit de ouderlijke nalatenschap Huis Weldam en het Wegerif, tevens enige erven onder Bentelo en Stokkum zouden krijgen.

Unico wordt als een verstandig en moedig man beschreven. Maar hij houdt, als zovelen van zijn geslacht, te veel van de wijn. Als hij teveel gedronken had, dronk hij warme wijnazijn, om zijn maag van het overtollige te ontlasten.

Doch kon ook sooberlijck leven, seggende op den eene dach soude men een osse verteeren, op den anderen een eij. Hij was geen viand van de Gereformeerde religie, hij heeft zelf neerstig in den bibel van Luther gelesen en heeft geen executie (tegen de ketters) willen laten doen.

Na de dood van Judith (23 november 1554) had hij een bijzit (vrouw met wie een man leeft zonder met haar getrouwd te zijn) op Huis Arkelstein.

Van zijn veertien kinderen erft de oudste vervolgens Huis Weldam: Eggerik Ripperda tot Buxbergen en 't Weldam. Hij was drost van Salland, getrouwd met Agnes van Ittersum. Ofschoon hij rijk was, leefde hij boven zijn stand. Zij behouden Huis Weldam niet, bij charter van 20 oktober 1568 dragen zij voor de rechter over aan hun broer Johan Ripperda en juffer Anna, 'syne echte Huysfrouwe: allsoedane getymmer unde verbeteringe als de Ed. Eggerich Ripperda und syne huysfrou vorsc. getymmert unde verbetert hebben up den Weldam… umme goede gunst unde waldaet bewesen unde gedaen'.

Van deze jonker Johan (geboren 1534) vertelt het geslachtsregister van de Ripperda's dat hij in zijn jeugd door een dolle hond werd gebeten maar genas en dat hij later een been brak bij de val van het paard, dat hij van zijn zwager Chr. Scheele gekocht had. Hij was met Eggerich met eigen gevolg van negen paarden bij de deputatie uit Overijssel bij het aanbieden van een geschenk. De aanleiding was het huwelijk van koning Philips met Anna van Oostenrijk, waarbij een gouden beker en een gouden lampet werd geschonken. Later werd hij lid van de Raad van State te Brussel. Hij was getrouwd met Anna von Viermundt, dochter van Ambrosius von Viermundt tot Odink en Vrede van Mordien. Hun goed bewaard gebleven huwelijkscontract met veertien uithangende gave zegels, werd opgemaakt op 20 januari 1568. Van haar afkomstig is ook de op het Huis Weldam bewaard gebleven eikenhouten gothieke kist of truhe, versierd met de wapens van haar voorvaderen: Crasstroft, Hackfort, Haetzfelt, Wulf en Nagel. Jonker Johan maakte op Huis Weldam de rampen van de Tachtigjarige oorlog mee. Hij moest derhalve telkens hof en land ontruimen. In de Rekeningen van de Confiscatien, gelegd op de goederen van de opstandelingen tegen de Spaanse koning, van de jaren 1582 en 1583, in de tijd dat stadhouder Verdugo met zijn troepen bij Goor lag, onder meer:

Johan Ripperda, Thuys Weldam mit daer omliggende landerijen soe hoij als boulanden, mit oick d'olymolen sinnen, vermitz deselve buijten an den wech gelegen, durch krijchsfolck, suyteler en de anderen, soewal gedurende die belegeringe van Lochum als oick door die lanckwylige inlegeringhe der ruyteren binnen Goer, bij den Ontfanger nijt genoten, soe doch oick die landtheer in den Stift Munster resideerende, 't koren omtrent den huyse gewasschen, allet soe bij den krychfolcke nyet verneelt, met gelegenheyt ende getrouwe assistentie van dieneren, soe hie allenthalve in den lande, tot synen wille hadde laten wechfueren.

In die Rekeningen staat verder dat jonker Johan in het jaar 1584 in het Stift Munster binnen Vreden resideerde. In het jaar 1585 was hij 'weder bij sijne guederen gecommen', in het jaar 1586 verbleef hij weer in het Stift Munster, terwijl die Rekeningen van hem en van Jacob van Coeverden van het jaar 1581 vermelden:

Van heure havesathen unde behuysinge afgetoghen ende heure residentie binnen den Stifte Munster genomen, verzitz cryges ontroerte ende andere dagelijcxe vervallende beswernisse.

Toch sterft Johan op Huis Weldam op 15 april 1591 en wordt in de kerk te Goor bijgezet. Zijn weduwe komt nog in het archief voor in het jaar 1602.

De oudste van hun elf kinderen en opvolger in de Lenen van zijn vader was Unico Ripperda tot Weldam. In het jaar 1601 was hij nog canunnik (domheer of stiftsheer) in Deventer. Volgens een eigenhandige notitie in een oud pachtboek:

Anno een dusent ses hundert en veer hebbe Ick Unico Ripperda tot Weldam in Junio tho der Ehe genamen Catharina van Vorst, dochter van Elbert van Vorst tho Schoonderbeeck in Veluwe tho

Putten gelegen. Anno 1605 is min frouw Catharina van Vorst verlost up saterdach wesende den 13 Augusti den morgen tusschen drie en vier ure wesende een junge dochter is. Min frouw is den dinsdach dar na wesende den 16 Augusti den namiddag tho twee uren gestorven.

In februari 1608 hertrouwd hij met Anna de Vos van Steenwijk en in september 1621 trouwt hij met Agnes Ripperda van Vorden. Ten behoeve van deze laatste bepaalt hij op 10 september 1624 ten overstaan van de schepenen van de stad Deventer, dat wanneer zij hem mocht overleven, zij van al zijn goederen de lijftucht zou genieten. Zijn uiterste wil van 12 oktober 1624 houdt in, dat na zijn dood zijn zoon Jan Ripperda bij de boedelverdeling vooruit zal hebben 'dat Huys ende Havezathe ten Weldam'. Hem wordt op 19 september 1627 door Provinciale Staten toegestaan zich onder sauvegarde (sauver: bescherming) van de vijand (Spaanse koning) met zijn familie naar het platteland te mogen begeven. Hij nam zijn residentie op Huis Weldam, terwijl hij ontslagen wordt van de eed, waarmee hij 'deze provintzie in regard van zijn comparitie tot landdagen is verplicht'. Een week te voren was hem vanuit Brussel een vrijbrief van Isabella Clara Eugenia, de infante (prinses van het koninklijk huis van Spanje en Portugal) van Spanje, toegezonden. Daarin deze verklaart:
Dat wij… mitz dezen in onse besundere bescherminge en de sauvegarde nemen Unico Ripperda tot Weldam, denselven consenteerende ende gunnende dat hij met syn huysgesin en de bagagie hem sall mogen transporteeren opt Huys Weldam in Twenthe gelegen en aldaer onder contributie van Syne Majesteit blijven woonen; hem verghevende alletghene dat hij misdaen ende misbruijckt mag hebben, ter oorsaecke dat hij op de landdagen van Overijssel gecompareert heeft, ende in het collegie aldaer, alsmede in de admiraliteijt tot Amsterdam gedeputeert geweest.

Op het verzoek van Unico Ripperda toe Weldam, verklarende dat hij in pandschap had de molen te Diepenheim voor het bedrag van negentienhonderd caroli gulden, dat deze molen in de nacht door kwaadwillende lieden in brand is gestoken, nadat hij tevoren meer dan duizend caroli gulden daaraan had besteed, derhalve verzoekt hij dat, naar inhoud van de pandbrief, de molen op kosten van het landschap weer wordt opgebouwd. Besluiten Ridderschap en Steden op 17 maart 1631 dat, daar ze bij de tegenwoordige tijdsomstandigheden het bouwen van een nieuwe molen op kosten van het landschap niet goedvinden, dat de verzoeker:

Die wynt ende het recht van de moelle te diepenheim soe als hij die in pantschap possideert (possessie: bezitting) erflyck geaccordiert (overeenstemmen) wordt. (register van charters van het oud-archief van Kampen door Nanninga Uitterdijk)

Alleen uit zijn tweede huwelijk bleven kinderen in leven. De oudste van deze, Johan Ripperda, wordt op 18 maart 1638, na het overlijden van Unico, door de provincie Overijssel beleend met:

Ten Weldamme met syn toebehooren en het onder den olden toebehoor van ten Weldamme gereputeerd (reputatie: bekend staan) staande erve dat Hinderhues in de heerlijkheid Diepenheim gelegen; Hermoldink onder Borculo, voorts met Lange Nickinck onder Stokkum, Loedink toe Elsen, de Maete als een Borchleen van (Huis) Diepenheim, Waninck en de Adelinck kerspel Marckelo, Caetelink onder Neede, dat Moerwinkel onder Goor, Herberdinck in het kerspel Delden tot een borchleen tot Goor, het erve de Horst in kerspel Goor, benevens eenige tienden.

Bovendien had jonker Johan in het jaar 1637 een derde deel aangekocht in de havezathe

Olydam, terwijl hij in het jaar 1648 het resterende tweederde deel aankoopt. Sindsdien is dit landgoed met het huis Weldam één gebleven. Ook zijn er in het Huisarchief verschillende koopbrieven uit de jaren omstreeks 1640, waardoor verscheidene erven en maten bij het Weldam gevoegd werden. In het jaar 1646 trouwde hij met Sophia Margaretha van Raesfelt, dochter van het Huis Twickel. Ze overleed reeds op 12 oktober 1647, na een zoon te hebben gebaard: Unico, geboren 29 januari 1647.

Reeds voor zijn huwelijk was jonker Johan begonnen met het oude Huis, waarvan men nu nog de resten kan nagaan in de oostelijke zijmuur, voor een groot gedeelte te vernieuwen. Op een sluitsteen, aangebracht in een toog boven een poortje in de westelijke zijvleugel, staat het jaartal 1645. Op het betoog van Ripperda aan Provinciale Staten, dat hij zich heeft voorgenomen heeft Huis Weldam van 'eenige nieuwe timmerage ' te voorzien en dat hij daartoe enige diensten van de meiers van de provincie nodig heeft. En wat hij bij dezen verzoekt, het wordt hem op 28 november 1644 toegestaan, waartoe de rentmeester van Twente nader orde zal geven.

Heel het vrolijke front, opgetrokken van Bentheimer steen, doorbroken met platte pilasters (uit de wand uitstekende vierkante pilaar) en versierd met gebeeldhouwde festoenen (slinger van groen en vruchten) en ionische kapiteel (bovenste gedeelte van een zuil met krulversiering) is uit deze jaren. In het frontispies (versierde driehoekige gevelbekroning) boven de ingang plaatste de bouwheer de initialen van zijn jonge vrouw, met wie hij zo kort was getrouwd: S.M.R. (Sophie Margaretha van Raesfelt). De vooruitspringende vleugels zijn in de laatste jaren van de zeventiende eeuw ervoor gebouwd door Unico baron Ripperda tot Weldam en Olidam. De wapenstenen met de jaartallen 1676 en 1681 zijn in latere tijd uit de naastgelegen bouwhuizen overgebracht. Waarschijnlijk dateren de vleugels uit het jaar 1687, naar af te leiden is uit de gegoten ijzeren haard met dat jaartal. De haard bevindt zich op zijn oorspronkelijke plaats in de westelijke voorbouw. Op een tekening van De Haan is te zien dat aan de achterkant een torentje was. Uit de tijd van Unico dateren waarschijnlijk de twee kleine kanonnen op rolpaarden. Ze werden uit de gracht opgevist en staan nu aan de ingang van het met een palmhaag omzoomd dijkje (1910), waar vroeger een zware ophaalbrug stond. Op 30 september 1653 overleed de bouwheer als drost van Twente. Scheele schrijft aan Jan de Witt op 18 oktober 1653:

De Provincie van Overijssel heeft gedurende deese vergaderinge bij afsterven verlooren den Heer Johan Ripperda, Drossaert van Twenthe, een Heere van goede maximes en sincere intentien tot het beste voor het lieve vaderlandt, dewelcke bij die goeden beclaecht wordt.

Zijn enigst kind volgde hem op: Unico baron Ripperda tot Weldam en Olidam, afgevaardigd naar de landdag op 2 mei 1671. Hij liet niet alleen de beide vleugels aan het hoofdgebouw bouwen, maar ook de bouwhuizen, neerhuizen werden ze destijds vaak genoemd, die het voorplein begrenzen. Tevens bouwde hij tot algehele afsluiting van dit plein het nog bestaande statige hekwerk tussen massieve stenen palen. Op de pilaren van de inrit pronken stijlvolle zandstenen vazen. Op de een de wapens van Ripperda, Ripperda van Schaden en Clant met Oosterwijtwerd als hartschild. Op de andere pilaar die van Ripperda, Raesfelt, De Vos van Steenwijk, Munster en Weldam als hartschild.

Hij was getrouwd met Margaretha Elisabeth Ripperda, erfdochter Van Wijtwerd, hij werd op 23 oktober 1692 drost van Twente. Het schilderij met zijn afbeelding hangt in de grote achterzaal van het Huis naast dat van zijn vrouw. Hij overleed als laatste van zijn tak op 22

april 1709 en werd bijgezet in de familiegrafkelder in de hervormde kerk te Goor. Hij liet ter ere van hem en zijn voorzaten een monumentale poort in zandsteen in die kerk oprichten met uitvoerig opschrift en gekroond door hun wapens en rijke trofeeën. Het monument werd omstreeks het jaar 1910 door de toenmalige bewoner van Huis Weldam gerestaureerd.

Zijn huwelijk bleef zonder kinderen. Daarom had Unico bij testamentaire beschikking van 22 maart 1709 over al zijn goederen aangesteld zijn neef Maurits Carel Ripperda tot Vorden en diens wettige nakomelingen, tot universeel erfgenaam. In geval deze eerder zou overlijden zou de nalatenschap komen aan Unico Willem graaf Van Wassenaer, Heer van Twickel.

Alles met expres verbod om eenige dezer goederen te mogen verkoopen, almede in omni casu van de havesaete het Weldam in veertien jaar geen eikenhout te mogen slaen.

Op 12 juni 1709 had de opening van het testament plaats en volgde de aanvaarding door de eerstgenoemde fideï-commisris (fideï-commis: erfstelling waarbij de vererving in meer dan één generatie wordt vastgelegd, erfstelling over de hand) erfgenaam. Neef Maurits Carel Ripperda tot Vorden, geboren 9 september 1695, verschreven in de Ridderschap van Zutphen, trouwde in augustus 1724 met Anna van Lintelo, erfdochter Van de Eese, welk huwelijk kinderloos bleef.

Uit een proces, gestart onmiddellijk na de dood van Unico, in het jaar 1751, blijkt dat Maurits samen met de weduwe van Unico zich niet hielden aan de gestelde termijn voor de houtkap. Deze als in 'tugt desselfsnagelatene goederen besittende', wellicht al direct na de termijn van veertien jaren, 'notabele partijen hout op 't Weldam gehouwen en verkogt hebben o.a. eene acht duizend eikenboomen tot Palissaden voor de versterking der Stad Deventer en ten deele gebruickt tot de Vordensche molen, Spitholter Brug en de Brug op de Ehze, waertoe gemelte Tugtenaerse en Erfgenaem onbevoegt waren', en wel tot een bedrag getaxeerd op zestienduizend vierhonderdnegenenveertig gulden.

Na het overlijden van Maurits Carel Ripperda wordt op 19 juni 1751 door diens weduwe het fideï-commis overgedragen, overeenkomstig het testament van het jaar 1709, aan de graaf Van Wassenaer. Uit het zo net genoemde proces blijkt ook, dat in deze tijd het Huis lange tijd verlaten was. 'Eene spoedige ontruijminge van Huyse t Weldam was noodzakelick omdat hetselve sedert omtrent twaalf jaaren onbewoond geweest is en vrij vervallen'. Uit een verslag van 17 mei 1754 van taxateurs:

Beroepen geworden om het hoogadellijke Huis Weldam te besigtigen en over het bevinden schriftelijke relatie te doen, mede wat daer an gerepareert moet worden en begrooting van kosten te formeeren.

Conclusie van de taxateurs:

So hebben wij bevonden eerstelick dat de mure an de gragt voor 't huys meest is overgeweecken en reeds boven dieswegen afgenomen is en van agteren los gegraven om niet geheel in de gragt te storten; ook het Hoofd van Bentmer steen onder de brugge geheel overgeweeken en dreigt in de gragt te vallen;
De Houten Brugge voor 't Huys geheel defect bevonden en kan niet gerepareerd worden, hoofdbalken, slijen en planken vergankelijk en vervuylt; Rondsom het geheele Huys aan het fondament eenige steenen uitgeweeken sijn; So hebben wij het plafond in de Eetsael voor een

gedeelte afgevallen bevonden.
Verder overal noodwendige reparatiën aan de daken en muurwerken. Het geheele dak van 't Huys waer veel kort gevroren pannen bevonden, moet voor een gedeelte verhangen en niews gestreken worden en overal met loot belegt, beloopende de noodsakelijkste kosten van een en ander: 2790 gulden.

Unico Wilhelm graaf Van Wassenaer tot Twickel is geboren in het jaar 1692. Hij is ambassadeur van de Staten in Frankrijk en getrouwd met Dodonea van Goslinga. Hij overlijdt in Den Haag in het jaar 1766, in zijn bezit opgevolgd door Jacob Jan graaf Van Wassenaer van Obdam tot Weldam. Hij overlijdt kinderloos in december 1779. Op zijn beurt opgevolgd door zijn broer: Carel George graaf Van Wassenaer. Deze laatste, getrouwd met Jacoba Elizabeth vrouwe Van Strijen, werd door familieleden voor het gericht van Delden gedaagd. De jonkers Van der Capellen diskwalificeerden hem als fideï-commisairs en erfgenaam van de Weldamse goederen. Hun betoogden dat zijn vrouw weliswaar afkomstig was uit een zeer aanzienlijke burgerfamilie maar 'niet uit eenen wel gequalificeerden adel'. Volgens hen zou het testament van het jaar 1707 tekort gedaan worden, indien haar man Huis Weldam in bezit nam. Veeleer moesten zij, de eisers, aangemerkt worden als erfgenamen van de met name in bedoeld testament genoemde Unico van Munster en Surenberg. Die was immers al voordien kinderloos overleden. Op grond van een en ander eisten zij de gehele nalatenschap op. In het jaar 1810, dus dertig jaar later, was de procedure voor de rechtbank van Eerste Aanleg te Almelo nog in behandeling. De definitieve uitslag is niet bekend maar het feit is dat het geslacht Van Wassenaer en hun opvolgers in het bezit van het huis Weldam zijn gebleven.

Of dit toen wel in het belang van het huis en zijn omgeving is geweest is niet waarschijnlijk. De hoge Hollandse heren verbleven weinig in Twente en woonden dan op Huis Twickel. Het onderhoud en de administratie van de Weldamse goederen lieten ze aan anderen over. Zo werd het Huis meestal verhuurd. Alleen in het jaar 1801 werd het Huis een korte tijd bewoond door Jacob Unico graaf Van Wassenaer. Vanaf het jaar 1802 tot 1830 werd het Huis verhuurd aan M. van Scheltinga, gehuwd met barones Du Tour. De barones is op Huis Weldam overleden. Ze was de laatste die in de grafkelder van het Huis in de hervormde kerk te Goor werd bijgezet. In de jaren tussen 1832 en 1836 werd het Huis verhuurd aan Van Nahuys. En van het jaar 1837 tot 1839 werd het Huis verhuurd aan Arntzenius, stichter van de firma Jannink en Arntzenius te Goor. Tussen de jaren 1870 en 1878 was Huis Weldam bewoond door baron Van Hardenbroek tot Bergambacht.

Met het jaar 1879 kwam een nieuw tijdperk voor het Huis aan, één van grote opleving en aanzien. Toen werd het Huis bewoond door Maria Cornelia barones Van Heeckeren van Wassenaer en Twickel, eigenaresse van de Weldamse goederen. Zij was getrouwd met Willem Carel Philip Otto graaf Van Aldenburg Bentinck en Waldeck-Limpurg, Heer van Middachten en Gaildorf. Hij was geboren te Frankfurt op 28 november 1848. Sinds die tijd woonde de grafelijke familie geregeld in het Huis Weldam.

Ten behoeve van een doelmatige inwendige inrichting werd het uitbouwsel aan de achterkant weggenomen en het slanke torentje aan de westelijke zijkant tot boven het dak opgetrokken. De heer des Huizes ging, na jarenlang de plannen overwogen te hebben, in het jaar 1897 over tot de bouw van een zware vierkante bijbouw in de vorm van een toren. Bang, dat een tweede aanbouw nodig was van dezelfde afmeting, die het totaal mogelijk te erg zou overheersen en onderdrukken, werd in het jaar 1899 de eerste steen gelegd van een in achtvorm opgetrokken toren. De toren is geïnspireerd door de vormen van het bekende torentje op het Haagse

Binnenhof. Bij het ontwerp en de uitvoering van beide werken werd graaf Bentinck bijgestaan door Hugo A.C. Poortman, administrateur van Huis Weldam en door W. Samuel Weaterley, architect te Londen. De architect karakteriseerde beide scheppingen, die zo goed harmoniëren met het oude gedeelte: 'the he tower and the she tower'. De inwendige inrichting van het huis werd naar de moderne eisen gewijzigd en rijk gemeubileerd. In de vestibule hangt een schilderstuk met de afbeelding van koning-stadhouder Willem 111. Gedurende de negentiende eeuw grensden aardappelvelden en boomgaarden aan de grachten. Maar met de komst van de Bentincks werd dit veranderd. Onder leiding van Poortman, de administrateur, werd de omgeving herschapen in een stijlvolle aanleg volgens de Franse stijl naar ontwerp van André Lenôtre. Het is een prachtig zeventiende eeuw geheel geworden.

Nog een enkel blik in het oude Huisarchief. De bezitters van de havezathe waren (en zijn nog in 1910) borchmannen van Goor en Diepenheim. Johan Ripperda had in het jaar 1643 het markerichterschap van de marke Stokkum, met de waardelen die daartoe hoorden en die van Huis Weldam, als erfelijk leen van de provincie ontvangen. Bovendien waren de heren van Huis Weldam markerichters of goedsheren in de marken Middendorp, Stokkum, Hengevelde, Weddehoen en Cottwick. Als zodanig konden zij in deze marken hun invloed laten gelden. De invloed was hun vanwege het grootgrondbezit wel verzekerd. Na Huis Olydam werd de aangrenzende havezathe Huis Kevelham waarschijnlijk omstreeks het jaar 1690 bij Huis Weldam gevoegd. Als laatste werd in het jaar 1897 Huis Wegdam bij Huis Weldam gevoegd. Volgens een 'Aangifte ofte Specialisatie van Erven' van 24 augustus 1793 behoorden bij havezathe Weldam de navolgende goederen en rechten:

- *Het Averbebeeke onder Boekelo;*
- *Het Nijhuis onder Boekelo;*
- *Het erve Busch onder Usselo, geeft een bloedtiende, een schepel rogge en aan hoendergeld twaalf stuivers;*
- *De Helmer onder Usselo, is tiendbaar, geeft miscoorn, een schepel rogge, hoendergeld zes stuivers;*
- *De Blikkert onder Usselo;*
- *Het erve Weldam of het Zweerink, een boerenerve onder de vrijinge van Huis Weldam gelegen en is bezwaard met een uitgang van een magere gans;*
- *Enige hooi- en weidelanden;*
- *De Hackermeeden;*
- *Het erve Modder onder kerspel Goor, een leen van de provincie;*
- *Het Rommelder, idem;*
- *Het Groot Kevelham, idem, geeft een uitgang van twee spind rogge;*
- *Het Klein Kevelham, idem, geeft een uitgang van een spind rogge;*
- *Het Hoogehuys, in kerspel Goor*
- *De Olijslagen, kerspel Goor;*
- *Huis Olydam, met zijn toebehorende landerijen, is een leen van de provincie, geeft een uitgang van een schepel gerst, in kerspel Goor;*
- *De Bruil onder kerspel Goor;*
- *Roesink onder kerspel Goor.*

Verder worden in dat stuk nog genoemd:

12 erven onder Stokkum, 4 onder Hengevelde, 3 onder Diepenheim, 2 onder Langelo, 8 onder Wiene, 1 bij Geesteren en 1 bij Gelseler en tenslotte ¼ part in de Oostendarper Mole

(Grevenmolle) bij Haaksbergen'. In het jaar 1910 behoren bij Huis Weldam: vijfenzestig boerderijen, voorts tweeëntwintig gebouwen en woningen, waaronder een kapel, gelegen aan de Rijksgrindweg van Diepenheim naar Goor, een evangelisatielokaal, twee eigen boerderijen, werk-, paarden- en wagenschuren, een toren onder Hericke: de Belvedere, opgericht gedeeltelijk ten behoeve van de graadmeting, verder nog woningen voor beambten en jachtopzieners. Het geheel omvat ruim duizend negenhonderdachttien hectare.

Huis Weleveld

Bij charter van Poncianusdag 1206 verklaart bisschop Dirk van Utrecht op verzoek van Frederik, abt van het convent van Ruinen, Drente (abba de Rune), dat deze aan het Sticht enige bezittingen van de kerk te Ruinen overdraagt. De bezittingen lagen onder Steenwijk. Zo ook wordt de conventskerk van Borne met de daartoe behorende rechten overgedragen en alle andere tienden van de kerk zowel onder Zenderen als bij Almelo. Doel was om te ruilen tegen andere in Drente gelegen goederen.

Contradit nobis Ecclesiam de Burgunde cum omni iuris et reddituum integritate, qua ipse es habuerat. Decimam quague duarum domorum in Pleist et alias decimas, quascumque habuerat Ecclesia sua, sive apud Suideren, sive apud Almelo.

De bisschop droeg dit nieuwe bezit in Leen op aan de heren van de vrije Heerlijkheid Ruinen. Daarbij behoorde ook Huis Weleveld, in het schoutambt Borne. Het Huis zou tot de Franse revolutie een achterleen van het Sticht blijven, ook al ging de Heerlijkheid Ruinen achtereenvolgens over aan de bisschoppen, aan de koning en dan aan de Provinciale Staten van Overijssel als Leenheer. Volgens Fahne kwam uit het dynastengeslacht Van Ruinen een zijtak: Van Weleveld.

(…) dat vorghenomde goet solden holden van Johanne van Runen unde van sinen erfghenamen tod al den rechte als vorscreven is wante dat goet van rechter brodersceidinghe hergekomen is.

Zij voerden evenals Van Ruinen een in tweeën gedeeld schild, beneden op blauw veld drie zilveren rozen en boven in zilver een rode wolfskop met zilveren halsband.

Een overlevering zegt dat die zijtak omstreeks het jaar 1300 op de hof te Weleveld, ter plaatse waar de tienden moesten worden ingebracht en de hofhorige meiers hun hofplichten vervulden, het eerste Huis of spijker bouwden. Bewijs geeft het charter van 31 oktober 1353:

Ick Johan van Welevelde doe kundich allen luden de desen breef set of horet lezen ende betughe openbare dat ick van Johanne van Rune untfangen hebbe met hande unde met munde in broder sceidinge unde in denstemannestat to verherwedene met dreen punden den Hof to Welevelde, dat luttike Hilsdore, dat Storkeslo, dat hus tor Beke, dat hus tor Hare, dat goed to Bertoldinck, unde dat Veldhus to Hertmen, met al oren toebehorene, also dese gude beleghen sin in den kerspele van Borghunden; vordmer do en kennich met desen breve dat ich unde mine erfghenamen dat vorghenomde goet solden holden van Johanne van Runen unde van sinen erfghenamen tod al den rechte als vorscreven is wante dat goet van rechter brodersceidinghe hergekomen is, uitgesproken af argelist; in een orkunde deser dinghe so heb ich Johan van Welevelde vorscreven min ingezeghel an desen breef gehanghen; ghegeven int jaar unser Heren drehundert dre unde viftich up alle Godes Hylighen avende.

Van Doornick stelt of dit charter wel op Zenderen en Almelo betrekking heeft. Dit bewijs betreft een verwerving uit een broederscheiding; het is niet onmogelijk dat in dit charter de scheiding in het geslacht Van Ruinen ligt. Johan noemde zich vervolgens Van Welevelde. De herinnering aan het stamhuis bleef, het geslacht Van Weleveld en hun opvolgers bleven eigenaar van het erve de Oldewoning en de tiende uit de Oldegaarde, gelegen in de marke Dwingelo (Drente). De goederen werden door hen in Leen uitgegeven. In het jaar 1457 ontvingen de heren Van Weleveld nog van de bisschop als Leen: de erven de Alvinckhof en het Catte of Kaete, gelegen in de buurtschap Zenderen. Aan kleinzoon Johan van bovengenoemde Johan van Weleveld werd in het jaar 1437 door bisschop Rudolph van Diepholt in pand gegeven de burcht en stad van Enschede, tevens alle nog niet verpande bisschoppelijke inkomsten uit Twente. Diens zoon Gerrit van Welevelde is landrentmeester van Twente in de jaren 1484 tot 1494. Uit het huwelijk van Gerrit met Sophia Mulert kwamen vier kinderen: Seyno, Zelijen, Jan en Anna. Jan was getrouwd met Willemina van Rutenberg van den Grimberg.

Anna was de laatste van haar geslacht en bracht met haar huwelijk in het jaar 1521 de havezathe over aan Sweder Scheele, uit het riddermatig geslacht Scheele te Osnabrück. Deze is bij de huldiging van keizer Karel V in het jaar 1528 onder de afgevaardigen van de Ridderschap van Overijssel. Zijn zwager Jan van Welevelde en schoonzuster Willemina van Rutenberg van den Grimberg procedeerden in juli 1533 tegen hem over de havezathe Weleveld. Daarop volgde een vonnis, inhoudend dat Seyno en zijn zuster voor hun kindsdeel gerechtigd waren in de havezathe 'totdat zij naar landrecht er uitgesleten worden'. Deze procedure tussen hen en Anna van Weleveld, die intussen weduwe was geworden, wordt op 31 augustus 1533 in de minne geschikt bij uitspraak van zes 'moetzoenslieden'. Sweder Scheele is dus voor augustus 1533 reeds overleden. In dat jaar werd Anna met haar familiegoed beleend en in het jaar 1547 opnieuw. Toen kwam er een nieuw Leenheer op Huis Ruinen: Henrick van Munster.

Anna en Sweder hadden twee zonen (Jasper en Christoffel) en drie dochters. De oudste Jasper of Casper, kreeg uit de nalatenschap De Scheelenburg bij Osnabrück, waar hij in het jaar 1578 overleed. Aanvankelijk hield hij de onder Zenderen gelegen goederen ongedeeld aan met zijn jongere broer Christoffel. Beiden komen zij voor in het markenboek van Elsen in het jaar 1562 als mede-erfgenamen van De Grimberg vanwege Van Rutenberg. Jasper werd als oudste zoon op 14 april 1550 met de havezathe Weleveld beleent. In deze leenopdracht wordt niet het vanouds daarmee verbonden erve Bertholdinge genoemd. Dit erve gaf de Heer van Ruinen op 23 mei 1551 bij afzonderlijke leenbrief aan Herman van Welevelde, na de dood van diens vader, Seyno van Welevelde.

Bij magenscheiding van het jaar 1555 viel Huis Weleveld en toebehoren ten deel aan Christoffel Scheele. Bij charter van 20 mei 1557 werd hem door de koning uit handen van Jasper overgedragen: de Alinckhof, het Kaete, de tienden over Wyssinck en Berndinck, allen onder Borne gelegen. De merkwaardige man, geboren in het jaar 1528, trachtte direct 'als erffgeseten uf Welvelt en oversten Kerkraet der Borner-Kercken de nieuwe religie naar de confessie van Augsburg' in het kerspel Borne door te voeren. Het gevolg was dat reeds voor de onlusten een pastoor te Borne was, die 'derselver lehr geneget gewest enn het secrement under beider gestalt uithgedelet gehadt'. Zijn opvolger werd daarom lastig gevallen en werd door Scheele, die 'bi solcher Religion geboeren und ertagen was' in bescherming genomen. Hij had alle burgers van het kerspel bij elkaar geroepen en gevraagd 'off jemant an siner Lehr offte Levent ichtes wat tho straffen had.' Allen verklaarden over hun pastoor zeer tevreden te zijn. Derhalve vroeg Scheele of men 'mehr gedachten Pasthoer tho Borne als einen wolgelerden trowen diener deser kercken fredelich setten und bliven laten mocht'. Christoffel was

achtereenvolgens naar school gegaan te Osnabrück, Emmerik en Hannover. Hij hoorde zelfs samen met zijn broer Jasper te Wittenberg aan de voeten van Luther diens leer aan. De leer van Luther zou hij zijn leven lang belijden, niettegenstaande de leer van Calvijn in Twente (en elders in de republiek) algemeen werd. Hij werd daarom geplaatst op de 'Lijst van Co. Ma. vianden, rebellen en anhengeren van den Princen van Oraengen'.

In een oud handschrift in het huisarchief van freiherr Von Scheele op Scheelenburg staat met betrekking tot Christoffel dat eens diens schoonvader Unico Ripperda op bezoek kwam op Huis Weleveld. Ripperda vond er de schrifturen van Luther. Hij heeft toen gezegd:

Soone deze boeken durft gij niet laten sien hier te lande als de Spaansen tot uwent sullen sijn gekomen'. Want deesen handel was groot; maar hij (Ripperda) was geen viand van de Gereformeerde Religie, heeft zelf neerstig in den bibel van Luther gelesen. Doe Christoffer Scheel van sints was sijne goederen in 't Sticht Osnabruck te verkoopen en weer andere in Overissel te koopen, heeft hij (Ripperda) hem geraden deselve to holden, zeggende: 'soon, niemant hebbe berouw sijne goederen te hebben leggen in tweer Heeren Landen, men weet niet waer iemant toe kan komen, houd de goederen aen U tot een retirade.' Zulx heeft hij teregte geraden want had Christoffer Scheele dese goederen bij de trouble tyden niet en gehad, dan mogten syne saken misschien soo wel nog niet staen alse tegenwoordig nog wel doen. En inderdaad… de Spanjaarden zijn gekomen en hebben zijn goederen geconfisqueerd en Christoffer Scheele in Stift van Osnabrugge nu vertoegen op sijn huijs ter Schelenburg (1583).

Huis De Scheelenburgh was aan hem overgegaan na de dood van Jasper Scheele. De Rekeningen der Confiscatien van het jaar 1583 en de twee opeenvolgende jaren rapporteren:

Van 't huys Welvelde met daerbij hoerende say- en de weijdelanden is, vermitz die langduerende inlegeringhe des krijchfolcks aldaer, overals nijet gecommen, dan is alle mitten anderen verneelt en de verwustet, wie dan oick nog ogenschijnlijck, dus alhier nijet (geind); d opkomsten en de proffyten van den winddemolen voir den jaere tweendetachentig vermitz die moele geheel gelemt (lemen: van leem) en de van vloegelen (wieken) en de wintbalken ontstalt, heeft d'ontfanger deselve moeten doen repareren aleer men eenich genot desfals konde verwachten ende oick, vermitz des jonckeren diener uytten Stift Osnebrugge op ten 12 July 83 daer gecommen ende die kiste, wel mit rogge verzien, metter daet opgeslaegen en de alle tvermael doemaels wech gefuert… heeft nyet meer gedaen dan 17 mudden roggen; die watermoele vermitz deselve tenemael bij den soldaten verneelt was, is noijt gebruickt worden, dus hier … nijet … .

In het jaar 1584 staat vermeldt:

Scheele heft deur syner dieners voer ende nae die pachten ende innekumsten syner guederen laten haelen.

Christoffel trouwde in het jaar 1558 met Judith of Jutte Ripperda, dochter van Unico Ripperda en Judith van Twickelo. Ze is geboren in het jaar 1534 en overleden in het jaar 1608. In het zo-even genoemde handschrift wordt de volgende loffelijke getuigenis gegeven:

Sij is eene goede huishouderse geweest, doende niets liever als in haar huishoudinge verkeren, hield niets van geselschappen, sij is ook zeer goed geweest bezonder tegen vreemdelingen en christen-weduwen, aanneemende vreemde of verdwaalde kinderen hun laetende een

handwerk leeren, en se voorthelpende; en boven dit alles is sij ook zeer fleurig van gemoet geweest, een seer verstandige vrouw en ijverig wegens de religie; sy houd huis in deugd en godvreesentheid. Als Christoffel haar hadde getrouwt heeft hij altoos gezegt: Icke dank God voor een goede vrouw, ik begin nu eerst te leven. Als men plag te spreken van huishouwen en deselve te regeeren heeft sij gesegt: Godes zegen maakt rijk.

Er is geregeld door Christoffel en zijn nakomelingen een Lutherse huisprelaat (prelaat: een geestelijke die met kerkelijk gezag in een bepaald gebied bekleed is) op het Huis uitgenodigd. Christofer Ledeboer is 'daer enigen tijd paedagogus geweest', van wie de Almelose predikantenfamilie Ledeboer afstamde. In het jaar 1563 heeft dit echtpaar het oude Huis voor een deel afgebroken en nieuw gebouwd. Nog in het jaar 1742 bevond zich boven een van de ingangen 'dat jaertal met een Beelt daer boven'. Verder werd in het jaar 1565 een toren aangebouwd, ook in het jaar 1569 werd een verbouwing ondernomen.

Na de glorieuze tocht van prins Maurits door Twente in het jaar 1597 is het Huis Weleveld meer geregeld bewoond geweest. Echter weer niet voor lang, op 20 mei 1606 overleed Christoffel op Huis Weleveld. Zijn weduwe plaatste boven de grafkelder in de kerk te Borne een monument. Daarvan werd een wapensteen in april 1908 teruggevonden bij de gedeeltelijke afbraak van het rooms-katholieke kerkje te Zenderen. Daar deed hij dienst als sluitsteen boven de hoofdingang. Men had de wapensteen omgedraaid om hem te kunnen gebruiken als sluitsteen. Er was een incriptie: 'Huis des Gebets 1798'. De steen, ter grootte van achtendertig bij vijfentwintig centimeter, vertoond de uitstekend bewaard gebleven wapenschilden van het echtpaar met helmen en helmtekens. Daarop zijn nog hier en daar de grondkleuren en het goudoplegsel te zien. Naast het wapen van het geslacht Ripperda staat het gekwartileerde (in vieren gevouwen) wapen van het geslacht Scheele. In het kerkje in Zenderen werden ook twee kleinere zandstenen gevonden met mooie inscripties, die in het kort een verhaal van het geslacht Scheele geven:

Fama antiqua refert Scheleorum stemmata Magni
E Roma Caroli signa sequuta ducis,
Consedisse agro Mindensi et secula multa
Luxerunt illis nobile sydus agris.

Het slot van het verhaal vermeldt dat de wandelaar hier stond voor het monument, omvattende het koude gebeente van Christoffel Scheele, 'ast in Christo mens pia juncti Deo est.'

Judith Ripperda overleed op 4 april 1608, twee jaar na haar man en liet twee zonen achter: Sweder en Daniel Scheele to (r) Weleveld. Daniel erfde het Huis bij Osnabrück en trouwde met Agnes von Heijden zu Kuhorst. De oudere broer Sweder erfde de in Twente gelegen goederen.

Bij brief verzoekt hij schepenen en raad van de stad Kampen om steun bij zijn sollicitatie naar het drostambt van Twente. Hij geeft daarbij te kennen dat men een man met het volgende profiel dient te installeren. Iemand die wist 'dat dieselvige officien niet geordend sin um rike darbi te worden offte erven te können kopen, sonderen tot deen ende dat die vromen landsaten bi unpartijsch recht ende gerechtigheit gehandhavet worden. Datum Welvelde 17 maii 1611.' Het verzoek herhaalt hij in september van datzelfde jaar.

Jonker Sweder (diens afbeelding hangt op Huis Welbergen) was in het jaar 1602 getrouwd

met Sophia Reinira van Coeverden tot Rhaen. Ze kregen vijf kinderen. Na haar overlijden in het jaar 1613 hertrouwde hij met Anna van Brauwe tot Campen Dijkhuizen in het jaar 1615. Reeds tijdens het leven van zijn vader was hij mede tot landdag geadmitteerd (toegelaten). Evenals zijn vader beleed hij de leer van Luther. Gedurende vele jaren werd onder hem de kerkdienst te Borne verzorgd door een predikant, die de Augsburgse confessie aanhing en ook als 'diener des gottlicken wordes op der capellen tot Welvelde' assisteerde. De classis van Deventer meende echter in het jaar 1619 dat Borne 'meer eens gereformeerden predicants behoeftich was.' Op 5 oktober 1614 werd Sweder Scheele beleend met de borgvrede of het casteleinschap van Huis Venebrug bij Hardenberg. Dat Huis was een versterkt kasteel van de provincie. Hij was ook eigenaar van het rittergut Welbergen bij Steinfurt, waar hij tijdens zijn tweede huwelijk woonde.

Uit zijn eerste huwelijk werden vijf kinderen geboren, waarvan de oudste jong is gestorven. Het tweede kind: Goossen Heidenrijk Scheele werd zijn opvolger betreffende Huis Weleveld. Verreweg het meest bekend van zijn kinderen was Rabo Herman. Deze was geboren in het jaar 1622 op Huis Welbergen. Hij was ingeschreven als rechtenstudent te Leiden op 25 november 1637. Na de dood van zijn vader werd hij op 14 mei 1647 afgevaardigd voor Huis Venebrugge naar de Ridderschap van Overijssel. Bekend is hoe hij na zijn studie in Frankrijk en aan het hof van de hertog van Toscane in Italië was, waar hij een aanzienlijke plaats bekleedde. Toen hij na enkele jaren terugkeerde woonde hij op Huis Welbergen. Hij werd door de Provinciale Staten van Overijssel om advies gevraagd en compareerde in het jaar 1651 als hun afgevaardigde naar de Grote Vergadering in Den Haag. Bij de hoogoplopende ruzies over de aanstelling van Willem 111 tot stadhouder, was hij een van de voornaamsten die zich daartegen verzetten. In de jaren 1651 en 1652 onderhield Rabo Herman Scheele daarover een geregelde briefwisseling met Jan de Witt. Met hem had hij ook herhaaldelijk in Den Haag en Amsterdam drukke besprekingen, niet alleen 'ten bekenden fine' maar ook over de provinciale verschillen en financiën. Het drostambt van IJsselmuiden mocht hij slechts een jaar bekleden omdat hij (ongetrouwd) overleed op 16 juli 1622 te Borne. Rabo Herman was zijn vader opgevolgd als heer of castelein van Huis Venebrugge. In het jaar 1647 kreeg hij het havezaathsrecht ervan.

Goossen Heidenrijck Scheele to Welvelde was in het jaar 1631 getrouwd met Elisabeth Agnes von Schade tot Ihorst (Munster); ze kregen vijf zonen. In de toren van de hervomde kerk te Borne hangen drie klokken. De twee grootsten zijn reusachtig van afmeting, de middelste klok draagt in zegelvorm het familiewapen van het geslacht Scheele met omschrift: 'Goossen Heidenrijck Scheele tho Welevelt' en ernaast het wapen van zijn vrouw. In het schild is een ruit met helmteken en drie vaantjes, waaronder de letters E.A.S. (Elisabeth Agnes von Schade). Een breed omschrift ligt als een band om de klok en vermeldt: 'Goosen Heidenrick Schele Agnes A. Schade tho Welvelt' Anthoni v. Hoven Richter Tho Borne F. Hemony me Fecit Zutphaniae Ao. 1645'. Daarnaast een kleine klok met ongeveer hetzelfde wapen en omschrift in de band: 'Goosen Heidenrick tot Welvelt ende Vennebrugge Jan Fremi me Fecit Anno 1676'. Elke zondag roept de grootste klok de gemeente naar de kerk, elke zaterdagavond luidden ze alledrie de week ten afscheid. Naar oude gewoonte beiert het drietal in de kerstnacht vanaf vier uur drie uren lang ter ere van de geboorte van het kindeke.

Na de dood van Goossen Heidenrijk werd de oudste zoon met Huis Weleveld beleend. Zijn naam was Sweder Christoffel Scheele tot Weleveld, geadmitteerd op 25 juli 1651, overleden in het jaar 1662 en getrouwd met Judith Margaretha van Coeverden. Judith Margaretha hertrouwde met Joost Christoffel van Bevervoorde tot de Oldemeule. Na het overlijden van

haar zoon uit het eerste huwelijk: Goossen Heinrich Scheele tot Weleveld, volgde zij als diens erfgename op in zijn Overijsselse Lenen.

Nae eene langdurige en kostrijcke proceduire' met haar zwager Wilhelm Hendrik Scheele to Welbergen over de nalatenschap, werd op 2 juni 1687 een accoord tussen de partijen gesloten. Dit hield in dat:

Wilhelm Hendrik de volcomen eijgendommen onbeswaert, van het Huys en Havesaete te Welevelt met alle syne cingels, plantagies, opgaant Hout, Hoven, Visscherijen, jacht en andere praeminentien soo van vicarie, kercke, schoole, thinsen, manschappen, recognitien, veenen, waertallen, als oick de erven en goederen Velthuys in Hartme, item Haringh mede in Hartme, item Hulser en Beckman in Senderen, alle Leenroerigh an den Huyze Ruinen; oock de Watermolens, sijnde een Koren- en een Olymole met het Huys en gaarden bij den Mulder in gebruick, de Koije, voorts Bruggeman, het kleine Hulscher ofte Huls-Hendrik bij den Slagboom … jedoch alles met dese expresse conditie dat vrouwe Judith Margaretha van Coeverden vrouwe toe de Oldemeule etc. haer levenlanck sal behouden en gebruicken het voorsch. Huys W… sonder nogtans groffholt te mogen houwen als tot reparatie van het Huys W.; de Heere Scheele toe de Welbergh sall voer gedaene affstant van het Huys en havezathe Weleveld met de voirs. goederen aan de vrouwe gemelt eens en de voor all hebben uyttekeeren eene summa van twie duizent acht hondert car. gld. ad 20 stuver het stuck. Alsoo parthijen contrahenten éénigste meeninghe, intentie en ogenwit is dat het huys te Welevelt met de boven gespecificeerde goederen bij name en posteriteit van Scheele mogten verblijven soo is expresselijck geconditioneert dat het H. en havezathe Welevelt met al sijne regt en de gerchtigheid, Erven, Kotters en Molens sullen bij forme en wegen van fideï-commis bij het overlijden van Heer Willem Heinrich S, devolveeren op Gosen Heijdentrijck Scheele zijnde d'oudste soone.

De drostinne van de Oldemeule was vruchtgebruikster van het Weleveld geworden. In het jaar 1702 overleed ze in moeilijke financiële omstandigheden. Zoon Christoffel Bernard Ernst Carel Scheele erfde het landgoed Weleveld. Hij was kapitein in staatse dienst, afgevaardigd naar de landdag in het jaar 1706. Wanneer hij in het jaar 1708 is overleden, erven zijn zusters Anna Elisabeth en Amelie S.I. Anna Mechteld Scheele Huis Weleveld en toebehoren. Amelie was getrouwd met baron Van Calchun tot Loohausen. Ze waren de laatsten van het eens zo aanzienlijke geslacht Scheele.

Reeds lang voordien was er op Huis Weleveld geen weelde meer geweest. De nalatenschap van Wilhelm Heinrich Scheele werd als desolaat in het jaar 1692 geëxecuteerd. Amelie moest zich om een toelage wende tot Ridderschap en Steden, die haar een jaarlijkse bijdrage van tweehonderd gulden toestonden. In het jaar 1715 kreeg zij toestemming de havezathe te verkopen. De hoogste bieder was Adolph Henrick graaf Van Rechteren te Almelo, aan hem werd cessie en overdracht gedaan. Maar daartegen werd verzet aangetekend door baron Van Hambroick, die ook beweerde koper te zijn. Deze had op 9 november 1720 een belening van de Heer van Ruinen gekregen en had het Huis in dat jaar in bezit gekregen. Het gevolg was dat het landgoed voor de tweede keer werd geveild.

Bij charter van 5 september 1725 deed de freule opnieuw voor de richter van Borne cessie en overdracht. Nu werd voor de som van eenenvijftigduizendzesenzestig gulden koper: Lambert Joost baron Van Hambroick, luitenant-generaal der cavalerie. Hij was getrouwd met Megtelt Anna Bentinck van Huis Diepenheim. De baron wordt op 7 april 1731 voor het Weleveld

ingeschreven in de Ridderschap in plaats van De Arenshorst. Zijn wapen toont een blauw gekroonde leeuw op twee velden van goud en blauw. Terwijl de toestand waarin hij het landgoed aantrof aldus omschreven wordt: 'alles seer gedevalleert en een vervallen Huys en de Bruggen bijnae onbruickbaar', gaat hij dadelijk over tot een grondig herstel van alle gebouwen. In oude 'Narigten van Weleveld zint het jaar 1715' staat te lezen:

Op St. Jacobi heeft de Heer van Hambroick de twee bruggens laten nieu maken, de Eendekoy gerepareert en nog nieuwe pype daerbij laeten maken, als oick den Hoff die rond het Huys gaet laeten aanleggen en die binnengraft rondom met fasiënen laeten opsetten. In 1721 heeft hij het Huys laeten vernieuwen, eenen vleugel van het Huys nieus laeten opmetselen, waerna gemaekt is geworden de groote Eetsael, de keuken en verder kleine gemakjes; en daerboven vier slaepkamers gemaekt voor aen het huys, dat Anno 1569 geboud was; de boven- en benedenkamers in order gebragt en met Engelse raemen ingeset, nog 2 camers vernieut en verandert in de Leege Vleugel aan de Regter hand van 't huys, twee kelders laeten verwulven (verwulf: gewelf) en verders veel onkosten aen het huys aengelegt en een nieu Bouhuys laten timmeren.

Ao. 1722 van de olymole meede een watermole gemaekt, oock in dit jaar de binnengraft laeten uytmodderen en schoon gemaeckt also die met riet waer toegewassen.

In 1723 de Kooy aengelegt en met eikenboomen bepood. In dese naevolgende Jaeren is door den Heer van Hambroick van tijt tot tijt al aengekogt en bijgemaeckt deese navolgende Boeren Huysen en Landerien als daer is: de halve Hulsmaet, de Beltwooninge, Scheeper wooning, de Bothorst etc..

In 1738 is de groote Poort, die voor het Huys was, afgebrooken waer in was aen de eene zijde een peerdestal en aen de andere zijde een keuken.

1742 is het Meulenhuys uijt het Water van Bentheimer steenen opgeset en geheel nieu opgemetselt.

Anno 1748 is na den dood van Heer Lambert Joost van Hambroick (13 februari 1748) door zijne kinderen eene kinderdeeling gemaekt en is doe de Havesaate W. met al zijn ab- en dependentien toegedeelt aan de beide jongste soons: Zeiger Eusebius en Lambert Joost v. Hambroick. In het laetste van dit Jaer hebben deese Heeren het voorenste van dit Huijs welk geboud was geweest door Chris. Scheele en Judith Ripperda in den jaere 1563 doen afbreecken en weder op doen metselen…

Anno 1750 is de oude Tooren, sijnde geboud 1565 afgebroocken terwijl dieselve seer vervallen en in gevaer van intestorten stond en dien hoek weder nieus opgemetselt waer wij boven de Deur hebben laten setten het hier gevonden waepen van de Heeren des Huyses W… Int begin van deese somer is de agterste vleugel gebout in den jare 1618 en 1619 welke bestond beneeden uyt een groote zael lang 58 voet en zoo breed als het Huys was, zijnde op ider einde een steenen schoorsteen waervoor de waepens van Scheel en Coeverden zijn uytgehouwen. So is van dese groote zael gemaeckt het voorhuys, de nieuwe eetzaal, de slaapkamer en het cabinet, zijnde beneden rondom dit nieuwe werk Engelse raams gezet, als oock de groote trap binnenshuys en de grootte voordeur met steenhouwerie laeten opsetten, gemaeckt door Meester Aelbert Geuke.

1755. In October hebben de Beide Broeders de Havesaete W. afgestaen en gecedeert aen haren oudsten broeder Robbert Hendrik v. Hambroick toe de Arenshorst voor een sekere somme gelds daermede afstand doende van de geheele Hovesaete en geregtigheden van dien.

Anno 1756 heeft de Heer Robbert Hendrik v. H. de steenen trap en stoep voor het Huys laeten leggen als oock de ringmuur om de Binnenplaets.

In 1758 is met den linkervleugel aan aanvang genoomen.

1760 in dit soomer is aen de Watermoole een nieuwe steenen vleugel gemaeckt en op paelwerck geset.

Tot zo ver gaan de genoemde 'Narigten'. Daarin is niet vermeld hoe in die jaren meerdere erven van het Weleveld afscheiden en verkocht werden. Bijvoorbeeld werd in het jaar 1749 het erve de Beide Bartelingen in het gericht van Borne verkocht aan de graaf Van Rechteren te Almelo. In het jaar 1737 het erve Hilscher aan Ootmar ten Cate te Almelo, in het jaar 1750 het erve Velthuys onder Hertme aan baron Van Heeckeren van Nettelhorst. In het jaar 1753 vroeg Zeger Eusebius van Hambroick aan zijn Leenheer te Ruinen vergunning om het Weleveld voor een bedrag van vierduizend gulden te verbinden. Dit laatste wordt gevolgd door een aanvraag van 22 juli 1764, waarin dezelfde Zeger verlof vraagt tot verkoop van de havezathe. De definitieve overdracht aan zijn broer Robbert Hendrik van Hambroick en diens vrouw Amelia barones von Röder had plaats bij akte van 4 december 1765. Hij betaalde een bedrag van vijfentwintigduizend caroli gulden en omvatte behalve de havezathe, de erven Scholte, Alvinkhoff, Havinck, Zwiers, Bruggeman en de catersteden: Hulshuis, Scheperswoning, Stalwoning, Beltwoning, Mulderswoning, Sandbelt, Bothorst en Gerrit-Mulderwoning. Tevens de water-korenmolen met haar sluizen en het recht van die tot vordering van tol, de eendekooi, het recht van verschrijving ten landdag, het recht tot beroeping van een predikant, schoolmeester, organist en koster te Borne, voorts de vicarie zoals die vanouds heeft bestaan.

Bij Leenbrief van 5 oktober 1769 van de 'Drost van Coeverden en der Landtschap Drenthe en wegens hetzelve Heere van Ruinen', wordt Robbert Hendrik opnieuw met zijn gekochte goederen beleend. Nu echter in 'recognitionem novi domini' met lege hand. Op 17 september 1789 overleed Robbert Hendrik van Hambroick op Huis Weleveld. Zijn vrouw was hem al voorgegaan op 8 december 1779.

Bij koninklijk besluit van 28 augustus 1814 werd zijn zoon Willem Hendrik van Hambroick, Heer van Weleveld, benoemd in de Ridderschap van Overijssel. Dezelfde die als burgemeester van Leeuwarden op 16 mei 1822 te Den Haag overleed.

In het jaar 1804 was het echter met de oude havezathe voor goed gedaan: voor afbraak verkocht!

In augustus 1819 werd eigenaar G.J.O.D. Dikkers te Borne. Het landgoed bleef in diens familie, ook na de verkoop in november 1856, tot de publieke verkoop op 1 en 2 juni 1908. Het was toen ruim tweehonderdtweeënveertig hectare en ging voor een bedrag van vijfennegentigduizend gulden, plus zestienduizend zevenhonderd gulden aan houtgewas, over in handen van C. Hänisch, geboren Ten Cate te Möding (Oostenrijk).

In het Huisarchief was tot het jaar 1905 een boek zonder band met het opschrift: 'Lehenboeck

van 't huisz 't Welvelde.' Met de aantekeningen was men begonnen in het jaar 1550. Voor de aantekeningen is een alfabetisch register en daarvoor de formule van de aan de Leenheer af te leggen eed en een uittreksel uit een notitie van Sweder Scheele, de vader van Jasper Scheele, die het register heeft aangelegd. De forma juramenti luidde:

Ick N.N. love und schwere dat ick den wal Ed. und Erentvesten Sweder Scheel to Welfelt mynnen leenheeren wil truwe und holt (gehouden) syn syn beste to vorderen und syn argeste to wehren, Dat my also Godt helpe.

Aan de keerzijde van die bladzijde staat het volgende:

Extractum uyth secker memorial schrifft concernerende Heergewaeden van Lehene en de anders dorch wijlandt den Hooch EdelGebornen, Sweederm Scheelen tho Welvelde geschreven als folget

MEMORIAL

Arndt van Lhaer onfanget het Lehen thot vyff marcken Brabantz ende is een Marcke 3 ggl. vijff marcken 15 goltgl., welcx het Heergewaede is.
Walsoms Lehen ist een Stichtzlehen, daervan het Heergewaede thijn gulden, ende van den ander unkosten gereckent thot 20 offte 21 gulden current, nhu ther tydt het Heergewaede meede begrepen van desen thot 18 gl. 18 str. etc..

Volgens dit register en volgens een staat van het jaar 1692 behoorden de volgende Lenen, pachten en uitgangen onder het Huis Weleveld:

- *Uit 't erve Harwich, alias 't huys ter Haar, 't goed haring of Haerinckshoff gelegen in Hartme;*
- *Lheen onder de Heeren van Ruinen, aan pacht 110 gulden en 7 stuver (hieronder o.a. elf hoenders ieder ad 3 st.);*
- *Het erve Bechman alias 't huis ter Beke of Bekkingh, Lheen als boven, aan pacht 139 gulden en tien stuver, (hieronder 'twee vette verckens ad 30 gld., een gans 6 stuv., twee hoenders 6 stuv.');*
- *Lubbert ten Hulscher in 't gerichte van Borne, leen als boven, aan pacht 102 gulden en 6 stuver (waaronder een vercken ad 15 gld. en een hoen ad 3 st.);*
- *De Havesaets Landerijen, lheen als boven. een boer betaalt hiervan aan pacht 76 gulden en 20 stuver;*
- *de water-mulder (de 'water-meule synde allodiaal') aan pacht 86 gulden en 5 stuver, een 2e pacht 33 gulden, een 3e pacht 9 gulden, een 4e pacht 24 gulden, een 5e pacht 2 gulden en 10 stuver, een 6e pacht 1 gulden en 4 stuver, een 7e pacht 6 gulden. Uit andere 'mathen' 96 gulden en 15 stuver. Samen 335 gulden en 14 stuver;*
- *Het erve Bertelink, alias Bertholdinck of Bertlingen in Hertme, zijnde Lheen als boven, doet jaerlijx 150 gulden en geeft nog 12 hoenders ad 3 st. 1 gulden 16, twaalf entvogels ad 3 st. 1 gulden 16, twaalf pond schoon vlas ad 10 st. 't pond 6 gulden, samen 9 gulden en 12 stuver;*
- *Hanseman in Geesteren jaerlix 124 gulden;*
- *Jan ten Hove 77 gulden en 12 stuver;*
- *Scholtenerve in Senderen 'synde allodiaal' 91 gulden en 8 stuver;*
- *Alvinckhoff in Senderen 'synde provinciaal Lheen' 147 gulden en 8 stuver;*

- *Swier Luix, ook wel elders genoemd Sweertshof, gelegen in Senderen 'synde Ruinse Lheen' 85 gulden en 10 stuver;*
- *Een stuckjen op 't Hobberoth 'synde Ruinens Lheen 10 gulden en 10 stuver;*
- *Uit andere maten 112 gulden;*
- *Het goed Bruggeman 'synde allodiael 66 gulden.*

Onder Uelsen, Emblichem, Denekamp, Noord-Deurningen en in het gericht Ootmarsum lagen nog verscheidene tienden. En tenslotte dient nog genoemd het landgoed De Oldewooning in de marke Dwingelo in Drenthe en de tienden smal uit het landgoed den Oldengaarden in Drenthe. Een herinnering aan de oude band met Ruinen.

Huis Westerflier

Racer schrijft over de landstreek Westerfle, in het gericht van Kedingen. Westerfle is voor het eerst genoemd in een charter van het jaar 1046, betreffende de grenzen van de graafschap In Amelande. De keizer gaf de graafschap in Leen aan de bisschop van Utrecht. 'Amelande (terminus de Hunne) ad Weggestapelen, inde ad Westerfle ad Agastaldaburg, inde ad Stavere (Enter)'. Terminus is de god van de grenzen. Of er in die tijd of de volgende eeuwen ook een Huis gestaan heeft, daarvan is nergens een spoor te vinden. Flier (fle) betekent moeras.

Het Huis Staverden was een hof. Volgens de 'Navorscher', nummer eenendertig, werd de hof Staverden bij Enter, die vroeger De Berghorst heette, aldus genoemd naar een lid van de familie Van Staverden (1650).

Agastaldaburg, dat is den ouden burch van Agast of Agastus, thans zoo ik meene den Oldenhof genaemd gelegen bij het dorp Markel in het gerigt Kedingen, aldus verklaart Racer de Agastaldaburg.

'Is een oude havesaet', zegt Kreijck in zijn Handschrift. Eertijds is het een vrij eigen allodiaal goed geweest. Overigens beperkt zich de geschiedenis van Huis Westerflier, omdat een archief ontbreekt, tot op zich zelf staande aantekeningen.

Op de klaring van Overijssel in november 1530, door de stadhouder gehouden, verscheen ook Jan van Wermelo tot Westerfelt; op de klaring van 22 augustus 1532 verscheen Johan van Wermell toe Westerfelde; en op de klaring van 11 december 1536 waarschijnlijk dezelfde persoon, nu geschreven als: Johan van Wermel to Westerflier. Het geslacht Van Warmelo had dit huis reeds lange tijd in eigendom. Ook beleent bisschop David van Bourgondië op 21 april 1457 Wibbolt van Warmelo met het Huis te Wermerlo in het gericht van Diepenheim.

Genoemde Johan van Wermel tor Westerflier was getrouwd met Elsabé van Ittersum. Beide zijn in het jaar 1569 overleden; er was één erfdochter: Christina van Warmelo to Westerflier. Zij trouwde met Palick van Heerdt tot Babbergen. Hun enigst kind: Elisabeth van Heerd trouwde als de derde vrouw met de Spaansgezinde Herman van Hoevell. Die verkoopt Huis Westerflier aan zijn broer Roelof van Hoevel, protestant en stamvader van de nog bestaande protestantse tak van deze familie.

Op de landdag van koningsgezinden in Oldenzaal, gehouden in het jaar 1624, compareert

(verschijnt) de zoon van Herman: Palick van Hoevell tot Westerflier.

Op 13 december 1628 wordt Huis Westerflier tot een 'oldhorig leen' van de provincie aangenomen.

Pallick van Heuvel heeft gecedeert (cedent: die afstand doet van een vordering; ce'dant ar'ma to'gae: de wapenen moeten wijken voor de toga (de vredesopdracht); ceel: lijst, opslagbewijs van een veem) en opgedragen dese nabescreven vrije goederen, die bij deze acte door Ridderschap en Steden van Overijssel tot Lheenen deser lantscap aengenomen worden: in den eersten het huys Westervlier met synen Pol, Gaerden en Boomgaerden en de naevolgende boulanden, te weten vier landts op den Esch, den Hoevercamp voor t Huys, den Campgaerden, de caterstede geheeten Crayenburch metten Camp voor t Huys, de Vrekampen, het groote Ralant, het aghterste Ralant et cetera.

In een resolutie van Ridderschap en Steden van 15 mei 1629 verzoeken de broers Gerrit en Roelof Wolter van Hoevel dat hun gemeenschappelijk landgoed Den Dam in het wigbold van Goor van de Leenplicht mag worden ontslagen. En dat daaronder gebracht mag worden het allodiale landgoed Westerflier van hun neef Palick van Hoevel. Uit datzelfde resolutieboek van 26 maart 1644 blijkt dat Pallick van Heuvel tot Westerflier ook eigenaar was van het landgoed De Veste onder Colmschate. Volgens resolutie (besluit) van Provinciale Staten van 8 februari 1653 heet zijn weduwe Helena van Twickelo.

Op 22 januari 1668 wordt hun zoon Johan van Hoevell tot Westerflier ermee beleend, en vervolgens diens zoon, nog onmondig (minderjarig) op 29 mei 1700. Deze laatste was gehuwd met Eva G. Van Monsbroek, waarna de havezathe door hun erfdochter werd geërfd. Anna Maria van Hoevell tot Westerflier was gehuwd met Hendrik Otto van Delwich tot Nyenborck. Deze laatste werd op 13 november 1718 beleend door de provincie met Huis Westerflier.

Tot dusverre was Westerflier een slapende havezathe omdat de eigenaren de rooms-katholieke godsdienst beleden. Het Huis werd verkocht omdat ze van de overheid geen toestemming kregen om bij het Huis een kapel of een kleine bedehuis op te richten. Op 19 november 1719 ging het Huis door koop over aan Wilhelmina Bloemendal, weduwe van één van de broers Van der Sluis. Die woonden toen aan de Oude Sluis bij de Schipbeek. Uit de verre omtrek kochten ze hout om dit over water naar de markt in Deventer te vervoeren. Ze waren met deze handel rijk geworden.

In het jaar 1721 krijgt haar zoon, Johan van der Sluis, als gevolmachtigde van zijn moeder, de belening door de provincie. Nadat hij in het jaar 1720 in de Oostenstraat te Haaksbergen het - nog bestaande – deftige huis had laten bouwen, liet hij het oude Huis op het Westerflier afbreken. In het jaar 1729 liet hij een nieuw, het nog bestaande, Huis bouwen. In het huis te Haaksbergen staan in de voorgevel naast het wapenschild van Van der Sluis, de opschriften: 'Soo God voor ons is, wie sal tegen ons zijn'. En het opschrift: 'Joan van der Sluis J.U.D. en Richter van Haaxbergen, stichter van dit Huis'.

Voor het beroep van houthandelaar was de plaats van Westerflier werkelijk goed gekozen. De schippers en houtvlotters komen dicht bij Huis Westerflier, daar waar de oude vervallen sluis of ziel (zijl) op de Regge nog te zien is, uit dit vaarwater in de Schipbeek. Joan van der Sluis, gehuwd in het jaar 1736 met Aleida Dumbar, overleed op Huis Westerflier en was richter van Haaksbergen in het jaar 1747. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Gerhard van der Sluis,

geboren in het jaar 1740. Zijn zuster Geertruid van der Sluis was getrouwd met Gerhard Voet uit Bentheim.

Tot het jaar 1837 was mede-eigenaresse van het landgoed mevrouw Cramers, geboren Van der Sluis. In de jaren 1850 tot 1854 werd het Huis bewoond door Gerhard Thin van Keulen, burgemeester van Diepenheim, die verwant was met het geslacht Van der Sluis. Van Keulen verkoopt het landgoed in het jaar 1854 aan Rutger Jan graaf Schimmelpenninck. Na diens overlijden in het jaar 1893 erfde diens zoon het Huis. Ter Kuile schrijft in het jaar 1911: 'den tegenwoordigen eigenaar en bewoner Robert Graaf Schimmelpenninck, burgemeester van Diepenheim.'

Huis Westerflier had, evenals Huis Stoevelaar en Huis Oldenhof, een stem in de collatie van een predikant te Markelo. Alleen Huis Westerflier had in het jaar 1911 dat recht nog. Aan het recht is tevens verbonden het eigendomsrecht van een bank van acht zitplaatsen in de kerk te Markelo. Ook heeft Huis Westerflier het eigendomsrecht van een bank met evenveel plaatsen in de kerk te Diepenheim. Huis Westerflier heeft echter in die kerk geen collatierecht.

Huis Hengelo Bron: pknhengelo.nl

Huis Herinckhave

Herinckhave is een landgoed in Tubbergen, rijk aan historie, natuurschoon en culturele waarden. Het landgoed in zijn tegenwoordige vorm en omvang bestaat uit de gelijknamige achttiende eeuwse havezathe, die geflankeerd wordt door twee bouwhuizen en omringd door grachten. Twee lanen geven toegang tot het landgoed. Op het landgoed staan voorts enkele voormalige boerderijen, de totale oppervlakte aan bossen, boomgaarden en cultuurgrond is ruim vijfenzestig hectare. Het landgoed is voor het grootste gedeelte eigendom van Herinckhave BV, een Natuurschoonwet. De overige delen van het landgoed zijn privé-eigendom. De havezathe zelf, welke in 1959 grotendeels is afgebrand, is in erfpacht uitgegeven aan de Stichting Overijsselse Kastelen, die het huis, de kapel en de watermolen in de jaren zeventig van de twintigste eeuw weer heeft gerestaureerd. Het landgoed valt niet alleen onder de Natuurschoonwet, grote delen worden ook beschermd door de Monumentenwet. Een gedeelte van het terrein heeft bovendien de status van Archeologisch Monument.

Het landgoed ligt grotendeels op een vlakte van sneeuwsmeltwaterafzettingen. De Fleringer Molenbeek, welke dwars over het landgoed stroomt en de grachten van water voorziet, vormt in de alleroudste tijden de grens – met een min of meer cirkelvormige structuur – van een grondmorene met dekzand, een gordeldekzandrug en een gordeldekzandvlakte. Op het landgoed waren en zijn sporen te vinden van neolithische bewoners. In de jaren tussen de twee wereldoorlogen zijn bij uitgebreide opgravingen in de noordwestelijk gelegen heidevelden

in grafheuvels veel klokbekers gevonden. Op dit moment zijn nog steeds drie grafheuvels op het landgoed aanwezig. Zij staan onder bescherming van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek.

De Hof te Vlederinghe komen we voor het eerst tegen in 1337 bij een geschil voor de ambtman van Twente. Deze Hof was toen een leengoed van de bisschop van Utrecht, die dit bezit waarschijnlijk moest delen met de graaf van Bentheim of het met hem uitgeruild had. Want omstreeks 1350 valt in het leenregister van Otto van Bentheim te lezen: 'Her Bernard van Zebelinghen hevet in manstat den hof to Vledringen in den kerspele to Oetmerscem'. Het is vrij zeker dat vanaf omstreeks 1380 de bisschop van Utrecht dit leengoed weer volledig in bezit heeft gekregen. Door huwelijk van Hadwich van Fleringen met Arend Grubbe omstreeks 1385 diende zich het volgende geslacht aan op Huis Herinckhave. Het duurde echter nog tot 1428 alvorens de familie Van Fleringen van haar rechten op Herinckhave afzag.

Arend Grubbe, gehuwd met Hadewich van Vlederingen wordt in het jaar 1385 door bisschop Floris van Wevelinkhoven voor zijn uit dit huwelijk geboren zoon Herman beleend met:

- *de tijenden to hoensteden groff en smal;*
- *de tijenden over den IJssinkhof;*
- *over Jordanyng;*
- *over lansyngh;*
- *dat guet te hesselkote;*
- *t guet ten Nyenhues te Vlederunge;*
- *t guet ten berge te Gheesteren.*

Op 4 november 1394 verkrijgt Herman Grubbe, meerderjarig geworden, de van zijn moeder Hadewich geërfde goederen. Hij huwt met Elsebe Splinter en procedeert in het jaar 1406 en de volgende jaren tegen Herman van Vlederingen en diens zoon Derk. Behalve met de eerdergenoemde goederen wordt hij in het jaar 1457 beleend met het goed De Heringhove in de marke Fleringen als Stichtsleen en met de tienden over het erve Den Herinkhof te Vlederingen. Hij ontvangst in het jaar 1428 een erfelijke wederkoop van vier mud rogge, die uit het erve en goed Ten Herinckhove verkocht waren aan Coep Swartecop en Mechteld zijn 'echte' vrouw. In het jaar 1439 heeft hij aan Johan van Hederyngen te leen het erve Te Wyrinck onder Deurningen, een borchleen van Goor en nog enkele erven. Op 'Sunte Vincentiusdage' van het jaar 1460 overleed hij, er waren drie kinderen: Arend, Johan en Aleid Grubbe. Deze Arend, die waarschijnlijk getrouwd was met Hadewich Ripperda, werd door bisschop Frederik van Baden met Huis Herinckhave beleend, in de volksmond Het Grubbenhuis genoemd, in het jaar 1497. Op 20 mei 1476 deelt bisschop David van Bourgondië mee, dat Arend Grubbe aan hem (de bisschop) heeft overgedragen, het erve Mensing in Geesteren als een vrij, edel, eigen erve ingewisseld met het erve Kemenade, dat eigen werd. Daags na Elfhonderd Maagden verklaart de prior van het klooster van Albergen, dat Grubbe hem de brief van de bisschop hieromtrent ter hand heeft gesteld. In het jaar 1487 beleent hij het klooster Albergen met de tienden over het erve Bredenbroec, in het jaar 1503 wordt Arend Grubbe nog beleend met goederen van wijlen zijn broer Johan. Arend Grubbe is in het jaar 1519 dedingsman (getuige) in het geschil tussen Huis Beverfoorde en het klooster Albergen. Evenals zijn broer en zuster heeft hij deel aan de aflaat (kwijtschelding van de straf) die zijn moeder Hadewich in het jaar 1517 kreeg. Arend Grubbe had een zoon: Herman Grubbe thoe Vleringen, die in het jaar 1528 voorkomt onder de Ridderschap van Overijssel. Hij werd op 17 juni 1531 toegelaten tot de landdag (geadmitteerd) en was gehuwd met Judith van Raesfelt, dochter van Goossen van

Raesfelt en Lucretia van Twickelo. Hij was een van de medeoprichters van de Pancratiuskerk te Tubbergen (1575) en sindsdien mede-collator van de kerk, evenals zijn opvolgers. In het jaar 1620 is Huis Herinckhave nog steeds in bezit van de familie Grubbe en wel in het vierde geslacht. In de Resolutie van Ridderschap en Steden van 12 maart 1651 staat:

Juffer Sophia van Beesten, huisvrou van Hermen Gooszen Grubbe te Herinckhave klaagt dat haar Eheman tegens solemneele (plechtig, zeer feestelijk) schriftelijke beloften voor 't aengaen des houwlijx aen haer Ed. gedaen, niet alleen haar uit zaken van de religie molest (schade, overlast) valt, maar ook contrarie (tegenwerken) die beloften de kinderen in de Paepsche religie zoekt te educeeren (onderwijzen).

Na haar overlijden hertrouwt hij met Margaretha Geertruid van Lhoen uit het riddermatig geslacht Van Lhoen van Borch Enschede. Voor de rente van vijftig gulden, gevestigd op Huis Herinckhave, moest de tijdelijke pastoor van Tubbergen op iedere zestiende juni vijf zielmissen lezen voor de rust van haar ziel. Hij heeft de rang van generaal in dienst van Bernhard von Galen en verkeert in september 1673 in levensgevaar bij de doorbraak van de dam, die de bisschop bij Den Ham in de Vecht had laten leggen, waarbij velen van diens soldaten omkwamen.

In 1415 werd Herman Grubbe door de bisschop van Utrecht met Herinckhave beleend. Vanaf 1531 verschijnt Herman Grubbe als riddermatige op de door de landsheer uitgeschreven vergaderingen. Zijn zoon Herman 111, gehuwd met Johanna van Warmelo, blijkt aan het einde van zijn leven in ernstige financiële problemen te zijn geraakt. In 1601 wordt namelijk door het gericht van Ootmarsum een vonnis gewezen om alsnog de bruidsschat van zijn zuster Arendje aan haar dochter, die non was geworden, uit te betalen aan het klooster Dikninge aan de Reest in Drenthe. Beide echtelieden sterven, evenals vijf van hun kinderen, vrij kort daarna aan de pest.

In 1634 trouwt Herman Goossen Grubbe met Sophia van Besten. In het huwelijk ontstonden spanningen want Sophia was de nieuwe leer toegedaan, terwijl Herman Goossen katholiek was gebleven. In 1651 verzoekt Sophia aan gedeputeerde Staten van Overijssel om haar ernstig te waarschuwen de kinderen in de gereformeerde religie op te laten voeden en de kinderen niet van de moeder af te houden. De kinderen moesten daarna naar Kampen op school. Uiteindelijk diende Sophia een verzoek tot echtscheiding in, hetgeen door de Staten werd goedgekeurd. In de volgende generatie kwam het grootste gedeelte van het landgoed in handen van Goossen Palick Grubbe, die katholiek was gebleven. Uit zijn huwelijk met Sophia Aleid von Moerbecke bleven slecht twee dochters in leven. Aan de oudste dochter, Johanna Maria Antonetta, die abdis was van het Stift te Bocholt, werd bij gelegenheid van haar huwelijk in 1723 met kapitein Friedrich Christian von Bőnninghausen Herinckhave geschonken. Beide dochters tekenen het door hun ouder opgemaakte testament als volgt:

Dat unser beide lieve elteren ihr vaderliche muederlicher disposition und verordnung uns forgelezen dafur sagen wir ihnen sculdigen und sein wie dar beide met toe frede en solches tuege dit uns beider hant. Herinckhave:d:22 nov 1722.

Harmen Gooszen Grubbe noemt zich eigenaar van Huis Herinckhave en van Huis Mennigeshave bij Den Ham en beweert in het jaar 1674 met de jonkers van Huis Weemselo, van Huis Eeshof en van Huis Kemenade en het klooster van Sibculo bij Albergen, dat hun van ouds de collatie over de predikanten te Tubbergen toekomt. Zo ook protesteert hij in het jaar

1675 samen met zijn medecollectoren tegen de benoeming van de predikant Potholt. Herman Goossen Grubbe overlijdt 16 oktober 1679. Het vijfde geslacht Goossen Grubbe; Palick was gehuwd met Sophia Adelheid von Moerbeeck tot Brecklencamp en Stevening. Uit dit huwelijk werd 4 december 1690 op Huis Herinckhave geboren als laatste van haar geslacht: Joanna Maria Antonetta baronesse Van Grubbe, erfdochter van Huis Herinckhave. Ze was abdis van het hoogadelijk Stift te Bocholt. Ze huwde op 6 maart 1723 te Gronau met luitenant-generaal in Munsterse dienst en gouverneur van Bonn: Friedrich Christian von Bönninghausen tot Bremschede en Darup. Op 17 september 1723 werd het echtpaar door de provincie Overijssel met Huis Herinckhave beleend en met het erve Meyershuis, de caterstede Boshuis en met de watermolen. Hiermee was de havezathe overgegaan naar een ander geslacht, evenwel 'von altes her ritterbürtigen Adels und auf den alten Ritterzettelen der Graffschap Marck seshafft und zum landtagh verschrieben' (1682). Hun 'rittergut' Bönninghausen was in het jaar 1700 in het bezit gekomen van de uit Twente stammende familie Von Beverförde. Hun wapen: uit een kalm water een gekroonde snoek met een half lijf, is waarschijnlijk ontleend aan de nieuwe bezitting. Frederik Christiaan liet het oude Huis slopen en bouwde honderd meter westelijk een ander Huis, met grachten en een nieuwe watermolen. Het nieuwe Huis was er nog in het jaar 1973. Er volgen vier geslachten Von Bönninghausen; jonkheer L.E.F.J. von Bönninghausen te Herinckhave promoveerde te Leiden op 20 oktober 1851. Hij was gehuwd met Johanna Th.Fr. Freiin von Heyden. Bij koninklijk besluit van 1 juli 1855 werd hij benoemd tot burgemeester te Tubbergen, hij was sinds 7 oktober 1857 lid van de Provinciale Staten van Overijssel. Hij kreeg begin 1910 eervol ontslag als burgemeester van Tubbergen en overleed op Huis Herinckhave op 29 november 1910.

Bij het belijden van de rooms-katholieke leer door de opeenvolgende bewoners, sliep het recht van admissie voor de landdag. Een ander recht hebben de jonkers merkwaardiger wijze tot het jaar 1809 uitgeoefend: het collatierecht van Huis Herinckhave op de Pancratius of Grote Kerk te Tubbergen, ook nadat daarin hervormde predikanten beroepen werden. Dit recht was gegrond op de fundatiebrief van bisschop Aegidius de Monte van 12 maart 1576, waarbij de pastoriegoederen werden vastgesteld, die de nodige inkomsten zouden opbrengen voor de pastoor van de nieuwe parochie. Ook na de reformatie bleven de collatoren (de eigenaren van Weemselo, de Eeshof, Hericnkhave en Kemnade) hun grafkelders in de Grote Kerk behouden. In de geestelijke behoefte van de katholieke bewoners en omwoners van Huis Herinckhave werd in de tijd van en na de Tachtigjarige oorlog met moeite voorzien. Nu een kwamen in het jaar 1600 de vervolgde katholieken samen onder de eeuwenoude Kroezenboom in de Fleringer Esch, dan weer werden door de Huisgeestelijken van de heren van Eschede (Eeshof), Herinckhave en Weemselo in of bij hun Huizen pastoralia (aangelegenheden van de pastoor) bediend, terwijl door paus Benedictus X1V in het jaar 1758 verlof werd gegeven de heilige diensten te verrichten in de Huiskapel op Huis Herinckhave. Dat werd door de overheid meer en meer door de vingers gezien. Bij het aanstellen van een koster van de Grote Kerk, inbegrepen in het collatierecht, ontstond in de jaren 1816 en 1817 grote ruzie, toen een nieuwe koster benoemd moest worden van de (nieuw gebouwde) hervormde kerk. De Pancratiuskerk was door koning Lodewijk Napoleon op 14 mei 1809 aan de rooms-katholieken teruggegeven. In een vergadering van collatoren op 9 augustus 1817 werd beweerd dat de bijkomende voordelen aan het kosterambt van de Kerspelkerk verbonden waren en deze dus niet ten bate van de koster van de (nieuw gebouwde) protestantse kerk mochten komen. Op de vergadering waren aanwezig de eigenaar van Huis Eeshof en Heer von Bönninghausen als eigenaar van Huis Herinckhave en houder van het recht van Huis Weemselo. De bewering, in tegenstelling van die van de kerkenraad, werden tenslotte aanvaard.

Het bakstenen achttiende eeuwse herenhuis, vriendelijk omgeven door stalgebouwen, grachten en hoge bomen, bergt geen rijke historische inventaris. Huis en meubelen zijn eenvoudig maar verschillende familieportretten herinneren aan de voorzaten. In hoge mate schilderachtig is ter linkerzijde van de ingang over de gracht, met zijn witblauw geschilderde poort, waar naast in muurankers het jaartal 1742 en getooid met een snel torentje, eindigend in een sierlijke windvaan. Vol bekoring is ook de hele omgeving van het ruim zeshonderdzestig uitgestrekte landgoed.

De nieuwe heer van Herinckhave, Friedrich Christian von Bőnninghausen was kapitein en vanaf 1758 luitenant-generaal in dienst van de bisschop van Munster. Hij heeft het oude 'Grobbenhoes', zoals het in de volksmond heet, laten slopen en ongeveer honderd meter westwaarts het nieuwe huis gebouwd. Door verschillende nalatenschappen van de zijde van de familie Grubbe in Overijssel en de familie von Bőnninghausen uit het Sauerland en Westfalen kon Herinckhave ingrijpend verbouwd worden en uitgroeien tot een welvarend bezit. Friedrich Christian bleef echter op de eerste plaats militair. Hij was vijfenvijftig jaar in dienst van de bisschop van Munster. Zo nam hij deel aan veldtochten tegen de Turken in Peterwardein en Belgrado. Bij een belegering van de stad Bonn tijdens de zevenjarige oorlog werd hij krijgsgevangen gemaakt door de Fransen. Tot in de derde generatie bleven de Von Bőnninghausen's op de eerste plaats militair. In 1795, na de Franse Omwenteling verliet Ludwig Ernst – in 1781 beleend met Herinckhave – de Munsterse dienst en werd vanwege het richtersambt Ootmarsum afgevaardigd als 'provisioneel representant van het Volk van Overijssel', een openbare functie. Enige jaren nadien volgde zijn benoeming tot lid van het departementsraad van het 'Departement des Bouches de l' Issel. Zijn oudste zoon Frans Egon bekleedde eveneens een openbaar ambt, hij was vrederechter in Bentheim. Na het herstel van de monarchie werd hij in 1816 benoemd in de Ridderschap van Overijssel. Zijn derde zoon Clemen M.F. von Bőnninghausen verbleef, na afgestudeerd te zijn als jurist in Groningen, korte tijd aan het hof van koning Lodewijk Napoleon te Utrecht. Daarna vertrok hij naar Munster, alwaar hij als botanicus, landbouweconoom en later vooral als homeopaat internationale bekendheid verwierf. Ludovicus, sedert 1869 heer van Herinckhave, was lid van Provinciale Staten van Overijssel en daarnaast gedurende vijfenvijftig jaar burgemeester van Tubbergen. De twee slanke zandstenen stèles (rechtopstaande gedenksteen met inscripties of reliëfs in landen met oude cultuur) aan het begin van de noordelijk oprijlaan herinneringen aan zijn huwelijk in 1852 met Johanna von Heijden. Omdat de zes kinderen uit dit huwelijk het niet eens konden worden over de verdeling van de nalatenschap werd in 1917 besloten tot een openbare verkoop van Herinckhave, toen bestaande uit ruim zeshonderd hectare landerijen, heide, bossen en vijfendertig boerenhofsteden. De havezathe werd, tezamen met achtenveertig hectare, teruggekocht door de vierde zoon Meinrad. Dit vormt de basis van het huidige landgoed.

In de nacht van 8 op 9 juni 1959 ontstond brand op een van de zolders. Het achtergedeelte van de havezathe brandde geheel uit en Huis Herinckhave moest na korte tijd onbewoond achter gelaten worden. Restauratie was financieel niet meer door de familie op te brengen. Om die reden werden het huis, de kapel en de watermolen in erfpacht uitgegeven aan de Stichting Overijsselse Kastelen te Zwolle. De stichting restaureerde het huis dat in 1976 gereed kwam en verhuurt het Huis nu aan particulieren. Het landgoed werd, na het overlijden van Ernst J.B.M. von Bőnninghausen ondergebracht in een Natuurschoonwet BV, welke eigenaar is van het gehele complex en de landerijen.

Over de landbouw in noordoost Twente, en in het bijzonder die rond Huis Herinckhave, is in

1817 een boekje geschreven door Clemens M.F. von Bőnninghausen. Clemens was botanicus, landbouweconoom en homeopaat en wist internationale bekendheid te verwerven. Het boekje: 'Die trentische Roggenwirtschaft' werd in 1988 vertaald en opnieuw uitgegeven door de Stichting Heemkunde Albergen. Bijzonder was volgens hem de jaarlijks ononderbroken verbouw van rogge op de hogere schrale en droge zandgronden in de omgeving van Huis Herinckhave. Door het ieder jaar overvloedig opbrengen van – doorgaans groene – plaggen vermengd met stalmest, raakte de grond niet uitgeput, kreeg de grond een goede, vochthoudende structuur en werd woekerend onkruid voorkomen. Op ieder mud land werden dertig tot vijfendertig karrenvrachten plaggen opgebracht, welke vermengd waren met vier tot vijf karrenvrachten stalmest. Vruchtwisseling of braaklegging was daardoor niet nodig. Met uitzondering van de herfst, in welke tijd de schapen op het nieuw ingezaaide roggeland werd geweid, staat het vee het grootste deel van het jaar binnen. Dit is vooral nodig omdat mest een zo belangrijke rol bij deze 'Roggenwirtschaft' speelt. Door zorgvuldig gebruik te maken van alles wat ook maar enigszins mest kan opleveren is het mogelijk ieder jaar weer opnieuw de enorme mestvoorraad bijeen te krijgen, die nodig is om het bouwland vruchtbaar te houden.

De opbrengst en het onderhoud van de hooilanden is dan ook eveneens een belangrijke zorg voor de Twentse boer. Dit vooral ook omdat door het grote areaal aan veen- en heidegronden het aangevoerde water, waarmee deze hooilanden bevloeid werden, vaak aan de zure kant was. Een gunstige uitzondering vormde volgens de schrijver, de Grote Maat, een vloeiweide van ongeveer vijf hectare, direct westelijk van Huis Herinckhave. Deze Grote Maat diende 's winters als reservoir voor de watermolen van Herinckhave en stond tot april twee tot vier voet onder water. Het vee dat er 's zomers op graasde verkeerde echter in topconditie. Recent onderzoek van het Waterschap Regge en Dinkel maakt het aannemelijk dat men, door het scheiden en omleiden van het zure veen- en heidewater, in staat was alleen het kalkrijke kwel- en beekwater door deze Grote Maat te leiden. In het naschrift in het boekje laat de Duitse staatsraad A. Thaer weten dat hij weliswaar de grootste bewondering heeft voor de Twentse roggebouw, maar dat hij eindelijk toch moet constateren dat de waarde van het product hier dus enkel door arbeid wordt verkregen en de grond er dus eigenlijk helemaal geen deel aan heeft.

De watermolen op Herinckhave wordt voor het eerst vermeldt in 1521 in de kroniek van Johannes Lochem, waarin hij vermeldt dat aan de molen van het Huis Grubben heffingen werden opgelegd in verband met de Gelderse Oorlog. In 1642 brandde 'die waetermoele soe koorn als oly mole van Jan Grubbe toe Vleringe bij sijde sijn huis' af. In 1643 verzocht Goossen Grubbe aan Ridderschap en Steden van Overijssel 'in plaats van de afgebrande watermeule een windmeule te mogen zetten'. Ondanks dit verzoek werd de watermolen toch herbouwd. Tot 1740 bleven zowel de koren- als de oliemolen in bedrijf, daarna was het voor de oliemolen kennelijk afgelopen, zoals blijkt uit een testament uit 1760, waarin melding wordt gemaakt van 'een klein watermooltjen en een oude olymool, die in twintig jaar niet gebruikt is'.

De aanvraag van 1643 een windmolen te mogen bouwen in plaats van de afgebrande watermolen, kan erop wijzen dat de waterkracht op Herinckhave een onzekere factor was. Dit komt tot uiting omstreeks 1775 toen de Tubbergse ingezetenen een windmolen wilden bouwen. Zowel de heer van Almelo als de eigenaar van Herinckhave kwamen hiertegen in het verzet omdat beiden de klandizie voor hun molens op die wijze zagen verdwijnen. Over Herinckhave werd gemeld dat:

Het voornoemde Moolentje 't grootste gedeelte van 't Jaar sonder water is en het gebeurde alte

dikwijls dat getuigen niet tegenstaande men dan maalen kan twee a drie malen gaan moeten, voor en aleer kunnen worden geholpen.

Om toch de watertoevoer te verbeteren werd een ongeveer rond heideperceel met een wal omgeven waarin het water werd opgezameld. Het heette de 'Olde Maats' en ligt op ongeveer zevenhonderd meter afstand noordwestelijk van Huis Herinckhave. Daarnaast was er een vloeiweide van ongeveer vijf hectare in de Grote Maat, welke de hele winter tot de maand april twee tot vier voet onder water stond. In 1848 is er nog een vermelding van de molen in het boek van Staring en Stieltjes, 'de Overijsselse wateren', vermeldend dat de molen slechts een gedeelte van het jaar werkt, met een onderslagrad van vierenhalve el middellijn, bij een schoepbreedte van negentig duim. Later in de negentiende eeuw werd de molen steeds minder gebruikt, enerzijds door de markeindeling, welke debet was aan een verminderde watertoevoer, anderzijds ook door de bouw van een windmolen in de nabijheid. Het watermolengebouw was nadien in gebruik als schuur, als varkenshok en vanaf 1960 als jachthut. In 1988 werd de molen weer volledig gerestaureerd en in bedrijf gesteld. Bij die gelegenheid werd de maalstoel en de molenstenen van de inmiddels ook buiten bedrijf gestelde windkorenmolen in de watermolen gebruikt. De watermolen wordt nu gemiddeld eens per maand in bedrijf gesteld door vrijwilligers van de Stichting Overijsselse Molen.

Landgoederen hebben over het algemeen bijzonder cultuurhistorische en natuurlijke waarden. Akkers, weidegebieden, bospercelen en bewoning wisselen elkaar steeds af. Dit stelt specifieke eisen aan het waterbeheer. Zo ook op landgoed Herinckhave, waar uit historisch beschrijvingen blijkt dat de waterbeheersing altijd een grote rol heeft gespeeld. De Fleringer Molenbeek die in noordzuid richting dwars door het landgoed Herinckhave loopt, vormt de basis voor het ontstaan van de watermolen en het buitenhuis. Daarnaast was vroeger (in ieder geval in de achttiende eeuw) sprake van een waterbuffer om de watermolen langer van water te kunnen voorzien. Duidelijk was ook dat de wateraanvoer door de Fleringer Molenbeek lang niet altijd voldoende was om de watermolen draaiende te kunnen houden. De watermolen is zelfs een tijd in verval geraakt, omdat het economische gewin te beperkt was. De gracht heeft naast een rol als waterberging ook een functie als verdediging voor het Huis. Ook het landschap vervult een grote rol op het landgoed. De combinatie van oude bossen, essen, kampen en lage weilanden met de buitenplaats moet als bijzondere eenheid worden beschouwd.

Wanneer we spreken over de historische situatie, dan wordt hiermee bedoeld de situatie voor de uitvoeringen van de zogeheten 'peilregeling Fleringer Molenbeek' in 1992. De hoofdstroom van de Fleringer Molenbeek gaat door de gracht langs de watermolen en vervolgens verder in zuidelijke richting. Het water in de Fleringer Molenbeek en dus ook in de gracht werd op peil gehouden door de drempel van de watermolen. De watermolen werd (nu nog steeds) bediend met een aantal schuiven. Deze schuiven werden ten behoeve van het malen, dichtgezet om een schijf water op te bouwen. Vervolgens werden de schuiven opengezet om de watermolen aan te drijven, waardoor deze kon malen. Door het malen van de watermolen veroorzaakte deze veelvuldig peilverlagingen in de gracht. Bij grote wateraanvoeren veroorzaakte de watermolen daarentegen ook peilverhogingen in de gracht, omdat het water niet snel genoeg kon worden afgevoerd. Dit leidde ook tot wateroverlast op de omliggende landbouwgronden. Deze peilfuncties kwamen regelmatig over de gehele lengte van het jaar voor. Zo was er vrijwel ieder jaar 's zomers sprake van verdroging op het landgoed. In deze perioden stond de gracht veelvuldig volledig droog, met meer dan eens massale vissterfte al gevolg. Zomers lagen er dikwijls planken over de modder in de gracht om op deze wijze gemakkelijk van de gebouwen

naar de watermolen over te kunnen steken. Daarnaast is de gracht in 1959 vanwege een brand op Herinckhave leeggepompt. Dit was reden voor de brandweer om twee nieuwe brandputten aan te leggen, omdat men niet op onvoldoende water in de gracht kon vertrouwen.

Ook in de huidige situatie loopt de hoofdstroom van de Fleringer Molenbeek nog steeds door de gracht, langs de watermolen en vervolgens verder in zuidelijke richting. Echter om een eind te maken aan de ongewenste sterke fluctuaties (op en neer gaan, schommelen) in de Fleringer Molenbeek en de gracht zijn in 1992 maatregelen uitgevoerd ten behoeve van de peilregeling Fleringer Molenbeek. Dit hield in dat de zogenaamde naastgelegen tuingracht (voormalig gracht) als extra waterbuffer beschikbaar kwam. Verder werden er nieuwe en vergrote duikers aangelegd tussen respectievelijk de kasteelgracht en de tuingracht en tussen de tuingracht en de molenkolk. De duiker tussen de tuingracht en de molenkolk staat in verbinding met een zogeheten stuwput. Deze stuwput zorgt voor een constant waterpeil in de gracht, wat van het grootste belang is. Tevens bieden de uitgevoerde maatregelen voordelen voor de beschikbare waterhoeveelheid voor de watermolen, die vanaf de periode juist weer in gebruik was genomen. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt blijft een constant waterpeil en voldoende water in de gracht van het grootste belang voor de toekomstige situatie. In tijden van voldoende wateraanvoer, veelal in winterperioden, is dit meestal geen probleem. Een eventueel teveel aan water, vooral wanneer de watermolen niet draait, kan dan om de watermolen heen als een soort omvloed afgelaten worden. Momenteel gebeurt de aflaat om de watermolen door de stuwput. Meer cultuurhistorisch verantwoord is het om het teveel aan water bovenstrooms de watermolen door een beekje dat als omvloed werkt, om de watermolen heen te leiden. Veel watermolens als Singraven en de Noordmolen kennen nog een dergelijk systeem van een omvloed. Gedurende hoge wateraanvoeren door de Fleringer Molenbeek kan daarnaast een tweede historische functie hersteld worden, namelijk die van waterberging in het waterbergingsgebied. Nu echter niet meer als waterbuffer voor de watermolen, zoals deze vroeger voor 1820 fungeerde, maar om extreme wateraanvoeren tijdelijk op te slaan. In drogere perioden wordt het water en vervolgens vertraagd weer afgevoerd. Het project is betrokken geweest in het ontwerpatelier Watererfgoed, georganiseerd door het Oversticht. Duidelijk werd dat het belangrijk is om het gehele landgoed integraal te betrekken in de planvorming. Naast water als belangrijk element oefent ook de lanenstructuur, de gebouwen en het beheer van zowel de gronden als het water een wezenlijk onderdeel van het totale landgoed. Ook de relatie met de directe omgeving is daarbij van belang. Vanuit het waterbeheer dienen daarbij goede afspraken gemaakt te worden, met als doel behoud van cultuurhistorie, maar ook het ontwikkelen van nieuwe kansen voor het landgoed. In zomerperioden herhaalt de geschiedenis zich, doordat er dan vaak niet voldoende wateraanvoer is om de watermolen gedurende meerdere uren te kunnen laten draaien. De aflaat via de omvloed is dan ook niet mogelijk.

Ten behoeve van optimalisatie van het waterbeheer op Herinckhave speelt respect voor cultuurhistorie een belangrijke rol en is er oog voor een natuurlijke inrichting en beheer. Omdat de gracht de hoofdsstroom moet blijven zal de drempel zijn functie behouden voor wateraanvoeren tijdens extreme omstandigheden. Tijdens deze omstandigheden zal het waterpeil in de gracht iets gaan stijgen. Daarentegen zal het waterpeil in de gracht niet vaker of sneller onderuit gaan zakken als in de huidige situatie het geval is. De volledige wateraanvoer is immers ten allen tijde beschikbaar voor de watermolen. Hierbij moet echter opgemerkt worden, dat er met beleid gemalen moet worden om te voorkomen dat de gracht wordt leeggemalen, hetgeen in de huidige situatie soms het geval is. Een goed afgestemd maalregime is dan ook noodzakelijk. Na afloop van een maalsessie komt het waterpeil in de

gracht weer net zo snel terug op het gewenste niveau als in de huidige situatie. Tot die tijd gaat er geen water via de aflaat naar de omvloed. Door de knijpduiker wordt tijdens hoge wateraanvoeren het water dat door de omvloed gaat optimaal benut voor waterberging. Wanneer de wateraanvoeren afnemen wordt dit water vervolgens weer vertraagd afgevoerd aan benedenstroomse zijde van de gracht en de watermolen. Door de omvloed wordt de gracht gedeeltelijk ontlast van extreme wateraanvoeren. Dit komt de stabiliteit van het waterpeil in de gracht ten goede. Voor het waterbergingsgebied Grote Maat is uitgegaan van het huidige maaiveld. Voor het kleine noordwestelijk gelegen gebiedje is rekening gehouden met een gemiddelde maaiveldverlaging van twintig centimeter. Op basis van de gemeten wateraanvoeren in de Fleringer Molenbeek wordt de knijpduiker zo afgemeten dat een waterbergingsbeeld ontstaat. Dit is een statistische benadering. Dagen per jaar wil bijvoorbeeld zeggen dat dit gebied over een lange tijdsperiode (meerdere jaren) inderdaad zo vaak onder water zal staan. Deze tien dagen zijn echter over het (winterhalf) jaar verdeeld en bestaan uit meerdere kortere waterbergingsperioden. Zodra de wateraanvoer afneemt stroomt het gebied weer snel leeg binnen enkele uren tot maximaal enkele dagen. Dit is afhankelijk van de wateraanvoer. De inundatiefrequentie is in drie klassen ingedeeld, maar heeft uiteraard een continu verloop.

Het oppervlaktewatersysteem staat in nauwe relatie met het grondwatersysteem. Veranderingen in het oppervlaktewatersysteem hebben uiteindelijk effect op het grondwatersysteem. Dit geldt alleen voor maatregelen die permanent zijn (permanent hogere/lagere waterstanden e.d.). De effecten die voortvloeien uit de te treffen maatregelen in de toekomstige situatie zijn allemaal kortdurende veranderingen (peilverhoging bij extreme wateraanvoeren e.d.). Door de traagheid van het grondwatersysteem werken deze kortdurende veranderingen nauwelijks door in het grondwatersysteem. De volgende effecten zijn te verwachtten:

- De nieuwe omvloed zal een gering drainerend (droogleggen) effect hebben onder natte omstandigheden en infiltreren (doorsijpelen) bij droge omstandigheden. De verschillen zijn klein, waardoor het nivellerende (gelijk maken) effect beperkt blijft tot het waterbergingsgebied.
- Waterberging in het waterbergingsgebied zal optreden bij hoge wateraanvoeren die het gevolg zijn van natte perioden (en dus hoge grondwaterstanden). De grondwaterstand (die dan vrijwel op het maaiveld ligt) is dan al bereikt. Binnen korte tijd loopt het waterbergingsgebied weer leeg en ontstaat opnieuw de huidige grondwaterstand. Qua grondwaterstand zal dus nauwelijks enig effect te merken zijn van de waterberging.
- Het waterpeil in de gracht blijft het grootste deel van het jaar hetzelfde als in de huidige situatie. De peilverhogingen zijn slecht kortdurend. Voor de grondwaterstand in de directe omgeving is de natte omtrek van de waterloop onder natte omstandigheden belangrijker dan het oppervlaktewaterpeil. Omdat de natte omtrek nauwelijks verandert zal ook de grondwaterstand nauwelijks beïnvloed worden door veranderende waterpeilen.

De maatregelen om tot de toekomstige situatie te komen hebben een nivellerend (gelijk maken) effect op de grondwaterstand in het waterbergingsgebied. Rond de gracht zijn geen kenmerkende veranderingen te verwachten. Om toch een indruk te krijgen van het grondwaterverloop nabij de gracht worden op enkele plaatsen peilbuizen geplaatst. Hierbij wordt voorafgaand aan de uitvoering eerst de nulsituatie vastgelegd. Na afronding van het project wordt vervolgens periodiek de grondwaterstand gecontroleerd.

Er gaat geen water voor de molen verloren. Het waterpeil in de gracht is onder normale omstandigheden 16.45 meter boven NAP. De wateraanvoer wordt dan door middel van de schuif over de drempel van de watermolen afgevoerd. Dit water gaat hiermee dus in de huidige situatie verloren voor de watermolen. In de toekomstige situatie blijft dit zo. Het verschil is echter, dat alle extra waterhoeveelheden dan via de omvloed gaan. Op die manier wordt het water voor andere doelen benut (waterberging, natuur). Is er herstel van de oorspronkelijke waterbuffer voor de watermolen? Het waterbergingsgebied Grote Maat kan ingezet worden als waterbuffer voor de watermolen. Hiervoor moet de knijpduiker afsluitbaar worden gemaakt. Het waterpeil kan nu opgezet worden tot het maximaal toegestane niveau. Als de watermolen nu gaat malen heeft men de beschikking over het peilverschil in de gracht en het peilverschil in het waterbergingsgebied. Het water uit het waterbergingsgebied stroomt via de aanvoerroute naar de gracht en de watermolen. Voordeel hiervan is dat het waterpeil minder snel onderuitzakt. Nadeel hiervan is, dat het waterbergingsgebied langdurig onder water zal staan, wat een hoger waterpeil in de gracht en grondwatereffecten (vernatting) in de omgeving tot gevolg zal hebben. Daarnaast is met het oog op de huidige functies/ontwikkelingen (beheer Grote Maat en landbouwfuncties in omgeving) in het gebeid niet haalbaar om de oorspronkelijke waterbuffer te herstellen. Het project beoogt een economische impuls te geven aan het gehele landgoed. Door medewerking te verlenen aan waterberging in combinatie met natuurbeheer wordt een duurzame en economische functie van het landgoed naar de toekomst bewerkstelligd. Daarbij worden (cultuur) historische (landschaps) waarden behouden, maar ook hersteld. Daarnaast wordt invulling gegeven aan de ecologische verbindingszone, die in noordzuid richting door het landgoed loopt.

De oudste vermelding van religieuze activiteiten op Huis Herinckhave komt van Johannes Angelus Arcimboldus, protonotarius (notaris aan de pauselijke kanselarij) van de Heilige Stoel en refendaris (leidend rijks- of gemeenteambtenaar) van Paul Leo X. Hij schrijft op 15 juni 1517 van Hadewich, weduwe van Arend Grubbe, eigenaar van Herinckhave, en haar kinderen, giften te hebben ontvangen voor de bouw van de Sint Pieterskerk te Rome. Op grond daarvan verleende hij hen een aflaat en stond hen toe een draagbaar altaar te hebben voor de duur van hun leven. In de zeventiende eeuw is er sprake van regelmatige misvieringen op Huis Herinckhave. Zo is van Johannes Bisschop bekend dat hij voor zijn benoeming tot pastoor in 1688, huisgeestelijke op Huis Herinckhave was. Zijn opvolger Johannes Wessels woonde ook op Herinckhave. De familie Grubbe schonk hem na zijn benoeming in 1708 ‘eene eigene woning’ in Tubbergen.

In de tweede helft van de achttiende eeuw ontstond er veel onenigheid over de godsdienstuitoefening in de regio, waarin verordeningen van de Ridderschap en Steden van Overijssel een rol speelde. Op 1 oktober 1757 schrijft de landdrost F.B.J. von Heiden Hompesch het volgende:

Alzoo ik onder geschreve Landt Droste van Twenthe geïnformeert ben, dat mijn gegevene Permissie om oogluikende Dienst te laten doen op den Huijze Henrinkhave geheel misbruikt word en selvs vreemde Priesters daar Dienst doen, hetwelk ten hoogsten bij de Placaaten van den Lande verbooden is. Soo is ’t dat om sulks in toekoomende voor te koomen, bij deze interdieere (interdickt:R.K. kerkelijke ban over een gebied) geene de minste Dienst op den Huijze Herinckhave te laten doen nog door Ingezetene of buijtenlandsche Priesters. Het dubbelt deses is an de meid met name Maria Elijsebit van de Heer Generaal Bonninkhuijsen op ’t Huijs Herinkhave tot Fleringe in handen gegeven, om het aan haar Heer ter Hand te stellen als hij

weer te huijs quam.

Huis Herinkhave; bron: herinckhave.nl

Dit verbod was in tegenspraak met de inhoud van een door paus Benedictus X1V (1740-1758) eigenhandig getekende akte, die dateert uit ongeveer dezelfde periode. Daarin verleende hij verlof tot het geregeld houden van de heilige mis in de kapel, waarin alle parochialia (betreffende een parochie) mochten uitgevoerd worden. Aan deze toestemming en tegenspraak refereert (een verslag geven) eveneens de volgende tekst uit 1769, die zich in het huisarchief bevindt:

De apostolische nuntius in de Nederlanden te Brussel, Ghilini, staat toe om voor Friedrich Christian von Bönninghausen en zijn familie in hun huiskapel de missen te laten lezen door een huiskapelaan en/of iedere priester, zoals dat ook ruim twaalf jaar eerder door paus Benedictus X1V was toegestaan.

De tegenspraak ontaardde in verschillende onderzoeken. Verklaringen en feiten werden op een rij gezet. In een verslag uit 1778, naar aanleiding van de verordening van Ridderschap en Steden, verklaarde priester Henricus Bloemen dat hij om de derde zon- of feestdag diensten heeft gehouden in het bouwhuis van Herinckhave en dat dit sinds mensenheugenis geschiedde. De toehoorders werden gerekend tot de kerk van Tubbergen. Bloemen heeft bij herhaling de geringe afstand tussen huis en dorp benadrukt om aan te geven dat men genoeg had aan een kerkhuis en wel te Tubbergen. Het is 'maar een kleijn half uurtjen selvs maar een quartier uur van Tubbergen afgeleegen'. In juli van dat jaar werd door Ferdinand Adolph von Bönninghausen, heer van Herinckhave, verklaard:

Dat de tijdelijk roomse priesters van Tubbergen al honderdvijftig jaar op Heringhave op de derde zondag en op de jaarlijkse vier hoogtijdagen de diensten hebben verricht. Het juiste kerkhuis behoort op Heringhave en het is mogelijk het oudste van deze provincie. Ongeveer veertig jaar geleden is er een geschil ontstaan tussen de toenmalige roomse priester van Tubbergen en de tijdelijke heer van Heringhave, zodat de wijlen landdrost W. Bentink naar de ingekomen berichten, de priester verplicht heeft de dienst op Heringhave te verrichten. Er zou eigenlijk een bewijs nodig zijn, als de heer van Heringhave niet in zijn garnizoen te Warendorf was. Hopelijk wordt dit besproken op de eerstvolgende landdag.

In september werd vervolgens in opdracht van de heer van Herinckhave een onderzoek ingesteld door de richter van Ootmarsum naar de erediensten in Tubbergen, Albergen en Fleringen. Bloemen werd daarbij gehoord. Hij kon zijn gedane uitspraken niet staven met brieven of andere schriftelijke bewijsmaterialen. Er kwam naar voren dat hij niet altijd in eigen persoon de missen had opgedragen. Hij wist niet meer precies op welke tijden hij de diensten had verricht op Herinckhave. Wel wist hij dat hij daartoe niet verplicht was gesteld. Of hij tot

de door hem gelezen missen met pasen, pinksteren, midwinter en sakramentsdag verplicht was gesteld, wist hij ook niet meer. Daarnaast verklaarde hij wel eens een mis te hebben opgedragen bij het doen van de collecte aldaar. Enkele andere getuigen verklaarden dat de diensten op de feestdagen altijd op het huis gehouden werden, ook als het niet de beurt van het huis was. Vanaf mei van dat jaar)na de uitvaardiging van de verordening) was er echter geen mis meer gelezen. De heer van Herinckhave ontving op de dag van het onderzoek reeds de rekening van de verhoren. Later volgde er een schriftelijke reactie namens de heer van Herinckhave aan 'de Ridderschap en Steden, de Staten der provincie Overijssel'. Hierin stond dat de diensten sinds mei in Tubbergen zelf werden gehouden, 'tot voordeel van vooral de stokoude en onvermogende mensen' en daarom niet op Herinckhave. Weer werd benadrukt dat de diensten altijd op Herinckhave geweest waren en dat de priester van Tubbergen daartoe verplicht gesteld was. Op 11 september 1778 werden door de tegenpartij opnieuw getuigenverklaringen overlegd, omdat de heer van Herinckhave eerder 'onnozele huijslieden' een zaak zou hebben laten ondertekenen, die ze niet begrepen hadden, ten gunste van godsdienstoefeningen op het Huis. Henricus Bloemen schreef vervolgens een brief die op 20 maart 1779 in handen werd gesteld van 'gecommitteerden tot de kerkelijke zaken, aan de Staten van Overijssel':

Om het ongefundeerde verzoek van Heere Capitain van Bonninkhausen te wijsen van de hand opdat hij soo wel als die ronds om hem woonen, sig na 't regte Kerkhuijs te Tubbergen, 't welke voor hem maar een kleine wandelweg is, moge begeven, en hij voor sig, en sijn huijshoudinge met geen separatie Dienst Houding op zijn huijs en in sijn Bouwhuijs moge worden begunstigt.

Als verdediging voerde hij aan dat hij zich nauwkeurig had gehouden aan de voorschriften uit april 1778 en daaruit concludeerde dat de diensten op Herinckhave niet toegestaan waren. In weer een ander 'contra request' staat dat het aantal bezoekers honderdtweeënzestig koppen is en dat 'het Sogenaamde kerkhuijs te Heerinckhave, maar een Bouwhuijs is, alwaar aan de Eene kante de Koeijen en agter aan de Paarden staan'. Enkele getuigen bevestigen dit laatste, maar een vertelde dat het vee door een muur was gescheiden van de kerkruimte. Zelfs de hervormde kerk bemoeide zich met de kwestie. Zij onderschreef de stelling van Bloemen dat 'de Dienst in 't Bouwhuis gehouden een ongepermitteerde en alleen door de tijdelijke Roomsch priester ongeauthoriseert eigenmagtig gedaane dienst is'. Op 20 februari 1779 verzochten ze de staten om alleen in Tubbergen zelf de vieringen van de mis toe te staan, onder toevoeging dat 'in diergelijke private bouwhuizen door haare situatie allerhande excessen worden begunstigt'. In de jaren tachtig van de achttiende eeuw kwam er met de bouw van de kerk te Albergen enige rust in de slepende kwestie, die zijn oorsprong had in pauselijke toestemming en plaatselijke tegenwerking, gesteund door de verordening van Ridderschap en Steden.

Het is bekend hoe meer dan een gemigreerde priester uit Frankrijk na 1793 hier een rustplaats en verblijf vond. In het begin van de negentiende eeuw wordt de uit Frankrijk gevluchte Celesté Falment als huisgeestelijke genoemd. Toen de Grote Kerk te Tubbergen op initiatief van Lodewijk Napoleon was teruggegeven aan de rooms-katholieke kerk, verleende hij als kantor zijn medewerking bij de eerste mis (1810) in dit gebouw. In het huisarchief bevindt zich een brief uit 1815 van de apostolische vicaris in de Nederlanden te Munster aan deze huisgeestelijke, betreffende de doop van 'Madame la Baronne Douairière de Bönninghausen (1747-1812). Geerdink meldt over de periode daarna dat Johannes Werger, kapelaan te Tubbergen en na november 1824 pastoor te Albergen, eerst huisgeestelijke op Herinckhave was. Midden negentiende eeuw zou de laatste huiskapelaan, die nog woonachtig was op Huis Herinckhave, ontslagen zijn omdat hij bij het stropen op het landgoed op heterdaad betrapt

werd. Hij raakte derhalve ook zijn dienstwoning kwijt. Na 1900 heeft een broer van jonkvrouwe Theresia M.C.F. van der Schueren, die in 1897 gehuwd was met de toekomstige eigenaar E.Th.M. von Bönninghausen, af en toe de mis gelezen in de kapel. De boeren uit de omgeving werden dan verwacht bij de viering. Indien ze niet aanwezig konden zijn stuurden ze hun kinderen, op weg naar school, er naar toe.

Na de brand op Herinckhave in 1959 heeft het tot 1976 geduurd voor dat ook de huiskapel weer in gebruik kon worden genomen na een restauratie door de Stichting Overijsselse Kastelen. De restauratie werd in 1978 voltooid, waarna op zondagmiddag 17 september van dat jaar weer een eucharistieviering kon worden gehouden, en wel ter gelegenheid van de tweede familiedag van het geslacht Von Bönninghausen. Dit was de eerste familiereünie sedert 1927 en zij werd gehouden mede naar aanleiding van de restauratie van Huis Herinckhave, en het weer bewoond zijn van een Duits landgoed van de familie te Nienborg bij Ahaus. De kapel is een drie traveeën (vak tussen twee steunpunten, inz. gewelf in kerk) lange zaalkerk zonder sacristie. In de oost- of achtermuur komen kleine rondbogige, in de zuid- en westmuur grote spitsbogige vensters voor. Deze situatie is ontstaan bij een verbouwing in de periode 1910-1916. Het huidige interieur dateert voornamelijk uit het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Het tegenwoordige, neobarokke altaar van hout is afkomstig uit klooster Frenswegen (Duitsland), welk klooster in 1809 is opgeheven. Over Frenswegen wordt in 1863 geschreven dat er geen spoor meer is te vinden van 'al het schoone en kostbare dat tot sieraad der Kerk gebruikt werd'. In 1883 is de kloosterkerk te Frenswegen afgebrand. Het interieur bestaat verder uit een Jugendstil doopvont en elf doorgaans veelkleurig geschilderde en meestal gipsen heiligenbeelden. Hiervan zijn zes heiligenbeeldjes langs de wand opgesteld; links van het altaar Franciscus van Assisi, Theresia van Lisieux en Jozef, rechts van het altaar Maria, Gerardus Majella en Ignatius van Loyoia. In de vloer bevinden zich vier grafstenen van de families Grubbe en Von Bönninghausen.
In vroeger tijden was het jachtrecht voorbehouden aan de adel. Dit gold ook voor de bewoners van Huis Herinckhave. Daarnaast had men op Herinckhave de rechten om een eendenkooi te hebben, om duiven te houden en te vissen. Dat het jachtrecht voor de vroegere bewoners belangrijk was blijkt bijvoorbeeld uit stukken van 1683, waarbij met de naam Herinckhave werd bedoeld: het huis, bouwhuis, poorthuis, het recht van adellijke havezathe, jacht, visserijen, etc.. Het doel van de jacht was toen het doden van in het wild levende dieren, om het vlees als voedsel te gebruiken. Het wild bestond voornamelijk uit hazen, konijnen, eenden, patrijzen en fazanten. Het ree komt pas de laatste honderd jaar op het landgoed voor.

Door het steeds kritischer wordende houding van de mensen tegenover de jacht en nieuwe inzichten over natuurbeheer moet steeds beter worden nagedacht over de vraag of de in het wild levende dieren door de mens actief beheerd moeten worden en dit een belangrijk onderdeel van het natuurbeheer moet zijn.

De tegenwoordige jacht op Herinckhave wordt beoefend op de manier volgens het 'Wise-use' principe. Uitgangspunt hierbij is dat het aanbod van voedsel van zowel het landgoed als van de omringende landerijen voldoende moet zijn voor de in het wild aanwezige en vooral gezonde dieren. Deze balans bepaalt of dieren gespaard moeten worden of dat een teveel aan dieren moet worden weggenomen. Daarnaast is schade aan gewassen, dieren en gebouwen reden in te grijpen in de aantallen van dieren, die deze schade veroorzaken. Voor het beheren van soorten van de in het wild levende dieren, is kennis en samenwerking met andere jagers, boeren, terreineigenaren en natuurbeschermers noodzakelijk. De jachtcombinatie 'Herinckhave' is aangesloten bij de 'Wildbeheereenheid Tubbergen'. Met behulp van een

wildbeheerplan wordt in deze wildbeheereenheid het beheer planmatig uitgevoerd na goedkeuring door de provincie Overijssel.

Tijdens een wandeling op het landgoed kan men de volgende zoogdieren tegenkomen: ree, konijn, haas, fazant, patrijs, eend, duif, egel, eekhoorn, diverse soorten muizen, vos, steenmarter, bunzing, bisamrat en verwilderde kat.

De veehouderij in Twente heeft zich na de industrialisatie van Twente vanaf 1850 kunnen ontwikkelen tot een moderne bedrijfstak. Met als hoogtepunt in 2005 een zwartbonte koe in Geesteren met de hoogste Nederlandse jaarproductie van zeventienduizend kilo melk met vijf procent vet en drieënhalf procent eiwit in tweehonderdnegentig dagen. Deze prestatie staat in schril contrast met de periode voorafgaand aan de industrialisatie van Twente waarbij het natte Twente als geologisch soepbord de ontwikkeling van de veeteelt sterk heeft belemmerd. Zelfs in vergelijking met Drenthe valt het geringe aantal herkauwers op. Daarnaast moesten de Twentse herkauwers het regelmatig afleggen tegen de ziekte leverbot, die dankzij de tussengastheer, de zoetwaterslak, goed gedijde in deze natte gebieden. Bijgaand overzicht geeft een goed beeld van de situatie in Twente.

Kenmerken Twentse landbouw 1600-1800 (Staring/Slicher van Bath)

jaar	kenmerk	Drenthe	Salland	Twente
1602	aantal schapenhouders	-	527	128
1795	verhouding boeren: keuters/dagloners	100:76	-	100:159
1800	verhouding bouwland: grasland	100:188 ha	100:176 ha	100:70 ha
1800	aantal runderen per 100 ha	52	48	42
1800	gemiddeld aantal gehouden runderen	7	-	3

Tegen dit decor heeft Twente een aantal streekspecifieke landbouwhuisdierrassen voortgebracht die door gewijzigd economisch belang zijn uitgestorven of nog maar in zeer kleine aantallen voorkomen. Zo zijn het Almelose grootorig varken en de heisnik, in Twente Munsters Vee genoemd, uitgestorven. De heisnikken werden ingezet voor het ploegen en gaven, gelet de omstandigheden, redelijk wat melk. Een eigen schapenras heeft Twente niet voortgebracht. Wel hebben het Drents heideschaap en het naburige Bentheimerschaap het Schoonenbeker heideschaap opgeleverd. De enige levende vertegenwoordigers van de Twentse rassen zijn nog het Twents hoen en de Twentse landgans. Van de landgans dacht men dat die was uitgestorven.

Tegenwoordig wordt op landgoed Herinckhave een aantal oude landbouwhuisdierrassen gehouden, waaronder het Twents hoen en de Twentse landgans. De aanwezige oude landbouwhuisdierrassen worden in lijn met de doelstellingen van de Stichting Zeldzame Huisdierrassen en de specifieke dierverenigingen gehouden. Hierbij wordt zo goed mogelijk naar de geldende standaarden en gebruikskenmerken gefokt.

De Groninger Meeuw is een pel landhoenras (pel: hoendersoort met zwarte strepen) dat aan

het eind van de achttiende eeuw is ontstaan in Groningen uit zwaardere Friese hoenders met donkerbruine ogen en de Duitse Oost-Friese meeuw. In 1888 maakt R. Houwink voor het eerst melding van een pel met grove strepen van goud en zilver op de markt in de stad Groningen, dat groter was dan het Friese en het Drentse hoen. In 1919 is de Groninger Meeuw officieel erkend. Maar het Groninger landhoen bleef een zeldzame verschijning op tentoonstellingen. Eind 1950 wordt de goudpelvariant gefokt. In 2001 zijn achthonderd fokdieren geïnventariseerd. De levendige en vroegrijpe Groninger Meeuw kan op een leeftijd van vijf maanden eieren gaan leggen. Vooral in het tweede jaar blijken de hennen uitstekende legsters te zijn van een witschalig ei. De hennen worden minder snel broeds. De pelling, ofwel zwarte vlekken aan weerszijden van de veerschacht bij de hen, zijn, naast de donkerbruine ogen, een licht vallende kamhiel en het vleugelbandje bij de haan, typische raskenmerken. De op Herinckhave gehouden Groninger Meeuwen worden in de weinig voorkomende kleurslag goudpel gefokt. Met deze kleurslag is slechts een handvol fokkers actief. Tegen de achtergrond van cultuurhistorische aanwezigheid of de bedreigde status wordt momenteel actief met zeven oude landbouwhuisdierrassen gefokt. Daarbij zijn door de Stichting Zeldzame Huisdierrassen de fokinspanningen met de Twentse landgans gewaardeerd door de erkenning als erkend fokcentrum. Daarnaast heeft het blad Landleven de havezathe Herinckhave en haar zeldzame huisdierrassen begin 2005 belicht.

De Groninger blaarkop is een oud rundveeras en wordt in de late middeleeuwen al beschreven. Van oudsher komt de blaarkop voor in de provincie Groningen, maar ook in de Rijnstreek tussen Utrecht en Leiden. Het enigszins zware rund is van oorsprong een dubbeldoelkoe, bestemd voor zowel melk- als vleesproductie. Kenmerkend voor de blaarkop is, naast de specifieke aftekening met de vlekken rond de ogen en een gekleurd lijf, het harde beenwerk, de goede vruchtbaarheid en het makkelijk afkalven. De blaarkop komt voor in zowel de zwarte als de rode kleurslag. In de provincie Groningen bestond aan het begin van de twintigste eeuw de veestapel voor negentig procent uit blaarkoppen. Het ras vindt momenteel opgang in de biologische melkveehouderij vanwege haar soberheid en duurzaamheid. In 2004 waren er ongeveer zeshonderd zuivere dieren. De gemiddelde melkproductie bij blaarkoppen is 5.984 kilo melk, met 4.41 procent vet en 3.58 procent eiwit. (Nederlands gemiddelde 2005: 8.029 kg – 4.42 % - 3.52 %). Het aantal blaarkoppen op Herinckhave varieert tussen de drie en zeven dieren. De kalveren worden gezoogd door de koeien.

De Nederlandse landgeit is een stevige, middelgrote geit met horens. Vooral de bokken hebben zware, meestal liervormige horen en voorzien van een bokkenpruik en een wipneus. Bokken zijn altijd langharig, terwijl de geiten ook kortruigharig kunnen zijn, de vachten variëren van bont, met zwarte, bruine, beige of blauwe vlekken, tot een enkele keer helemaal wit. De Nederlandse landgeit wordt toenemend ingezet bij de begrazing en boomvrij houden van natuurterreinen. In het begin van de zestiger jaren was de landgeit op enkele exemplaren na verdwenen. Enkele dieren, uit een schaapskudde in het Gooi, werden geschonken aan de dierentuin Blijdorp te Rotterdam. In 1971 startte het toenmalige Rijksinstituut voor Natuurbeheer in Leersum begrazingsonderzoeken met de Nederlandse landgeit. Deze koppel groeide in omvang en kon worden geselecteerd op het oorspronkelijke type, zoals afgeleid van oude afbeeldingen op schilderijen. De laatste jaren gaat het goed met het aantal dieren. In 2005 stonden veertienhonderd dieren in het stamboek ingeschreven. Daarmee is de geit opgeklommen uit een kritieke situatie naar de status van een kwetsbaar ras. De groep Nederlandse landgeiten van Herinckhave lopen een groot deel van het jaar op verschillende terreinen en komen in het vroege voorjaar terug naar Herinckhave om te lammeren.

Het Drents heideschaap is het enige gehoornde Nederlandse schapenras met een veelheid aan kleurvarianten. Het Drentse heideschaap is een primitief schaap dat nog dicht bij de wilde voorouders staat. Met een schofthoogte van ongeveer zestig centimeter is dit type het kleinste inheemse schaap. Een volwassen ooi heeft een gewicht van vijfendertig tot veertig kilo. Kenmerkend zijn de grote spiraalvormige horens van de rammen. Ook de ooien hebben kleine, rechte of een beetje gebogen horens (stikken). Soms komen ook ongehoornde dieren voor. Het sobere Drents heideschaap is het oudste schapenras van het vaste land van West-Europa. Vanaf ongeveer vierduizend voor Christus komt het in Drenthe voor; waarschijnlijk met de emigranten meegekomen vanuit Frankrijk. Het Drents heideschaap is, in tegenstelling tot de meer veredelde schapenrassen, in staat te leven op schrale heidegronden, zoals deze veel voorkwamen in het noordoosten van Nederland. In vorige eeuwen hebben heideschapen een belangrijke bijdrage geleverd aan de verbetering van de landbouwgronden. Zonder schapenmest was akkerbouw in die tijd praktisch onmogelijk. Het Drentse heideschaap wordt getypeerd door een korte rechte profiellijn van de neus. De kop heeft een matte stugge beharing. De kruin is vaak van wol of krullend stug haar. De poten zijn rank en de dikbewolde staart hangt tot ver onder de hak. Afhankelijk van de gronden waarop ze geweid worden, heide of graslanden, werpen de ooien een of twee lammeren. Het Drentse heideschaap is met een stamboekpopulatie van ongeveer zesentwintighonderd dieren in 2005 kwetsbaar te noemen. Op Herinckhave lopen de Drentse heideschapen in de boomgaard waarbij zij in de herfst met de Twentse landganzen concurreren om de valappels.

Het Twentse hoen is omstreeks 1900 ontstaan in de grensstreek van Twente en het Duitse graafschap Bentheim. Door het daar voorkomende landhoenders in te kruisen met diverse vechthoenderrassen als de Maleier en later de zilverpatrijs-leghorn ontstond een eigen vechthoen met goede legeigenschappen. Vooral door het Maleierbloed waren de hanen toen erg vechtlustig, waardoor ze ook wel 'Biethauner, Biethaan of Biethoen' werden genoemd. In 2001 zijn vierhonderd fokdieren geïnventariseerd. Het Twentse hoen is een middelzwaar landhoenras, slank en sierlijk van bouw met een opgerichte houding. De dieren mogen fors zijn, maar moeten er slank uitzien. De kleine ronde kop en de aardbeiachtige kam, zo groot als een halve walnoot op de voorkop, laten zien dat dit ras afstamt van de vechthoenders. De Twentse hoenders houden van een vrije uitloop, zijn rustig van aard en hebben een vertrouwelijk karakter. Door de enorme vitaliteit, weerstand tegen verschillende weertypen en de goede leg in de winter, verspreidden de Twentse hoenders met de reputatie als winterleggers zich snel in de regio en later over de rest van Nederland en Duitsland. Als eerste ontstond de kleurslag zilverpatrijs (Twentse Griezen), later toen de patrijskleurigen erbij kwamen werden ze Twentse hoenders genoemd. Op Herinckhave wordt met de oorspronkelijke kleurslag zilverpatrijs gefokt. Nederland kende in de negentiende eeuw nog verschillende eigen ganzenrassen als de Groninger gans, Noord-Hollandse gans en Zuidenaar gans. Deze lokale rassen zijn door inkruising met zwaardere buitenlandse rassen als de Emdener, Pommerse, Toulouse en de Afrikaanse knobbelgans kort na de Eerste Wereldoorlog verdwenen. Aan dit lot is de Twentse landgans ternauwernood ontkomen.

Het vroegste Twentse document dat melding maakt van de Twentse landgans is van Freiherr Von Bönninghausen die in zijn beschrijving van 'de Twentse roggeteelt' (1817) melding maakt van de veelvuldige aanwezigheid van ganzen binnen de Twentse boerengemeenschappen. Jaarlijks overstromende beekjes en kleine rivieren die een goede grassoort beletten, zijn de aanzet geweest tot de bedrijfsmatige ganzenhandel en ganzenteelt zoals deze van 1850 tot aan de Eerste Wereldoorlog rond Enter, Wierden en Goor gepraktiseerd werd. Jaarlijks werden er tienduizenden dieren in Twente en Duitsland opgekocht en rond Enter verhandeld met als

topjaar 1887 met zestigduizend dieren. In 1188 wordt Enter als Entheren genoemd. Deze naam voedt de bewering dat Enter haar naam aan de ganzenteelt te danken heeft. Enthere is een landrug in moerassig gebied waarop 'entvogels' te vinden zijn. Dankzij de rasspecifieke vroege leg – ook van eenjarige dieren – konden de nakomelingen als zes tot achtweekse mestkuikens reeds in de winter als het vroege voorjaar worden aangeboden. Met name Engeland en Duitsland toonden zich belangrijke afnemers. Met de ontwatering van het natte noordwest Twente, de opkomst van de grootschalige landbouw en de economische voordelen van de intensieve veehouderij is het na 1945 is het definitief gedaan met de bedrijfsmatige ganzenhouderij in Nederland. Wel werden er tot in de zestiger jaren nog honderden Twentse landganzen voor kerst afgemest in Goor. De Twentse landgans is een vroegrijpe, bewegelijke, licht tot middelzwaar gebouwde, horizontale gestelde gans van het landganstype. De ogen zijn bij beide kleurslagen lichtblauw. Zowel de poten als snavel zijn geeloranje waarbij de snavelnagel licht hoornkleurig is. De nauwelijks middellange hals wordt rechtop gedragen. De vleugelpunten raken elkaar op de stuit. De Twentse landgans komt voor in de kleurslagen wit en bont. Het overgrote deel van de Twentse landgans was vroeger wit, de weinig voorkomende bonte dieren hadden vaak alleen aftekening aan de kop, de rug en de flanken. Dit omdat het witte dons, geplukt van hals, borst en buik meer opleverde dan het donker gekleurde dons. Een belangrijk raskenmerk was de vroege leg. Twentse landganzen begonnen vaak in november, december te leggen. Uit oude documenten blijkt dat het gebied rond Herinckhave van oorsprong een belangrijk ganzengebied is geweest. Momenteel is de Twentse landgans met ruim honderd dieren een uiterst zeldzaam ras dat door hernieuwde belangstelling steeds meer liefhebbers kent. Met twintig dieren loopt een belangrijk deel van de huidige fokpopulatie van de Twentse landgans in de boomgaard van Herinckhave. Dit aantal dieren alsmede deinspanningen om de Twentse landgans als streekhistorisch ras weer op de kaart te krijgen is door de Stichting Zeldzame Huisdierrassen gewaardeerd door de erkenning las 'Erkend Fokcentrum'.

Vermoedelijk zijn krombekeenden enkele eeuwen geleden door zeevaarders vanuit het verre oosten naar Europa gebracht. Op zeventiende eeuwse schilderijen van Jan Steen, Albert Cuyp en Melchior d' Hondecoeter staan krombekeenden afgebeeld, soms met een kuif. Krombekeenden en witborsteenden werden aanvankelijk als productiedier gehouden met jaarlijks ongeveer honderdvijfenzeventig eieren. Op diverse boerderijen in het polderlandschap werden kleine koppeltjes van ongeveer vijftien eenden gehouden die, net als kippen elders, zelf naar hun voedsel moesten zoeken. Ze zwierven overdag in poldersloten rond en kwamen, aangelokt door wat graan, 's avonds weer naar het nachtverblijf terug.

Met de introductie van de Khaki Campbell, die ruim meer legde dan de krombekeend, was rond 1975 de krombekeend bijna uitgestorven. Op dit moment wordt de zeldzame

krombekeend door een gering aantal fokkers gehouden. In 2001 zijn honderdzestig fokdieren geïnventariseerd. De krombekeend is genoemd naar de platte, brede snavel die krom naar beneden verloopt. De schedel en snavel vormen een vloeiende halve cirkel. In de boomgaard van Herinckhave zwemmen al dan niet gekuifde krombekeenden in de kleurslagen donkerwildkleur en blauwdonkerwildkleur.

Brieven van Belle van Zuylen

Isabella Agneta Elisabeth van Tuyll van Serooskerken (Zuilen, 20 oktober 1740 - Colombier, 27 december 1805) was een Nederlandse achttiende-eeuwse Franstalige schrijfster en componiste. Ze schreef brieven, (zelf)portretten, fabels, novelles, pamfletten, toneelstukken, opera's (libretti en muziek), liederen en klaviersonates. Ze noemde zich Belle de Zuylen (in Nederland beter bekend als Belle van Zuylen) en na haar huwelijk Isabelle de Charrière.

Belle van Zuylen werd geboren in een adellijke familie op slot Zuylen aan de Vecht, liggend tussen Maarssen en Utrecht, nu in de gemeente Stichtse Vecht. Dochter van Diederik Jacob van Tuyll van Serooskerken (1707-1776), heer van Zuilen en Westbroek (in Utrecht gepromoveerd in de Rechten, voorzitter van de Ridderschap van Utrecht en gedeputeerde ter Staten-Generaal) en Helena Jacoba de Vicq (1724-1768). Ze was de oudste van de zeven kinderen, die onderwijs aan huis kregen van Zwitserse Franstalige gouvernantes en gouverneurs. In de winter verbleef men in hun huis op de Kromme Nieuwegracht 3-5 te Utrecht.

Belle van Zuylen verzucht in haar briefwisseling met Constant d' Hermenches (kolonel van een Zwitsers regiment in Holland):

De een die niet trouwen wil is Jacob Jan van Wassenaer van Obdam (kasteel Twickel te Delden), die inderdaad zijn leven lang vrijgezel bleef.Constant d' Hermenches schrijft in zijn brief van 20 september 1764 over Rosette Baptiste, een actrice van het Theatre Français en vriendin van Jacob van Obdam. Van Obdam liet haar bij zijn dood verscheidene bezittingen na, alsmede een jaargeld van tweeduizend gulden.

Van Constant d' Hermenches, 20 september 1764, donderdag

Te veel voorzichtigheid leidt tot grote zorgen.
Onheil voorzie ik niet voorbij de dag van morgen.
Als het ons genoegen doet om elkaar te schrijven, waarom zouden wij onszelf dat genoegen dan niet Gunnen? Al zou ik er koorts van krijgen, dat is minder erg dan de koorts die ik al drie dagen heb als gevolg van ene vervloekte indigestie; men doet zichzelf alle dagen meer kwaad met al te grote gulzigheid, zelfs met verveling, dan door hart en geest de vrije teugel te laten, zoals jij jezelf zou willen verwijten. Weet je wat me overkomt? Ik begin me in te laten met Haagse lieden, en misschien zal ik het nog betreuren hier weg te gaan! Van Twickel heeft me daareven een triest beeld geschetst van de situatie in zijn familie: zijn ouders sterven van verdriet om het gedrag van Van Obdam, ze zouden Carel willen uithuwelijken maar kunnen nooit een geschikte partij vinden, de joffer van de negentien glazen bier (want daar blijft hij bij) is toegezegd aan lord van Athlone, ze menen dat er afspraken bestaan over een rouwkoop met Rosette; zij soupeert morgen bij mij, en hij wil graag dat ik de waarheid daarover te weten kom, maar ik wil mij daar niet in mengen; ik heb drie dagen lang mijn bed niet verlaten, en dat souper geef ik op aandringen van Verelst en graaf Voronzov, die zo dolgraag eens La Martin willen souperen.

Van Constant d' Hermenches, 11 augustus 1764

Vanochtend had ik Van Twickel op bezoek; hij onderhield me uitvoerig over huwelijken, verbintenissen, zei me dat hij geen vrouw wilde die meer esprit had dan hijzelf; hij zou je nichtje

wel willen, maar hij zegt dat ze elf glazen bier per dag drinkt.

Aan Constant d' Hermenches 13-14 augustus 1764

Om de elf glazen bier heb ik moeten lachen, omdat het mijn nichtje volkomen koud laat of Van Twickel er twee telt of twintig, maar niets is minder waar. Wel eet en drinkt zij meer dan een mooie joffer betaamt. Van Twickel gedraagt zich net als Reinaert de Vos: 'Ze zijn te zuur, zegt hij'. Ondanks het bier had hij haar graag willen hebben, als mijn oom niet had verklaard dat hij een dergelijk huwelijk nooit zou toestaan. Maar als hij superieur aan zijn vrouw wil zijn, dan is zij niet geschikt voor hem; ze bezit, denk ik, zeker zoveel esprit en honderdmaal meer karakter.

Aan Adolf Werner C.W. van Pallandt, 20-23 oktober 1764, zaterdagavond

Ik vraag je genade voor het egoïsme van Carel van Twickel, ik voel dat iemand die voortdurend wordt beschuldigd, de gewoonte aanneemt zich te verdedigen; als je ziet dat anderen steeds kwaad van je denken, zou je het liefst zelf steeds willen goedspreken. Egoïsme komt voort uit noodzaak, niet uit trots, bij hem en bij mij; de veronderstelling waaruit het ontstaat is zelfs even deemoedig als triest.

Van Constant d' Hermenches, 24 februari 1765

Nog een verwijt: meen je het serieus dat je alleen met Van Obdam zou kunnen huwen enz.? In ernst, Agnès, zou je werkelijk met hem willen trouwen? Een man over wie zoveel lasterpraat rondgaat! Wat Van Pallandt betreft krijg je je verdiende loon, hij wilde brieven van je, je bent blindelings in de val gelopen, en nu houdt hij ze en laat ze ongetwijfeld aan anderen lezen. Leer toch eens af, zeg ik je nogmaals, integere en nobele gevoelen te zoeken in dat ongelukkige klimaat van jullie, dat zijn daar exotische deugden, die men er slechts bezit wanneer men door de voorzienigheid met uitzonderlijke gaven is begiftigd, en die zich niet laten vermenigvuldigen.

Aan Constant d' Hermenches, 2 maart 1765

Je laatste verwijt betreft Van Obdam en Van Pallandt. Ik heb niet gezegd dat ik met Van Obdam

wilde trouwen en ik heb het niet gedacht. Ik zei alleen dat hij en Van Pallandt de enige twee mannen in de republiek waren die mijn ouders aanleiding zouden kunnen geven van mij te eisen dat ik nog aarzel, de enigen die zij mij zouden kunnen laten vergelijken, om het zo te zeggen, met De Bellegarde (met wie Belle zou trouwen). Ik weet zeker dat ik over Carel van Twickel nog geen minuut zou hoeven nadenken, al bracht hij drie miljoen mee. Waartoe het karakter van zijn broer, gevoegd bij het verlangen van mijn ouders en het aandringen van zijn familie, mij zou kunnen besluiten, staat mij iets minder helder voor ogen; maar ik durf te wedden dat de kans dat hij mij tot een huwelijk
zou overhalen duizend tegen één is. Wat Van Pallandt betreft, ik garandeer je dat hij mijn brieven niet aan anderen laat lezen. Hij is geen onfatsoenlijk man, en ik heb trouwens in mijn brieven vrijwel alleen maar ruzie met hem gemaakt. Ons avontuur strekt hem niet erg tot eer in de ogen van de buitenwereld, en berokkent mij geen enkele schade.

Het Stift

Het Stift van Weerselo is niet van het begin een wereldlijk klooster geweest. Het een zuiver klooster geweest dat niet erg levensvatbaar bleek en in de loop van de twaalfde eeuw veranderde van structuur. In het wereldlijk Stift leven geen kloosterzusters, maar kanunnikessen, adellijke jonkvrouwen die, na er een aantal jaren verbleven te hebben, meestal in het huwelijk traden. Aan het hoofd stond een abdis, die het Benedictijnse kloosterkleed droeg en een gelofte van zuiverheid deed. Maar ook hieraan werd in de loop der eeuwen hoe langer hoe minder de hand gehouden. De abdis zwaaide de scepter over het kleine koninkrijk en droeg de titel van Vorstin van het Heilige Roomse Rijk. De jonkvrouwen waren dus geen kloosterlingen maar leden van een seculier kapittel. Slechts tijdens de kerkdiensten droegen zij officieel kerkelijk gewaad. Zij werden alleen in het Stift opgenomen, indien zij in het bezit waren van zestien kwartieren. Hun acht betovergrootouders van vaderszijde zowel als hun acht betovergrootouders van moederszijde moesten van blauw bloed zijn. Eerst wanneer dit voorvaderlijke bloed na zorgvuldige bestudering van familiepapieren, doopbewijzen en stambomen zuiver bevonden was, werd een meisje aangenomen. Zij kwam dan als kanunnikes in het bezit van een rijke prebende (kerkelijke titel met daaraan verbonden jaargeld) uit de reusachtige opbrengst van het kloosterbezit. Een prebende is dus de renteopbrengst uit een kerkelijk goed ter vergoeding van een geestelijke bediening. Het laat zich gemakkelijk raden dat een dergelijk wereldlijk Stift zijn schaduwzijden had.

Het bezit van zulk een rijke prebende was maar al te aanlokkelijk en menig jong meisje werd door haar adellijke familie tegen haar wil in het Stift gedaan omwille van de baten die zij de familie door haar prebende binnenbracht. In de veertiende eeuw ging men zover de rijke prebenden van het kapittel aan meisjes in de wieg te schenken. De bisschop van Utrecht vond dit toch te kras en verordende dat de meisjes minstens drie jaar oud moesten zijn. Enkele jaren later verhoogde hij de leeftijd tot vijf jaar en voegde er nog eens aan toe dat het kandidaatje van de hoogste adel diende te zijn. Menig adellijk meisje heeft in de loop der historie een woedende traan gelaten, wanneer zij geweigerd werd omdat het hoogadellijk kapitaal na minutieuze studie bevond dat er een streep door een harer kwartieren liep. Dan konden zij en haar familie hemel en aarde bewegen en zelfs de paus schrijven, aangenomen werd zij niet. Eens toen de abdis de stamboom van een der postulanten (nieuweling die in de orde opgenomen wil worden) onder de loep nam, sloot de kanunnik behoedzaam het raam. ‘Waarom sluit gij het raam’, vroeg de abdis aan de kanunnik. ‘De maan scheen naar binnen’, antwoordde de kanunnik fijntjes. ‘En uwe Majesteit zal het wel met mij eens zijn dat deze indringer met maar vier kwartieren hier niet thuis hoort’. Hoe overdreven de eis van de zestien kwartieren mij ook in de oren mag klinken, het is ten slotte even dwaas mijn maatstaven aan het verleden op te leggen. In een betrekkelijk gesloten beschaving als die van de vijftiende en zestiende eeuw, waarin godsdienst en staatszaken nog een hecht geheel vormen, had een hoogadellijk Stift wel degelijk zin. De jonkvrouwen die later vaak als echtgenoten van koningen en graven een grote rol achter de coulissen zouden spelen, werden in het Stift geestelijk op hun taak voorbereid. Het spreekt dus vanzelf dat talloze pausen deze abdij uit kerkelijk als politiek oogpunt goedkeurden en daarbij strikt aan de zestien kwartieren vasthielden.

Hoeveel prebenden er in Stift Weerselo te vergeven waren, weet ik niet. Er waren vierentwintig Stiftshuizen. Maar er waren verscheidene jonkvrouwen die kanunnikes werden. Zij hoefden geen gelofte te doen, mochten in eigen kledij rondlopen, een eigen huis bezitten, landerijen, boomgaarden, huizen en vee kopen. Dan waren er een zestal kanunniken die ook ieder een prebenden genoten en mis lazen in de Stiftkerk. Zij werden bijgestaan door zeventien

kapelanen. De kanunniken hadden stem in het kapittel bij het kiezen van de abdis. De abdis was landsvorstin. Zij had het recht van leven en dood over haar onderdanen en benoemde nagenoeg alle ambtenaren. Zij had als landsvorstin zitting in de Rijksdag en moest de keizer jaarlijks zes dienstplichtigen uit haar landje offeren. Zelf had zij ook een legertje dat bestond uit soldaten in blauwe jassen met rode biezen. Zij droegen witte broeken en op het hoofd een steek voorzien van een rode pluim. Het was veeleer een leger voor de sier dan een werkelijk gevechtsleger. Hun voornaamste activiteit bestond erin de neutraliteit te handhaven aan de grenzen van het koninkrijk. In hun reglement kon men lezen dat geen burger de soldaten mocht slaan, stoten of op hen schieten, tenzij met verlof van een der officieren. En de wacht had tot opdracht als er vreemde soldaten of officieren over de grens kwamen, hun geen kwade woorden toe te voegen, maar een schriftelijke order te gaan vragen aan de burgemeester waarin zwart op wit stond hoe met deze vreemde indringers gehandeld moest worden. Vredelievender kan het haast niet.

Wanneer de graven gingen plunderen werden deze en hun land door de bisschop van Utrecht in de ban gedaan. In alle omringende parochies werden op zondag de klokken geluid en de kaarsen ontstoken, waarna de excommunicatie werd afgekondigd. De heer van Wisch uit Gelre bijvoorbeeld trok zich hier weinig van aan en ging door met plunderen. Nu werden de duimschroeven door de bisschop nog steviger aangedraaid. Nogmaals werd van alle preekstoelen de ex-communicatie afgekondigd, maar bovendien moesten in iedere plaats waar de graaf en zijn helpers gegeten of geslapen hadden, de erediensten drie dagen geschorst worden. Toen de graaf nog niet boog, werd ook door Munster de banvloek over hem uitgesproken. Een ieder die zich nog met de graaf en zijn helpers inliet, werd eveneens met de banvloek bedreigt. Op straffe daarvan mocht men niet met hen eten of drinken, men mocht hen zelfs niet aanspreken of groeten, niets van hen kopen of aan hen verkopen, niet met hen onder hetzelfde dak verblijven of slapen, hun niet de baard afscheren, noch hun kleren verstellen of hun schoenen maken. Door dit vonnis was de graaf een zwervende paria geworden, tenminste, dat was de bedoeling.

Binnen de muren van het Stift had menige intrige plaats en er laaide menige vete op tussen abdis en kapittel. Eens waren er in Horn zelfs twee abdissen in de abdij, Eva van Isenburg en Amalia van Renneberg. Eva werd door het kapittel benoemd, Amalia door de bisschop. Eva ging in hoger beroep bij de paus en keizer Maximilliaan, die haar te hulp kwam en Amalia uit de abdij liet zetten. Maar Amalia keerde terug met haar vrienden en bloedverwanten, die het vorstendom met vuur en zwaarden aanvielen en Amalia weer op haar troon zetten. Amalia moest tenslotte, onder bedreiging van excommunicatie, haar zetel weer aan Eva afstaan. Eva was overigen allesbehalve het toonbeeld van een abdis. Zij weigerde de gelofte van kuisheid af te leggen en het ordekleed van Sint-Benedictus te dragen en haar zedelijk gedrag was van dien aard dat al heet kanunnikessen met rode kaken uit het Stift wegliepen.

Dat de abdissen het wel eens erg bont maakten, is deels te wijten aan het feit dat zij meermaals niet geheel uit vrije wil in het Stift kwamen, deels aan het feit dat zij vaak veel te jong waren. Het was geen zeldzaamheid dat meisjes van zeventien reeds abdis werden. Ongetwijfeld heeft het Stift naast zijn wereldlijke beslommeringen ook veel echte, onvervalste vroomheid gekend en in de eredienst van de jonkvrouwen vindt men menig ontroerend en lyrisch detail. Op Pinksteren lieten zij onder gejubel boven in de kerk een witte duif los, met een lichtje aan zijn hals. Op kerstmis werden er twee herten, met brandende kaarsen tussen de geweien, in het koor geplaatst. Het hert dat smacht naar de waterstromen is immers het symbool van de gelovige die naar het levendmakende geloof dorst. Weerselo is een lief dorp en dat zal het wel

altijd zijn geweest. Maar vroeger was het een dorp vol levend en deftig verkeer, een abdis speelde er koningin en kanunnikessen reden er rond in karossen met veel paarden bespannen. Poorters en boeren bogen voor de voorbij zwevende dames, hun neus op de Dinkelkeitjes, eironde keitjes van de droge rivierbedding opgeraapt en in het dorp tot plaveisel verwerkt. Naast de hobbelige straatjes bezit Weerselo nog steeds zijn Stiftkerk met haar wonderlijk romantische heiligenbeelden. In de kerk ziet men dameskoren, statietrappen en balustraden. Het is een stijlvol interieur, de kerkmuren zijn wit en men verwondert zich niet als men verneemt dat de jonkvrouwen wel eens interesse voor de nieuwe leer getoond hebben.

Zonder twijfel hangt er een vleugje protestantisme in dit bouwwerk, maar het wordt overwoekerd door de zware, geurende rozen van vrouwelijk gevoel en onweerlegbare katholieke vroomheid. Toch is het juist het mengsel van deze zaken, hetwelk de kerk zulk een ondefinieerbaar, geraffineerd parfum schenkt.

Hoog bezoek

Wie den rechtstoestand der onvrijen in Nederland wil leeren kennen, doet wel den blik in den eerste plaats te wenden naar Gelderland en Overijssel. Daar was zelfs in de laatste jaren der republiek de lijfeigenschap niet geheel verdwenen, daar woonde eene talrijke landelijke bevolking onder welke wij hoorigen van allerlei graad aantreffen, daar ontwikkelden zich tal van hofrechten, die, in verschillende tijden te boek gesteld, ons een vrij duidelijk inzicht geven in den toestand.

In bovenstaand citaat karakteriseert Fockema Andreae in het jaar 1892 de toestand van de horigheid in de Nederlandse gewesten Overijssel en Gelderland aan het einde van de achttiende eeuw. In deze periode bestonden in Gelderland, met name in het oostelijk deel van de graafschap Zutphen, alsook in Overijssel de oude vormen van horigheid, zoals het leven in het hofverband, verplichtingen van persoonlijke aard en de verschijningsplicht op de jaarlijkse hofdagen. De situatie was uniek in Nederland. Scholtenboeren waren rijke heerboeren die konden opklimmen tot raadslid, de kleine boeren waren 'daar te dom voor'. Het bezit van de scholtenboer was enige honderden bunders grond met het huis van de Lanter (landheer) of heerschap als middelpunt en met tien of vijftien huurboerderijen erom heen. Het geheel werd dan de Hof genoemd. Een huurboerderij was ongeveer dertig hectare groot, waarvan ongeveer de helft bos en heide. Daaruit mocht de huurder plaggen en strooisel halen. Van de resterende vijftien hectare was negen hectare bouwland, vijf hectare weide en hooiland en een hectare tuingrond. De huur bedroeg vijftig tot zestig gulden en het derde deel van het verbouwde graan.

Bijna overal was tegen het einde van de middeleeuwen de horigheid afgeschaft. In Groningen en Friesland kwamen horigen al in de middeleeuwen sporadisch voor. Holland kende sedert de veertiende eeuw geen horigheid meer. Daar had de horigheid het oorspronkelijk karakter verloren en was het geworden tot verhoudingen als pacht, erfpacht of ook wel grondrente. Het feit dat juist in Oost-Nederland de horigheid een taai leven beschoren was, heeft in de loop der tijden op juristen en historici grote indruk gemaakt. Onder invloed echter van de Verlichting ging men rond het jaar 1800 de horigheid negatief beoordelen. Horigen werden gezien als een minderwaardig soort mensen, nog gebukt onder een vorm van slavernij. Eerst in modern onderzoek is aangetoond dat de horigen in Oost-Nederland zich weinig onderscheiden van de overige plattelandsbewoners.

In het jaar 1726 bezoeken drie oudheidliefhebbers per wagen Overijssel en doorkruisen het toenmalige drostambt Twente. Het waren Andries Schoemaker, Cornelis Pronk en Abraham de Haan, terwijl op een latere tocht ook Meijling van hun partij was. Hun reisverhalen zijn steeds in handschrift gebleven, nooit heeft iemand de moeite genomen het reisverhaal uit te geven. Hun manuscript, rijk versierd met alleraardigste waterverftekeningen, is te zien in twee delen in de Bibliotheek der Vereniging ter beoefening van Overijssels Regt en Geschiedenis te Zwolle. Schoemaker en zijn reisgenoten geven geen onderhoudend relaas van hun ervaringen. Bij hun is de hoofdzaak het tekenen van de oude steden en adellijke Huizen waarin dan ook voornamelijk de waarde van het werk te zoeken is. Omdat de volgorde van het behandelde een alphabetische is, is niet bekend welke route zij hebben gevolgd. Uit een terloops gemaakte opmerking weten wij dat zij in een eigen diligence met drie paarden bespannen in Twente gereisd hebben. De manier van hun schrijven is aldus:

Delden is een open plaatsje, doch het heeft eene stadsgerechtigheid; het voornaamste dier

plaats bestaat in een rechte straat en daarachter aan ieder sijde eene straat; in deze middelstraat is het posthuys of plysterplaats van de postwagens gaande en komende van boven na holland; het is hier gans niet sindelijk; rond de plaats siet men de koorenlanden heerlijk staan.

Overal bezoeken zij de oude Huizen en tekenen ze. Slechts één keer vertelt Schoemaker uitvoerig hoe zij op een adellijk Huis ontvangen werden.

Daar ('t was op het huys Egede aan de Regge) soo als wy daar quamen rijden stond de Heere (Antonie Adolf van Haersolte, majoor der Staatse Ruiterije) met syn dochter en sagen ons aankomen; wij hielden voor de plaetse stil en versochten om de plaetse te mogen uytteekenen dat ons aanstonds geaccordeert werde; dies gonk monsieur Pronk en De Haan van de wagen, doch Ick bleef sitten omdat Ick oordeelde het nyt lang werk te sullen sijn. Daarop quam dien beleefden heer aen den wagen en noodigde mijn seer vrindelijk om af te komen; Ick konde sulk een beleefde nodiging niet weder staan: niettegenstaande ons voornemen was om vroeg tot Almelo te sijn; onse paarden wierden aenstonds op stal geset en van het nodige besorgt: wij in huys gelijt onder een vriendelijke presentatie van koffie of ene brandewijntje te willen schenken daer wij vriendelijk voor bedankten; onder het praten ordineerde den heer aan sijn huysknecht om het net in 't water te werpen en wierden schone snoecken gevangen, waarop wij aldaer ter maaltijt moesten blijven; dan na de maaltijd wierden wij vereert met een deuntjen op den walthooren en de aengename stem van de freule dat ongemeen heerlijk was. Wij wierden noch met een kopjen thee vereert en nadat wij daer vier uuren stil hadden geweest, soo vertrocken wij met danckseggingе. Onse ongemeen beleefden tractant bracht ons tot aen het huys Raan en den knegt droeg een mantjen meede in welke eenige flessen wijn, maar oock onder in den wagen waren noch twee flesschen wijn, die wij dan oock op sijn gesontheijt uytdroncken.

Achtereenvolgens bezoeken zij de meeste van de toen nog bestaande adellijke Huizen in het drostambt, gaan zelfs even buiten het gebied om het Huis Gronau en de ruïne van Lage in de graafschap Bentheim te tekenen. Steeds wordt bij een tekening van een kasteel vermeldt:

Het is gelegen rondom in 't water, vermakelijk door seer deftige wijde laanen en heerlijk geboompt en houtgewas en tusschen heerlijke koornlanden ofwel te midden van een schoone heyachtige landouwe; wij quamen overal veele beleeftheden te ontmoeten in sonderheyt van de heere huysen en den heeren die daerop waren.

Onze voorouders die in zoveel mindere mate dan wij door een drukke dagelijkse werkkring en ingespannen zakendoen in beslag genomen, hebben steeds een groot deel van hun tijd belangstelling en geld over gehad voor hun liefhebberijen. Opmerkelijk is het hoe algemeen voorheen rust werd gezocht in de beoefening van de dichtkunst, de schrijfkunst en niet in het minst in die van tekenen en schilderen. Laatstgenoemde ontspanning werd dikwijls met de aangeboren reislust gecombineerd en zo zien we dat vele Nederlanders het eigen land bereisden. Zo is ook Twente herhaaldelijk te voet, per koets, per postwagen of te paard doorkruist en beschreven. Wij herinneren de bekende reisbeschrijving: 'Wandelingen door Nederland met pen en potlood' door J. Craandijk en P.A. Schipperus, uitgegeven in het jaar 1885. De schrijver F.A. Ebbinge Wubben die in de Overijsselse Almanakken van de jaren 1844 tot en met 1947 verhandelingen schreef, getiteld: 'Beschrijving van de Havezathen in Overijssel'. Wubben leidt zijn beschrijving in:

Het ontbreekt nog aan eene goede geschiedenis van den alouden regeeringsvorm in Overijssel,

bijzonder van het aandeel dat de Edelen in vroeger en latere eeuwen aan de regeering hadden.

Persoonlijke kennismaking met het heden en verleden van onze streek, dat was juist het oogmerk van Gijsbert Karel, graaf Van Hogendorp in de nazomer van het jaar 1819.

Wanneer ik op mijn togten door het Land den staat van hetzelve leere kennen, de gedachten van kundige en welgezinde ingezetenen verneem, het wetenswaardige daarvan door den druk bekend maak, dan dunkt mij dat ik mijnen tijd op de nuttigste wijze besteede, om mijn groot oogmerk, de algemene welvaart, te bevorderen.

Aldus begint graaf Van Hogendorp in zijn 'Aanteekeningen op eene reis in den nazomer van 1819'. Het verhaal is verschenen in 'Bijdragen tot de huishouding van den Staat', vijfde deel. In eigen reiskoets met vier paarden was hij vanaf Assen over de Hardenberg naar Almelo gekomen. Hij bezoekt hier scholen en fabrieken, voelt zich thuis in de gezellige familiekring van de Twentse fabrikanten, bestudeert de nijverheid te Vriezenveen, Borne, Hengelo en Enschede. Vooral bespreekt hij hier zijn grote plannen: kanalisatie en marke-verdeling. Hij voelt weinig voor het Twentse landschap: 'Kleine havezathen zijn hier in menigte'. Alleen van Twickel getuigt hij: 'Alles is even groot, even vorstelijk'. Van Almelo: 'Het heerenhuis is groot, onlangs verfraaid en de tuinen naar den nieuwsten smaak ingericht. Te Hengelo heb ik er een in groot verval gezien en onbewoond'.

Op het Huis Weldam bezocht hij 'oude kennissen', op het Nijenhuis de grijze staatsman Schimmelpenninck. Van Hogendorp was te praktisch van zin om zich tijd en studie te gunnen voor enige kennisname van de lokale geschiedenis van de oude stadjes en havezathen.

Roofridders

Om invallen vanuit Gelre in het Oversticht te verhinderen werd in de Middeleeuwen de Sallandse landweer gebouwd. Dit was een versterkte grens, bestaande uit grachten en wallen die met doornstruiken beplant waren. Bij de doorgangen werden in de landweer versterkingen opgenomen. Kasteel Arkelstein, de Swormertoren, en kasteel de Waardenborg bij Holten waren de belangrijkste. Men gaat ervan uit dat, nog voordat de Sallandse landweer werd aangelegd (1365), er bij Loo een houten versterking heeft gestaan. Dat gebeurde met medeweten en misschien ook in opdracht van de bisschop Jan van Arkel. In de Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant van Johannes de Beke wordt daarover het volgende gezegd:

In den jaer ons Heren M CCC LX toech bisscop Jan mit heercracht in Zallant tusschen Wegstapel ende (Batman), daer dede hi opslaen ene borch van houte, die hi namaels van stene maken dede endti hiet Arkelsteyne. In tegenstelling tot wat Johannes de Beke schreef was de houten versterking waarschijnlijk al in 1347 gebouwd.

De naam Arkelstein komt voor het eerst voor in 1361 in de oprichtingsakte van het stenen kasteel. Het kasteel werd weliswaar in opdracht van Jan van Arkel gebouwd, maar omdat hij door de strijd met roofridders en het Graafschap Holland krap bij kas zat, werd de bouw waarschijnlijk door Deventer, Kampen en Zwolle betaald. Daardoor kregen deze steden veel invloed in het beheer van het kasteel. Er werd bijvoorbeeld vastgelegd dat de slotvoogd van Arkelstein een inwoner moest zijn van een van deze drie steden.

Voor man en paard was het een bijna niet te nemen hindernis: de Sallandse landweer. Een landweer bestond uit een manshoge wal, begroeid met doornstruiken en ervoor soms een gracht. De landweer bij Bathmen uit de veertiende eeuw was op initiatief van de stad Deventer aangelegd om de stad en de handelswegen te beschermen tegen de roof- en plundertochten van de hertog van Gelre. De Schipbeek en Dortherbeek waren in dit verdedigingsstelsel geïntegreerd. Op sommige plekken in de landweer waren doorlaatposten, afgesloten met een slagboom, een *runneboom*, waar tol moest worden betaald. Weigerde men, dan was men gedwongen om te keren. Namen als Runneman, Slagman, Pas op, Draaiom en Landeweer herinneren nog aan de landweer en de doorlaatposten. Om de Sallandse landweer nog beter te kunnen verdedigen, bouwde men een aantal versterkingen, zoals de Waerdenborg bij Holten, Arkelstein bij Bathmen, de Swormertoren bij Colmschate en het Koerhuis (*koeren* betekent uitkijken) bij Deventer.

Eén van de belangrijkste middeleeuwse plaatsen in Bathmen was kasteel Arkelstein aan de oude Schipbeek. Arkelstein was een versterkt huis in de Sallandse landweer en moet omstreeks 1360 zijn gebouwd in opdracht van de vorst-bisschop Jan van Arkel, aan wie het ook zijn naam dankte. Aanvankelijk zal het van hout zijn gebouwd, maar niet veel later van steen. De omvang van het kasteel, de bestuurlijke functies die hier samenkwamen en de centrale plaats in de linie duiden erop dat Arkelstein vermoedelijk de belangrijkste versterking in de Sallandse landweer vormde. Het kon een flinke troepenmacht bergen. Zowel naar het westen richting Deventer als naar het oosten richting de Waerdenborg konden troepen snel worden verplaatst. Het kasteel heeft niet altijd aan zijn doelstelling kunnen voldoen: tot tweemaal toe bezetten Gelderse troepen aan het begin van de zestiende eeuw de vesting. Het gebouw raakte daarbij zwaar beschadigd.

Haus Welbergen was nu voor de tweede keer in Nederlandse handen gekomen. Dat was eerder het geval met jonker Rabo Schele. Hij was een in hoog aanzien staande Twentse edelman die niet schroomde de Haagse autoriteiten van toen de les te lezen als het ging om corruptie en andere minder fraaie praktijken. Hij was geboren in 1622 en stierf in 1662. Hij bracht vele jaren door op het Weleveld bij Borne en op Welbergen dat hij door vererving gekregen had. Het pittoreske adellijk goed, dat al in 1282 in de oorkonden voorkwam, kreeg zijn huidige vorm door de activiteiten van de familie Von Oldenhuis, die met Anna Schele was getrouwd. Het was een zuster van de hierboven genoemde 'rebel' Rabo Schele. Ook Franz Buchholz liet in de achttiende eeuw grote verbouwingen uitvoeren. In het begin van de vorige eeuw trouwde een Buchholzdochter met de Munsterse arts Von Druffel. Het is via deze familie, dat Bertha Jordaan-Van Heek in 1929 in het bezit van de Wasserburcht kwam. Er liggen vele historische banden tussen de Wasserburcht en het omliggende land. Professor Henk Prakke, die zich met grote inzet en succes beijverd heeft voor de totstandkoming van een Nederlandse leerstoel aan de Wilhelms-universiteit van Munster, wijst op die verbanden in het fraaie fotoboek van professor Paul Pieper over het kunstbezit van Huis Welbergen. Hij herinnert daarin aan de brieven van Hamann om zich enigszins een voorstelling te kunnen vormen van de dagelijkse gesprekken en wetenschappelijke discussies, die hier gevoerd werden. Am Kaminfeuer selbstverständlich, denn Hamanns schwache Gesundheit brauchte Wärme. Hij zelf heeft naar aanleiding van een filologische discussie, dit ongebruikelijke gesprekscentrum in zijn correspondentie als Welberger Academie gekenschetst. En het betekent meer dan een woordspeling, wanneer we in de aanvang van de jaren zeventig van de achttiende eeuw de Welbergener Kreis tegenkomen. Achter deze naam bewegen zich tientallen kunstenaars uit het Munsterland met als doel Freiheit und Toleranz te bevorderen tegenover de samenleving en de kunst die zij beoefenen: das schöpferische in der Kunst ist teil eines täglichen Suchens und Bemühens um gesellschaftliche Gestaltung.

Tegen het einde van de achtste eeuw verovert en onderwerpt Karel de Grote de Saksen maar laat hun standen, dus ook de geboorteadel bestaan. Twente wordt een graafschap waarvan we de Heerlijkheid Almelo, dat feitelijk nooit tot Twente behoord heeft, dienen uit te zonderen. Dat was en bleef steeds een keizerlijk Leen met een hoog rechtsgebied. De graafschap Twente werd een erfelijk Leen als Twente in het jaar 900 na Chr. overgaat naar de bisschoppen van Utrecht. In het jaar 1000 vinden wij naast de edelen de stand van de onafhankelijke vrije landbewoners, die echter gaandeweg te midden van de voortdurende oorlogsgevaren in betekenis daalde en zijn heil zocht in de bescherming bij de machtige heren. Zij werden pachters, vazallen of lijfeigenen onder bescherming van de edelen. De vazallen behielden hun persoonlijke vrijheid, doch deden de gelofte onder de hoede van hun Heer deze te dienen en gehoorzaam te zijn, als een vrij man hem trouw voor het leven toezeggende. Met deze vazalliteit ging het beneficiënstelsel gepaard. Door talrijke schenkingen van uitgestrekt grondgebied aan hun heren, kerken en kloosters verkleinden de vorsten het domein. De macht van de nieuwe grootgrondbezitters werd aldus versterkt. Hier treedt de maatschappij uit de fase van de vrije markeninrichting in die van groot grondbezit, de tijd van het Leenstelsel. En verder gaat de ontwikkeling in de elfde en twaalfde eeuw aldus, dat de handel meer en meer de landbouw evenaart, zelfs overvleugelt. In de plaats van opbrengsten in natura komen die in geld. Maar er blijft onafgebroken een oorlogstoestand. Uit dit laatste vloeide als vanzelf voort dat de Lenen feitelijk, later rechtens, erfelijk ontvangen en gegeven werden. In de landbrief van bisschop Jan van Virneburg uit het jaar 1365 heet het:

Al Dienstmanne gued wanneer dat versteerft, dat ervet op dat naeste liif, de in de echte is, daer

dat gued van ghecomen is.

Zo ontstond de constante rechtsband: 'de echte van Leenmanschap' tussen de stichtse edelen (onse Dienstmannen) en de Utrechtse bisschoppen. Jegens hun bisschop-leenheer waren de edelen verbonden in de eerste plaats tot het verlenen van hulp met paard en wagen tegen een vijand, anderzijds waren zij vrijgesteld van tollen en schatting en behoefden alleen terecht te staan voor 's Heeren Bank, dit is de Hooge Bank, gespannen door de landsheer zelf. De edelen waren dus een bevoorrechte stand geworden, bevoorrecht in die mate dat zelfs de 'Heeren van Vrije Heerlijkheden' zoals de heren van Almelo toetraden in de 'Echte van Dienstmannen'; vrije rijksadel ging over tot bisschoppelijke adel. De Leenopvolger moest het Leengoed na het overlijden van een edelman die dit van de bisschop tot Leen had gekregen, binnen een jaar en dag weer aan de bisschop verzoeken en deze tot 'heergewaad' het beste paard geven dat door de Leenman was nagelaten. 'Ende sall uns geven syn beste peert dat de man achterleeth doe hie starff', wordt dat in 'Dat Landrecht van Twente' genoemd, of anders bij gemis daarvan drie ponden. Heergewaad behoorde niet betaald te worden bij het aantreden van een nieuwe bisschop, bij zijn huldiging door de steden en dienstmannen op Marckeberg, dan had plaats een belening 'met lediger hand'.

Van oudsher waren naar de landsvergadering naast de grotere en kleinere steden van Overijssel, ook de edelen afgevaardigd die een 'Hofsted' bezaten.

Riddermatige hovemannen die Bisschop als hi maken wil eene samroepinge der leken luden so sall syn openbaer bode dat in de Parochykercken condigen bij enen gebode, mer den Ridderen ende Knapen sal hi bidden totten huysen hoerer woeninge, ende so sijn sy sculdich alle to samen te comen tot enen stede geheten Spolderberch (bij Zwolle).

Het 'gemeene land' compareerde (verschijnen voor het gerecht) allang niet meer maar werd geacht vertegenwoordigd te worden door de edelen. De functies verbonden aan het Leenheerschap namen de bisschoppen zelf waar. Karel V en Philips 11 hadden daarvoor hun stadhouders die namens hun keizerlijke heren 'oirlof ende consent gaven om over de Leengoederen te mogen disponeeren ende ordonneeren en van hunnentwege die ter leen overdroegen'.

Achter de heer Van de Grimberg kwamen cavaleristen en voetsoldaten door de poort, genoeg om die helemaal te vullen. Gevolgd door de heer Van Bevervoorde ging hij in draf over de weg met vijfhonderd gardisten, uitgespreid over de hele breedte van de weg. Andere groepen van gelijke grootte splitsten zich af en verdwenen in de straten van Rijssen. Toen de laatste mannen door de poort kwamen, werd die gesloten. Nu was er geen snelle ontsnapping meer mogelijk als er iets fout ging. Nu moesten ze winnen, anders zou de graaf van Gelre de troon krijgen, of die Rijssen in handen had of niet. De mannen vielen nog niet aan en probeerden niet meer lawaai te maken dan nodig was. Met een beetje geluk zouden de mannen die de graaf van Gelre omsingeld hebben voordat hij in de gaten had wat er gebeurde. En dan zouden ze de graaf van alle kanten aanvallen. Plotseling gingen de gardisten van de graaf sneller rijden, hun lansen met stalen punten omlaag. Iemand had zeker achteromgekeken. Er klonken geschreeuw, kreten van schrik en één donderende kreet van alle kanten: 'Huis van de Grimberg'. Er klonken ook andere kreten. 'Reigershof, Bevervoorde, Staveren'. En nog andere, voor mindere Huizen. Plotseling rilde de heer van de Grimberg, half lachend, half huilend. God geve dat hij die mannen niet voor niets de dood instuurde. Het geschreeuw vervaagde, grotendeels vervangen door het gekletter van staal op staal, kreten van mannen

die doodden of stierven. Plotseling besefte hij dat de poorten opengingen. En hij kon niets zien. Hij schopte de stijgbeugels van zijn voeten en klom op het hoge zadel. De grijze hengst danste zenuwachtig, niet gewent aan mensen die op zijn rug stonden, maar niet voldoende om hem uit zijn evenwicht te brengen. Honderden kruisboogschutters en boogschutters stroomden de poort uit, maar waren het zijn mannen, of de overgelopen huurlingen? Hij kreeg zijn antwoord toen de boogschutters begonnen te schieten op de verzamelde cavalerie van de graaf, zo snel als ze konden aanleggen en vuren. De eerste kruisbogen kwamen omhoog en lieten een regen van pijlen gaan. De mannen zetten onmiddellijk hun krukken aan het werk om hun kruisbogen weer op te winden, maar anderen drongen zich langs hen heen om een tweede vlucht pijlen af te schieten. Mannen en paarden werden neer gemaaid als gerst voor een zeis. Er kwamen nog meer boogschutters uit de poort, en ze schoten zo rap achtereen als ze konden. Een derde rij kruisboogschutters rende vooruit om te vuren, een vierde, een vijfde, en toen drongen de mannen met hellebaarden zich langs de kruisboogschutters die nog de poort uit renden. Een hellebaard was een angstaanjagend wapen, een combinatie van speerpunt en bijlblad en een haak om mannen mee uit het zadel te trekken. Ruiters die geen ruimte meer hadden om hun lansen te richten, het bereik van hun zwaarden te kort voor de lange schacht van de hellebaard, begonnen te vallen. Mannen in rode jassen en gepoetste borstplaten galoppeerden nu de poort uit, gardisten die links en rechts afsloegen om via een andere kant de rangen van de graaf aan te vallen. De stroom mannen ging maar door en door, onophoudelijk. Hoe in gods naam kon de graaf zoveel gardisten hebben? Hij moest half geoefende mannen hebben ingelijfd! Nou, half geoefend of niet, ze zouden vandaag in bloed worden gezalfd. Plotseling reden er drie figuren in vergulde helmen en borstplaten door de poorten, zwaarden in de hand. Twee van hen waren heel klein. De kreten die opstegen toen ze verschenen klonken ijl vanaf deze afstand, maar nog steeds hoorbaar ondanks het strijdgewoel. “Van de Pol’ en ‘Schuilenburg’ en ‘Eerde’. Er verschenen twee vrouwen in de poortopening, worstelend tot de langere vrouw het paard van de ander weer uit het zicht wist te trekken. ‘Bloed en as’, snauwde Van de Grimberg, ‘het zijn nog maar kinderen! Iemand had ze uit de buurt moeten houden!’ Hoe dan ook, die vrouwen hebben een paar honderd man tussen hen en de voorhoede in staan en er is niemand die ruimte voor ze maakt zodat ze naar voren kunnen. Het was waar. De twee zwaaiden nutteloos met hun zwaarden, minstens vijftig pas van waar mannen stierven. Maar vijftig pas was niet erg ver voor een boog of een kruisboog. Er verschenen ook mannen op de daken, eerst tientallen en toen honderden, boogschutters en kruisboogschutters die over de nokken klommen en zich als spinnen een weg baanden over de dakpannen tot ze omlaag konden schieten in de menigte beneden. Een van hen gleed uit en viel, en kwam boven op de mannen in de straat terecht, schokkend terwijl hij herhaaldelijk werd gestoken. Een andere kwam plotseling overeind met een pijlschacht in zijn zij, en viel van het dak. Hij kwam ook op de mannen beneden terecht en werd ook doodgestoken. ’Ze zitten te dicht op elkaar gepakt’, zei de heer van de Grimberg opgewonden. ‘Ze kunnen nog geen boog heffen, laat staan ermee schieten. Ik wed dat de doden niet eens ruimte hebben om te vallen. Het zal nu niet lang meer duren’. Maar de slachting ging nog een halfuur door voor de eerste kreten om ‘genade’ begonnen. Mannen hingen hun helmen aan hun zwaardgevesten en hieven ze boven hun hoofd, en riskeerden de dood in de hoop op leven. Voetsoldaten zetten hun helmen af en hielden hun lege handen omhoog. Ruiters gooiden lansen, helmen en zwaarden neer en staken hun handen in de lucht. Het verspreidde zich als een koorts, en de kreet kwam uit duizenden kelen: ‘genade’.

De kruisboogschutters hadden hun helmen afgezet maar hun borstplaten nog om. Hun rustpauze duurde al een hele tijd. Ze zaten op de grond achter een lange gebogen muur die misschien een derde van een cirkel besloeg en gemaakte was van aarde die afkomstig was uit

de vier voet diepe geul die ervoor lag. De muur was niet helemaal afgemaakt. Het doel was dat de vijand een onafgemaakte muur zou zien, en gereedschap dat is neergesmeten omdat ze hoorden dat de vijand dichtbij was. De belofte van honderdduizend goudkronen moet het bloed van de vijand aan het koken hebben gebracht, maar ze moesten te opgewonden zijn om helder na te denken. Ze zullen denken dat de Tukkers kwetsbaar zijn, de verdediging niet afgemaakt hebben, en met een beetje geluk komen ze op hen af. Ze zullen ervan uitgaan dat ze bijna de helft van hun mannen kwijtraken als de Tukkers terugvechten, maar dat betekent dat de anderen meer goud krijgen. Een bundel scherpe staken was tot even voorbij de uiteinden van de geul in de grond ervoor gedreven. Daar waren ze snel mee klaar geweest. Infanterie moest even handig zijn met een schop, een houweel en een bijl als met wapens. Zelfs de cavalerie kon ermee omgaan, maar het was moeilijker om ruiters te overtuigen. Voetsoldaten wisten dat het beter was om, als het kon, iets tussen jou en de vijand te hebben staan. De gereedschappen lagen nu verspreid langs de geul. Enkele mannen dobbelden, andere mannen namen er hun gemak van, sommigen sliepen zelfs. Soldaten sliepen zodra de kans zich voordeed. Enkele zaten boeken te lezen, nota bene. Te lezen! Grimberg liep tussen hen door en bukte zich om een paar woorden te wisselen met een vaandrager. De enige lansier die er was, staand naast zijn paard, terwijl alles aan hem uitstraalde dat hij niets te maken had met de kruisboogschutters, had geen lans in zijn hand maar een lange banierstaf die voor de helft met leer was omhuld. Het was een uitmuntend terrein voor wat Grimberg in gedachten had. Bijna twee kilometer grazige weiden met wilde bloemen en wat lage struikjes strekte zich vanaf de muur tot de hoge bomen aan de westkant. In het noorden was een zwartwatermoeras, vol eiken en vreemde bomen met witte bloesems die leken op wortels, met een meer aan de westrand en een woud aan de andere kant. De Regge stroomde noordwaarts, een halve kilometer achter Grimberg, en boog toen links van hem af naar het westen. Een riviertje, maar wel zo breed en diep dat paarden erdoor zouden moeten zwemmen. De andere oever lag buiten bereik van boogschutters. Er was maar een manier waarop een aanvaller bij de muur kon komen. Rechtstreeks. Er kwamen vijf gestaltes uit het bos aan de rand van het weiland, en hij had geen kijkglas nodig om ze te herkennen. De twee heren uit Gelre in wapenrusting met helderrode en zwarte strepen zouden hem voldoende hebben verteld, ook zonder de enorme gestalte van de heer van Zypendaal. De mannen te paard gingen in volle galop. Terwijl de meeste kruisboogschutters zich verspreiden om gereedschap te pakken en te doen alsof ze werkten aan de geul en de muur, zetten vijftig anderen hun helmen op en stelden zich op in een rij voor Grimberg. Het waren lange mannen, maar ze droegen de korte zwaarden die ze kattenkelers noemden. In plaats van kruisbogen droegen ze echter vier voet lange slingerstaven. Elke man droeg een stoffen riem met zakken over zijn borstplaat, en in elke zak zat een dikke leren koker, groter dan een vuist van een man, met een stuk donker lont aan het uiteinde. Een voor een hielden de mannen lange stukken lont op, die met een tondel werden aangestoken. Ze staken langzaam de brandende lont tussen hun tanden en bevestigden een van de kokers aan hun slingerstaaf terwijl ze naar de muur liepen. De afstand tussen de slingeraars was groot, want ze moesten de hele lengte van de muur verdedigen. Grimberg galoppeerde tot achter de muur, sprong uit het zadel en begon met zijn bezwete paard te lopen om het af te laten koelen. Zodra hij de muur was gepasseerd, lieten de kruisboogschutters hun gereedschap vallen, zetten snel hun helmen op en grepen hun kruisbogen. Die waren klaargelegd, zodat de mannen drie lossen rangen zouden vormen met openingen voor slingeraars. Het maakte niet meer uit of iemand vanuit het bos toekeek. Wat ze zagen zou heel natuurlijk over komen.

De handelsweg van Deventer naar noord Duitsland en Westfalen splitst zich bij Holten. De weg naar Westfalen langs kasteel Oldenhof bij Markelo gaat bij de Waardenborg door de

landweer, de verdedigingslinie tegen de Gelderse soldaten die regelmatig Twente binnenvallen in het begin van de zestiende eeuw. Om zijn land te beschermen tegen de agressie van Holland en Gelderland (Gelre) bouwen de bisschoppen van Utrecht steeds meer kastelen of koopt ze.

Er waren de kastelen die voor 1380 buiten gebruik raakten (onder meer Schulenburg bij Almelo en Bentheim). Er waren bisschoppelijke kastelen in 1380 onder meer Vollenhove, Goor, Diepenheim, Waardenborg, Arkelstein, Hardenberg en Lage en er waren bisschoppelijke kastelen die na 1380 in gebruik zijn genomen, zoals Coevorden, Venebrugge, Neuenhaus, Enschede, Blankenborg in Haaksbergen, Kuinre en Blankenham.

Deventer groeit als handelscentrum sterk. Beroemde denkers als Erasmus studeren er in de Latijnse school. Deventer is na Keulen het belangrijkste economische centrum in het nederrijngebied. In 1447 passeren naar schatting 24 wagens per dag met goederen de tol in Holten bij de Waardenberg. De handelaren reizen in convooi om struikrovers geen kans te geven. Kastelein van de Waardenborg is de rentmeester van Twente, Jacob van Ittersum (1465-1467), Evert van Graes (1467 - 1471), Deric van Voorst (1471 - 1477), Jacob van Ittersum (1477-1500) en zijn zoon Johan van Ittersum (1500-1518) en Willem van Doetinckum (1518-1529.

De Waerdenborch is een kasteelruïne bij Holten (aan de Oranjestraat). In 1378 werd dit kasteel waarschijnlijk gesticht. Er heeft eerst een kasteel gestaan, nu is er alleen een ruïne over. In 1972 zijn bij Holten de fundamenten blootgelegd van dit kasteel. De restanten liggen ten oosten van het dorp bij het kruispunt van de weg naar Markelo en de weg naar Rijssen. Het Huis te Holten, zoals het ook wel werd genoemd, werd gesticht als onderdeel van de verdedigingslinie van Salland van de bisschop van Utrecht. Het lag op de splitsing van twee belangrijke handelswegen en vormde de laatste schakel in de Zuid-Sallandse landweer, aangelegd op initiatief van Deventer, bedoeld als bescherming tegen roof en plundering, vooral vanuit het hertogdom Gelre. De landweer bestond uit een stelsel van grachten en wallen die vaak met doornstruiken beplant waren. In deze landweer waren op regelmatige afstanden versterkingen gebouwd. De kastelen Arkelstein en Waerdenborch waren hiervan de belangrijkste. De handelsweg uit Deventer bezat bij Holten de enige doorgang en daar moest tol betaald worden aan de kastelein van de Waerdenborch. Al in 1380 is het kasteel platgebrand, maar in 1382 werd het door de burgers van Deventer herbouwd. Op 1 mei van dat jaar kwam de eerste bekende kastelein, Willem van der Maze op het kasteel aan. Het Huis te Holten kreeg zijn officiële naam: Waerdenborch.

Het kasteel was waarschijnlijk vrij klein, en bisschop Frederik van Blankenheim achtte het niet sterk genoeg. In 1401 verpachtte hij het daarom aan Gerrit Borre, voor een termijn van tweeendertig jaar. Borre was schout en rentmeester van het land van Vollenhove. Een van de voorwaarden was dat het kasteel versterkt moest worden. Tot in het midden van de vijftiende eeuw werden aanzienlijke bedragen uitgegeven voor verbouwingen en versterkingen.

Kattelaar of Cattelaar en Catteler bestaat al zeker zeshonderd jaar. De naam is rond 1382 voor de eerste keer genoemd. De naam kate laar betekent kleine boerenwoning in een begroeid landschap. Het voormalige herenhuis aan de Regge bij Enter staat beschreven in leenregisters van de bisschop van Utrecht. Leenman is Albert van den Reve, maar hij is niet de bewoner. Albert van den Reve is een roofridder en borgman van de graaf van Goor. Kettelaar is in 1475 als leengoed vermeld in het schattingsregister van Twente. Het is dan een katerstede, een kleine boerderij. De stede staat regelmatige vermeld in de leenregisters. En in 1601 hoort bij

het Kattelaar in het verpondingsregister zes mudde land, ongeveer drie hectare en in 1602 betaalt de eigenaar belasting voor twee paarden en een bijenkorf. Het herenhuis is mogelijk aan het einde van de Tachtigjarige Oorlog gebouwd na 1627 toen Twente Staats werd op de fundering van het oude kasteel.

Veel aanwijzingen over het geslacht 'de Graven van Goor' zijn niet bekend, daar protocollen (aktes) over civiele zaken tot aan de dertiende eeuw niet werden bewaard. Wat we wel weten, is dat in het jaar 1021 bisschop Adelbolt van Utrecht een lijst van goederen heeft opgesteld van de zeven belangrijkste leenmannen van de kerk, onder wie de graaf van Goor. Hoewel de graven van Goor leenmannen van de bisschop waren, was hun betrekking tot hun leenheer min of meer onafhankelijk, *allodiaal* genoemd. Uit een akte van bisschop Bernulphus komen we meer te weten, want daarin blijkt dat in het jaar 1026 graaf Adolf van Goor 'zijn hof, gebouwen, horige lieden, landerijen, weiden en bossen' aan het bisdom (Sint Maarten) van Utrecht heeft geschonken. In die akte wordt ook geschreven: 'Tuente nuncipatum, id est Gore' (Twente genaamd, dat is Goor). Deze zinsnede heeft tot veel discussies geleid en in geschriften aanleiding gegeven tot de vraag: Was het graafschap Goor in die tijd wel of niet met het graafschap Twente te vereenzelvigen?

De Graven van Goor bekleedden een hoge functie binnen de bisschoppelijke hiërarchie, namelijk vaandeldrager (militair hoofdaanvoerder) en *advocatus* (een hoge kerkelijke functie). Als hoofdaanvoerder of 'signifer' heeft graaf Rudolf van Goor in 1227 het bisschoppelijk leger geleid in de strijd tegen de opstandige Drenthse boeren onder leiding van de heer van Coeverden. Het is hem en zijn ruim zeshonderd geharnaste ridders slecht bekomen. In de beroemde slag bij Ane werd het hele bisschoppelijk leger, met inbegrip van de bisschop, in de pan gehakt.

De graven gingen veelal hun eigen gang en waren belust op eigen gewin. Zo plunderden en verwoestten graaf Goderfriedus en zijn neef Hendrik van Saesvelt adellijke hoven en boerderijen. Daarop greep bisschop Otto III met behulp van zijn neef graaf Willem II van Holland in en trok met een groot leger naar Goor. Zo kwam aan het grafelijk geslacht en het graafschap Goor in 1248 een roemloos eind. In het jaar 1948 is dit historisch feit nog aanleiding geweest voor een spetterend 'bevrijdingsfeest' in de stad Goor.

De Borg 'Het Huys to Gore' diende nog vele jaren als bisschoppelijke residentie. Dat was aanleiding tot het verlenen van stadsrechten aan Goor (1263). Van hieruit verleende de bisschop van Utrecht in 1325 ook stadsrechten aan Enschede. In 1348 verwoestte Gijsbrecht van Bronckhorst het kasteel volledig, waarna het niet meer opgebouwd werd. Bij een grondradaronderzoek in 2010 is gebleken dat er op drie tot drieenhalve meter diepte nog resten van dit belangrijke kasteel aanwezig zijn.

Marten van Rossem van Huis Cannenburch, zijn gezicht gerimpeld en zijn bruine haar bijna helemaal grijs, in een groen rijgewaad dat druk was versierd met goud en een grote pin met een robijn. Rudolf de Cocq van Huis Waardenburg, lang en slank, zijn donker haar zo ver terugwijkend dat hij er bijna uitzag alsof hij de voorkant van zijn hoofd had geschoren als een Saks, in blauw met zilveren borduursel en twee rozen op zijn kraag; de rozen van Waardenburg. Ze liepen samen de Grote Zaal door, gevolgd door hun bedienden, maar niet gegroepeerd zoals was aangekondigd. Ze vroegen als één om een vrijgeleide, maar ze waren niet één. Dat maakte een eis om overgave iets minder waarschijnlijk. Zelfs openlijke vijanden konden soms samenwerken. Hun gespleten rokken en strakke broeken glansden vochtig. De

beste mantel kon je nog niet helemaal droog houden in zulke stortregens. Ze zouden niet in de opperbeste stemming zijn. 'Wees welkom', zei de heer van de Grimberg toen hun bedienden wegliepen naar de andere. 'Wilt u wijn of thee? De wijn is warm en gekruid. Het is nogal een winterse dag voor de lente'. Marten van Rossem deed zijn mond open, maar deze keer onderbrak Rudolf de Cocq hem. 'We zijn gekomen om te vragen om een wapenstilstand'. Een bliksemschicht verlichtte de noordelijke vensters en die in de zoldering, maar de tijd tot aan de donderklap wees erop dat het onweer een eind verderop was. Er kwamen nog meer heren van Gelderse Huizen. Hoe meer er voor Grimberg staan, hoe beter het is voor Twente. Er was nog een stilte, langer deze keer, vol uitgewisselde blikken, maar toen, een voor een, kondigden de heren aan dat hun Huizen Grimberg steunden. Maar ze deden het voor de bisschop Arkelstein. Grimberg zou dat moeten onthouden. Misschien zou hij in de loop der tijd hun trouw winnen, maar voor het ogenblik steunden ze hem vanwege Jan Arkelstein. Bijna de helft van zijn steun was op de een of andere manier twijfelachtig. Van Wisch was nog steeds op pad met een niet onaanzienlijke troepenmacht, en hij zou uiteindelijk problemen krijgen met Van Rossem. Zo ging het nooit in verhalen. In verhalen was alles aan het eind netjes afgerond. Het echte leven was veel rommeliger.

De heiligen op de berg

De parochie van de heiligen Wiro, Plechelmus en Otgerus en haar kerk door de eeuwen heen. De kerkgeschiedenis van de berg (Sint Pieters- of Petrusberg bij Sint Odiliënberg) begint in de eerste helft van de achtste eeuw wanneer deze door Pepijn geschonken wordt aan de Angelsaksische zendelingen Wiro, Plechelmus en Otgerus. De drie zendelingen bouwen hier een kerk en wijden deze toe aan de heilige Petrus. Tevens stichten zij er een klooster. In het jaar 858 schenkt Lotharius (een kleinzoon van Karel de Grote) de berg aan bisschop Hungerius van Utrecht, wanneer Utrecht door de Noormannen wordt verwoest. Bisschop en kapittel vinden op de Petrusberg hun toevlucht en de kerk wordt nu kapittelkerk. In de tiende eeuw restaureert bisschop Balderik 1, bisschop van Utrecht, de kerk en het kapittel blijft tot 1361 hier gevestigd. Daarna wordt het overgeplaatst naar Roermond en zal als basis dienen voor het in 1559 op te richten bisdom. Opnieuw gerestaureerd en bij deze laatste restauratie wordt zij toegewijd aan haar stichters, de heiligen Wiro, Plechelmus en Otgerus. In de jaren 1880 tot 1883 krijgt de kerk, onder leiding van architect Johannes Kayer, zijn huidige uiterlijk en wordt de oorspronkelijke tweede toren opnieuw aan het kerkgebouw toegevoegd. In januari 1945 worden de torens van de kerk door wegtrekkende nazi's opgeblazen en moet ook de Mariakapel het ontgelden. Pastoor Ceijssens leidt de restauratie en in het jaar 1951 wordt het herstelde kerkgebouw plechtig ingewijd door de bisschop van Roermond. Onder pastoor Joosten wordt de kerk in 1957 verheven tot basiliek en voert vanaf die tijd de naam: Basilica Minor van de heiligen Wiro, Plechelmus en Otgerus. In 954 verkreeg het kapittel van Oldenzaal het hoofd en enkele kleinere relieken van Sint Plechelmus. Met zekerheid is bekend dat in het midden van de vijftiende eeuw pelgrims naar Oldenzaal trokken om er op 15 juli (geboortedag Plechelmus) en op het feest van de kerkwijding deel te nemen aan de Plechelmusprocessie. Tijdens de reformatie werden relieken naar veiliger oorden overgebracht. In de twintigste eeuw onderging de cultus allerlei wijzigingen. In 1996 was het feest van Plechelmus voornamelijk nog een parochiefeest.

De historieschrijver van het bisdom Deventer, Johannes Lindeborn, schreef in het jaar 1670 over de relieken van Plechelmus het volgende (vertaling van Hugo van Heussen):

Wat de reliquien van onzen patroon belangt; bynaar het gansche lichaam van den H. Plechelmus is tot nu toe in zekere kas bewaart, die daartoe gemaakt was: welke kas ook op den dag van den patroon, en op het jaarlijksch wyfeest der kerke omgedragen word. Wy hebben ook het geheele hoofd van den H. Plechelmus,'t welk in zilver beslagen is; en nog eenige reliquien die in een zilveren kruis met een stukje van het hout des H. Kruys opgesloten zijn.

Nadat Oldenzaal in het jaar 1626 in Staatse handen was gekomen, bracht het kapittel van Plechelmus de relieken in twee houten kisten in veiligheid. Het verdrag dat de republiek en Spanje in 1628 sloten (het Interim van Rozendaal) bepaalde dat de Plechelmuskerk werd teruggegeven aan de katholieke eredienst. Dit leidde echter niet tot de terugkeer van de relieken. Het bekken van Plechelmus is door kapitteldeken Henricus Vordenus tussen 1628 en 1629 aan de aartshertogen Albert en Isabella, bestuurders van de Zuidelijke Nederlanden, geschonken. De reliek is in Brussel verloren gegaan. De overige relieken verkeerden in het jaar 1629 bij de aartspriester Jacobus Eijlers in Lingen. In 1636 werden zij ondergebracht in het Franciscaner observantenklooster te Munster. Later werden de relieken in bewaring gegeven aan Christoph Bernard von Galen (1651-1678), prins-bisschop van Munster. Die had toestemming gevraagd aan het Oldenzaals kapittel om de relieken te mogen overbrengen naar zijn eigen bisschoppelijke kapel te Coesfeld. Tijdens de jaren 1672 tot 1674, waarin de stad

Oldenzaal een korte tijd ingenomen was door de troepen van de bisschoppen van Munster en Keulen, verbleven de relieken van Plechelmus weer in Oldenzaal. Aan het einde van de zeventiende eeuw bevond het hoofd van Plechelmus zich bij de familie Blom in Oldenzaal. In het jaar 1750 keerden de overige relieken definitief terug naar de stad. Rond 1795 zag men zich genoodzaakt de relieken opnieuw te verbergen. Ditmaal in een kelder bij de Oldenzaalse familie Essink, die het huis bewoonde van de eerder genoemde familie Blom. In de nagelaten papieren van mevrouw Essink valt een aantekening te lezen dat in dat jaar Engelse troepen haar woning plunderden op zoek naar het zilveren borstbeeld van Plechelmus. Als door een wonder konden de soldaten de deur van de kelder echter niet openen ofschoon deze niet afgesloten was.

Een deel van de relieken, waaronder de schedelreliek, keerde na de teruggave van de kerk aan de katholieken (1810) weer terug in de kerk; dit gebeurde in het jaar 1825. De basiliek bezit heden ten dage een schedelreliek van Plechelmus, gevat in een zilveren en deels vergulde reliekhouder in de vorm van een borstbeeld van Plechelmus. De reliekhouder, mogelijk stammend uit een atelier in Osnabrück, herbergt het hoofd van de heilige en dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw (1480). De schedel is volledig ingesloten in zilver en draagt een kalot. In het jaar 1488 werd de buste een vergulde ketting omgehangen van platte schakels waaraan een kruis hangt met het volgende opschrift: 'S. Plechelme ora pro nobis' (H. Plechelmus, bid voor ons). Deze ketting is afkomstig van de Oldenzaalse kanunnik Van Beesten. Om het borstbeeld hangt nog een andere gouden votiefketting waaraan twee medaillons hangen met voorstellingen van Onze Lieve Vrouwe en het Lam Gods. Het borstbeeld draagt een zevental ringen aan de vingers. Links en rechts drie eenvoudige ringen daterend uit 1629, rechts aan middenvinger een gouden ring met vier parels en het wapen van Oldenzaal. De ring draagt het wapen van Oldenzaal en de tekst 'Bellum 1940' en 'Pax 1945'. Deze ring (firma Brom) werd op 15 juli 1945, uit dankbaarheid voor het gespaard zijn gebleven voor het oorlogsgeweld, aangeboden door de katholieke inwoners van Oldenzaal. De ring werd het jaar daarop op 15 juli 1946 door kardinaal De Jong plechtig aan de rechterhand van het borstbeeld geschoven. De reliek wordt tegenwoordig bewaard in de oude sacristie die als schatkamer is ingericht. Onder het houten altaar op het priesterkoor staat in een klein verlicht kastje een zilveren reliekhouder uit de vijftiende eeuw. De houder bevat een stuk bot van Plechelmus waaromheen perkament is bevestigd met waszegel. De machtigste en meest prestigieuze broederschap van de Middeleeuwen was de Orde van de arme Ridders van Christus en de tempel van Salomo. Hij was onafhankelijk van de kerk en van door de kerk gestichte monarchieën en was gekroond overeenkomstig de Donatie van Constantijn. Deze orde van Franse en Vlaamse ridders, opgericht tijdens de Eerste Kruistocht, was een eenheid van krijgsmonniken die ten dienste stond van Christus, in tegenstelling tot de orde van de hospitaalridders van Jeruzalem, die was gewijd aan Johannes de Doper. Deze orders werden vaak kortweg de tempeliers en de hospitaalridders of Johannieters genoemd. Onder leiding van Hugues de Payens (een neef van de graaf van Champagne), verrichten de tempeliers in 1127 opgravingen op de plaats van de tempel van Jeruzalem en ze namen een overvloed aan manuscripten en kostbaarheden mee terug. Bij hun terugkeer in Frankrijk schreef hun beschermheer, Bernard de Clairvaux:

Het werd is uitgevoerd met onze hulp, en de Ridders zijn op weg gestuurd door Frankrijk en Bourgondië, onder bescherming van de Graaf van Champagne, waar alle mogelijke voorzorgen kunnen worden genomen tegen bemoeienis door openbare of kerkelijke autoriteiten.

Vervolgens, tijdens het beroemde Concilie van Troyes in januari 1129, werd Hugues officieel

benoemd tot grootmeester en legde Sint Bernard de statuten en regels van de orde vast. Daarbij specificeerde hij een eis voor 'gehoorzaamheid aan Betanië, het kasteel van Maria en Martha. Op het symbolische schilderij De heilige Maria Magdalena met Sint Dominicus en Sint Bernard van de zestiende-eeuwse Spaanse kunstenaar Nicolás Borras wordt Sint Bernard afgebeeld terwijl hij Maria welkom heet in de Provence. Een deel van de schat van Jeruzalem was verstopt voor de invasie van Nebukadnessar van Babylon in 586 voor Chr. en een deel tijdens de Joodse Opstand tegen de Romeinse overheersing, in de eerste eeuw. Met deze teruggevonden schat als onderpand werden de tempeliers de succesvolste financiële organisatie uit de geschiedenis. Binnen een mum van tijd waren ze financieel adviseurs en bankiers van monarchieën en parlementen in heel Europa en de Levant.

Plechelmus

Brief aan het volk

Heeft hij die brief geschreven, of is hij niet meer dan een getuige. Ik ben er van overtuigd dat Joan Derk van der Capellen wil dat wij die vraag stellen, dat we ons betrokken voelen bij de situatie. De brief aan het volk van Nederland vormt als het ware een raam naar een andere tijd en plaats, in dit geval de achttiende eeuw. Alles in de brief is erop gericht het idee te versterken dat de schrijver op het punt staat van zijn wereld in die van ons te springen. Een brief van een heer, een titel die laat doorschemeren dat ze ons zou kunnen vertellen wat ze heeft gezien, ons zou kunnen waarschuwen voor de agressor die de veranderingen tegenhoud. Wat betekenden de jonkers Van der Capellen voor Twente? De jonkers Van der Capellen diskwalificeerden Carel George graaf Van Wassenaer als fideï-commisairs en erfgenaam van de Weldamse goederen. Hun betoogden dat zijn vrouw weliswaar afkomstig was uit een zeer aanzienlijke burgerfamilie maar 'niet uit eenen wel gequalificeerden adel'. Volgens hen zou het testament van het jaar 1707 tekort gedaan worden, indien haar man Huis Weldam in bezit nam. Veeleer moesten zij, de eisers, aangemerkt worden als erfgenamen van de met name in bedoeld testament genoemde Unico van Munster en Surenberg. Die was immers al voordien kinderloos overleden. Op grond van een en ander eisten zij de gehele nalatenschap op. Isabella Johanna Bentinck tot Bevervoerde-Hoyckinck was beleend met Huis Grimberg (Rijssen) op 24 augustus van dat jaar. Haar man was kinderloos overleden op 16 april 1765, zijn weduwe als enige erfgename nalatend. Deze hertrouwde in het jaar 1766 met Fredrik Benjamin baron Van der Capellen tot Rijsselt, één van de burgermeesters van Zutphen. Van der Cappellen tot Rijsselt werd als hulder van zijn vrouw op 30 januari 1773 door de Heer van Almelo met 'lege hand' beleend met kasteel Grimberg. Meerdere malen compareerde (de verschijnende partij in rechten) Van der Capellen als Heer van Huis Grimberg op de collatorenvergadering van de kerk te Rijssen.

Joan Derk van der Capellen (1741-1784) noemde zich de tribuun der burgerij. Als jonge man baande hij zich met moeite een weg naar de politiek, door zijn admissie te forceren tot de Overijsselse Ridderschap en zo tot de Staten. Het is de tijd van de regenten. De Republiek der Verenigde Nederlanden wordt gekenmerkt door oligarchisch, aristocratisch bestuur. Stadhouder prins Willem V treedt onder invloed van zijn voogd en adviseur de hertog Van Brunswijk Wolfenbüttel vaak op als absoluut monarch. Van der Capellen correspondeert met de 'nieuwlichters' in andere landen. Hij verzet zich in en buiten de Staten steeds meer tegen machtsmisbruik en de behandeling van de burger als een onmondige. In het jaar 1781 verschijnt er een pamflet tegen Willem V en zijn raadgevers: de bekende 'Brief aan het volk van Nederland', een oproep aan de natie om oude vrijheden en rechten te verdedigen. Joan Derk ontwierp dit kritische geschrift, in samenwerking met zijn vriend, de predikant François van der Kemp. Een aantal open plekken in de levensgeschiedenis van Joan Derk van der Capellen zijn vanuit de verbeelding door Hella Haasse ingevuld. Er zijn vrijheden veroorloofd, zoals bijvoorbeeld het bekorten van brieven en officiële stukken en soms het samenvoegen van passages uit verschillende brieven van één correspondent. Bovendien zijn ter wille van de leesbaarheid alle tijdsdocumenten in hedendaags Nederlands herschreven. De contacten tussen Van der Capellen en diverse zaakgelastigden van de nieuwe Verenigde Staten van Amerika in Europa vormen een wezenlijk aspect van zijn korte, veelbewogen loopbaan als politicus.

.
Zijn standbeeld staat in Zwolle bij de kerk:
Joan Derk van der Capellen
1741

1784

Zo noodzakelijk de onbeperkte vrijheid van schrijven in en burgermaatschappij is, zo gevaarlijk is er het houden van redevoeringen voor een verzamelde menigte. De Schrijver verlicht alleen het koele verstand, waar de Redenaar de brandende hartstochten bewerkt, en geredelijk zijn toehoorders tot daden vervoert. Het is van het uiterste belang dit nauwkeurig te onderscheiden.

Joan Derk van der Capellen

Op een junidag van het jaar 1781 werd er in een kamer van dat verdwenen Huis Appeltern een begin gemaakt met het schrijven van het geschrift, dat enkele maanden later in de Republiek der Verenigde Nederlanden het effect teweeg zou brengen van de spreekwoordelijke vonk in het kruitvat. Het werd 'De Brief aan het Volk van Nederland': een hartstochtelijk pamflet gericht tegen stadhouder Willem V, zijn bewind, zijn raadgevers, zijn knechten, zijn voorgeslacht. Een oproep aan de natie om oude vrijheden en rechten te herstellen en te verdedigen. Was de man die toen op het Huis Appeltern woonde, Joan Derk baron Van der Capellen tot den Pol, de auteur van dat opzienbarende, omstreden, anonieme geschrift? Wegens zijn ijver voor de zaak der patriotten, op grond van stijlkenmerken in de tekst, van vermeende toespelingen in zijn correspondentie, en van formuleringen die vrijwel gelijkluidend zijn aan passages uit zijn brieven en de door hem als lid van de Provinciale Staten van Overijssel uitgesproken redevoeringen, hebben historici – onder wie Jan Romein in 'Erflaters van onze beschaving' – aangenomen van wel. Was hij de enige auteur? Exemplaren van het pamflet – door zijn omvang veeleer een brochure – werden in de nacht van 25 op 26 september 1781 in een aantal belangrijke Hollandse steden hier en daar op straat neergelegd, voor de eerlijke vinder en de goede verstaander. Ondanks het feit dal al binnen een etmaal overal plakkaten aangeslagen waren die het lezen, lenen, kopen en verkopen, verspreiden, nadrukken, op straffe van hoge boetes verboden en beloningen uitloofden voor aangevers en voor een ieder die nadere inlichtingen kon verstrekken, ging de tekst bij hoog en laag van hand tot hand, wekte uitzinnige geestdrift en even uitzinnige woede en verontwaardiging.

Het is, mijn waarde medeburgers, niet sinds gisteren of eergisteren dat men u bedriegt en mishandelt; neen, ge zijt, om niet van vroeger tijden te spreken, nu sedert bijna twee eeuwen de speelbal geweest van allerlei heerszuchtige lieden, die, onder de schijn van voor Uw belangen en vrijheden te zorgen, niets – ja, zowaar als er een God is, aan wie ik wegens dit geschrift rekenschap zal moeten geven – volstrekt niets anders beoogd hebben dan een erfelijk juk op uw vrije halzen te drukken…

Misschien was het stralend winderig weer en zat Joan in het gras in de berm. In die landelijke stilte van het boerenland hoorde hij wellicht af en toe een hond blaffen bij de schuren van de boerderij aan de overkant van de slotbrug en zag hij het loof schitteren in de zonneschijn. Van der Capellen op een gravure van L.J. Cathelin in het jaar 1783: enigszins ingevallen wangen, grote ogen die de beschouwer recht en open aankijken, een mond met dunne lippen, even opgetrokken in een welwillende glimlach. Hij draagt een fluwelen jas met lange panden over vest en kniebroek, een jabot (geplooide bef) van kant en smalle manchetten naar de nieuwe, door de voorstelling van goedburgerlijke soberheid geïnspireerde herenmode van de late achttiende eeuw. Zijn haar is boven de oren tot stijve rolletjes gekruld. Hij leunt met zijn rechterarm op de tafel, hij heeft een ganzeveren pen in de ene, een boek in de andere hand (zijn wijsvinger steekt tussen de bladzijden op de plaats waar hij met lezen gebleven is). Het inktstel op tafel hoorde tot de inboedel van zijn huis in Zwolle, waar het portret geschilderd

werd. Waarschijnlijk had hij in het Huis Appeltern ook zo'n inktstel.

In een rustige kamer, met uitzicht op de bomen rondom Huis Appeltern – eiken, elzen, hoge meidoornhagen – voltrok zich een creatief proces dat niet meer te achterhalen is. Werd de 'Brief' in één ruk, spontaan geschreven, om een overvol gemoed te luchten, of moeizaam samengesteld uit fragmenten en flarden van brieven, brochures en toespraken van Van der Capellen? Wist Joan Derk vanuit een veelzeggende gespletenheid zijn eigen zaak te bepleiten als gold het een door hem vurig vereerde ander? Was hij de spreekbuis van de patriotten, van de zich in hun belangen bedreigd voelende Amsterdamse kooplieden en bankiers, of van een gekwetste excessieve eigenliefde?

Van de vroegste tijden zijn onze landen bewoond geweest door dappere en vrije volken. De Batavieren zijn de oudsten waarover men inlichtingen heeft. Zij voelden de waarden van de vrijheid en kenden het juiste en enige middel om die vrijheid te bewaren. Zij lieten zich daarom niet regeren door lieden die zichzelf verkozen of door een ander – naar hun goedvinden – gekozen werden; die bij gevolg niet van hen afhankelijk waren, die hun geen rekenschap schuldig waren en waar zij, als ze niet goed regeerden, geen macht over hadden. Neen, zij hielden het heft zelf in handen. De voornaamste zaken van hun land deden ze zelf af in hun algemene vergaderingen waar het gehele volk gewapend bijeenkwam en elke Batavier evenveel te zeggen had.

Wat de schrijver in zin na zin – met nog steeds voelbare emotie – zwart op wit gezet heeft, is een les in vaderlandse geschiedenis. Het lijkt alsof in de tekst van deze 'Brief aan het Volk van Nederland' ervaringen en meningen van voorvaderen, een erfelijk gedachtegoed, zijn neergelegd. Deze verlichte edelman wilde met hart en ziel democraat zijn. Deze achttiende-eeuwer droeg klassieke republikeinse idealen uit, gedreven door een individuele vrijheidsdrang, die in wezen al tot de romantiek behoorde. Een man, door geboorte en opvoeding thuis in de kringen waaruit vanouds de regerende elite van het land was voortgekomen, ontpopte zich als radicaal. Er is een opvallende tegenstrijdigheid in het wezen van de schrijver van 'De Brief'. De tekst lijkt uit twee temperamenten geboren te zijn. De bij alle betrokkenheid didactisch betogende fragmenten van een historisch overzicht (een schets van het geleidelijke teloorgaan van de inspraak der Nederlanders in bestuurszaken) zijn anders van toon dan de felle aanvallen op de stadhouder Willem V en eerdere Oranjevorsten, de 'erfonderdrukkers der Bataafse vrijheid'. Het pleidooi voor handhaving van de oorspronkelijke democratische oude bestuursvormen in deze streken en van de 'heilzame grondwet', vastgelegd in de Unie van Utrecht in het jaar 1579, maakt de indruk te behoren tot een betoog van andere orde dan de oproep aan burgers en boeren om 'elk een goede snaphaan met een bajonet erop, en een sabel (te) hebben en daarmee (te) leren omgaan'.

O, Landgenoten! Draagt zorg voor de zaken van het hele land, dat is voor uw eigen zaken. Het land behoort aan U allen met elkaar, en niet aan de Prins met zijn groten alleen, die U, die ons allen, die Neêrlands hele volk, de afstammelingen der vrije Batavieren, beschouwen en behandelen als hun erfelijk eigendom, als hun ossen en schapen, welke zij naar hun goeddunken òf scheren, òf slachten kunnen en mogen. Het volk dat in een land woont, de ingezetenen, de burgers en boeren, armen en rijken, groten en kleinen – allen bijeen – zijn de ware eigenaren: de heren en meesters van het land, en kunnen zeggen hoe zij het hebben willen, hoe en door wie zij geregeerd willen wezen. Een volk is een grote maatschappij, een compagnie en niets anders. De regenten, de overheden en magistraten, de Prins (tegenwoordig koning of koningin), wie 't ook is, die een post in die maatschappij bekleedt, zijn enkel maar de directeurs,

de bewindhebbers, de rentmeesters van die compagnie of maatschappij, dat wil zeggen de gehele natie of het gehele volk

Het dubbelzinnig element: hij die zo heroïsch het 'valse' geweld, het gif van de oorlog terzijde schijnt te stellen, heeft in de praktijk van de politieke strijd zowel slangenlistigheid als gewapende actie aanvaardbaar gevonden. Het eerste deel van de 'Brief' is geschreven vanuit het standpunt van een door vaderlandsliefde en democratische gezindheid bezielt vrij man, die het stadhouderlijk wanbeleid aan de kaak stelt; maar gaandeweg krijgt de tekst ook de functie van een geschrift bedoeld om de verdiensten en het 'onverzettelijke karakter' van baron Van der Capellen te prijzen, zijn publicaties ter lezing aan te bevelen, de door hem in de Provinciale Staten van Overijssel aanhangig gemaakte kwesties in herinnering te brengen, en verontwaardiging te wekken voor de wijze waarop door Willem V en zijn 'werktuigen' in de persoon van deze 'door niemand ondersteunde edelman' alle regenten 'beledigd, vervolgd, mishandeld, in gevaar gebracht' zijn. Het beeld van de stadhouder is dat van een dwingeland, een monster.

O, Landgenoten! Nog eens, wapent u allen tezamen, en draagt zorg voor de zaken van het hele land, dat is voor uw eigen zaken. Het land behoort aan U allen met elkaar, en niet aan de Prins met zijn groten alleen, die U, die ons allen, die Neêrlands hele volk, de afstammelingen der vrije batavieren, beschouwen en behandelen als hun erfelijk eigendom, als hun ossen en schapen, welke zij naar hun goeddunken of scheren, of slachten kunnen en mogen. Het volk dat in een land woont, de ingezetenen, de burgers en boeren, armen en rijken, groten en kleinen – allen bijeen – zijn de ware eigenaren, de heren en meesters van het land, en kunnen zeggen hoe zij het hebben willen, hoe en door wie zij geregeerd willen wezen. Een volk is een grote maatschappij, een compagnie en niets anders. De regenten, de overheden en magistraten, de Prins, wie 't ook is, die een post in die maatschappij bekleedt, zijn enkel maar de directeurs, de bewindhebbers, de rentmeesters van die compagnie of maatschappij, dat wil zeggen de gehele natie of het gehele volk.

Bij die woorden past het geïdealiseerde standbeeld van Joan Derk van der Capellen in de gedaante van een Romeins politicus uit de oudheid. Het werd omstreeks het jaar 1790 door de Italiaanse beeldhouwer Guiseppe Ceracchi ontworpen en in marmer uitgevoerd. Het was een onderdeel van een bestelde opdracht maar om financiële en politieke redenen nooit naar Nederland gebracht. Dit standbeeld bevindt zich nog altijd in de tuin van de Villa Borghese te Rome. En beeld meer dan levensgroot, een symbool. Vanuit de zwarte plooien van zijn toga strekt hij ordescheppend, beschermend, de rechterarm uit. De linker houdt, in een minder gemakkelijk te duiden gebaar een zwaard, waaromheen een slang kronkelt.

Joan Derk van der Capellen stamt uit een geslacht met een lange voorgeschiedenis. Het geslacht is afkomstig uit Frankrijk, waar al in de vroege middeleeuwen generaties De Chaplain of De Capella functies bekleedden aan het koninklijk hof. In de twaalfde eeuw heeft een tak zich gevestigd in Nederland. Ze waren naar Nederland gevlucht vanwege de jodenvervolging. Hun wapenschild – een kruis met links daarboven de afbeelding van een kapel – is te vinden in oude documenten in het Land van Kleef. Gerlach van der Capellen heeft in het jaar 1378 domicilie gekozen te Zutphen en is daar getrouwd met een dochter uit een plaatselijk geslacht. Sindsdien zijn de Van der Capellens van vader op zoon notabelen gebleven. Zoals Gerlach, die in het begin van de zestiende eeuw gedurende veertig jaar burgemeester van Zutphen is geweest. Of avontuurlijk, als diens zoon, ook een Gerlach, die achtereenvolgens in Keulen, Genève, Bazel, Heidelberg en Rome studeerde. Maar bij het

uitbreken van de opstand tegen Spanje in het jaar 1568 ijlings naar Zutphen terugkeerde om de verantwoordelijkheid in familie- en stadsbelangen met zijn vader te delen. Gerlach van der Capellen, de voorvader van Joan Derk, die als hopman de stad Doetinchem op de Spanjaarden veroverde. Die in zijn kwaliteit van raadsheer de koppige en autoritaire stadhouder Maurits tot matigheid wist te bewegen.

Joan Derk is het kind van Frederik van der Capellen en Anna Elisabeth van Bassenn. De familie Van Bassenn is oorspronkelijk een Amsterdams koopmansgeslacht en heeft zich in Arnhem gevestigd. Reinier Derk Van Bassenn (de vader de Anna Elisabeth) speelde een leidende rol in het georganiseerde verzet tegen een kleine groep van aristocraten. Ze werden door de stadhouder-koning Willem 111 begunstigd en hadden in Gelderland de macht. Dat Van Bassenn in die actie nauw samengewerkt heeft met gilden en gemeenslieden, en zelfs de wapens heeft opgevat om zijn argumenten kracht bij te zetten, heeft ertoe geleid dat hij in het jaar 1708 wegens 'seditieus en oproerig' optreden uit zijn ambt ontzet en voor de duur van zijn leven uit Arnhem verbannen is. Een hem later aangeboden schadevergoeding in geld heeft hij niet willen accepteren. Hij is bij zijn moeder in Tiel gaan wonen, waar de door hem voorgestane vorm van stadsbestuur kort na de dood van Willem 111 was hersteld. Hij heeft daar sindsdien het leven geleid van een filosoof, verdiept in de studie van de oude geschiedenis en klassieke literatuur. Reinier Derk van Bassenn trouwde met een freule die hem de riddermatige havezathe Hagen bij Doetinchem als bruidsschat bracht. Frederik is in het huis van zijn grootmoeder Van Oyen geboren: Huis Appeltern. Hij beschouwt Frederik van der Capellen als een alleszins aanvaardbare schoonzoon. De jonkers Van der Capellen, met hun reputatie van eigenzinnigheid, passen in zijn voorstelling van integere dienaren van de publieke zaak, vijanden van oligarchie (regering door enkelen, familieregering) en nepotisme (begunstiging van familieleden en vrienden).

Joan Derk is vier jaar oud wanneer de Staatse legers en hun Engelse bondgenoten bij Fontenoy in de Oostenrijkse Nederlanden verslagen worden door de Fransen. Hij hoort zijn grootvader tekeergaan. Van Bassenn wijt de nederlaag en het verlies van de Barrièresteden aan het ongecoördineerde eigengereide optreden van een aantal buitenlandse officieren en legeraanvoerders in dienst van de republiek en aan het gebrek aan betrokkenheid bij 's lands belang van deze heren. Het kind kan de strekking van die verwensingen en klachten niet vatten. Het verband tussen oorlog en eigen bestaan dringt voor het eerst tot hem door, wanneer in oktober 1746 het bericht gebracht wordt dat zijn oom Jasper Gerrit van der Capellen tijdens een bloedig treffen bij Roccourt gesneuveld is.

Joan Derk is intussen voldoende op de hoogte geraakt van de lokale gebruiken om te weten dat een belangrijk deel van zijn vaders inkomen bestaan uit aan het landvolk opgelegde schattingen en pachtgelden. Hij herinnert zich indertijd de opgevangen, misschien zijdelings voor hem bestemde opmerkingen die eigenlijk verkapte klachten waren. Vergezeld van de knecht die hem op bevel van zijn vader de beginselen van de rijkunst moet bijbrengen, maakt Joan Derk tochten te paard in de omgeving van Appeltern. Eens op een dag, na een rit over drassige gronden, waar hier en daar tussen de bomen verlaten hoeven en hutten met verzakte rottende rietdaken opdoemen, komt hij plotseling uit bij een reusachtig kasteel. Hij kent het van horen zeggen: de Batenburg. Ooit de onneembare vesting van roofridders die de Maas beheersten, is in het begin van de zestiende eeuw verbouwd tot een imposant lustslot, groter dan Appeltern en de Boedelhof bij elkaar. Van zijn grootvader heeft Joan Derk gehoord dat in een ver verleden op diezelfde plek het stamhoofd van de Bataven: Bato zijn zetel had. De Batenburg zou verrezen zijn op de resten van dat 'oppidum Batavorum'. Dit is de streek waar

de Nederlandse natie is ontstaan. Geconfronteerd met de torens en transen van het kasteel, dat toebehoort aan de katholieke Duitse graven van Bentheim, moet Joan Derk denken aan een andere mededeling uit de mond van zijn grootvader: 'Die van Tiel zijn de enigen die ooit aan de Batenburg mochten voorbijvaren zonder tolgeld te betalen'.

In augustus verhuisd hij naar Utrecht, met meer bagage dan waarmee hij destijds in 's Hertogenbosch kwam aanzetten, toen hij naar de Latijnse school ging. Behalve zijn kleren, lakens, dekens en een matras heeft hij gordijnen en tafelgerei en een toiletstel bij zich. Hij ziet er nu door de goede zorgen van zijn moeder en een kleermaker ook uit als een jonge edelman, draagt zijn haar aan de zijkanten gekruld en van achter opgebonden in een zwart satijnen zakje. Zijn vader brengt hem weg, om er op toe te zien dat hij zich fatsoenlijk installeert. Gedurende de eerste dagen nemen zij hun intrek in een logement, het degelijke en toch centraal gelegen 'Kasteel van Antwerpen'. Het eten is er goed en de waard blijkt een bron van informatie over de stad, de universiteit, de beste adressen. Sneller dan verwacht slaagt Joan Derk erin een passend kosthuis te vinden. Hij kan een paar kamers delen met een tweedejaarsstudent in de rechten, wie de gehalveerde huur ook welkom is. Zij kunnen dadelijk goed met elkaar overweg. Meinard Tydeman is ook zeventien jaar, een kalme maar geenszins saaie jongeman, en, naar al spoedig blijkt, een knappe kop. Hij heeft met de hoogste lof een vooropleiding aan het Atheneum te Deventer beëindigd. Na een laatste waarschuwing inzake drank, vrouwen en kaartspelen om geld, keert vader Frederik terug naar Appeltern. In de ogen van een provinciaal is Utrecht een grote, wereldse stad. Had 's Hertogenbosch, vergeleken bij Tiel al een zekere allure, hoeveel te meer imponeert Utrecht, met aan weerszijden van de grachten rijen rijke gevels, bijna op elke straathoek een kerk, de door zware loofbomen beschaduwde maliebaan en hoog boven alles uit de Domtoren, die curiositeit zonder weerga, overblijfsel uit tijden waarvan Joan Derk zich de geestesgesteldheid niet kan indenken. Wat hem in 's Hertogenbosch opviel was de sfeer van een overwegend katholieke, door een gereformeerde bovenlaag als het ware bezette stad. Waar – vanwege de geloofskwestie – een nooit openlijk uitgesproken maar wel voelbare anti-Oranjegezindheid heerst. In Utrecht, toch ook vanouds een rooms bolwerk, is daar veel minder van te bespeuren. Joan Derk loopt langs de voorname Huizen waar hij in de komende winter te gast zal zijn. Tydeman neemt hem mee naar de Hortus Botanicus en naar de instrumentenverzameling van de universiteit, om hem de viervoetstelecoop en de zonnemicroscoop te laten zien. En vooral ook de elektriseermachine waarmee professor Hahn regelmatig demonstraties geeft. Vooralsnog volgt hij het voorbeeld van Tydeman die niet afkerig is van een glas bier en een pijp maar verder niet meedoet aan de gebruikelijke studentenvermaken. Hij vertrouwt Joan Derk toe dat hij van plan is samen met een paar vrienden een discussiegezelschap op te richten, waar het werk van interessante schrijvers gelezen en besproken zal worden en ieder op zijn beurt verplicht is een inleiding te houden.

Nog wordt Joan Derk geheel in beslag genomen door overleg over keuze en tijdsbesteding. Het liefst zou hij, zoals Tydeman, colleges in de meest uiteenlopende vakken willen volgen. Dan komt er een bericht uit Appeltern dat zijn moeder bevallen is van een zoon. Het nieuws brengt hem in verwarring. Wat moet hij denken van het feit dat dit kind ook Derk gedoopt is? Hijzelf is toch niet dood en begraven, hetgeen de enige aanvaardbare reden voor die naamgeving zou zijn. Hij kan nu niet anders dan aannemen dat hij voor zijn vader niet bestaat. Voor hij heeft kunnen bedenken hoe hij dient te reageren, komt er weer een boodschap. De kleine Derk is gestorven, nog geen week oud. Bij Joan Derks innerlijke twijfel voegt zich nu een schuldgevoel. Hij heeft de zuigeling verwenst die hem van zijn plaats scheen te verdrijven. En zich met verbittering heeft afgevraagd welke rol zijn moeder in dit alles heeft vervuld.

Wanneer Joan Derk in de zomer, voor het eerst na het overlijden van zijn moeder, weer op Appeltern komt vallen hem dadelijk twee dingen op: hij is niet welkom en er is zo weinig overgebleven van Anna Elisabeths aanwezigheid dat het lijkt alsof zij nooit heeft bestaan. Zonder dat er aanwijsbaar iets veranderd is in de gang van zaken in het huishouden, heerst in het kasteel de sfeer van een jachtverblijf. Frederiks honden, laarzen en geweren hebben de plaats ingenomen van borduurraam en boeken, op de rand van de schouw staan flessen wijn in plaats van kannen met zorgvuldig geschikte boeketjes uit de tuin. Frederik huist in woon- en slaapvertrek, houdt de andere kamers meestal gesloten. Hij heeft het druk met nieuwe plannen. Hij wil paarden gaan fokken en laat daartoe verbouwingen uitvoeren aan de stallen van Appeltern. Hij heeft in het voorjaar de paardenmarkten in de omtrek bezocht om geschikte merries uit te zoeken, en stalknechten in dienst genomen. Joan Derk heeft het goed gehoord. Zijn vader beschouwt hem als een misgeboorte, iets dat er niet mag zijn, iets dat men, letterlijk, laat stikken. Hij houdt zich groot, dank zij de gedachte dat hij nu naar zee kan gaan. Hij wil zich aanmelden bij de vloot, naar het andere eind van de wereld varen, zijn vader en Appeltern vergeten. Maar eenmaal terug in Utrecht, wanneer de eerste vlagen van wanhopige woede en verzet zijn gezakt, beseft hij dat hij tegen de eisen die een zo radicale breuk stelt niet opgewassen is.

Pas in het voorjaar van het jaar 1760 begint Joan Derk beleefdheidsbezoeken af te leggen bij de dames die in de loop van de winter hun huizen zullen openstellen voor de gebruikelijke soirees. Mevrouw Van Boetzelaer, mevrouw Van Amerongen, mevrouw Van Tuyll van Serooskerken ontvangen op bepaalde dagen aspirant-genodigden. Daartoe behoren als vanzelfsprekend de voor korte of langere tijd in Utrecht verblijvende Nederlandse en buitenlandse adellijke studenten. De belangrijkste gastvrouw is de gravin van Nassau-Beverweerd, echtgenote van de baljuw van Utrecht. Met aanbevelingen van familieleden gaat Joan Derk zich ook in haar salon voorstellen. De elegante spiegels, de met guirlandes van stucwerk versierde plafonds en Franse meubelen imponeren hem, hier heerst een levensstijl die hij niet gewend is. De gravin toont zich welwillend-geamuseerd tegenover de Gelderse jonker die zo stijfjes buigt en in afgemeten zinnetjes zijn compliment maakt. Even gereserveerd en weinig spraakzaam woont hij zijn eerste soirees bij. Het wordt hem duidelijk dat hij zich een aantal hoofse vaardigheden eigen zal moeten maken, wil hij daar au serieus genomen worden. Hij besluit zijn opvoeding tot presentabel edelman zelf aan te pakken. Wereldser studiegenoten dan Tydeman verwijzen hem naar de Heer Alexandre Des Essarts, een Parijzenaar die les geeft aan 'jongelieden van geboorte', en tevens redacteur en uitgever is van de veelgelezen Gazette Francaise.

Omdat Frederik van der Capellen in de schaarse boodschappen die hij naar Utrecht stuurt niet een keer gerept heeft van de wens of verwachting zijn zoon te zien, is Joan Derk – vastbesloten dat onderwerp zelf nimmer aan te roeren – zijn vrije weken gaan doorbrengen bij zijn oom en tante Van Ittersum in Kampen en bij Coenraad en Luthera van Haersolte op hun havezathe de Swaluwenborch bij Elburg. Van de laatsten heeft hij gehoord dat zijn neef Alexander Philips van der Capellen benoemd is tot page bij de jonge stadhouder.

Joan Derk leent geld om geen klaploper te hoeven zijn in de kring van Peterson, met wie hij meer omgaat nu Tydeman blokt. Hij is negentien jaar, hij wil weten wat er in de wereld te koop is. Sinds enige tijd is hij ten prooi aan nieuwe verwarrende gevoelens. Tafelend met Peterson en diens vrienden in Het Kasteel van Antwerpen, heeft hij de geheimzinnige vrouw te zien gekregen over wie heel Utrecht praat, juist omdat men nooit iets over haar te weten

kan komen. Zij woont met haar kamenier al maanden in het logement. Volgens de waard Dubois wordt de huur betaald door een buitenland edelman die wel regelmatig van zich laat horen maar nog nooit zelf is verschenen en wiens ware naam niet bekend is. Hoe de dame heet weet Dubois ook niet, hij heeft uiterste discretie moeten beloven. Zij vertoont zich zelden buiten haar kamer. Op de dag dat Joan Derk in Het Kasteel het middagmaal heeft gebruikt was het stralend warm nazomerweer. Verlokt door de zonneschijn en de blauwe lucht is zij naar buiten gekomen en heeft met haar kamenier wat op en neer gewandeld onder de bomen voor het logement. Het schouwspel staat tot in de kleinste details in Joan Derks geheugen gegrift. Hij kon het beeld in zijn gedachten oproepen. Hij ziet haar, zo vaak hij maar wil, zo lopen, onnavolgbaar sierlijk en voornaam in haar groene zijden japon. Zonlicht en de bewegende schaduwen van de bladeren toveren een patroon van glans op de wijde rok. Haar gezicht blijft verborgen binnen de plooien van een dunne doek die zij over hoofd en schouders draagt, en achter haar waaier. Des te gretiger hecht zijn blik zich aan de blanke onderarm die uit de kanten stroken van haar mouw te voorschijn komt en aan de hand die de waaier vasthoudt. Met de andere hand behoedt zij haar sjaal voor afglijden, door de gazen stof heen wordt telkens het geschitter van een armband en een ring zichtbaar. Toch heeft hij een glimp opgevangen van een rode mond en ovale donkere ogen. Hij verbeeldt zich zelfs dat zij in het voorbijgaan, toen zij het logement weer binnentrad, even van opzij naar hem gekeken heeft, waar hij stond – uitverkoren – tussen de haastige, hoffelijk van hun stoelen opgerezen tafelgenoten. Sindsdien loopt hij vrijwel dagelijks lang Het Kasteel van Antwerpen, treuzelt onder de bomen, zijn blik gericht op de deur of op de rij ramen van de eerste verdieping. Het lot is hem niet gunstig gezind, en het ontbreekt hem aan moed en ervaring om de onbekende te benaderen. Hij ziet haar niet meer. De volslagen onbereikbaarheid van wat zo dichtbij leek te zijn, en zijn onmacht om daar iets aan te veranderen maken hem wanhopig. In de kamers waar Peterson en zijn vrienden wonen heerst een ongegeneerde vrijgezellensfeer. Men loopt er half gekleed bij, er wordt zwaar gedronken en gerookt, godslasterlijke en obscene taal gebruikt. In het gezelschap van deze jongelui bezoekt Joan Derk voor het eerst in zijn leven een danshuis waar geblankette 'juffrouwen' op de tonen van een viool en een fluit paarsgewijze lusteloos draaien en neigen, onderwijl lonkend naar de heren die de verplichte fles wijn leegmaken. De mimiek en gebaren van deze meisjes, die zo een partner proberen te lokken – zelf mogen zij niemand uitnodigen – zijn even vulgair als triest. Ze boezemen Joan Derk slechts afkeer in. Zelfs de meest verleidelijken onder hen prikkelen zijn verbeeldingskracht bij lange na niet zo hevig als de dame-in-het-groen in Het Kasteel van Antwerpen. Hij kent verscheidene studiegenoten die gezwicht zijn voor het aanbod van veile liefde, met alle onaangename pijnlijke gevolgen van dien. Peterson, die de Utrechtse hoeren zonder uitzondering 'infect' (besmet) noemt, troont hem een keer mee, per koets, naar een speciaal adres aan de Vecht. Op het eerste gezicht is er sprake van een verwarrende overeenkomst tussen de dansende en kaartspelende gasten die deze salons bevolken en de mensen die Joan Derk ontmoet heeft op de soirees in de voorname huizen aan de Utrechtse grachten. Wie scherper toeziet ontdekt al gauw dat alleen een aantal van de heren 'echt' is, de elegant geklede en gekapte dames zijn dat niet. Volgens Peterson bezoeken leden van Staat en magistraten dit gastvrije buiten. Discretie en veiligheid zijn gewaarborgd. Joan Derk verliest daar zijn onschuld en veel geld. Er wordt dure wijn geschonken en hombre en piquet gespeeld om een forse inzet.

Meinard Tydeman promoveert summa cum laude tot doctor in de rechten. Vol trots en bewondering ziet Joan Derk toe hoe zijn vriend de ronde rode hoed opgezet wordt, die bij de waardigheid hoort. Juristen immers behoren de raadgevers te zijn van de purperdragers bij uitstek, de vorsten. Tydeman gaat, behalve met zijn boezemvriend Alewijn, sinds enige tijd veel om met een in het vorig jaar aangekomen en door iedereen als een wonder van

begaafdheid beschouwde student. Een jongen van veertien jaar, die niet alleen Grieks en Latijn maar ook nog vele andere talen volmaakt beheerst. Hij heet Rijklof Michael Goens. Hij demonstreert uiterst zelfbewust zijn voor een zo jong persoon inderdaad verbazingwekkend grote eruditie (geleerdheid). En gedraagt zich, omdat hij een Engelse moeder heeft, als de geboren kosmopoliet te midden van provinciale barbaren. Hij heeft in vlekkeloos Latijn een lofdicht voor de promovendus Tydeman geschreven, dat ook al gedrukt en in de boekhandels te koop is.

Het wordt weer zomer, de mensen met wie hij meestal te maken heeft verlaten de stad. Hij heeft uit Appeltern een pakje ontvangen met het tot op de penning nauwkeurig berekende bedrag voor kamerhuur en levensonderhoud. Maar – alweer – geen uitnodiging om de vakantie thuis te komen doorbrengen. Wanneer Henry Peterson hem voorstelt om nu een geheel iets anders te doen dan iedereen en naar Amsterdam te gaan, aarzelt Joan Derk geen ogenblik. Peterson heeft de roef van de trekschuit afgehuurd, zodat zij het zich gemakkelijk kunnen maken. In hemdsmouwen zitten zij te roken en zien de groene oevers van de Vecht, de landerijen en fraaie buitenplaatsen aan zich voorbijglijden. Amsterdam maakt op Joan Derk een overweldigende indruk. Er is een koets gestuurd om hen af te halen bij de steiger. De gevels van de huizen en de rijen jonge bomen langs de grachten baden in oranje glans. Petersons familie woont aan het Singel. Dat dit zeer welgestelde kooplieden zijn blijkt uit de weelderige inrichting: oosterse tapijten, lichtkronen van Venetiaans glas, Frans meubilair naar de nieuwste smaak geven aan het smalle, diepe huis de allure van een klein paleis.

Joan Derk kan gaan en staan waar hij wil. Hij verkent de stad, de Herengracht, de Keizersgracht als langgerekte vijverbasins waarin de voorname gevels zich spiegelen. Hij bezichtigt het raadhuis op de Dam, de Nieuwe Kerk en de Oude Kerk, de Portugese synagoge. Hij bezoek de dierentuin van Blauw-Jan aan de Kloveniersburgwal, waar leeuwen, tijgers, apen en exotische vogels te zien zijn. Hij gaat met Peterson varen op de Amstel en dineren in de beroemde Nieuwe Stadsherberg die op palen in het IJ is gebouwd. Er hangt iets prikkelends in de lucht dat hem opwindt maar ook vermoeit. Er is meer vertier dan hij ooit heeft meegemaakt. Voor het eerst meent hij het wezen te begrijpen van de natie tot welke hij behoort. Het levende Amsterdam geeft reliëf aan de geschiedenissen die zijn grootvader hem verteld heeft toen hij een kind was. Hij ontmoet vrienden van Peterson die allen op de een of andere manier met Engeland te maken hebben maar in politiek opzicht toch beslist niet Engelsgezind zijn. Daar zijn Jacob Kool, meestal James genoemd, de jonge eigenaar van de bierbrouwerij 'De Gecroonde Valk' aan de Hoogte-Kadijk, Simon de Vries uit Deventer, een man van middelbare leeftijd – aanvankelijk ook een bierbrouwer, nu in de handel – die in Oxford gestudeerd heeft en journalist is, en Joachim Rendorp, Heer van Marguette, uit een voorname, aan de adel geparenteerde regentenfamilie, een groot reiziger. Met fluitglazen vol koele rinse Rijnwijn binnen handbereik zit het gezelschap in de zomeravond in de achtertuin van het huis van Rendorp, Petersons neef. Die is pas teruggekeerd van een verblijf in Engeland en beheerst het gesprek met de berichten uit Londen. Joan Derk maakt van zijn verblijf in Amsterdam gebruik om zich te gaan voorstellen aan een van de schepenen van de stad, Hendrik Hooft, een verre neef van zijn grootvader Van Bassenn. Hij wordt allervriendelijkst ontvangen en vat vanaf het eerste ogenblik genegenheid op voor deze regent, die weliswaar in de bocht van de Herengracht woont maar de soberheid in persoon is en zich zozeer inzet voor de belangen van het volk in de stegen bij de teertuinen en de werven, dat men hem daar met vader aanspreekt.

Wanneer in juni 1764 de colleges voorbij zijn, beëindigt Joan Derk ook zijn studie. Men heeft

hem afgeraden zich op te geven voor de examens – niet omdat het Joan Derk zou ontbreken aan juridisch inzicht – maar omdat inderdaad geheugenzwakte en de daarmee verbonden nervositeit een beletsel vormen. Ook al zou zijn vader toegestemd hebben in nog een jaar Utrecht, Joan Derk heeft er genoeg van. Hij neemt afscheid van zijn vrienden en brengt beleefdheidshalve nog enkele bezoeken aan mensen bij wie hij in de loop der jaren te gast is geweest. Joan Derk wil eerst met zijn vader praten. Misschien is die wel dusdanig ontstemd over de verloren studiejaren en de onkosten, dat Joan Derk er goed aan doet zich een tijdlang uit de voeten te maken. Wie weet kan hij dan, ver weg, bewijzen dat hij iets in zijn mars heeft. Zonder uitgenodigd te zijn verschijnt hij op Appeltern. Weer treft hem het ongebruikelijke gedrag van zijn vader. Frederik van der Capellen heeft nauwelijks aandacht voor de omstandigheden van zijn zoon, die toch wel degelijk nader overleg behoeven. Hij is niet onvriendelijk maar gehaast, verstrooid. Frederik staat op het punt op reis te gaan, hij wil eens een bronwaterkuur doen in Aken. Joan Derk begeeft zich maar weer naar de Boedelhof, waar hij altijd welkom is. Zijn oudste neef, hoofd van het geslacht, raadt hem aan in verband met zijn toekomst advies te vragen aan Steven Frederik van der Capellen, Heer van Papekop, die op het landgoed Bakenberg bij Arnhem woont. Joan Derk is daar enkele jaren geleden al eens geweest om kennis te maken met dit verre familielid, een oude Heer die in het jaar 1747 een rol gespeeld heeft bij de verheffing van Willem 1V tot stadhouder over de gehele republiek. Namens Utrecht is hij toen de prins in zijn Friese residentie gaan vragen het hoge ambt te aanvaarden, en deze heeft in een spontaan gebaar een gouden snuifdoos uit zijn zak getrokken en aan de brenger van de verheugende boodschap aangeboden. Neef Van Papekop gebruikt het kostbare voorwerp dagelijks. Dat geschenk heeft hem echter nooit kunnen verzoenen met het feit dat de stadhouder het Zijne Hoogheid bij die gelegenheid voorgelegde ontwerp voor een nieuwe instructie, in overeenstemming met de artikelen van de Unie van Utrecht, ondanks de plechtige belofte daar nota van te nemen, eenvoudig vergeten heeft toen hij eenmaal in Den Haag was ingehaald. Zijne Hoogheid wenste de eed alleen af te leggen op de instructie van zijn voorganger, de stadhouder-koning. Royaal was in elk geval de ontvangst geweest die Utrecht hem bereid had. Nog steeds spreekt Van Papekop er zijn verontwaardiging over uit dat men toen zo waanzinnig veel geld heeft durven uitgeven om een vorst te huldigen die een volstrekt verantwoord voorstel van de Staten kennelijk aan zijn laars lapte. In de woorden van deze bejaarde Van der Capellen beluisterde Joan Derk dezelfde gezindheid die hem en zijn neven bezielt. Er zijn krachtige persoonlijkheden nodig om in 's lands regering tegenwicht te vormen tegen de druk uitgeoefend door raadslieden van de huidige, nog onervaren stadhouder, die de artikelen van het jaar 1579 naast zich neerleggen. Joan Derk denkt er op dit moment niet aan stappen te ondernemen voor een eigen carrière. Liever zou hij die van zijn vriend Tydeman willen bevorderen. Ook daartoe kan het contact met neef Van Papekop, die iedereen kent, nuttig zijn.

De vrienden die hem Hillegonda Anna Bentinck aanbevolen hebben, zijn natuurlijk Luthera en Coenraad van Haersolte. Er is regelmatig gezellig verkeer tussen de Swaluwenborch en het Huis Wittenstein te Kamperveen, waar de freule en haar moeder wonen. In het begin van de eeuw heeft de familie Van Haersolte deze havezathe aan de familie Bentinck verkocht. Hillegonda's vader, die dijkgraaf van Salland was, is al meer dan tien jaar geleden gestorven. Zij is geen rijke partij, en ook niet knap om te zien, bovendien drie jaar ouder dan Joan Derk maar wel een lief, degelijk opgevoed meisje, met een naam die in de republiek klinkt als een klok. Ook al zijn de machtige Bentincks in Den Haag slechts verre bloedverwanten van haar, de man die haar tot vrouw krijgt, zal altijd voordeel hebben van die relatie. De Van Haersoltes arrangeren een eerste ontmoeting tijdens een zomerse familiebijeenkomst op de Swaluwenborch. Er dient enige haast gemaakt te worden want er heeft zich al een andere

huwelijkskandidaat gemeld, de jonge Pallandt van Glinthuys. Diens bedoelingen zijn duidelijk, al heeft hij nog geen aanzoek gedaan. De uitkering van zijn erfdeel en de benoeming in een commissie zullen hem in staat stellen een gezin te stichten. In feite verkeert Joan Derk in dezelfde omstandigheden. Maar hij zal in november zijn vijfentwintigste levensjaar ingaan, dat wil zeggen: niet langer onmondig zijn. Zowel hij als de Van Haersoltes verwachten dat Frederik van der Capellen zijn zoon – zeker wanneer die trouwplannen heeft – dan eindelijk het geld en goed zal geven die hem uit de nalatenschap van zijn moeder toekomt. Joan Derk en Hillegonda vinden elkaar aardig. Joan Derk is niet zo zelfverzekerd, daarentegen schenkt hij haar zijn vertrouwen, praat met haar over de dingen die hem interesseren, vraagt haar oordeel. Hij van zijn kant is bekoord door Hillegonda's frisse eenvoud, de onbevangen manier waarop zij zegt wat zij denkt. Zonder te willen opvallen blijk Hildegonda wel degelijk intelligent en onafhankelijk van geest. Zij houdt van lezen en stelt belang in heel wat meer dan huishoudelijke zaken, zij is handig en praktisch van aard. Zij verjaagt niet het beeld van de 'groene dame' uit een geheim domein in Joan Derks gedachten. Naast dat beeld kan zij zich handhaven, als een mens in eigen recht, werkelijk, dichtbij en in het bezit van eigenschappen en vaardigheden die hij in verband met die betoverende verschijning in Utrecht nooit relevant gevonden zou hebben maar waarvan hij nu de waarde beseft. Eens is er een logeerpartij op het ook aan de Van Haersoltes toebehorende landgoed Staverden. Gechaperonneerd door Luthera en Hillegonda's moeder, die op gepaste afstand achter hen aanlopen, wandelen zij in het park.

Op de veertiende mei 1766 gaan Joan Derk van der Capellen en Hillegonda Anna Bentinck te Wittenstein in ondertrouw. De kerkelijke bevestiging vindt plaats op 4 juni in Kamperveen. Aan het zwerven als logeergast van het ene familielid naar het andere is door zijn huwelijk een einde gekomen. Het jonge paar woont bij Hillegonda's moeder op Huis Wittenstein; het huis met zijn elf kamers is immers groot genoeg. Het is nu voor hem meer dan ooit zaak zelfstandig te worden, erkenning te vinden in de kring waarin hij door geboorte en omstandigheden thuishoort en vooral om eindelijk in aanmerking te komen voor een commissie waar een jaarwedde aan verbonden is. Zijn verzoek om admissie in de Ridderschap van Zutphen is afgewezen. Hij bezit de havezathe Hagen nog niet. In de zomer reis hij herhaaldelijk naar Zwolle om daar Willem van Haersolte te raadplegen, een zwager van zijn nicht Luthera en een erkende deskundige op het gebied van genealogie. Deze kan echter niet meer voor hem doen dan hem de lectuur aanbevelen van het standaardwerk van Johan Jacob Moser: 'Grundriss der heutigen Staatsverfassung des Deutschen Reiches', waarin een volledige beschrijving van de Frankische Ridderschap te vinden is. Omdat hij er niet in slaagt dat boek in Zwolle te bemachtigen, schakelt Joan Derk zijn vriend Tydeman in die – intussen benoemd tot professor in Utrecht – behalve over een rijk voorziene eigen bibliotheek, ook over de boekenschat van de universiteit kan beschikken. 'Jij bent waarschijnlijk in het bezit van die auteur. Zo ja, wil je dan alsjeblieft eens voor mij nakijken of edellieden die zich in Duitsland laten verschrijven een havezathe of andere goederen moeten hebben, en vooralsnog, of er kwartieren opgezworen moeten worden. Er is mij veel aan gelegen, te weten of de familie Sweerts de Landas in dat verband genoemd wordt.' Maar ook langs deze weg krijgt hij geen uitsluitsel.

Door tussenkomst van Tydeman bestelt Joan Derk boeken voor zijn studie. Op Wittenstein valt voor hem weinig anders te doen dan wandelen en paardrijden in de omgeving en lezen, lezen en nog eens lezen. Nog steeds heeft hij behoefte zich te verdiepen in godsdienstige en filosofische stromingen. Hij leest het Nieuwe Testament in het Grieks, met vertalingen ernaast en wordt zich bewust van de valkuilen van de interpretatie. Wat er werkelijk in de tekst staat

is vaak iets anders dan wat de predikanten als onwrikbare waarheid van de kansel verkondigen. Het is een mooie nazomer. Zijn zwangere vrouw zit elke dag kleertjes te naaien op een bank in het groen. Het Huis Wittenstein is van de vroege ochtend tot de avond vol gedempte geluiden, net zoals vroeger Appeltern. Hij is hier geen gast maar toch niet thuis. Zijn schoonmoeder heeft wel laten doorschemeren dat hij wat haar betreft de administratie van de boerderijen, de korenmolen en de houtvesterij voor zijn rekening kan nemen en ook Hillegonda dringt erop aan dat hij zich met deze zaken zal bezighouden. Maar hij voelde er niet voor om als vervanger voor zijn zwager op te treden, de landjonker uit te hangen op een goed dat hem niet toebehoort. Hij kan ook de gedachte niet van zich af zetten dat het Hillegonda's bloedverwanten van pas komt, hem als onbezoldigd rentmeester te werk te stellen. Menen zij dat hij met een dergelijke toekomst tevreden kan zijn?

In de kalme dreven van het land rondom Kampen gaat er voor Joan Derk een nieuwe wereld open, dank zij een boek dat hij in een binnenzak van zijn jas altijd bij zich heeft. Hoofd en hart zijn vervuld van wat hij leest: 'Philossophia Moralis' van de theoloog Francis Hutscheson.

Het is een uitgemaakte zaak dat het algemeen welzijn het voornaamste doel van de burgerregering is. De overheden hebben geen andere macht of rechten dan die hun oorspronkelijk door het volk verleend zijn. Daar 's volks heil en geluk het enige doel der burger-regering is, zo is iedere vorm van macht die daarvan afwijkt onwettig: dus is een volk, dat zo onvoorzichtig is geweest de macht uit handen te geven, gerechtigd om die terug te eisen, of te vernietigen, indien het algemeen welzijn dit vordert. Natuurlijk is het wenselijk, door middel van vriendschappelijke onderhandelingen, en niet door geweld, de macht te herwinnen; indien er op ook maar enigszins redelijke wijze voor dat algemeen welzijn gezorgd is, moet men niet bij de geringste aanleiding tot dwangmiddelen en burgeroorlog zijn toevlucht nemen. Maar wanneer het duidelijk is dat de vrijheid en het welzijn van het volk niet voldoende gewaarborgd zijn, en dat er uit de vigerende regeringsvorm meer en langduriger onheilen zullen voortkomen dan uit een gewelddadige omwenteling … ja, dan is het loffelijk en geoorloofd het uiterste te beproeven, en alle middelen aan te wenden om het systeem van de regering te veranderen.

Joan Derk heeft het gevoel alsof de eerste fase van een leertijd is afgesloten. Niet langer kan zijn belangstelling ongehinderd naar alle richtingen uitstromen en vreemde verten verkennen. Hij moet zich nu concentreren op een duidelijk omgrensd gebied, dat in de praktijk van nut zal zijn. Hij weet nu wat hij moet doen; contemporaine (eigentijdse) geschiedenis en economie bestuderen, zich verdiepen in de gang van zaken in de republiek en in de bestuurlijke problemen van de provincie waar hij woont. Nu ook een tweede verzoek om toelating tot de Ridderschap van Zutphen is afgewezen, heeft het voor hem geen zin meer zich met Gelderse zaken bezig te houden. Via zijn zwager, Bentinck van Werkeren, lid van de Ridderschap van Overijssel, hoort hij regelmatig over knelpunten, die grote overeenkomst vertonen met wat hem ten aanzien van Zutphen bekend is. De Staten van Overijssel zijn zodanig ingericht dat vrijwel steeds de invloedrijke Ridderschap (en haar achterban: de landadel van de provincie) het laatste woord hebben. De jonge stadhouder is hier, zoals overal elders in het land, niet in staat door juiste beslissingen leiding te geven, evenwicht te scheppen. Zelfs de aristocraten en de regenten die van zijn schroom en onkunde profiteren, moeten erkennen dat die een gevolg zijn van het verpletterende persoonlijke overwicht van de hertog Van Brunswijk Wolfenbüttel, wiens gunstbetoon aan hun kaste zij echter tot geen prijs willen verspelen.

Joan Derks pogingen om admissie te krijgen in het Corps van Edelen van Zutphen, hebben te maken gehad met de nog uit zijn jongensjaren daterende behoefte aan erkenning als

volwaardig lid van het geslacht Van der Capellen. Nu rijpt er een ander plan in hem: in Overijssel zoeken wat hem in Gelderland geweigerd is. Wat kan het hem deren dat zijn vader hem Huis Hagen niet wil geven? Hillegonda, geheel in beslag genomen door haar jonge kind, vindt het vanzelfsprekend, zelfs noodzakelijk dat Joan Derk te wille van voor hem belangrijke contacten op reis gaat. Naar Zutphen, Zwolle, Deventer, en verder weg, per schip over de Zuiderzee naar Amsterdam. Of met de postkoets naar Utrecht en vandaar in de trekschuit naar Den Haag. In januari 1768 begeeft hij zich ondanks vorst en sneeuw naar Leiden om zich voor te stellen bij het Letterkundig Genootschap, waarvan hij tenslotte maar honorair lid is geworden en John Wilkes te horen spreken, die op doorreis van Frankrijk naar Engeland is. Diens betoog over vrijheid van drukpers en recht van vertegenwoordiging voor alle burgers krijgt belang door een bericht dat zo juist via de kranten wereldkundig is gemaakt. In Genève zijn ingezetenen uit de midden- en volksklasse in opstand gekomen tegen de oligarchie, de volstrekte macht van een handvol voorname families. En wel zo radicaal dat die de stad hebben verlaten. Het bestuur is nu in handen van democraten. Onder de toehoorders van Wilkes zijn de meningen over deze gebeurtenissen verdeeld. Toch overheerst er een stemming van nauwelijks bedwongen opwinding. Ook Joan Derk voelt die euforie. De realiteit van wat er daarginds in Zwitserland is gebeurd, wordt hem als het ware een maatstaf bij het luisteren naar John Wilkes.

Wanneer hij naar huis is teruggekeerd, hoofd en hart vervult van indrukken en elkaar verdringende denkbeelden, schrijft hij aan Tydeman:

Ik hoop dat jouw lessen bij de nieuwe generatie de oude Hollandse trouw en oprechtheid zullen doen herleven opdat die jonge mensen ijverig zullen betrachten hetgeen ze aan God, hun medemensen en het vaderland verschuldigd zijn. Aan de laatste soort van jongeren ontbreekt het ons in hoge mate. Het lijkt me dat velen oprecht God willen dienen, en dat ook doen, maar dat zij volslagen onwetend zijn waar het hun verdere plichten, vooral hun burgerplichten betreft. Men denkt er niet aan hoezeer men in een burgermaatschappij verantwoordelijk is voor elkaars welzijn, men laat zijn gedachten niet gaan over hetgeen met dit doel in strijd, of er juist mee in overeenstemming is. Deed men dat wel dan zou men de werklieden, die de kracht, de zenuw, van ons gemenebest zijn, niet van honger en armoede laten omkomen. Het is een misdadige, vervloekte onverschilligheid van onze natie, die bestemd lijkt om ons land nog dieper in de afgrond te doen zinken.

Het staat voor hem vast dat wie in een politieke loopbaan slagen wil, in staat moet zijn het woord te voeren. En als men, zoals hij, niet over histrionische (als een toneelspeler) gaven beschikt en goedkope effecten versmaadt, valt de nadruk geheel en al op de tekst, op de inhoud van wat men te berde brengt, de kracht van de eigen innerlijke overtuiging. Integer overleg bepleiten van ridders, magistraat en gemeenslieden, opdat de nadien genomen besluiten tot heil van het vaderland zullen strekken. En de prins, pas getrouwd met een prinses van Pruisen (Wilhelmina) en dus waarschijnlijk voortzetter van de dynastie, behoeden voor afglijden naar een autoritair bewind en monarchistische pretenties. Dat is handelen in de geest van zijn grootvader Van Bassenn. Maar om stem te hebben, gehoord te worden, moet hij zitting nemen in de Staten van Overijssel. Hij voldoet al aan een aantal van de voorwaarden die een verzoek om admissie rechtvaardigen: hij is ouder dan vierentwintig jaar, hij belijdt de gereformeerde godsdienst en hij kan aantonen dat ten minste één van zijn voorvaderen voor het jaar 1622 in het land van herkomst, het Kwartier van Zutphen, in de Ridderschap verschreven is geweest. Van degenen die hij geraadpleegd heeft in verband met zijn plannen, heeft hij gehoord dat het niet voldoende is twee jaar op De Wittenstein, al ligt die ook in

Overijssel, gewoond te hebben. Hij dient een eigen domicilie in die provincie te bezitten. Hij schaft zich daarom een huis te Kampen aan. Dat wil zeggen, hij betaalt het schoorsteengeld voor de bewoner, de schilder en glazenmaker Nijenhuis in de Oudestraat en wordt zodoende in de registers van de stad ingeschreven. Hij richt nu volgens de regels zijn rekest tot de Staten, voelt zich vrij zeker van een gunstig advies van de commissie van toelating. Daarin hebben drie edelen en drie burgemeesters (van Zwolle, Deventer en Kampen) zitting. Hij heeft hen allen bezocht, of in elk geval persoonlijk ontmoet, en van zijn voornemen op de hoogte gebracht. Maar tot zijn teleurstelling hoort hij weldra van zijn zwager dat de vergadering van de Ridderschap negatief heeft gereageerd. Met name de afwijzende houding van de drost van Twente, Sigismund Vincent Gustaaf Lodewijk, graaf Van Heiden Hompesch, heeft de doorslag gegeven. Een huis in de Oudestraat te Kampen is niet serieus te nemen als enig domicilie voor een edelman. Waar is de riddermatige havezathe? Beschikt jonker Van der Capellen als waarborg voor financiële onafhankelijkheid over grondbezit, of over kapitaal van ten minste vijfentwintigduizend gulden? Joan Derk besluit, voordat de zaak op de Landdag in de voltallige Staten – Ridderschap en Steden – aan de orde gesteld zal worden, een poging te wagen om de stemming te zijner gunste te doen keren. Joan Derk schrijft na rijp beraad aan de enige van al zijn verwanten en vrienden die werkelijk kind aan huis is in de hoogste regionen van de macht, het hof te Den Haag, zijn neef Alexander Philip van der Capellen. Kan die niet eens vertrouwelijk met Zijne Hoogheid praten en hem de situatie uitleggen. Alexander Philip voldoet graag aan dat verzoek en de prins toont zich ook dadelijk bereid om de heren daarginds in Overijssel een woordje te doen toekomen. Jonkheer van der Capellen lijkt hem alleszins admissibel.

Het verzoek van Joan Derk om admissie in de Ridderschap van Overijssel wordt door de drost in de eerste plaats beschouwd als een bedreiging van de beginselen van het Corps. Dat dit zich, in tegenstelling tot die van andere provincies, nooit hermetisch heeft gesloten wanneer edelen van elders toegelaten wilden worden, wreekt zich. Er zijn naar zijn oordeel (en niet van hem alleen) te veel 'vreemdelingen' in het Corps, met aldus verkregen recht om mee te praten over lokale en provinciale aangelegenheden. Daarentegen is het voor jonkers uit Overijssel nagenoeg onmogelijk toe te treden tot de Ridderschap in een andere streek. Van Heiden Hompesch, zich zeer bewust van de grafelijke titel die hij als hoofd van zijn Huis draagt, wil waken voor het behoud van het aristocratische peil van het Corps. En voor de autonomie van de leden, wanneer het gaat om 'privilegiën en geregtigheden' van de adel. Bijzondere waakzaamheid is geboden jegens de andere steden Zwolle, Kampen en Deventer, die mede verantwoordelijk zijn voor het bestuur in Overijssel en iedere gelegenheid aangrijpen om door meningsverschillen te demonstreren dat hun stemmen even zwaar behoren te wegen als die van de ridders. Volgens de drost van Twente is dat een belachelijke, brutale eis. De aanvraag van Joan Derk van der Capellen is afgestuit op het bij Van Heiden Hompesch en zijn kliek terdege meetellende argument dat de Ridderschap van Zutphen hem ook niet heeft willen accepteren. Was zijn over-over-grootmoeder niet een Lopez, de dochter van een niet-adellijke maraan? De drost is op de hoogte van de rol die de lastige heren Van der Capellen in de loop der tijden in Gelderland gespeeld hebben. Hij beschouwt hen eigenlijk als homines novi (homo novus: nieuwe mens, een totnogtoe onbekende, die pas opgekomen is op ambtelijk, politiek, wetenschappelijk terrein). Indien hij gedacht heeft de onwelkome sollicitant te doen afdruipen, moet hij zijn mening herzien. Al gauw komt hem ter ore dat Van der Capellen afschriften van zijn verzoek om admissie en van het antwoord daarop gestuurd heeft aan de Steden en zelfs aan de stadhouder. Ronduit verbluft en beledigd is Van Heiden Hompesch, wanneer hij door een relatie aan het hof die bevriend is met de secretaris van de prins, op de hoogte wordt gebracht van de volgende passage in Van der Capellens brief aan zijn neef Philip: 'Indien Zijne

Hoogheid eens een keer aan de heren van de Ridderschap, of nog beter, van de Steden, zou doen blijken dat hij er wel mee akkoord kan gaan wanneer men een paar kleinigheden in het reglement wijzigt, dan is alles voor elkaar, en moet ik wel toegelaten worden'. Deze poging om achter zijn rug druk uit te oefenen – nota bene met een toespeling op de controverse tussen Edelen en Steden, Van der Capellen wil dus in troebel water vissen – maakt de drost razend. Hij haast zich de stadhouder te berichten dat de Ridderschap van Overijssel in overgrote meerderheid gekant is tegen de toelating van de Gelderse jonker.

De Van Haersoltes van De Swaluwenborch komen Joan Derk weer te hulp met goede raad. Hij moet gebruik maken van de in Overijssel toegestane procedure die 'renversaal' wordt genoemd. Men kan zich tijdelijk een havezathe aanschaffen zonder er ooit op te wonen en onder voorwaarde dat – zodra door dit bezit admissie in de Ridderschap mogelijk is geworden – de oorspronkelijke eigenaar na enige tijd het landgoed weer mag terugkopen. Van Haersolte heeft jaren geleden een hem toebehorende havezathe De Bredenhorst overgedaan aan een ongetrouwde oude dame, juffer Catharina Muntz. Zij is een vriendelijke, teruggetrokken levende vrouw en zeer gefortuneerd. Dat laatste vereenvoudigt de zaak aanzienlijk. Omdat juffer Muntz het geld niet nodig heeft, valt er waarschijnlijk wel een transactie met gesloten beurzen te regelen. Huis Bredenhorst voldoet in ieder opzicht aan de eisen. Het is een fraai klein kasteel met een toren, door een gracht omgeven en bijbehorende hoeven en akkers. Juffer Muntz ontvangt de heren Van der Capellen en Van Haersolte zo welwillend als haar verlegen nerveuze aard toelaat. Op broze stoeltjes zitten zij bij haar thee te drinken, omringd door kabinetten waarin een bijzondere verzameling Chinees en Japans porselein is uitgestald. Dat de overdracht van eigendomsrecht nooit anders zal zijn dan een formaliteit, en dat de bejaarde dame mag blijven wonen in haar eigen woning te midden van al haar kostbaarheden, weten zij haar wel duidelijk te maken. Hoewel wat huiverig ten aanzien van manipulaties die zij niet kan overzien, laat juffer Muntz zich overhalen, omdat zij de familie Van Haersolte vertrouwt.

Joan Derk heeft haast. Om in aanmerking te komen voor toelating tot de Ridderschap en vervolgens in staat te zijn zitting te nemen in de eerstvolgende vergadering van de Staten van Overijssel, moet hij bewijzen overleggen dat hij al sinds twee jaar eigenaar van Huis Bredenhorst is. Hij heeft daarvoor stukken nodig waaruit blijkt dat juffer Muntz op de havezathe woont als huurder en in die kwaliteit hem de verschuldigde belasting heeft voorgeschoten. Zij is bereid dat schriftelijk te verklaren. De commissie van toelating accepteert die verklaring echter niet. Die is ongedateerd, in vage bewoordingen gesteld, en – wat het zwaarst weegt – onbeëdigd. Pas wanneer Joan Derk officiële kwitanties van uit zijn naam aan de provincie betaalde schatting of een door juffer Muntz ondertekende beëdigde verklaring indient, is de zaak in orde. Hij spoedt zich opnieuw naar de havezathe (in brieven noemt hij zich al Van der Capellen tot den Bredenhorst) in de overtuiging dat een en ander in een handomdraai geregeld zal zijn. Maar wanneer hij weer tegenover juffer Muntz zit in haar deftig ingerichte salet merkt hij hoe haar blik de zijne ontwijkt. Hij beseft dat er een nieuw obstakel is gerezen. Niet alleen weigert zij haar verklaring onder ede – meineed – te bekrachtigen, zij wil die verklaring vernietigd zien. Zij wil dat er zo snel mogelijk een einde komt aan de renversaalkomedie en dat de koop ongedaan wordt gemaakt. Zij kan het niet in overeenstemming brengen met haar geweten van een vrome christin om mee te werken aan bedrog. Slechts toelating van de Heer van der Capellen tot de Ridderschap zou haar ervan kunnen overtuigen dat zij niet tegen de wetten handelt.

Joan Derk schrijft weer aan Alexander Philips in Den Haag en sluit een brief met bijlagen voor

de prins in. Hij verwacht dat zijn neef die zal overhandigen en een goed woord voor hem zal doen. De prins kan toch bijvoorbeeld aan de heren van de Ridderschap laten weten dat de eindbeslissing inzake de admissie niet afhangt van futiliteiten als een betalingsbewijs voor twee jaar belasting.

God geve dat Zijne Hoogheid wil meewerken. Ik maak me zorgen. Als ik nu weer afgewezen word, moet ik de hele zaak opgeven en de provincie Overijssel verlaten. Iedereen zal mij uitlachen, zoals mijn tegenstanders nu al doen, zij het niet in mijn tegenwoordigheid, want dan zou ik goed Gelders beginnen te spreken.

De toespeling op hun beider herkomst en op de destijds in Utrecht gezworen eed van eeuwige solidariteit, kan Alexander Philip van der Capellen niet negeren. Hij geeft gehoor aan het verzoek en meldt weinige dagen later aan Joan Derk dat de prins na lezing van de brief gezegd heeft:

Ik begin zo langzamerhand ook te geloven dat al dat gedoe tegen de admissie van de heer Van der Capellen een complot van de heren van de Ridderschap is. Burgemeester Rouse van Zwolle moet niets van zo'n samenzwering hebben.

Joan Derk is buitengewoon in zijn schik met deze mededeling. Lucas Gijsbert Rouse, sinds het jaar 1753 lid van de provinciale regering, is de meest invloedrijke vertegenwoordiger van de Steden van Overijssel, gecommitteerde in de vergadering van de Staten-Generaal en geniet het bijzonder vertrouwen van de prins. Hij vormt, waar het de adviezen aan Zijne Hoogheid betreft, een tegenwicht voor het meestal geheel op eigenbelang gerichte optreden van de Ridderschap. Joan Derk heeft alleen nog maar op afstand, schriftelijk, met Rouse te maken gehad. Die moedigde hem toen aan toen hij voor de eerste maal leden van de Staten polste over de mogelijkheid van admissie. Hij stelt zich veel voor van een minder gereserveerde omgang met deze waardige magistraat, wanneer hij eenmaal tot de Statenvergadering toegelaten zal zijn. Omdat hij begrijpt dat het in zijn belang is de Steden op zijn hand te krijgen, zoekt hij nu ook contact met de burgemeester van Deventer en met de (ook in Deventer wonende) rechtsgeleerde Jordens. Zijn nogal vrije interpretatie van de reactie van de prins laat niet na indruk te maken. Zijn interpretatie was dat het standpunt van de prins aan zoveel mogelijk heren van de Steden moest worden meegedeeld. Men trekt er de conclusie uit dat de stadhouder geneigd is eindelijk iets te doen aan de voor de Steden altijd zo nadelige stemprocedure in de Statenvergadering. Jordens raadt Joan Derk aan een rondschrijven met weerlegging van de door de Ridderschap geopperde bezwaren te sturen naar de leden van de commissie die zich voor zijn toelating uitgesproken hebben. Burgemeester Rouse van Zwolle behoort ook tot de commissie. Het gaat echter ook nu niet van een leien dakje. In de vergadering vinden hevige debatten plaats. Hoewel de voorzitter van de Ridderschap – Arent Sloet tot Tweenijenhuizen, een verre neef van Joan Derk – met de ingezonden stukken in de hand wel wil verklaren dat jonker Van der Capellen aan de eisen van het reglement voldoet, bedenken de tegenstanders van de admissie – Joan Derk noemt hen de Liga – ten zeerste geprikkeld door het feit dat de Steden ten aanzien van deze kwestie één blok vormen, nieuwe tegenargumenten. Op grond daarvan maken ze aanspraak 'op meerderheid van stemmen', een nieuwe strategie om het ongewenste lid te weren. In een geval als dit is meerderheid van stemmen niet voldoende, er behoort éénstemmigheid te zijn.

7 april 1770 S.V.G.L. van Heiden Hompesch aan Willem V

De onenigheden die ik vreesde en waaromtrent ik de eer had Uwe Doorluchtige Hoogheid in mijn vorig schrijven in te lichten, hebben gelukkig niet tot een uitbarsting geleid. Enkele personen hebben hun uiterste best gedaan om de gemoederen tot bedaren te brengen, en zijn daarin geslaagd, tenminste voorlopig. De admissie van de heer van der Capellen is iets dat ampele overweging vergt, gezien de omstandigheden die er het gevolg van kunnen zijn. Met name bepaalde paragrafen in zijn omvangrijke deductie dienen aan een nader onderzoek onderworpen te worden. De Ridderschap heeft de kwestie in beraad gehouden tot de volgende Landdag, die in oktober aanstaande zal plaatsvinden. Slechts één van onze leden had een tegengestelde mening, en heeft gestemd voor toelating van de heer van der Capellen. Plotseling hebben de Steden zich bij dat standpunt aangesloten. Vandaar dat wij onverkwikkelijke debatten verwachtten, en die zouden er ook stellig zijn geweest, indien de heren van de Steden hadden kunnen beslissen met de vorm van 'meerderheid van stemmen', die sommigen onder hen zo vurig wensen ingevoerd te zien, te weten: eenstemmigheid van de Steden, en minder dan één derde van de Ridderschap.

Joan Derk aanvaardt Hillegonda's loyaliteit als een tribuut (schatting, cijns) aan het doel dat gediend moet worden, waarvan ook zij het belang erkent. Om haar meer te betrekken bij wat nu al zijn denken en doen beheerst, huurt hij in Zwolle, in de Bloemendalstraat, een woning die toevallig leeg gekomen is. De woning is naast die van de zusters van Hillegonda's moeder, de freules van Dedem, twee oude dames. Maar zij moeten hun verhuizing uitstellen. In de vroege zomer van het jaar 1770 overlijdt Luthera van Haersolte. Hillegonda begeeft zich naar de Swaluwenborch om behulpzaam te zijn in het grote moederloze gezin.

In december 1770 gaat er een deputatie van de Staten van Overijssel naar Den Haag om de stadhouder en zijn gemalin geluk te wensen in verband met de geboorte van hun eerste kind, een dochter. Dat is niet het enige doel van de reis. De heren hebben alle stukken betreffende het admissieverzoek van Van der Capellen bij zich en hopen die aan de prins te kunnen voorleggen. De dag na de doop van het prinsesje begeven de gedeputeerden zich naar de stadhouderlijke appartementen op het Binnenhof met het geschenk van hun provincie. Het geschenk, een gouden doos, bevattende een fraai gekalligrafeerd document dat de jongeborene een lijfrente waarborgt. Op 24 december vragen zij audiëntie aan bij de prins om over het geval Van der Capellen te spreken. Het tijdstip is niet goed gekozen – de dag voor kerstmis - maar de stadhouder ontvangt hen toch. Zijn oude kennis Van Heiden Hompesch en de hem sympathieke burgemeester Rouse zijn erbij. Hij belooft de hem overhandigde stukken grondig te bestuderen. Hij houdt zich aan zijn woord. Al in de tweede helft van januari kan Alexander Philip van der Capellen aan zijn neef melden dat de vorst zich in het dossier verdiept heeft. Hij is van mening dat de Ridderschap nu niet langer bezwaar moet maken. Joan Derk antwoordt per ommegaande:

Elke tijding van jouw hand is me steeds zeer aangenaam, en vooral zulke gunstige berichten, op een ogenblik dat ik niet anders verwachten kon dan door die statige welsprekende commissie 'van de bank gepleit' te zullen worden. Alleen spijt het mij dat mijn haken en ogen Zijne Hoogheid zoveel werk bezorgd hebben. Ik weet heel goed hoe vervelend dergelijke droge deducties en contradeducties zijn, het zweet breekt me uit als ik er maar over hoor praten. Mijn zaak moet, als zijnde niet-afgehandeld, beslist weer voorkomen op de volgende Landdag. Zijne Hoogheid is nu de bevoegde, door mijn partij zelf aangestelde scheidsrechter, en de uitkomst van het geschil tussen mij en de Ridderschap hangt volledig van zijn beslissing af.

De Landdag zal op 18 maart 1771 in Deventer gehouden worden. Joan Derk huurt alvast een

kamer in die stad, om bij de hand te zijn wanneer hij een oproep krijgt. Maar die komt ook ditmaal niet. Wel hoort hij dat namens de prins een missive is gezonden, waarin verklaard wordt dat:

Indien er geen andere en sterkere argumenten en bewijzen ter tafel komen van het door de meerderheid van de Ridderschap gesustineerde dan die men Zijne Hoogheid overhandigd heeft, Hoogstdeszelfs oordeel op gronden van een recht en billijkheid nooit zo zal kunnen uitvallen, dat het verzet tegen de verschrijving van de heer van der Capellen daardoor gewettigd wordt.

Joan Derks vreugde over dat 'wonder solide en uitstekend gestelde' stuk (op verzoek van de stadhouder door de pensionaris Van Bleiswijk geformuleerd) wordt getemperd door de reactie van de Ridderschap, die nu haar oude bezwaren tegen 'uitheemse' edelen weer te berde brengt. Het Corps legt een en ander vast in een memorie, die binnenskamers blijft, echter niet zo geheim gehouden kan worden dat Joan Derk er onkundig van is. 'Zoveel heb ik er wel over gehoord, dat men het oude bezwaar, dat ik geen Zutphens jonker ben maar een uit het Kwartier van Maas en Waal, weer heeft opgekookt', bericht hij aan Hillegonda in Zwolle Hij heeft zijn antwoord klaar: 'Uit hoofde van mijn huwelijk als eigenaar van de vaste goederen die mijn vrouw en kind in de toekomst zullen erven, ook al is het vruchtgebruik nog niet officieel op mij overgegaan'. De commissie stelt haar beslissing weer uit. Eind oktober is er nog steeds geen bericht. Joan Derk verdenkt de 'Liga' ervan dat zij met opzet de stukken met zijn repliek te laat in de vergadering heeft gebracht. Alexander Philip maakt zich ongerust: is er misschien iets uitgelekt over zijn optreden als contactpersoon aan het hof? Joan Derk, niet op de hoogte van het bestaan van een informant van de drost, verzekert zijn neef: 'Ik laat nooit brieven slingeren, ik verbrand de correspondentie die ik ontvang meestal dadelijk want ik houd rekening met de belangen van mijn goede vrienden'.

Nu hij zich in het nauw gedreven voelt, besluit hij tot een gewaagde manoeuvre, waarvan hij het dubbelzinnig karakter terdege beseft. Maar het doel heiligt de middelen! Hij stelt zijn neef voor de hertog Van Brunswijk Wolfenbüttel in te schakelen. Wellicht kan die machtige raadgever de prins duidelijk maken dat uitstel van de admissie van Joan Derk alleen maar nadelig is voor het aanzien dat de stadhouder in Overijssel, en dan met name bij de Steden, geniet. Dat zou onaangename gevolgen kunnen hebben, wanneer er gestemd moet worden over zaken die Zijne Hoogheid graag verwezenlijkt ziet. Joan Derk gaat ervan uit dat de hertog voor dit argument gevoelig zal blijken, omdat hij de prins beschouwt als zijn instrument; maar ook dat de wensen van Willem V niet noodzakelijkerwijs, en waarschijnlijk zelfs meestal niet, samenvallen met die van zijn voogd. Indien de opzet lukt zal de hertog als het ware de hefboom zijn, die een drievoudige ontwikkeling op gang brengt: Joan Derks admissie, grotere zelfstandigheid van de prins en… zijn eigen machtsverlies.
Want een goede verstandhouding tussen de stadhouder en de Steden – het oude ideaal van de republiek – betekent op den duur onherroepelijk de val van de raadgever en diens 'marionetten'.

In februari wordt de datum van de eerstvolgende Landdag bekendgemaakt: 1 maart. Joan Derk wil geen enkel middel onbeproefd laten. Niet alleen schrijft hij weer aan Hillegonda's achterneef, Charles Bentinck, muntmeestergeneraal van de Verenigde Nederlanden maar ook aan Van Bleiswijk, die inmiddels benoemd is tot raadpensionaris van Holland. Dit is een gewiekste en ambitieuze jurist, naar ieders oordeel waarschijnlijk de op één na meest invloedrijke persoonlijkheid aan het hof.

De eerste maart breekt aan… gaat voorbij. Joan Derk, op zijn post in een kamer die hij gehuurd heeft aan het Grote Kerkhof te Deventer, heeft heel de dag het zicht op het Landshuis en het stadhuis, op de voorbijrijdende koetsen en de komende en gaande leden van de verschillende bestuurscolleges. Niemand steekt het plein over om hem te halen. De admissie wordt weer op de lange baan geschoven. Met schrik stelt hij vast dat de aanhang die hij aanvankelijk onder de heren van de Steden had, hem nu ook in de steek laat en wel zonder opgave van redenen, een veeg teken. Hij kan raden dat hun ontstemming te maken heeft met zijn manipulaties inzake de Bredenhorst. Zwolle, Deventer en Kampen, voormalige Hanzesteden met vanouds een nijvere burgerbevolking en tradities van geestelijke onafhankelijkheid, verwerpen de al te gemakkelijke manier waarop de ridders als hun dat van pas komt, hun gelederen kunnen versterken. Ze willen niets liever dan de gewoonte van het 'renversaal' afschaffen. De prins heeft niets van zich laten horen. 'Ik heb gedurende deze Landdag wel duizendmaal gewenst dat ik nooit aan dat verzoek om admissie begonnen was', schrijft Joan Derk moedeloos aan Alexander Philip van der Capellen. Nogmaals vraagt hij dringend om steun van 'de heer erfstadhouder'. Wanneer zijn neef hem onder het oog poogt te brengen dat hij eigenlijk geen recht van spreken heeft. Want om eerlijk te zijn, hij heeft toch ook nooit land bezeten in Overijssel. De neef is, terecht beledigt over het feit dat Joan Derk hem, zoals hij nu ontdekt heeft, nooit volledig naar waarheid heeft ingelicht over de renversaalkwestie. Joan Derk reageert kribbig uit teleurstelling:

Wie zal daar een onderzoek naar instellen, nu zelfs mijn tegenstanders dat niet doen? Wat Zijne Hoogheid betreft, ik weet dat hij gevoel voor rechtvaardigheid heeft; het kan niet in zijn bedoeling liggen dat ik anders behandeld word dan zo menigeen, die in hetzelfde geval verkeert als ik. Niemand kan immers bewijzen dat ik voor de havezathe van juffer Muntz geen cent betaald heb. Bovendien bestaat er nog geen wet die dergelijke transacties verbiedt. De prins moet zich niet bang laten maken, hij blameert zich niet door mij openlijk de hand boven het hoofd te houden.

De tegenzin van Alexander Philip van der Capellen om weer als tussenpersoon op te treden, is zo voelbaar dat Joan Derk niet verder aandringt. Hij reist naar Den Haag om met Van Bleiswijk te praten. Deze raadt hem met klem aan in de omgeving van Zwolle land te kopen, opdat aan de voorschriften voldaan zal zijn. Joan Derk laat het zich geen tweemaal zeggen en schaft zich met van zijn schoonmoeder geleend geld het Huis Ter Cuilenland aan, uit het grondbezit van de bejaarde tantes Van Dedem. Blijkbaar heeft hij nu de juiste weg gevonden. Op 20 juni 1772 kan hij aan vrienden en magen ((maag: verwant)) melden dat op de buitengewone Landdag van de achttiende van die maand 'na veel gehaspel en verregaande animositeiten (vijandigheid, geprikkelde stemming), Ridderschap en Steden besloten hebben dat ik van nu af aan admisibel ben, en op de eerste dag van de gewone Landdag in oktober aanstaande tot de vergadering zal worden toegelaten'. Hoewel hij zich aanvankelijk had voorgenomen weer naar Den Haag te gaan om de prins, Van Bleiswijk en – voor alle zekerheid – ook hertog Van Brunswijk Wolfenbüttel persoonlijk te bedanken, ziet hij daar bij nader inzien van af. Hij zal brieven schrijven. Indien alles verder verloopt zoals hij verwacht kan hij die plichtplegingen altijd nog na de Landdag vervullen.

Eindelijk is het dan zover. Een deels uiterst koel, deel welwillend afwachtend zwijgen begroet hem, wanneer hij op 22 oktober 1772 binnenkomt in de vergaderzaal van de Staten te Kampen, het 'Collegie', een voormalig franciscaner klooster. Hij neemt zijn plaats in tussen de edelen, eigenaren van havezathen; gedurende vele generaties van onbetwiste riddermatigheid van vader op zoon verschreven. De secretaris leest de tekst van de eed voor:

Ik beloof, verklaar en zweer, dat ik de Staten van Overijssel trouw en toegewijd zal dienen; dat ik hun privileges en rechten wil helpen behouden en verdedigen; dat ik een aanhanger ben van de ware christelijke gereformeerde religie, die volgens het besluit van de Nationale Synode van Dordrecht in 1651 binnen deze provincie openlijk beleden en geleerd wordt; dat ik geen andere openbare godsdienst zal toelaten, hoewel ik andermans particuliere gewetensvrijheid eerbiedig; dat ik de gemeenschappelijke zaak van de Verenigde Nederlandse Provinciën overeenkomstig de Unie van Utrecht in 1579, hernieuwd in 1651, tegen alle openlijke en heimelijke vijanden wil helpen verdedigen en handhaven; dat ik het reglement op de regering van deze provincie, aangenomen door Ridderschap en Steden in 1675, en hernieuwd in 1748. volgens hetwelk Zijne Doorluchtige Hoogheid, de tegenwoordige Heer Prins Erfstadhouder, tot zijn waardigheid is verheven en aangesteld, zal nakomen en erkennen als een fundamentele en permanente wet; dat ik geheim zal houden hetgeen in de vergaderingen van Ridderschap en Steden zal worden behandeld en besloten, voor zover de dienst aan 's Lands belang dit vereist.

Joan Derk heft de rechterhand. 'Dat beloof, verklaar en zweer ik', zegt hij luid. Bij de gecommitteerden van de Steden wordt een instemmend gemompel hoorbaar. Maar vele heren van de Ridderschap blijven met onbewogen gezichten zwijgend voor zich uit staren. De voorzitter – familie van Joan Derk – en zwager Bentinck slaken een zucht van verlichting. Zij willen geloven dat er nu een einde is gekomen aan de langdurige verhitte discussie over het doen en laten en over de verkiesbaarheid van deze jonker Van der Capellen. Dit dreigde ten slotte uiterst pijnlijk te worden voor zijn familie en voor de hem welgezinde leden van de vergadering. Onder de heren van de Steden die hem gelukwensen, bevindt zich zijn vroegere studiegenoot uit Utrecht, Gerhard Dumbar. Die is sinds enkele jaren surnumerair in Deventer, het is een door de stadsregering speciaal voor deze veelbelovende jonge jurist gemaakte functie. Surnumerair is een bezoldigd (salaris betaald) aspirant (dinger naar een ambt), die bij vacature benoemd wordt.

Over zijn bindend advies aan de Ridderschap van Overijssel om Van der Capellen tot het Corps toe te laten heeft de prins een minder aangenaam onderhoud met de hertog Van Brunswijk Wolfenbüttel. Deze, voor wie nooit iets verborgen blijft, is uiteraard al lang op de hoogte van de door Alexander Philips van der Capellen en Charles Bentinck ondernomen pogingen om bij Zijne Hoogheid iets voor Joan Derk te bereiken. Hij weet ook alles van diens herhaalde verzoeken om admissie. Hoewel de hertog doet alsof hij zich sinds de meerderjarigheid van zijn vorstelijke ex-pupil nergens meer mee bemoeit en afwacht welke beslissingen de stadhouder zal nemen, rekent hij er toch op als eerste geraadpleegd en geïnformeerd te worden. Meestal gebeuren de dingen toch zoals hij het wil. Maar inzake de kwestie Van der Capellen heeft de prins zich door anderen laten leiden. De bemoeienis van de raadspensionaris van Holland: Van Bleiswijk, heeft uiteindelijk de doorslag gegeven. Die eigenaardige jonker ginds in Overijssel kan de hertog weinig schelen maar hij wantrouwt sinds enige tijd Van Bleiswijk. Die heeft hem ooit onvoorwaardelijk vertrouwd. Immers, die heeft de Akte van Consulentschap ontworpen waarin de machtspositie van de hertog is vastgelegd. Hij vindt het opvallend tegenstrijdig dat Van Bleiswijk de toelating tot de Ridderschap heeft doorgedreven, geforceerd is een beter woord, van iemand wiens aanspraken hij nog maar kort geleden op een diner aan het hof, 'hoogst twijfelachtig' heeft genoemd. Welk politiek belang kan de raadspensionaris nastreven met die ommezwaai? Van Heiden Hompesch, die toch beter kon weten, heeft verzuimd contact met de hertog op te nemen voordat hij zich schriftelijk over bestuurlijke aangelegenheden in Overijssel tot de stadhouder wendde. Wat Charles Bentinck betreft, die pleegt op een beleefde maar besliste manier te laten merken dat zijns

inziens Van Brunswijk Wolfenbüttel zo langzamerhand overbodig geworden is als rechterhand van de prins. Spelen hier wraakgevoelens een rol, omdat de hertog destijds Charles' broer, Willem Bentinck van Rhoon, als vertrouwensman van de prins van zijn plaats heeft verdrongen? Nu liggen er bij Van Brunswijk Wolfenbüttel documenten op tafel, waaruit blijkt dat Charles Bentinck en Van Heiden Hompesch beiden solliciteren naar het ambt van drost van Salland, de hoogste functie in Overijssel. Zowel de een als de ander heeft de hertog minzaam succes toegewenst bij dit streven. Maar het staat nu al bij hem vast dat zij allebei nul op rekest zullen krijgen.

Met Joan Derks gezondheid gaat het op en neer. In de winter die op zijn admissie volgt voelt hij zich meestal niet goed. Hij komt tot niets anders dan lezen. Wat leest hij? In de eerste plaats 'Two treatises on government' van Locke. Een van de boeken die zijn grootvader verplichte lectuur voor politici noemde. Uit de 'Second Treatise' vertaalt hij enkele passages in zijn aantekenschrift, zoals:

Waar de wet ophoudt, begint de tirannie: wanneer de wet overtreden wordt ten nadele van anderen. En de autoriteit, die meer gezag aan zich trekt dan de wet hem geeft, en misbruik maakt van de gewapende macht onder zijn bevel, om dat wat de wet hem niet toestaat, toch af te dwingen, houdt op een waarachtig gezagsdrager te zijn. Men mag zich tegen een autoriteit die zijn boekje te buiten gaat verzetten, als tegen ieder mens die met geweld de rechten van de anderen schendt.

Ook verdiept hij zich in een pas verschenen werk van de filosoof en encyclopedist d'Holbach: 'Système de la Nature'. Tydeman kwalificeert het als gevaarlijk maar hem boeit het zo dat hij met de gedachte speelt er een Nederlandse uitgave van te verzorgen. Hele stukken heeft hij al vertaald, het wordt niet moe ze over te lezen en bij te schaven:

Het is aan de Natie, de enige ware bron van wettig gezag, om te beoordelen of zij goed of slecht geregeerd wordt, goed of slecht vertegenwoordigd is; of de wetten nuttig of schadelijk zijn. Een regering, welke het ook zij, bestaat voor het volk, en niet het volk voor de regering. Koningen zijn tot hun waardigheid verheven ten behoeve van hun onderdanen, maar de onderdanen zijn niet geschapen ten behoeve van hun vorsten. De Natie heeft dus het recht, de macht die zij verleend heeft, te hernemen, te annuleren, uit te breiden, te beperken, te interpreteren, te veranderen. Een volk bezit het vermogen, niet alleen om zich te verzetten tegen een tiran die het mishandelt en naar de afgrond voert, maar het kan de heerser ook zonder meer als een vijand beschouwen; indien hij de wetten geschonden heeft, met welk recht zou hij dan aanspraak maken op de bescherming door die wetten? Het belangrijkste probleem in de politiek is een middel te vinden om te voorkomen dat zij die geen enkel aandeel hebben in de regering slachtoffers worden van hen die regeren. Hoe kan een Natie op haar hoede zijn tegen het verraad van degenen die haar vertegenwoordigen? Een vorst die steeds een leger tot zijn beschikking heeft, zal vroeg of laat de absolute heerschappij uitoefenen over ongewapende of ontwapende onderdanen. Vele volken zijn alleen maar onderworpen, omdat hun leiders er huursoldaten op na hielden, mannen zonder vaderland, met geen andere binding dan die aan de belangen van hun heer en meester. Een Natie heeft legers, om zich te kunnen verdedigen. Zij heeft geen soldaten in dienst om zich te laten knechten. Een bewapend volk houdt zijn eigen veiligheid in handen. In een land dat boven alles zijn vrijheid liefheeft, zou iedere burger in staat moeten zijn met wapens om te gaan. Indien de militaire dienst deel zou uitmaken van de opvoeding, zou geen macht ter wereld de legitieme rechten van een volk aan zich kunnen trekken. Opdat afgevaardigden waardig zijn om de belangen van het vaderland te behartigen,

moeten omkoopbaarheid, bandeloosheid en kuiperijen streng geweerd worden tijdens de verkiezingen. Een volk dat slordig zijn stemrecht verkwanselt, moet verwachten op zijn beurt 'verkocht' te worden.

In de nazomer van het jaar 1773 maakt de prins een tournee om de regeringen van de provincies te overtuigen van de noodzaak forse sommen bijeen te brengen voor de uitbreiding van de landmacht. Hoewel het voorstel met name in het noordoosten tegenstanders heeft, wordt hij overal met veel ceremonieel ontvangen. In Zwolle wordt de prins gehuldigd door het stadsbestuur, de krijgsraad en de kerkenraad. Hij slaapt er een nacht, vindt nog tijd om met burgemeester Rouse de kans op gunstige stemming in de komende Statenvergadering te overwegen. Hij hoeft niet te twijfelen aan het succes van zijn reis. Voldaan begeeft hij zich naar Het Loo om daar met zijn vrouw, prinses Wilhelmina, te jagen op wild.

Hem komt ter ore dat het kersverse lid van de Staten van Overijssel, jonker Joan Derk van der Capellen heeft aangekondigd op de tweede september in de vergadering van de Landdag te Zwolle een advies te zullen uitbrengen in verband met het verzoek van de stadhouder. De hertog Van Brunswijk Wolfenbüttel reist daarvoor nog steeds de vestingsteden in het zuiden van het land af. De prins wil de man wel eens zien, wiens admissieproblemen hem in de afgelopen jaren beziggehouden hebben. Hij kondigt aan de vergadering van de Staten bij te wonen. Door zijn aanwezigheid draagt de zitting in het gebouw achter de Sint-Michaelskerk een bijzonder plechtig karakter. Op een groenfluwelen, met de wapens van zijn Huis geborduurde zetel, aan het hoofd van de tafel tussen de drosten en burgemeesters, volgt de prins de afwerking van de agendapunten. Dan breekt het ogenblik aan waarvoor hij gekomen is. Joan Derk is van zijn zitplaats opgestaan en vouwt het papier met zijn tekst open. Hij wil die na afloop inleveren, opdat het advies, zoals gebruikelijk, in de notulen opgenomen en voor een volgende bijeenkomst ter discussie gesteld kan worden. Hij spant zich in om zijn van nature niet krachtige stemgeluid een zo groot mogelijke reikwijdte te geven.

Ik ben er volstrekt niet van overtuigd dat de voorgeslagen uitbreiding van onze landmacht een gunstig effect zal hebben op de veiligheid van onze Republiek of van deze provincie in het bijzonder, of dat die ook maar enige invloed ten goede kan uitoefenen op onze gulden neutraliteit, op de vermindering van de nationale schuld, en op de gevolgen van die schuld, te weten: de zware belastingen, de hoge prijs van de levensmiddelen en de stijging der daglonen van de arbeidskrachten… of op het herstel van onze zozeer in verval geraakte koophandel, industrie en landbouw. Ik ben er oprecht van overtuigd dat onze Republiek haar bestaan alleen te danken heeft aan de handel en al wat daarmee verband houdt. Daarom, en ook om wat een groot staand leger in een klein land in de praktijk betekent, met name waar het de onafhankelijkheid van de ongewapende burgerij betreft, voel ik niet voor die vermeerdering van de troepen te land. Ik zou liever zien dat het geld dat wij met vereende krachten door verstandig beleid en zonder de provincie extra te belasten, bijeen kunnen krijgen, besteed werd aan het herstel van de vloot, en wel op zodanige wijze dat de handel steeds de nodige bescherming geniet, en de zeelieden de gelegenheid hebben zich te bekwamen in hun vak. Men kan de jongmaats niet zo gauw en gemakkelijk dresseren als de rekruten in de landmacht; er is een lange opleidingstijd nodig om gehard te raken tegen zelfs de meest alledaagse gevaren en verschrikkingen van de zeevaart! Tevens denk ik dat de lage traktementen van de officieren te land en ter zee in de lagere rangen, en vooral de ontberingen van de gewone soldaten, die voor hun zware dienst nauwelijks voldoende beloning ontvangen om in de allernoodzakelijkste behoeften te voorzien, geschikte onderwerpen voor de vaderlijke zorg van Uwe Edelmogenden zouden vormen.

De jonge stadhouder in de erezetel kan zijn misnoegen niet verbergen. De uitdrukking van beleefde aandacht die op zijn gezicht te lezen viel toen Joan Derk begon te spreken, heeft gaandeweg plaats gemaakt voor wrevelig wenkbrauwfronsen, een ongeduldig tuiten van zijn lippen. Hier wordt door degene die men algemeen als zijn beschermeling beschouwt, het gunstige resultaat van de voorafgaande bezoeken aan Groningen en Drente onmiskenbaar aan getast. Iedereen weet hoe groot de rol is die de hertog Van Brunswijk Wolfenbüttel speelt bij het tot stand komen van maatregelen die met het leger te maken hebben. Iedereen weet ook dat hij bij voorkeur buitenlandse edelen naar de republiek haalt om de hogere rangen te bekleden. Als Joan Derk de hoop uitspreekt dat er in vervolg bij aanstellingen tot majoor, kolonel en luitenant-generaal voorrang zal worden verleend aan 'brave vaderlanders' boven vreemdelingen, en er nogmaals op aandringt dat de vergadering afwijzend zal antwoorden op het verzoek om geld voor vermeerdering van de troepen te land, is het iedereen duidelijk dat er kritiek is geleverd op het beleid van de hertog, en dat de stadhouder dit verre van aangenaam vindt. De stemming onder de leden van de Ridderschap is navenant. Joan Derks zwager en enkele vrienden die getracht hebben hem te doen afzien van juist dit advies bij deze gelegenheid, weten niet goed wat zij moeten beginnen met zijn argument, dat hij door zijn stellingname de stadhouder juist een dienst bewijst. Het zou de prins een steun in de rug kunnen zijn, te weten dat er een groeiende oppositie bestaan tegen Van Brunswijk Wolfenbüttel. Willem V is nu immers vierentwintig jaar en dus ook volgens het voor alle ingezetenen geldende recht een volwassen man. Gehuwd, vader van een dochter en een – in het jaar 1772 geboren – zoon en erfgenaam. Laat hij zich toch onttrekken aan een bevoogding die hij niet anders dan als drukkend, vernederend, kan ervaren! De hertog, snel op de hoogte gebracht, schrijft vanuit 's Hertogenbosch aan de stadhouder:

Het advies van de heer van der Capellen is belachelijk, onwaardig en gemeen. Ik ben verbaasd over de toegeeflijkheid waarmee men in de notulen van de vergadering dit miserabele stuk heeft opgenomen. Die man getuigt volstrekt niet van zijn toewijzing aan de Staat, maar veeleer van een ingekankerde haat tegen de huidige regeringsvorm. Ik hoop en verwacht dat Uwe Hoogheid nooit zal vergeten hoe ondankbaar en onwaardig dit individu zich heeft gedragen, en dat U hem nimmer, door hem commissies te verlenen, in de gelegenheid zult stellen U en Uw nageslacht te benadelen. Hij verdient niet anders dan Uw verachting en verontwaardiging.

Het jaar 1774 begint niet goed voor Joan Derk. Niet alleen heeft hij geldzorgen, hij is ook vrijwel voortdurend ziek. Hij heeft immers met geleend geld de havezathe Den Pol, tussen IJhorst en Avereest, gekocht, opdat juffer Muntz weer onbetwist eigenaar van De Bredenhorst is. Dank zij de goede zorgen van Tydeman zijn er stapels, vooral Engelse boeken en kranten in de Bloemendalstraat te Zwolle bezorgd. Alleen die mogelijkheid tot geestelijk bezig zijn houdt hem overeind. Hij vergeet pijn en ongemak bij de berichten over de problemen die het Verenigd Koninkrijk heeft met zijn koloniën in Noord-Amerika. Het verzet tegen de belastingpolitiek van het moederland heeft daarginds op 16 december 1773 uiteindelijk geleid tot een demonstratie. Om ondubbelzinnig duidelijk te maken dat men geen thee van de East India Company wenste te kopen indien de Engelse regering bleef bij haar voornemen er invoerrechten op te heffen, hebben in Boston, hoofdstad van de al lang roerige provincie Massachusetts, met instemming van de lokale bevolking, enkele als Mohawk-indianen vermomde lieden de aangevoerde kisten met thee in de baai gegooid. De kwestie wordt in Engeland hoogst ernstig opgenomen. Er zijn maar twee oplossingen denkbaar: de provincies in Noord-Amerika het recht geven voortaan onafhankelijke staten te zijn. Of hen met geweld dwingen Engelse koloniën te blijven. Joan Derk maakt Hillegonda deelgenoot van zijn

gedachten. In Boston is bewezen wat hijzelf al sinds jaren als een onweerlegbare stelling heeft beschouwd, namelijk dat er geen krachtiger wapen bestaat in de strijd tegen misstanden dan de eensgezindheid van een volk in oppositie. Met instemming leest hij ook de pamfletten en geschriften waarin gewag gemaakt wordt van John Wilkes onvermoeibare acties voor het recht van de Londense nieuwsbladen om volledige verslagen van de handelingen van het parlement te publiceren. Hoe kan er ooit eensgezinde oppositie ontstaan binnen een volk, wanneer het niet ingelicht wordt over de beslissingen en decreten van degenen die het regeren?

(ongedateerd)
Joan Derk van der Capellen aan de koopman A. van der Valck te Rotterdam

Ik ben sinds veertien dagen gelogeerd bij de waardige vader Hooft. Ik zou gelukkig zijn wanneer alle Amsterdamse regenten zo waren als hij. Helaas, het ziet er beroerd uit. Deze stad is tegen de onafhankelijkheid van Amerika, en wel zozeer, dat de patriotten niet durven vertrouwen op (en niet weten of zij kunnen rekenen op) een meerderheid van stemmen, zelfs in de vroedschap, als het voorstel tot erkenning van de Verenigde Staten wordt ingediend. De Franse ambassadeur, de hertog De la Vauguon, is een paar dagen hier geweest, en heeft zich veel moeite gegeven om de heren van idee te doen veranderen. Ik heb dit van nabij meegemaakt, en kan dus het gerucht tegenspreken dat waarschijnlijk opzettelijk door de Engelse partij wordt uitgestrooid, als zou hij het Hof te Versailles onze connecties met Amerika met lede ogen zien. Maar hoe nu verder? Men denkt dat het 't beste is om door middel van dringende verzoekschriften de wens van de natie kenbaar te maken bij de magistraten van die steden die in dit opzicht niet of te slap meewerken. De heer Adams is al geruime tijd verre van tevreden over de partijdigheid van ons volk, en over de ontvangst die hem hier ten deel is gevallen.

John Adams, geboren in de kolonie in Massachusetts Bay in 1735, was een advocaat die de beweging voor onafhankelijkheid leidde. Wat de rebelse Amerikaanse kolonisten uit de jaren 1770 zorgen baarde, was aanvankelijk niet de creatie van een nieuwe republiek, maar het respect voor hun rechten als Engelse onderdanen onder de Magna Carta. Westminsters arbitraire en soms brute regering van de dertien koloniën was, volgens John Adams, 'direct in tegenspraak met het grote charter zelf'. En inderdaad bleek de strijdkreet van de revolutionairen, 'geen belasting zonder vertegenwoordiging' geworteld in de principes van 1215. De Magna Carta is de grote oorkonde (charter) van Jan zonder Land in 1215, de grondslag van de Engelse staatsinrichting. Het was in Amerika dat de Magna Carta een moderne relevantie behield. De combinatie van een wetstructuur en eerbied voor stichtingsdocumenten betekende dat het charter werd gevierd als Amerika's revolutionaire geboorterecht, waarvan de blijvende principes het Amerikaanse systeem ondersteunen. Tegenwoordig tonen de rechters aan het hooggerechtshof geen schaamte wanneer ze de Magna Carta citeren om hun zaak kracht bij te zetten.

Uit gesprekken met Adams wordt het Joan Derk in de loop van zijn verblijf te Amsterdam duidelijk dat de hertog De la Vauguyon ditmaal bepaal niet als de spreekbuis van Versailles te beschouwen is, maar waarschijnlijk handelt op grond van eigen overtuiging dat er nu eindelijk iets gebeuren moet. Ondanks het feit dat het bij een plakkaat uit het jaar 1702 verboden is rekesten op te stellen en te ondertekenen, 'op straffe van als verstoorders van de politieke rust gedagvaard te worden', blijken er in Deventer zesenzestig kooplieden, fabrikanten, handwerkslieden en schippers bereid hun naam te zetten onder een verzoekschrift aan de Provinciale Staten van Overijssel om de Verenigde Staten van Amerika te erkennen en John Adams toe te laten als gezant. Zij beklagen zich over het teruglopen van

de welvaart door de oorlog met Engeland. De stoelenfabriek, de wolspinnerijen, kousenfabrieken, hoedenmakerijen en de katoenwerkplaatsen hebben grote verliezen geleden. Elk der ondertekenden ervaart dat aan den lijve. Ook de boeren lijden onder de toestand; zij kunnen de wol van hun schapen niet meer tegen redelijke prijzen verkopen aan de deken- en duffelfabrieken in Kampen en Leiden, die op hun beurt zonder buitenlandse handel niet kunnen bestaan.

28 maart 1782

De ondergetekenden hebben daarom met blijdschap vernomen, hoe te midden van deze kommervolle omstandigheden de Voorzienigheid ons een middel verschaft om onze fabrieken en onze koophandel volledig te herstellen, en wel omdat de Amerikanen, die men nu toch wel zeker als een vrijgevochten volk mag beschouwen, ons een handelsverdrag met hun Staten aanbieden, en zelfs de heer Adams als hun gevolmachtigde minister naar ons land gestuurd hebben om met onze staat te onderhandelen. De ondertekenaars van het verzoekschrift menen op onweerlegbare gronden te kunnen constateren, dat juist nu het ogenblik is aangebroken om een handelsverdrag met Noord-Amerika aan te gaan. Amerika zal ons zijn producten: tabak, rijst, indigo, en vooral huiden, in grote hoeveelheden toezenden. Onze schippers zullen het leer hierheen vervoeren en vracht verdienen: wij verwerken het leer tot schoenen, houden wat we nodig hebben, en sturen de rest weer naar Amerika. Alle goederen die men in Amerika nodig heeft, kan ons vaderland, en gedeeltelijk onze provincie, leveren: koek, linnen, servetten, kousen, hoeden, stoelen, schoenen, katoen. Ten slotte wenden ondergetekenden zich tot u met het ootmoedig verzoek, dat u een en ander op de aanstaande zitting van de Landdag aanhangig zult maken, en dat ook namens dit gewest tot erkenning van de heer Adams en tot spoedige aanvang van de voorgestelde onderhandelingen wordt geadviseerd aan de Staten-Generaal.

31 maart 1782
Joan Derk van der Capellen aan John Adams

De magistraat van Deventer heeft een resolutie aangenomen om uwe Excellentie te erkennen als gevollmachtigde hier te lande. Ook Kampen staat zeer positief ten opzichte van het voorstel. Zwolle aarzelt nog. Er is in die stad een commissie belast met het onderzoek van de door u ingediende memorie. Maar ik vrees de edelen. Die boosaardige creaturen maken hier de helft van de regering uit. Toch hoop ik dat de verzoekschriften, die overal op het platteland worden voorbereid, enige invloed op hun houding zullen hebben. Zelfs de predikanten beginnen deze zaak te ondersteunen. In Zwolle is de aristocratische duivel weer eens aan het werk geweest. De gilden, die in ons land zeer talrijk zijn, en honderden burgers wensten het rekest aan de Staten-Generaal ook te ondertekenen, maar enkele deftige personen die zich ten onrechte boven het gros van hun medemensen verheven voelen, wilden hun handtekening niet zetten, indien ze dat samen met het 'gemeen' moesten doen. Ik denk dat mijn raadgevingen enige invloed zullen hebben. Er gaan al stemmen op om het mij aangedane onrecht te herstellen, en mij weer toe te laten tot de vergadering. Mijn aanhankelijkheid jegens Amerika en mijn houding in de kwestie van de Schotse Brigade hebben mij de achting van mijn medeburgers doen verwerven. Zij begrijpen nu hoe gevaarlijk en nadelig het voor de Republiek geweest zou zijn, zich door dat schijnbaar onschuldige verzoek te laten meeslepen tot partijkiezen voor Engeland - want daar zou het op neergekomen zijn.

Binnen een paar weken dienen ook Leiden, Rotterdam, Utrecht, Vlissingen, nog een hele reeks andere steden en ten slotte – de belangrijkste van alle – Amsterdam, rekesten in. Op 19 april

wordt John Adams benoemd tot officieel vertegenwoordiger van de Verenigde Staten van Amerika. Drie dagen later ontvangt de stadhouder hem en biedt de Hertog de la Vauguyon te zijner ere een receptie aan in de Franse ambassade. Fraai gegraveerde portretten van George Washington en van de gezant John Adams, zijn overal te koop. Adams verklaart zelf deze benoeming 'in het moeilijkste gezantschap in heel Europa' als een hoogtepunt van zijn diplomatieke loopbaan te beschouwen. Joan Derk schrijft aan gouverneur Trumbull van Connecticut:

De Nederlanders verdienen toch heus wel de erkentelijkheid van Amerika. Want hier is het 't volk dat de regering ertoe gebracht heeft de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten te erkennen, en overeenkomsten aan te gaan.

Weet u waarna Amerika is genoemd? Niet naar de Duitse uitdrukking 'am erica' (naar de heide) zoals America in Noord Limburg maar naar de ontdekker van het vasteland van Amerika: Amerigo Vespuci. In het jaar 1507 werd het pas ontdekte land in kaart gebracht door Waldsee Muller. Op de Waldsee Muller kaarten besloot men de naam van Vespuci te handhaven. Wel werd de naam gewijzigd in Amerika, omdat de naam Amerigo veel werd gebruikt in Europa. Columbus ontdekte overigens de eilanden van Amerika en noemde de oorspronkelijke bewoners Indianen, omdat hij dacht dat hij in Indië was aangekomen.

Later in april reist Joan Derk naar Amsterdam, waar in het deftige logement De Garnalendoelen aan het Singel een groot diner voor alle patriotten wordt gegeven. Hij en pensionaris Van Berckel zijn er het middelpunt. In dozijnen toespraken en lofdichten horen zij zich prijzen als redders en beschermer van het vaderland. Hoewel die aandacht hem verlegen maakt, voelt hij zich toch ook schadeloos gesteld voor veel ongenoegen van de laatste tijd. Tijdens de Landdag van de tiende van die maand heeft hij sterker dan ooit tevoren de indruk gekregen dat Rouse en Dumbar hem – ieder op eigen wijze – tegenwerken. Rouse, omdat die de Gezworen Gemeenten niet erkennen wil als volksvertegenwoordiging, Dumbar, omdat die Joan Derk te radicaal vindt.

Op de voorjaarsvergadering van het jaar 1776 wordt er een door de Staten van Holland en West-Friesland ingediende resolutie besproken, waaruit een voor Johan onaangename walm van koopmansgeest opstijgt:

… dat, hoezeer het volgende de zedelijke gesteldheid dezer landen een ontwijfelbare waarheid is, dat binnen deze landen het onderscheid tussen vrije en onvrije personen heeft opgehouden te bestaan, en de slavernij is afgeschaft, en alle mensen hier te lande als vrije lieden beschouwd worden, voornoemde waarheid niet in alle opzichten toepasselijk gemaakt kan worden op de neger- en andere slaven die uit de koloniën van onze staat naar hier overgebracht of – gestuurd worden … dat alle slaven die met hun meesters uit de koloniën herwaarts gebracht of gestuurd zijn en hun vrijheid op een wettige wijze van die meesters verkregen hebben, zo lang zij hier te lande blijven als vrije lieden beschouwd zullen worden… maar dat alle slaven, die buiten weten en toestemming van hun meesters uit een van de koloniën ontvlucht, en dus op clandestiene wijze hier gekomen zijn, als slaven beschouwd zullen blijven, en te allen tijde door hun eigenaars 'mits betalende de onkosten daartoe aangewend', opgeëist, en desnoods door de sterke arm der wet daartoe gedwongen, teruggestuurd kunnen worden.

Dat de eigenaars het hun wettig toebehorende mensenbezit zouden derven, wordt door de heren van de regering blijkbaar veel meer in strijd geacht met de 'aangeboren en

daadwerkelijke vrijheid van de ingezetenen dezer Republiek', dan de toepassing van geweld op mensen die de bescherming van de 'denkbeelden der Vaderlandse Vrijheid' gezocht hebben! Hoewel Joan Derk een voorstander is van alles wat kan strekken tot bevordering van de welvaart, walgt hij van de wijze waarop in deze (vooral door Amsterdamse kooplieden met grote belangen bij de producten van de Oost- en West-Indische plantages ontworpen) maatregel mensen tot 'eigendom', gereedschap, gereduceerd worden. Hij vraagt weer het woord. Men wisselt veelbetekenende blikken, zuchten worden geslaakt, ogen ten hemel geslagen. Een aantal heren neemt zijn toevlucht tot lijdelijk verzet, door slaap voor te wenden, of fluisterend een voor het begin van de vergadering begonnen gesprek voort te zetten. Het is warm in de zaal, waar een groot vuur in de schouw brandt. De ruimte ruikt benauwd naar de geparfumeerde poeder waarmee de pruiken bestoven zijn. Stofdeeltjes wemelen in de banen zonlicht tussen de half dichtgeschoven vleugels van de vensterluiken.

Joan Derk spreekt er zijn verbazing over uit dat de Staten van Overijssel het niet nodig vinden zich langer dan gedurende enkele minuten met de inhoud van het voorgestelde bezig te houden. Hij veroordeelt ten scherpste dat vluchtige overleg, waarbij de mogelijkheid om mensen in eigendom te hebben, een het mensdom onterende uitvinding, door het hoogste gezag in den lande weer ingevoerd en wettig verklaard is.

Ik had gedacht dat tenminste wij Nederlanders aan zo iets nooit meer gedacht zouden hebben, tenzij met het schaamrood op de kaken! Ik wil het hier opnemen voor die natuurgenoten van ons, die precies evenveel aanleg hebben voor denken en voelen als wij, en dus recht hebben op onze zorg en broederlijke genegenheid. Maar zij worden door ons, beschaafde lieden, Europeanen, ingezetenen van een Republiek, christenen, niet als mensen beschouwd. Erger! Wij dulden niet dat zij mensen zijn.

Zijn hartstochtelijk betoog brengt geen verandering in het standpunt van de vergadering. De resolutie wordt aangenomen en zal aan de Staten-Generaal worden overgebracht. Joan Derk is weer gaan zitten, heeft zijn zakdoek te voorschijn gehaald, bet voorhoofd en lippen. Het volgende punt komt ter sprake: een voorstel om het advies van Van der Capellen inzake de Schotse Brigade uit de notulen te verwijderen. Men verzoekt hem tijdens de discussie in het voorvertrek te wachten. Joan Derk kan zijn oren niet geloven. Hij herkent het verstikkende gevoel van onmacht dat nu bezit van hem neemt. Voor hij de kamer verlaat poogt hij zich nog verstaanbaar te maken boven het ongeduldige geroezemoes van degenen die een en ander snel willen afhandelen en zijn commentaar overbodig achten.

Als ik het recht heb hier een advies uit te brengen, heeft niemand het recht dat advies tegen mijn wil uit de notulen te lichten! Ik heb mij niet méér vrijheid en tijd van spreken veroorloofd dan die de discussie over die belangrijke kwestie vereiste! Als iemand vanwege dat advies een klacht tegen mij wil indienen, moet diegene mij dan maar voor de bevoegde rechter dagen! Indien ik met mijn advies iets misdaan heb, vraag ik niet om gratie, maar integendeel om strenge beoordeling, ja, zelfs om een voorbeeldige bestraffing!

Buiten zichzelf van verontwaardiging loopt hij heen en weer in de wachtkamer. Men ziet hem niet voor vol aan. Hij heeft de slaven verdedigd maar hij is zelf slachtoffer van een vergelijkbare minachting voor andermans behoefte aan vrijheid. Als hij weer binnengeroepen is, krijgt hij te horen dat de resolutie is aangenomen.

De Staten van Overijssel hebben goedgevonden en verstaan, vanwege de onvoegzame

uitdrukkingen welke daarin gevonden worden, het advies van de heer van der Capellen tot den Pol uit de notulen te lichten, en aan hem terug te geven, met toestemming daarvoor in de plaats een ander advies in te dienen, waaruit alle aanstootgevende termen zijn weggelaten, alsmede al hetgeen niet rechtstreeks behoort tot het onderwerp dat tijdens de vergadering aan de orde was.

'Dan wil ik nu dadelijk protest aantekenen', roept Joan Derk. Maar de voorzitter hamert om stilte en verklaart dat hierin geen protesten te pas komen.

Joan Derk neemt op 24 oktober zijn gewone plaats in de vergaderzaal, na hartelijk begroet te zijn door zijn zwager Bentinck van Werkeren en nog twee andere edelencollega's, wie, ondanks eigen bezwaren, het royeren van het advies van Van der Capellen dwars zit. Hij blijft zwijgen tijdens de discussie, omdat hij zich niet bevoegd acht tot meepraten. Hij heeft de vorige debatten over de nu ter tafel gebrachte kwestie niet bijgewoond. In maart 1775 is er een rapport besproken over de mogelijkheid voor boeren om de drostendiensten per keer af te kopen. Een gulden voor een wagendienst en vijf stuivers voor een handdienst. Hij was toen door ziekte verhinderd aanwezig te zijn. Op 4 april van dit jaar heeft hij, nog onder de indruk van de hem aangedane grievende behandeling, verstek laten gaan. Hij weet dat de Ridderschap bij die gelegenheid het voorstel tot afkopen van de drostendiensten onmiddellijk heeft aangenomen maar dat Zwolle ertegen was. En dat Kampen en Deventer de beslissing nog wilden aanhouden. Ook nu komt het echter niet tot een gemeenschappelijk besluit. Zwolle en Kampen zijn nog niet klaar met hun advies. Volgens de Ridderschap moet het feit dat Deventer zich intussen wel bij het voorstel heeft aangesloten, de doorslag geven. De oppositie van de twee andere steden kan geen gewicht meer in de schaal leggen. Als gewoonlijk dreigt er weer een conflict over de stemmenverhouding. Joan Derk heeft iets dergelijks voorzien en vraagt het woord:

Mag ik er de heren drosten, hier aanwezig, op attent maken dat het Reglement op de Regering van deze Provincie van 1715, artikel 4, uitdrukkelijk stelt, dat (ik citeer) 'alle Drosten, Rentmeesters, Ontvangers, Gecommitteerden, Officieren, en alle beambten, gedurende een beraadslaging over hun respectievelijke functies de vergadering moeten verlaten'. Ik meen het recht te hebben te eisen dat de vastgestelde procedure gehandhaafd wordt. De heren drosten hebben gedurende het overleg over deze zaak, die zowel hun functies als hun beurzen zo rechtstreeks en in zo hoge mate aangaat, niet alleen de zaal niet verlaten, maar evenals de andere leden van Ridderschap en Steden hun stem uitgebracht, dwars tegen de duidelijke taal van het reglement in. Derhalve is deze vergadering niet gehouden zoals zij gehouden had behoren te worden, en is alles wat met betrekking tot de drostendiensten is besloten, van nul en gener waarde.

Het verblufte zwijgen dat op zijn woorden volgt, ervaart hij als een kleine schadeloosstelling voor de scène in maart. Het reglement wordt geraadpleegd, er valt niet aan te tornen. De vergadering wordt ontbonden en verdaagd tot 29 oktober. Bij de uitgang van de zaal drukt Rouse hem in het voorbijgaan dankbaar de hand. Vijf dagen later dienen schepenen en raden van Zwolle een officieel protest in, met verwijzing naar oude bepalingen: geen ingezetene van Overijssel is meer verplicht tot herendiensten aan een drost. De kwestie is volgens de heren van de Steden zo belangrijk dat er alleen met eenparigheid van stemmen over beslist kan worden. De Ridderschap legt dat oordeel eenvoudig naast zich neer. De drosten kunnen het afkoopgeld vorderen en daarmee basta.

Nu gaat het erom in overleg met Rouse de strategie te ontwerpen, die gevolgd moet worden in de vergaderingen van het jaar 1777. Maar voor hij zich daarmee gaat bezighouden, wil Joan Derk eerst Price vertalen. Hij stort zich in het werk, blind en doof voor alles buiten die tekst. Zelfs de aanvallen van hoofdpijn en van wat hij gewend is zijn 'gewone kwaal' te noemen, tracht hij te negeren, al wordt hij er wel door gehinderd. Binnen zes weken staat alles op schrift. Er moet nog een voorwoord bij, hij wil de geboden kans om eigen meningen te formuleren niet verzuimen. Sommige passages schrijft hij alsof hij zich rechtstreeks richt tot zijn mederegenten in de Ridderschap.

Na al de harde woorden, die men mij, zelfs in het openbaar en in gedrukte vorm toegevoegd heeft over dat gedeelte van mijn advies van 16 december 1775, waarin ik mij, naar ik meen op goede gronden en om dringende redenen, verplicht voelde een gunstig oordeel te vellen over de zaak der Amerikanen, deed het mij bepaald goed te zien, dat een zo belangrijk en integer man als de eerwaarde dr. Price die zaak op dezelfde manier beschouwt en verdedigt als ik dat gedaan heb. Ik begreep dat ik mij met betrekking tot dat advies niet beter zou kunnen verantwoorden ten opzichte van de natie (aan welke ik in mijn hoedanigheid van regent wel degelijk rekenschap verschuldigd ben) dan door mij te beroepen op Price's meesterlijke betoog. Ik twijfel er niet aan dat zij na dit werk gelezen en overdacht te hebben, de opstand der Engelse koloniën alsnog een 'rebellie' blijven noemen, in elk geval zullen toegeven dat ik, indien ik dwaal, in het gezelschap ben van de grootste geesten aller tijden. Daarbij komt nog dat mijns inziens deze verhandeling bij uitstek geschikt is om mijn landgenoten de hachelijke toestand van Engelands financiële positie, en de ware beginselen van Vrijheid en Burgerregering te leren kennen. Alleen wie Engeland een beter hart toedraagt dan zijn eigen vaderland, en slavernij verkiest boven vrijheid, zal trachten een en ander te verdoezelen. Dit alles heeft gemaakt dat ik mij heb ingezet voor een Nederlandse uitgave. Hoeveel thans algemeen aangenomen waarheden zijn er niet, die vroeger ook op de zwarte lijst der gevaarlijke nieuwigheden gestaan hebben? Herinnert men zich niet dat een Galilei – en dat nog wel in het tijdperk der renaissance – bijna op de brandstapel terechtkwam, omdat hij verklaard had dat de zon stilstond? Werd niet de filosofie van Descartes als een ketterij verfoeit, eer er aan onze hogescholen leerstoelen voor werden ingesteld? Ja, heeft niet het Evangelie zelf, ondanks het feit dat het blijkbaar geschikt was om het mensdom zalig te maken, ten tijde van de eerste verkondiging moeten ondervinden dat zij die met vooroordelen behept zijn, of belang hebben bij de oude dwalingen, elke vorm van onderzoek schuwen en alle hervormers haten?

Joan Derk beseft terdege dat het in Price's geschrift verwoordde standpunt door zeer velen als overrompelend onorthodox, ja, zelfs als onaanvaardbaar zal worden beschouwd. Maar zijns inziens zullen zij nergens op een zo beknopte en heldere wijze ingelicht worden over de oorzaak van de 'rebellie' van de Amerikanen als in dit stuk van een verlichte Engelsman. Het geval van de Engelse koloniën heeft in de eerste plaats de functie van een voorbeeld in Price's verhandeling. Het is de illustratie van wat de kern van het betoog uitmaakt, en die 'kern' zal de gemiddelde lezer in de republiek als een bittere pil moeten slikken.

Burgerlijke vrijheid is de macht die een burgermaatschappij of staat heeft om zich naar eigen goeddunken te bestieren; en ook, om zich te bestieren naar eigengemaakte wetten, zonder gedwongen te worden te gehoorzamen aan de bevelen van een macht, welke het ook zij, die niet door het gehele volk aangesteld en van een opdracht voorzien is, en die door dat volk, als het erop aankomt, niet aan banden gelegd kan worden.

Tydeman heeft Joan Derk, tijdens een van diens bezoeken aan zijn bejaarde moeder in Zwolle,

voorgesteld aan een vriend, de piepjonge scherpzinnige jurist Pieter Paulus. Die specialiseert zich in het verwaarloosde vaderlandse staatsrecht. Van zijn hand is er in het jaar 1775 een eerste deel verschenen van een groot werk, 'Verklaring der Unie van Utrecht'. Joan Derk heeft het met stijgende waardering gelezen, ook al is hij het niet in alle opzichten met Paulus' visie en interpretatie eens. Hij heeft de moeite genomen Paulus een zeer uitvoerig schriftelijk commentaar te doen toekomen. En – aangemoedigd door het feit dat deze de vertaling van Fletchers 'Verhandeling over de noodzakelijkheid van een burger-landmilitie' geprezen heeft – losse vellen met een drukproef van het boek van Price ter beoordeling gestuurd, in de hoop dat Paulus hier of daar te bevoegder plaatse een recensie zal willen publiceren.

Joan Derk verklaart een voorstander van het stadhouderlijk bewind te zijn.

Omdat ik geloof dat in een staat van enige omvang, ook als deze bestaat uit een verzameling van onderling onafhankelijke gebieden, er om praktische redenen, en om zowel de Cromwels en de Caesars als de gunstelingen van het volk de pas af te snijden, één hoofd en één geslacht ver boven alle andere leden of geslachten van de maatschappij verheven moet zijn. Wat mij echter angst en bezorgdheid inboezemt, is de dagelijkse toenemende macht van de militairen en van … .

Wetende dat hij zich tot een goed verstaander richt (Pieter Paulus), laat hij hier de naam van de hertog Van Brunswijk Wolfenbüttel achterwege.

Het gezin Van der Capellen leeft in Zwolle in de grootste eenvoud. Naar de heersende begrippen van wat voor een edelman passend is zelfs armoedig. Zij hebben geen koets; als Joan Derk buiten de stad moet zijn, gaat hij met de postkoets, de trekschuit of te paard. Ze hebben geen huishoudelijke hulpen; één meid van Huis Wittenstein is meeverhuisd. Ze geven geen ontvangsten of diners, moeten rondkomen van hun gezamenlijke toelagen, veertienhonderd gulden per jaar. Behalve voor het verblijf 's zomers te Wittenstein, of voor familiebezoek bij Robert Jasper en de zijnen op Huis De Marsch bij Zutphen gaan zij nooit uit. Hillegonda heeft zonder hartzeer afstand gedaan van iedere pretentie om zich met uiterlijke rang en stand op te houden. Haar veelvuldige onwelheden, zij heeft zwakke longen, verschaffen haar altijd weer een geldig excuus bij de dames van de Ridderschap en Magistraat, wanneer die in de winter in de stad feestelijkheden organiseren. Zij houdt zich bezig met de opvoeding van haar dochter Anna Elisabeth, die Betje wordt genoemd. Ook kopieert zij vaak documenten voor Joan Derk, bij hem in zijn kamer, waar de tafel en de vloer bezaaid zijn met boeken en dossiers. Zij is even tevreden als hij met het keurig uitgegeven boekje, dat in de laatste dagen van het jaar 1776 van de pers komt. Joan Derk houdt zich aan de belofte die hij haar gedaan heeft in de maanden toen hij, in zijn pogen de tekst zo snel mogelijk af te leveren, nauwelijks aanspreekbaar was. Terwijl zij naait en verstelt, leest hij haar voor uit de 'Aanmerkingen over de Aard der Burgerlijke Vrijheid'. Hij constateert al lezend dat hij met de vertaling van Price's boek zijn landgenoten overzichtelijke informatie verschaft heeft over de achtergronden van de Amerikaanse opstand.

8 november 1783
Joan Derk van der Capellen aan een Utrechtses patriot

Ik ben van mening dat de oprichting van een college voor algemeen overleg van de burgerij een allernuttigste zaak is. In het bijzonder acht ik die nodig voor de drie provincies die sinds 1675 lotgenoten zijn, Utrecht, Gelderland en Overijssel, en hetzelfde middel tot herstel, of tenminste

tot verbetering van misstanden nodig hebben. Leefden wij nog onder de regering van prins Willem 111, dan zou ik geen zwarigheid maken er openlijk voor uit te komen dat het ons door deze usurpator (die zich onrechtmatig iets toeeigent) opgedrongen reglement van nul en gener waarde is, en dat ik er niet over dacht mij daaraan te houden. Maar sinds 1747 zijn de zaken in dit opzicht aanmerkelijk veranderd. Hetgeen in 1707 een usurpatie was, is in 1747 door de wil des volks, die voor elk een wet moet zijn, een grondwet geworden, volgens welke het volk verklaard heeft voortaan geregeerd te willen zijn. De vraag is niet of dat volk (dat wil zeggen de meerderheid van de bevolking) wel verstandig – staatkundig gesproken – heeft gehandeld. Ik zeg volmondig: neen, en voeg er voor mijzelf aan toe dat de gebeurtenissen van deze oorlog, en nadere beschouwing van het een en ander, mij heel andere denkbeelden over het nut van de stadhouderlijke regering hebben ingeboezemd dan ik had toen ik te goeder trouw mijn voorwoord bij de vertaling van Price's boek schreef. Maar dit alles doet niet terzake: dit hatelijke, en met elk denkbeeld van vrijheid strijdige reglement op de regering is er nu eenmaal, en moet door elke regent worden nageleefd, tot het wettig veranderd, of vernietigd zal zijn. Omdat nu het volk in deze drie, onder het stadhouderlijk bewind gebrachte provincies door dit reglement zijn vertegenwoordigers, zijn wachters, zijn tribunen geheel verloren heeft (aangezien de magistraten en gezworen gemeenten volstrekt afhankelijk zijn geworden van het Huis van Oranje), en omdat het volk, om niet verder bloot te staan aan het soort van mishandelingen die het gedurende een reeks van jaren weerloos heeft ondergaan, hoe dan ook wachters, voogden, opzieners over zijn belangen moeten hebben, is men in Overijssel op de gedachte gekomen om een aantal gecommitteerden aan te stellen en door een door de burgerij ondertekende akte bevoegd te verklaren. In Arnhem en Zutphen heeft men ons voorbeeld gevolgd, en ik zou willen dat men dat in Utrecht ook deed. In grote dichtbevolkte steden is het nodig dat de maatregelen tot herstel van de publieke zaak door een niet te groot aantal personen worden gedirigeerd. Gebeurt dat niet, dan volgt daar natuurlijkerwijze uit dat de een dit, de ander dat ontwerp maakt, en dat zelfs zij die de beste bedoelingen hebben, door een overmaat aan geestdrift, dikwijls gepaard aan te weinig inzicht, elkaar dwarsbomen en onderling tegenwerken. De burgergecommitteerden in Overijssel, en ik geloof ook die van Arnhem en Zutphen, overleggen met elkaar over alle zaken van algemeen belang. Indien deze instelling verder tot stand zou komen, zou dat overleg uitgebreid en overgenomen kunnen worden door de andere provincies. Zo zou de natie zonder geweld en zonder enige verandering in de uiterlijke vorm van de regering, een invloed op het bestuur kunnen krijgen die, gevoegd bij de algemene bewapening, en vrijheid van drukpers, haar al een zeer ruime mate van vrijheid, welzijn en voorspoed zou doen genieten. Opdat de vrijheid wezenlijk gesteund kan worden door de gewapende ingezetenen moeten deze, net zoals de landmilitie in Amerika, onafhankelijker zijn dan de nu bestaande schutterijen. Zij moeten hun eigen officieren kiezen. Zij moeten, kortom, vrijkorpsen zijn. Dat van Deventer zou ik in dit opzicht voorbeeldig durven noemen. Ik hoop en verwacht dat er in alle steden vrijkorpsen opgericht zullen worden, en dat de schutterijen, wanneer zij kennis nemen van de goede, vrije democratische leiding van die vrijkorpsen en van de gelijkheid die onder de leden heerst, daar plezier in zullen krijgen en ongemerkt zelf ook vrijkorpsen zullen worden. De weerzin die het hof en de van de hof afhankelijke magistraten tegen de oprichting der vrijkorpsen tonen, bewijst duidelijk hoe nuttig die zijn. Mijn brief wordt langdradig. De veelheid van stof sleept mij mee. Een aanval van sufmakende hoofdpijn die mij sinds een paar dagen kwelt, is er de oorzaak van dat ik mij niet beknopter en overzichtelijker kan uitdrukken. Wat betreft het al of niet aangaan van een bondgenootschap met Frankrijk: ik heb vroeger gedacht dat wij ervoor moesten zorgen altijd goed bewapend te zijn, en dat wij naar omstandigheden en dan slechts tijdelijk, bondgenootschappen moesten sluiten. Maar bij nader inzien ben ik ervan overtuigd geraakt dat een dergelijk principe er mooi uitziet op papier, maar in de praktijk niets betekent. Wij kunnen nooit zowel onze land- als onze zeemacht tot een zodanige sterkte

opvoeren dat we beveiligd zijn tegen zelfs maar de eerste aanval van de kant van een der grote mogendheden die ons omringen; en dat minder dan ooit in een tijd als de onze, waarin de kunst van belegeren zo vervolmaakt is, dat zelfs vestingen vernietigd worden. In 1672 hadden wij een grotere vloot en een groter leger dan wij ooit weer bij elkaar zullen krijgen. Het grootste deel van Europa had een wezenlijk belang bij onze omstandigheden. Wij konden ons naar alle kanten door bondgenootschappen versterken. De hulp kwam zo snel als bij een dergelijke conjunctuur (tijdsomstandigheden) te verwachten viel. Ik weet wel dat ons ware systeem de neutraliteit is. Maar de ondervinding heeft steeds geleerd dat wij, met al onze bezittingen overzee, en onze commerciële en andere belangen, bezwaarlijk, ja, onmogelijk altijd buiten alle oorlogen zullen kunnen blijven. Het zal zeker moeilijk zijn om de noodzaak van een duurzaam bondgenootschap met Frankrijk – de enige mogendheid die daarvoor in aanmerking komt – te rijmen met ons systeem van neutraliteit. Ik heb altijd gehoopt en gewenst dat wij een dergelijk, op wederzijdse belangen gegrondvest verbond, zoals er voor 1648 bestond tussen Frankrijk en ons, zouden kunnen vernieuwen. Nu is het ogenblik aangebroken om daaraan te werken, maar er kan niets met goed gevolg gedaan worden, voor wij weten wat wij van Frankrijk kunnen verwachten. Wel kan ik u verzekeren dat er bij het kabinet van Versailles een hartelijke en oprechte wens leeft om met onze natie nauwe betrekkingen aan te knopen, en de gunstige gelegenheid die zich nu voordoet, niet te laten voorbijgaan. Ik zou dus willen adviseren dat ieder op zijn eigen terrein zijn invloed gebruikt om met mond en pen anderen van de noodzaak van een verbond met Frankrijk te overtuigen. De tijd is nog niet rijp om daarover een adres (adresser: zich richten tot) op te stellen. Daarmee kan men beter wachten totdat men tevens de artikelen van een verbond aan onze regering kan voorleggen. Ik denk wel dat ik in staat ben om te zijner tijd een goed en uitvoerbaar concept te leveren. Degene die dan kan bewerkstelligen dat het volk van Nederland om een bondgenootschap met Frankrijk en Amerika roept, zal ons een belangrijke dienst bewezen hebben. Want onze omstandigheden eisen dat die aandrang van het volk uitgaat. Ik ben gewend – en heb met al mijn correspondenten dienovereenkomstig een afspraak gemaakt – dat wij elkaar onze brieven terugsturen, om er zeker van te zijn dat die bij sterfgevallen niet in verkeerde handen terechtkomen. Ik verzoek u hetzelfde, wat dit schrijven betreft, dat vooral vanwege de slordigheid en verwardheid, maar ook om andere redenen, niet geschikt is om bewaard te worden.

De vergadering van de Staten van Overijssel op 16 december 1775 vindt weer plaats in het 'Collegie' te Kampen. Tot degenen die het woord gevraagd hebben, behoort ook Joan Derk. Er wordt wat gemeesmuild in de zaal wanneer de secretaris hem aankondigt. Voor het eerst gebruikt hij in het openbaar de naam van zijn nieuwe, ditmaal volgens de regels verworven havezathe. 'Het woord is aan de hoogwelgeboren Heer Joan Derk van der Capellen tot den Pol'. Hij leest zijn tekst van blad:

Edelmogende Heren!
Een verzoek van een naburige mogendheid om troepen in dienst van onze Staten over te mogen nemen, is voor een Republiek als de onze, in de toestand waarin Europa zich bevindt, van zoveel gewicht dat ik mijn gedachten daaromtrent op schrift heb gesteld. In die vorm zal ik ze U ook doen toekomen. Ik verzoek U dit advies in de notulen op te nemen. Een vreemde mogendheid van dienst te zijn door haar troepen te leveren die zij nodig heeft om zich te kunnen redden uit geschillen waarin zij verwikkeld is, wil zeggen: zelf meedoen aan die geschillen, partij kiezen.'

In retorische volzinnen schildert hij de 'lage staat van onmacht' waarin de republiek zichzelf gebracht heeft, door te vergeten dat er slechts sprake kan zijn van bloei in een toestand van vrede. Meegesleept door 'de machtige invloed van de een, de blinde woede van de ander' heeft

men steeds de onvruchtbare oorlog gezocht en nooit naar behoren de voornaamste nationale middelen van bestaan, handel en landbouw, beschermd en bevorderd. Redding is voor de republiek alleen nog mogelijk door in alle Europese geschillen strikte neutraliteit te bewaren. Wat er nu in Amerika gebeurt, is te vergelijken met een vonk die het kruithuis Europa in vuur en vlam kan zetten. Wie de kant van Engeland kiest, zal onmiddellijk te maken krijgen met Europese machten die zich achter de Amerikanen scharen. Evenmin als in het verleden heeft de republiek voordeel te verwachten van meedoen met Engeland.

Onze troepen zullen direct of indirect gebruikt worden tot het onderdrukken van wat sommigen een rebellie van de kolonisten in Amerika gelieven te noemen. Voor zo iets moet Engeland maar janitsaren huren, geen troepen van een vrije staat. O, wat verschrikkelijk is die onnatuurlijke oorlog tussen broedervolken! Indien we geloof mogen hechten aan wat de couranten schrijven, willen zelfs de wilde Indianen in Noord-Amerika zich niet in die zaak mengen. Nog veel erger zou het zijn, wanneer ons volk, dat zelf in een toestand van slavernij verkeerd en zich eindelijk vrijgevochten heeft, dat wel zou doen.

Vol vuur verklaart hij dat zijns inziens de Amerikanen ieders achting verdienen nu zij hun mensenrechten zo vastberaden en moedig verdedigen. Hij hoopt dat alle volken die in vergelijkbare omstandigheden komen te verkeren en nog in staat zijn tot verzet, dat opwekkende voorbeeld zullen volgen. Tot slot stelt hij:

Het is in het belang van onze Republiek in het algemeen, en van deze provincie in het bijzonder, met dit afstaan van troepen niet in te stemmen. Het is een uiting van agressie zijn jegens mensen die ons nooit iets misdaan hebben. Het verzoek van Zijne Majesteit van Groot-Brittannië behoort dus afgewezen te worden.

Enkele dagen later wordt tot ontstelde verbazing en verontwaardiging van de Staten van Overijssel een tekst die een verregaande overeenkomst vertoont met die van het advies van de Heer van der Capellen tot den Pol, in de vorm van een gedrukt pamflet op straat verkocht. De kranten nemen het onmiddellijk over. Van Heiden Hompesch, aan huis gebonden door een hevige jichtaanval, is niet aanwezig geweest op de vergadering. Op een bezorgde brief van de stadhouder antwoordt hij:

De enige tegenstander van het voorstel was onze 'cher confrère' Van der Capellen. Maar aangezien men hem gewoonlijk laat kletsen en zich verder niets van hem aantrekt, maakte ik mij wat hem betreft geen zorgen. Nu echter heb ik zijn schriftelijk advies gelezen, en ik moet zeggen, ik vind het nogal kras, om geen ander woord te gebruiken.

Ook de hertog Van Brunswijk Wolfenbüttel is in hoge mate ontstemt. Op zijn aandringen ontbiedt de stadhouder de Overijsselse gedeputeerden ter generaliteit, burgemeester Rouse van Zwolle en de Heer Pallandt van Glinthuys (Joan Derks vroegere mededinger naar Hillegonda's hand), bij zich in Den Haag voor een onderhoud. Ook de hertog is aanwezig; het onderhoud heeft meer het karakter van een verhoor dan van een audiëntie. De heren krijgen geen stoelen aangeboden. Zij staan tegenover de prins die achter zijn schrijftafel zit, met zijn rug naar de hoge ramen. Het is een ijskoude maar zonnige januaridag, het schelle licht doet pijn aan de ogen. 'Is het in Overijssel toegestaan stukken uit de notulen te laten drukken en die vervolgens aan Jan en alleman te verkopen?' vraagt de prins op scherpe toon. Rouse en Van Pallandt moeten erkennen dat wat ter vergadering besproken wordt, volgens het reglement geheim dient te blijven. Zij begrijpen niet hoe het bewuste stuk in omloop gebracht

kan zijn. 'Ten zij wanneer de Heer van der Capellen zelf?' oppert de prins, na een blik gewisseld te hebben met zijn raadsman, die breeduit op een bank in een hoek van het vertrek zit, hij is te massief voor een van de fauteuils. 'Maar de inhoud van het pamflet en van de publikatie in de couranten wijkt af van de tekst die in de notulen is opgenomen', brengt Rouse voorzichtig naar voren. Van Brunswijk Wolfenbüttel laat hem niet uitspreken.

En als een en ander nu eens met voorkennis van de heer Van der Capellen is gebeurd? Laat men het er dan bij zitten? Zou het geen tijd worden de drukker op te sporen en voor het gerecht te dagen? Met wat voor een ellendige redenering komt die ridder in zijn advies aanzetten! Dat heet nota bene een staatsman! Weet hij dan niet dat er verdragen bestaan tussen de Republiek en Engeland, met wederzijds bindende kracht, om elkaar bij te staan? Zijn hele advies is gebaseerd op een valse voorstelling van zaken, het dient nergens anders toe dan om aanhang te winnen.

De Overijsselse gedeputeerden moeten het antwoord schuldig blijven. Zij krijgen de opdracht onverwijld uit te zoeken hoe een en ander heeft kunnen gebeuren. Ze zien zich aldus geplaatst voor een pijnlijk probleem. Aan een medelid te kennen geven dat men hem tot iets dergelijks in staat acht (want anders zou men het hem immers niet vragen) staat gelijk aan een dodelijke belediging wanneer de persoon in kwestie onschuldig is. Tijdens de lange terugreis besluiten zij een familielid van Joan Derk, zijn zwager Bentinck van Werkeren, in te schakelen. Deze neemt de onaangename taak op zich. 'Ik kan niet geloven dat u op de hoogte bent geweest', schrijft hij aan Joan Derk, 'want ik weiger eenvoudig aan te nemen dat iemand zijn eigen advies, bestemd om ingeleverd te worden ter Statenvergadering, zou laten drukken'. Joan Derk antwoordt zijn zwager dat hij van niet wist. Hij heeft de publicatie pas gezien toen die in de kranten stond. Als hij het advies zelf had laten drukken, zou hij er wel voor gezorgd hebben dat de tekst conform het origineel was; hij hoopt dat er, nu het geschrift toch eenmaal in de omloop is gebracht, nog eens een accurate versie van zal verschijnen. Hij begrijpt niet welk belang, welk recht, de gecommitteerden kunnen hebben 'om een onderzoek in te stellen naar de uitgever van het stuk, dat reeds in elks handen is, en in de Publieke Registers staat, waaruit zowel in de Jaarboeken als in afzonderlijke uitgaven dagelijks fragmenten worden gedrukt. Het behelst in ieder geval niets dat in een vrije republiek niet zeer wel gezegd en gelezen mag worden. Hij verklaart van zijn doen en laten geen rekenschap verschuldigd te zijn aan Ridderschap en Steden en legt de nadruk op het particuliere karakter van deze brief aan zijn zwager. Aan Tydeman schrijft hij:

Mijn adres heeft aanleiding gegeven tot veel discussie, het enige goed dat het kon doen onder andere over de wettigheid van de opstand der Amerikanen. Daarom heb ik nu niet alleen zin, doch voel me er ook enigszins toe verplicht om voor de goede zaak van die lieden op te komen; er worden zoveel leugens over hen verspreid, vooral hier te land, waar men alleen nog maar een kwaadaardig en lasterlijk pamflet kent dat onlangs gepubliceerd is. Ik hoor ook beweren dat er een gedrukt protest in omloop zou zijn tegen hetgeen ik over de Amerikanen gezegd heb.

9 september 1778 Joan Derk van der Capellen aan dr. Benjamin Franklin

Mijnheer, Op de achtentwintigste april van dit jaar heb ik de vrijheid genomen u vanuit Zwolle en brief te schrijven. Ik stond juist op het punt door middel van een tweede brief te informeren of u die eerste ontvangen had, toen ik vereerd werd met een schrijven van Zijne Excellentie de heer J. Trumbull, gouverneur, kapitein-generaal, militair en burgerlijk hoofd van de staat Connecticut, dat een in Amerika gevestigde Nederlander, genaamd G. Erkelens, mij heeft doen

toekomen, op verzoek van de president en de leden van het Congres. Het origineel van die brief en de daarbij ingesloten stukken zijn door het Congres via uw adres in Parijs aan mij verzonden; het duplicaat en triplicaat zijn via West-Indie gestuurd. Alleen het laatste heb ik dinsdag jongstleden ontvangen; het is dus vrijwel zeker dat de twee andere exemplaren zoek geraakt zijn. Aangezien ik niet in staat ben te voldoen aan wat de heer Erkelens in zijn brief vraagt, zonder eerst gesproken te hebben met bepaalde personen die ik ergens anders dan in mijn provincie moet gaan opzoeken, en aan wie ik niet schrijven kan, en omdat ik het plan dat ik bedacht heb pas over enkele dagen ten uitvoer zal kunnen brengen, verzoek ik u, mijnheer, zo goed te willen zijn intussen zo spoedig mogelijk Zijne Excellentie de gouverneur te berichten dat zijn brief (door welke ik mij ruimschoots schadeloos gesteld acht voor de moeilijkheden die ik mijzelf op de hals gehaald heb vanwege mijn optreden voor de zaken van Amerika) mij eindelijk bereikt heeft.

Burgemeester Rouse van Zwolle wil ten aanzien van het veel besproken omstreden medelid van de Staten, de Heer van der Capellen tot den Pol, voorzichtig te werk gaan. Bedachtzaamheid is een karaktertrek van hem maar hij heeft ook nog andere beweegredenen. Hij is een man van de Steden en sinds lang – zij het niet openlijk – gekant tegen de opvattingen en procedures van de Ridderschap. Hij heeft bij toeval in de archieven van Zwolle tussen vergeelde documenten een resolutie gevonden. Die resolutie is meer dan honderd jaar geleden aangenomen en in een charter neergelegd en voorzien van zegels en handtekeningen van Ridderschap en Steden. Het bevat de plechtige verklaring dat in de provincie Overijssel geen herendiensten meer zullen worden gevorderd van de boeren en opzittenden der grote landgoederen. Het stuk heeft hem daarom vooral zo getroffen, omdat hij heel goed weet dat met name de drosten jaar in jaar die onbetaalde diensten van hun landvolk eisen. Hetgeen, eveneens jaar in jaar uit, de oorzaak is van klachten over verregaand misbruik. Herhaaldelijk ziet de magistraat van Zwolle zich betrokken bij geschillen die te herleiden zijn tot de moeilijke verhouding tussen de heren en hun boeren. De in het vergeetboek geraakte resolutie houdt Rouse dag en nacht bezig. Hij moet iets ondernemen maar hij vreest het overwicht van de drost van Twente, Van Heiden Hompesch. Rouse koestert heimelijke bewondering voor het gedurfde optreden van Van der Capellen, ook al acht hij dat te gewaagd. Hij wil dit uitzonderlijke lid van de Ridderschap niet tegenwerken, dat wellicht nuttige, kritische geluid niet smoren.

24 september 1778 S.V.G.L. van Heiden Hompesch aan Willem V

De Landdag is voor mij altijd zo iets als een koortsaanval. Ik heb er nooit anders dan onaangenaamheden ondervonden. Vanwege de te verwachten oppositie is het vooruitzicht van de aanstaande Landdag nog minder aantrekkelijk dan anders. En bovendien zal een en ander zich afspelen in Kampen!

14 oktober 1778 S.V.G.L. van Heiden Hompesch aan Willem V

De schadelijke denkbeelden van de heer van der Capellen, nog eens versterkt door de brochure getiteld Brief van een Heer uit Twente, hebben ons gehele Kwartier in rep en roer gebracht. Een deputatie van boeren is de heer van der Capellen gaan raadplegen over de termen waarin zij zich tot de Staten moeten wenden om het onrecht, hun aangedaan, te kunnen bewijzen, en om te vragen van de drostendiensten verlost te worden… Ik weet niet of het onwetendheid of kwade trouw is, maar noch de stad Zwolle (bij monde van burgemeester Rouse), noch de heer van de Capellen, noch de 'Heer uit Twente' reppen van deze actie van de boeren… In de Brief van een

Heer uit Twente heb ik woord voor woord een gesprek herkend, dat ik met een zeker persoon over deze zaak gevoerd heb. Ik geloof niet dat ik mij vergis; en dat sterkt mij eens te meer in mijn vermoeden dat Van der Capellen een aantal boeren bij zich heeft laten komen, en hem opgestookt heeft om een verzoekschrift in te dienen. Ik durf te hopen dat Uwe Hoogheid – gezien de hekel u hebt aan dit soort van gekonkel, dat oproer beoogt, over een en ander uitvoerig en grondig zal spreken met verschillende leden van onze regering. Het wordt tijd een einde te maken aan de bandeloosheid van de heer van der Capellen, die onder de fraaie naam van 'vrijheidsliefde' niets anders beoogt dan vertroebeling van de zaken. Hij wil bijval krijgen van de bevolking en van degenen die achter datzelfde masker van vrijheidsliefde al sinds vele jaren in de Republiek een samenzwering op touw zetten. U ziet ongetwijfeld in, welke schadelijke gevolgen een dergelijke ongebreidelde handelwijze kan hebben voor degenen die zich verbonden voelen met Uwe Hoogheid en uw Huis, en daarom blootstaan aan alle mogelijke scheldpartijen en onaangenaamheden. Indien Uwe Hoogheid zich niet duidelijk distantieert van een en ander, zal Van der Capellen stellig aanhangers winnen, sommigen vanwege deze, anderen om die redenen. Maar velen zullen zich tijdig bedenken, wanneer Uwe Hoogheid zich onomwonden uitspreekt en blijk geeft van verontwaardiging.

Van Heiden Hompesch verklaart tegenover wie het maar horen wil dat zijns inziens de Heer van der Capellen de schrijver is van de anonieme 'Brief van een Heer uit Twente'. 'Wat de 'Overijsselse Wilkes' wijselijk voor zich gehouden heeft in zijn toespraak tot de leden van de vergadering, en ook niet onder zijn eigen naam durfde te laten drukken, heeft hij nu in dat misselijke pamflet wereldkundig gemaakt'. Wanneer Joan Derk op de eenentwintigste oktober tijdens de zitting van de Landdag een door ingezetenen van Kamperveen en IJsselmuiden ondertekende verklaring indient, barst de drost van Twente in een schamper lachten uit: hij heeft het wel zien aankomen. Het liefst zou hij zijn schouders ophalen over dat belachelijke stuk, waarin een aantal boerensukkels van boven de vijftig jaar onder ede te kennen geven:

Dat zij aan de heren drosten, die dit ambt vóór de huidige heer drost hebben bekleed, nooit enige diensten hebben gedaan, noch door anderen zien doen, en dat zij ook nimmer, zelfs van de alleroudste lieden, gehoord hebben dat deze dienstbaarheid in hun tijd van leven ooit in gebruik is geweest, om de eenvoudige reden dat het Charter van 1631 de voortzetting of wederinvoering van die diensten verboden heeft.

Van Heiden Hompesch is vooral razend op de drost van IJsselmuiden, die een vriend en verre bloedverwant is van Van der Capellen, en daarom oogluikend diens enquête in zijn ambtsgebied heeft toegestaan. Ook uit Enschede, Ommen, Dalfsen en een aantal andere plaatsen komen er nu rekesten binnen.

Dat het Uwe Edelmogenden toch moge behagen de supplianten landsvaderlijk te ontslaan van een slavernij… waartoe zij menen niet verplicht te zijn… die hen niet alleen in de ogen van anderen, maar zelfs in eigen ogen verachtelijk maakt… die stellig ook in dit land op de harten en zeden der ingezetenen een vergiftigende invloed uit zal oefenen… die ten slotte, sinds elke zogenaamd dienstplichtige boer voor de heren drosten geld waard is geworden, veel algemener en veel strenger wordt gehandhaafd dan vroeger, toen er nog geen afkoop mogelijk was.

In de korte toespraak waarmee Joan Derk de aanbieding van deze rekesten begeleidt, vallen de woorden en uitdrukkingen op, die letterlijk te lezen zijn in de 'Brief':

De drosten als rebellerende onderdanen en onderdrukkers des volks, die door het afpersen van

diensten de heilzame schikkingen van een vrijheidminnende overheid dwarsbomen.

Een inmiddels verschenen 'Tweede Brief van een Heer uit Twente' maakt dat de maat vol is. De 'Heer' maakte melding van de rekesten en hoop vooral op 'voorspraak van Zijne Hoogheid'. Die zal zich daardoor de liefde en het vertrouwen van duizenden ingezetenen verwerven. Maar o wee! Indien het volk zou moeten bemerken dat 'hun nederige gebeden in de wind geslagen en hun belangen de zorg van Zijne Hoogheid onwaardig bevonden worden!' De 'Heer' spreekt de wens uit dat vele anderen, ja, allen die aan de drostendiensten onderhevig zijn, het voorbeeld zullen volgen van de rekestranten. Met welke schijn van reden zou men kunnen beweren dat het in een vrij land ongeoorloofd of onbetamelijk zou zijn, dat vrije mensen hun recht op een plichtmatige wijze trachten te bewaren, en bescherming zoeken bij diegenen die tot die bescherming zijn aangesteld?

Niet lang na het verschijnen van de 'Brieven' circuleert er een pamflet dat nu met instemming en leedvermaak door de heren van de Ridderschap gelezen wordt. Het draagt de titel 'Antwoord aan de Heer uit Twente' en wil een weerlegging zijn van de door de onbekende schrijver van dat boekje geformuleerde bezwaren tegen de gang van zaken in de Staten van Overijssel.

Maar aangezien wij de heer van der Capellen, die tegenwoordig zo'n fameuze rol in ons land speelt, niet kunnen voorbijgaan zonder een woord of wat over hem te zeggen, en de gevoelens over het karakter van deze heer zeer uiteenlopend zijn, zullen wij dit eens nader onderzoeken. Uw goede vriend, de Koopman uit Amsterdam, schildert hem af als een man die begaafd is met een doordringend oordeel, en bovendien over ruime kennis en een uitmuntend staatkundig inzicht beschikt. Maar in Overijssel wordt hij beschouwd als iemand met een alledaags, middelmatig verstand, die door anderen gebruikt wordt, zoals de kat door de aap gebruikt werd, toen die de gebraden kastanjes uit het vuur wilde halen, dat wil zeggen: de aap gebruikte de poten van de kat om zijn eigen poten niet te branden. De heer van der Capellen heeft met dit alles alleen bereikt dat hij de toejuichingen van de domme volksmassa heeft verworven, die niet weet waar het eigenlijk om gaat. Ik denk dat de stad Amsterdam, ook als het advies van de heer Capellen nooit ten tonele verschenen zou zijn, toch dezelfde weg ingeslagen en gevolgd zou hebben die zij nu gekozen heeft. Aangezien de heer van der Capellen zich er nu eenmaal mee ingelaten heeft de hem opgelegde rol te spelen en het personage dat hij moet voorstellen te verdedigen, zal hij misschien nog wel enige tijd blijven ageren en als 'Wilkes in Overijssel' optreden, totdat hij vroeg of laat in dezelfde vergetelheid raakt als de Wilkes in Londen. Ik heb niet de eer de heer van der Capellen persoonlijk te kennen; maar toen ik enige tijd geleden bij een goede vriend informeerde naar het uiterlijk van deze heer, kreeg ik ten antwoord dat indien Van der Capellen het ooit in zijn hoofd zou halen zich te laten schilderen, en er een goed gelijkend portret van hem in handen zou komen van een beroemde troniekenner als Lavater, deze hem zeker niet in de rij van doorluchtige breinen, maar vast wel in die van eerbare kleermakers zou plaatsen. Dat hij de marionet, de speelpop, van anderen is, daaraan valt absoluut niet te twijfelen. Bovendien is hij zeer eerzuchtig, hij wil uitmunten boven zijn mederegenten, en zich op die manier bij het grote publiek een naam verwerven.

Joan Derk reageert laconiek op het verontwaardigde briefje van degene die hem dit pamflet heeft toegezonden:

Wilde ik mij iets aantrekken van anonieme geschriften, dan zou ik nooit iets gepresteerd hebben. Gerechtelijke procedures zouden mij in geen geval passen, aangezien ik erom bekend sta dat ik voor de grootst mogelijke vrijheid van drukpers ben. Ik vind dat althans publieke

persoonlijkheden gerust belasterd mogen worden, omdat men de lasteraars niet de mond kan snoeren zonder ook 'the fair Enquieres', de oprechte kritiek, te belemmeren. Het is het beste, geen notitie te nemen van al die vodderijen.

Op de vergadering van 23 oktober 1778 heerste er bij de heren van de Ridderschap een stemming van ijzige afkeer. Bij die van de Steden is ook geen sprake van onverdeelde sympathie maar wel van nauw verholen aandacht voor de dingen die komen gaan. Er is een uitvoerig rapport uitgebracht over de activiteiten van de Heer van der Capellen tot den Pol gedurende de afgelopen maanden. Het verzamelen van schriftelijke en mondelinge klachten van de boeren met betrekking tot de drostendiensten – hij heeft daarvoor zelf een aantal dorpen in Twente bezocht – is een zo ongebruikelijke en opzienbarende démarche (stap, poging, in de diplomatie) dat men er niet over uitgepraat raakt. Met meerderheid van stemmen wordt verklaard dat hij niet alleen 'de gemene man ertoe heeft willen brengen aan de wettige soeverein verschuldigde gehoorzaamheid te weigeren' maar dat hij zich vooral bezondigd heeft aan 'taxatoire en ongemesureerde (ongecensureerde) expressien', en aan het doen drukken en verspreiden van die voor zijn medeleden zo lasterlijke en beledigende beweringen. Men eist dat hij zijn memorie over de drostendiensten zal terugnemen en spijt zal betuigen. En tevens belooft in het vervolg niets meer te laten drukken van wat hij in de vergaderzaal te berde mocht brengen. Indien hij excuses aanbiedt, is men bereid hem te handhaven als lid van Staat.

Joan Derk, denkend aan de goedbedoelde raad die Rouse hem voor de bijeenkomst gegeven heeft, stelt voor onder ede te verklaren dat hij alle leden van de vergadering beschouwt als 'mannen van eer en deugd'. En om alle woorden of passages die zij als kwetsend hebben ervaren uit de tekst van zijn memorie te schappen. Hij verwacht dan wel een lijstje, waarin die uitdrukkingen gespecificeerd zijn. Mits de kern, het wezenlijke, van zijn betoog en bedoeling gehandhaafd blijft; dat de Ridderschap en Steden zich bij zijn gevoelens en zijn voorstel betreffende de drostendiensten aansluiten. Dit aanbod, en vooral de in het slot daarvan onder woorden gebrachte voorwaarde, zijn natuurlijk voor de Ridderschap onaanvaardbaar. Wanneer pogingen om Joan Derk tot verdere concessies te bewegen vruchteloos blijken, wordt er dan ook een resolutie aangenomen die een zo drastisch karakter draagt dat vele heren van de Steden zich er onbehaaglijk bij voelen.

Aangezien de heer van der Capellen tot den Pol volhardt bij zijn eerdere verklaring… is goedgevonden en verstaan, dat, nu hij weigert aan de alleszins milde en inschikkelijke intentie van Ridderschap en Steden te voldoen, de advocaat fiscaal van Salland bevoegd verklaard en gesommeerd wordt om tegen de heer van der Capellen tot den Pol voor de Hoge Bank van Justitie dezer provincie te procederen… met intimatie aan de heer van der Capellen tot den Pol zich te onthouden van deelname aan de vergadering van Ridderschap en Steden tot er over deze zaak uitspraak is gedaan.

Joan Derk is als versteend van ongelovige verbazing wanneer hij van dit besluit op de hoogte wordt gebracht. Aan Sloet van Tweenijenhuizen, de drost van Salland, die (partijdig geacht want hij was immers een bloedverwant) met hem gewacht heeft in een voorvertrek, terwijl de heren beraadslaagden, vraagt hij of die namens hem aan de vergadering wil meedelen dat hij bereid is zijn havezathe De Pol te verkopen. En als consequentie daarvan vrijwillig ontslag te nemen uit de Ridderschap en Staten, mits men afziet van dat smadelijke proces tegen hem. Hij wil een en ander desgewenst schriftelijk bevestigen. Rouse noteert nog diezelfde dag:

Hoe is het mogelijk, dat iemand die zo lang een Romeinsstoïcijnse houding heeft weten te bewaren, zich in een handomdraai zo kan vernederen als deze heer doet! Dit kwam ook alle leden van de vergadering onbegrijpelijk, ongelooflijk voor. Het schijnt mij toe dat de meeste leden, indien hij met een redelijk voorstel voor de dag komt, zich alsnog toegeeflijk zullen betonen; zij hebben tenminste verklaard dat hij een en ander eerst maar eens rustig moet overdenken voordat hij zich opnieuw laat horen. Ik heb de indruk dat hij erg geschrokken is, hoewel hij tegen sommigen gezegd heeft dat hij wat hemzelf betreft nergens bang voor was, maar dat hij zijn vrouw en kind deze schande wilde besparen.

Tijdens een slapeloze nacht herstelt Joan Derk zich en ordent hij zijn gedachten. Hillegonda, naast hem in het grote bed en zoals hij, rechtop tegen de stapel kussens geleund, doet ook geen oog dicht. Zij raad hem aan de heren van Ridderschap en Steden nog eens duidelijk te maken dat hij niemand heeft willen beledigen. Geen mens kan immers aannemen dat hij de opzet zou hebben zijn eigen vrouw, die nota bene een reeks van drosten onder haar voorouders telt, met kwetsende opmerkingen te grieven? Maar hij moet zijn opvattingen over wat recht en billijk is in de regering niet verloochenen! Joan Derk luistert naar haar. Van tijd tot tijd kijkt hij van opzij naar haar profiel. Zij zal hem geen strobreed in de weg leggen, hem nooit iets verwijten. Hij zegt tegen zichzelf dat hij zich nu eenmaal bevindt op de weg waarvan geen terugkeer mogelijk is. Hij verwacht noch vraagt clementie.

Wanneer inderdaad de volgende dag de deur van de vergaderzaal voor hem gesloten blijft, overhandigt Joan Derk aan de secretaris van Deventer, zijn vroegere studiegenoot Dumbar, een schriftelijke verklaring, met het verzoek om deze tekst ter zitting voor te lezen.

De heer van der Capellen tot den Pol geeft met verschuldigde eerbied te kennen dat het in strijd met de waarheid is, wat men hem ten laste legt, namelijk dat hij met enigerlei woord of uitdrukking in zijn vertoog of nadere voorstellen, of met het drukken en verspreiden van dat vertoog en die adviezen, iets kwaads, iets oproerigs, of wat daar ook maar in de verste verte op lijkt, bedoeld zou hebben; dat hij aanbied zich onder ede van die verdenking te zuiveren, en te verklaren dat hij met zijn geschreven en gesproken woorden, evenals met al zijn andere uitingen en handelingen, en in het bijzonder sinds hij lid van Staat is, niets anders beoogd heeft dan 's lands welzijn, het behoud der vrijheid en tegenwoordige regeringsvorm, met de grondwetten waarop die berust… dat hij zich in gemoede van niet kwaads bewust is, en zich niet schuldig weet aan de verdachte bedoelingen die in het over hem uitgebrachte rapport van 23 oktober zo breed worden uitgemeten… en dat hij ook te goeder trouw verklaart niet te begrijpen hoe hij door zijn gedrag reden tot zo iets zou hebben gegeven. Indien men erbij blijft hem een proces te willen aandoen, verzoekt hij zich ook op de gebruikelijke juridische wijze te mogen verdedigen, zonder aan een zogenaamde 'kortere', of andere vorm van rechtspleging te worden onderworpen, terwijl hij dan bij dezen nadrukkelijk het Landrecht en de daarbij vastgestelde wijze van procederen voor zich opeist, en tegen alle anderen buitengewone modes procedendi ten krachtigste protesteert.

Na afloop van de Landdag schrijft Rouse aan Willem V:

Uit het verdere verloop zal blijken dat de heer van der Capellen de zaak in een bepaalde richting heeft doorgedrukt, met een beslistheid die sterk overhelt naar hardnekkigheid. Hoeveel moeite deze en gene van de Ridderschap zich ook gegeven hebben om hem zijn ongelijk te doen inzien, heeft niets geholpen.

Uit de vergadering weggestuurd en met een proces bedreigd te worden is erg genoeg maar draaglijk vergeleken bij de vernedering te moeten meemaken dat er in de steden plakkaten aangeslagen worden waarop hij een leugenaar en bedrieger wordt genoemd. Iemand die het volk tot ongehoorzaamheid aan het gezag tracht te verleiden. In Zwolle wenden mensen die hem altijd gegroet hebben het hoofd af wanneer zij hem op straat tegenkomen. Op verzoek van Hillegonda wordt Betje naar haar tante op Huis Wittenstein gestuurd. Joan Derk zou graag willen dat zijn vrouw meeging maar zij denkt er niet over hem nu alleen te laten.

18 februari 1779 Willem V aan S.V.G.L. van Heiden Hompesch

Ik moet U ervan op de hoogte stellen dat ik een verzoek heb gericht aan de Staten van Overijssel, om mij hun mening te geven over wat ik moet doen inzake een rekest om readmissie van de heer van der Capellen. U zult het met mij eens zijn dat ik dit stuk niet onder mij kan houden, en dat ik er niets anders mee kan doen dan het ter kennis brengen van de Staten, opdat men mij niet voor de voeten kan werpen dat ik jegens de heer van der Capellen partijdig en kwaadwillig gezind ben.

Tijdens de februarivergadering van de Staten van Overijssel in Zwolle worden er protesten hoorbaar tegen de gang van zaken. Zwolle is ervoor het geschorste lid weer toe te laten. De drost van Vollenhove verheft als enige van de edelen zijn stem om te verklaren dat het niet eens is met de in oktober aangenomen resolutie.

Want, hangende de procedure, kan noch mag door een voorlopig politiek besluit, aan de heer van der Capellen het recht ontnomen worden zitting te hebben in de vergadering. Waarlijk! Een zeer harde zaak voor iemand aan wie geen crimineel wangedrag ten laste gelegd wordt… en een wijze van optreden, edelmogende heren! Tegen een mederegent, die ik ook al daarom niet heb kunnen goedkeuren, omdat ik dit een voor alle regenten in het algemeen zorgwekkend precedent acht, iets dat velen bevreesd zou kunnen maken om in discussies over staatszaken, die in elk opzicht vrij behoren te zijn, eerlijk hun mening en advies te geven.

De drost van Vollenhoven constateert met blijdschap dat de afgevaardigden van Deventer en Kampen zich bij zijn zienswijze en die van de stad Zwolle aansluiten. De Ridderschap beschouwt dit echter niet als een meerderheid. Volgens Van Heiden Hompesch is de drost van Vollenhoven een kleine drost, hoofd van een onbelangrijk ambtsgebied. Vlak voor de Landdag van maart 1779 stelt men Joan Derk voor in de vergadering opnieuw de verklaring te komen afleggen die hij in oktober van het vorig jaar heeft uitgesproken maar dan met enkele wijzigingen. Het komt neer op spijt betuigen in het openbaar. Hij begrijpt dat de Ridderschap hem in de voltallige Staten door de knieën wil zien gaan: de man die ongelijk bekent. Voorzichtig heeft men hem te verstaan dat de Staten op advies van de stadhouder gezocht hebben naar een oplossing waardoor een voor het landsbelang schadelijk proces vermeden wordt. Het moet er dus uitzien alsof hij, na om vergiffenis gevraagd te hebben, weer in genade in het Corps van Edelen wordt opgenomen. En dat terwijl hij zich de benadeelde voelt, degene die in de positie verkeert van iemand die men bij vergissing met een bord 'falsaris' (vervalser, iemand die oneerlijke handelingen begaat) om de nek aan de kaak gesteld heeft!

20 maart 1779 S.V.G.L. van Heiden Hompesch aan Willem V

Tot nu toe is de Landdag heel rustig verlopen. Ik hoop dat men erin zal slagen een middel te vinden om de heer van der Capellen de onaangenaamheden te besparen die hij zich door zijn

onbezonnen gedrag op de hals heeft gehaald. Dat kan, indien hij wil voldoen aan wat men hem in oktober van het vorige jaar gevraagd heeft. Ik voor mij ben er in elk geval sterk voor dat hij zijn verontschuldigingen aanbiedt. Zonder die excuses zie ik niet dat de zaak voor elkaar komt, de beledigingen zijn te grof, en zijn gedrag is te verwerpelijk, dan dat men anders zou kunnen handelen.

23 maart 1779 Willem V aan S.V.G.L. van Heiden Hompesch

Ik ben geheel en al dezelfde mening toegedaan als u, wat betreft de houding van Amsterdam en Frankrijk; het ware zeer wenselijk dat de mensen de ogen geopend worden, en dat de natie ziet hoe het in werkelijkheid met de zaken gesteld is, en waartoe dat zogenaamde patriottisme van enkele regenten zal leiden, indien men onbeperkt konvooi toestaat aan de vijanden van onze bondgenoot Engeland, zonder eerst ons eigen land in staat van verdediging te brengen. Het gevolg zal natuurlijk zijn dat de Engelsen de schepen willen visiteren (onderzoeken), en dat er gevochten wordt. Wanneer onze schepen dan verslagen en veroverd zijn, moeten wij ons vernederen om ze terug te krijgen; en wanneer zij de Engelsen verslaan, is een oorlog onvermijdelijk, dan zijn onze koloniën verloren, nog ongeacht de ellende die Engeland ons in Europa kan berokkenen. Toch vrees ik dat in de provincie Holland de stemming die kant uitgaat. We moeten zien te voorkomen dat een en ander hetzelfde effect heeft op de Staten-Generaal. In mijn kwaliteit van admiraal-generaal heb ik mij te houden aan de orders van Hunne Hoogmogenden, ik kan niets ondernemen zonder een resolutie van de Staten van Holland. Het is zorgwekkend hoe de Amsterdamse factie (politieke groep) in die provincie terrein gewonnen heeft. We moeten alle middelen aanwenden om die invloed te verminderen. Ik ben het ook geheel met u eens wat betreft de heer van der Capellen; maar ik geloof stellig dat hij, wanneer hij weer toegelaten wordt tot de Ridderschap en de Staten van Overijssel, ons meer kwaad dan ooit zal berokkenen. Het zou daarom te wensen zijn dat er geen sprake kan zijn van liberum veto (liberaal: vrijzinnig, veto: verbod, verwerping), en dat men ertoe overgaat beslissingen te nemen met tweederde of drievierde van de Ridderschap. Anders vrees ik dat vroeg of laat ons land verloren is, en deze of gene regent zich zal laten corrumperen (bederven, ondegelijk maken).

26 maart 1779 S.V.G.L. van Heiden Hompesch aan Willem V

Men heeft geprobeerd de heer van der Capellen ertoe te bewegen een en ander weer recht te zetten, maar aangezien hij tot nu tot veel minder spijtbetoon bereid blijkt dan eerst, is het niet mogelijk de onderhandelingen voort te zetten. Ik twijfelde er niet aan dat er lieden zijn die hem aansporen om een voor hem (en voor hen) gunstig ogenblik af te wachten. De meningen zijn verdeeld. Ik ben nog niet voldoende geïnformeerd om met zekerheid te kunnen zeggen om wie het gaat.

Getuigd Joan Derks onwil om de ten slotte tot een conventionele formule teruggebrachte verklaring af te leggen, van overdreven gekrenkheid? Op grond van bepaalde dingen die hem ter ore gekomen zijn in verband met de stemming onder de bevolking in de provincie, meent hij dat hij het zich niet veroorloven kan weer zitting te nemen in de Staten als een lid op wie zelfs maar een schijn van verdenking wegens onoorbaar handelen rust. Integendeel, het is in zijn belang, en in dat van Overijssel, dat hij zich tot het bittere einde toe opstelt als de man de gelijk heeft.

Ook in Deventer vormen intussen de drostendiensten een punt van felle discussie. Evenals te Zwolle bezit het stadsarchief documenten waaruit blijkt dat al in de zestiende eeuw die

diensten zijn verworpen. De meente (meent: gemeenschappelijke grond) van Deventer heeft de afgevaardigden van de stad de opdracht gegeven om de kwestie in de Statenvergadering ter sprake te brengen. Zij eisen een officiële verklaring dat de drostendiensten ten eeuwigen dage afgeschaft zijn. Schepenen en raden van Zwolle bepleiten de instelling van een speciale commissie van onderzoek, die de geldigheid van het charter van het jaar 1631 nog eens moet belichten. De heren van de Ridderschap zeggen ten uiterste verwonderd te zijn over de schoolmeesterachtige en verwijtende toon die zij bij de Steden menen te bespeuren. Wat de kwestie Van der Capellen betreft, volgens de edelen is de vertraging de schuld van 'die Heer zelf en van de Heren van de drie Steden'. Men wacht op een bericht van de stadhouder maar die laat weten:

Ik vind het zeer onaangenaam het beslissende woord te moeten spreken in die vervelende affaire van de heer van der Capellen. Het is weer dezelfde geschiedenis als bij zijn admissie!

Nu de Landdag voorbijgegaan is zonder dat de prins als een deus ex machina (op het eind van een toneelstuk onverwacht verschijnende (bovenaardse) figuur, die de oplossing brengt) het verzoek om readmissie heeft gehonoreerd, besluit Joan Derk het standpunt, waartoe hij intussen besloten heeft aan de trage vorst kenbaar te maken. Hij meldt dat hij op 17 maart aan de vergadering een adres (verzoekschrift) heeft aangeboden.

Wanneer ik weer toegelaten zal zijn tot Ridderschap en Staten, zal ik zeer gaarne van mijn kant alles doen om het geschil in der minne te schikken, op een wijze die verenigbaar is met mijn eer. Heb ik niet de eerste stap gezet? De Ridderschap wil echter eerst excuses horen en wijst mij opnieuw af.

Hij verklaart nu met de meeste nadruk dat hij iedere tegemoetkomende verzekering van niets kwaads bedoelt te hebben. Ja, alles wat zou kunnen zwemen naar een betuiging van spijt, terugneemt. Hij verzoekt de stadhouder de teksten in zijn 'Verzamelde Stukken', waaruit zijn bereidwilligheid tot accommodement (accommoderen: aanpassen, in orde brengen) spreekt, als niet geschreven te beschouwen.

Ik moet uit hoofde van hetgeen ik aan mijzelf verschuldigd ben, alle aanbiedingen die ik gedaan heb formeel herroepen; en ik vertrouw erop dat IEDERE MAN VAN EER EN DEUGD, en Uwe Doorluchtige Hoogheid nog het meest van allen, zonder dat ik mij duidelijker hoef uit te drukken, zal aanvoelen wat mij tot deze stap beweegt; ik ben er ook zeker van dat de standvastigheid waarmee ik tot nu toe geweigerd heb mijn readmissie te laten afhangen van een verklaring die (hoe 'zacht' geformuleerd) toch zou neerkomen op een schuldbekentenis, de goedkeuring van Uwe Doorluchtigheid Hoogheid zal wegdragen. Want door een schuldbekentenis zou men bevoegd geweest zijn mij feitelijk zonder vorm van proces uit mijn ambt te ontzetten. Een zo gevaarlijk precedent te scheppen kan ik nooit ofte nimmer verantwoorden ten aanzien van mijn mede-regenten in heden en toekomst. Ik heb dus alle voorstellen afgeslagen, en ben volkomen bereid het uiterste af te wachten, en alle constitutionele en geoorloofde middelen ter verdediging van mijn goed en onbetwistbaar RECHT aan te wenden, liever dan, ter herstelling in mijn ambt, te kruipen of deze zaak te vereffenen op een andere manier die mijn eer te na is.

Enkele dagen later verschijnt de brochure: 'Jonkheer Joan Derk van der Capellen, Heer tot den Pol, Regent', bevattende de 'Verzameling van Stukken' met betrekking tot de door Joan Derk inzake de drostendiensten aangeboden memories en adviezen, alsmede de reacties daarop van Ridderschap en Steden. De redacteur en schrijver van inleiding en nawoord,

noemt zich Junius Brutus Celta, aldus ervan blijk gevend de traditie van de Engelse Junius-pamfletten te kennen. Met het nawoord haakt hij in bij de actualiteit:

Landgenoten! Lang geleden reeds zou ik deze handvol bladzijden onder uw aandacht gebracht hebben, indien ik mij niet had laten strelen door de hoop, met welke velen zich gevleid hebben, dat jonkheer Joan Derk van der Capellen in het najaar weer geadmitteerd zou zijn. In Overijssel zagen het beste des volks en de notabelste regenten reikhalzend uit naar deze gebeurtenis, en ook in andere gewesten werd dat voortdurend verschuiven van die readmissie met aandacht gevolgd. Intussen is de eerste Landdag van 1779 weer geëindigd zonder dat er een besluit genomen is om die edele regent in de hem krachtens geboorte toekomende rechten te herstellen. Dit heeft mij ertoe gebracht u niet langer van het gebeurde tussen Ridderschap en Steden onkundig te laten.

24 april 1779 Pieter Paulus aan Robert Jasper van der Capellen

*Het werk, getiteld 'Joan Derk van der Capellen, Regent' geeft hier zeer veel genoegen, en zal, zo verbeeld ik mij, de zaak van die heer oneindig veel goed doen. Ik ben uitermate benieuwd waar dit alles ten slotte op uit zal draaien! Men begint hier over het algemeen al heel gun*stig *te denken over de affaire van de heer van der Capellen. Maar is er niet ook te krijgen een (naar ik meen) 'Brief van een Heer uit Twente', die in manuscript aan L. Herdingh is gestuurd, en waarin heel wat aanhangig wordt gemaakt? Ik heb er hier al herhaaldelijk over horen spreken, maar tot nu toe heeft niemand mij een exemplaar kunnen bezorgen.*

Robert Jasper heeft aan een half woord genoeg. Hij deelt de gevoelens – sympathie en bezorgdheid – van Paulus, Tydeman en Alexander Philip ten aanzien van de vriend en neef, die zich zoveel moeilijkheden op de hals haalt. Wat Paulus in zijn brief aanduidt maar voorzichtigheidshalve (het is immers niet bewezen) ongezegd laat, dat Joan Derk niet zo oprecht is als hij voorgeeft te zijn, hindert Robert Jasper in hoge mate. Als lid van Staat kan Joan Derk met een zuiver geweten onder ede verklaren dat hij zich in zijn memorie over de drostendiensten niet heeft bezondigd aan beledigingen en oproerige taal. Maar… indien datzelfde lid van Staat, gemaskerd, aansprakelijk is voor de verhevigde, kwetsende vorm waarin de inhoud van de memorie openbaar gemaakt is? Het is wel duidelijk geworden dat velen (aangevoerd door de drost van Twente) Joan Derk voor de anonieme pamfletschrijver van de 'Brieven' houden, en dat zijn verbanning uit de Staten van Overijssel op die onuitgesproken mening berust.

Van Heiden Hompesch, de drost van Twente, zo hevig gekweld door jicht dat hij zijn rechterhand niet kan gebruiken, dicteert zijn secretaris een brief aan de stadhouder. Hij deelt mee dat de Heer van der Capellen niet ophoudt achter de schermen te ageren, en steeds meer aanhang krijgt, een advocaat en een procureur naar Twente heeft gestuurd om bij de boeren inlichtingen in te winnen over het optreden van de drost.

Ik had wel een middel kunnen bedenken om daar een stokje voor te steken, en hem moeilijkheden te bezorgen, maar ik geef er de voorkeur aan rustig af te wachten wat hij met die informatie gaat doen. Ik ben ervan overtuigd dat ik nooit onwettig heb gehandeld. Het is heel gemakkelijk hier in de streek boeren te laten verklaren wat men graag horen wil, vooral wanneer zij de indruk krijgen dat zij er voordeel van zullen hebben; maar het is ook heel eenvoudig om daarna de waarheid aan het licht te brengen. Ik vind de manier van doen van de heer van der Capellen zeer eigenaardig; een en ander doet mij denken aan de inquisitie. De tijd zal wel leren

wat zijn bedoelingen zijn.

30 mei 1779 S.V.G.L. van Heiden Hompesch aan Willem V

Ik heb gegronde redenen om aan te nemen dat de heren van de Steden al het mogelijke zullen ondernemen om in de zaak van de heer van der Capellen te gaan roeren, en te trachten de kwalijke gevolgen van zijn ondoordachte optreden ongedaan te maken. Indien mijn veronderstelling juist is, kan Uwe Hoogheid zich wel voorstellen welk een deining een en ander zal veroorzaken. En indien U nu geen blijk geeft van ontstemming jegens diegenen die achter dit alles steken, en jegens degenen die zich laten ophitsen, vrees ik dat onze Overijsselse Wilkes (ik wou dat hij in Boston zat) op een kwade dag ons allemaal de wet zal voorschrijven, ook aan uwe Hoogheid in eigen persoon – hetgeen God verhoede.

1 juni 1779 Willem V aan van Heiden Hompesch

Of de Steden zich nu wel of niet druk maken over deze kwestie, raakt mij in wezen niet, want zolang er geen officiële beslissing genomen is om de heer van der Capellen weer tot de vergadering toe te laten, is er niets aan de hand. Ik geloof dat het 't beste zou zijn, wanneer u hem voor de duur van zijn leven zou uitsluiten, maar zonder hem op een andere manier te vervolgen. Wilkes is pas gevaarlijk geworden, toen men de indruk had dat hij om zijn denkbeelden aan vervolging blootstond. Sinds men hem met rust laat, stelt hij niets meer voor.

3 juni 1779 Willem V aan S.V.G.L. van Heiden Hompesch

Wat betreft de zaak van de heer van der Capellen, kan ik slechts verwijzen naar mijn brief aan de Staten van Overijssel. De heer Rouse heeft mij schriftelijk beloofd dat de stad Zwolle zich zou aansluiten bij mijn beslissing, die hij zeer juist vond. Hij was het er ook volkomen mee eens dat ik het tweede rekest van de heer van der Capellen afgewezen heb, en dus verwacht ik geen tegenstand van die zijde, hoe de Steden verder ook over deze affaire delibereren, dat kan me niet schelen.

29 juni 1779 Willem V aan S.V.G.L. van Heiden Hompesch

Sinds eergisteren is de heer Rouse hier in Den Haag. Hij lijkt mij vol toewijding voor de goede partij in de kwestie waarover ik geschreven heb, die van de vermeerdering der troepen, maar ik heb nog niet onder vier ogen met hem kunnen spreken over zijn houding op de laatste Landdag. Hij zegt dat hij de zaken in zijn stad niet meer zo in de hand heeft als hij wel zou willen. Voor het overige schort ik mijn oordeel op. Ik zou graag eens met hem willen praten als u er ook bij bent.

Terwijl zij langzaam voort wandelen, eerst door de beschaduwde lanen in het Haagse Bos, dan onder de bomen langs de Vijverberg, doet Rouse, bedaard en gewichtig als altijd, enkele mededelingen over het onderhoud dat hij met Zijne Hoogheid had. Hij kan Joan Derk geen verheugende boodschap overbrengen. Teleurstelling maakt Joan Derk korzelig. Rouse's voorzichtigheid heeft hem altijd geërgerd, nu vindt hij die ronduit onverdraaglijk. Rouse is vaak ondoorzichtig en Joan Derk meent te begrijpen dat het flakkerende, ongrijpbare in Rouse's houding voortkomt uit onzekerheid. Het is zonneklaar dat Rouse nu zo breedvoerig zijn bezoek bij de prins toelicht, omdat hij traditioneel ontzag voor het vorstenhuis zwaarder laat wegen dan solidariteit met een benadeeld medelid van Staat. Zijn vader was immers

adjudant bij Willem lV. Joan Derk sluit zich innerlijk af, luistert nauwelijks meer. Langer verblijf in Den Haag is zinloos, in gedachten is hij al weer op weg naar Amsterdam.

In Den Haag vormt het geschil tussen de Heer van der Capellen tot den Pol en de Ridderschap van Overijssel het gesprek van de dag. Ook in de omgeving van de stadhouder komt het onverkwikkelijke onderwerp herhaaldelijk ter sprake. Een vooraanstaand lid van de Staten-Generaal, zelf edelman en regent, vaak kritisch gestemd ten opzichte van de stadhouder en Van Brunswijk Wolfenbüttel, vraagt, wanneer hij de gelegenheid heeft de prins onder vier ogen te spreken, of de vorst het eens is met het voornemen van de Ridderschap om Van der Capellen nooit meer in de vergadering van de Staten toe te laten. Er is immers nog geen sprake van een proces en zelfs indien dat wel het geval was, zou men de uitspraak van een bevoegd rechtscollege moeten afwachten. De prins vindt het onaangenaam weer herinnerd te worden aan het geval dat hem nu al gedurende jaren hoofdbrekens kost. Zuchtend antwoord hij:

Ja, men laat die beslissing nu aan mij over. Maar ik denk eigenlijk dat Van der Capellen niet uit de vergadering geweerd kan worden, zolang hij niet officieel in het ongelijk is gesteld. Hoewel, als hij wel komt, zal dat onder de gegeven omstandigheden wel weer heel wat deining veroorzaken. Dan heb ik dus het Trojaanse paard binnengehaald. Maar ja, recht is recht. De heren van de Ridderschap hebben niet juist gehandeld door hem de vergadering te ontzeggen. Natuurlijk zouden zij hem wel kunnen opdragen om excuses aan te beiden, of om zijn verklaringen wat te wijzigen… maar nee, zij zijn bepaald niet bevoegd om hem de vergadering te ontzeggen.

Die aarzelende houding, die angst om een knoop door te hakken blijken ook nu weer de zaken te vertroebelen. Die aspecten van de persoonlijkheid van de prins worden intussen door alle medewerkers en adviseurs van de prins gevreesd. Hij schuift de verantwoordelijkheid af en wijst twee arbiters aan. Het zijn beiden bekwame en integere landsdienaren, die korte tijd later, na onderzoek van de feiten, verklaren dat Van Heiden Hompesch inderdaad zijn boekje te buiten is gegaan. De stadhouder laat in gezelschap weten dat hij er precies zo over denkt. Maar vijf dagen later wordt het definitieve oordeel van Zijne Hoogheid bekend gemaakt. Hij heeft in deze kwestie ten slotte een beslissing genomen ten gunste van de drost van Twente, tegen de publieke opinie in de steden van Overijssel, en tegen het rechtvaardigheidsgevoel van velen elders in; tevens in strijd met wat hij zelf kort geleden verklaard heeft. Op bevreemde reacties antwoordt hij lachend: 'Ik wil de Heer van Heiden Hompesch niet 'in de schuur jagen'.

Op nieuwjaarsdag van het jaar 1780 sterft Frederik van der Capellen, eenzaam en slechts door bedienden bijgestaan in zijn laatste uren. Men heeft Joan Derk een boodschap gestuurd, toen de doodstrijd zich aankondigde. Eerder heeft Frederik niet aan de ernst van zin toestand willen geloven. Maar het is niet mogelijk gebleken over de, na afwisselende perioden van sneeuwval en dooi, vrijwel onbegaanbare wegen binnen een etmaal de afstand tussen Zwolle en Appeltern af te leggen. Joan Derk is al meer dan tien jaar niet in zijn ouderlijk huis geweest. Frederik heeft de onwaardige zoon, die hem en zijn geslacht in opspraak heeft gebracht, nooit meer willen ontvangen. In het Huis Appeltern is het koud en donker. Frederik – haast onherkenbaar verouderd – ligt gekrompen en broos in een groot bed met versleten gordijnen. Joan Derk wordt bevangen door medelijden en ook door schuldbesef. Gevoelens die na de begrafenis plaats maken voor steeds toenemende verbijstering, wanneer hij overal stuit op verval en verwaarlozing en op een onvoorstelbare wanorde in administratie en correspondentie. De muren zijn door vocht aangetast, de dakbedekking en de meubels zijn beschadigd. Terwijl hij met van koude verstijfde vingers uit laden, kisten en kasten de

papieren bij elkaar zoekt die hij mee wil nemen naar Zwolle om ze daar grondig te kunnen bestuderen, realiseert hij zich niet zonder bitterheid dat dit nu het ogenblik is waarnaar hij ooit vol verlangen heeft uitgekeken. Hij is Heer van Appeltern, Althorst, Boelenham en Hagen, met bijbehorende akkers, weiden, vee en uiterwaarden. Maar hij weet niet of hij dat bezit als een zegen of een vloek moet beschouwen. Om zijn erfdeel naar behoren te kunnen beheren – al was het alleen ter wille van zijn dochter, aan wie dit alles eens zal toebehoren – moet hij zijn leven, al zo lang niet meer dat van een landjonker, drastisch veranderen. Moet hij zijn streven naar readmissie, zijn politieke ambities opgeven, en zich voortaan wijden aan het herstel en de exploitatie van zijn landgoederen? Niet alleen de taak, zelfs de keuze gaan – tenminste zo komt het hem nu voor – zijn krachten te boven. Tijdens zijn inspectie van het kasteel vindt hij in een hoek van de zolderruimten kisten en zakken met papieren, boeken en voorwerpen uit de bibliotheek van zijn grootvader Van Bassenn. Daar zijn de grote wereldbol, de inktkoker en, in een foedraal, het horloge. Veel paperassen zijn gedeeltelijk verteerd, boekbanden beschimmeld. Joan Derk laat alles naar beneden dragen en in en kamer die hij ooit als studievertrek wil inrichten, op tafels uitleggen. Voorzichtig neemt hij de bladen in de hand, die de aantekeningen bevatten voor wat Van Bassenn als zijn levenswerk beschouwde. Het is een verhandeling over de vaderlandse geschiedenis, met een onderzoek naar de verhouding tussen het volk, de adel en de stadhouders uit het Huis van Oranje-Nassau. Ondanks vochtvlekken en slijtage kan hij het vertrouwde handschrift nog goed lezen. Ook zijn grootvader is in de bloei van zijn leven beknot in zijn ambt, ten onrechte veroordeeld en verbannen. Hij heeft het geschrift waarin hij een verklaring van zijn houding en optreden, en bovenal, een visie op de toestand van het land beoogde te geven, nooit kunnen voltooien.

Vanuit Zwolle schrijft Joan Derk aan Stephen Sayre dat hij tengevolge van alle werkzaamheden die hij nu moet verrichten om zijn erfgoed op orde te brengen, volstrekt niet in staat is tijd en aandacht te besteden aan de Amerikaanse zaak. Sayre antwoordt onmiddellijk:

Als ik u een goede raad mag geven, verkoop dan wat van die paarden en stukken land, waar u het over had… maak een reis naar Amerika, en beleg uw geld daar… u kunt wissels trekken op uw Amsterdamse relaties, u loopt dus geen enkele risico. Op het ogenblik hebben wij hier in Amsterdam commodore Gillon. Hij heeft opdracht om twee of drie fregatten te kopen voor Zuid-Carolina (dit is vertrouwelijk). Hij heeft voor dit doel wel ongeveer genoeg geld bij zich, maar het zou kunnen zijn dat hij nog tien- of twaalfduizend pond sterling te kort komt. De staat Carolina stelt zich garant voor de leningen die hij misschien moet sluiten; Gillon heeft een volmacht bij zich. Persoonlijk zou ik net zo lief geld lenen aan Zuid-Carolina als aan Amerika in zijn geheel, want die staat heeft een enorme export, en wordt geregeerd door lieden met een eervollere reputatie en van hogere afkomst dan sommigen in andere staten. Iemand hier in Amsterdam denkt dat hij Gillon zevenduizend gulden kan bezorgen. Zou u op discrete wijze een zelfde bedrag kunnen losmaken bij uw vrienden in Overijssel? Zo ja, laat mij dit dan weten, dan kom ik samen met Gillon naar Zwolle.

(ongedateerd) Kolonel J.G. Dircks aan Joan Derk van der Capellen

Op voorstel van het ministerie van Oorlog is mij het traktement van een luitenant-kolonel in het Amerikaanse leger toegekend. Ik heb vernomen, dat men de vorige voorzitter van het Congres, de heer Henry Laurens, uit de staat Zuid-Carolina, heeft aangewezen om als gevolmachtigd minister naar Holland te gaan en daar onderhandelingen te openen. Ik heb de heer Laurens introductiebrieven aangeboden voor de heer van der Capellen tot de Marsch, en voor uzelf, en

nog enige vrienden. Ik hoop dat hij te zijner tijd behouden in Europa zal aankomen, en dat hij in Holland zijn doel mag bereiken. U zult van hem wel vernemen waar het allemaal om gaat; ik heb gehoord dat zijn instructies beantwoorden aan het door u en de heren van de Club opgestelde plan. Gouverneur Trumbull en gouverneur Livingstone zullen u alle gegevens doen toekomen waar u om gevraagd hebt, zoals bijzonderheden betreffende het leger en onze regeringsvorm, enzovoort. Het schijnt dat wij nu een jaar van voorspoed zullen hebben; dagelijks lopen er weer schepen binnen, de handel bloeit, het is een plezier te zien hoeveel waren er op marktdagen aangevoerd en verkocht worden. Wanneer de heer Laurens in de Republiek is, wilt u dan zo goed zij mij bij hem aan te bevelen, en hem mee te delen dat ik alles heb gedaan wat in mijn vermogen lag om zowel Amerika als mijn vaderland te dienen! Ik hoop dat hij dit aan het Congres zal melden, en dat het daar moge strekken tot bewijs van mijn verkleefdheid aan de ware belangen van Amerika.

Omstreeks diezelfde tijd ontvangt Joan Derk ook een schrijven van gouverneur Trumbull van Connecticut. Trumbull heeft van de brieven en stukken die Joan Derk in het jaar 1778 in drievoud via de firma Horneca & Fizeaux naar Amerika heeft gestuurd, uiteindelijk twee pakketten in handen gekregen. Het derde was bezorgd bij Gossinnus Erkelens, die het persoonlijk aan Trumbull wilde brengen. Helaas! De boot waarop zich Erkelens' reiswagentje met bagage bevond, was bij het oversteken van een rivier gekapseisd. Alle papieren gingen verloren.

De winter is voorbij, het land rondom Appeltern ontwaakt uit zijn verstarring. Nog staan de uiterwaarden gedeeltelijk onder water. Hillegonda en Betje hebben zich al in het kasteel geïnstalleerd. Joan Derk heeft een deel van zijn boeken uit Zwolle laten overkomen. Voorlopig ziet het er echter niet naar uit dat hij zich met iets anders kan bezighouden dan met zaken betreffende het beheer van zijn landgoederen. Weer is er een voorjaarsvergadering van de Staten van Overijssel voorbijgegaan zonder dat hij uitsluitsel heeft gekregen over zijn readmissie. Het overleg is verschoven naar de herfst, op formele gronden. Men zou het door hem ingediende rekest te laat ontvangen hebben. Van een proces wordt niet meer gerept. Zijn eigen voornemen om Ridderschap en Steden voor het gerecht te dagen, heeft hij ook laten varen. Overbelast met werkzaamheden waaraan hij niet gewend is, en door berichten uit de vergaderzalen in het land telkens weer herinnerd aan het feit dat hij geen stem meer in het kapittel heeft, komt hij tot het inzicht dat hij in wezen maar één wens koestert: een minnelijke schikking. Even zeker weet hij dat hij niet bereid is de prijs te betalen die daarvoor van hem geëist wordt. Eerst moet men hem weer tot de vergadering toelaten, daarna pas kan er gepraat worden. Op Appeltern is hij uitgeschakeld wat de politiek betreft. Hij heeft geen tijd om naar Amsterdam te gaan om een bijeenkomst van de Club bij te wonen, waaraan ditmaal ook de burgemeesters van Zwolle, Rouse en Thuessink zullen deelnemen. Anderen kunnen ageren maar hij moet de achterstallige administratie van zijn vader regelen. Toezien op het onderhoud van de watergangen en ervoor zorgen dat de afgekalfde Maasoever versterkt wordt met de bossen rijshout. Die zijn in Frederiks laatste jaren aangevoerd maar nooit gebruikt. Er ligt naar schatting wel voor duizend gulden hout om te verkribben.

De maand april brengt nieuws dat hem onrustig maakt. In Friesland hebben in het vorig jaar enige leden van de Staten met kracht gepleit voor het onbeperkt konvooi 'als een blijk van strikte neutraliteit'. Er is, aan het adres van die heren, een anoniem lofdicht verschenen, dat door ongezouten kritiek op het hof grote beroering heeft veroorzaakt. Nu blijkt Francois van der Kemp de auteur te zijn. Hij heeft het zelf verklaard en zal zich moeten verantwoorden voor het Academische Tribunaal, dat strafzaken van afgestudeerden behandelt. Dat Van der Kemp

zich door die roekeloze bekentenis aan strafvervolging blootstelt, vindt Joan Derk heroïsch. Het betekent echter ook dat de jonge predikant zich voorlopig geen enkele 'Junius'-publicatie veroorloven kan want er wordt ongetwijfeld scherp op hem gelet. Robert Jasper heeft nog een bericht: hij is bij de stadhouder ontboden. Het zal de eerste maal in zijn leven zijn dat hij door Zijne Hoogheid ontvangen wordt. Hij vermoedt dat het onderhoudt te maken heeft met zijn stellingname inzake het onbeperkt konvooi, als een blijk van exacte neutraliteit.

Joan Derk schrijft aan Francois van der Kemp, met het dringende verzoek zich niet aan een verhoor bloot te stellen, en liever onder te duiken. Hij biedt gastvrijheid aan op Huis Appeltern. Van der Kemp komt inderdaad, echter niet om zich te verbergen. Het doel van zijn korte bezoek is uitleg te geven van zijn handelen. Met warmte spreekt hij over zijn vriend Pieter Vreede, de schrijver van de 'Ode aan de Friese Edelen', die nu – dank zij de snel ingeroepen hulp van Robert Jasper – via de Achterhoek naar Westfalen is gegaan en daar onderdak gevonden heeft. Aan het proces valt niet te ontkomen. Van der Kemp is al eerst op 10 april en vervolgens op 1 mei voor het Academisch Tribunaal verschenen. De tweede keer zijn hem vierennegentig vragen gesteld, 'sommige zeer ingewikkeld en dubbelzinnig geformuleerd', zegt hij lachend. 'Maar men heeft mij toch laten gaan, op plechtige belofte dat ik niet zal vluchten, en op 2 juni aanstaande weer bij het Tribunaal verschijn'. Hij heeft de indruk dat men hem zo streng aanpakt, niet vanwege het bewuste lofdicht maar omdat men er lucht van gekregen heeft dat hij de 'Verzamelde Stukken' betreffende Van der Capellen heeft geredigeerd. Zijn voorwoord bevat immers uitspraken ten gunste van het onbeperkt konvooi. Hij bezweert Joan Derk dat hij, wat er ook gebeurt, hun samenwerking niet zal verraden.

12 mei 1780 Joan Derk van der Capellen aan Robert Jasper van der Capellen, Heer van de Marsch, Lathmer en de Engelenburg

Waarde vriend! De brief die van je gekregen heb na je terugkeer uit Den Haag heb ik gelezen, herlezen en nog eens gelezen, maar er niet in gevonden wat ik erin zocht en verwachtte, namelijk, een verslag van je gesprek met Willem V voor zover dat mij betrof. In de driedubbele betrekking van vriend, regent en patriot (ik noem die van bloedverwant niet, omdat die gewoonlijk niets betekent in een wereld waarin alleen het belang telt) heb je je zeker deze gelegenheid niet laten ontgaan om de dwingeland het schreeuwende onrecht dat mij gedeeltelijk door hemzelf, en gedeeltelijk op zijn wenk door zijn creaturen is aangedaan, onder het oog te brengen, en hem het verkeerde, gevaarlijke van die handelwijze te doen gevoelen en hem te wijzen op het oordeel dat alle weldenkenden over een en ander geveld hebben. Ik verwacht dat je deze gelegenheid niet hebt verzuimd om mij, en de goede zaak waarvoor ik lijd, te begunstigen en je oude boezemvriend de steun te geven die in je macht lag. Stuur mij tegen dinsdagavond een antwoord naar Zwolle, waar ik maandag of uiterlijk dinsdag denk te zijn, en drie of vier dagen zal blijven. Van der Kemp is even grootmoedig als grillig. Zijn kalmte en moed verdienen bewondering, om zijn vaderlandsliefde moet iedereen hem hoogachten. Ik heb in de meest serieuze termen protectie voor hem geëist bij Van Berckel. De zaak van de onbeperkte konvooien – en trouwens de hele patriottische partij – hebben meer aan deze predikant te danken dan men wel weet. Op deze manier heb ik er aan Van Berckel over geschreven. (Stuur me deze brief ook terug). Van der Kemp was verbaasd dat hij taal noch teken van je vernomen had, ofschoon je in Den Haag was. Ik heb hem gezegd dat ik ook niets gehoord had, en dit toegeschreven aan alle afleiding die je daar gehad moet hebben; ik was ervan overtuigd dat je de ene dag bij de Franse ambassadeur, de volgende bij de Russische gezant, de daaropvolgende bij die van Spanje van 's ochtend vroeg tot 's avonds laat met beleefdheden overladen werd, en je geen ogenblik kon ontworstelen aan de maalstroom van nieuwe bezigheden en ideeën. Ik ben zo druk

bezig met mijn eigen zaken hier op Appeltern, dat ik niet aan politiek denk. Dit staat bij mij vast, dat wij verkocht en verraden zijn. Indien men de oorlog met Engeland niet kan vermijden, zal men er wel voor zorgen dat een en ander zo uitvalt als met de politieke opvattingen van het hof strookt. Enfin, het kan mij weinig meer schelen hoe het gaat. Nu ik buiten de bescherming der wetten gesteld ben, heb ik geen belang meer bij iets in dit vervloekte land, waar het geweld op de troon zit. Vaarwel! Doe mij het genoegen eens namens mij te schrijven aan vriend Kool in Amsterdam. Ik denk heus wel aan die brave man, ook al hoort hij weinig van mij.

Kool was de eigenaar van de bierbrouwerij 'De Groonde Valk' aan de Hoogte-Kadijk. Het standbeeld van de gekroonde valk is er nog, op dezelfde plek waar eens de brouwerij was.

Joan Derk is gespannen en onrustig. Het antwoord van Robert Jasper laat op zich wachten. Hillegonda, die stellig rekent op een gunstig resultaat van de Haagse reis, maant tot geduld. Hij moet Robert Jasper de tijd geven een nauwkeurig verslag van het onderhoud met de prins op schrift te stellen. Is het niet voorbarig gedacht om nog voor de ophanden zijnde meivergadering van de Ridderschap een besluit tot readmissie te verwachten? Joan Derk kan dat geduld niet opbrengen. Al na een paar dagen schrijft hij weer aan zijn neef, dringt aan op bericht:

Daar ik ervan overtuigd ben dat je, bij alle wederrechtelijke handelingen in de regering, die je de dwingeland voor ogen hebt gehouden, toch zeker de alle regenten van zo nabij rakende manier van optreden tegen mijn persoon niet zult hebben overgeslagen. Indien mensen van jouw denk- en handelwijze dat niet doen, wat kan ik dan van anderen verwachten?

De reactie van Robert Jasper treft hem als een klap in zijn gezicht.

Hoe kan het in je hersens opkomen, dat ik bij mijn eerste contact met Willem V hem al dadelijk over jouw zaak onderhouden zou hebben? Dat zou stellig meer kwaad dan goed gedaan hebben, hij had mij waarschijnlijk allesbehalve vriendelijk gevraagd waar ik mij mee bemoeide. Bij een volgende gelegenheid zal ik proberen een en ander aan te roeren. Maar, lieve vriend. Het kan niets baten.

Joan Derk is diep gekrenkt in zijn eer en laat dit per ommegaande aan zijn neef weten.

Onder de tegenslagen die gedurende een groot deel van mijn leven zo rijkelijk mijn deel zijn geweest, beschouw ik wat er in Den Haag gebeurd is als een van de ergste. Ik voel me zo gekwetst door je nonchalance waar het betreft die driedubbele plicht als vriend, regent en patriot, dat ik nauwelijks weet hoe ik in het vervolg over je moet denken. Indien je vindt dat ik je verkeerd beoordeel, welaan, kies dan de heren Kool en de Vries tot scheidsrechters tussen ons.

(ongedateerd) Joan Derk van der Capellen aan Jacob (James) Kool

NN staat er om bekend dat hij steeds openlijk te kennen geeft geen fortuin te zoeken, het hof niet te vrezen, en ook niet nodig te hebben. NN komt er in gesprekken overal rond voor uit dat mij schreeuwend onrecht wordt aangedaan; dat mijn geval alle regenten aangaat, want dat het afgelopen is met hun onafhankelijkheid, en met iedere vorm van vrij overleg, indien mijn geval een precedent zou scheppen. NN krijgt gelegenheid, de vorst die mijn tegenspoed op zijn geweten heeft, uitvoerig onder vier ogen te spreken. NN brengt Zijne Hoogheid, naar zijn eigen

zeggen, verschillende nationale grieven en misstanden heel kordaat aan het verstand, maar NN vergeet, of liever verzwijgt, bij die misstanden te noemen wat mij is overkomen, rept er met geen woord van, alsof het allemaal niet gebeurd is. Ik kan het niet helpen, maar ik twijfel nu zowel aan de vriendschap als aan de belangeloosheid van NN, en ik reken hem voortaan tot het soort van vrienden van wie ik niets meer vergen kan dan dat ze mij geen schade berokkenen. U bent wel eens vaker mijn biechtvader geweest, en daarom vraag ik u onbewimpeld wat u van deze zaak denkt, en of ik soms geen reden heb me een en ander aan te trekken.

Kool is zeer verlegen met de kwestie. Hij vraagt zich af wie van de geestverwanten uit de oostelijke provincies, bovendien een hoge functionaris, met toegang tot het hof, die hij kent, met NN bedoeld kan zijn. De eensgezindheid van de neven Van der Capellen is voor hem een zo vanzelfsprekende zaak dat het niet bij hem opkomt in dit verband aan Robert Jasper te denken. Van Thuessink weigert hij eenvoudig zoiets te geloven. Er blijft maar een naam over, die van burgemeester Gijsbert Rouse van Zwolle, die na zijn bezoek aan Amsterdam, enkele weken geleden, naar Den Haag is gegaan omdat de stadhouder hem bij zich ontboden had. Kool wendt zich tot zijn oude vriend Simon de Vries, met het verzoek bij Rouse te informeren hoe die audiëntie verlopen is. Het gevraagde antwoord wordt later bij Kool bezorgd in de vorm van dagboekaantekeningen, die Rouse onmiddellijk na het onderhoud met de prins heeft gemaakt. Hij zou graag zien dat deze tekst door zijn neef De Vries bewerkt werd tot een 'Brief van een Heer uit Overijssel aan een Koopman te Amsterdam'. Het kan nuttig zijn dat (anonieme) pamflet te laten circuleren onder de Amsterdamse bestuurders. U herinnert zich nog wel, aldus richt Rouse zich tot Kool:

(…) dat wij, toen ik onlangs bij u was, over niets anders gepraat hebben dan over de reactie van de Staten-Generaal op de door de Engelse ambassadeur overhandigde memorie van de koning van Groot-Brittannië. Ik zag er toen geen bezwaar in te verklaren dat de vijandige houding van de stadhouder ten opzichte van de Amerikanen, en zijn voornemen om hun schepen te verbieden onze haven in- en uit te lopen, nadelig zijn voor ons land. Maar, vriend, nadat ik in de gelegenheid ben geweest om de redenen te leren kennen waarom Zijne Hoogheid zo denkt, voel ik me gedrongen mijn eerdere mening als ongegrond te verwerpen, en te erkennen dat Zijne Hoogheid de hele kwestie veel beter heeft onderzocht dan ik, en dat het gelijk aan zijn zijde is. U vraagt zich nu natuurlijk af, vanwaar die plotselinge politieke bekering? Wel, louter en alleen door de informatie die ik van de prins zelf kreeg, toen ik in Den Haag was. Ik moest hem spreken over bepaalde zaken die te maken hebben met Zwolle. Ik trof hem in een buitengewoon mededeelzame stemming. Nadat wij het onderwerp waarvoor ik gekomen was afgehandeld hadden (bij die gelegenheid was hem gebleken dat ik tevoren in Amsterdam geweest was), begon hij met mij het volgende gesprek. Ik heb dadelijk na terugkeer in mijn logement alles opgeschreven:

Zijne Hoogheid: Wat voor nieuws hebt u in Amsterdam opgedaan? Zijn de heren kooplieden in hun schik, omdat de Staten-Generaal nog geen gehoor gegeven hebben aan het verzoek van Engeland om de Amerikanen de toegang tot onze haven te weigeren?

Ik: Dat Hunne Hoogmogenden niet op het verzoek van de koning van Engeland zijn ingegaan, wordt over het algemeen met instemming begroet. Er zijn er ook die liever gezien hadden dat men Zijne Majesteit meteen op een kordate manier aan het verstand gebracht had dat hij iets eist waar hij hoegenaamd geen recht op heeft, en dat ons weer van een andere kant onaangenaamheden berokkend zou hebben, als wij er wel op ingegaan waren.

Zijne Hoogheid: Ja, zo denken veel mensen, niet alleen in Amsterdam, maar ook elders. En aangezien men gehoord heeft dat ik er een tegengestelde mening op na houd, zijn heel wat ingezetenen kwaad op mij, alsof ik een verklaarde vijand van de kolonisten, en dus, volgens hun redenering, van de burgerlijke vrijheid zou zijn! In Gelderland en Overijssel maakt men daar nu ook geen geheim meer van, dat weet ik. Mensen met gezond verstand en kennis van zaken doen mij een groot onrecht zo te denken. Het zal mij innig verheugen als dat rampzalige conflict tussen de kolonisten en Engeland tot wederzijdse tevredenheid beëindigd is, en alle gerechtvaardigde bezwaren van de Amerikanen op een wettige manier uit de weg geruimd zijn..

Ik: In Gelderland en Overijssel wordt algemeen de wens geuit, dat we hier te lande spoedig het voorbeeld van Frankrijk zullen volgen, en de Amerikaanse kolonisten alle steun bieden. We moeten de Amerikanen geen reden tot ongenoegen geven, want dat zou, wanneer zij vrij en onafhankelijk geworden zijn, wel eens nadelig kunnen blijken voor ons, en vooral voor onze handel. Men trekt daaruit de conclusie dat het in ons belang geweest zou zijn om het verzoek van de koning van Engeland dadelijk categorisch af te wijzen.

Zijne Hoogheid (valt mij driftig in de rede): En omdat Hunne Hoogmogenden dat niet gedaan hebben, en men gehoord heeft dat volgens mij de Republiek zich volstrekt niet met dat conflict kan of mag bemoeien, meent men het recht te hebben mij, op aanstoken van enkelingen, die geen ander doel hebben dan om ons staatsbestel omver te werpen, bij iedereen gehaat te maken! Wij moeten geen voorbeeld nemen aan Frankrijks gedrag ten opzichte van de Amerikaanse koloniën! We moeten niet doen wat anderen doen, maar alleen wat wij op grond van bestaande afspraken kunnen en mogen doen!

De ernst waarmee, en de toon waarop de prins deze woorden uitsprak, hebben eerlijk gezegd diepe indruk op mij gemaakt. Ik had ook het gevoel dat hij er een bepaalde bedoeling mee had, omdat hij vermoedde hoe ik op dat ogenblik nog over het onderwerp dacht. Het bracht mij min of meer van mijn stuk, want ik had mij zo iets niet voorgesteld. Ik weet niet of de prins dit gemerkt heeft. Wel heeft hij mij uit mijn verlegenheid gered – want ik wist zo gauw geen antwoord te geven – door dadelijk op een kalmere en vertrouwelijker toon verder te gaan:

Dat zogenaamde recht van de Amerikaanse schepen om onze havens in- en uit te lopen, en van ons om clandestien handel te drijven met de Engelse koloniën, berust op een totaal verkeerde voorstelling van zaken. Ik beschouw die als de spil waar de verderfelijke politiek van sommige regenten op het ogenblik om draait. Nu in uw provincie de heer van der Capellen tot den Pol zich zo op de voorgrond plaatst als het hoofd van degenen die dergelijke opvattingen huldigen, en blijkbaar overal aanhangers vindt, doet het mij oprecht genoegen eens met u over deze dingen te kunnen spreken. Ik wil u uitleggen waarom ik me niet kan verenigen met de denkbeelden van de mensen die van oordeel zijn dat men de kolonisten nu al op alle mogelijke manieren moet ondersteunen. Men wil dat wij ons verdrag met Engeland verbreken, en in plaats daarvan een verbond met Frankrijk aangaan, dat we het staande leger afschaffen en een burger-landmilitie op de been brengen, en de huidige regering door een volledige democratie vervangen. Wie meent dat dergelijke opvattingen nuttig en bevorderlijk zijn voor het welzijn van het vaderland, moet dat zelf maar weten, maar ik kan, mag, zal er nooit zo over denken, en ook nooit in zo iets toestemmen zolang ik nog compos mentis (component: samenstellend deel; mentor: leidsman, raadsman) ben, en mij bewust van de verplichtingen die ik heb jegens land en volk. Mijns inziens is het in het belang van ons land dat wij met alle vreemde mogendheden in goede verstandhouding leven. Alleen zo kunnen we de ruggengraat van onze welvaart, handel en zeevaart versterken. Wij zijn met Engeland verbonden door Traktaten van Alliantie en

Koophandel. We zouden ook met Frankrijk dergelijke banden moeten aanknopen. Indien we, precies zoals vroeger, stipte neutraliteit in acht nemen jegens beide landen, kunnen wij schatten vergaren. Eenzijdig blijven in het conflict tussen Engeland en zijn koloniën is in ons belang, en de vrede bewaren met de oorlogvoerende mogendheden Engeland en Frankrijk voor ons noodzaak is. Dan is men hier te lande ook verplicht de in dat opzicht beste gedragslijn te volgen. En nu vraag ik aan elk onbevooroordeeld en waarheidlievend mens: worden de werkelijke belangen van ons land gediend door onophoudelijk razen en tieren tegen Engeland? Door dat aandringen om alle banden met Engeland te verbreken, en naar het voorbeeld van Frankrijk met de kolonisten gemene zaak te maken, zoals de zogenaamde vrienden van de Vrijheid in het voetspoor van uw landgenoot Van der Capellen tegenwoordig openlijk verklaren? Door de ingezetenen die niet goed geïnformeerd zijn wijs te maken dat Engeland zich dat allemaal moet laten welgevallen, dat Frankrijk ons tegen alle nadelige gevolgen zal beschermen, en dat de handel met de kolonisten een nieuwe goudmijn voor de kooplieden zal opleveren omdat die Amerikanen, zodra zij onafhankelijk zijn ons dan wel boven alle andere gegadigden zullen begunstigen? Maar er is nog een ander, gewichtiger reden om ons te onthouden van iedere stap in de richting van een opgeven van onze neutraliteit, te weten: het recht dat Engeland volgens het verdrag van 1663 heeft om van ons te eisen dat zijn opstandige koloniën door ons land niet voorzien worden van wat zij nodig hebben om die opstand te kunnen voortzetten. Wij kunnen zo iets, zonder de goede trouw te schenden, niet doen of oogluikend toestaan, zolang de kolonisten niet door Engeland vrij en onafhankelijk verklaard zijn. Dit is de voornaamste reden waarom ik die sluikhandel en het toelaten van Amerikaanse schepen in onze havens afkeur, als onbetamelijk en niet van politiek inzicht getuigend. Een ding is zeker: wanneer de Republiek, wat God verhoede, onder de huidige omstandigheden met Engeland in een oorlog verwikkeld raakt, zullen wij daar een niet te schatten nadeel van ondervinden. Ik ben geboren en opgegroeid in dit vrije land. Ik ken de waarde van de burgerlijke vrijheid te goed om dat voorrecht aan wie dan ook te willen betwisten. Ik zou het Huis waartoe ik behoor te schande maken, wanneer ik, zoals mijn vijanden beweren, de heimelijke bedoeling had dit land en al zijn inwoners onder Engels juk te brengen.

In diezelfde maand mei schrijft een lid van de Staten-Generaal in zijn dagboek:

Het volgende heb ik gehoord van de heer Rouse, die bij de prins is geweest. Toen hij alleen was met Zijne Hoogheid en de meningsverschillen tussen de heer van der Capellen tot den Pol en de Ridderschap van Overijssel ter sprake kwamen, had hij gezegd dat er misschien wel iets op te vinden geweest zou zijn, zonder aan de huidige drosten schade te berokkenen, en toch een oplossing te bereiken in die netelige kwestie van de diensten; Van der Capellen zou zich bereid getoond hebben zelf mee te werken. Daarop had de prins geantwoord: 'Maar van die kant kan dat niet komen, dat wordt niet geaccepteerd'. Rouse had ook nog gezegd, niet te kunnen begrijpen hoe de prins zich had laten aanraden om de zaak aan de Staten van Overijssel te renvoyeren (terugsturen, naar een ander rechtsprekend lichaam verwijzen) en de uitspraak toe te vertrouwen aan het Hof van Gelderland, zonder Van der Capellen tussentijds weer zitting te hebben toegestaan in het Corps der Edelen. Door daar buitengesloten te worden, ondergaat Van der Capellen immers al de zwaarste straf die hem door het Hof kan worden opgelegd.

James Kool en Simon de Vries voldoen niet aan Rouse's wens. Het drukken en verspreiden van die tekst zou door de vrienden van de Club en door alle patriotten veroordeeld worden als sabotage van hun streven. Nog steeds in de veronderstelling dat met NN niemand anders bedoeld kan zijn dan de burgemeester van Zwolle, wiens tegemoetkomendheid jegens de prins voor niemand een geheim is, laat Kool aan Joan Derk weten dat het ogenblik niet gunstig lijkt

voor aandringen op readmissie. Een naam wordt niet genoemd. Joan Derk blijft er zijn neef Robert Jasper op aankijken. Voorbeeldige loyaliteit ziet hij alleen bij Francois van der Kemp.

Bij zijn clubvriend Jan Gabriel Tegelaar heeft Joan Derk inlichtingen ingewonnen over die commodore Alexander Gillon, die zo plotseling is komen opdagen en volgens enkele brieven, waarop Joan Derk nog niet heeft kunnen antwoorden, schijnt te veronderstellen dat de baron Van der Capellen de koorden aan andermans geldbuidels in handen houdt. Tegelaar bevestigt dat Gillon inderdaad officieel afgevaardigd is door de staat Zuid-Carolina om in Europa schepen te kopen. Hij heeft in de haven van Texel een fregat met vierenveertig vuurmonden gevonden en dit schip nu voor de duur van drie jaar gehuurd tegen een fors bedrag, alles wat hij bij zich had. Joan Derk heeft geen tijd om zijn relaties in Gelderland en Overijssel schriftelijk – laat staan mondeling – om bijdragen te vragen, en hij denkt er ook niet over dit te doen op een zo wankele basis. Brochures, hem door Dircks toegezonden, over de handel en het geldwezen in de Verenigde Staten, hebben hem niet overtuigd. Daar komt nog bij dat hij ten opzichte van Dircks niet bijster welwillend gestemd is. Dircks heeft tussen neus en lippen door meegedeeld dat hij ten behoeve van een kennis, die met een aanbevelingsbrief voor burgemeester Hooft naar de republiek zal reizen, een wissel van vijftig pond sterling getrokken heeft op Joan Derks krediet bij de firma Horneca & Fizeaux in Amsterdam. Om in de Amsterdamse bankwereld geen opzien te baren door een weigering, laat Joan Derk het maar zo. Dircks vrijpostigheid bevreemdt en hindert hem echter, hij had zo iets niet verwacht. Gezien vanuit Appeltern lijken de Amerikaanse problemen hem plotseling minder relevant. Dichter bij huis, en in verband met zijn streven naar readmissie van meer belang, is voor hem een pas begonnen briefwisseling met een Friese patriot, Coert Lambertus van Beyma thoe Kingma. Van Beyma is een voorstander van het onbeperkt convooi. Deze intelligente en bekwame secretaris van West-Dongeradeel slaagt erin stelling te nemen op de wijze die Joan Derk altijd voor ogen heeft gestaan; men noemt hem reeds ‘een tweede Capellen’. Hoewel hij Van Beyma’s optreden met aandacht volgt, voelt Joan Derk zich nog niet bereid om de fakkel over te dragen. Wat er in Friesland gebeurt geeft hem echter nieuwe moed, nieuwe hoop.

20 november 1780 John Adams aan Joan Derk van der Capellen

Ik heb de eer hierbij een onlangs gepubliceerd pamfletje in te sluiten, dat misschien op dit kritieke moment een gunstige invloed kan uitoefenen op de publieke opinie. Het ogenblik nadert dat deze Republiek zal moeten beslissen of zij voor of tegen gewapende neutraliteit is. Hoe het ook zij, indien de Staten-Generaal zich niet openlijk distantiëren van de houding van Amsterdam, en geen strafmaatregelen nemen tegen de Heer van Berckel en de burgemeesters, zal de koning van Groot-Brittannië ongetwijfeld proberen zijn dreigementen ten uitvoer te brengen

25 november 1780 Commodore A. Gillong aan Joan Derk van der Capellen

Op uw verzoek sluit ik hierbij een vertaling in van de door de staat Zuid-Carolina aan mij verleende volmacht. U kunt daarin lezen dat ik toestemming heb gekregen om leningen aan te gaan. Ik heb nog dertig à veertigduizend gulden nodig, waarvoor ik jaarlijks een rente van vijf procent kan betalen, en de aflossing van het gehele bedrag kan geschieden over vijf, tien of vijftien jaar, naar wens van degene die de lening verstrekt. Ik geef land in de staat Zuid-Carolina als onderpand. Indien nodig, zullen de heren Jean de Neufville en Tegelaar, en ikzelf, samen en ieder afzonderlijk borg staan, niet alleen voor de hoofdsom, maar ook voor de jaarlijkse aflossing van de rente in Amsterdam, bij de heer Tegelaar. Wees ervan overtuigd, hooggeachte heer, dat,

indien u mij in deze zaak wilt helpen, drie miljoen mensen hun dank en hun gebeden voor uw welzijn bij de mijne zullen voegen.

24 december 1780 Joan Derk aan John Adams

Ik zou reeds het genoegen gesmaakt hebben u mondeling te antwoorden op uw brief van de negende van deze maand, indien de plotseling ingetreden vorst mij dinsdag jongstleden niet belet had op reis te gaan, zoals ik me had voorgenomen. Als belangrijkste reden voor het groeiende diskrediet van Amerika zie ik, zoals ik u al schreef, die ontstellende devaluatie van Amerikaanse waardepapieren, een devaluatie, die op een nationaal bankroet zal uitlopen indien het Congres niet spoedig een middel vindt om evenwicht te scheppen met behulp van de goudvoorraad. Dit alles, mijnheer, zijn absoluut geen 'praatjes', het zijn feiten, die invloed hebben op het bestaan van een natie in het algemeen, en die nu de vrienden van Amerika angst aanjagen. Onder hen ken ik verlichte personen, die zeer bevreesd zijn voor de gevolgen van een fatale koersdaling. U begrijpt wel, mijnheer, dat ik niet al die zorgen deel. Ik schilder u alleen het beeld dat mijn volk heeft van de zaken in Amerika. Krediet, hetzij van een natie in zijn geheel, hetzij van een individu, hangt af van twee dingen, te weten van de opinie die men heeft over de goede trouw van degene die de lening aangaat, en van diens vermogen om aan zijn financiële verplichtingen te voldoen. Wat Amerika betreft is dat eerste punt nooit in twijfel getrokken. Het doet mij innig leed dat ik ten aanzien van het tweede punt niet hetzelfde kan zeggen. Ik kan u verzekeren, mijnheer, dat u er alleen door authentieke informatie over de ware staat van de zakelijke en financiële aangelegenheden in de Nieuwe Wereld in zult slagen, kapitalisten uit de Oude Wereld over te halen om geld in Amerika te beleggen. Als ingezetene van dit land, de Nederlandse taal machtig, in contact met alle klassen van deze maatschappij hier, ben ik beter bevoegd om een juist oordeel over een en ander te geven dan diegenen die niet beschikken over dergelijke middelen om zich op de hoogte te stellen. Alleen personen die banden hebben met het hof in Den Haag, zal men nooit kunnen winnen voor de goede zaak… maar dat zijn dan ook de mensen van wie het minste te verwachten valt! Ik bezweer u, geef niet aan de autoriteiten in Amerika een voorstelling van de stand van zaken in dit land, en van de opvattingen in het algemeen van de inwoners, die uiteindelijk wel eens gelogenstraft zou kunnen worden door de gebeurtenissen! Een verkeerde indruk zou de aanleiding kunnen worden tot maatregelen, waardoor er verwijdering ontstaat tussen twee Republieken die geschapen schijnen om elkaar goed te begrijpen. Ik hoop vurig dat de banden tussen ons steeds hechter zullen worden, Het getuigd van een juiste politiek om af te wachten hoe de dingen zich zullen ontwikkelen, zij kunnen nog een goede keer nemen!

Nauwelijks is deze brief verzonden of Joan Derk ontvangt een schrijven van Jan Gabriel Tegelaar, waarin deze hem meldt dat Engeland bij monde van de ambassadeur Yorke de republiek de oorlog heeft verklaard.

Ik voor mij ben er blij om! Nu zal blijken wat voor een volk wij zijn! Indien alles gaat zoals het kan en moet, zullen wij Engeland mores leren, en daardoor onze eigen vrijheid onwankelbaar vestigen. En dan zie ik anno 1781 baron Joan Derk van der Capellen aan het hoofd der Overijsselse regering! God geve dat het zo mag gebeuren!

Zodra de weersomstandigheden het reizen mogelijk maken, spoedt Joan Derk zich naar Amsterdam. Na haast een etmaal te hebben doorgebracht in de tochtige kajuit van een beurtschip, ervaart hij de ontvangst in het huis van James Kool, bij een laaiend haardvuur en aan een welvoorziene tafel, als een feest. Er ligt daar ook al post op hem te wachten, een

brief van de Franse legatiesecretaris in Den Haag:

Men heeft mij opgedragen u een pakje te doen toekomen, dat eruitziet alsof het van ver komt. Daar men het niet aan de post heeft willen toevertrouwen, verzoek ik u mij te laten weten aan wie het ter hand moet stellen, of langs welke weg u het wenst te ontvangen.

Joan Derk die vreest dat het weer een zending pamfletten uit Parijs betreft, van het soort dat hem weerzin inboezemt, schrijft als antwoord:

Ik ben van plan nog deze week voor een paar dagen naar Leiden te gaan; vandaar zal ik u berichten hoe u mij dat pakje kunt sturen. Ik ben u zeer verplicht, dat u het niet met de gewone post verzonden hebt.

Per ommegaande krijgt hij weer een boodschap: de gezant van Frankrijk, de hertog De la Vauguyon, zou hem zeer gaarne willen spreken. Kan Monsieur le Baron niet in Den Haag komen? Joan Derk denkt daar niet over, in de Hofstad loopt hij gevaar gearresteerd te worden!

Hoe groot ook mijn verlangen is om mijn opwachting te maken bij Zijne Excellentie, ik kan mij in de huidige voor mij zo onverkwikkelijke omstandigheden niet naar Den Haag begeven. Toch zijn er redenen waarom ik Monseigneur le Duc bijzonder graag zou ontmoeten. Kunt u mij laten weten of Zijne Excellentie binnenkort naar Amsterdam gaat? Ik zal dan op een door u te bepalen tijdstip en plaats aanwezig zijn. Ik verwacht uw antwoord in Leiden, per adres mr. De Pecker, procureur, aan de Steenschuur.

Voorzichtigheidshalve verzwijgt hij waar hij in werkelijkheid logeert. Daar, in het huis van de weduwe van de wolfabrikant Van der Meulen, treft hij Frans van der Kemp, aan wie hij vraagt een artikel voor Tegelaars Noord-Hollandse Courant te willen schrijven ter ondersteuning van zijn pogingen weer toegelaten te worden tot de Staten van Overijssel. Ofschoon het tegen Van der Kemp aangespannen proces nog niet is geëindigd, ziet het ernaar uit dat er geen veroordeling zal volgen. Hij mag dan wel poseren als de dichter van de lofzang op de Friese patriotten, aangezien hij het niet is, valt er ook niets te bewijzen. En op dat gebrek aan bewijs laat de bekwame verdediger het aankomen. Van der Kemp stelt voor een 'Brief van een Heer uit Deventer' te maken. Daarin zou de nooit afgehandelde zaak van de drostendiensten weer onder de aandacht van het publiek gebracht worden. Het aangekondigde pakje arriveert per koerier uit Den Haag. Het bevat een via Spanje en Frankrijk gezonden verzameling stukken van gouverneur Trumbul, die Joan Derk zo belangrijk toeschijnen. Ze werpen zoveel licht op de ware stand van zaken in Amerika dat hij ze meteen aan Van der Kemp overhandigt: die moeten gepubliceerd! Joan Derk keert terug naar Amsterdam, waar hij enkele dagen later kennis gaat maken met de hertog De la Vauguyon, in het voorname logement Chez Thibault. Zij praten over de aangelegenheden in de republiek, en zijn het er dadelijk over eens dat de gunstige samenloop van de omstandigheden waar het de verhouding tot Frankrijk betreft, voor de toekomst veel goeds, ja, zelfs een duurzame band belooft. Joan Derk laat doorschemeren dat hij niet zeker is van de oprechtheid van sommige personen. Hij noemt geen namen, hij bedoelt Joachim Rendorp, onlangs tot burgemeester benoemd naast Hooft en Temminck. Is Rendorp, met zijn rijkdom, zijn adellijke relaties, zijn van tijd tot tijd opflakkerende gehechtheid aan het Oranjehuis, nog wel te beschouwen als een patriot? De la Vauguyon van zijn kant geeft te kennen niet veel op te hebben met de manier waarop de nieuwe gevolmachtigde voor Amerika, John Adams, zich met de zaken bemoeit, en alvast een publieke rolverdeling voor een toekomstig verbond tussen Frankrijk, de Verenigde Staten en

de republiek ontworpen heeft. Wanneer Joan Derk het heeft over 'de ambities van het hof', trekt de diplomaat tegenover hem de wenkbrauwen op, en zendt hem een kille taxerende blik toe. De hertog is bereid te praten met de Fransgezinde anti-Engelse aristocraat uit de Republiek der Verenigde Nederlanden. De patriot interesseert hem niet, wekt zelfs zijn argwaan.

Volgens plan verschijnt eind februari 1781 in Tegelaars Noord-Hollandse Courant de 'Brief uit Deventer' over de zaak van baron van der Capellen. De Staten van Overijssel (Zwolle uitgezonderd) richten een missive (ambtelijke brief) tot de Staten van Holland, waarin zij hun verontwaardiging uiten over 'dat zogenaamde verslag en onbevoegde oordeel', dat bovendien zeer honende opmerkingen bevat aan het adres van de Heer erfstadhouder. Men eist opsporing en bestraffing van de auteur. Joan Derk heeft intussen een brief geschreven aan de Raad en meente van Zwolle, die nu getoond hebben dat zij niet klakkeloos de besluiten van de vergadering volgen. Als mederegent en stadgenoot maakt hij aanspraak op hun bijzondere bescherming. Hij verwacht van hen dat zij met kracht het rekest tot readmissie zullen steunen, dat hij voor de komende landdag wil indienen.

1 maart 1781 Joan Derk van der Capellen aan de Staten van Overijssel

Gedurende twee volle jaren heeft ondergetekende niet de plaats in uw vergadering mogen innemen, tot welke hem zijn geboorte en zijn admissie bevoegd maken. Hij kan daarom niet nalaten u eraan te herinneren dat er nu weer een jaar begonnen is, waarin hij in onzekerheid zit te wachten op uw definitief besluit omtrent de manier waarop u zijn zaak nu eindelijk tot een oplossing denkt te brengen. In zijn adres (adresser: zich wenden tot) van het vorig jaar heeft hij met de meeste aandrang verklaard te wensen dat u de weg van minnelijke schikking zult kiezen. Hij hoopt nog steeds dat u een stap wilt doen die daartoe zal leiden. Hij neemt, onder verwijzing naar zijn vorige adressen betreffende deze zaak, de vrijheid zich nogmaals tot u te wenden met het verzoek deze Landdag niet te laten voorbijgaan zonder een gunstig oordeel uit te spreken.

10 maart 1781 Burgemeester Hendrik Hooft aan Joan Derk van der Capellen

De heer Kool en zijn huisvrouw, bij wie ik gisteren de avond heb doorgebracht, verzekeren u van hun achting. Wij hebben uw brief en rekest gelezen, en betuigen dat het ons van harte zou verheugen als die voor u zo onaangename kwestie afgedaan, en u in uw waardigheid hersteld, zou worden. Dat men u een plaats in de Ridderschap geweigerd heeft, komt omdat u een plaats gevonden hebt in de harten van alle integere mensen, hier zowel als in andere landen. Alstublieft, wees niet mistroostig. Een juweel kan niet blinken, voordat het gepolijst is; pas daarna kan men er de waarde van schatten; zo zal ook de tijd komen dat men u zal noemen: één van de grootste kostbaarheden die ons vaderland heeft voortgebracht. U bent meer waard dan duizenden anderen, omdat u zich er door lief noch leed van hebt laten weerhouden om de plicht van een deugdzaam en eerlijk regent te betrachten, en voor recht en gerechtigheid te pleiten, zolang het u mogelijk geweest is. Ik ben zeer verlangend te horen, hoe men op de aanstaande Landdag uwe rekest zal ontvangen en interpreteren.

Van de Kemp heeft niet stilgezeten en weer een tekst geschreven: 'Brief van een Heer uit Leeuwarden aan zijn vriend in Holland', bevattende een beoordeling en nadere verklaring van de 'Brief uit Deventer'. Ook met dit stuk is Joan Derk erg ingenomen (genegenheid opwekken). Hij stuurt het stuk naar Tegelaar maar het is te groot voor de krant, het moet een boekje

worden. Intussen hebben de Gecommitteerde Raden van het Noorder Kwartier de drukker van de Noord-Hollandse Courant gedagvaard. Deze heeft tijdens het verhoor bekend dat de tekst hem gebracht is door de boekverkoper Jan Verlem, maar dat hij de naam van de auteur niet weet, en uit eigen beweging en op eigen risico de 'Brief uit Deventer' geplaatst heeft. Hij mag met een ernstige vermaning naar huis. Tegelaar kent wel een andere drukker die het aandurft om van de 'Brief uit Leeuwarden' een brochure te maken. En hij heeft nog iemand achter de hand die de proeven kan corrigeren, zodat de bewuste boekverkoper niet opnieuw zijn nek hoeft uit te steken. Op vijfentwintig maart is het boekje zowel in het oosten als in het westen van het land in alle steden te koop. Tegelaar kan al na drie dagen aan Joan Derk melden dat de boekjes (ook van de 'Brief uit Deventer' is een boekje gemaakt) een ongelooflijk succes hebben. Vooral de 'Brief uit Leeuwarden', omdat zelfs iemand die nog van niets weet er uitstekend door wordt voorgelicht. Joan Derk is erg blij met het drukwerk, hij stuurt er exemplaren van aan zijn relaties: John Adams, gouverneur Livingstone – en door hemzelf in het Frans vertaald – aan hertog De la Vauguyon.

In de maand maart komt er nog een publicatie, die – veel meer dan de 'Brieven' uit Deventer en Leeuwarden – de aandacht trekt. Het is in de vorm van een staatsstuk geschreven 'Politiek Vertoog' over het ware regeringssysteem van de stad Amsterdam, met betrekking tot de algemene belangen van de republiek, en vermeerderd met een beschouwing over de geheime onderhandelingen tussen Van Berckel en de Engelse koloniën in Amerika. De auteur noemt zich in de eerste, zeer kleine oplage, een regent van een voorname stad in een van de provincies. In het kielzog van de sensatie die zijn schrijven te weeg brengt, wordt zijn ware identiteit al binnen enkele weken bekend. Het is Rijklof Michael van Goens, eens Joan Derks hoogbegaafde studiegenoot. In de loop van de jaren heeft hij carrière gemaakt. Niet alleen als hoogleraar in klassieke taal- en letterkunde, en vervolgens als lid van de vroedschap (stadsregering) van Utrecht, maar ook als letterkundige en filosoof. In het 'Politiek Vertoog' analyseert hij, scherp, maar objectief, de achtergronden en oorzaken van de tegen de stadhouder en vaak ook tegen de rest van het land gerichte instelling van Amsterdam. Als de rijkste en machtigste stad van de republiek heeft Amsterdam altijd voorrang geëist, en in de praktijk ook gekregen. Omdat de stad die rijkdom en macht aan de handel dankt, beschouwt het de bevordering van die handel onder alle omstandigheden als landsbelang, ook indien een en ander niet strookt met de belangen van de rest van de republiek. Engeland, op het gebied van de handel de grootste concurrent, is de natuurlijke vijand van Amsterdam. En moet daarom, volgens Amsterdam, ook de vijand van de republiek zijn. Frankrijk, van oudsher de erfvijand van Engeland, dient in de eerste plaats in aanmerking te komen om als vriend en bondgenoot van Amsterdam, en dus van de republiek, beschouwd te worden. Indien een stadhouder die volgens zijn opdracht de belangen van de republiek als geheel moet dienen, iets doet of laat dat naar het oordeel van Amsterdam tegen de belangen van de stad indruist, kan hij daar kritiek en oppositie rekenen. Van Goens verklaart zijn 'Vertoog' geschreven te hebben in een poging het gevaar af te wenden, dat nu door de Amsterdamse politiek het hele land bedreigt. Wat Joan Derk het meest hindert is de lof die Van Goens wordt toegezwaaid in een als 'Brief' in het Frans geschreven samenvatting van het 'Vertoog'.

Amsterdam is roekeloos een weg ingeslagen, die alle provinciën, ja, de Staat als geheel, ter wille van het algemeen belang dienen af te sluiten; men moet een einde maken aan dat eigendunkelijke regelen van de zaken van allen.

De Amsterdamse vrienden van Joan Derk zijn buiten zichzelf van woede over de huns inziens infame publicatie. Van Goens is een verrader, een schoft, de haat van 't IJ, de pest van het

land.

Joan Derks rekest wordt afgewezen. De onverzoenlijke houding van de Ridderschap heeft geleid tot een collectief nee. De Ridderschap is van oordeel dat zij een grote laagheid zou begaan die zij ten overstaan van het nageslacht niet kan verantwoorden, indien zij zich nu in een minnelijke onderhandeling voor voormelde Heer zou inlaten. Men heeft immers in schotsschriften de in verband met deze zaak betrachte handelwijze van de Ridderschap tegenover het publiek in het meest ongunstige daglicht gesteld, en in de zwartste kleuren afgeschilderd, ten einde door dusdanige middelen de gunst van het 'gemene' volk te winnen, en voorzegde heer vrijspraak te verkrijgen van de door hem begane taxatoire en ongemesureerde handelingen.

De Ridderschap eist van Joan Derk 'reparatie en satisfactie' voor het Hof van Gelderland, zoals de stadhouder een jaar geleden geadviseerd heeft. Dat ook Zwolle zich, ondanks het beroep dat hij op de stad gedaan heeft, bij deze beslissing heeft aangesloten, grieft Joan Derk diep. De heren willen hem wel steunen wanneer zijn zaak gekoppeld kan worden aan die van de drostendiensten, maar voor hem persoonlijk steken zij geen vinger uit. Zijn verbittering geldt vooral burgemeester Rouse. Wanneer de drost van Twente na afloop van de landdag per koets terugkeert naar zijn landgoed te Ootmarsum, wordt er vanuit een hinderlaag met scherp op hem geschoten. Het portierraam is aan gruizelementen, en het leren binnenwerk van de karos (staatsierijtuig) ernstig beschadigd. Van Heiden Hompesch zelf blijft ongedeerd.

6 mei 1781 Joan Derk van der Capellen aan burgemeester Thomassen à Thuessink van Zwolle

Mijn vrouw, mijn dochter en ik zijn goed overgekomen, maar ik ben doodmoe van drie dagen te paard zitten. Een schande voor een jonge kerel van veertig jaar! Ik besterf het, wanneer ik de hele zomer hier op Appeltern moet blijven. Ik ben nu vast van plan al mijn landgoederen te verkopen, behalve de tienden en uiterwaarden. Maar Appeltern, Hagen, de Boeleham en de Pol zijn inderdaad te koop. Ik ben het door en door beu om in dit miserabele land nog langer te blijven zwoegen. Nu ik geen zitting meer heb in de Staten van Overijssel, is er voor mij geen reden meer om de Pol te houden. Mijn vrienden en raadgevers zijn het erover eens dat een adres ten mijnen behoeve aan Frankrijk en het Congres vruchteloos zal zijn. Zij vinden dat ik de geschiedenis van mijn wedervaren op schrift moet stellen, alle feiten, en mijn toespraken en memories als bijlage.

Joan Derk mist heel erg het contact met zijn neef en boezemvriend. Na hun meningsverschil over diens bezoek aan de stadhouder hebben zij elkaar niet meer ontmoet of geschreven. Intussen beseft Joan Derk wel dat hij te snel en te fel gereageerd heeft. Excuus vragen kan hij echter ook niet, daarvoor beschouwt hij zichzelf te zeer als de meest gedupeerde. Indirect hoopt hij Robert Jasper te doen begrijpen dat hij hem in elk geval als patriot en regent onmisbaar acht.

Uit het dagboek van Gijsbert Jan, baron van Hardenbroek, lid van de Staten-Generaal.

11 juni 1781. Nauwelijks was ik ter audiëntie bij de prins verschenen, of Zijne Hoogheid vroeg mij: 'Wel, hebt u die historie al gehoord, van Amsterdam, wat zegt u daarvan'? Hij haalde vervolgens een papier uit zijn zak, waarop hij eigenhandig het gebeurde had genoteerd, namelijk hoe hij op 8 juni bezoek had gekregen van de heren de Vrij, Temminck, Rendorp en Visscher, en hoe die als hun wens naar voren hadden gebracht dat Zijne Hoogheid de hertog

Van Brunswijk Wolfenbüttel zou wegsturen, aangezien deze een vreemdeling is, en het toe te schrijven zou zijn aan zijn invloed dat er zoveel misstanden voorkomen, en goede maatregelen tegengehouden worden; ja, hoe zij zelfs beweerden dat de hertog ervan verdacht werd omkoopbaar te zijn. Zijne Hoogheid had willen wijzen op het portret van prins Willem ll, dat in de audiëntiekamer hangt, en hun willen vragen of zij een soortgelijke demarche aangedurfd zouden hebben, als die prins nog had geleefd. Maar Zijne Hoogheid had dat bij nader inzien toch maar nagelaten. De raadpensionaris de Heer van Bleiswijk is bij dat gesprek tegenwoordig geweest.

20 juni. Ik heb gesproken met de heer van der Capellen tot de Marsch, die bij de prins ontboden was vanwege het negatieve advies dat hij op de Gelderse Landdag heeft uitgebracht met betrekking tot de vermeerdering der troepen. Zijne Hoogheid had hem het voorstel van de Amsterdamse heren om de hertog Van Brunswijk Wolfenbüttel weg te zenden, meegedeeld en aan de heer tot de Marsch gevraagd wat die daarvan dacht, want hij hield hem voor een eerlijk man. De heer tot de Marsch heeft toen gezegd dat hij zich niet kon voorstellen dat de Amsterdamse heren een dergelijke stap gedaan zouden hebben. Volgens hem kon het niet in hun bedoeling liggen de prins een goede raadsman af te nemen, en Zijne Hoogheid in diens beleid te laten beïnvloeden door Frankrijk, ofschoon er in het algemeen wel gedacht werd, dat de Franse ambassadeur binnenkort met soortgelijke redeneringen aan zou komen. De ambassadeur zou instructie hebben gekregen van het hof te Versailles om nauwere banden met de Republiek aan te knopen. De heer van der Capellen tot de Marsch voegde er nog aan toe dat zijns inziens de prins, hoe welmenend en eerlijk van inborst ook, toch niet altijd ferm is in zijn positiekiezen en optreden, en dat dit de grootste schade veroorzaakt, omdat de prins zelfs op het ogenblik van beslissingen angstig en gemakkelijk te beïnvloeden is. De heer tot de Marsch kan niet begrijpen dat de prins er in deze kritieke tijden zo onbezorgd op los leeft, naar de kermis en de komedie gaat, freule van Lynden het hof maakt, en zovoorts, en ook werkelijk niets uitvoert. Er staan in de kamer van Zijne Hoogheid al acht kisten met papieren die hij nog steeds niet bekeken heeft. Volgens de heer tot de Marsch brengt de prins op die manier zeer veel schade toe aan zijn reputatie.

1 augustus 1781 Dr. Benjamin Franklin aan Charles Dumas

Een schrijver, ik weet niet meer wie, zegt ergens dat Holland niet langer een natie is, maar een grote kruidenierswinkel. Ik begin ook te geloven dat dat land er geen andere principes of gevoelens op na houdt dan die van kruideniers. Ofschoon het vroeger ooit in dezelfde omstandigheden verkeerd heeft als wij nu, en toen blij was met de hulp van andere volken, schijnt het op dit moment geen sympathie voor ons te voelen, of ook maar de geringste neiging te koesteren ons te helpen. Het ontbreekt de mensen daar blijkbaar aan grootmoedigheid.

Enkele dagen later ontvangt Dumas uit handen van een geheime koerier een pakket met speciale bulletins van de 'Boston Chronicle'. De tekst is een uittreksel uit een brief van een kapitein in het Amerikaanse leger, wiens manschappen bij gevechten een grote hoeveelheid materiaal buitgemaakt hebben op de Engelsen.

Aanvankelijk waren wij ingenomen met al die goederen, maar onze blijdschap veranderde in afgrijzen, toen wij acht pakketten vonden met negenhonderdvierenvijftig scalpen, afkomstig van ongelukkige landgenoten die in de afgelopen jaren in de grensgebieden door de staten New York, New Jersey en Pennsylvania door de Indianen gedood zijn. Er was een doos bij met scalpen van zuigelingen, en zelfs van negenentwintig ongeboren kinderen, aan de moederschoot

ontrukt. De Engelsen waren van plan geweest om er pakjes van te maken, met van elke soort één exemplaar, voor de privé-verzamelingen van de koning en de koningin, en voor de curiositeitenkabinetten van de parlementsleden.

In een begeleidend briefje schrijft Franklin:

Handel hiermee naar u goeddunkt, om de anglomanen met wie u dagelijks omgaat beschaamd te maken. Deze publicatie is uiteraard een vervalsing, maar mijns inziens volkomen verantwoord, aangezien het aantal Amerikanen dat met medeweten van de Engelsen door de Indianen gescalpeerd is, op veel meer dan negenhonderdvierenvijftig personen wordt geschat. In wezen is het helemaal waar; de vorm waarin een en ander aangeboden wordt, moet men maar gewoon als verpakking op de koop toe nemen. Aan generaal Lafayette heb ik verzocht mij alle authentieke gevallen van wreedheid van de vijand te melden; die heb ik nodig voor het boekje dat ik daarover wil drukken. Ik heb in Parijs een uitstekende graveur gevonden voor de illustraties.

Op de vijfde augustus wordt een vloot van zeventig koopvaardijschepen, die onder begeleiding van een klein eskader op weg zijn naar de Oostzee, bij de Doggersbank door de Engelsen aangevallen. De zeeslag eindigt voor geen der beide partijen met een duidelijke overwinning of met een onmiskenbare nederlaag. Desondanks kan men wel zeggen dat de aanval afgeslagen is, en wordt in de republiek de schout-bij-nacht Zoutman als een held gehuldigd.

In de laatste week van de maand komt Francois van der Kemp weer op Appeltern, met de drukproeven van de in briefvorm gestelde brochure 'Aan het Volk van Nederland'. Voor het eerste krijgt Joan Derk nu de volledige tekst onder ogen. Hoe voelt zich getroffen en innerlijk verwarmd vanwege de lof die hem wordt toegezwaaid en de verdediging van zijn optreden, in de door Van der Kemp ingelaste passages. Alles bij elkaar is hij buitengewoon ingenomen met hetgeen zij beiden gewrocht hebben in die zeven junidagen. Er kunnen nu nog enkele actuele zaken aan worden toegevoegd:

Gij alleen, o prins, en niemand anders, zijt de oorzaak, dat de dappere en kundige Zoutman met zo'n geringe macht in zee heeft moeten steken en dat zijn eskader naar alle menselijke berekening in handen der Engelse moest vallen. Hadt gij niet een paar oorlogsschepen meer met de heer Zoutman kunnen uitzenden? Hadt ge niet aan de Zeeuwse schepen (aangenomen dat de Maasschepen toevallig niet konden uitvaren, hetgeen overigens nader onderzoek verdient), hadt ge aan de Zeeuwse schepen… niet stellig orders kunnen geven? En lagen er in elk geval in Texel niet genoeg bijna volledig uitgeruste schepen om er door overplaatsing van het zeevolk terstond enige voltallige van te maken? Slechts een paar schepen meer hadden het eskader en konvooi van de Engelsen in onze haven gebracht!

Op advies van professor Van der Mark wordt de brochure buiten de republiek gedrukt. De plaatsaanduiding 'Ostende' onder de tekst is dubbelzinnig. Niet aan de westrand van de Nederlanden maar bij het oosteinde staat de drukpers die de eerste paar honderd exemplaren levert. Vanuit Nijmegen leidt Van der Kemp de laatste fase van het werk. Niet alleen heeft hij in die stad de steun van een medestander: Vos, één van de burgemeesters. Van der Kemp slaagt erin een legertje getrouwen te werven die op afgesproken tijd, in de nacht van vijfentwintig op zesentwintig september, het boekje zullen neerleggen in alle belangrijke steden van het land.

Onmiddellijk na het verschijnen van de 'Brief aan het Volk van Nederland' wordt overal in de republiek het volgende plakkaat op kerkdeuren, openbare gebouwen en stadspoorten aangeslagen:

Al wie dit pamflet drukt, laat drukken en verspreidt, zal gestraft worden met een levenslange verbanning en zesduizend gulden boete, waarvan eenderde bestemd is voor de magistraat die de schuldige arresteert, eenderde voor degene die hem heeft aangebracht, en eenderde voor de armen. Drukker, boekverkopers en allen aan wie het pamflet te koop aangeboden, ten geschenke gegeven, uitgedeeld, geleend, of ter lezing gegeven mocht zijn, worden bij deze op straffe van boete gesommeerd, hetzelve bij de magistraat in te leveren.

Een lid van de Ridderschap van Utrecht schrijft twee dagen later aan een collega in Den Haag:

Dat stuk, getiteld 'Aan het Volk van Nederland', moet wel heel gevaarlijk zijn, omdat men er zoveel haast mee maakt de verspreiding te beletten! Te dien einde hebben de gecommitteerden van Ridderschap en Steden alhier gisteravond om acht uur vergaderd. Dat lijkt me te snel, en geschikt om onrust te veroorzaken bij het lagere volk. Maar misschien was men bevreesd dat het pamflet in de afgelopen nacht verspreid zou worden onder de gegoede burgerij, ondanks het plakkaat tegen schotschriften, en de waakzaamheid van Schepen Van Goens. Aangezien ik niet weet wat er in het pamflet staat, en u, naar ik hoor, over een exemplaar beschikt, zou u me een genoegen doen door het mij ter lezing toe te sturen. Wellicht betreft het een pamflet waar hier al eerder onderzoek naar is verricht. U moet weten dat vier of vijf weken geleden de secretaris van de hertog van Brunswijk Wolfenbüttel een brief ontvangen heeft van iemand die zei dat hij boekhandelaar was in een stad buiten de Republiek. Hij schreef dat men hem een buitengewoon scherp stuk tegen de regering, en vooral tegen de hertog had gestuurd, met het verzoek dat te drukken en vervolgens in de Republiek te verspreiden. Hij was zo onvoorzichtig geweest zich te laten verleiden door het aanzienlijke bedrag dat hij ermee hoopte te verdienen, en had aan degene die hem de tekst gezonden had vierhonderd dukaten als aandeel in de winst beloofd. Maar nadat hij zes bladzijden had gedrukt, had hij spijt gekregen. Indien de hertog hem de vierhonderd dukaten, die hij al betaald had, wilde vergoeden, vermeerderd met een beloning voor hem, zou hij de tekst niet verder drukken en bij de overheid inleveren. De magistraat van Nijmegen heeft op order van de hertog de persoon laten volgen die in gezelschap van een dame op de aangegeven tijd het pakket met vierhonderd dukaten bij de post in Nijmegen kwam halen. Zij hebben echter kans gezien zich uit de voeten te maken. Zij kwamen uit de omgeving van Kleef. Men acht het niet onmogelijk dat de heer in kwestie de redacteur van 'De Post van de Neder-Rijn' is.

De stadhouder laat zich in een gesprek met burgemeester Rouse van Zwolle ontvallen dat hij een zeker iemand uit Overijssel voor de schrijver van de 'Brief' houdt. Rouse heeft geantwoord dat de man die de prins bedoelt, de Heer van der Capellen, tot zo iets niet in staat is. Hij zou ongetwijfeld willen maar hij bezit er niet de nodige bekwaamheden toe. Een vriend en medewerker van Rijklof Michael van Goens meent:

Zelfs de hel heeft nooit zoiets verfoeilijks uitgebraakt! Maar het pamflet is meesterlijk geschreven. Indien God ons niet bijstaat, kan het in de huidige omstandigheden van onze Republiek de vonk in het kruidvat zijn.

Robert Jasper van der Capellen weet niet wat hij denken moet. De 'Brief aan het Volk van Nederland' draagt in menig opzicht het stempel van Joan Derks persoonlijkheid. Zijn manier

van redeneren, zijn stokpaarden zijn erin terug te vinden. Maar toch… Roberts Jasper heeft zich in het afgelopen jaar ernstige zorgen gemaakt over zijn neef. Diens reactie op zijn bezoek aan de stadhouder leek hem te getuigen van tijdelijke verstandsverbijstering. Het pamflet gaat in zijn felle retoriek naar Robert Jaspers oordeel ook vaak over de schreef. Maar wie zo iets schrijven kan, is niet een door geestelijk lijden geknakt mens. Voor het eerst sinds hun verwijdering stuurt hij weer eens een brief, en laat op bedekte wijze zijn vermoedens blijken. Tot zijn verrassing is het antwoord dat hij op 19 oktober ontvangt, waarin hij tussen de regels aanwijzingen kan lezen over de politiek die hij in de Staten van Gelderland moet voorstaan, niet door Joan Derk zelf geschreven. Robert Jasper kent dat handschrift, hij heeft het al vaker onder ogen gehad.

19 oktober 1781 François Adriaan van der Kemp aan R.J. van der Capellen tot de Marsch

Uw Hoogwelgeborene heeft zich niet vergist. Ik ben inderdaad de schrijver van dat werkje. Aanvankelijk was ik van plan iets anders te schrijven, te weten een verhandeling over onze voortdurende aanhankelijkheid jegens Engeland. In het geval van Willem 111 lag een verbond met Engeland voor de hand, men kan dus wel degelijk zeggen dat hij consequent gehandeld heeft. Maar wat te denken van de stuurlui die na zijn dood het roer in handen genomen hebben? Zij zijn dood en begraven, en wij lijden als gevolg van hun onvoorzichtigheid. De nederlaag van het legertje van Lord Cornwallis bij Yorktown in Virginia moet, dunkt mij, nu aan iedereen in Engeland duidelijk maken dat verdere pogingen tegen de Verenigde Staten vruchteloos zullen zijn. En indien de Engelsen op dezelfde voet zullen doorgaan, zal hun verzwakking op den duur de invloed dat zij hebben op Europese aangelegenheden, geheel vernietigen. Ook hun bijzonder grote invloed in ons vaderland zal afnemen. Om al die redenen zou een spoedige vrede voor ons niet wenselijk zijn. Een of twee jaren kunnen in deze omstandigheden veel betekenen. Het zou beter zijn dat wij bij onze verdediging wat meer op eigen krachten konden steunen. Helaas blijft in de huidige situatie het gebrek aan scheepsvolk voortduren. Er zouden maar twee middelen tegen helpen. In de eerste plaats een aanvulling, door de werving van mariniers (maar die zal, vrees ik, te laat komen), en dan vooral door onze vissers aan het verstand te brengen dat zij voorlopig hun gebruikelijke kostwinning maar moeten laten varen, en hen ertoe te bewegen tegen behoorlijk loon dienst op oorlogsschepen te nemen. Ook al zou dit allemaal nergens toe leiden, dan geloof ik toch niet dat onze zaak er in het algemeen ongunstig voorstaat. Een, of ten hoogste twee jaren van geduld en standvastigheid zullen een oplossing brengen, die wij een jaar geleden niet konden voorzien. Toch, ik herhaal het, zou het beter zijn, indien onze redding en behoud het gevolg waren van onze eigen krachtsinspanning, en niet van de val van Engeland. Naar aanleiding van het voorstel van keizer Jozef 11 om de garnizoenen van de Barrièresteden naar ons land terug te sturen, waarover in de couranten op een nogal onheldere manier iets wordt meegedeeld, moet ik weer denken aan iets dat al vaker bij mij is opgekomen. Het verwondert mij niet dat de een of andere bekwame persoonlijkheid in de regering dezer landen (want zo iemand zou het absoluut moeten zijn), die toegang heeft tot alle authentieke stukken met betrekking tot deze kwestie, de taak op zich genomen heeft de bezwaren, ja, de nutteloosheid, van die zogenaamde Barrière aan te tonen. Die kwam voor prins Willem 111 na de Vrede van Nijmegen, ter bescherming van ons land tegen Frankrijk goed van pas, maar later, na de Vrede van Utrecht, toen de omstandigheden zo veranderd waren, heeft men er een heel wat minder gelukkig gebruik van gemaakt

Francois van der Kemp is na een bezoek aan de raadspensionaris Van Bleiswijk vrijgesproken van schuld aan het 'Lofdicht'. Het proces heeft echter in Leiden zijn naam geen goed gedaan. Joan Derk vraagt aan burgemeester Hooft of er in Amsterdam geen plaats is voor een

doopsgezinde predikant. Maar Hooft acht die kans uiterst gering. Iemand die niet tot de gereformeerde staatskerk behoort, kan niet rekenen op voorspraak van de magistraat. Robert Jasper komt de oude beloften na en zet zich in voor de zaak van de patriotten. Hij heeft Van der Kemp aangeraden de adviezen en memories van zijn neef uit te geven in dezelfde vorm waarin destijds de aan hem gewijde 'Verzameling van Stukken, Capellen Regent' verschenen is. Van der Kemp heeft intussen ook een 'Verzameling van stukken met betrekking op de Verenigde Staten van Amerika' gepubliceerd, ontleend aan de inhoud van de brieven van Trumbull en Livingston. Robert Jasper adviseert zijn provincie (Gelderland) op 23 februari als eerste van de regenten in de republiek, Amerika te erkennen. Op de zesentwintigste gaat Friesland een stap verder, neemt het desbetreffende voorstel aan en doet het aan de Staten-Generaal toekomen. In alle steden van het land worden acties ondernomen om stemmen te winnen, behalve in Amsterdam. Daar hoopt men, door zich gereserveerd op te stellen ten opzichte van Amerika, de gunst, medewerking en protectie van Frankrijk te winnen.

(*ongedateerd) Joan Derk van der Capellen aan de koopman A. van der Valck te Rotterdam*

Ik ben sinds veertien dagen gelogeerd bij de waardige vader Hooft. Ik zou gelukkig zijn wanneer alle Amsterdamse regenten zo waren als hij. Helaas, het ziet er beroerd uit. Deze stad is tegen de onafhankelijkheid van Amerika, en wel zozeer, dat de patriotten niet durven vertrouwen op (en niet weten of zij kunnen rekenen op) een meerderheid van stemmen, zelfs in de vroedschap, als het voorstel tot erkenning van de Verenigde Staten wordt ingediend. De Franse ambassadeur, de hertog de la Vauguyon, is een paar dagen hier geweest, en heeft zich veel moeite gegeven om de heren van idee te doen veranderen. Ik heb dit van nabij meegemaakt, en kan dus het gerucht tegenspreken dat waarschijnlijk opzettelijk door de Engelse partij wordt uitgestrooid, als zou het hof te Versailles onze connectie met Amerika met lede ogen zien. Maar hoe nu verder? Men denkt dat het 't beste is om door middel van dringende verzoekschriften de wens van de natie kenbaar te maken bij de magistraten van die steden die in dit opzicht niet of te slap meewerken. De heer Adams is al geruime tijd verre van tevreden over de partijdigheid van ons volk, en over de ontvangst die hem hier ten deel is gevallen

Uit gesprekken met Adams wordt het Joan Derk in de loop van zijn verblijf te Amsterdam duidelijk dat de hertog De la Vauguyon ditmaal bepaald niet als spreekbuis van het hof van Versailles te beschouwen is. Maar dat hij waarschijnlijk handelt op grond van eigen overtuiging dat er nu eindelijk iets gebeuren moet. Adams meent dat de Franse ambassadeur zich wel uiterst diplomatiek zal moeten opstellen om zijn optreden aanvaardbaar te maken voor De Vergennes, die tot dusver alleen maar tegengewerkt heeft. 'Vraag mij niet waarom, Sir', zegt Adams schouderophalend. 'Ik heb zo mijn eigen vermoedens maar daar kan ik mij niet over uitlaten'.

Ondanks het feit dat het bij plakkaat uit het jaar1702 verboden is rekesten op te stellen en te ondertekenen, 'op straffe van als verstoorders van de politieke rust gedagvaard te worden', blijken er in Deventer zesenzestig kooplieden, fabrikanten, handwerkslieden en schippers bereid hun naam te zetten onder een verzoekschrift aan de Staten van Overijssel om de Verenigde Staten van Amerika te erkennen en John Adams toe te laten als gezant. Zij beklagen zich over het teruglopen van de welvaart door de oorlog met Engeland. De stoelenfabriek, de wolspinnerijen, kousenfabrieken, hoedenmakerijen en de katoenwerkplaatsen hebben grote verliezen geleden. Elk der ondertekenaars ervaart dat aan den lijve. Ook de boeren lijden onder de toestand. Zij kunnen de wol van hun schapen niet meer tegen redelijke prijzen verkopen aan de deken- en duffelfabrieken in Kampen en Leiden, die op hun beurt zonder buitenlandse

handel niet kunnen bestaan.

31 maart 1782 Joan Derk van der Capellen aan John Adams

De magistraat van Deventer heeft een resolutie aangenomen om Uwe Excellentie te erkennen als gevolmachtigd minister van de Verenigde Staten van Amerika hier te lande. Ook Kampen staat zeer positief ten opzichte van het voorstel. Zwolle aarzelt nog. Er is in die stad een commissie belast met het onderzoek van de door u ingediende memorie. Maar ik vrees de edelen. Die boosaardige creaturen maken hier de helft van de regering uit. Toch hoop ik dat de verzoekschriften, die overal op het platteland worden voorbereid, enige invloed op hun houding zullen hebben. Zelfs de predikanten beginnen deze zaak te ondersteunen. In Zwolle is de aristocratische duivel weer eens aan het werk geweest. De gilden, die in ons land zeer talrijk zijn, en honderden burgers wensten het rekest aan de Staten-Generaal ook te ondertekenen, maar enkele deftige personen die zich ten onrechte boven het gros van hun medemensen verheven voelen, wilden hun handtekening niet zetten, indien ze dat samen met het 'gemeen' moesten doen. Ik denk dat mijn raadgevingen enige invloed hebben. Er gaan al stemmen op, dat het meer dan tijd wordt om het mij aangedane onrecht te herstellen, en mij weer toe te laten tot de vergadering. Mijn aanhankelijkheid jegens Amerika en mijn houding in de kwestie van de Schotse Brigade hebben mij de achting van mijn medeburgers doen verwerven. Zij begrijpen nu hoe gevaarlijk en nadelig het voor de Republiek geweest zou zijn, zich door dat schijnbaar onschuldige verzoek te laten meeslepen tot partijkiezen voor Engeland, want daar zou het op neergekomen zijn!

Binnen een paar weken dienen ook Leiden, Rotterdam, Utrecht, Vlissingen, nog een hele reeks andere steden, en ten slotte de belangrijkste van alle, Amsterdam, rekesten in. Op 19 april wordt John Adams benoemd tot officieel vertegenwoordiger van de Verenigde Staten van Amerika. Drie dagen later ontvangt de stadhouder hem, en biedt de hertog De la Vauguyon te zijner ere een receptie aan in de Franse ambassade. Fraai gegraveerde portretten van George Washington en van John Adams zijn overal te koop. Joan Derk schrijft aan gouverneur Trumbull van Connecticut:

De Nederlanders verdienen toch heus wel de erkentelijkheid van Amerika. Want hier is het volk dat de regering ertoe gebracht heeft de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten te erkennen, en overeenkomsten aan te gaan.

Niets is zo geschikt om de gemoederen in Overijssel in beweging te brengen als de nog steeds niet geregelde kwestie van de drostendiensten. In Zwolle, Deventer en Kampen zal Joan Derk mensen bereid vinden om tegen Van Heiden Hompesch te getuigen. Zijn vriend, de advocaat Racer uit Oldenzaal, die al in het jaar 1778 heeft meegewerkt aan het werven van stemmen onder de boeren, vindt dat een dergelijke actie uit naam van en door Van der Capellen zelf, gevoerd moet worden. Professor Van der Marck, die hij er ook over geraadpleegd heeft, is ervoor dat de ingezetenen massaal met hun protest en eisen te voorschijn komen. Hij verklaart desgevraagd:

Ik heb dit nader overwogen en vind bij een groot aantal rechtsgeleerden zoveel gronden daarvoor, dat ik een dergelijke actie niet alleen volgens het Romeinse, maar ook volgens het oud-vaderlandse recht, en vooral volgens de constitutie van Overijssel, volkomen verantwoord acht. Zolang men maar binnen de rechtsbepalingen blijft, kan geen mens een reden bedenken om iemand die aldus wettig handelt, van oproerigheid te beschuldigen.

Tegelijkertijd verschijnen er, telkens weer, in veelgelezen kranten berichten die de aandacht vestigen op wat Joan Derk zelf omschrijft als 'mijn gedrag in publieke zaken, en de invloed die een en ander gehad heeft op de gebeurtenissen van deze tijd'. Hij beseft dat hij zoiets niet zelf kan verzoeken of opperen. Maar wie zullen vrijwillig hun waardering voor het door hem verrichte op die manier doen blijken? Verbitterd constateert hij dat hij 'valse en slappe' vrienden, zijn zogenaamde bewonderaars, meer haat dan openlijke vijanden, zoals Van Heiden Hompesch en diens kliek in de Ridderschap. Werkelijke steun vindt hij alleen bij Frans van der Kemp, die als gewoonlijk aan een half woord genoeg heeft om naar de pen te grijpen. En voortaan de 'Diemermeerse Courant' en de 'Zuid Hollander' voorziet van nieuws over Joan Derks bedoelingen en activiteiten.

Racer, zelf betrokken bij het verzet tegen de schending van oude lokale rechten, heeft intussen niet stilgezeten. Behalve dat hij een 'Verhandeling over het Jachtrecht' geschreven heeft, waarin hij opkomt tegen een zijns inziens volstrekt uit de tijd geraakt monopolie van de adel, is hij voortgegaan met het verzamelen van gegevens over wat de drost van Twente zich alzo meent te kunnen veroorloven in zijn ambtsgebied. Niet alleen over de diensten beklagen de mensen zich, er is veel meer dat niet door de beugel kan, met name de manier waarop de drost de rechtspraak uitoefent. Hij laat delinquenten door zijn eigen personeel arresteren, kiest naar eigen goeddunken aanklager en advocaten, staat geen hoger beroep toe, int zelf de boetes (die hij vaststelt) en gaat in civiele zaken precies zo te werk. Hoewel volgens de constitutie het katholieke geloof gedoogd moet worden, vordert hij van pastoors honderd en van kapelaans vijftig gulden bij aanvaarding van hun ambt. Hij heeft de katholieke kerken van Delden en Borne gesloten, omdat de geestelijken twee bekeerlingen aan het gezag van hun gereformeerde familieleden probeerden te onttrekken, en vijf joden ter dood veroordeeld voor een geringe overtreding. De drost laat zich van zijn kant evenmin onbetuigd en zet de stadhouder onder druk.

Zijne Hoogheid moet nu eens op krachtige wijze door middel van zijn beslissingsrecht beletten dat vertegenwoordigers van een opgeruide volksmenigte de overhand krijgen in stadsbesturen. Zij hebben maar een doel: verwarring stichten en zo mogelijk een eind maken aan de stadhouderlijke regering.

De naam van baron Van der Capellen tot den Pol is inmiddels tot in de verste uithoeken van de republiek bekend, als gevolg van wat er over hem geschreven is in de 'Brief aan het Volk van Nederland'. En niet alleen daar, in Parijs koopt men de brochure in de Franse taal, in Londen in de Engelse. In Amsterdam zijn speciale lees- en discussiegezelschappen opgericht, waar over de inhoud van de 'Brief' gediscussieerd kan worden.

Willem V voelt zich in toenemende mate miskend, door de Staten, het volk, zijn vrouw, de hertog van Brunswijk Wolfenbüttel en de paar vrienden die hij meende te hebben. Dat hij de schuld krijgt van de vergissingen van de regenten, en als gevolg van hun adviezen, de vergissingen die de regeringen van de provincies begaan, is hij wel gewend. Dat de hertog en prinses Wilhelmina over zijn hoofd heen touwtrekken om invloed op hem, eigenlijk om de macht, die hij niet wil, weet hij allang. Dat het volk, hem zo hartelijk genegen toen hij nog een kind was, zich nu van hem afkeert, hem achter zijn rug uitlacht, merkt hij en het doet hem pijn. Maar het ergste vindt hij dat de paar mensen aan wie hij zijn volledige vertrouwen geschonken heeft, niet begrijpen hoe hij, op zijn manier, tracht zich te ontworstelen aan andermans wil, van wie dat ook zij. Verweer tegen de Staten kan hij uiten door de stukken te

negeren waarmee zij hem overladen. Nooit vindt hij er iets in terug van zijn toch heus wel zinnige denkbeelden, van zijn pogingen uiteenlopende ingewikkelde zaken zo zorgvuldig mogelijk tegen elkaar af te wegen, niemand te kort doen. Hij is traag, het kost hem moeite een definitieve beslissing te nemen maar het lijkt vaak alsof men hem met opzet alleen laat in zijn aarzelingen. Hij gelooft ook dat wat hij aan goeds doet, verloren gaat in het drijfzand van intriges en onderlinge naijver, dat hij overal om zich heen bespeurt. Dan is daar het geschrift 'Aan het Volk van Nederland', waarin hij wordt afgeschilderd als een tiran, een dwingeland, een monster. Het liefst zou hij willen lachen om die aantijgingen, die alle perken te buiten gaan. De ongehoorde weerklank die het pamflet gewekt heeft, en nog steeds wekt, is een ernstige zaak. Hij bagatelliseert een en ander tegenover zijn naaste omgeving, veroorlooft zich een ironisch afstand nemen, of verschuilt zich in een wazige goedmoedigheid, die voor gebrek aan intelligentie wordt aangezien. Maar niemand beseft hoeveel zelfoverwinning het hem kost zich onder de mensen te vertonen, in het besef dat zij allemaal dat boekje gelezen hebben en speuren naar zijn reacties. Alexander Philip van der Capellen, de vriend uit zijn jongensjaren die hij altijd met de grootst denkbare tegemoetkomendheid bejegend heeft, om duidelijk te maken dat hij hem niet vereenzelvigt met die lastige broer in Gelderland, die onmogelijke neef in Overijssel, lijkt helaas ook minder betrouwbaar. Zelfs uit zijn mond heeft Willem verwijten moeten horen, omdat hij in het jaar 1778 op aumentatie (augmentation: vermeerdering, vergroting, versterking) van de troepen te land heeft aangedrongen, alsof dat voortkwam uit opzet tot verwaarlozing van de marine! Onbegrijpelijk vindt hij de opmerking dat hij, de prins, de stadhouder, de regeringen der provincies een wenk had moeten geven om het door Van Brunswijk Wolfenbüttel geformuleerde voorstel eenvoudig naast zich neer te leggen. Willem heeft voorzichtigheidshalve enige malen geen gebruik gemaakt van Alexander Philips diensten als kamerheer.

De maand juli brengt een hittegolf. Joan Derk is zo loom, de geringste inspanning kost hem zoveel moeite, dat hij niet tot werken komt. Tot genoegen van het gezin Van der Capellen komt professor Van der Marck een week op Huis Appeltern logeren. Ze beraadslagen over de kansen van een 'actio popularis' om een rekest tot afschaffing van de drostendiensten kracht bij te zetten. Van der Marck beschouwt dat nog steeds als het middel bij uitstek om de onwil van de Ridderschap en de aarzelende houding van de Steden te doorbreken. Maar het zal niet baten, indien er niet in de vergadering iemand is met persoonlijk overwicht. Eerst moet Joan Derk weer toegelaten worden! Waarom zouden de burgers en de boeren, voor wie de readmissie van belang was, niet beginnen hun stem te verheffen om hem in het zadel te helpen. Professor Van der Marck is ervoor dat de ingezetenen massaal met hun protest en eisen te voorschijn komen. Hij vindt bij een groot aantal rechtsgeleerden zoveel gronden daarvoor, dat hij een dergelijke actie niet alleen volgens het Romeinse maar ook volgens het oud-vaderlandse recht, en vooral volgens de constitutie van Overijssel, volkomen verantwoord acht.

7 oktober 1782 S.V.G.L. van Heiden Hompesch aan Willem V

Uwe Hoogheid is er ongetwijfeld van op de hoogte gesteld dat Capellen stad en land afloopt om een opstand te verwekken, en dat hij erin geslaagd is de gilden in Zwolle en Deventer in beweging te brengen om een rekest aan te bieden. Uwe Hoogheid zal begrijpen dat, indien dit zo blijft doorgaan, indien men de zaak op dit moment loslaat, en niet ferm ingrijpt, het voortaan Capellen zal zijn die de provincie bestuurt, en dan als een despoot! Indien het canaille (gespuis) ons in de toekomst de wet kan voorschrijven, en geweld gaat gebruiken om die wet toe te passen, dan zult u in het volgende jaar geen stadhouder meer zijn, Monseigneur, en uw vrienden zullen afgeslacht worden om hun trouw aan u.

In oktober 1782 wordt in Kampen een pamflet gedrukt:

Aanspraak aan de burgers, boeren, en verdere in- en opgezetenen van Overijssel, bij de gelegenheid van het tekenen en aanbieden van hun rekest ter kloekmoedige volvoering van hun voornemen, door een 'Vrij Man' te A… m geschreven.

De auteur noemt de drostendiensten gruwzaam, de drosten meedogenloos.

(…) die ten koste van uw zweet en bloed, terwijl sommige uwer in de bitterste armoede gedompeld zijn en van hun zuurverdiende geld nauwelijks adem kunnen halen, op een ontaarde, onmenselijke, wrede en barbaarse wijze in wellust en brooddronkenheid baden, en in hun tirannie en ten hemel schreiende knevelarij volharden; en aldus, in weerwil van een duidelijke, onweerlegbare, rechtvaardige wet – ja, door die wet met voeten te treden – die schanddaad wettigen!

De schrijver strooit door zijn tekst citaten die wijzen op grote belezenheid, met name op grondige kennis van Engelse filosofen en politici. Eén passage is ontleend aan de door Van der Capellen vervaardigde vertaling 'Nadere Aanmerkingen over de Burgerlijke Vrijheid'.

Het volk moet, indien er maar enige kans bestaat dat het zijn vrijheid kan herwinnen, of inbreuken op zijn vrijheid ongedaan maken, tot het trotseren van alle gevaren bereid zijn, ja, daarvoor zelfs met vreugde zijn goed en bloed veil (te koop, omkoopbaar, voor geld beschikbaar) hebben. O, al te lijdzaam volk, is het mogelijk dat gij nu pas begint te ontwaken? Welk een dodelijke slaap is dat dan geweest, en zal het blijven, indien gij er op dit gunstige tijdstip geen einde aan laat maken of er zelf een eind aan maakt! Al voor de oorlog met de trouweloze en verdragenschendende Brit was het uw plicht geweest, aan te dringen op de afschaffing van de drostendiensten, en op het wettige eerherstel van de edelmoedige jonker van der Capellen tot den Pol, uw onvolprezen landsvader, die u wilde beschermen. Maar het schijnt dat gij u niet eerder die bescherming hebt willen of durven ten nutte maken, dat gij niet metterdaad hebt durven of willen aandringen op zijn eerherstel, niet hebt durven of willen doen gelden de aloude constitutie… met gebruikmaking van alle middelen in uw macht om dit te bewerkstelligen! Zeg mij eens, wat voor macht bezitten zij, indien gij hun uw macht onttrekt, of daar paal en perk aan stelt, of die terugneemt? Inderdaad: geen enkele! Zij mogen op vorstelijke bescherming rekenen, maar die heeft evenmin gezag, en is in wezen even belachelijk als de hunne, indien gij, hecht verenigd, uw macht gebruikt, en als brave en kloeke landgenoten elkaar trouw blijft. Zorg ervoor dat uw verzoekschriften, die eigenlijk overbodig zijn, niet tevergeefs aangeboden worden! Laat u door geen vleiende woorden of beloften betreffende het een of andere ondergeschikte punt paaien, en nog langer in slaap wiegen! Genoegdoening, genoegdoening, in ieder opzicht, dat moet uw eerste en laatste eis zijn! Geen geweld, dat richt niets uit, maar heldhaftige kalmte en orde, laat de huidige Landdag niet voorbijgaan zonder dat gij volledige inwilliging van uw eisen verkregen hebt, namelijk: de afschaffing voor eeuwig van de gehate drostendiensten, en ogenblikkelijk eervol herstel van uw voorvechter, de edelmoedige ridder tot den Pol; en ook: wederinvoering van de aloude vorm van beslissen, die juist in deze rampzalige tijd van zo groot belang is. Blijf in elk geval standvastig aandringen op inwilliging van uw verzoekschriften. Zodra gij er de lucht van mocht krijgen dat men u weer om de tuin wil leiden, of u weer van mening wil doen veranderen, of u niet op alle punten genoegdoening wil geven, roep dan dadelijk uw afgevaardigden, die de rekesten aangeboden hebben, bijeen… stuur hen naar het Landschapshuis, geef daarvan kennis aan het bestuur van steden en gemeenten, met

de opdracht uw zaak met de grootst mogelijke nadruk en ernst te behartigen. Keren zij daarvandaan onvoldaan, of slechts gedeeltelijk voldaan, terug, verzamel u dan, en trek op naar het Landschapshuis, laat uw afgevaardigden weer naar binnen gaan, en eisen dat uw wensen worden ingewilligd, en blijf bij elkaar totdat gij gekregen hebt wat u vraagt! Keer niet onvoldaan terug, want de gelegenheid die gij nu hebt, komt nooit meer terug! Blijf bijeen, tot gij ziet dat de brave ridder, uw landsvader Capellen tot den Pol, weer de vergadering betreedt, en opnieuw zitting neemt, en keer dan pas juichend en tevreden naar huis! Maar wees op uw hoede: geen opwinding, geen geweld, omdat men dan met geweld tegen u zal optreden. Geweld kan slechts met geweld gekeerd worden. Merkt gij echter, voor gij ten tweeden male bij elkaar komt, dat men van zins is geweld tegen u te gebruiken – wat God verhoede – wapen u dan terdege, en zorg dat gij in overmacht op komt zetten. Handel zoals ik het u heb aanbevolen, indien men zo gewetenloos en onbeschaamd is om u verder als onmondigen te behandelen, en de ridder buiten de vergadering te houden. Indien echter uw opzet slaagt, zal de blaam die nu op uw provincie rust, uitgewist worden. De vrijheid zal in volle luister herleven, zodat Overijssel, evenals Friesland, de lof en bewondering zal oogsten van iedere integere vaderlander en republikein!

Wee, Willem! Wee uw stam! wanneer 't verbitterd volk
in 't eind zich recht verschaft met wapenen en dolk!
Wee, iedere dwingeland! het bloed dat dan zal stromen,
zal, schoon hij wordt geslacht, nog op zijn schedel komen,
Of is de zaak van 't volk, 't belang der menselijkheid,
Van geen gewicht in 't oog der Opper-Majesteit?

De versregels zijn uit de toespraak van Harmodius Friso tot Willem V. Dadelijk nadat dit geschrift verspreid is, dient de burgerij van Deventer een door veertienhonderdzestig personen ondertekend rekest in, met het verzoek tot 'onmiddellijke vernietiging der alom gehate en notoir onverschuldigde drostendiensten, en tot readmissie van de achtenswaardige inwoner en medehelper van de stad Zwolle, en regent van de provincie Overijssel, de Heer van der Capellen tot den Pol'. Enkele dagen later sturen de burgerijen van Zwolle en Kampen gelijkluidende verzoekschriften in.

21 oktober 1782 Joan Derk van der Capellen aan Hendrik Budde te Deventer

Ofschoon ik me voorgenomen had gedurende deze Landdag op Appeltern te blijven, waar huiselijke aangelegenheden die nogal belangrijk zijn inderdaad mijn aanwezigheid vereisen, en daar te wachten tot ik naar Overijssel geroepen zou worden, heb ik mij door de inhoud van uw boodschap genoodzaakt gevoeld mij zo spoedig mogelijk naar de Engelenburg (Brummen), het landgoed van mijn neef van de Marsch, te begeven. Het is de wens van mijn goede vrienden, dat ik daar bij de hand ben.

27 oktober 1782 Joan Derk van der Capellen aan R.J. van der Capellen tot de Marsch

Het ongenoegen van het volk over de tot op heden uitgestelde afschaffing van de drostendiensten, en van mijn readmissie, begint zo hoog te gaan dat er voor excessen gevreesd wordt. Meer dan eens heeft men op straat al geschreeuw gehoord van 'Vivat Capellen'. Gisternacht was er op verschillende plaatsen in de stad een papier aangeplakt, ook daar waar de Ridderschap gewoonlijk vergadert, waarop stond: 'Capellen moet groot, de Drostendiensten dood, de Ridderschap zal 't concluderen, of de Duivel zal 't hun leren!' Het is hier zo gesteld dat men moeite heeft het volk in bedwang te houden. In Deventer is het nog erger, en mij is van

betrouwbare zijde verzekerd dat als het nu daar Landdag zou zijn, het niet raadzaam zou wezen dat ik in de stad kwam, aangezien de burgerij mij dan naar de raadzaal zou dragen! Ik ben sinds eergisteren hier in Zwolle, en vertoon mij zo min mogelijk, om geen stof tot kwaadaardige geruchten te geven.

Tijdens een corpsvergadering van de Ridderschap, voorafgaande aan de Landdag, dient Van Heiden Hompesch een memorie in, waarin hij zich beklaagt over het feit 'dat men hem, in zijn ambt en persoon, door middel van openlijke en anonieme pamfletten en kranteartikelen, tracht te denigreren op een wijze die alle weldenkende en onpartijdige leden van de Ridderschap met verontwaardiging moet vervullen'. Hij verklaart in al zijn handelingen zijn eed gestand gedaan, en zijn plicht betracht te hebben, met een 'vrij en onbeschroomd' gemoed, en hij tart een ieder, iets te zijnen laste naar voren te brengen. Hij kan zich in elk opzicht rechtvaardigen en verantwoorden. De schrijvers en verspreiders van vooral de anonieme geschriften en brieven zijn 'lasteraars en faamrovers'. Hij vertrouwt erop dat de Ridderschap zal trachten hem – zodra de rekesten ter sprake zullen komen – 'zodanige satisfactie te bezorgen, als de aard der zaak en de atrociteit (atrofie: verlies van kracht) van dergelijke insinuatien vordert'. Ondanks de beledigde houding en overduidelijke getoonde tegenstand van de drost, willen de heren van de Ridderschap in de Statenvergadering van de negenentwintigste oktober wel zo ver gaan, te verklaren dat zij hun in het jaar 1778 genomen besluit om baron Van der Capellen tot den Pol niet meer toe te laten, zullen intrekken. De voorwaarde is dat hij van zijn kant dan ook zijn beschuldigingen aan het adres van alle drosten sinds het jaar 1632 terugneemt. De griffier Putman brengt dit bericht naar het huis in de Bloemendalstraat; hij wordt zeer vormelijk ontvangen. Joan Derk weet dat deze man, een schoonzoon van Rouse, hem niet mag. Hij dicteert zijn antwoord:

Ik betreur dat het de heren van de Ridderschap in de hitte van hun misnoegen tegen mijn persoon verleid zijn tot een handelwijze die zij later zelf zullen afkeuren. Mijn readmissie kan mij eigenlijk niet schelen. Ik heb in de regering van Overijssel nooit mijn eigen voordeel gezocht, of van mijn positie geprofiteerd, en dat wil ik ook nu nog niet. Ja, ik heb zelfs, in 1778, helemaal in het begin van het conflict, aangeboden mij vrijwillig uit deze regering, waar ik toen al genoeg van had, terug te trekken; en waarachtig, indien ik het zou kunnen verantwoorden tegenover de natie, die mij met zoveel blijken van goedkeuring vereert en luidkeels mijn aanwezigheid in de regering eist, zou ik mij alsnog graag van die last ontdoen en God danken dat ik kon terugkeren naar het rustige leven dat ik sinds enige tijd geleid heb. Verklaringen af te leggen, opdat ik weer in de vergadering van Ridderschap en Steden zal worden toegelaten – en daardoor mijn eerdere schorsing rechtvaardigen – dat is iets waar ik nooit toe zal komen. Toen de uitspraken die ik destijds deed, zo hoog werden opgenomen, heb ik die ingetrokken; die bestaan dus niet meer. Dit weten de heren van de Ridderschap heel goed. Het verplicht kennisgeven aan de wetgevende macht van misbruik van gezag, kan nooit een belediging zijn, zeker niet in mijn geval, daar ik zelf toen een lid van de wetgevende macht was. Bovendien ben ik, vanwege mijn vrouw en dochter, die meer dan één drost onder haar voorouders tellen, persoonlijk zozeer betrokken bij de voorgangers van de heren van de Ridderschap, dat zij – naar ik vertrouw – bij nadere overweging wel willen geloven dat ik nooit de bedoeling gehad heb iemand van hen te beledigen. Bij dezen verklaar ik dat nogmaals nadrukkelijk.

De onrust in de stad kan men niet negeren. Tijdens de laatste zitting van de Landdag, op 1 november 1782, besluiten Ridderschap en Steden ten slotte tot opheffing van het 'Decreet van Seclusie' (uitsluiting). In plaats van Putman verlaat nu de oude Heer Dumbar, voormalig griffier van de Staten, en vader van Joan Derks studiegenoot Gerhard, haastig het stadhuis

om Joan Derk op de hoogte te brengen en hem uit te nodigen mee te gaan. In de Bloemendalstraat heeft het gezin Van der Capellen sinds de vroege ochtend op bericht zitten wachten. Bleek maar beheerst verzoekt Joan Derk Dumbar aan 'Hunne Hoogedelmogenden' mee te delen dat hij, aangezien de Landdag toch op het punt staat ontbonden te worden, er de voorkeur aan geeft pas op de eerstvolgende Landdag te verschijnen. De oud-griffier brengt de boodschap over maar de vertegenwoordigers van de Steden willen het nu in zijn eer en functie herstelde lid van de vergadering begroeten. Nu spoedt Joan Derks zwager, Coenraad Bentinck van Werkeren, zich naar de Bloemendalstraat. Joan Derk laat zich overhalen. Hij wil echter niet over straat, waar zich zodra het nieuws van de readmissie bekend werd, een grote menigte verzameld heeft. Zij lopen dus door de achtertuinen en vervolgens via de woning van de secretaris van Zwolle, vlak achter het stadhuis. Intussen maakt een groot aantal leden van de Ridderschap zich op om de vergaderzaal te verlaten. De voorzitter, de drost van Salland, Pallandt van Zuithem, die Joan Derk goed gezind is, verzoekt, zelf hevig geëmotioneerd, de heren op hun plaatsen te blijven en Van der Capellen 'op decente wijze' (decentie: welvoeglijkheid: betamelijk, overeenkomstig de goede zeden) te ontvangen. Het is een merkwaardige situatie. De meeste ridders kijken strak voor zich uit als Joan Derk binnenkomt en een lichte buiging maakt. De heren van de Steden laten een bescheiden maar welgemeend 'Vivat' horen en de drost van Salland spreekt een welkomstwoord.

Bericht in de 'Diemermeerse Courant', het meest gelezen dagblad in de republiek:

Amsterdam, Hedenmorgen, 2 november, te half twaalf ontvangt men alhier per expresse via burgemeester Hooft de alleraangenaamste en heuglijkste tijding, die ons door de ganse natie, althans door het meest welmenende en integere deel daarvan, zo lang gewenste eerherstel meldt van een regent die terecht het Bolwerk der Vrijheid, en de Luister van zijn Provincie, mag heten.

Joan Derks Amsterdamse vrienden en relaties organiseren in 'De Zwaen' op de Nieuwendijk een feestmaaltijd. Talloze dronken worden op zijn welzijn uitgebracht, redevoeringen afgestoken. Iemand klimt op een stoel en draagt een voor de gelegenheid vervaardigd gedicht voor:

Hebt dank, o Vriendenrei van Brave Nederlandren!
als waardig Amstels kroost vergaderd bij elkandren,
om 't Heil, dat Overijssel nu te wachten staat,
als Jonker van den Pol weer groots ter Raadzaal gaat.

De reacties op de readmissie zijn overweldigend. Joan Derk schrijft aan Racer:

Ik kan niet zonder ontroering denken aan de hartelijke vreugde, die men overal getoond heeft over mijn herstelling. Het schouwspel van de illuminaties die de gilden hier in Zwolle hebben aangebracht, heeft me doen schreien. Dikwijls lijkt al wat ik hoor en zien een droom, en dat kan ook niet anders, want mij wedervaart groter eer dan een particulier toekomt. God geve dat ik aan de verwachtingen van de natie zal kunnen voldoen, en mijn plicht naar behoren vervullen! Ik kom echter in een gevaarlijke tijd weer in de regering, nu men alles verbruid heeft, denkelijk om de schuld op de patriotten te kunnen gooien. Hier wordt het bericht verspreid dat de drost van Twente na afloop van de Landdag de boeren gesommeerd heeft om de diensten te komen afkopen, of die te verrichten. Ik denk dat een dergelijke brutaliteit de burgerij van onze steden in vuur en vlam zal zetten, en aanleiding zal worden tot een nieuw adres. U zult mij zeer

verplichten door mij eens alles op te geven wat u bekend is, in verband met de bewapening van de ingezetenen van deze provincie. Weet u soms ook nog iets over de andere provincies, wees zo goed dat er dan bij te doen. Er zal een goed gebruik van worden gemaakt. Mijn papieren, aantekeningen, en de boeken die ik het meest nodig heb, zijn allemaal nog onderweg van Appeltern naar hier, en ik heb het op het ogenblik zeer druk, zodat ik dergelijke hulp niet kan missen. De drost van Twente heeft het door zijn uitdaging noodzakelijk gemaakt dat ik alle gegevens waarover ik beschik voor de dag haal. Ik hoop en verwacht, ja, ik meen bevoegd te zijn te eisen, dat de ingezetenen die nog informatie hebben, niet in gebreke zullen blijven mij daarmee te ondersteunen, en mij hun verklaringen vertrouwelijk toe te sturen.

Dat hij zich juist met dit verzoek inzake bewapening tot Racer wendt, heeft zijn reden. De jurist is immers een deskundige op het gebied van het jachtrecht. Jagen veronderstelt het bezit van geweren. Indien de burgers en boeren inderdaad recht krijgen op de jacht, zullen zij zich wapens aanschaffen. En bewapende ingezetenen kunnen gewonnen worden voor nuttige exercities, en wellicht op den duur de burgermilitie vormen, waarvan Joan Derk een overtuigd voorstander is.

In Kampen wordt niet alleen geïllumineerd (feestelijke verlichting), men ziet er zelfs de woorden 'Vivat Capellen' met behulp van vetpotjes geschreven maar ook op gewelddadige wijze adhesie betoond. Een opgewonden menigte gooit de ramen van het stadhuis in. Overal verschijnen pamfletten en lofdichten, het een nog hoogdravender en bloemrijker dan het andere. Veel bijval oogst:

Ik hoor alom 't gejuich van Neerlands Burgerscharen,
't geroep is algemeen: Capellen is hersteld!
Men laat hem eindelijk gerechtigheid weervaren,
De Volks-stem zegepraalt, in weerwil van 't geweld!
De Raadzaal, die zo lang 's mans wijsheid moest ontberen,
Weergalmt ook van de vreugd', terwijl de dwinglandij,
Geknot in hare macht van wetten te overheren,
Den boezem zwellen voelt van woede en razernij!

4 december 1782 Joan Derk van der Capellen aan François van der Kemp

Ik heb het noodzakelijk geacht – naar ik me vlei met uw goedkeuring – openhartig al mijn plannen en zienswijzen bekend te maken, en te verzekeren dat ik, hoezeer ook doortrokken van republikeinse geest, zelfs zozeer dat ik gelukkig zou zijn indien ik de rest van mijn leven bij de Amerikanen zou kunnen doorbrengen), toch niet fel genoeg, of te weinig 'verlicht' ben, om denkbeelden te koesteren die niet te rijmen zijn met de huidige constitutie. Ik heb ook verklaard dat ik ter redding van het vaderland geen andere middelen zal gebruiken dan die onze constitutie eist, althans niet verwerpt, zoals – behalve uiteraard een strikte naleving van de grondwetten – een verbond met Frankrijk, waarbij onze bezittingen overzee en onze vrije vaart gegarandeerd worden; voorts de uitvoering van het achtste artikel van de Unie van Utrecht betreffende de landmilitie, en een onbeperkte vrijheid van drukpers. Indien we deze zaken verkregen hebben, mogen we God danken.

Op de weg tussen Utrecht en Amersfoort wordt een pamflet gevonden, dat in nog veel sterkere mate dan de 'Brief aan het Volk van Nederland' aantijgingen aan het adres van de stadhouder bevat. De laster ligt er duimendik bovenop. De prins zou niet de zoon zijn van Willem 1V maar

van een Friese molenaarsknecht. Documenten dienaangaande zouden zich bevinden in een kistje bij de voorname familie Van Haren; dat hun huis te Wolvega is afgebrand kan geen toeval zijn; het pamflet suggereert dat het vuur op last van de hertog Van Brunswijk Wolfenbüttel is aangestoken, om ontdekking van het schandelijk geheim te voorkomen. Het kistje is echter in veiligheid gebracht! Joan Derk leest het schotsschrift met een kritische blik.

Men vindt die tekst over het algemeen nogal smakeloos. Het is jammer dat die niet in een wat rustiger stijl geschreven is. Dat verhaal over de molenaarsknecht had er niet in mogen staan, aangezien daar geen enkel bewijs voor is.

Een meerderheid van eerbare burgers en ingezetenen van Deventer heeft met medewerking van het stadsbestuur in december 1782 een burgercommissie opgericht, die voortaan het initiatief kan nemen tot het indienen van naar tijdsomstandigheden gepaste 'Opmerkingen en Overwegingen', hetzij in de vorm van 'Memories, Protesten, Smeekschriften of Dank-adressen'. Men hoopt op die manier de belangen van de bevolking nadrukkelijk onder de aandacht van de overheid te brengen en de trage Statenvergadering onder druk te zetten, opdat in de eerste plaats eindelijk de drostendiensten afgeschaft zullen worden en er een beslissing komt inzake de al zo lang slepende kwestie van de overeenstemming. De secretaris van Deventer, Gerhard Dumbar, heeft het voorstel geformuleerd: de drie Steden plus een lid van de Ridderschap dienen als een meerderheid beschouwt te worden.

Joan Derk juicht de oprichting van de burgercommissie toe. Hij steekt niet onder stoelen of banken dat hij die ook in andere steden, ja, overal in de republiek, ingevoerd zou willen zien. Hij gaat onmiddellijk aan het werk om de patriotten in Zwolle voor een dergelijke commissie te winnen, correspondeert met deze en gene, schakelt de 'Post van de Neder-Rijn' in voor publicatie over het onderwerp. Hij overlegt regelmatig met Gerhard Dumbar en de professor Rückensfelder, hoogleraar in de theologie aan het atheneum te Deventer. Dumbar houdt er vaak geheel andere meningen op na. Met Rückensfelder kan hij beter opschieten. Behalve waar het hun denkwijze betreft, zijn zij zoals Joan Derk toevallig ontdekt heeft, lotgenoten in-het-lijden. Rückensfelder heeft last van een ingewandskwaal, die veel overeenkomst vertoont met de zijne. In verband met te verwachten ontwikkelingen in de regering van Overijssel, wisselen zij van gedachten over het concept van een nieuwe wetgeving. Joan Derk stelt voor het bestaande artikel waarin alle anonieme geschriften streng veroordeeld worden, te schrappen of het zo te wijzigen dat er ruimte gelaten is voor uitzonderingen. Te eisen dat mensen die iets willen meedelen over de malversaties van hen die het gezag en de macht in handen hebben, dat openlijk en onder hun eigen naam moeten doen, staat gelijk aan algehele en onmiddellijke vernietiging van de vrijheid van het geschreven woord. Natuurlijk is het waar dat er misbruik – en dikwijls ernstig misbruik – gemaakt wordt van die vrijheid. Maar dat is een kwaad dat nu eenmaal onverbrekelijk aan die vrijheid verbonden is. Men moet de onbeperkte vrijheid van schrijven, met het kwaad dat eraan vast zit, dulden, omdat zonder dat geen land ter wereld op den duur vrij van onderdrukking kan blijven. Intussen heeft de burgercommissie haar eerste petitie ingediend. De burgerij beklaagt zich erover dat het altijd de drosten zijn die een beslissende stem hebben bij de benoeming van burgemeesters en raden. De Ridderschap beïnvloedt immers het advies van de stadhouder, dat als het laatste woord geldt. Men vraagt nu de vroedschap om bij de komende verkiezingen geen rekening te houden met dat advies en de door de burgercommissie voorgedragen kandidaten aan te stellen. Daarbij zijn personen die in aanmerking komen voor het ambt van burgemeester, en bij een vorige gelegenheid door de prins (dat wil zeggen door de Ridderschap en aanhang) genegeerd zijn. Joan Derk heeft er bezwaar tegen dat de commissie aanspraak maakt op het

recht zichzelf aan te vullen: dat is coöptatie (het verkiezen van nieuwe leden door de zitting hebbende leden), een verwerpelijk systeem!

12 januari 1783 Joan Derk van der Capellen aan François van der Kemp

Nacht en dag pijnig ik mij, en kan geen rust vinden, omdat mij een openlijke tussenkomst van het volk voorlopig zo niet onmogelijk, dan toch bijzonder hachelijk toeschijnt. Zoals de zaken nu staan, moet men zijn doel op een stille, indirecte, en niet op een geruchtmakende wijze zien te bereiken. Je begrijpt dus dat ik het voorstel om de burgerij petities te laten indienen ter vernietiging van een zeker reglement op de verkiezingen, nu nog niet kan goedkeuren. Ik geloof dat zij die voor deze maatregel zijn, niet voldoende doordrongen zijn van de gevolgen die het vernietigen van dat reglement met zich mee zou brengen.

Sinds enige tijd werkt Joan Derk in het diepste geheim aan de vertaling van een boek dat een buitengewone indruk op hem gemaakt heeft en zijn denkwijze beïnvloedt. Het is een geschrift van Joseph Priestley, getiteld: 'An Essay on the first principles of Government'. De Leidse drukker-uitgever Herdingh heeft hem erom verzocht omdat deze tekst van de grote geleerde, theoloog, wis- en natuurkundige, geschikt zou zijn voor de baron. Priestley staat bekend als een grote vriend van Benjamin Franklin. Het is in Engeland een publiek geheim dat hij destijds met anonieme pamfletten de Amerikaanse zaak heeft gediend. Hoewel het hem eigenlijk aan tijd ontbreekt, heeft Joan Derk zich laten overhalen. Hij vindt op bladzijde na bladzijde verwoord wat hemzelf in toenemende mate bezighoudt. Hij werkt dag en nacht aan de vertaling van Priestley's tekst:
Zet men de deur naar oproerigheid niet wagenwijd open, door te stellen dat overheden die hun macht misbruiken, afgezet mogen worden door het volk, dat dan immers altijd eigen rechter zal spelen? Zou het volk niet evengoed als de overheden zijn macht kunnen misbruiken? Het is zeer wel mogelijk dat het volk inderdaad misbruik maakt van zijn macht; het is ook mogelijk dat zijn verbittering kunstmatig en zonder reden aangewakkerd wordt door heerszuchtige en ondernemende lieden, wier oogmerken meestal het best door onlusten en opstanden worden gediend; en tenslotte is het mogelijk dat het volk als gevolg van zijn onbedachtzaamheid zelf het slachtoffer wordt. Iemand met gezond verstand zal inzien dat het waanzin zou zijn een algemene opstand tegen de regering voor te staan, of daar maatregelen toe nemen, uitgezonderd in het geval dat er sprake is van zeer sterke onderdrukking. Patriotten zullen er rekening mee moeten houden dat een actuele misstand altijd groter schijnt, omdat die onmiddellijk ondergaan wordt, maar dat het toekomstige kwaad van een opstand, en van een tijdelijk wegvallen van alle gezag, veel groter kan zijn dan men zich op afstand voorstelt. Zij dienen zich er ook van bewust te zijn dat zij tienvoudige ellende over zichzelf en hun vaderland brengen, tenzij wanneer hun maatregelen volmaakt goed voorbereid worden, en de uitslag gericht is op verandering, niet van mensen maar van zaken; niet van de regeerders maar van de regels volgens welke, en van de wijze waarop, geregeerd wordt. Indien een voldoende aantal personen, uit het midden van het volk gekozen, zoveel aandeel in de wetgevende macht heeft als nodig is om de monarch, of hen die samen de Hoge Overheid vormen, te beletten over de schreef te gaan, dan is het zeer waarschijnlijk dat het evenwicht gehandhaafd blijft. Want hoe meer politieke vrijheid een volk geniet, des te beter kan het zijn burgerlijke vrijheid als veilig beschouwen.

Bij het ordenen van de uit Appeltern gezonden boeken is er uit een foliant een stuk papier gevallen. Joan Derk heeft het handschrift van zijn grootvader herkend. De tekst is een citaat uit een niet nader aangegeven werk van John Locke:

Algemene volstrekte vrijheid van doen en laten is een vorm van algemene slavernij; degenen die nu onbeperkte vrijheid voor iedereen eisen, zijn tevens degenen die de wezenlijke vrijheid van het volk in gevaar brengen.

Op 22 februari hebben in Deventer onder toezicht van de burgercommissie de verkiezingen van de vroedschapsleden plaats. De orangistische burgemeester Putman wordt afgezet. Ook de vacatures van de meente, waarin verschillende wijken van de stad vertegenwoordigd zijn, is snel voorzien. Intussen is er, naast de bestaande schutterij, een vrijkorps van patriotten opgericht. Het vrijkorps heeft volgens het reglement niet alleen de plicht om naar beste vermogen de vrijheid, veiligheid en rust te handhaven maar moet ook, indien nodig, in het geweer komen tegen 'kwaadwilligen', die eropuit zijn de politieke moed van medeburgers in de kiem te smoren. Het fungeert min of meer als een lijfwacht voor de patriotse overheid. Joan Derk heeft het gevoel dat er een ontwikkeling op gang is gekomen die hij niet kan overzien. In beginsel acht hij de burgercommissie een democratische verworvenheid van de eerste orde. Hij is zelf begonnen ook in Zwolle de oprichting van een dergelijk korps voor te bereiden. Maar er mag geen misbruik van de commissie en korps gemaakt worden om dwars tegen de destijds bij de Unie van Utrecht door het volk gewilde constitutie in, dus langs onwettige weg, veranderingen af te dwingen. Wat hem vooral verontrust is de slappe en dubbelzinnige houding van de heren van de Steden, die niet openlijk hun gezag over de burgerij laten gelden en tegelijkertijd krachtig en kundig opkomen voor de rechten van die burgerij. Met het oog op de aanstaande Landdag – de eerste die hij weer zal meemaken als regent – tracht hij zich voorlopig over zijn bezwaren heen te zetten. Maar in zijn hart betwijfelt hij of hij ooit in staat zal zijn het ideaal van een strikt wettige democratie te doen zegevieren. Zoals in de afgelopen jaren wel vaker het geval is geweest, is hij het allemaal meer dan beu. 's Nachts ligt hij lang wakker en overweegt de mogelijkheid met zijn gezin naar Amerika te emigreren, zoals Van Hasselt gedaan heeft, en een andere goede kennis, de koopman Van der Valck uit Rotterdam, op het punt staat te doen. Adriaan van der Valck heeft het voornemen in Amerika een handelshuis te vestigen, in Maryland, met filialen in Virginia en Philadelphia. Het oude aristocratische vooroordeel tegen het uitoefenen van een bedrijf heeft Joan Derk, evenals zijn neef Van Ittersum, al sinds lang laten varen. Hij speelt met de gedachte in de Nieuwe Wereld te gaan leven als een eerlijk koopman. Wellicht kan hij op die manier daadwerkelijk de handel en industrie in Overijssel helpen bevorderen. Maar het zal moeite kosten Hillegonda te overtuigen. Zij wil hem wel volgen over de oceaan. Het beletsel is voor haar de toekomst van Betje, die als erfgename van aanzienlijke landgoederen, met al wat dat inhoudt aan huwelijkskansen, recht op consideratie (overweging, toegeeflijkheid, respect, achting) heeft.

Voor de Landdag houdt hij vast aan de eis dat er een resolutie wordt aangenomen, waardoor uitzetting uit de vergadering, zoals hij heeft ondergaan, nooit meer mogelijk zal zijn, of het nu een lid van Ridderschap en Steden of van de 'Gezworen Gemeente' betreft. Dan volgt de afschaffing van de drostendiensten. De vergadering dient ervan op de hoogte gebracht te worden dat de Heer van der Capellen over een dik dossier met gegevens beschikt.

Wat de drost van Twente aangaat, ben ik zeker voornemens de papieren die ik in mijn bezit heb, voor de dag te halen. Maar omdat ik mijn vijanden niet onderschat, en de macht die deze heer nog steeds heeft, zou ik graag dat ik in deze onderneming gesteund werd, en dat de Gezworen Gemeente, desnoods op aandringen van de Burgercommissie, een resolutie neemt waarbij men mij verzoekt de stukken betreffende de toestand op het platteland, over te leggen.

23 februari 1783 Joan Derk van der Capellen aan Coert Lambertus van Beyma

De burgercommissies vallen niet in de smaak bij de Hollandse aristocraten. Ik schreef in mijn laatste brief aan De Gijselaar, dat naar mijn mening de ondervinding hen al voldoende geleerd moest hebben, dat regeringen, aan zichzelf overgelaten, niet in staat zijn iets goeds tot stand te brengen, en dat de tussenkomst en medewerking van de natie volstrekt en onontbeerlijk noodzakelijk is geworden. Maar ook, dat het er nu zo mee gesteld is, dat de Hollandse aristocraten liever de Republiek verloren zullen laten gaan, dan dulden dat het volk een hand uitsteekt om het land te redden. Een ware minnaar en kenner van de Vrijheid moet de aristocraten niet minder haten dan het despotisme.

Zelden hebben zich in de raadszaal van de Staten in Deventer zulke heftige taferelen afgespeeld als tijdens de zitting waarin over de afschaffing van de drostendiensten beslist moet worden. De Ridderschap wil de in oktober van het vorig jaar genomen principiële conclusie niet erkennen. Het ontwerp van de resolutie zou spreken over sinds honderdvijftig jaar abusievelijk en ontwettig gevorderde diensten. Bij de stemming zijn de Steden en de edelen Van der Capellen tot den Pol en Pallandt van Zuithem voor een onmiddellijk besluit, met handhaving van de voorgestelde tekst. De Ridderschap besluit weigert die vorm van meerderheid te aanvaarden. De zitting wordt enkele malen onderbroken voor aparte beraadslagingen. De Ridderschap trekt zich terug, alleen Joan Derk blijft aan de vergadertafel zitten. Later zijn er twistgesprekken, dreigementen, scheldpartijen over en weer. Burgemeester Rouse treedt weer eens op als bemiddelaar en formuleert een tekst die de kool en de geit spaart. Een aantal leden van de Ridderschap wil die uiteindelijk wel onderschrijven. Joan Derk is ontevreden. De drostendiensten zijn definitief afgeschaft, maar men heeft de gelegenheid verzuimd duidelijk te maken dat zij al lang ontwettig waren: een mededeling die hij essentieel acht voor het ontstaan van democratisch inzicht bij de burgerij.

Al hebben de edelen het onderspit gedolven waar het de drostendiensten betreft, nog steeds bepaalt de Ridderschap de gang van zaken in de Staten van Overijssel. Tot nog toe heeft die Ridderschap het beneden haar waardigheid gevonden om de interne moeilijkheden en meningsverschillen met de Heer van der Capellen aan de grote klok te hangen. Maar na de Landdag willen zij wel toestaan dat de gehele zaak tot in details uit de doeken wordt gedaan, om aldus de 'billijke en rechtvaardige' behandeling van een en ander van hun kant en het kwetsende en onbehoorlijke optreden van 'die Heer' aan te tonen. Zij geven aan twee juristen de opdracht een deductie (afleiding van het bijzondere uit het algemene) op te stellen, die zij van zins zijn later te publiceren. Zij verdedigen het besloten karakter van hun beraadslagingen met een citaat van de diplomaat baron De Bielfeld:

Dat zelfs in Republieken met een zuiver democratisch bewind, de wegen die leiden tot waarachtige grootheid van de staat altijd geheim zijn, en dat dergelijke geheimen niet thuishoren in de handen van een heel volk.

De Ridderschap bestrijdt dat zij de Heer van der Capellen al die jaren uit de vergadering geweerd zou hebben, louter en alleen vanwege zijn voorstel tot afschaffing van die drostendiensten. Dit is een verregaande onwaarheid van zijn kant, bedacht om geheel andere denkbeelden ingang te doen vinden bij de eenvoudige burgers, die niet op de hoogte zijn maar in de mening verkeren dat hun belangen op het spel staan! Nooit is het bij de leden van de Ridderschap opgekomen de vrije meningsuiting te belemmeren. Nooit heeft men iemand, en in het bijzonder niet de Heer van der Capelen, een advies of voorstel of enig ander betoog, kwalijk genomen, of belet iets, wat dan ook, ter sprake te brengen, mits het in welvoeglijke,

en voor een zo gewichtige vergadering passende termen was vervat. Het staat ieder lid van de Staten volkomen vrij zijn mening kenbaar te maken. Maar vele nieuwe denkbeelden en uitvindingen wellen niet altijd op uit de meest zuivere bron, en kunnen ook niet steeds geacht worden in het algemeen belang te zijn!

5 april 1783 Joan Derk van der Capellen aan Coert Lambertus van Beyma

Nog een woord over Frankrijk. Wat er ook op dit ogenblik in het kabinet van Versailles gebeurd moge zijn: Frankrijk is en blijft onze natuurlijke bondgenoot. Zonder dergelijke bondgenoten kunnen wij niet bestaan. Er is geen andere mogendheid onder de zon die daarvoor in aanmerking komt. En dus moet onze natie onder geen beding erkennen dat wij door Frankrijk bedrogen zijn. Het loopt trouwens ook zo'n vaart niet. Er zijn verzachtende omstandigheden. Ik ben bereid daarvoor mijn reputatie op het spel te zetten. Ik heb geen ambitie meer; het ergste dat mij kan gebeuren, is dat ik weer moet worden wat ik jarenlang geweest ben: een vergeten veronachtzaamd, onbekend burger.

Later in april reist Joan Derk naar Amsterdam, waar in het deftige logement 'De Garnalendoelen' aan het Singel een groot diner voor alle patriotten wordt gegeven. Hij en raadspensionaris Van Berckel zijn er het middelpunt. In dozijnen toespraken en lofdichten horen zij zich prijzen als redders en beschermers van het vaderland. Hoewel al die aandacht hem verlegen maakt, voelt hij zich toch schadeloos gesteld voor veel ongenoegen van de laatste tijd. Tijdens de Landdag van de tiende van die maand heeft hij sterker dan ooit tevoren de indruk gekregen dat Rouse en Dumbar hem, ieder op eigen wijze, tegenwerken. Rouse, omdat die de 'Gezworen Gemeenten' niet erkennen wil als volksvertegenwoordiging, Dumbar, omdat die Joan Derk te radicaal vindt. Hier in Amsterdam, aan de feestelijk versierde lange tafel, onder groene slingers, bevinden zich louter vrienden en geestverwanten. Tot zijn vreugde is ook Robert Jasper van de partij. Ten huize van burgemeester Hooft ontmoeten de neven een aantal belangrijke patriotten. Joan Derk polst hen over hen plan de oorlog tegen Engeland voort te zetten ' met de gewapende arm van Frankrijk'. Volgens de algemene opinie is dat niet uitvoerbaar maar men kan ermee akkoord gaan dat door artikelen in de kranten en door pamfletten de bevolking gewonnen wordt voor een Franse alliantie. Robert Jasper stelt voor in de nazomer een vergadering te beleggen van de 'bekendste en meest gedecideerde patriotten'. Doel is om na te gaan of het mogelijk is een afgezant naar Frankrijk te sturen 'om de belangen van de Patriotse Partij, dat is, van deze natie, en de gevolgen van de handelswijze van het kabinet van Versailles, met nadruk onder het oog des koning te brengen, in elk geval onder dat van de minister de Vergennes, opdat wij wellicht een openlijke erkenning van de patriotten kunnen verkrijgen.

Dat is de tactiek die John Adams met goed gevolg ten behoeve van Amerika in de republiek gevolgd heeft! Als datum voor deze bijzondere vergadering wordt 15 augustus gekozen. Alles bij elkaar is Joan Derk opgetogen over zijn verblijf in Amsterdam. Hij schrijft aan Van der Kemp:

O, mijn vriend! Hoe billijk ik nu jouw vooruitziende blik en optimisme! Wat ben ik in mijn schik met die maaltijd en heel mijn reis! Want daardoor heb ik de gelegenheid gekregen om overtuigd te worden, dat de democratische principes veld winnen. Jij weet wat ik gedaan heb, en nog zou doen, om dit land te redden.

Van een afstand heeft professor Van der Marck de activiteiten van Van der Capellen gevolgd.

Diens bemoeienis met de drostendiensten, al jaren een van de onderwerpen die hemzelf na aan het hart liggen, heeft hem, in Lingen, de gelegenheid geboden zich vanuit de verte weer te mengen in de problemen van het vaderland van zijn keuze. Dankzij Van der Kemp en Herdingh heeft hij een aantal anonieme geschriften over de drostendiensten kunnen publiceren, evenals een juridische beschouwing met betrekking tot de verwijdering van Van der Capellen uit de Staten van Overijssel. Hij heeft die man ook persoonlijk leren kennen en in hem 'een edel werktuig' van het patriottisme gevonden. Dat de waardering wederzijds is, heeft hij wel ervaren. Hij weet heel goed dat hij zijn aanstelling aan de Illustere School te Deventer aan Van der Capellen te danken heeft. Van der Marck en zijn vrouw zijn al bezig voorbereidingen te treffen voor hun verhuizing, wanneer er op 16 juni 1783 een koets komt voorrijden. De bezoeker is de Kammerdirektor Von Besel, een van de hoge beambten in dienst van de koning van Pruisen. Hij verontschuldigt zich met veel omhaal voor zijn onverwachte en zoals hij wel ziet ongelegen komst. Maar toch gaat hij zitten op de enig niet met paperassen en documenten bedekte stoel in de kamer waar Van der Marck bezig was zijn boeken in te pakken. Von Besel zegt een merkwaardige opdracht te hebben ontvangen, die eigenlijk afkomstig is van het hof in Den Haag. Hij heeft alle in de drukkerijen in Lingen en omgeving aanwezige lettertypen aan een onderzoek moeten onderwerpen, om te zien of die overeenkomst vertonen met de letter waaruit de beruchte 'Brief aan het Volk van Nederland' gezet is. In antwoord op Van der Marcks vragende blik schudt hij het hoofd. Het blijft even stil in de kamer, waar het erg warm is. Van der Marck heeft zijn pruik niet op, alleen een kalotje. Hij draagt een kamerjas over hemd en broek, zoals gewoonlijk wanneer hij op zijn gemak in eigen huis is. De bezoeker daarentegen, in overeenstemming met zijn waardigheid, is volledig in het pak. Hij veegt zich onder de rand van zijn ouderwetse krulpruik de zweetdruppels van het voorhoofd. Het kost hem moeite de eigenlijke reden van zijn komst onder woorden te brengen, hij geneert zich maar tenslotte vraagt hij toch: 'Heeft Uwe Edelheid bij geval een drukpers in huis?' Wanneer Van der Marck ontkennend antwoordt, toont hij duidelijke opluchting en maakt geen aanstalten om het huis te doorzoeken.

Weet uw wel dat men zowel in Den Haag als in Berlijn zeer geïnteresseerd is in de werkkring die u binnenkort in Deventer gaat bekleden? Men verwacht dat u niets tegen het Huis van Oranje zult ondernemen. De prins heeft nooit bezwaren tegen u persoonlijk gekoesterd. Indien u zich onthoudt van politieke agitatie, zal dat u, en ook uw zoon, die stellig in de Republiek carrière zal willen maken, niet anders dan voordeel opleveren. Het spreekt vanzelf dat u nooit iets zult behoeven te doen dat u als honnête homme niet zou kunnen verantwoorden. In uw plaats zou ik de partij van de stadhouder kiezen. Ook raad ik u af colleges in het Nederlands te geven. Men heeft vernomen dat u van plan bent in de volkstaal, voor de burgerij, te spreken over het staatsrecht. Wij kennen de namen van de personen met wie u in de Republiek regelmatig in verbinding staat. In Den Haag is men niet ongenegen u bijzondere gunsten te bewijzen, U zou een benoeming kunnen krijgen in Leiden of Utrecht.

Hij schrijft later aan een vriend:

Ik heb nooit meer iets gehoord over die kwestie. En op al die prachtige aanbiedingen is men ook niet teruggekomen, waarschijnlijk omdat men heel goed begrijpt, dat ik geen geschikt instrument ben. Ik laat mij niet gebruiken.

Met een zucht van verlichting ziet Joan Derk het spitse torentje van Huis Appeltern boven de bomen uitsteken, wanneer de koets de dijkweg oprijdt. Hij is ditmaal niet te paard van Zwolle naar hier gereisd, omdat hij tegen de lange rit in het zadel opzag. Hillegonda en Betje, die

vooruitgegaan zijn om toezicht te houden op het schoonmaken van het huis, het luchten van bedden en gordijnen, staan hem op te wachten bij de brug over de slotgracht. Joan Derk is doodmoe. Hij heeft voor het eerst sinds jaren ook geen tas met documenten meegenomen. De komende zomermaanden wil hij niet dag in dag uit in zijn boekenkamer doorbrengen maar zwemmen, met Hillegonda in de tuin zitten, haar vergezellen naar de kerkdiensten. Hij neemt zich voor Betje mee te nemen op inspectietochten die hij naar zijn verschillende landerijen zal moeten maken. Hij verheugt zich op de lange lichte avonden, als alle ramen openstaan en in het bos de nachtegaal zich laat horen. Tijdens het grote feest in de Garnalendoelen te Amsterdam is hij er zich van bewust geworden dat hij nooit van het leven genoten heeft. Hij heeft Hillegonda en zijn kind ongewild gedwongen te delen aan de publieke zaak en de beperkingen. Betje is jong en veerkrachtig maar Hillegonda en ook hijzelf zijn, zoals hij het wel eens uitdrukt, 'voor onze tijd versleten'. Hillegonda's haar is grijs geworden; zij lacht daarom maar zij is hem te bleek en zij hoest veel. In een briefje van Frans van der Kemp roert hij de dingen aan die hem nu vaak met schuldgevoelens vervullen.

Gedurende dertien of veertien jaren heb ik moeten leven van veertienhonderd gulden per jaar, zonder schulden te maken. Al mijn familieleden, mijn naaste bloedverwanten, heb ik aan mijn vaderland opgeofferd. Hoewel ik een uitstekende verstandhouding heb met mijn zwager Bentinck van Werkeren, breng ik hem door mijn activiteiten in verband met de herziening van commissies in gevaar zijn overheidscommissie te verliezen, aangezien er lieden zijn die er eerder voor in aanmerking komen dan hij, wanneer die functies, zoals ik nastreef, niet meer over een aantal gegadigden verdeeld mogen worden. Van Ittersum, mijn volle neef, met wie ik van jongs af altijd op goede voet heb gestaan (dat is trouwens nog steeds zo, ook met zijn zusters en zijn broer), zal het vroeg of laat wel aan mij te danken hebben dat hij uit zijn burgemeestersambt ontzet wordt. Mijn eigen vader heeft destijds niets meer met mij te maken willen hebben, vanwege mijn oppositie tegen het hof.

Van de voorgenomen bezoeken aan bezienswaardigheden komt zo goed als niets. Hij nam Hillegonda en Betje mee naar Utrecht om hen de Domtoren te laten zien, de buitenhuizen langs de Vecht, en vooral Amsterdam, met de menagerie (verzameling wilde dieren) en de zaal van de Kloveniersdoelen, waarin de grote schilderijen van het schuttersgilde hangen. Overal waar zij verschijnen is Joan Derk al gauw het middelpunt van de belangstelling. Te zijner eer zijn er ontvangsten en maaltijden. In de logementen waar zij hun intrek nemen is het iedere dag een gaan en komen van patriotten die hun opwachting willen maken bij baron Van der Capellen. En ook het beloofde bezoek aan Leiden kan niet doorgaan.

Op 16 augustus is de vergadering van de patriotse regenten uit alle streken in Amsterdam. Op voorstel van Joan Derk wordt een van de aanwezigen belast met een 'verkennend gezantschap' in Parijs. De regenten besluiten voortaan regelmatig met elkaar te corresponderen, opdat zij hun activiteiten in de regering van de verschillende steden en provincies op elkaar kunnen afstemmen. Ook beveelt hij hun dringend aan zoveel mogelijk gebruik te maken van adressen en petities waarin de 'volksstem' hoorbaar wordt. Hij pleit voor een instelling van burgercommissies. Hij moet echter tot zijn teleurstelling bemerken dat de anderen huiverig staan ten opzichte van die democratische nieuwigheid. Alweer wordt hij zich ervan bewust een uitzonderingspositie in te nemen.

Uit Utrecht hoort hij dat Rijklof Michael van Goens – die in patriotse kringen vanwege zijn felle tegenacties nooit meer anders genoemd wordt dan de 'verrader' – als gevolg van een door honderden burgers bij de Vroedschap van Utrecht ingediend rekest, ontheven is van zijn

functie als schepen. Dit bericht wekt zeer gemengde gevoelens bij de regenten-patriotten. Dat Van Goens is afgezet heeft hun instemming maar de manier waarop vinden zij hoogst bedenkelijk.

Op 25 september worden aan Joan Derk door een deputatie namens vijftig boerrichters uit Twente een kostbaar geschenk en een oorkonde aangeboden

Ter eeuwige en onsterfelijke gedachtenis van den Edelmoedigsten Ridder Joan Derk Baron van der Capellen, Heer van den Pol, Appeltern, Altforst, Hagen enzovoorts, beschreven in de Ridderschap van Overijssel. Die, in navolging der aloude ware Ridders, de onderdrukten bijstand geboden heeft; door wijs beleid, onvermoeibare vlijt, standvastigheid, vele tegenslagen gering achtte en overwon; en zonder dat zijn grote geest bezweek, met Gods hulp de Vrijheid van de vrije Landman tegen het slaafse juk van Drostendiensten heeft verdedigd. Die, mede door de rechtvaardige uitspraak van de EdelMogende Heren de Staten van deze provincie, beschermers van Recht en Vrijheid, het doel van zijn loffelijke pogingen: algehele uitroeiing van die harde en verachtelijke dienstbaarheid, heeft bereikt. Voor deze rechtgeaarde Ridder, de roem van onze Edelen, hebben wij, huislieden van Twente, met algemeen goedvinden dit document als een gedenkteken van onze dankbaarheid voor die voortreffelijke daden, opgesteld. Wij wensen, dat dit aandenken door zijn nageslacht eeuw na eeuw bewaard, en onze dankbaarheid daardoor vereeuwigd zal worden. Wij hebben dit door de Boerrichters uit elke Buurtschap doen ondertekenen, en omdat wij geen zegel gebruiken, een gouden gedenkpenning aan een keten van hetzelfde metaal hier aan doen hangen.

Joan Derk is getroffen maar voelt zich ook bezwaard omdat de boeren uit eigen middelen dit kleinood voor hem hebben laten vervaardigen. Aan de ene zijde prijkt zijn onmiskenbaar geïdealiseerde beeltenis ‘en profil’, aan de andere zijde ziet hij zijn wapenschild, bloemfestoenen, landbouwwerktuigen en een tweeregelig vers fraai gegraveerd:

De nijvre Landman juicht, zijn vrijheid is hersteld!
Capellen zegepraalt op baatzucht en geweld.

Hij betuigt de boerrichters zijn dank in een brief:

Toen ik mijn doel, de afschaffing der drostendiensten, had bereikt, bleef mij eigenlijk niets meer te wensen over. Toch is het door ulieden aan mij overhandigde blijk van goedkeuring met mijn gedrag in de regering, mij zeer aangenaam geweest. Het zou dit echter nog meer geweest zijn, indien gijlieden had kunnen goedvinden u, zoals ik meerdere malen gevraagd heb, te bepalen tot een niet zo kostbaar getuigschrift op perkament, dat uw gevoelens voor mij even goed aan het nageslacht had kunnen overbrengen als goud dat doet.

Maar het geschenk heeft zijn hart verwarmd en dat heeft hij nodig want in de Staten van Overijssel nemen de spanningen van dag tot dag toe. Hij bereidt geen adviezen meer voor, tracht echter wel in de besprekingen met de Steden invloed uit te oefenen in verband met de onderwerpen die nu aan de orde zullen komen: de beperking van de gehate militaire rechtspraak, het jachtrecht, en meer dan wat anders ook, de overstemming. De wrijvingen met Rouse (mondeling) en met Dumbar (schriftelijk) blijven. Ook bij professor Rückensfelder stuit hij telkens weer op tegenstand die hij niet verwacht heeft. Via zijn correspondentie merkt hij tot zijn ongenoegen, dat De Gijselaar, Visscher en Robert Jasper – die samen het representatieve driemanschap in de kring van de patriotse regenten vormen – zich ten aanzien

van hem ietwat op een afstand houden. Soms ontvangt hij anonieme dreigbrieven. Een prinsgezinde politicus uit Leiden, Le Franq van Berkhey, vergelijkt hem in een kritische publicatie met Oliver Cromwell, de 'koningsmoordenaar'.

Ook thuis blijven hem de zorgen niet bespaard. Hillegonda moet in deze koude natte herfst nog vaker in bed blijven dan hijzelf. De gang van zaken in het huishouden in de Bloemendalstraat komt geheel op Betje neer. Zij doet haar taak voortreffelijk maar die grotere zelfstandigheid heeft ook schaduwzijden. Zij is gewend alleen naar de kerk te gaan, inkopen te doen of visites af te leggen. Van de familie Van Pallandt van Zuithem, die enkele huizen van hen vandaan woont horen Joan Derk en Hillegonda dat in de Zwolse 'cercle', die Betje in haar hoedanigheid van freule Van der Capellen van tijd tot tijd bezoekt, de zoon van een der leden van de Ridderschap, jonker Sloet van Plettenberg, opvallend veel aandacht aan haar besteedt, zelfs gesignaleerd wordt in de buurt van plaatsen in de stad waar zij zich ophoudt. Joan Derk vindt dit hoogst onaangenaam. Van Plettenberg senior is iemand uit de hofkliek en een vriend van de drost van Twente; hij wordt wel eens diens 'spion' genoemd. De bezorgde ouders waarschuwen Betje, om de vader te treffen bestaat er geen beter middel dan de dochter te compromitteren (in opspraak brengen)!

23 november 1783 Joan Derk van der Capellen aan Robert Jasper van der Capellen tot de Marsch

Men heeft mij verzocht je te waarschuwen dat een zeer grote, dikke, lange man, die meer op een boer dan op een edelman lijkt, in een zeer vertrouwelijke briefwisseling staat met Peterson te Utrecht. Onderzoek de zaak, maar laat mij erbuiten.

Met die lange dikke boerse man kan niemand anders bedoeld zijn dan Rijklof Michael van Goens, de door alle patriotten gehate verrader. Van Henri Peterson, sinds jaar en dag een welvarend lakenkoopman, hoort Robert Jasper van der Capellen dat Van Goens pogingen in het werk stelt om in Utrecht een orangistische beweging van de grond te krijgen en tot dat doel bijeenkomsten organiseert met fabrikanten en patroons die veel werkvolk in dienst hebben. Maar dergelijke acties kunnen de stadhouder meer schade dan voordeel brengen. Peterson lijkt – zoals wel vaker in het verleden – een dubbele rol te spelen.

Op de Landdag van december komt het voorstel 'jachtrecht voor alle burgers' in stemming te brengen. De Steden, gesteund door de heren Van der Capellen tot den Pol en Palland van Zuithem uit het Corps der Edelen, verklaren zichzelf tot 'de meerderheid die vereist is voor een wettige resolutie'. Alle andere leden van de Ridderschap weigeren als één man die overeenstemming te aanvaarden. Zij beschouwen de nu ingetreden toestand als een staken van de stemmen. De stadhouder zal het beslissende woord moeten spreken. De Steden verlaten de vergadering met de mededeling dat zij de Staten niet bijeen zullen roepen vóór de Ridderschap heeft toegegeven. De Ridderschap geeft niet toe. De regering van Overijssel ligt stil.

Uit een verslag van de Oktober-landdag 1783 in de Nieuwe Nederlandse Jaarboeken

Het is zeer vreemd, dat in een provincie die al tweehonderd jaar bestaat (sinds wij Philips 11 afgezworen hebben), en waar de Edelen en de drie Steden jaarlijks vergaderd, wetten gemaakt, belastingen gevorderd, en alle andere functies van de hoogste autoriteit uitgeoefend hebben, er nog steeds verschil van mening kan zijn over de wijze waarop in de Staten gestemd dient te

worden. Dat is op het ogenblik het onderwerp van hevige debatten in de provincie Overijssel. Indien er niet spoedig een oplossing wordt gevonden, dreigt deze kwestie de uitoefening van het gezag ernstig te belemmeren, en de bloedsomloop, ja, het leven zelf, in het Lichaam van Staat te stremmen.

Het feit dat het provinciaal bestuur geen beslissingen neemt leidt al dadelijk tot grote moeilijkheden. In januari 1784 treedt de IJssel buiten zijn oevers, een aantal wijken van Deventer komt onder water te staan. Omdat de Staten niet vergaderen kunnen er geen maatregelen genomen worden om de slachtoffers te helpen. Strenge vorst, niet lang na de overstromingen, verergert de toestand nog. Eind februari bereiken Joan Derk in Zwolle berichten over een zorgwekkende agitatie (opwinding). De raad en de meente hebben een onder de omstandigheden schijnbaar irrelevant besluit genomen: voortaan zal de leeftijd waarop iemand verkiesbaar is, voor de gemeenslieden twintig en voor burgemeesters vierentwintig jaar zijn. Men vindt twintig jaar veel te jong, niemand wordt immers als mondig beschouwt voor zijn vijfentwintigste jaar! Op die manier kunnen mensen met invloed hun zoons en andere jeugdige bloedverwanten in het stadsbestuur schuiven en zo indirect alle macht aan zich trekken. De minderheid in de meente eist dat het besluit herroepen zal worden en weet de burgerij ertoe te bewegen een rekest in te dienen. Joan Derk is ontzet door de formele aspecten van deze zaak. Hij schrijft erover aan professor Rückensfelder:

Ik kan niet zeggen hoezeer deze tijding, en het vooruitzicht van de treurige consequenties van dat opgewonden optreden mij hebben getroffen! Ik moet toegeven dat ik, indien ik lid van de raad of de meente van Deventer zou zijn, zelf voor vijfentwintig jaar zou hebben gestemd. Maar indien ik overstemd was, wettig, door een meerderheid, zou het niet in mijn hoofd opkomen om door middel van een adres van de burgerij mijn medebestuursleden te dwingen op hun besluit terug te komen. Men weet hoe ik er altijd voor geijverd heb om aan de burgers een behoorlijke invloed in de belangrijkste aangelegenheden van hun stad te geven. Ik heb mij altijd de vijand betoond van aristocratische heerszucht en eigenbaat. Ik ben altijd diegene geweest die, wanneer kwalijkgezinde regenten niet voor zachte middelen vatbaar bleken, de raad gaf harde middelen te gebruiken. Maar ik kom er nu rond voor uit dat ik het volkomen afkeur dat men een stadsbestuur dat zich goed gedraagt en zich steeds bereid toont allerlei heilzame, ja, gedurfde maatregelen te nemen, voortdurend bedilt. Daarmee zal ik het nooit eens zijn. Wat mij het meest verontrust is de gedachte dat door verdeeldheid binnen het Deventer stadsbestuur, dat op zo heilzame en gedurfde wijze de ridderschap heeft durven trotseren, de buitenwereld een ongunstig oordeel zal vellen over 's Volks almacht. Men kan ook te hard van stapel lopen. Alles moet in algemeen overleg geschieden, en volgens een weldoordacht plan. Gebeurt dat niet, dan voorzie ik dat Deventer het toneel van veel verwarring zal worden. In Godsnaam, mijn waarde vriend, belet toch, zover uw invloed strekt, alle scheuringen! Wat mij betreft: wat er in Deventer gedaan wordt, raakt mij alleen voor zover het gaat om het belang dat elke ingezetene heeft in het behoud van het vaderland. Men moet mij niet kwalijk nemen dat ik, die in de Republiek en in het buitenland beschouwd wordt als degene, bij wie men hier voor alles te rade gaat, nooit stappen voor mijn rekening zal nemen waar verwarring uit voort kan komen, en waardoor de goede zaak zo geschaad zal worden dat wij een en ander misschien niet meer kunnen herstellen. Ik zal zo nodig de burgerij openlijk aanklagen, en mijzelf van blaam zuiveren! Ik betuig u op mijn erewoord dat ik al dat geharrewar zo moe ben dat ik me terug zou trekken en me nooit met politiek zou inlaten, indien ik dat met goed fatsoen kon doen. Ik moet mij geweld aandoen, om mijn post niet te verlaten. Aangezien ik geen voordeel voor mijzelf zoek, moet men mij maar vergeven dat ik geen blad voor de mond neem, en niemand ontzie!

Rückensfelder antwoordt dat het helemaal niet om een betrekkelijk kleine groep inwoners gaat. In feite is er geen sprake van een minderheid. Het adres is door driehonderd mensen getekend maar die vertegenwoordigen vrijwel de gehele bevolking. De leeftijdskwestie doet er niet zoveel toe, de beweging komt voort uit een dieper liggende, veel verder reikende onlust. De mensen protesteren tegen de armoede, de werkeloosheid, de slechte voorzieningen.

Joan Derk tracht zijn standpunt uit te leggen. Hij is bang dat zijns inziens zo broodnodige alliantie met Frankrijk in gevaar komt, wanneer men in Versailles de indruk zou krijgen dat er binnen de republiek een burgeroorlog zal uitbreken:

Ik voorspel dat uit dit alles een strijd zal voortkomen tussen de aristocratie en het volk. Die moet, het kan niet anders, vroeg of laat uitbarsten, maar wie zo iets op dit tijdstip aanwakkert, zoals het nu in Deventer begint, is een gek of een schurk. Frankrijk zou zich in dergelijke omstandigheden niet met ons inlaten, om geen voedsel te geven aan de verdenking, die er toch al bestaat, dat het de hand heeft in de controversen in dit land om de stadhouderlijke regering te vernietigen. De Pruisische gezant in Parijs heeft dat verleden jaar al aan de hertog de la Vauqoyon ronduit verweten. En dat is waarschijnlijk de reden waarom Frankrijk zich jegens ons zo angstvallig op een afstand houdt.

Tot zijn niet geringe verbazing en ergernis worden fragmenten uit deze brief (met de toevoeging: afkomstig van een onzer beste, kundigste en hoogstgeachte staatslieden) gepubliceerd in de 'Post van de Neder-Rijn'. Men heeft niet verzuimd melding te maken dat hij het in wezen eens is met de eis: vijfentwintig jaar als minimumleeftijd voor een lid van raad of meente. De gevolgen blijven niet uit. Zijn inconsequentie wordt in Deventer en elders breed uitgemeten. Zwart op wit geeft men hem te verstaan dat hij zichzelf tegenspreekt en dat hij met het bestuur van Deventer niets te maken heeft.

Enige voldoening geeft hem de geslaagde intrede in het stadsleven van het Zwolse Vrijkorps, dat hij heeft opgericht. Maar de opeenstapeling van omstandigheden is hem te veel geworden. Hij kan niet meer werken; dat heeft de arts hem trouwens verboden. Om tenminste de beschikking te hebben over formuleringen die hij in betere tijden zorgvuldig op papier heeft gezet, vraagt hij aan een aantal mensen met wie hij gecorrespondeerd heeft, zijn brieven terug, onder anderen aan Van Spaan. Dat die de nu voor hem zo waardevolle stukken vernietigd heeft, is een nieuwe slag.

Het is Uw Weledelgestrenge zeker ontgaan dat ik u in het begin van onze correspondentie verzocht heb mijn brieven te bewaren en ze mij bij gelegenheid terug te sturen. Ik heb die gewoonte aangenomen met al mijn correspondenten, omdat het mij niet mogelijk is om van al mijn brieven kopieën te maken, en ik die toch volstrekt nodig heb vanwege de veelheid en belangrijkheid van de onderwerpen waarover ik dagelijks genoodzaakt ben mijn mening te zeggen. Als ik eenmaal bepaalde argumenten voor of tegen de een of andere zaak op papier heb gezet, bespaart het mij veel moeite wanneer ik mijn brieven kan gebruiken voor het geval ik die zaken weer ergens anders moet verwerken. Ook raak ik wel eens in de war, en schrijf dan dezelfde dingen tweemaal op. Het spijt mij dus geweldig, dat u mijn brieven verbrand hebt.

Tot hun grote schrik ontdekken Joan Derk en Hillegonda dat Betje buiten hun medeweten soms toch de jonge Van Plettenberg ontmoet. Weliswaar in gezelschap van anderen maar die anderen verdenkt Joan Derk ervan dat zij als koppelaars willen optreden. Betje geeft toe dat de jonge man haar niet onverschillig is. Zij heeft gehoopt dat mettertijd de bezwaren van haar

vader wel zouden verminderen. Joan Derks wantrouwen jegens de 'kliek', de ontreddering van haar zieke moeder, die al een paar maal een bloedspuwing heeft gehad en niet verontrust mag worden, brengen Betje ertoe het contact met haar aanbidder te verbreken.

Hij kan dat niet accepteren, vraagt belet maar wordt door Joan Derk in niet mis te verstane woorden afgewezen. Van Plettenberg smeekt, dreigt met ontvoering, komt met enkele vrienden voor de deur, terwijl Betje zich in haar kamer verbergt. Wat Joan Derk tot elke prijs wil vermijden, een schandaal, lijkt niet meer te bezweren. Betje mag niet in Zwolle blijven. Zij verzet zich, omdat zij haar moeder verpleegt. Maar Joan Derk is onverbiddelijk in zijn vaderlijke bezorgdheid.

Joan Derk besluit te doen wat hij al sinds enige tijd van plan is maar waartoe de moed hem telkens op het laatste ogenblik ontbroken heeft. Hij verkoopt zijn huis in Zwolle; er is al een koper. Wanneer hij zijn zaken geregeld heeft, zullen Hillegonda en hij zich, met Betje, voorgoed in Huis Appeltern vestigen. Hoewel hij leest en brieven schrijft en zich op de hoogte houdt van wat er gebeurt in binnen- en buitenland, heeft hij het gevoel dat de werkelijkheid hem boven het hoofd groeit. De patriotten zijn in beweging gekomen maar hij weet niet of dat de beweging is waarvan hij ooit gedroomd heeft.

De volkswil doet zich gelden maar niet op de manier die hij democratisch vindt. Een verbond met Frankrijk is in de maak maar van welke aard zal dat zijn? De oorlog met Engeland is, als gevolg van een ingewikkeld spel van onderhandelingen dat hij niet meer kan overzien, plotseling afgelopen; binnenkort wordt in Parijs het vredesverdrag getekend. De voorwaarden zijn nog onbekend. Naar verluidt zullen de stakende Staten van Overijssel één keer vergaderen, om dat verdrag te ratificeren.

April 1784 Joan Derk van der Capellen aan R.J. van der Capellen tot de Marsch

Waardste Vriend! Het verbond dat Frankrijk en de Republiek zal verenigen, moet door onze natie ten spijt van de aristocraten worden gesloten. Ik doe mijn best, doe jij ook het jouwe. We kunnen niets anders en niets beters doen dan elk onze mening zeggen, en onze correspondenten in Parijs aanraden wat naar ons oordeel het beste is. Laten ze dan in Parijs zelf maar kiezen! Ik denk dat wij weinig te vrezen hebben van een eventuele ontdekking van onze correspondentie. Het zou me het meest spijten wanneer ze mijn brieven achterhielden. Dat ze die eerst eens lezen, kan geen kwaad. Het heeft mij ongelooflijk veel moeite gekost om ons vrijkorps (in Zwolle) tot stand te brengen, en er een goed reglement voor op te stellen, om het te beschermen tegen de intriges en ambities van sommige personen. Goddank is dat gisteren gelukt. Ik vroeg bij die gelegenheid met een korte toespraak om mijn ontslag. Maar men heeft mij, ik mag wel zeggen op roerende wijze, verzocht om kolonel van het korps te blijven. Wat ik ook voor dringende argumenten te berde bracht, onder andere mijn aanstaand vertrek uit Zwolle, het mocht niet baten. Ik zou echter wel honderd dukaten geven om ervan af te zijn, omdat ik er te veel tijd aan moet besteden. Maar zij hebben daartegenin geroepen dat het voldoende was dat ik kolonel bleef, ook al kwam ik in geen zes jaar bij het Korps. Ik brand van verlangen eens bij je te komen, maar ik durf, vanwege een vergadering met de Steden die misschien binnenkort gehouden wordt, nu niet weg te gaan. Schrijf me, of je voorlopig buiten blijft.

De meubels, de boeken, het linnengoed zijn ingepakt en voor een deel al naar Huis Appeltern verzonden. Het echtpaar Van der Capellen kan niet vertrekken, omdat Hillegonda, na een

korte periode van herstel, opnieuw bloed heeft gespuugd. Herhaalde aderlatingen baten niet. Ze moeten nu werkelijk het huis uit, omdat de nieuwe bewoners komen maar aan de tocht naar Huis Appeltern valt niet te denken. De drost van IJsselmuiden, Pallandt van Zuithem, stelt zijn woning in de Bloemendalstraat ter beschikking. Omdat Hillegonda niet in staat is die paar tientallen meters te voet af te leggen en geen trap op kan gaan, wordt zij in een leunstoel over straat gedragen en vervolgens omhooggetakeld naar een slaapkamer op de eerste verdieping. Nauwelijks in het huis Van Pallandt geïnstalleerd kan ook Joan Derk zich niet meer op de been houden. In een vreemde kamer, een vreemd bed, ligt hij ten prooi aan pijnen en verlammingsverschijnselen zoals hij er nog niet eerder heeft meegemaakt. De zaakgelastigde Lindenhof, sinds de readmissie een van Joan Derks trouwste medewerkers, komt iedere dag nieuws brengen. Hij houdt ook de bekenden en verwanten buiten Zwolle op de hoogte. Vrienden wisselen elkaar af aan zijn bed. Hillegonda, die weer wat lijkt op te knappen, zit bij hem in de kamer. De arts heeft goede hoop dat deze ongewoon hevige aanval van reuma en voetjicht bezworen kan worden.

6 juni 1784 Uit een brief van P. Lindenhof

Toen ik u woensdag van de toestand van de heer van der Capellen tot den Pol kennis gaf, zag niemand die zo bedenkelijk in als die naderhand bleek te zijn. Donderdag was hij aan armen en benen verlamd. Vrijdag kon hij ze weer enigszins bewegen, maar toen merkte men dat de kwade stoffen zijn hersens hadden aangetast, hij ijlde, en was geheel verward. Door aderlatingen, vesicatoiren (blaartrekkend middel), toediening van zuurdeeg en dergelijke middelen, keerde zo nu en dan het bewustzijn terug, en zo bleef het op en neer gaan, tot na negen uur vanmorgen, toen plotseling alles veranderde. Bij een vierde aderlating bleek duidelijk dat er versterf optrad in de longen en hersenen. Het duurde nog tot even over twaalf. Toen werd ons deze grote man door de dood ontrukt. Mevrouw, die goed vooruitging, is zo diep geschokt, dat ik bang ben voor nieuwe toevallen.

Joan Derks dode lichaam wordt bijgezet in het familiegraf van het geslacht Van der Capellen in de hervormde kerk te Gorssel. Het is echter niet de bedoeling dat dit zijn laatste rustplaats zal zijn. Hillegonda, na een lang ziekbed en een moeizaam herstel nog slechts de schim van haar vroegere zelf, en ervan overtuigd dat zij ook niet lang meer leven zal, wil de tijd die haar nog rest besteden om een laatste wilsbeschikking van Joan Derk te vervullen. Hij is altijd een tegenstander geweest van de oude gewoonte om in kerken te begraven, waar de lucht verpest wordt en besmetting onder de zerken broeit. Hillegonda weet wat hij wenste: een mausoleum op de Gorsselse heide voor hem en haar, en voor de neven met wie hij zo lang geleden in Utrecht een verbond gesloten heeft. Zij laat volgens zijn aanwijzingen het monument ontwerpen: een vierkante, door bakstenen muren omsloten hof geeft toegang tot het grafgewelf. Op een witte gedenkzuil boven de poort van dat gewelf moet het familiewapen – kruis en kapel – gebeiteld worden, met in een blauwe steen de bijbehorende tekst.

Dat de dorpen in zijn ambtsgebied van de achtste tot en met de veertiende juni driemaal daags gedurende een uur de kerkklokken laten luiden als eerbetoon aan zijn overleden tegenstander, kan de drost van Twente niet hinderen. Hij doet alsof het hem niet aangaat, hij voelt zich opgelucht. Hij schrijft aan de stadhouder:

Nu het de Goddelijke Voorzienigheid behaagt heeft door de dood van Van der Capellen een van de meest gevaarlijke vijanden van Uwe Doorluchtige Hoogheid van deze aardbodem te verwijderen, begin ik weer een vleugje hoop te koesteren.

Op verzoek van het Vrijkorps te Zwolle houdt de predikant van de Waalse kerk, die een goede vriend van Joan Derk is geweest, op de zestiende augustus een herdenkingsrede.

Ja, dit is het ware oogmerk van 's volks bewapening: het beschermen der vrijheid, gepaard aan een wettig bestuur! In de handen van een volk, dat de ware aard van de vrijheid en de burgermaatschappij niet kent, zijn wapens als een scherp snijdend voorwerp in de handen van een onnozel kind; zij verwonden hen die ze gebruiken; vrijheid maakt plaats voor chaos! Onze verstandige vriend Van der Capellen, stichter en hoofd van dit genootschap, raadde ons bedaardheid en gematigdheid aan: de rechten van het volk, zei hij, moeten ook op een rechtmatige wijze in stand gehouden worden. Niemand heeft meer dan hij de snode zucht tot muiten gehaat, die een land ten ondergang voert. Want dat gebeurt, wanneer een woeste menigte driest maar onwetend aanstormt, als een op hol geslagen paard, zijn woede de vrije teugel laat, de heilige wetten vertrapt, en in zijn razernij de vrijheid en het vaderland verplettert! Wij, die Van der Capellen van nabij hebben mogen meemaken, en voor wie hij zijn hart geheel blootlegde, weten, en kunnen getuigen, dat hij al zijn invloed aanwendde om het verschrikkelijke monster Oproer te weren uit een natie die achting verdient, en om ons volk de kalme moed bij te brengen,die, zo lang als het maar mogelijk is, geweld vermijdt, en de grenzen van plicht en rechtvaardigheid niet overschrijdt.

In François van der Kemps droefheid strijden medelijden en verontwaardiging om de voorrang.

Ondanks zijn moed had Van der Capellen als gevolg van de tegenstand en de belemmeringen die hij ondervond, de neiging zwaartillend te zijn. De geringe medewerking die hij kreeg bij het behartigen van de goede zaak, en zijn kwaal, die hem ten slotte naar rust deed snakken, droegen daar het hunne toe bij. Door altijd maar te werken, dikwijls zowel 's nachts als overdag was hij uitgeput en versleten. Zijn lichaam was niet opgewassen tegen die geestelijke inspanning, en bezweek onverwachts.

François besluit om tot een beter begrip van het karakter en de onvermoeibare arbeid van zijn gestorven vriend, nu eindelijk alle stukken te publiceren die betrekking hebben op het begin van diens loopbaan, de lange en beschamende voorgeschiedenis van de admissie in het jaar 1772.

Wie, behalve ik, zou verplicht zijn die moeilijke taak op zich te nemen? Hij legde immers zijn ziel voor mij bloot, raadpleegde mij in alles, vertrouwde mij zijn belangrijkste plannen toe. Wie, behalve ik, is tot die taak in staat?

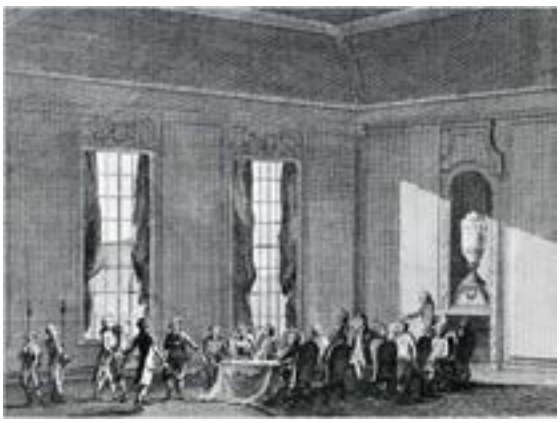
Dat hij geen medewerking ondervindt van de Staten die weigeren hem inzage te geven in ter zake doende documenten, en dat hij van Joan Derks correspondenten geen verhelderende brieven los kan krijgen, weerhoudt hem niet. Integendeel, een en ander volhard hem in zijn overtuiging dat er een veelsoortig misbruik gemaakt is van het idealisme, de hulpvaardigheid, en ja, ook van de naïviteit en zucht naar waardering van de baron. Hij wil daarom aan deze 'Historie der Admissie' als motto een citaat meegeven uit de roman 'Tristram Shandy' van de Engelse auteur Laurence Sterne, dat verwijst naar de tragische werkelijkheid van hem die door velen als: 'De onsterfelijke Ridder', 'Een Vader des Vaderlands', 'Vrijheids Morgenster' maar door een niet minder groot aantal anderen als een volksverderver en oproerkraaier wordt beschouwd. Sternte's woorden zijn veelzeggend voor de goede verstaander:

Geloof mij, waarde Yorick! Indien tot volvoering van een of ander uitzonderlijk streven, eenmaal besloten is dat een onschuldig en weerloos schepsel het slachtoffer moet zijn, dan kost het weinig moeite om van alle takken waarover die persoon ooit gestruikeld is, een brandstapel te maken.

In de herfst van het jaar 1784 verhuisden Hillegonda van der Capellen en haar dochter Betje naar Huis Appeltern. Hillegonda, steeds wankeler ter been, liep in haar zwarte kleren door de tuin en plukte asters en late rozen. Zij voorvoelde dat zij niet zo lang op de hereniging met de geliefde man behoefde te wachten. Zij had nog twee opdrachten te vervullen: de voltooiing van het mausoleum op de Gorsselse heide en een huwelijk voor Betje. Haar verstandige dochter accepteerde het aanzoek van Rudolf Christiaan, rijksgraaf Van Rechteren tot Westerveld, een van de weinige patriotgezinde edelen in Overijssel. Hij was tweemaal zo oud als zij maar een beminnelijk en vastberaden man, bovendien een vriend van haar vader. In alle opzichten de aangewezen beschermer voor een verweesde erfgename.

Zij trouwden in januari van het jaar 1785. Een half jaar later stierf Hillegonda. Haar stoffelijk resten en die van Joan Derk werden in het jaar 1786 bijgezet in het nieuwe grafgewelf. Toen op een dag de muren van het monument door kwaadwilligen beschadigd bleken te zijn, liet het echtpaar Van Rechteren de lijkkisten in het geheim terugbrengen naar de kerk te Gorssel.

Geen overbodige maatregel want in het jaar 1788, na de inval van de Pruisische troepen die de stadhouder tegen het veld winnende patriottisme kwamen bijstaan, werd het mausoleum door een paar militairen en een handvol burgers uit Zutphen met buskruit opgeblazen.

De readmissie van Van der Capellen in de vergadering van ridderschap en steden van Overijssel op 1 november 1782.

In die tijd vernietigde Betje, voortaan Anna Elisabeth, vele van haar vaders brieven en andere documenten. Willem V verliet in het jaar 1785 Den Haag, waar hij zich ongewenst en op grievende wijze buitenspel gezet voelde, toen de Staten van Holland hem het bevel over het garnizoen ontnamen. Hij vestigde zich op Huis Valkhof te Nijmegen en gaf na langdurig aarzelen de in Gelderland gelegerde troepen opdracht om samen met de orangisten onder de burgerij de orde te herstellen in verschillende 'rebelse' steden.

Het blad 'De politieke Kruyer' schreef:

De stadhouder trekt de gewette moorddolk tegen zijn medeburgers. Dezelfde dolk, die in de Engelse oorlog gedoemd scheen in de schede te rusten, wordt nu door Willem ontbloot om onze

broeders de strot af te steken. Hij roeit ten enenmale alle liefde uit die iemand nog voor hem kon koesteren.

Prinses Wilhelmina, beducht dat dit gebruik van geweld (ofschoon er weinig bloed gevloeid was) de positie van de stadhouder blijvend zou schaden, begaf zich per koets met een klein gevolg naar Holland, om zelf met de Staten te onderhandelen. Maar ze werd door de leden van een vrijkorps uit Gouda aangehouden en gedwongen rechtsomkeert te maken. Om de belediging, die zijn zuster was aangedaan te wreken, stuurde de koning van Pruisen een leger naar de republiek.

Na de dood van zijn baron wilde François van der Kemp de rol die hij vervuld had als rechterhand en propagandist achter de schermen van een staatsman, blijven vervullen. Hij schreef aan Robert Jasper:

Word Gelderlands weldoener, zoals Tot den Pol het geweest is van Overijssel! De drostendiensten in de Graafschap, het schandelijkste en onwettige regeringsreglement, wachten op een Van der Capellen van de Marsch. Uw stadhouder schijnt u door zijn willekeurige beschikkingen zelf te willen aanzetten tot deze roemruchte onderneming.

Maar Robert Jasper was voorzichtiger, meer gematigd en onder invloed van zijn vrouw en bloedverwanten ook eerder geneigd tot schipperen. Hij had zelfs de stadhouder om een commissie verzocht, iets dat Joan Derk onder geen beding ooit gedaan zou hebben. Dit feit vond op onverklaarbare wijze zijn weg naar anonieme pamfletten. Robert Jasper verdacht Van der Kemp ervan dat deze de auteur van een bijzonder scherp en honend libel (smaadschrift) was, met de bedoeling hem in het nieuw te brengen, en zo tot actie te dwingen. Van der Kemp reageerde heftig:

Nooit had ik kunnen denken dat ik mij in dit opzicht tegenover en Van der Capellen zou moeten verdedigen; nooit, dat een Van der Capellen mij tot een dergelijke laagheid in staat zou achten! U hebt een en ander in uw brief aan mij vergoelijkt door het een 'grap' te noemen. Maar dat is niet genoeg. U verklaart niet te geloven wat ik zeg, met andere woorden, dat ik lieg. Ik verzeker u op mijn woord van eer, zo onbewimpeld als Van der Capellen tot den Pol dat altijd deed, dat ik de oorsprong van dat artikel niet kan opsporen, al zou ik daardoor uw vertrouwen verliezen. Ik kan er zelfs niet naar raden. Ik weet niet in welke hoek die pijlen tegen u gescherpt worden. Ik herinner uw eraan dat Capellen tot den Pol in de actie van Deventer een misstap begaan heeft, en daarvoor ook heeft moeten boeten.

De waarschuwing die Robert Jasper in die woorden meende te lezen – misschien een verkapt dreigement – was niet geschikt om hem ontvankelijker te maken voor de suggesties en adviezen van de strijdbare predikant. Van der Kemp was sinds het jaar 1785 steeds sterkere gevoelens van woede en verachting gaan koesteren jegens de Hollandse regenten. Vooral De Gijselaar, die zijns inziens na hun machtsovername alle verschijnselen van een autoritaire (maar tegelijkertijd laffe) elite begonnen te vertonen. Hij verhuisde uit Leiden naar Wijk bij Duurstede en werd daar de aanvoerder van het lokale vrijkorps. Toen prinsgezinden naar het stadje oprukten, maakte hij zich op om met zijn manschappen de aanval het hoofd te bieden.

De magistraat gaf zich echter over en Van der Kemp werd gearresteerd. Vanuit de gevangenis te Utrecht, ervan overtuigd dat hem een streng vonnis wachtte, waarschuwde hij Robert Jasper, die voor de Pruisische troepen naar Amsterdam gevlucht was, tegen de 'fladderaars'

van de patriotse club. Van der Kemp werd eind 1787 tegen alle verwachting vrijgelaten, nadat een vriend hem een borgsom van vijfenveertigduizend gulden had voorgeschoten. Omdat hij gehoord had dat men van plan was hem in Leiden weer te arresteren en dan in de vesting Loevestein op te sluiten, week hij uit naar Antwerpen. In de maand maart van het jaar 1788 vertrok hij met zijn vrouw en twee kinderen naar wat hij nu als het beloofde land beschouwde: Amerika. Professor Van der Marck zag zich gedwongen uit Deventer te vluchten. Een woedende volksmenigte – zich plotseling prinsgezind noemende – plunderde zijn huis. Meubels, manuscripten, zeldzame boeken werden uit de ramen op straat gesmeten en in brand gestoken. Hij vond een veilig onderkomen in Burgsteinfurt, de kleine residentie van de graaf Van Bentheim.

In oktober 1782 schreef John Adams in zijn dagboek:

Zo heeft dan deze oude Republiek onze republiek-in-opkomst een officieel saluut gebracht, en ik dank God, dat hij mij in staat gesteld heeft de vlag van de Verenigde Staten te planten in Den Haag, waar zij van nu af aan altijd zal blijven wapperen.

Hij was juist terug van de ceremonie in het Binnenhof te Den Haag tijdens welke het vriendschaps- en handelsverdrag met de Verenigde Staten van Amerika ondertekend was. Dat was een van optimisme getuigende uitspraak, van een man die gewend was zich overal en altijd zorgelijk, weinig hoopvol, zelfs argwanend op te stellen. Hij zou jaren later bekennen:

Nooit ben ik geheel vrij geweest van het gevoel miskend en vervolgd te worden. Sinds 1761 heb ik onafgebroken als het ware in vijandelijk gebied geleefd. Te oordelen naar de behandeling die ik ondervonden heb, en soms nog wel eens ondervind, lijkt het mij dat een meerderheid in alle partijen graag zou horen dat ik uitgeschakeld was. Ik heb mij in de loop van mijn leven veel vijanden gemaakt. Ik werd vaak zo totaal in beslag genomen door de problemen en opgaven waarmee ik geconfronteerd was, dat ik geen rekening hield met de indruk die anderen konden krijgen van mijn woorden en daden en van mijn geschriften.

De enige constante in het leven van John Adams was zijn liefde voor zijn vaderland.

Ik ben van zins onze regering door dik en dun te steunen, indien ik de overtuiging heb dat zij juist handelt. Het kan mij niet schelen of men mij een federalist, een Jacobijn, of Joost mag weten wat, noemt.

In het jaar 1793 benoemde het Congres Adams tot vice-president naast George Washington. In het jaar 1796 werd hij gekozen tot tweede president van de Verenigde Staten.

Middagstilte hing over Huis Appeltern. De wind streek door het gras en deed het zware nazomerloof ruisen. Bij de boerenhoeve en de schuren tegenover de houten brug viel geen teken van leven te bespeuren.

Het washuis, aan de overkant van de slotgracht, door zijn laatste bewoners verlaten, wachtte op een nieuwe bestemming. In het jaar 1884, precies een eeuw na de dood van Joan Derk van der Capellen, stierf prins Alexander. Hij was de enig overgebleven zoon van koning Willem 111 en de laatste mannelijke nakomeling in rechte lijn van stadhouder Willem V. In datzelfde jaar liet Joan Derks kleinzoon, graaf Godert van Rechteren, het kasteel Appeltern met de grond gelijk maken.

Joan van der Capellen tot den Pol

De gezant naar de koning

In februari 1746 besloten de Staten-Generaal (op aandringen van de oppermachtige provincie Holland, die door Amsterdam werd aangevoerd) een bijzondere gevolmachtigde te sturen naar het Franse hof. De keuze viel op graaf Unico van Wassenaer, een lid van de Ridderschap die bij uitzondering wel in de gratie was bij de regenten. Twee jaar eerder had hij al eens een dergelijk gezantschap vervuld. Men gaf hem de instructie mee aan te sturen op een betere verstandhouding tussen Frankrijk en de republiek, omdat de Hollandse handel ernstig te lijden had onder de heersende politieke spanningen.

De hulpverlening aan Maria Theresia diende voorgesteld te worden als iets waar men niet onderuit gekund had vanwege vroeger aanvaarde verplichtingen, en bovendien als niet agressief bedoeld jegens Frankrijk. Er was trouwens in hoofdzaak sprake geweest van geldleningen aan Wenen, en dat hadden de Staten-Generaal gedaan

Met soo veel moderatie (matiging), management en omsigtigheid, dat niet gedacht heeft kunnen worden dat sulks ooit eenig der allerminste offensie of ombrage aan eenige mogendheid, wie het ook soude mogen wesen, soude hebben kunnen geven.

Als verklaring voor de steun aan Engeland diende gewezen te worden op de gemeenschappelijke belangen van de twee zeemogendheden, met nadruk op de vredelievende gezindheid in Holland. De Oostenrijkse erflanden en Engeland zouden overigens op de hoogte gebracht worden van de stap die de republiek nu ondernam. Frankrijk werd door de bestuurders van de republiek 'het hof gemaakt'. Graaf van Wassenaer was een jongere broer van de voogd van Willem Bentinck en was een ontwikkeld en kunstzinnig man. Jarenlang hadden zij samen gemusiceerd in een tot dat doel opgericht orkestje (in Den Haag) van strijkers en blazers.

Bentinck leerde zijn vrouw kennen op het landgoed Twickel van Unico van Wassenaer in Delden. Bentinck vond hem een dwarsligger, een man die, uitgaande van streng gereformeerde geloofsopvattingen, de wijsheid in pacht meende te hebben. Van Wassenaer was een onverzoenlijk anti-Oranjegezind, en volgens Bentinck dus de laatste aan wie men in dit kritieke stadium van de binnenlandse verhoudingen een dergelijk gezantschap moest toevertrouwen. Van Wassenaer zou, dat wist Bentinck zeker, op geen enkele manier meewerken aan de politiek die vrijwel al zijn medeleden in de Ridderschap voorstonden. Uit pure rechtzinnigheid en oranjehaat was hij in staat als neutralist de kooplieden in Amsterdam in de kaart te spelen.

Maar de keuze was nu eenmaal gemaakt. Van Wassenaer kreeg na enige tijd een hulpkracht achternagestuurd in de persoon van de tweede griffier van de Staten Generaal, Jacob Gilles. Diens aanwezigheid kon een bepaalde controle betekenen op Van Wassenaers al te impulsieve woorden en daden. Wat de prins van Oranje betreft, die bleek uitermate moeilijk te bewegen tot het voorgestelde optreden. Zijn terughoudendheid en traagheid brachten Bentinck meermalen tot wanhoop. 'Ik wil liever wachten, tot een voldoende aantal verstandige lieden met gezag zich tot tolk van de volkswil maakt, ik heb een uitgesproken afkeer van vage kreten om Oranje van een handjevol willekeurige burgers', had de prins hem laten weten. Stemmingsmakers doken steeds weer op in de straten en taveernen van de steden in Holland, Zeeland en Utrecht.. De secretaris van de Staten Generaal van Friesland stuurde een –

vanwege economische moeilijkheden door lang niet alle leden goedgekeurd – plan om de prins tot algemeen bevelhebber te benoemen, naar de raadspensionaris in Den Haag. Bentinck vond dat de prins Van Oranje part nog deel had aan de malheurs van de republiek. Wel diende onderzocht te worden welk standpunt de prins moest innemen, en hoe hij zich in de Staten van Friesland had te gedragen.

Of er nu geld was of niet, of men elders fondsen kon aanboren of niet, of er sterfte onder het vee heerste of niet, of de gemoederen gunstig gestemd of kwaad gezind waren, of de meerderheid voor of tegen was, de hoogheid moest steeds luidkeels en openlijk partij kiezen tegen Frankrijk. Hij moest volgens Bentinck zeggen dat als men in 1572, in 1672 en in 1702 op een dergelijke manier overleg gepleegd had als dat op het ogenblik gebeurt, wij nog steeds onder het Spaanse, en later het Franse juk zouden zuchten, dat papisme en slavernij het lot van Engeland en de republiek geweest zouden zijn, of dat Frankrijk ons land zou hebben opgeslokt.

Van Wassenaer had in Versailles een gesprek gevoerd met Lodewijk XV, dat bevredigend was verlopen. De Franse ministers waren bereid tot onderhandelen. Men wilde eerst weten of hij ook bevoegd was namens Londen en Wenen te spreken. Toen hij die vraag ontkennend beantwoordde, stelden de Fransen als voorwaarde voor vredesoverleg een aantal eisen, die voor de republiek niet ongunstig waren, maar die bij de bondgenoten ongetwijfeld op krachtig verzet zouden stuiten.

Daarom, zeiden de heren in Parijs, was het wenselijk dat de republiek een afzonderlijke overeenkomst met Frankrijk sloot. Plotseling overleed de raadspensionaris, naar men zei ‘opgebrand’ in de onafgebroken uitputtende debatten ter vergadering. Men riep in allerijl de tweede griffier Jacob Gilles terug uit Frankrijk om hem kandidaat te stellen voor de opengevallen plaats. Van Wassenaer persoonlijk had hem dat met nadruk voor aanbevolen. Gilles was zijn loopbaan begonnen als advocaat met een kleine praktijk in een provinciestad.

Omdat hij zelf geen standpunt innam zou hij zich al te gemakkelijk laten manipuleren. Zoals de zaken nu lagen, leed het geen twijfel, volgens Bentinck, wie er aan de touwtjes zouden trekken: de neutralisten, dus de regenten van Amsterdam. Het zou in de komende jaren vooral gaan om een krachtmeting tussen Engeland en Frankrijk, met de macht in Europa en op de wereldzeeën als inzet. De republiek, met belangen in Oost- en West-Indië, was als zeemogendheid onverbrekelijk aan Engeland gekoppeld. Iedere neiging tot overleg met Frankrijk leek op landverraad.

Er kwam een speciaal Engels gezantschap naar Den Haag met de speciale opdracht de regering daar onder druk te zetten. In oktober werd er te Breda een conferentie gehouden. Frankrijk zond zijn minister van Buitenlandse Zaken, uit Engeland kwam Lord Sandwich, die na veel moeite bereikt had dat de Staten ook ministers uit Wenen tot de bijeenkomst toelieten. Tijdens die vergaderingen viel op dat Gilles meestal zweeg. Unico van Wassenaer voerde het woord namens de republiek.

In Den Haag kwam de kwestie van een opperbevelhebber voor de Staatse legers weer ter sprake. Met vier tegen drie stemmen werd degene die deze functie al jaren bekleed had, herbenoemd. Het was de bejaarde Duitse prins Van Waldeck. Deze liet strategie en organisatie liefst aan ondergeschikten over, met als gevolg dat zijn campagnes mislukten. In de trant van grote koningen uit het verleden placht hij zijn vrouw en haar dames onder alle

omstandigheden in zijn nabijheid te houden. Zijn hoofdkwartier had meer weg van een salon dan van een legerplaats.

Ontevredenheid en onrust vormden een goede voedingsbodem voor agitatie. In Amsterdam morde het volk: 'Wanneer Waldeck de troepen blijft commanderen, zijn de Fransen over en half jaar hier'. Elders liep een man te leuren met dichtgenaaide boekjes: 'Hier heb je het leven en de grote daden van de prins Van Waldeck'. Kopers die ter plaatse zo'n boekje opensneden, vonden niets dan blanco bladzijden. 'Wat wil je, hij heeft van zijn leven nooit iets uitgevoerd', zei de venter. In april 1747 riepen eerst Zeeland en Rotterdam, en kort daarna ook Leiden de prins Van Oranje uit tot kapitein- en admiraal-generaal van de republiek, dat wil zeggen tot stadhouder. Zodra dit bericht Den Haag bereikte, werd het overgebracht naar de vergadering van de Staten. Een ooggetuige: 'Op het Binnenhof had zich een grote menigte verzameld. Toen een van de leden van de Staten-Generaal weg wilde gaan, werd hij beetgepakt en gedwongen 'leve de prins' te roepen. Daarna wilde iemand hem met een mes de buik opensnijden'.

Bentinck werd gewaarschuwd. Hij kwam naar buiten en redde de aangevallene. Vervolgens sprak hij het volk toe, dat naar hem luisterde. Hij zei dat over hoogstens twee dagen iedereen tevreden zou zijn. Dan werd de prins ook tot stadhouder van de provincie Holland gekozen. Dit scheen de gemoederen te kalmeren. Een half uur later kwam er iemand met een dringende boodschap van weer een ander lid van de Staten-Generaal. Of Bentinck hem ook zo gauw mogelijk uit de handen van het volk wilde bevrijden. Tenslotte zagen de leden van de Staten-Generaal zich omstreeks zeven uur gedwongen aan de Buitenhofzijde een oranje vlag uit te steken, en ook bij het stadhuis gebeurde dat. Dit bracht de menigte tot bedaren. De heren maakten dat ze weg kwamen. Maar de raadspensionaris Gilles wachtte met vertrekken tot het donker was geworden. In plaats van naar zijn eigen huis te gaan, zocht hij een toevlucht bij Bentinck op het Lange Voorhout. Bij een ander lid van de Staten-Generaal werden die nacht de ruiten ingegooid. Een en ander deed de besluitvorming vlot verlopen. Al de volgende dag werd de prins van Oranje tot stadhouder over de gehele republiek uitgeroepen.

De prins ontving het bericht van zijn aanstelling terwijl hij in zijn Huis te Leeuwarden aan tafel zat. Hij ging onmiddellijk per schip over de Zuiderzee naar Amsterdam. Vanwege de koele verhouding tussen hem en de regenten bleef hij daar maar even. In een karos begaf hij zich naar Den Haag, waar hij zijn intrek nam in het sinds jaren ongebruikte stadhouderlijke kwartier aan het Binnenhof. Op de vijftiende mei leidde de griffier Fagel hem bij de hand over de galerij naar de vergaderzaal van de Staten. De leden ontvingen hem staande. Men bood hem een rijk gestoffeerde leunstoel aan tegenover de voorzitter. Deze functie werd op die dag voor het eerst vervuld door Charles Bentinck (de broer van de eerdergenoemde Willem Bentinck). Tot grote tevredenheid van zijn broer deed hij het voortreffelijk. Hij had zich wat ongerust gemaakt over dit debuut omdat Charles stotterde. Willem Bentinck zelf hield de welkomstrede. Zo kreeg hij de gelegenheid voor het voltallige front van de Staten-Generaal de nieuwe stadhouder in welgekozen woorden tactvol te wijzen op wat er van hem verwacht werd.

Het gemak, de eenvoud en hoffelijkheid waarmee hij op de toespraak reageerde en de eed aflegde, verbaasde een ieder. Daarna werd hem zijn 'opdracht' in een zilveren koker overhandigd, en bracht de griffier hem terug naar zijn vertrekken. De verheffing werd enige dagen later gevierd met een weelderig banket, dat de prins de leden van de Staten-Generaal aanbood in de Ridderzaal. Een overvloed aan wildbraad, gevogelte en pasteien, besproeid door de beste Franse en Rijnwijnen, hield de heren urenlang aan tafel. Na afloop werden er onder tromgeroffel en trompetgeschal op het eilandje in de hofvijver tweeëndertig kanonschoten

gelost. Tot diep in de nacht spatten boven het water de pijlen en wielen van een grandioos vuurwerk in vonkenregens uiteen. De ver heffing van de prins werd in het buitenland de omwenteling genoemd.

De prins van Oranje had op die gedenkwaardige vijftiende mei 1747 onverwachts de juiste snaar geraak tijdens de inhuldigingsceremonie.. Een minder aangename verrassing wachtte echter zijn aanhangers later in dat zelfde jaar, toen bleek dat hij geen enkele initiatief ontplooide, niets ondernam om aan de hooggespannen verwachtingen tegemoet te komen. Met name was hij er niet in geslaagd de provincies en de grote steden te bewegen tot forse geldelijke steun aan de reorganisatie van leger en vloot. 'Het paard was gezadeld, maar de ruiter wou niet opzitten', luidde het laconieke commentaar van een lid van de Staten-Generaal.

De stemmen die om een vredesverdrag met Frankrijk riepen, lieten zich weer horen. Zal de prins of de Fransgezinden de staat besturen? Dezen gaven het land liever aan de ondergang prijs dan afstand te doen van ten onrechte verkregen macht, waar misbruik van gemaakt werd om het land te plunderen en zich vet te mesten ten koste van het volk, aldus Bentinck.

Het onvermogen van de prins om een duidelijke gedragslijn te volgen maakte dat hij de nog maar zo kort tevoren verworven aanhangers dreigde te verliezen. Het publiek kende niet de helft van het gekonkel en de duistere praktijken, maar het wist genoeg om verontwaardigd te zijn. Overal gingen pamfletten van hand tot hand, waarin met name graaf Van Wassenaer en de raadspensionaris Gilles worden aangeklaagd vanwege de slechte staat van de financiën, van leger en vloot. Het staat vast dat de prins met de manier waarop de omwenteling heeft plaatsgehad, zonder bloedvergieten, meer eer heeft ingelegd dan wanneer Unico van Wassenaer en Gilles waren vermoord. Het bleef onrustig in het land, de mensen mompelden dat de prins te goed, te gemakkelijk is. Nog even en hij verliest hun respect.

In de loop van augustus 1747 zonden de Staten Bentinck als bijzonder gevolmachtigde naar Londen om met de Engelse ministerraad te onderhandelen over de te volgen gemeenschappelijke politiek. Al in de maand mei had Unico van Wassenaer als gezant van de republiek in Parijs gemeld dat de Franse regering bereid was op de vredesonderhandelingen in te gaan. Engeland wilde die tegemoetkoming niet afwijzen, maar het kabinet in Londen bleef aarzelen omdat de prins van Oranje (of liever gezegd Bentinck) ertegen was. De Engelse staatslieden wisten niet precies hoe zij de zaak moesten aanpakken.

In Den Haag was men geschrokken, omdat men daar weer met het probleem zat hoe te handelen indien Engeland een afzonderlijke vrede met Frankrijk zou sluiten. Omdat in Engelse regeringskringen de naam Bentinck nu eenmaal een goede klank had, leek hij ook de meest aangewezen persoon om erevoor te zorgen dat de republiek bij een eventueel op handen zijnde vredesconferentie in Aken vertegenwoordigd zou zijn.

Bentinck keerde terug naar Den Haag met twee opdrachten. Ten eerste, te bewerkstelligen dat het stadhouderschap der Oranjes opnieuw erfelijk zou worden verklaard; ten tweede, dat hij, Bentinck, persoonlijk zou deelnemen aan het congres, dat in Aken zou plaatsvinden ter regeling van de geschillen met Frankrijk. In de Statenvergadering heerste deining. De officiële legeraanvoerder, Waldeck, had ten langen leste uit eigen beweging zijn ontslag genomen, beledigd omdat hij na een nieuwe nederlaag tegen de Franse legers in de zuidelijk Nederlanden voor een volgens hem belangrijk commando was gepasseerd.

Aken, de oude keizerstad, intussen al sinds eeuwen beroemder om zijn geneeskrachtige bronnen, zou het vredescongres herbergen. De Staten stonden zeer kritisch ten opzichte van de eisen die de ministers van de Oostenrijkse erflanden ter tafel brachten. In geen geval waren zij het eens met de aanspraken van Wenen op de vestingsteden in de zuidelijke Nederlanden. De Nederlandse afgevaardigden, waaronder Willem Bentinck, zagen geen andere keus dan bij Engeland aan te sluiten, omdat Engeland de weg inslaat die 'men' in Holland ook wilde gaan. Op 30 april 's avonds laat kwam de Franse minister van Buitenlandse Zaken bij Lord Sandwich met toespelingen op onderhandelingen tussen de erflanden en mogendheden die Engelse handelspositie en macht ter zee aanzienlijk konden aantasten. Milord liet zich nu overhalen zijn handtekening te zetten voor een voorlopig akkoord, Bentinck was daarna verplicht hetzelfde te doen. In het jaar 1755 zou de radicale ommekeer komen van de Oostenrijkse erflanden waar het bondgenootschappen betreft, met als voornaamste doel een goede verstandhouding met de voormalige aartsvijand Frankrijk. Maar Oostenrijk moest de zeemogendheden te vriend houden, en tot elke prijs voorkomen dat deze in het verleden vaak zo nuttige bondgenoten 'ten onrechte zouden denken dat de erflanden zich bij Frankrijk wilden aansluiten'. Bentinck keerde terug naar Den Haag met de verklaring dat de republiek de door Frankrijk vrijgegeven vestingsteden in de zuidelijke Nederlanden weer – als vroeger – mocht bemannen, tot eigen veiligheid en als steun voor de eigenlijke bezitter van deze gebieden, het Habsburgse Huis. Wat betreft de subsidie voor de troepen, waartoe Wenen verplicht was, kreeg Bentinck echter slechts mondelinge toezeggingen. Uit de aantekeningen van Willem Bentinck. Niet alleen heeft men in het buitenland geen vertrouwen meer in onze natie, maar ook niet in onze troepen, gezien de aarzelende houding in Wenen om subsidie te verlenen. Eigenlijk zouden er vier departementen ingesteld moeten worden: Buitenlandse Zaken, Krijgszaken, Financiën en Buitenlandse Zaken. Dat wil zeggen, alles met betrekking tot de provincies, de samenstelling van de regering, de keuze van de magistraten, enzovoort. Wat betreft de krijgszaken, dat is een moeilijke aangelegenheid. De prins zou eigenlijk de hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel, veldheer van de keizerin, eens hier moeten laten komen, om met hem te overleggen. Het zou goed zijn als hij die inschakelde voor het opperbevel. Wolfenbüttel zou ook uitstekend zijn voor Buitenlandse Zaken. Hij is hoog genoeg in rang om de voogdij over de opvolger op zich te nemen indien de prins, wat te vrezen is, binnen enkele jaren komt te overlijden. Bovendien heeft de prins een raad nodig, w aar alles eerst wordt voorgelegd en onderzocht, opdat de zaken van de verschillende departementen gecoördineerd zijn, en de radertjes van de machine goed in elkaar grijpen. Wanneer ieder wieltje apart draait, werkt het apparaat niet. Er is geen vorst ter wereld die niet over een dergelijke raad beschikt. Te denken dat men een staat kan besturen zonder zoiets is onvergeeflijk. In de vergaderingen van die raad dient het behandelde genotuleerd te worden. Iedere keer neemt men dan nog eens door wat er de vorige maal besproken is. Dan kan de prins ook nooit bedrogen of overrompeld worden. Aan de hand van de samenvatting gaat hij na of hij zich wil houden aan het besluit dat hij in de vergadering genomen heeft, of intussen een betere oplossing heeft bedacht. Deze raad moet bijeenkomen wanneer de prins het meest fris is en helder van hoofd is, dus in de ochtenduren. In de namiddag dient Zijne Hoogheid vrijaf te hebben, bovendien zij hem een dag in de week gegund om uit te rijden of naar buiten te gaan, te jagen, gasten te ontvangen, en andere officiële genoegens te organiseren die nu eenmaal passend, en zelfs noodzakelijk zijn aan een hof.

Unico Wilhelm van Wassenaer Obdam

De meierhoven

In Overijssel bezat de bisschop in totaal negenentachtig goederen die aangeduid worden als hof. Bij de in Twente en naaste omtrek levende Saksische bevolking trof men een geboorteadel aan. Karolingische schrijvers noemen haar bij twee klassen: die der edhilingi of edlingi en die der frillingi en lazzi, standen met verschillende rechten en plichten. Het tijdperk waarin zij leefden was dat van de vrije marke-inrichting, een maatschappij waarin als centra van bewoning de oud-Saksische meierhoven worden aangetroffen. Wij kennen ze nog: de hof te Espelo, de hof te Ootmarsum, de hof te Oldenzaal, de hof te Borne, de hof te Weddehoen en de hof Kagelink.

Het waren hoven met grondbezit en lijfeigenen. Er is niet veel meer van de hof Kagelink bekend. Waarschijnlijk lag de hof in de buurt waar nu nog het Kagelinks bos is, ten zuidoosten van Diepenheim, achter de watermolen Den Haller, tussen Diepenheim en Hengevelde. Tegen het einde van de veertiende eeuw was de aard van deze goederen veranderd en waren zij deels in erfpacht uitgegeven, deels in tijns (grondbelasting). Slechts achtentwintig erven van de hof te Archem (bij Ommen) hadden toen nog hun oorspronkelijke karakter van hofhorig goed behouden. Een aantal horige goederen behoorde voorts toe aan de Twentse landadel.

Tegen het einde van de eerste eeuw was de vorming van het wereldlijk gebied van de bisschop in Twente afgerond. Zo verkreeg de bisschop tussen de jaren 1027 en 1054 de hof te Goor met de daarbij behorende horigen, toen een zekere Adolphus aan bisschop Bernold de curtis Goor schonk ‘cum omnibus ad eundem locum pertinentibus curtilibus, edificiis, mancipiis, goederen die waarschijnlijk oorspronkelijk allodiaal bezit van de graven van Goor waren geweest. Het betreft hier boeren die erven bewoonden, gelegen in het noord-oostelijk deel van de graafschap Zutphen, doch van oudsher voor een belangrijk deel behoorden tot de hof Kagelink bij Diepenheim. In Overijssel bezat de bisschop in totaal negenentachtig goederen die aangeduid worden als hof.

Ook onder de Habsburgers en in de republiek bleef deze oude toestand voortbestaan. In het jaar 1331 werd het bisschoppelijk hovenbezit in Twente nog uitgebreid met eenentwintig hoven. In dat jaar werden de goederen van de graaf Van Dale, waartoe eenentwintig hoven behoorden, voornamelijk in de omgeving van Enter, Diepenheim, Borculo, Neede en Eibergen aan de bisschop overgedragen.

Bij een zo groot aantal Twentse hoven vervulden in werkelijkheid slechts enkele de werkelijke hoffunctie. De benaming hof werd alleen gegeven aan een belangrijke hoeve, misschien wel de belangrijkste ter plaatse. Slechts aan enkele hiervan was de hoffunctie gehecht. In de bisschoppelijke rekeningen van Twente over de jaren 1381 en 1383 treffen we slechts zes hoven aan, die de volledige hoffunctie uitoefenden, te weten de inning van de naturalia en de verschuldigde gelden. Het zijn de hoven te Ootmarsum, Oldenzaal, Delden, Borne, Weddehoen en Goor, die zouden uitgroeien tot de zes voornaamste hoven van Twente.

Hof to Boekelo

Herman Ripperda bouwt omstreeks 1570 het Hof te Boekelo op de plek waar eens de familie Van Twickelo het goed Vogelenzang beheert. Hof te Boekelo was een havezate gelegen in Boekelo dat toentertijd deel uitmaakte van de buurschap Usselo in het richterambt Enschede.

Boekelo was tevens de enige havezate in dit gericht.

Hof te Boekelo

De havezathe Boekelo, ofwel hof te Boekelo ofwel hof te Boekholt in het richtambt Enschede, was evenals Huis Enschede bij Tubbergen en (oorspronkelijk) Huis Eftinck onder Elsen een Leen van het Huis Bronckhorst, welke Leenkamer meerdere erven in Twente bezat; zoals de tienden over het erve Rotgerinck onder Delden, over Groot en Lutke Varwick en over het Lippingckhof in het kerspel van Enschede, over Loiijng in Stockum, over Hoevinck in Driene en over Huijginck in Driene; het erve Witbroock in Lonneker, het Kreijenfeldt in Deldenerbroek en Eggertinck in boerschap Woolde. Zoals Beugelscamp oorspronkelijk uit twee erven is ontstaan, vinden wij het erve te Boekelo steeds genoemd met het daarbij gelegen erve Vogelsanck. Het eerst is dit laatste erve afzonderlijk genoemd en wel in een charter van het jaar 1450, op 'mei-dach Philippi et Jacobi apostolorum' in het archief van het klooster van Albergen. Daarbij ontslaat Otto Heer te Bronckhorst en Borculo als Leenheer Johanszoon zijn Leenman ten gunste van Johan van Twicklo, draagt hem over de grove en smalle tienden over enkele erven uit het Leenverband en ontvangt daarvoor in manstat te vijffmarcken van dezelfde terug de erven de Vogelsanck 'to Bokel' onder het kerspel Enschede en Woestinck in het kerspel Delden met de tienden. Een Leen in manstat werd gegeven om daarvoor krijgsmanschap te presteren; een Leen in dienstmanstat bracht mee dat de Leenman dienstman werd. Een Vijfmarcksleen verviel volgens het Gelders Zutphensche recht, bij ontstentenis (verwarring) van een mannelijk erfgenaam aan de Leenheer en niet aan de naaste in bloede. Een Zutphens Leen vererfde op het naaste bloed, de 'oudste op strate', man voor vrouw. Kreynck zegt van Boekelo dat het een oude havesathe is en noemt als eerste eigenaar een lid van het geslacht Sticke, tevens bezitter van het Weldam. Dat is een van de alleroudste geslachten van Twente, rijk in grondbezit. In de vroegste charters zijn de namen vermeld van de geslachten: Hondeberg, Hilscher, Splinter, Mom, Moerbecke, Zwafken, Bermentlo en Overhagen. De zo-even genoemde Johan van Twickelo was gehuwd met een erfdochter: Juthe of Judith Sticke of Edelsticke. Het echtpaar had een kind: Judith van Twickelo. Een dochter van de laatstgenoemde huwde in het jaar 1530 met Unico Ripperda, welke u in de behandeling van Weldam nader zult leren kennen. Op 26 oktober 1792 werd de havesathe Boekelo publiekelijk verkocht met recht van verschrijving op de landdag, recht van jacht en visserij, aan Hendricus Ignatius Christiaan van Kempen, wonende te Zwolle, voor de som van zevenendertigduizend gulden. De belening op hem volgde 3 oktober 1793. De Leenkamer keurde bij brief van 22 juni 1797 de vestiging van een hypotheek goed op Boekelo, groot vijfenzestighonderd gulden, verstrekt door Joan Blydenstein te Enschede. Van Kempen overleed op het Huis Aalshorst bij Dalfsen op 17 september 1819 maar had tevoren op 4 januari 1818 onderhands het hof te Boekelo met alle erven, houtgewas en zelfs meubelen verkocht voor een totaal van dertigduizend gulden aan J.G.B. Weerman, wijnkoper te Delden. J. Dijk, schout en fabriqueur te Hengelo en Gerhardus Kwinkeler, boer te Boekelo, die het nader op 11 november 1818 onderling verdeelden; de eerstgenoemde verkreeg daarbij de huisplaats met de Heerlijke rechten. Hij liet het herenhuis slopen en de gracht dichtplempen.

Bij akte van 22 augustus 1822 verkocht Weerman zijn deel aan Helmig van Heek te Enschede, die in de volgende jaren meerdere stukken van het oude goed er bij aankocht. Na diens dood kwamen de goederen aan zijn zoon, Gerrit Jan van Heek te Enschede, die het in het jaar 1974 nog in bezit heeft. Op de tekening van het jaar 1729 van A. Schoemaker laat ons het Huis Boekelo zien van de zijkant en de achterkant. Het voorgebouw is op het origineel met een rood pannendak, het Huis en de beide torentjes zijn met blauwe leien bedekt terwijl rondom het geheel grachten lagen. Andries Schoemaker en zijn vrienden bezochten het Huis in het jaar 1729 en vertellen er ons het volgende van:

Wanneer wij hier kwamen om de plaetse te teekenen, wierden wij seer vriendelijk binnen genoodigt, alwaar we een groot geseltscap Juffrouwe vonden, die ons alle beleeftheijt aendeden en onder andere met veel vrindelijkhijt aan ons koffie schonken alsoo het noch voor de middag was dat wij daar waren; onder andere vonden we daer een suster van den Heer van Sommelsdijk met welke we een soet dieskoers voerden. In het daer naer toe rijden, had ons bijna een groot ongeluk gepasseerd hierin bestaende: wij reden door eene deftige laan, die ons na 't hof te boekhold leidde: onderwegen was een houte brug gelegt en ons voorste paart trad met het eene been door de brug henen maar onse voerman was soo voorzigtig dat hij sterk aansloeg, waardoor er geen tijt was dat de brug verder brak; deze hofstad lijt lustig in 't geboompt en heerlijke landen met graan en met hout beset.

Een latere tekening (kopie in de Twentsche Oudheidkamer te Enschede) laat het gemoderniseerde Huis zien. Een zeer eenvoudig herenlandhuis. In het jaar 1817 is het reeds geheel en al gesloopt. Op de oudste kadastrale kaarten, die van het jaar 1825 kan men er geen spoor meer van ontdekken. Behalve het erve Vogelensanck ofwel Busger behoorden, tenminste bij de verkoop in oktober 1682 de navolgende erven onder deze havezathe: de Hofkamp, Thomasmaete, Leyerstede, Nyhuisplaetze, Weverstede, Lubbert, Hollink, Snuverink, Sniderstuksken, De Spiele, Lansink in de buurschap Woolde, het Theesinck bij Usselo, de Wesseler, de Veldmeyer en Bosmeyersplaetze. Het erve Lansink hielden de bezitters van Boekelo te Leen van de Leenkamer van Huize Heeckeren bij Goor. Het erve Theesinck werd uitgegeven door het Stift van Vreden, waarvan nog een paar Leenbrieven bestaan. Voor het Theesinck kreeg die abdij 'das gewöhnliches Heergeweyde von fünf Churfürstliche Rheinischen Goltgulden'. Bij acte van 9 december 1806 kocht boer Jan Thezinck 'als neuer Besitzer des ihm von der Fraulein Isabelle Mechteld von Machony Erben cum consensu curia feudaliss, vom 16 april 1793 verkauften Bauernhof Thesink' en de oude Leenheerlijke rechten voor driehonderd gulden afkopen. Ook behoorde tot de havezathe het markenrichterschap van de marken van Usselo en Boekelo, gedeeld met Huis Heeckeren of wel om de beurt uitgeoefend. Zo verschijnt op de holtink van 18 juli 1633 uit naam van Wilhelm Ripperda diens gemachtigde Henricus Krop 'van wegens die hoevesath toe Boeculo', hetzelfde op een van 31 mei 1693 de Heer van Aertsen tot Boekelo en voorts op die van de jaren 1704, 1724 en enige andere jaren. Als voornaamste goedsheren (markerichters) in die marke werden herhaaldelijk de heren van Boekelo door de marke gedelegeerd naar de kerkenraad van de hervormde gemeente van Enschede. In die marke had het Huis ook het recht van vrije schapen-drift. Natuurlijk hebben de jonkers van Boekelo ijverig hun jacht- en visrecht uitgeoefend. Rijk aan allerhande wild als hun gebied was en visrijk de Boekelerbeek in de onmiddellijke nabijheid. De Overijsselse jonkheren stuurden wild aan de drie steden 'tot onderholdinge van alle onderlinge vruntschap', zo lezen we ook dat bij begeleidend schrijven 'Boeculo den 7 januari 1613' Unico Ripperda aan de stad Kampen voor de aanstaande keurmaaltijd overzendt 'acht koppel veldhoenderen; daar het geducht onweer is geweest, zoodat de huizen en boomen zijn omver geworpen, de veldbeeken zijn overstroomd en de

passagie belemmerd, heb ick geen grof wild kunnen schieten'. Behalve de invloed die Boekelo kon doen gelden in de marken en op de beroeping van een predikant in Enschede, had het Huis ook het recht van aanstelling van de schoolmeester te Boekelo maar was bezwaard met een jaarlijkse bijdrage van vijfentwintig gulden ten behoeve van de meester en met één van vijf gulden voor die te Enschede. In verschillende akten van overdracht van Boekelo wordt nog melding gemaakt van 'het recht van tyns', dat de tijdelijke pastoor van Alstätte in het Munsterse land alle jaar op Sint Martensdag voor twaalf uur een beker moet brengen op Huis Boekelo; een beker gemaakt van lindenhout met drie rijen hazelaar omwonden.

Deze tyns was verschuldigd wegens het door de kerk van Alstätte in achterleen van Boekelo houden van het erve Löhring. Oorspronkelijk zijn de bekers gemaakt van eikenhout, later werden ze van lindenhout vervaardigd. Een dergelijke cynsplicht komen we in Twente meer tegen. Een erve onder Tubbergen was verplicht jegens de Eeshof tot een jaarlijkse pacht van 'eijnen wytten beker tusschen sunte mertijn unde middewinter'; zo moest een ander erve opbrengen aan het Weleveld jaarlijks 'eene teuite'; zo zegt Geerdink dat aan de Bellinckhof verschuldigd was als tyns uit de Bremerkamp jaarlijks vijftig houten schotels; zo rustte op de Hachmeule een tynsbeker, jaarlijks op Sint Mertijn aan de Heer van Twickel te betalen; terwijl tenslotte diezelfde laatstgenoemde Heer uit een stuk land onder Borne 'een uytgang van een houte kop op Jacobi' bezat.

Aan deze tynsplicht is een gedicht gewijd van B.W.A.E. baron Sloet tot Olthuys in een der jaargangen van de Almanak Winteravondrood. Niet geheel op de hoogte met het onderwerp legt hij per abuis de plicht op aan het klooster van Albergen in plaats van aan de kerk van Alstätte. Hij laat de brenger het Driener heipad betreden in plaats van het Usseler heipad. Dit en nog enkele topografische fouten zijn in het volgende gedicht van de hand van J.J. Deinse hersteld. Het gedicht alsdus verbeterd:

De houten beker van het Huis Boekelo

Wie komt met afgemeten tred,
en leunend op zijn doornen staf
in 't deftig zondagspak gekleed,
het eenzaam Usseler heipad af?

Een dorp, dat in Westfalen ligt,
en die gezet jaar in jaar uit
zijn schreen naar 't Huis te Boek'lo richt,
geen boerenwoning langs den weg.

Waar oud en jong hem niet begroet,
en spoedig ziet hij zich omringd
van heel een boeren-kindren-stoet

En elk wil gaarne ook op zijn beurt,
den houten beker eens bezien,
dien hij de Heer van Boekelo
daar straks eerbiedig aan zal biên.

In 't lang verkleurde staatsiekleed

zit daar de Heer in de oude zaal.
Een eikenhouten wapenbord
is al wat men hier ziet van praal

't Gezinde van het ad'lijk huis
ter weerszij langs den wand geschaard,
koetsier en jagers, tuiner, knechts,
en sluiter die de poort bewaakt.

Zij zullen 't staven, dat de nap
weer op den vast bepaalden tijd
door 't kerkbestuur is aangeboôn,
en door den koster ingewijd.

Nu gaat de wijde zaaldeur los,
en komt de koster aangegaan.
Hij buigt zich nederig ter aard
en biedt den Heer zijn beker aan.

Hommasie voor het bosch en land,
dat, niemand heugt hoelang geleên,
't aloude kerkje van den Hof,
bezat in vast en duurzaam leen.

Nu wordt de beker door den Heer,
en al zijn dienstbaar volk beschouwd.

Niets faalt er aan zijn inhoudsmaat,
de duigjes zijn van eikenhout,
de hoepeltjes van hazelaar,
drie rijen van den bast ontdaan.

't Is richtig en meldt wie U zond,
hij houde 't bosch en land voortaan,
tot dat gij met den beker keert,
en God doe er zijn zegen toe!

Bidt in uw Kerke voor mijn Ziel,
En gij, mijn volk, wees blij te moe!
Vul nu, het is des kosters regt
met versch gebrouwen scharrebier
den beker boven tot den rand,
en maakt te zamen goeden sier!

Dit woord werd niet vergeefs gezegd;
't waar voor den Heer een slechte dank
als in de ton een droppel bleef,
een wis miskenning van den drank.

O, Gouden Eenvoud! Blanke Trouw!
Schaars in verlichten tijd gekend,
toen 't houten bekertje meer gold
dan naam en schrift op perkament.

Zo zullen in de loop der tijden wel heel wat van die houten bekertjes in het bezit van de heren van Boekelo gekomen zijn. In de twintigste eeuw waren er bij de Boekelose boeren nog verschillende te vinden; ze werden als zoutvaatje gebruikt. Een exemplaar van eikenhout werd opgespoord en in bruikleen gegeven aan de Twentse Oudheidkamer. Het exemplaar dat vroeger bewaard werd in het Museum van de Overijsselse Vereniging voor Provincie Welvaart is 'verloren' geraakt. Van Deinse verklaart:

Boekelo is eene der schoonste plekjes in den omtrek van Enschede. Wanneer men vanaf het station Boekelo den zandweg volgt, die de Rutbeek kruist, dan ziet men dra voor zich een prachtige laan van vier rijen zware eikenboomen, een laan die eens Huis Oldemeule met de hof te Boekelo verbond. Behalve die mooie eikenlaan en een eendenvijver in het bos bleef niets van de oude havezathe over.

Alleen hier en daar brokken Bentheimer steen aan de boerenhuizen en op de kwinkeler (een soort tuintafel), gemaakt van een der de pilaren der poort bij het kasteel. Doch wie houdt van een schoone boschrijke omgeving, die zal zich eene wandeling naar den Hof te Boekelo nooit beklagen.

Huis Eschede ofwel de Hof to Tubbergen

Anno 1355 des naesten dages na Fabyanus en Sebastianus, maakt Floryken van Tubbergen bekend, dat hij met goedkeuring van zijne zoons Ghoedyken, Albert en Floryken en van zijne dochter aan Gerd Engelberdinck eene stede gelegen toe Tubbergen gedaan heeft op ene pacht van eynen wytten becker en in 1316 wordt Badeken van Tubbergen door Jonker Gijsbert van Bronckhorst beleend met den Hof to Tubbergen. In 1402 wordt Badeken van Tubbergen er wederom mede beleend en Hendrick Splinter met het erf Baesdam in de buurtschap Tubbergen. Nog verkoopt in 1398 Evesse van Tubberghe de ghaerde so walle als see belegen is bii der kercken van Tubberghe, waarvoor behalve de kooppenningen bedongen werd ene jarlixe tyns als enen beker to betalene up de hofstede vom Tubberghe jaerlix tusschen sunte mertyn unde medde-winter.

Wij zien dus uit deze oudste gegevens dat Huis Eschede, alias De Eeschhof of Eeshof en oudtijds de Hof to Tubbergen, reeds zeer vroeg (evenals de Hof tot Boekelo) een Leen was van de Leenkamer van Bronckhorst en hoe beide Lenen achterlenen hadden, die als jaarlijkse tyns een beker moesten leveren. De Hof to Tubbergen schijnt een oude Saksische meierhof geweest te zijn, een centrum van groot grondbezit met Leenheerlijke rechten. In die hof waren verscheidene erven geleend aan de Heerlijkheid Borculo, zoals het Schultenhuis bij Albergen. Deze hof lag niet op de plaats waar nu De Eeshof ligt maar veel meer oostelijk, iets ten oosten van de rooms-katholieke kerk te Tubbergen op de Es, die nu nog het Rot wordt genoemd. De heren Van Tubbergen zijn omstreeks het jaar 1400 uitgestorven. In 1402 wordt Badeken van Tubbergen er opnieuw mee beleend en Hendrick Splinter met het erf Baesdam in de buurtschap Tubbergen. In het jaar 1411 wordt Hendrick van Eschede door Gijsbert graaf Van Bronckhorst, Heer van Borculo beleend met de hof te Tubbergen en met het Baasdam. En hiermee komt het geslacht Eeschede in beeld. Vanwaar komt dat geslacht? Hattink vermoedde

dat een Gelderse edelman, zijn naam voerend naar het goed Eschede bij Gorssel, familie was van de vroegere heren Van Tubbergen, en dat deze zijn naam aldus op het goed had overgebracht. In het jaar 1460 wordt Henricks zoon Johan 11 Van Eeschede genoemd, terwijl een zoon van deze laatste in het jaar 1476 een charter zegelt met de drie gele kronen. Johan 11 Van Eeschede werd in het jaar 1481 op dinsdag na Simon en Judas beleend met de hof te Tubbergen door jonker Gisbert van Bronckhorst. Daarna komt hij voor onder de riddermatige edelen op de Landdag die door George Schenck van Toutenburg binnen Oldenzaal bijeengeroepen zijn. En op 7 april 1546 verschijn hij op de Landdag te Deventer. Diens zoon, Johan 111 van Eeschede was in het jaar 1548 onmondig (niet volwassen, nog geen vijfentwintig jaar) en in het buitenland. Op 20 november 1548 werd zijn oom Herman ter Hamme als momber en hulder door Joest graaf Van Bronckhorst met de hof beleend en ook ten behoeve van Johan en zijn broers en zusters met het Baasdam. Zes jaar later, op 27 mei 1554, ontslaat Johan zijn oom van diens eed en legt zelf de eed van hulde (eer) af.

Johan 111 was eerst getrouwd met Anna van der Wenge en daarna met Elsbe Grubbe tot Herinckhave. In de jaren 1563, 1564 en 1577 was hij op de Landdag tegenwoordig. Hij diende in het jaar 1567 in het leger van de koning van Spanje. In het jaar 1575 wordt hij genoemd als een der medeoprichters van de parochiekerk te Tubbergen. In hetzelfde jaar werd hij door bisschop De Monte samen met de heren Van Herinckhave en Weemselo en met het klooster van Albergen benoemd tot collator van die kerk.

Opmerkelijk omtrent de ligging van de hof to Tubbergen is dat de prior van het klooster van Albergen bij de onderhandelingen over de oorlogsschatting bij de Gelderse inval van het jaar 1510 vermeldt, dat om plundering te voorkomen vijftienhonderd gulden bijeengebracht was. Deze som werd omgeslagen over de stad Tubbergen: driehonderd gulden, het Huis Weemselo: vijftien gulden, het Huis Grubben: tien gulden, de Molenwerken: elk acht gulden, het Huis Kemenade: vijf gulden en het Huis naast de kerk te Tubbergen: dertig gulden. Daaruit mag afgeleid worden dat de Eeshof toen nog naast de kerk was op het Rot. In het jaar 1582 wordt vermeldt in de 'confiscatien in Twenthe' van Huis Eschede:

Die woeninge licht wueste en de is onbewoent en de durch 't krychsfolk merendeels vernyelt.

In het jaar 1584 was Johan van Eeschede met toestemming van koning Verdugo 'weder tot Tubbergen op syn huys gecommen en den behoirlycken eedt van getrouwicheit gedaen heft'. Het lijkt geenszins onwaarschijnlijk dat in de jaren de geruïneerde woning niet op de oude plaats van de hof is hersteld maar meer noord-westelijk. Johan van Eschede kocht in het jaar 1588 het kerkenerve De Horst en overleed omstreeks 1603. Daarna wordt Florissen van Enschede, getrouwd met Elsbe Grubbe, met de hof beleend. Florens (Florissen) van Eschede komt in het jaar 1602 voor als erfholtrichter en markerichter van de marke van Tubbergen. Uit zijn tweede huwelijk met Wilhelmina van Renesse van Baar werd Johan (1V) Van Eschede geboren. Deze is op 2 juni 1606 onmondig maar 'nu mundig geworden sijnde' op 6 november 1626 door de Leenkamer van Bronckhorst beleend met Huis Eschede. Daartoe behoorde het collatierecht van de kerk van Tubbergen en het erfmarkerichterambt van de marke Tubbergen. Zo ook de gerechtigheden 'ten vijff marcken rechte in manstadt, zoomede met het Baesdam ten Zutphenschen rechte'. Hij overleed op 17 april 1678. Hij was getrouwd op 13 oktober 1638 met Agnes van Coeverden van Scherpenzeel. Ze hadden één zoon: Johan (V) Van Eschede. Deze trouwde als Jan van Eschede Heer van het Huis Tubbergen op 22 december 1671 te Wierden met Lansbergha Sophia Mulert, dochter tot Voerst en Grotenhuis. Op 27 juni 1692 werd hij met de Eeshof beleend met lege hand, waarvoor hij zich op een

transactie van 2 april 1687 had beroepen. In een Leencitatie aan hem uitgebracht door de Leenbode van de graaf Van Bronckhorst van september 1686 staat vermeldt, dat de volgende Leenpercelen van ouds behoorden onder de 'Hoff toe Tubberge':

- *dat goet toe Rutgerinck in den kerspele te Ulzen;*
- *Roterdinck tho Hilten;*
- *Kedinck onder Ootmarsum;*
- *Lansingh tho Vierdingen;*
- *Hoberghhuis toe Albergen;*
- *benevens nog eenige tienden onder Albergen.*

Op een holtink werd hem het erfmarkerichterschap ernstig betwist (twisten: meningsverschil uiten, debatteren, over het recht op iets of de juistheid van iets) door Maria Ida vrouw Wittib van Beverveurde, geboren Van Plettenbergh. De holtink van 26 april 1686 werd op de Schultenhof gehouden. Opeenvolgend zijn er meerdere heren Van Eschede, tot het negende geslacht. De laatste Heer Johan Otto Bernard van Eschede overlijdt kinderloos op 28 december 1796. De inventaris van zijn nalatenschap werd door zijn weduwe die het vruchtgebruik had, op 20 februari 1797 in het gericht te Ootmarsum gedeponeerd. In het Leenregister van Bronckhorst staat nog vermeld dat op 13 maart 1797 Heidenrich Ludwich van Eschede als 'successeur feudaal' van Johan Otto van Eschede met de hof is beleend. Volgens Von Spiessen is met Adolf von Eschede deze riddermatige familie, waarvan negen geslachten op Huis De Eeshof woonden, op 23 november 1806 'im mannstam erloschen'.

De heren Van Eschede waren als katholieken niet geadmitteerd in de Ridderschap, hun recht op verschrijving 'sliep'. Behalve hun erfmarkerichterschap in de marke Tubbergen, hadden zij mede de collatie over de Grote- of Pancratiuskerk te Tubbergen. Daarvoor hielpen zij, hoewel zelf katholiek, de predikant en ook de koster kiezen. Ook bezaten zij in die kerk hun eigen grafstede, omgeven door hun kwartierborden, evenals de heren van Huis Weemselo en Huis Herinckhave. Merkwaardig is dat in juni 1756 de predikant Wolterus Dull in hun grafkelder werd bijgezet.

Volgens het testament erfde Theodoor A.J. baron Von Heyden Huis De Eeshof na de dood van de zo even genoemde vruchtgebruikster. Deze verkocht de hof bij notariële acte van 20 september 1820 aan Maximiliaan Fr. C.F. jonkheer Von Bönninghausen. Deze was geboren op 23 juni 1793 op Huis Herinckhave en was getrouwd met Elisabeth M.A. De Villers de Pité.

Deze had toen reeds een eervolle loopbaan achter zich. Hij was eerste page aan het hof van koning Lodewijk Napoleon, was daarna als luitenant bij de cavalerie van het Franse leger meegetrokken naar Rusland. Hij behoorde bij de elf die van zijn bij Krasnoë vernietigd regiment in het vaderland terugkeerden. Op 17 augustus 1812 was hij in de slag bij Smolensko gewond. Hij had als kapitein deelgenomen aan de slag bij Waterloo, waarna hij op 12 januari 1817 eervol uit dienst was ontslagen. Hij woonde op de hof en overleed er op 31 oktober 1822. Bekend was zijn voorliefde voor de Belgische zaak. Die was zo groot dat hij bij de rellen soldaten kreeg ingekwartierd op zijn Huis. Zijn weduwe overleed op Huis Eeshof op 30 juli 1824. Hun enige dochter: Anna M.H.E. Von Bönninghausen trouwde op 11 februari 1839 met Hubertus I.B.Th. freiherr Von Heyden, die op het Huis overleed op 10 april 1881.

Sinds februari 1844 was het Huis verhuurd aan Th.E.J. Schaepman, burgemeester van Tubbergen. Deze was getrouwd met Johanna Fr. Van der Capellen. Hun zoon: Herman Johan

Aloysius Maria Schaepman was een landelijk staatsman en daardoor is het Huis in Holland bekend geworden. In dit gezin werd Boom, de neef van de Drentse 'assessor', gastvrij ontvangen. Daarover vertelt hij in zijn 'Reisportefeuille' en dat hij daar een merkwaardige verzameling dag-, nacht- en schemervlinders met hun rupsen, eieren en poppen zag. De inwonende vader van de burgemeester, de oud-burgemeester van Haaksbergen, had ze met veel moeite verzameld en later als geschenk aangeboden aan het Brits museum.

Onder wanbeheer van de heren Von Heijden gingen de zaken op Huis de Eeshof steeds meer achteruit. 'Terwijl', volgens Van der Aa, 'omstreeks 1840 het landgoed nog ruim honderdnegentig bunder groot was, werden opeenvolgend na die tijd bijna alle van ouds daarbij behorende erven verkocht.'

De gehele Tubberger Esch en bij het Huis behorende erve Het Baasdam, dat sinds zovele eeuwen in hun bezit was, werden te gelde gemaakt. Op 12 januari 1892 verkocht Julius Egon E.Th. Von Heijden, die destijds woonde op het Huis Onstein bij Vorden, het Huis met het erve Mulstege en een gedeelte van Olde Horst onder de hand. De nieuwe eigenaar was de aartsbisschop van Utrecht en deze betaalde een bedrag van vijfentwintigduizend gulden. Gedurende korte tijd was er toen een opleidingsgesticht voor verwaarloosde jongens in gevestigd. Tot ten slotte op 27 juni 1899 werd De Eeshof, nog zesentwintig bunder groot, publiek geveild voor een bedrag van zeventienduizendvierhonderdvijftig gulden. De nieuwe eigenaar was Albert Johan Paehlig, kapitein van de mariniers te Den Helder. Diens gezin bewoonde in de zomer Huis De Eeshof. Het in het jaar 1910 nog bestaande herenhuis is wat de benedenverdieping aangaat uit de achttiende eeuw. De bovenbouw is uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Met de beide flankerende bouwhuizen maakt het Huis een deftige indruk. Ten tijde van Craandijks bezoek in het jaar 1868 werd de hoofdtoegang nog verleend door een flinke ophaalbrug. Ook deze verdween en werd vervangen door een hek met een muur.

Hof to Entheren

Van de 'Hof to Entheren' is weinig meer bekend dat vermeldt is in het Verpondingsregister van Twenthe van het jaar 1601. Toen was nog bekend de Oldehof, ook wel Oldhover (Loaver). In het Verpondingsregister staat de hof vermeldt als het erve Jan ten Oldenhave. In het jaar 1602 heeft Jan ten Oldenhave in bezit, '2 mudde landes, iss veldwegen ende ligt dat landt woeste. Heeft gelegen op de zuidhoek waar vroeger de Lage Dijk op de Dorpsstraat uitkwam, ten zuiden van de Lage Dijk'. Op de hoek van de Lage Dijk en de Dorpsstraat woonden de dames Ter Weele, de oale (oude) Loavervrouwleu. In de goederenlijst van het jaar 1188 van de graaf Van Dalen Heer van Diepenheim komt voor de 'Hof to Entheren', gelegen in de parochia Risnen (Rijssen). Nu is op die plaats café 'De Pijp'. In 1965 kwam er een bordje "onbewoonbaar" te hangen aan een oude boerderij aan het begin van de Lagedijk. Niet veel later werd het pand gesloopt. Deze boerderij heette het "Loaver" en was de oudst vermelde boerderij in Enter. Een oorkonde uit 1296 vertelt dat de toenmalige eigenaar Henricus van Metelen het erve ruilde met de graaf van Dalen. Deze graaf had veel bezittingen in de buurt. De aanduiding van de boerderij veranderde in *hof te Enter* en later in *Oldenhof*. In de volgende eeuwen, met de pest en oorlogsomstandigheden, verwisselde de boerderij vaak van eigenaar. In 1494 kwam deze uiteindelijk in bezit van het Antoniusklooster in Albergen. De Tachtigjarige Oorlog leidde tot de ondergang van het klooster. In 1582 werden alle kloostergoederen in Overijssel door de provincie geconfisqueerd. De Oldenhof werd een domeingoed. In 1601 lag het erve door de oorlog "woeste". Twee jaar later werd de boerderij weer opgebouwd. Dit

gebeurde met materialen van een wagenloods van het klooster in Albergen. In negentien wagenvrachten werd alles naar Enter vervoerd, waar de boerderij met zes gebinten werd opgebouwd. De familie Olthof, die de naam van de boerderij aannam, werd de nieuwe pachter. In 1756 kocht Jan Olthof het erve van de provincie voor f 4.275,–. In 1822 werd de boerderij vernieuwd. Naast de Oldenhof hebben zeker ook de erven Eckardinck, Borchardinck en Volbertinck tot de oudste erven behoord, de eerste twee horig aan de Proostdij van de St. Lebuiniskerk in Deventer en de derde horig aan de hof van Deventer. Het erve Eckerding lag naast de Oldenhof, het Borgerinck achter de latere hervormde kerk en het Folberting in het Zuideinde aan het begin van de Zuiderstraat. De horigen hadden een speciale status. Ze hadden het gebruiksrecht van het erve en konden, zolang ze de hofplichten naleefden, hiervan niet verdreven worden. Een belangrijke verplichting was jaarlijks op de zogenaamde *hofdag* te verschijnen om weer in de horigheid "verheven" te worden. Als de horige drie achtereenvolgende jaren niet verscheen, werd de boer "belmundig"verklaard en van het erve gezet. Dit overkwam Willem Eckardinck omstreeks 1600. Zijn zoon bepleitte clementie bij de Proostdij en verklaarde dat het "versuym" was ontstaan door de "trublige"jaren.

Hof te Enther, Oldenhof, Loaver,1296

Na het betalen van een boete mochten ze hun rechten weer uitoefenen. Omdat de administratie van de hofhorige erven goed bewaard is gebleven, valt het wel en wee van de bewoners over meer dan vijfhonderd jaar te volgen. Na de Franse Tijd werd de horigheid afgeschaft en konden de bewoners tegen taxatieprijs de boerderij kopen, of anders werd het erve op een openbare veiling verkocht.

Hof Staverden

Het Huis Staverden bij Enter; volgens de 'Navorscher', nummer eenendertig werd de hof Staverden bij Enter, die vroeger De Berghorst heette, aldus genoemd naar een lid van de familie Van Staverden (1650). We treffen aan Willem Jacob van Staverden tot de Berghorst in het jaar 1690. In het jaar 1654 was Rutger van Haersolte, de bekende drost van Lingen, en later van Twente, Heer van Staverden. Hij overleed op 25 mei 1751 te Zwolle. Willem van Haersolte, Heer van Staverden, nalatend als enige erfgename zijn nicht Willemina Borre van Amerongen. Bij Leencharter van 29 november 1625 verklaart: 'Adolf van den Rutenborch Erffgeseten to Suythem ende Cranenborch Heer toe Staverden ende der Stade, dat voor hem

‘als Leenheer en de mannen van Leenen des Huyses Suythem is verschenen’. Er stond dus nog een herenhuis in Enter: de Berghorst. In 1643 was Herman van Heerdt tot de Eversberg de eigenaar. Omstreeks 1665 werd de Berghorst door van Heerdt verkocht aan Willem Jacob van Staverden die getrouwd was met Mechteld Lucretia Voet van het landgoed Beugelscamp in Denekamp. Van Staverden overleed op de Berghorst op 30 oktober 1689. De weduwe bleef achter met twee dochters. De schoonzuster van mevrouw Van Staverden, die het beheer voerde over de Beugelscamp, werd vanwege "enige ontsteltheyt in haar hersenen" onder curatele gesteld. Zij was niet meer in staat het beheer over de Beugelscamp te voeren. Hierdoor kwam mevrouw Van Staverden in beeld als erfgenaam. Dit lokte huwelijkskandidaten voor haar dochters. De ene dochter trouwde met baron George Stephan Cramer zo Klausburg, kapitein der infanterie uit Goslar in het Harzgebergte. De oudste dochter trouwde in 1710 met Baron Alexander von Raet luitenant in het Franse regiment d'Alsac. Rond 1750 vertrok het gezin naar de Beugelscamp en de Berghorst werd verhuurd. Het huis raakte in verval en in 1818 werd de Berghorst voor afbraak verkocht.

Hof Kagelink

Tegen het einde van de eerste eeuw was de vorming van het wereldlijk gebied van de bisschop in Twente afgerond. Zo verkreeg de bisschop tussen de jaren 1027 en 1054 de hof te Goor met de daarbij behorende horigen, toen een zekere Adolphus aan bisschop Bernold de curtis Goor schonk ‘cum omnibus ad eundem locum pertinentibus curtilibus, edificiis, mancipiis, goederen die waarschijnlijk oorspronkelijk allodiaal bezit van de graven van Goor waren geweest. Het betreft hier boeren die erven bewoonden, gelegen in het noordoostelijk deel van de graafschap Zutphen, doch van oudsher voor een belangrijk deel behoorden tot de hof Kagelink bij Diepenheim. Het Huis Diepenheim bezat de inkomsten van:

- *Het gaan der hofhoorigen buiten de echte uit de hof Cagelinck;*
- *Vette verckens: zoo de hof toe Caegeling jaerlix zes verckens.*

Ridderschap en Steden

Sinds het jaar 1592 hebben Ridderschap en Steden het landsheerlijk gezag overgenomen, met de functie Stadhouder of 'Lieutenant van Leenen'. In dat jaar werd bij Instructie bepaald dat:

Van ieder belening sall betaelt worden die olde hergewade ende geregtigheden daertoe staende, te weten voor een heergewade tien caroli gulden, item enen daler voor den Lieutenant van die Leninge voor segelgeld enen olden schilt, welche alles tot profijt van die Lantscap sal worden ontfangen.

In het Landrecht van Overijssel van het jaar 1630 werd alles wat op de Lenen betrekking had opnieuw geregeld. De titel 'Successie van Lehengoederen' hield in:

Voor een ordinaris (gewoon) Heergewade sall men betalen achttien carolus guldens achttien stuyvers te verdeelen naer older gewoonte.

Met betrekking tot de eigendomsoverdracht van onroerende goederen in het algemeen, dient dat de eerste Landbrief van bisschop David van Bourgondië bepaalde:

Dat niemant in unsen lande an desse sidt der Isselen geen guedt avergeven offte verkopen sal, dan met richters breve, des geenes daer die gueder under gelegen sijn.

In het jaar 1546 werd als tweede eis gesteld: 'in biwesen van tween koernoten unde gerichtslueden', terwijl het Landrecht van het jaar 1630 nader voorschreef dat de koernoten of gekwalificeerde lieden of onbesproken personen moesten zijn en voorts nog dat de transportbrief (transport: overdracht in eigendom) niet alleen met zegels moest worden voorzien maar ook ondertekend! Het spreekt dat deze charters van overdracht en Leenbrieven, die veelal zorgvuldig van geslacht op geslacht zijn bewaard gebleven en waarin ook het hoofderve de daartoe behorende goederen, tienden en uitgangen nauwkeurig opgesomd worden, voor ons de rijkste bronnen zijn aangaande de goederen en personen.

De Provinciale Staten van Overijssel hadden soevereiniteit in Overijssel. Ze hadden de hoogste zeggenschap over alle zaken die de provincie Overijssel en haar ingezetenen aangingen voor wetgeving, bestuur en rechtspraak. In de achttiende eeuw vormde de Heerlijkheid Almelo hierop een belangrijke uitzondering. De Heer van Almelo had in de zeventiende eeuw een positie weten te verwerven die hem op de genoemde gebieden soevereine macht gaf. De Provinciale Staten van Overijssel hadden een dagelijks bestuur in de vorm van Gedeputeerde Staten. Sinds het jaar 1593 had dit College een duidelijke structuur met zes vertegenwoordigers, drie afkomstig uit elk van de drie steden en drie uit elk van de drie Ridderschappen van de kwartieren Salland, Twente en Vollenhove. In de achttiende eeuw hadden Provinciale Staten taken en bevoegdheden voor onder meer financiën (belastingen), orde, veiligheid en rechtspraak. Naast de hen opgedragen taken en bevoegdheden creëerden ze ook nieuwe taken en bevoegdheden. Zij stelden de drosten, rentmeesters en hoge provinciale functionarissen aan en controleerden hun rekeningen. Ook de provinciale ontvangers van belastingen werden door Provinciale Staten gecontroleerd en zij namen richters de eed af. Op lokaal niveau was er in de steden een stadsbestuur met meerdere burgemeesters, schepenen en een aantal raadslieden. Er waren ambtenaren die orde en veiligheid moesten waarborgen. Dit was in de eerste plaats de stedelijke richter, elders ook

wel aangeduid als schout. Er waren ook anderen die in dit verband een rol speelden, bijvoorbeeld de marktmeester. De markt trok veel mensen van buiten de stad aan, wat niet zelden voor problemen in de stad zorgde. In een aantal gevallen kwam ook in de stad de drost van Twente in beeld. Op het platteland werden orde en veiligheid zoveel mogelijk gewaarborgd door de drost en richters. Het belang van de sociale controle kan daarbij niet licht worden onderschat. In de achttiende eeuw werd Overijssel op juridisch terrein gevormd door diverse schoutambten en drostambten. De stad Oldenzaal, de woonplaats van richter Hendrik Jan Bos was gelegen in het landgericht Oldenzaal in het drostambt Twente. De stad kende een eigen stadsgericht. Op het platteland werd recht gesproken aan de hand van het Landrecht van Overijssel. Stadsrecht en Landrecht waren in de achttiende eeuw op schrift gesteld en golden als regels van overheidswege. Geschilbeslechting vond echter ook plaats via privaatrechterlijke organisaties. Op het platteland waren de marken daarbij van groot belang. In de marken hadden de eigenaren van de oudste boerderijen de zeggenschap van het gebruik van de bossen bomen, weilanden en heidevelden binnen de marke. Het recht van Twente tijdens richter Bos en ook tijdens de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden was gevormd uit diverse bronnen. Naast lokaal recht in verschillende verschijningsvormen, waarbij Frankische en Saksische invloeden te bespeuren zijn, waren er belangrijke invloeden vanuit het Romeinse recht. Sedert ongeveer het jaar 450 voor Chr. had zich in het Romeinse Rijk een rechtssysteem ontwikkeld dat een zeer grote invloed heeft gehad op de ontwikkeling van het recht in Europa en daarbuiten. Vanaf de zeventiende eeuw zijn de rechterlijke invloeden uit de Romeinse tijd merkbaar in het oud Overijsselse en daarmee het Twentse rechts. De gewoonte – en later zelfs het voorschrift – vonnissen te laten ontwerpen door (Romeinsrechterlijke) geschoolde juristen heeft een sterke vormende werking gehad voor het recht in genoemde gebieden. In grote delen van Europa was sedert de Middeleeuwen een situatie ontstaan waarbij lokaal recht – doorgaans gewoonterecht – voor de beantwoording van veel juridische vraagstukken op de eerste plaats kwam en waarbij het Romeins recht aanvullende werking had gekregen. Dit zal in Twente niet anders zijn geweest. Vanaf de vijftiende eeuw wordt het beeld van de diverse rechtsgebieden in Twente in toenemende mate duidelijker. In het navolgende zal kort bij een aantal rechtsgebieden worden stilgestaan, te weten Stadsrecht en Landrecht. Naast de bedoelde rechtsvormen met eigen gerechten vond ook geschilbeslechting plaats door bemiddeling, scheidslieden en arbitrage. Het voeren van procedures bleek ook in het verleden een vaak langdurige en kostbare aangelegenheid te zijn.

Stadsrecht is van toepassing op alle bewoners en bezoekers van een zekere kern. De kern die uiteindelijk tot een stad was geworden met vanwege de landsheer verkregen stadsrechten. Men mag aannemen dat de bewoners van een kern altijd de behoefte hebben aan regels die golden voor degene die in de kern wilde wonen of zelfs verblijven. Het bijzondere hier is dat met ondersteuning van de bisschop van Utrecht als toenmalige landsheer, gekomen is tot de status van stad. Het Stadsrecht van bijvoorbeeld Oldenzaal is voortgekomen uit wigboldsrecht: recht dat ter plekke is ontstaan. Aangenomen wordt dat Oldenzaal, ook Ootmarsum en de overige steden in Twente het Stadsrecht via Deventer hebben verkregen. De burgers waren voor een deel autonoom. Slechts over een deel van het overheidsrecht en een deel van het strafrecht waren de burgers onderworpen aan de jurisdictie van de drost en de landsheer. De lagere rechtspraak wordt evenwel overgelaten aan plaatselijke richters, die zowel recht spraken in strafzaken als in civiele zaken. De stad kon boetes of lijfstraffen opleggen. De orde en netheid moesten immers gewaarborgd kunnen worden. Tegen de opgelegde sanctie van het stadsgerecht bestond de mogelijkheid van hoger beroep bij de stad Deventer. Het instellen van hoger beroep werd ontmoedigd door de hoge drempel die door het Stadsrecht werd opgeworpen. Zo moest de boete doorgaans ondanks het hoger beroep worden

betaald. Men kon alleen in hoger beroep als het belang groot genoeg was. Er werd een hoog griffierecht gevraagd en ook de proceskosten waren hoog. Het Stadsrecht voorkwam niet dat een man of vrouw ook op een andere wijze kon worden gestraft. Op doodslag bijvoorbeeld stond in de meeste stadsrechten 'de hoogste breuk', de zwaarste boete die het Stadsrecht kende. Daarnaast werd doodslag bestraft door de drost terwijl de nabestaanden van het slachtoffer mogelijkheden hadden om hun schade op de dader te verhalen. Het Landrecht – ook zoals dat eertijds gold in Twente – was een verzameling van rechtsregels die hebben gegolden voor het platteland en ook in die dorpen en kernen, die geen Stadsrecht of Markerecht hadden. Er werd wel verdedigd dat het Landrecht altijd gold tenzij er bijzondere regels van toepassing waren, zodat bepalingen van Landrecht ook in de stad zouden kunnen gelden. Het Landrecht was een bonte verzameling van regels die aanvankelijke mondeling waren overgeleverd en schriftelijk broksgewijs in landbrieven zijn neergelegd. Het zijn onder meer bepalingen over overheidsrecht, procesrecht, burgerlijk recht en strafrecht. Veel gegevens over het Overijsselse Landrecht zijn te vinden in Jan Willem Racer's bekende 'Overysselsche Gedenkstukken' (8 delen), gedrukt tussen de jaren 1781 en 1793. De twee meest beroemde boeken over het regionale Landrecht zijn van de hand van de Ootmarsumse advocaat, Melchior Winhoff. Het regionale Landrecht is echter van oorsprong zesde eeuws. De landheer van Overijssel heeft uiteindelijk een eigen codificatie van het Landrecht doen verschijnen. In het jaar 1630 kwam het bekende Landrecht voor Overijssel tot stand. Het Landrecht zou blijven voortbestaan tot in de negentiende eeuw.

De twee ambten die richter Bos in het jaar 1739 wist te verwerven, hielden rechtstreeks verband met het plaatsvervangende landrentmeesterschap. In dat jaar maakte de toenmalige bezitter van die ambten, landmeester Van Patkull tot Posendorf met Bos afspraken over twee zozeer verweven ambten, dat die ook wel als één ambt werden beschouwd: de landpanderplaats en de onderpanderplaats. De pander was de provinciale ambtenaar die belast was met de uitvoering van de gerechtelijke vonnissen, zoals tegenwoordig de deurwaarder. De landpanderplaats duidt op de functie van deze provinciale pander, de term onderpanderplaats op de plaatsvervanger van de landpander.

Huis Bevervoorde, Rijssen

Na het jaar 1600 werden door veel edelen Huizen gebouwd en de bezitters hiervan dus bestuursbevoegdheid kregen. Daarom werden de eisen om een huis als havezathe aangemerkt te krijgen aanzienlijk verscherpt. Zo moest een huis al langere tijd een adellijk goed zijn en het moest omgracht zijn. De bezitter moest van adel zijn en men moest het gereformeerde geloof hebben. Aan deze voorwaarde voldeden niet alle havezatenbezitters. De katholieke edelen hadden minder rechten hadden dan de gereformeerden, men sprak dan van slapende havezathen.

In de loop van de achttiende eeuw begon de adellijke macht te tanen. Huizen raakten in verval, families stierven uit of vertrokken uit de streek. De Franse Revolutie in het jaar 1795

betekende het eind van de adellijke bestuursmacht en een tijdelijk eind van de andere rechten. Met de wet van het jaar 1814 werden verschillende rechten, zoals het benoemingsrecht en het jachtrecht en visrechten weer hersteld. Interessant is dat sommige van deze rechten tot op de dag van vandaag in stand zijn gebleven. Zo hebben de bewoners van de havezathen nog steeds een eigen kerkbank en zijn tot het jaar 1968 de dominee, de koster en de organist van de kerk in het Duitse plaatsje Lage benoemd door de barones van Twickel.

In de achttiende eeuw maakte Twente met Salland en Vollenhove deel uit van het territorium van de soevereine Staten van Overijssel. Na het jaar 1578 had de strijd tussen de Staatsgezinden en de Spaansgezinden tot een toestand geleid, waarbij Twente nog decennia verdeeld is gebleven. Het oostelijk deel van Twente: het gebied van de landgerichten Oldenzaal en Ootmarsum bleef Spaans tot de verovering van Oldenzaal door Frederik Hendrik in het jaar 1626. Achteraf zou blijken dat het grote gevolgen had voor de reformatie die elders in Twente nadrukkelijk ingang kreeg. In de achttiende eeuw bestond er staatkundige eenheid in Overijssel en maakten de gereformeerden de dienst uit. Boven aan de organisatie van de achttiende eeuw stonden de Provinciale Staten van Overijssel, bestaande uit Ridderschap en Steden. Zij werden gevormd door vertegenwoordigers van de Ridderschap, de Overijsselse adel en de afgevaardigden of gedeputeerden van de magistraten van de drie steden Deventer, Kampen en Zwolle. De Provinciale Staten van Overijssel bestuurden Overijssel en maakten deel uit van het bondgenootschap van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Door de Staten-Generaal te Den Haag werden namens de republiek zaken besloten die het algemeen belang van het bondgenootschap aangingen.

In het jaar 1248 werd de graaf Van Goor door de bisschop van Utrecht verdreven. Het jaar 1263 was het jaar van de stadsrechtverlening. Het laatste kwart van de dertiende eeuw met de ophoging van en grachtaanleg om het Schild. En het begin van de veertiende eeuw met de oudste gedateerde ingravingen van bewoning op de ophogingslagen staan in een logisch verband. De archeologische gegevens wijzen – in samenhang met historische gegevens – onmiskenbaar op een gestichte stad, op een abrupte aanvang van de stad Goor (in opdracht van de bisschop?). De stad kan niet min of meer geleidelijk zijn ontstaan uit een oude nederzetting ter plaatse. De aanwezigheid van de oudere borcht of kasteel moet uiteraard wel van grote invloed zijn geweest. Na de Franse overheersing vervielen in het jaar 1813 de Twentse domeinerven ten gevolge van het oorlogsrecht aan de Nederlandse overheid. Gedurende de jaren 1825-1850 zijn de boerderijen in publieke veilingen verkocht, de meeste in het jaar 1829. De opbrengst diende om de staatsschuld af te lossen die Nederland had opgelopen bij de Franse bezetting.

Meestal is een havezathe van oorsprong een grote boerderij geweest. Later gaat die boerderij – voorzien van de nodige versterkingen – zó domineren in de omgeving, dat de omliggende boeren op de veel kleinere keuter - of catersteden hofhorig worden of onder bescherming komen van die boerderij. Weer later zien we dat deze relatie een louter financiële keerzijde krijgt, de boeren van de catersteden betalen pacht of huur. Daarmee is de edelman verzekerd van vaste inkomsten. Daarnaast weet hij andere vormen van inkomsten te verwerven van zijn pachters: pachtkoren, pachtgerst, pachtboter en nog een aantal andere natuurproducten. Nog later worden deze producten niet meer geleverd maar worden de waarde ervan in geld aan de edelman overhandigd. Naast de opbrengsten uit pacht heeft de edelman ook een aandeel in de inning van de vele soorten tienden. En typische 'dienst' die de verhouding hereboer-caterboer lange tijd overduidelijk heeft gekenmerkt is de 'herendienst' geweest. Een pachter is verplicht jaarlijks voor zijn pachtheer bepaalde diensten te verrichten. Deze diensten

kunnen zijn: het schoonmaken van de gracht, het uitmesten van de stallen of andere werkzaamheden waaraan een persoonlijke inzet van de pachter verbonden is.

Deze diensten zijn in de achttiende eeuw en later geleidelijk aan afgekocht. Men voelde zich door deze diensten geknecht. Daarnaast zijn er ook drostendiensten geweest die mensonterend werden gevonden. Ook deze drostendiensten konden afgekocht worden. De drost kwam uit een adellijke familie en werd benoemd door de bisschop. De functie leverde niet alleen status op maar ook inkomsten. De drost mocht tweederde deel behouden van de door hem aan de bewoners van de marke opgelegde boetes. Hij kreeg ook zijn deel van de boetes die door de richters van de steden werden uitgedeeld. In Rijssen werden de drostendiensten afgekocht. Aan een nieuwe drost en zijn familie bij diens ambtsaanvaarding werd een stuk veengrond buiten de stad 'ten eeuwige dage' geschonken. Al met al wordt het wel duidelijk dat burgers en ingezetenen jaarlijks veel geld op tafel moeten leggen om aan hun verplichtingen te kunnen voldoen. Bedragen, bestemd voor deze diensten, kwamen boven op het geld dat nodig was voor de landschatting, de gelden die voor het gewest nodig waren.

Halbertsma schreef over de herendiensten, welke de boeren hun drosten moesten bewijzen. De herendiensten gaven de drosten een dagelijkse gelegenheid tot allerlei knevelarijen. De klachten der boeren werd dikwijls met slagen beantwoord. Er zijn voorbeelden uit die tijd dat de drosten met geweld vrouw en kinderen ontvoerden. Ze werden in de kelders van de kastelen opgesloten en werden zo mishandeld, totdat zij aan de schreeuwende eis van hun meester voldaan hadden. Recht tegen deze mishandelingen bestond er niet. Wat daarvan de naam droeg, was zo partijdig ten voordele der drosten ingericht dat het de wonden van de verdrukten grievender maakte in plaats van te genezen. Verder verklaard Halbertsma dat omkoperij en afkoperij, die elke rechtsgrond misten, eveneens voorkwamen.

Een oud manuscript is in het archief van jonkheer L.H.J.F. van Bevervoorde tot Oldemeule te Amsterdam. Het opschrift: 'Namen der Havezathen offte Saalsteden waervan de Edelen ten Landdage verscreven worden'. Dit bevat de Huizen, behalve de Oldenhof, Scherpenzeel en Warmentink maar er zijn enige namen meer: Fleringen (Herinckhave), Esschede (Eeshof), Kevelham, Olydam en Westerflier. Zij waren eigendom van Rooms-katholieken wiens recht 'sliep' (slapende havezathen). Op geen van de lijsten komen voor de voor ons als havezathen bekende: Brekkelenkamp, Beugelscamp, Randing, Grootenhuys en Heeckeren. Treffend is te zien hoe in Twente de overgrote menigte van de havezathen door de oude bewoners of verlaten waren en overgelaten aan rentmeesters, of verkocht voor afbraak en geveild in percelen aan speculanten.

- Huis Backenhagen, sinds 1770 onbewoond, in 1824 verkocht;
- Huis Bellinckhave, verkocht in 1780, in 1798 gesloopt;
- Huis Beverfeurde (Rijssen), verkocht in 1781 en gesloopt;
- Huis Beugelskamp, sinds 1783 met een hypotheek verzwaard, sinds 1800 verkocht en gesloopt;
- Huis Boekelo, verkocht in 1792, gesloopt in 1810;
- Huis de Borcht Beuningen, verkocht in 1801 en gesloopt;
- Huis Brekkelencamp, sinds 1700 in desolate staat, in 1780 verkocht en vervallen;
- Huis Diepenheim verkocht in 1790;
- Huis Dubbelink verkocht in 1752 en gesloopt;
- Huis Everlo verkocht in 1796 en gesloopt;

- Huis Grimberg verkocht in 1787 en gesloopt;
- Huis Hengelo sinds 1750 onbewoond, in verval en gesloopt.

Huis Backenhagen

Niet altijd heeft de Ridderschap zich zo laf gedragen. Vele van haar vertegenwoordigers hebben met eer in het leger of op de vloot gediend. Op ergerlijke wijze zijn de edelen echter tekort geschoten in het beruchte jaar 1672. In mei van dat jaar had de bisschop Van Munster heel Twente veroverd en het platteland gebrandschat. In die grote benauwdheid kwamen de afgevaardigden van Ridderschap en Steden bijeen in de kerk van Mastenbroek.

In plaats van gezamenlijk één lijn te trekken en te redden wat nog te redden viel, maakten de heren onderling ruzie en gingen uiteen zonder iets geregeld te hebben. Niet lang daarna werd Deventer ingenomen en spoedig volgden ook Zwolle en Kampen. In de volgende maand tekende het College van de Ridderschap de beruchte capitulatie. Ze erkenden de bisschop Van Munster als 'onze Land-Vorstlicke Hooge Overheijt' en beloofden zich te zullen afscheiden van de Unie van Utrecht. Frederick van Twickel was getrouwd met de dochter van bisschop von Galen. ‘Soe hem Wilhelm Ripperda ende syne Erffgenamen nae doode syns lieven Godtsaligen Vaders (Unico Ripperda) nu angestorven ende angeervet is. Ende syn lieve vader van den Wol Edelen Frederick van Twickelo ende Joffrouwe Mechteld van Galen, Eheluijden wall wesentlich aengekofft heeft’.

Professor Blok schreef daarover: ‘Omkoperij en verraad speelden in Overijssel een grote rol.’ Vele leden van de adel en veel regenten bleken een complot gesmeed te hebben en schandelijk hebben zij de provincie aan de vijand overgegeven. Bij het beleg van Groningen kreeg Von Galen de naam Bommen Berend. De Munsterse troepen werden ingekwartierd en Twente werd bezet. De dominee Putman had opnieuw het zekere voor het onzekere genomen en was andermaal naar Deventer gevlucht. Deze keer duurde zijn evacuatie echter slechts drie

maanden, nu zouden de kerkdeuren voor hem gesloten blijven. 'In Augusto wederkeerende tot mijn gemeente wort mij het predigen niet toegestaen, eindelijk door de autoriteit van den Heer overste Westerhagen is ons toegestaan te predigen in een huis, hebbende daertoe verkooren het huis van Jan Cuiper bij de kerkcke.'

Huis Nijenhuis, Diepenheim

De verdediging van Twente

Het was zo stil dat men alleen het kraken van de zadels kon horen en het knarsen van hoeven die door de verse sneeuwlaag braken. Soms blies een paard of er tinkelde metaal dat snel gedempt werd. De maan was al onzichtbaar en de lucht glinsterde van de sterren maar de witte deken die over alles heen lag, bracht wat licht in de duisternis. Op een paar open plekken kon men de paarden in een langzaam drafje laten gaan, waardoor de sneeuw als water opzij spatte. Maar meestal liepen de paarden stapvoets, door een open bos waar de sneeuw hier en daar hoog was opgestoven en op de takken was blijven liggen. De zon kwam op en klom, een bleekgouden bol zonder warmte. Elke ademtocht sneed nog steeds in de keel en bracht kleine mistwolkjes voor. Er blies een schrale wind, niet hard maar snijdend. In het westen rolden donkere wolken naar het noorden, in de richting van Enter. De bomen weken uiteen voor een volgend open veld. Afgezien van een brede rand van hoog bruin riet en kattenstaarten die uit de sneeuw oprees, was nergens te zien dat er een meertje was. Het had een groot grasveld kunnen zijn, plat en ruwweg ovaalvormig. Op enige afstand van de boszoom stond op het bevroren meer een groot blauw paviljoen. Er liep een kleine groep mensen rond en tientallen paarden werden vastgehouden door dienaren. De bries liet een aantal felgekleurde banieren en wimpels wapperen. Misschien een kilometer verder begonnen de bomen weer, en in het zwakke zonlicht schitterde daar metaal. Heel veel metaal, langs de gehele oever. Het meer was gekozen omdat het ijs dik genoeg was voor een redelijk aantal paarden maar geen honderden, laat staan duizenden. Het paviljoen was buiten bereik van pijlen. Het leger van prins Maurits, samen met de Twente edelen was op weg naar Munster. Vandaar ondernam Bommenberend invallen in Oost-Nederland om het land te bezetten, Twente was het eerst aan de beurt. Grote delen van de weg moesten zij door sneeuwbanken ploegen die tot de vetlokken van de paarden reikten. De paardenbenen kwamen hoog op, bijna alsof ze draafden en de banier van de Heer van de Grimberg, Egbert van Almelo, wapperde in de ijzige wind. Zelfs toen het nodig werd om in te houden doordat de paarden tot hun knieën door de sneeuwkorst zakten, hielden ze een snelle stap aan. Ondanks hun goede vorderingen raakte de zon bijna de boomtoppen toen ze eindelijk door het uitgestrekte legerkamp reden. De wagens en tenten wierpen lange schaduwen in de sneeuw, een aantal mensen was druk bezig met het optrekken van nog meer schuilplaatsen van hakhout. Er waren bij lange na niet genoeg tenten, zelfs niet voor alle soldaten en er waren bijna evenveel tuigmakers, wasvrouwen, pijlenmakers en andere ambachtslui in het kamp, de onvermijdelijke begeleiders van een leger. Het gerinkel van aambeelden liet weten dat er hoefsmeden waren en de wapensmeden en wagenmakers waren nog steeds aan het werk. Overal brandden kookvuren, de ruiterij verspreidde zich, begerig naar warmte en warm eten, zodra hun moeizaam voortploeterende rijdieren verzorgd waren. De geoefende strijdrossen waren evenzeer een wapen als een zwaard, en gevaarlijke rijdieren voor ruiters die niet bekend met ze waren. Toen ze eenmaal de eerste weg bereikten – niet meer dan een stoffig karrenspoor – verschenen de eerste boerderijen. Lemen gebouwen met daken van stro en schuren op hellingen of veilig beschut in de dalen. Daarna duurde het zelden lang, of het land nu vlak of heuvelachtig was, bebost of gekapt, voor ze weer een boerderij of dorp zagen. De plaatselijke bevolking vergaapte zich aan de merkwaardige krijgers. In een dorp dat Depemhem heette stonden drie watermolens naast een klein riviertje, dat zo ver was opgedroogd dat de hoge waterraderen droog stonden. Aan het dorp te zien was de helft van de inwoners vertrokken. Met de sneeuw werden kleren een zorg. Er was niet aan warme kleding voor iedereen gedacht. De oplossing was minder vrolijk. Om iedereen van een warme jas of mantel te voorzien moest er veel geld op tafel komen, als er al zoveel kleren te vinden waren. Ze konden natuurlijk sieraden verkopen of ruilen maar niemand in Depenhem

leek veel belangstelling te hebben voor kettingen of armbanden, hoe mooi die ook gemaakt waren. De prins loste deze moeilijkheid op toen hij een zakje opdook dat uitpuilde van heldere, volmaakte edelstenen, waarvan sommige behoorlijk groot waren. Vreemd genoeg zetten dezelfde mensen die eerst nauwelijks beleefd hadden gezegd geen belang te stellen in kettingen met edelstenen, grote ogen op bij de losse edelstenen die in de handpalm van de prins heen en weer rolden. Hij dacht dat ze de kettingen als snuisterijen zagen en die stenen als rijkdom. Hoe dan ook, de mensen van Depenhem waren nu maar al te gretig. In ruil voor twee middelgrote robijnen, een grote maansteen en een kleine vuurdruppel kwamen ze met zoveel kleding van dikke wol aan als hun bezoekers maar wensten. Enkele kledingstukken waren zelfs amper gedragen. Een gestage stroom mensen verscheen met armenvol kleren in de herberg. Die stenen hadden het hele dorp kunnen kopen! De grote winterstormen bleven maar binnenrollen vanuit de Zuiderzee. Wreder dan een mensengeheugen zich herinnerde. Bliksems sloegen donderend omlaag waardoor het nachtelijk duister vlekkerig oplichtte. De winden zwiepten over het land en regens geselden het, waardoor alleen de hardste wegen geen modderrivieren werden. Soms vroor de modder 's avonds op maar bij zonsopgang zette steeds weer de dooi in, zelfs onder een grijze hemel. De bodem werd weer een onafzienbaar moeras. In alle over de heide verspreide kampementen werden wagens en karren geladen en paarden gezadeld. De meeste tenten waren reeds afgebroken. De hoogheer van de Schuilenborch was op weg naar het zuiden en zijn banier werd gevolgd door een colonne die groot genoeg was om bandieten onder de voet te lopen. Maar ook weer niet zo groot dat hij zich dingen in zijn hoofd kon halen. Zeker niet nu de helft bestond uit wapenknechten van Huis Oosterhof en Huis Warninck. Vrijwel hetzelfde gold voor de Heer van Saasfelt, Henrick van Reede tot Saesfelt, die naar het westen over de hoge heuvelrug trok, met evenveel eigen Leenmannen als gezellen en mannen die prins Maurits trouw gezworen hadden. Hij had ook nog honderd man voetvolk bij zich, waaronder sommigen die zich hadden overgeven bij het bos achter de heuvel. Een verrassend aantal van hen had ervoor gekozen de Heer van de Grimberg te volgen maar hij vertrouwde ze niet genoeg om hen bij elkaar te laten. Al die felgekleurde banieren, vlaggen en vaandels maakten het een indrukwekkende vertoning. Bont en geweldig en heel gevaarlijk. Sommigen hadden tegen hem samengezworen. Achter de troepen kwamen bedienden en karren – niemand begreep waarom prins Maurits alle wagens met de anderen had meegestuurd en hij was niet van plan het uit te leggen. Wiens oren zouden het te horen krijgen? Daarop volgden de ongebruikte rijdieren aan lange touwen van paardenknechten en een ongeordende groep mannen. Ze droegen slecht passende borstplaten vol deuken of leren wambuizen waarop roestige stalen schijven waren gestikt en bezaten bogen, kruisbogen of lansen. Hier en daar was zelfs een piek te zien. Dit waren kerels uit de groep die de oproep van de Heer van de Oosterhof hadden beantwoord en die niet ongewapend naar huis wilden terugkeren. Hun aanvoerder was de man met een loopneus die slimmer was dan hij eruitzag. De man verzamelde zijn manschappen aan de zijkant, waar het hele stel elkaar verdrong om een beter zicht op het zuiden te hebben. De Bandijk liep kaarsrecht door vele kilometers moeras rond Enter. Het was een straatweg van ingeklonken zand, met veel platte stenen bruggen. De wind uit het zuiden voerde de vage geur van leerlooierijen aan. Enter was een uitgestrekte dorp, zeker zo groot als Delden. Kleurige pannendaken en hoog oprijzende torens die glommen in het zonlicht, waren net zichtbaar boven de grote grasvlakte waar kraanvogels op hoge poten rondstapten en vluchten witte vogels onder het slaken van schrille kreten laag rondzwierden. Enter had nooit stadswallen nodig gehad. Niet dat muren een dorp tegen de Munstersen konden beschermen. Net als de meeste grotere dorpen stond Goor bekend om zijn ongewone geheimen, gulle tapsters en gewillige vrouwen. Tenminste bij de mannen die er nooit waren geweest. Onwetendheid gaf een stad altijd een grotere naam op die gebieden. Mannen richtten zich op het vastzetten van hun tent en de lijnen voor de paarden. Hier rolden

de anderen zich in hun mantels om te gaan slapen. Een storm brak los en hier bij het water was die nog woester. Regen roffelde op het tentdoek. Bliksems baadden de toegang in blauwwit licht en de donder rommelde. Het klonk of er bergen over het land rolden. Vroeg in de morgen trokken duizend man van het leger van Ittersum tot de Oosterhof Goor uit, over de Bandijk, regelmatig stappend op het slaan van trommen. Dikke grijze wolken rolden langs de hemel en een harde wind liet de mantels en vaandels wapperen en voorspelde de komst van nog een storm. Iedere man was voorzien van een kort zwaard en een met staal beslagen kruisboog, die elke soldaat op precies dezelfde manier tegen de schouder hield. De officieren liepen voorop, ieder met een hoge rode pluim op de helm, vlak voor de trom en het vaandel. De Bandijk liep van de stad Deventer naar Enschede en al het binnenlandse handelsverkeer naar het westen ging erlangs. Er was ook een grote weg die naar Zwolle liep. Zowel de wegen als de namen stamden uit een ver verleden, voor het ontstaan van Enter. Honderden en honderden jaren van wagenwielen, hoeven en laarzen hadden ze hard gelopen en de stormen konden slechts aan de randen wat modder vormen. Ze behoorden tot de weinige betrouwbare hoofdwegen waarlangs grote groepen 's winters door Twente konden reizen. De hoogheer van Sladen, Jan van Twicklo, verscheen, met zijn bolle boerengezicht en zijn enorme rijkdom. Hij stamelde iets over de eer dat hij wederom aan de zijde van de prins mocht uitrijden. Een voor een werden Entersen naar de prins gebracht. De een met vijftig wapenknechten of op z'n hoogst een honderdtal. Mannen en vrouwen die hij zelfs nog minder vertrouwde dan de Heer van Saasfelt. De meesten waren mannen. Niet dat hij vrouwen minder gevaarlijk vond – zo'n dwaas was hij ook weer niet; een vrouw kon je tweemaal zo snel doden als een man en vaak met minder reden; maar omdat hij zichzelf er niet toe kon zetten om meer dan de levensgevaarlijksten mee te nemen op deze tocht. Een vrouw kon je een warme glimlach schenken terwijl ze opnam wat de beste plek voor een dolkstoot was. Langzaam verzamelden ze zich om hen heen. Al degenen die hij veel te lang niet meer onder ogen had gehad. Hij kon ze niet de hele tijd in de gaten houden maar hij kon zich evenmin veroorloven hen te laten vergeten dat hij hen soms echt in het oog hield.

Bernhard von Galen, Bommenberend

Hij verzamelde ze om zich heen en wachtte af. Vijf dagen. Acht. De regen vormde een ononderbroken tromgeroffel op zijn tent toen de laatste man op wie hij wachtte eindelijk aankwam. Hij was een van de weinigen die de prins volkomen vertrouwde. 'Als je een veldslag levert', zei hij tegen prins Maurits en Van Almelo, 'kun je toch het beste je mogelijke moordenaars de beenhouwer laten betalen!'

In een voortdurende motregen vormde het kleine leger van Jan van Twicklo colonnes in het lage heuvellandschap dat uitkeek op de toppen van de bergen die donker en scherp aan de oostelijke hemel afstaken. Ondanks de regen lieten uitdunnende grijze wolken nu en dan verrassend fel zonlicht door. Het kon ook zijn dat de dag alleen maar zo helder leek na alle grijze duisternis van de laatste dagen. Vier colonnes werden voorafgegaan door de Entersen, ongepantserde mannen met kromme benen in korte jassen die geduldig naast hun rijdieren stonden onder een dicht bos van glimmende lanspunten. De andere vijf colonnes door mannen in blauwe jassen met de haal op hun borst. Het waren voornamelijk de edelen en hun strijdmacht die her en der bewogen alsof ze niet wisten waar ze moesten gaan staan. Dikke modder zoog zich vast aan hun hoeven en laarzen en liet karrenwielen vastlopen, waardoor luid gevloek opsteeg. Het kostte tijd om bijna zesduizend doorweekte mannen die elke tel natter werden in het gelid te zetten. En daar waren de voorraadkarren en de onbereden paarden nog niet bij opgeteld. De prins had zijn mooiste kleren aangetrokken zodat hij bij de eerste blik zou opvallen. Heel even betreurde hij het de juwelen te hebben weggegeven die vroeger de schede en het gevest van zijn zwaard hadden versierd. De mannen dienden te weten wie hij was. De Munstersen dienden te weten wie hen kwam vernietigen. Het wachten was op het steken van de hoorn.

Huis Twicklo

In het huisarchief van Huis Twickel ligt de koopacte van het Huis en toebehoren. Daarin wordt vermeldt dat Berent van Hulssger de eigenaar is van Huis Eijssinck: 'dat hus to eysinc dat ghelegen is in den kerspele to delden in der groten burscap biden dorpe'. Hij verkoopt het Huis aan 'Hermanne van Twicclo Engelbertes sone', als Leen van de bisschop en het sticht, 'in unse hant'. Het goed was aan Herman van Twicclo te leen gegeven door bisschop Floris van Wevelinkhoven, 'to holden van ons ende onsen stichte'. Voorwaarde was dat Werringer (Wevelinkhoven) voor de duur van zijn leven de hof Twicclo zal bezitten. Na zijn dood zal het landgoed en de pachterven zoals de voorwaarden beschrijven, teruggaan naar Herman en zijn erfgenamen.

In also gedaner vorwaren dat Werringer sal besitten in den garden de dar to behoret; dar he des jares of heft sesten schillinghe to sinen live mer wan Werringer doet is so solen de garden offte de pacht erven op Hermanne vorghenomt und up sinen erventin also gedaner vorwaren dat Werringer sal besitten in den garden de dar to behoret; dar he des jares of heft sesten schillinghe to sinen live mer wan Werringer doet is so solen de garden offte de pacht erven op Hermanne vorghenomt und up sinen ervent.

Voor richter en schepenen van Delden verschenen op 21 mei 1347 Berent van Hulsger en Dayge 'sin echte wif'. Die bekenden voor zich en hun erfgenamen:

Des, dat se hadden vercoft Hermanne van Twicclo Engelbertes sone und sine rechten ervende erflike und jummersmer (altijd) to besittene dat hus to eysinc dat ghelegen is in den kerspele to delden in der groten burscap bi den dorpe mit torve mit twige mit alle siner to behornisse und mit aller sclatre nut (slachter nuth: met vruchten van allerlei slag) in also gedaner vorwaren dat Werringer sal besitten in den garden de dar to behoret; dar he des jares of heft sesten schillinghe to sinen live mer wan Werringer doet is so solen de garden offte de pacht erven op Hermanne vorghenomtin also gedaner vorwaren dat werringer sal besitten in den garden de dar to behoret; dar he des jares of heft sesten schillinghe to sinen live mer wan Werringer doet is so solen de garden offte de pacht erven op Hermanne vorghenomt und up sinen ervent vorghenomt umme vif un twintich marc und hundert; de Herman Berende unde Dagen vorghenomt witelike und wal betalet heft un Berent und Dage van Hulschere und or ervende vorghenomt hebbet dat vorbenomde hus und guet upghedragen Hermanne van Twicclo in unse hant un hebbet dar up vortegen erflike und jummermer des uns de vorbenomde Herman sin orkunschap gaf und wil untfengen. In eyn tuch der rechter warheyt so hebbe wi Richter und Schepenen vorghenomt umme bede willen to beyder sit alle deser vorghenomden lude dessen bref bezegelt mit unsen inghezegelen; Ghegeven in dat jaer unses Hern dusent drehundert sevene un virtich in den pinsteren hiligen.

Aan het charter hangen aan perkamenten staarten fragmenten van twee zegels, dat van de richters en dat van de schepenen. In deze acte – die de koopacte van Huis Twickel (te, tor Wicclo, wikken: waarzeggen, voorspellen) is – wordt dus de koper gezegd dat het oude, meer noordwaarts gelegen Huis Eysink is afgebroken. Dichter bij het dorp is een nieuw Huis gebouwd en hij heeft aan het landgoed zijn naam Twicclo gegeven. Bij het landgoed behoorde toen reeds, volgens een charter van 19 april 1388, 't guet ten Ruleer (Ten Rouwelaar) mit torwe mit twige'. Het goed Ten Rouweler lag in de kerspel van Delden.

Arend Grubbe, de Heer van Huis Herinckhave, wordt in het jaar 1385 door bisschop Floris van Wevelinkhoven voor zijn zoon Herman beleend met de 'tijenden over den IJssinkhof'.

Herman van Twiclo was amptman (districtshoofd) in Twente en had een zoon: Herman van Twiclo, 'den Junghen'. Deze koopt in het jaar 1412 'dat hues ten blankenvoerde mit alzinen tobehorene dat gelegen is in der oelden statt to goer'. Verder koopt hij de erven Hidding in Markelo en Harberding, Ebbenkate, Tanckink en De Braek onder Weddehoen.

Hij trouwde op 'Vrydach na des hilligen Kerstendaghe 1408' met Grete, dochter van Johan van Bevervoorde. Zij bracht de volgende goederen in zijn geslacht: Bellink, Seppenwoolde, Akenhues, de Dues, de Vorger, het Nyehues en Vockingh, allen in het kerspel Delden gelegen. 'Myt al den luden de dar to horen ende van geboren synt en de tienden over Schukkingh groff en small, in de kerspel van Enschede'.

Herman de Jonghere is in het jaar 1421 overleden. Zijn zoon, Johan van Twicklo, wordt in het jaar 1422 'op sanct Dyonicius dache door den Bisschop van Utrecht beleend met dat huys to Grymbergen in den kerspele van Rijssen; met het erve to Rudbeke mit sinen toebehoer in den kerspele van Enschede, item met dat goed to Eyssing met huse en de toebehooren enz.'

In het jaar 1435 verkoopt Grete Sticke van Twiclo, weduwe van Frederkes van Twiclo, haar recht op de halve Goldinckbraecke (Goldbree) bij de Delderneres. Ze verkoopt het recht aan Johanne van Twicklo en Jacoppe 'siner echte huesvrouwe'. Johan is de zoon van Herman de Jonghere. Diens zoon, Johan van Twiclo, amptman van Twente, was getrouwd met Adriana. We zijn in het vierde geslacht van deze stam aangekomen.

In het jaar 1496 stellen Johan van Langen en zijn vrouw zich borg voor de bedragen, die aan Johan van Twiclo en Adryana door het capittel van de Plechelmuskerk te Oldenzaal voorgeschoten waren en verbinden daartoe hun goederen van Singraven.

Een gaaf charter met zeven afhangende zegels, gegeven '1506 up ten lVden Dinxedache nae santi Jacobi Dach Apost. Houdt in hoe alstoen een wytlych hilych ghededichet und gesloten werd tusschen den Erbaren Johan van Twyclo, drosten slandes van twenthe an de ene en juffer Jutten zaliger Johan Sticke dochter an die andere zyd, soe dat Johan vursz. hebben sall Jutten vursc. tot enen echten wyve ende rechten beddegenoten nae saten der hillige kercke … und dar toe tot oure medegave und brutscat … medebrengt verscheidene goederen in twenthe, waaronder den eigendom van het Weldam'.

Met deze Johan, bijgenaamd De Rijke, zijn we aangekomen in het vijfde geslacht Van Twicklo. Hij houdt een magenscheiding op vrijdag na Sint Peter 'ad vincula' 1508 met zijn broers Frederik, Hako en Adriaan van Twicklo. Zijn sterfdag is omstreeks het jaar 1539. Daarmee vervielen zijn goederen aan zijn twee erfdochters: Agnes en Judith van Twicklo. Judith bracht haar echtgenoot, Unico Ripperda Huis Weldam als bruidsschat, Agnes bracht bij haar echtgenoot Van Raesfelt Huis Twicklo in zijn geslacht.

Op 'Maendag nest viti et modesti 1537' (maandag naast (de vita) de verklaring van in leven zijn en (modestie) bescheidenheid, zedigheid) waren de huwelijksvoorwaarden vastgesteld tussen:

Den Erenvesten und vromen Goessen van Raesfelt ten Oestendorp aan d' eene en der Erberen

und dogengsame Juffere Agnes van Twyckel echte dochter des Ehrenveste und vromen Johans van Twicklo Drost van Twenthe. De Drost belovet en geeft den bruiddegom zijne dochter en schenkt tot een hullixmedegave und brutschat dat Drostambt van der Twenten myd eene summe van guldens als nemtlick dusent golden gulden. Si sullen hebben und beholden en erflicken besitten, so wanneer de vursc. Johan van Twicklo nae den willen Godes verstorven is, dat God lange verhoeden moet, datt Slot und Hues to Twyckell belegen in den Stichte van Utrecht met allen sinen alingen tobehoren und gerechtigheden myt wynt und watermollen weyden acker holtgewasz und visscherije… etc… und entegen dusse vorangezogen hillixvorwarden sal Goossen van Raesfelt wederumb bruetlicke brengen ten erste an guden erfguderen Renthen und guldens: Twelff dusent golden Rijnsche gulden und dar nest wes oer forder God und de hillige kercke angeervet und anerven mach.

De bruidegom stamde uit een overoud Westfaals geslacht. Volgens Niesert in 'Beiträge' leefde in het jaar 1374 Bitter van Raesfelt, Heer van Raesfelt en Oostendorp. Hij had twee zonen, Bitter en Johan. De eerste erfde Huis Oostendorp aan de Lippe, de laatste erfde Huis Raesfelt in kreis Borken. Ze zijn de stamvaders van de lijnen Van Raesfelt-Oostendorp en Van Raesfelt-Van Raesfelt. Zij voerden in hun wapenschild een blauwe dwarsbalk op gouden veld. In Westfalen komen zij nu nog onder de protestantse adel voor.

Uit de eerstgenoemde lijn kwam Goossen van Raesfelt, als jongste van de zes jongens van Ritter Goossen van Raesfelt en Bertha van Homoet. Hij was geboren op de dag na heilig kruisdag 1499, dat schreef de pastor van de doem (dom) in het misboek van Huis Oostendorp. 'Und wart geboeren doemen schreeff 1499 des anderen daghes na hilligen cruces dage doe dat geboeren wart'.

Goossen richt zich op 24 februari 1539 'aen den keyser', brengt hem op de hoogte van zijn huwelijk, meldt dat zijn schoonvader overleden is en verzoek beleend te mogen worden met de nu aan hem toekomende Leengoederen. Daarop werd bij marginale dispositie (beschikking) vanwege de keizer gunstig beschikt op 28 februari, dus vier dagen later. Het Stift van Munster beleent hem in datzelfde jaar met de Groyshove, gelegen in de kerspel van Delden, 'bij den Esche to Delden'. Tevens krijgt hij kort daarop de belening door de graaf Van Bentheim betreffende De Lamenhoff onder Delden, door de Leenkamer Bronckhorst van tienden over De Voegelsanck onder Boekelo en over Wuestink onder Woolde. Bij zijn rijk bezit dient gevoegd te worden zijn invloed als drost van Twente, als hoedanig hij zijn schoonvader was opgevolgd.

In bovenstaande huwelijkse voorwaarden had zijn schoonvader nog bepaald dat Agnes en Judith gezamenlijk alle andere onroerende goederen zouden erven, onder andere Huis Weldam. Terwijl Agnes en haar man, Goossen van Raesfelt, die Huis Twickel vooraf hadden gekregen, in 'rechter wederstadinge' de anderen in penningen naar billijkheid vergoeding moest geven. Over de ten uitvoerlegging van deze laatste wil ontstaat 'twist ende differentie' tussen de zwagers. Daaraan maakt Maximiliaan van Egmond, graaf Van Buren en stadhouder van de keizer, als gekozen arbiter, bij uitspraak van 9 november 1541 een einde.

Voorlopig kon jonker Goossen echter nog niet ongestoord genieten van zijn nieuwe bezit. Immers in het jaar 1546 werd op bevel van Maximiliaan graaf Van Buren 'hulpe van crygsvolck uyt Overissel' bijeengebracht. Doel was om de keizer in Duitsland tegen de protestanten van het Smalkadische Verbond te steunen. Onder de adel, die 'in 't Hoge Deudschland vertrocken' was, Van Raesfelt, commanderende driehonderd paarden.

Als drost van Twente tekent Goossen van Raesfelt mede het charter van 11 oktober 1549, waarbij Ridderschap en Steden van Overijssel aan Philips, na de dood van de keizer, hulde en trouw zweren. De oorspronkelijke perkamenten brief met zes uithangende zegels is in het archief van Huis Almelo.

In de rijk bewerkte, in hoog reliëf gebeeldhouwde wapensteen van de middenbouw van Huis Twickel, zijn de wapenschilden van Van Raesfelt en van Twicklo. Het wapen Van Raesfelt heeft op een veld van goud een blauwe dwarsbalk, op de gekroonde helm twee gouden vleugels, elk met een blauwe balk. Het wapen van Twicklo heeft een zwarte haal op gouden veld, boven de gekroonde helm drie zwarte tentnagels met vierkante koppen van zilver. De langwerpige steen met inscriptie is waarschijnlijk van jonger datum, namelijk omstreeks het jaar 1850. De steen is in plaats van de verweerde steen met dezelfde inscriptie gekomen. Het is niet onwaarschijnlijk dat het vrouwenportret boven de wapens de burchtvrouw voorstelt. De gevelsteen van het – een eeuw later – nieuw gebouwde Huis Weldam, is met haar initialen een ereplaats gegeven. Over de stichting van het Huis Twicklo is in het huisarchief geen enkele aantekening. Alleen in het testament van de bouwheer schrijft hij terloops van verschillende grote uitgaven door hem in zijn leven gedaan en zo onder meer: 'noch an erbauwing des hauses Twickel', echter zonder een bedrag te noemen.

Bij oirkonde van 9 febr. 1551 betuchtigt Juffer Agnes van Twicklo haer huisheere Goossen van Raesfelt met dat alinghe huys to Twickloe myt alle guederen ende incompsten daerinne wesende an den Eyssinckhoff, holtgewass, wynde- en watermollen etc … waartegenover haar man gelaifft dat hi synnen kynderen bij juffer Agnes van Twicklo gewoirven van synnen guede niet en sal onterven.

Ten aanzien van het helmteken van het geslacht Twicklo, deelt de secretaris van de hoge raad aan Ter Kuile mee, bestaat grote tegenstrijdigheid bij verschillende schrijvers over genealogie. Rietstap schrijft in: 'De Wapens van de Nederlandse Adel' van een helmteken met drie zwarte struisveren of een zwarte vlucht. Maar in 'Armorial Général (tweede druk) schrijft hij: 'trois clous de tente de sable à têtes carrées d' argent'. De hoge raad van de adel is in het bezit van een oude tekening van het wapen met helmversiering, aldus omschreven: 'trois… de gueules chargées d'une fasce d' hermines.' Fahne verklaart: 'auf dem helme drei Schwarze Kelchblumen, innen roth'. Maar het 'Wappenbuch des Westfälischen Adels', door professor Von Spiessen, schrijft bij het wapen: 'Auf dem schwarz weisz gewüsteten Helm drei gestürzte Spitzhüte mit roth weisz roth gewundenen Aufschlägen'. Het meest waarschijnlijke is dat de figuren in de loop van de tijd zijn verbasterd en latere geslachten de betekenis er van niet meer hebben geweten.

In hetzelfde jaar van de opbouw van Huis Twickel koopt het echtpaar 'een huys en erve bynnen Deventer achter en voirin de Lange Bisschopstraet'. Omstreeks het jaar 1560 overlijdt Agnes van Twicklo. Haar man hertrouwt met Ermgardt von Boinenburg, genaamd Honstein, en krijgt nog enkele kinderen. Hij sterft slechte enige jaren nadat hij zijn testament maakte.

Auf dem Hause Raesfelt 23 Sept. 1578. Erwogen das mir der Almechtiche Godt zweierlei eheliche kinder einstheils aus mir und weilant Agnes von Twickeloe andertheils auch aus mir und weilant Irmgerdten von Bemmelsberch genannt Von Honstein eheliche gezilt gegeben. Die kinder aus ehe mit weilant Agnes bekommen guede von ihren Mutter. En dewile mir aus meinen elterlichen gütern in brüderlicher theilung 21500 goltgulden ausserhalb der Brunenborgh und angehorigen Gütern zugetheilt ist… en ich angecolfft habe insonderheyt die vrijen Tornsche

gütern in der graftschaft Bentheim, die clarholtsche gütter im ampt Hasselt, Vollenhoe en Mastenbroick, item die erven onder Markelo en Driene gerichte Enschede, umd ein haus in Deventer, dairneffens wat ick nog an meine Schwegerinne die Edle und tugendreiche Jutten von Twicklo genannt Ripperda Weldam ihres Theils von den Pfenningen uf das Drostampt in der Twent betaelht, Item vür Ihre rüstung, vür das halbe gezeyde gudt auf dem Hause Twickeloe … geben müsse; sunst noch an erbauwing des haus Twickel, auch einer neuen windt- en wassermolen daselbst; so wil ich das das gedachte meine vürsoene semptlich nach meinem Todt vür sich haben; de goederen door hunne moeder aangebracht als die Brunenborgh mit leuthen und angehörigen wie dieselbe in Veste Recklinghausen gelegen, und die Herrlichkeit Moirkirchen, das haus in Wesel… et cetera.

Ter Kuile is waarschijnlijk in de war met de namen. Of de archieven zijn niet duidelijk. Ter Kuile schrijft dat Van Raesfelt hertrouwt met *Ermgardt von Boinenburg*, genaamd Honstein. Hij vertelt er niet bij of die vrouw weduwe was of dat hij misschien kinderen had van een getrouwde vrouw. In zijn testament schrijft Van Raesfelt echter: 'andertheils auch aus mir und weilant *Irmgerdten von Bemmelsberch* genannt von Honstein. Ter Kuile noemt de naam Ermgardt von Boinenburg, genaamd Honstein, terwijl het testament de naam Irmgerdten von Bemmelsberch genannt von Honstein noemt. Misschien was Von Raesfelt niet getrouwd met Irmgerdten, die overigens al was overleden ten tijde dat het testament werd opgemaakt. Maar in het testament schrijft Van Raesfelt over 'zweierlei eheliche kinder'. Hij zal dus toch wel voor de tweede keer zijn getrouwd. Van Raesfelt noemt de goederen door hunne moeder aangebracht als die Brunenborgh, etc. Misschien moet Boinenburg Brunenborg zijn? Maar wie is dan Irmgerdten von Bemmelsberch?

Het is wel zeker dat Van Raesfelt na het jaar 1578 niet naar zijn drostambt is teruggekeerd. Ook niet toen in het jaar 1580 Rennenberg na zijn verraad in Twente binnenviel en Oldenzaal overmeesterde. De redding kwam in die dagen van de prins Maurits. Op 14 oktober 1580 antwoord deze aan Ridderschap en Steden op hun jammerklachten over de ellendige staat van de provincie, dat hij om hulp en bijstand te verlenen niets zal sparen. 'Goet bloet ofte wes wy anders lief ofte weert in dese werelt moghen hebben'. De prins tastte door en benoemde op 1 februari 1581, in plaats van Goossen van Raesfelt tot drost van Twente Johan van Vöerst tot Grimbergen. Von Raesfelt was immers gevlucht naar sticht Munster en had zijn ambt verlaten.

Was hiermee maar het voornaamste uit het leven van Goossen van Raesfelt vermeld! Maar aan de nagedachtenis van de bouwheer van Huis Twickel kleeft de herinnering van een der ergste daden van de roomse inquisitie. Namelijk de terechtstelling van de doopsgezinde Maria van Beckum en Ursula von Werdum in het jaar 1544. Wat betreft deze geschiedenis heeft het Huisarchief Twickel geen enkel gegeven bewaard. Hier in het kort alleen het voornaamste herinnert.

De edelman Johan van Beckum was waarschijnlijk in het jaar 1538 getrouwd met Ursula von Werdum, uit het geslacht van de hoofdman Von Werdum in Oostfriesland. Zij woonden waarschijnlijk op het erve Nyenhuis in het gericht van Diepenheim. En niet, zoals vaak wordt aangenomen op het Altena in Beckum. Want op het Altena woonden zijn moeder en zijn zuster, Maria van Beckum. Nadat meerdere vervolgingen en terechtstellingen van doopsgezinden en van aanhangers van de Secte van Joris al hadden plaats gehad, vaardigde de landvoogdes op 31 mei 1544 een schrijven uit aan de overheid van Overijssel. De boodschap was om 'alomme nerstige inquisitie' te doen naar die ketters en de verdachten 'te

apprehendeeren (appromatie: goedkeuring) ende daer over scerpe justicie te doen'. Uit het begin van de maand juni van dat jaar dateert een nadere aanschrijving van haar aan de drost Goossen van Raesfelt. Daarin wordt gevraagd beloningen te geven aan hen, die de wederdopers aanbrachten.

In deze tijd nu bereikt het lot de doopsgezinde Maria van Beckum en Ursula von Werdum. Een oud martelaarsverhaal vertelt het ongeveer aldus:

In den jare 1544 was er eene zuster in den Heere genaemt Maria van Beckum, die om der wille van haar geloof door hare moeder uit het Huis was verstooten. Toen dit ruchtbaar was geworden, gaf de Stadhouder des Keizers aan den drost van Twenthe last met veel manschappen uittegaan, om die jonckfrou te vangen tot haar broeder Jan van Beckum, waarhenen sij gevluchtet was. Daar werd sij uit het bed gelicht en weggevoerd met de gelijkgezinde frou van haar broeder, Ursula genaempt.

Het eerste verhoor van de beide gevangen vrouwen vond plaats voor de stadhouder Maximiliaan van Buren te Deventer. Deze liet hen vervolgens naar 'het Huys to Delden' brengen. In een der 'martelaersliedekens' van het jaar 1545: 'von dannen sie geführet ward Gehn Twigkel in das Hause'. Een ander lied zegt:

Daerna bracht men se op dat huys To Delden, hooge van mueren; om aftetrecken met confuys Bedreven si veel cueren.

Het is vrijwel zeker, dat evenals te Deventer, zo ook op Huis Twickel een gecommitteerde van de inquisitie hen heeft verhoord. Een half jaar lang bleven beiden gevangen gehouden. Intussen was op 9 september een schrijven van de langvoogdes aan de kanselier van Gelderland uitgevaardigd, betreffende de vervolging van de doopsgezinden en de wederdopers.

Van Raesfelt schijnt nog dekking gezocht te hebben voor de verantwoordelijkheid van de procedure en richtte zich tot Ridderschap en Steden. Hun ontwijkend antwoord notuleerden zij in hun resolutie van 4 augustus van dat jaar:

Wat raidt dat men sall geven Goessen van Raisfelt, Drost van Twenthe, woe hij mit den tweën jufferen Van Becken voortvaren sall. Die meijnonge van Deventer, die Drost sall soe doen, als hi dat voir Godt ende voir die werlt verantwoorden will.

Op 13 november 1544 ondergingen beide vrouwen, standvastig in hun geloof, de dood op de brandstapel. Aanwezig waren de afgevaardigde van het gericht, de drost en een keizerlijke gecommitteerde van het hof van Gelderland uit Arnhem. Johan van Beckum of zijn moeder waren tevoren niet op de hoogte gebracht van het vonnis.

In een in de volgende maand geschreven brief van Johan van Beckum aan zijn zwager, vertelt deze:

Soe synt dannoch myn leve huysfrou und suster dewyle ze eres geloves vulherdich gebleven syn, synnen sie des donrethages nae martino nestvergangen vann wegen der Roemschen Key. (keizer) Mat. durch eynen kommessarium van Arnhem uthem lande vann Gelren in bywesen dess gerichts, die droste van Twenthe an twee poste geslaigen, myth vur sunder enyghe benedynghe (zonder enige noodzaak) omgebracht und gesmoickt.

Ongeacht alle bemoeienissen van de familie hingen op 11 december de lijken nog aan de 'pfosten'. Het Handschrift van Ulrich von Werdum: 'Historia Familiae Wedumanae' beschuldigt bovendien Van Raesfelt, dat hij Maria uit hebzucht voor de inquisitie heeft gesleept. Hij was volgens hem de op één na naaste erfgenaam van de kinderloze Johan Van Beckum. Zo kon hij door haar dood in het bezit komen van de goederen van haar broer. Ulrich voegt daaraan toe, dat de gerechte wraak van de hemel Van Raesfelt getroffen heeft. Vanaf dat moment is steeds een lid van zijn geslacht getroffen door een lichamelijk of geestelijk gebrek. Deze beschuldiging uitte Johan van Beckum niet in zijn brief en indien daarvoor grond was had hij die zeker wel bij zijn jammerklacht gevoegd. Evenmin vertelt de Maertelaersspiegel erover, die in het jaar 1685 Van Raesfelt enkel in opdracht van de stadhouder laat optreden. Evenmin vermelden de martelaarsliederen uit die tijd het feit dat Van Raesfelt Maria uit hebzucht voor de inquisitie heeft gesleept. Tevergeefs zal men bij Fahne in diens 'Westfälische Geslechter' zoeken naar enige familieband tussen de drost en zijn terechtgestelden. Voorts moet, volgens het inzicht van Ter Kuile, de grote rijkdom aan goederen, die de drost door zijn huwelijk kreeg en zijn beroep op Ridderschap en Steden, bij gebrek aan enige meerdere aanwijzingen, de verdachtmaking van de Oostfriese familie, die op wraak uit was als ongegrond doen verwerpen.

Het eerste wapen van Huis Twickel, toen nog Eyssinck geheten was een 'hoal', nu nog te zien op de pomp in Delden. De verteller had dit alles van pastoor Geerdink gehoord. Het verhaal van het erve Eyssinck gaat als volgt:

Erve Eyssink veranderde van naam toen het in het bezit kwam van een zekere Adolph uit de boerschap Twekkelo bij Enschede, hij was waarschijnlijk van het erve Brunink afkomstig. Deze Adolph moest van de boeren uit de omtrek voor de Bisschop vlas, was en lijnzaad ontvangen, maar droeg dit niet eerlijk af. Hij vluchtte met zijn buit naar het erve Eyssink bij Delden, waar een nicht van hem woonde. Deze nicht werd door Adolph verdreven. (Er wordt ook een Adolph genoemd in verband met het roofridderkasteel te Goor. Zou dat dezelfde zijn?) Later woonden er nonnen op Twickel en bestond er een plan er een klooster van te maken. De nonnen werden op een keer door de boeren verjaagd, zij vluchtten naar Oele. Hier bij de oude, zware eik werd één van de nonnen met een 'wagenronge' door de boeren doodgeslagen. Een wagenronge is een houten of ijzeren steun voor de zijhekken op een boerenwagen of ook wel een staander die de wagenladder steunt. Dit gebeurde in de nacht voor Hemelvaartsdag. Daarom gingen de katholieken daar later in die nacht alle jaren bidden. Dit zou de oorsprong van het dauwtrappen zijn geweest. Tegen de roverijen van Adolph van Twickel (Twekkel, Twekkelo) zou Hengelo versterkt zijn door het bouwen van een spieker.

In het jaar 1578 leefde de oudste zoon van Goossen van Raesfelt. Hij is zijn vader opgevolgd als eigenaar van de Twentse goederen. Bij charter van 10 juli 1578 verkopen Johan van Raesfelt en Lucia van Heiden (geboren te Bocholt en op 27 maart 1572 met Johan getrouwd) een jaarlijkse rente uit het erve Wicherink bij de Deldeneres. Bij charter van 10 juni 1576 had Adolph von Raesfelt, domheer tot Munster, afstand gedaan van al zijn rechten op Huis Twickel met al zijn toebehoren. Hij deed dit ten behoeve van zijn broer Johan. Een andere zoon van Goossen was domheer te Munster, namelijk Bitter von Raesfelt. Terwijl een van de jongere zonen, ook Goossen genoemd, een tijdlang drost van Twente was. Deze laatst genoemde wordt ook Van den Rutenborg genoemd en wordt in het jaar 1582 opgemerkt als heulende met het hof van Madrid.

De Tachtigjarige oorlog kende ook rampen in Twente. In het 'Quohier van 's Coninks vianden' van het jaar 1587 staat vermeldt:

Goessens van Raesfelts die jonge weduwe, die in zijn leven geweest is drost in Twenthe … vertoegen'. Zijn jonge weduwe is met haar familie gevlucht naar Zwolle, ondanks dat ze haar goederen mocht behouden. Want vooraf staat opgetekend: 'Alhoewel die weduwe van Raesfelt hare reconcilatie voer haer ende haere kinderen van Zijne Majesteit genadelyck geimpetreert ende in hare guederen roerende ende onroerende gerestitueert zij … nogtans aengesien die voors. weduwe haer met haere familie naderhandt jnde Stadt van Swoll, contrarie parthie van Zijne Coninklijke Majesteit al noch haldende is, begheven ende aldaer metter woeninghe getoegen… is geordonneert dese erffven ende guederen te specteeren als (die van) alle andere rebellen.

In de Rekeningen van de drost van Twente staat vermeldt hoe de stadhouder van de spaanse koning, Verdugo, aan de drost (in dienst van de Spaanse koning) opdracht geeft:

Eenige bij Delden stroopende en muitende benden Spaans volk tot hunne vendelen te doen terugkeren, desnoods met gewapende hulp der huysluiden. Alsoo is die drost den XXlen Oct. Int jaer 1593 van Oldensel opt huyss twickelo vaste an Delden gelegen und met Coninklijk Majesteits garnisoen besath, getogen an den soldaeten, soe daer van alle natiën waeren, (om) des Heeren Stadholders bevel an tho melden.

Of hij de muitende en stropende soldaten onder controle kreeg, blijkt niet uit het archief.

Johan van Raesfelt en zijn vrouw erkennen, bij oorkonde van 28 mei 1579, als Leen te hebben ontvangen van hun zwager Menso van Heyden tot Astorp (getrouwd met Sibilla van Westerholt), vijfhonderd algemene daalders en verbinden hieraan twee erven. In het Huisarchief zijn veertig charters vanaf het jaar 1579 tot het jaar 1604, waarbij Johan van Raesfelt en zijn vrouw steeds weer erven verkopen of verbinden in verband met schulden. Bij charter van 1 mei 1591 (gemeentearchief Delden) werd het vanouds bij Huis Twickel behorende erve Het Rannink en de windmolen en de wind (windboom) verkocht, 'de molen is thobehoir des huses Twickloe'. Uit de periode 1579 tot 1617 zijn er geen stukken in het Huisarchief te vinden, terwijl toch over de opvolgende eeuwen het archief zo volledig is. De oorzaak hiervan is deze, dat het met de boedel van Johan van Raesfelt in de oorlogstijd van 1579-1604 zo erg gesteld was, dat het echtpaar Huis Twickel tijdens de jaren 1598 tot 1610 moesten afstaan aan hun geldschieter Menso van Heyden. Te midden van deze vernedering 'int jaer ons Heren 1604 den 24 febr. is die Edel und Ehrenveste Johan van Raesfelt to Twicklo gotsaliglick in Christo untslapen, der zile Godt genadich is', zoals zijn grafzerk in de Deldense kerk getuigt. Ook Van Heyden overleed kort daarop. Beide lieten hun weduwen met kinderen achter.

Van Raesfelt had twee kinderen: Johan en Adolph. Bij de oorlogssituatie kwamen nu nog allerlei procedures het familiegoed bedreigen. Weliswaar hadden Ridderschap en Steden, op verzoek van de weduwe van Johan op 10 maart 1604 goedgevonden, dat geen crediteuren binnen de tijd van vier maanden beslag op de goederen van haar echtgenoot zouden mogen leggen. Maar dat gevaar bleef hangen en men bracht een verzameling belangrijke papieren naar het Domkapittel te Munster in veilige bewaring. De documenten hadden betrekking: 'den huise Twickelo voornaemlick en de provincie Overijssel ten dele concernerende'. Een en ander blijkt uit de notulen van Provinciale Staten, een resolutie van 5 december 1610:

Opt versoeck van de weduwe ende tzemptlicke curatoren der nagelatene kinderen van Zaliger Menso van Heyden to Astorp, dolerende over het arrest, bij die weduwe van Zaliger Johan van Raesfelt onderstanden op allerleij zegel ende Breve, hyr to bevorent in den Doem binnen Munster In bewaronge gelaten, ende ten dele dese Landschap ende den huise Twickeloe voornaemlick concernerende. Is believet den vorsc. curatoren ende weduwe met een overschrivent aen het Doemcapittel tot Munster te welvaeren, daermede die vurs. zeghele ende Breve, als voor dato des Arrestes, neffens eenige Twickeloesche guederen, Ingewonnen, haer gevolcht mogen worden.

Bedoelde archiefstukken zijn inderdaad nooit op Huis Twickel teruggekeerd. Waarschijnlijk liggen zij nog in de Dom te Munster of in het archief van Von Heijden in het Munsterse. In de aantekeningen van Heerkens trof Ter Kuile een notitie aan in het Landesfürstlich- en Domkapittelarchief. Er zou een origineel schrijven van Johan van Raesfelt, drost van Vollenhove zijn van 4 december 1619. De brief was ten behoeve van de 'heimgelassene Rhaten' en het Domkapittel te Munster wegens de restitutie van twee kisten met zegels en brieven, die aan Huis Twickel behoorden. Na de dood van Johan's grootvader Goossen van Raesfelt zijn de kisten door Johan's vader, Johan van Raesfelt tot Twickel, naar Huis Raesfelt getransporteerd (overdracht in eigendom) en vervolgens naar de noordertoren van de dom te Munster overgebracht. De redenen waren de destijds in Twente en overal in de Nederlanden heersende onlusten.

Johan van Raesfelt (Johansz.) wordt op 17 april 1611 toegelaten tot de landdag van Overijssel. Bij de commissie van 13 juni 1617 wordt hij aangesteld tot lid van de Raad van State. Op 7 oktober 1619 wordt hij drost van Vollenhove en castelein van de Heerlijkheid Cuinre. Hij was vanaf het jaar 1638 tot zijn dood in het jaar 1648 drost van Twente. Op Huis Vollenho wordt het huwelijkscontract getekend met Agnes van Munster op 12 oktober 1622. Zij is de dochter van Hendrik van Munster, Herr zu Rhuinen (Drente) en Sophia van Oldeboikum.

Dat nu jaren van aanzien en voorspoed voor Huis Twickel waren aangebroken, bewijzen de volgende aankopen van onroerende goederen. Het echtpaar koopt:

- 9 maart 1631: de Avest en het Vorrigter (de Verger) met de cottersteden onder Oele;
- 1635: de tienden over het Tanckinck onder Weddehoen en over meerdere in die buurt gelegen erven;
- 1643: de Leeuwenkamp bij Delden;
- 1636: de erven Hassling en Brinckhuis onder Hezepe (Bentheim);
- 1636: meerdere goederen onder Borne;
- 1642: het erve Hilberinck onder Bentelo, gekocht van Jan von Beveren von Twickel, Erbgesessen Havixbeck;
- 1644: 15 januari, de belening met Huis Grimberg, Huis te Eerde, Nyenhuis te Beckum, het Kroeshoep onder Borne, de erve Eysinck gelegen onder de havezathe Gerner bij Dalfsen, het Randinck en de tienden over Kreyenveld bij Delden, de Wolterinckhoff onder Driene;
- 1644: 10 oktober, de belening door de graaf Van Bentheim met de erven Althaus en Gelsing in Veldhausen en meerdere erven in de omgeving.

Vooral is bekend hun aankoop bij 'oirkonde' van 21 juli 1634 van de Heerlijkheid Lage voor een bedrag van vijfentwintigduizend caroli gulden. De verkoper was Theodora M.G. von

Ketteler, erfdochter van de Heerlijkheid Lage. Zij was gehuwd met Eustachius graaf Van Croy en Reux. Ook hadden zij kort tevoren van dezelfde graaf, de Thornse goederen, gelegen in Bentheim, voor zesduizend caroli gulden aangekocht. Johan van Raesfelt ontving op 4 mei 1642 van de Provinciale Staten van Overijssel de Heerlijkheid Lage als erfelijk Leen van de provincie. Hij is op 28 februari 1648 overleden en in de grafkelder in de kerk te Delden bijgezet. Zijn vrouw stierf al op 7 februari 1635. Zij hadden vijf kinderen: Johan, Adolf Hendrik, Wennemar, Henrik en Sophia Margareta.

Op 14 december 1648 vind de magenscheiding plaats, 'gedaan op den Huyse Twickeloe' tussen de kinderen en erfgenamen. In het kort van deze inhoud:

Joffer Sophia van Raesfelt getrout gewest an Joan Ripperda ten Weldam, sijnde sij overleden nalatende een soontje Unico, aldewijle haar bij huwelijkse voorwaerden was medebelooft een summa van 15000 Car. Gld., enige juweelen en drie morgen Landts in Mastenbroeck om daermede afstand te doen van haer vaderlijke en moederlijke goederen… zo wordt aan haar kindje gegeven het erve en goed Heerbaerdinck in Weddehoen;
Verders also die olste soone Joan van Raesfelt – leyder Godts in syn verstant geraeckt sijnde – sal den selven, gelijck oock des vaeders laetsten wille is gewest van den besitter des huyses Twicklo. Met twee seer trouwe knechts op denselven huyse wel worden onderholden ende genieten seeckere canonijckesije tot Oldensael.
Blijvende Vorders alle erffenisse so leen, als allodiaal, bij die andere drie gebroederen als:

- *Adolph Hendrik, deze krijgt Twickel en toebehoiren en alles wat in Bentheim en bij Ootmarsum ligt;*
- *Wennemar krijgt het Huys en Hovezathe ter Moulen offte nu Schulenborg gen, bij syn salige heer van den Heere Ketteler tot Oyen en Heyden angekofft;*
- *Henrick krijgt de Heerlijkheid Eeze, sooals die bij saliger vader is angekoffte met het goedt tot Isselham, oick die boeterpachten, tinsen en renten in 't scholtampt Vollenhoe en Hasselt, mede die erven toe Hycken en Meppen te Drente … voert daer en boven an gelde die summa van seeven en dartich duysent car. gld.*

Tot betalinge van alle schulden ende lasten sullen geimployeert worden die goederen in den lande van den Berge en Cleve, die vercofft sullen worden.

Een in februari 1648 opgemaakte staat van de nalatenschap van Joan van Raesfelt. Het is een niet gerechtelijk gepasseerde noch beëdigde waardering, opgesteld voor 'de dochterssone Ripperda-Weldam', geeft nog een blik op deze omvangrijke nalatenschap. De Twickelse goederen zijn geschat, voor zover Leengoed op twintigduizend, voor zover allodiaal op tweehonderddertig duizend, tezamen tweehonderdvijftigduizend gulden.

- *de Heerlijkheid Lage is geschat op tweehonderd negentigduizend gulden;*
- *de Raesfeltse goederen in Bentheim: op veertigduizend gulden;*
- *de Schuilenburgse leengoederen, 'out, slegt en bouvallig': op honderdveertienduizendvijfhonderd gulden;*
- *Huis Eeze: op zevenendertigduizend gulden;*
- *de Drentse erven: op honderdtachtigduizend gulden;*
- *de Ruinense penningen: op driehonderdenzeventigduizend gulden;*
- *Wenneperveen: op vierhonderdvijftigduizend gulden;*
- *de Bergse goederen: op vierhonderdvijftigduizend gulden;*

- *het erve Horbaart (Weddehoen): op tienduizend gulden;*
- *landen onder Mastenbroek: op vierduizend gulden;*
- *de juwelen: op zesduizend gulden.*

Enzovoort, enzovoort. En zo worden nog meerdere erven genoemd. Alles tezamen gewaardeerd op 657750 gulden.

De tweede zoon volgde de vader in zijn Lenen, met name Twickel op. Adolf Hendrik van Raesfelt toe Twickeloe admitteert in het jaar 1644 tot de landdag. In een handschrift, vermoedelijk door zijn oudste dochter geschreven dicteerde hij zelf, hoe hij aanvankelijk het land gediend had. Het was een soort dagboek, tevens aantekenboek van de Twentse bezittingen. Adolf was in militaire dienst als cornet onder de garde van prins Frederik Hendrik en daarna van prins Willem. Dan was hij in de Raad van State gekomen, van daar in het binnenlands College van Gedeputeerden (dagelijks bestuur van de provincie), vandaar (sinds 24 oktober 1660) drost van Twente, 'ondersulks ook extra-ordinairs gecommitteerde' in de Staten-Generaal'. Raadspensionaris De Witt verklaarde over hem: 'een man van veel vermogende credit ende goede directie'. Adolf Hendrik van Raesfelt correspondeerde geregeld met de raadspensionaris De Witt. Als anti-stadhouderlijk man had hij, 'eerzuchtig en niet van bekwaamheid ontbloot vooral in 't finantiële bewind' (aldus Bussemaker) zitting in het college van Provinciale Staten van Overijssel. Over zijn heftig optreden in de langdurige en felle Overijsselse twisten van die jaren, over de Raesfeltse partij contra de Haersoltisten kan men lezen in de 'Geschiedenis van Overijssel' van Bussemaker. Op 24 oktober 1660 werd hij drost van Twente.

Toen in de zomer van het jaar 1668 de graaf Van Bentheim, onder de invloed van de bisschop van Munster openlijk tot de rooms-katholieke kerk overgegaan was, had de gravin, die protestant was gebleven, haar vier oudste kinderen naar de Nederlanden laten ontvoeren. Zij zelf wist in november daaropvolgend uit Munster over Ohne te ontvluchten naar Delden, met haar baby Statius Philip. Vanwaar de richter van Delden haar in de koets van de toen juist aanwezige drost naar Deventer en verder naar Den Haag liet reizen. Van Raesfelt in het bijzonder maakte zich warm voor deze zaak en bepleitte in Den Haag ijverig de belangen van dit gezin. Hoewel zijn tegenpartij beweerde dat deze bemoeienis slechts diende om zijn politiek gekuip te verdoezelen. De vijandschap van zijn tegenstanders liep zo hoog op, dat in pamfletten hem ten laste werd gelegd: verduistering van 's lands domeinen, ontduiking van de wetten, verraderlijke verstandhouding met de bisschop van Munster en meerdere ernstige aantijgingen. Een pamflet was getiteld: 'Den herlevenden Cromwell met alle zijne Machiavellisten en de Machiavellistische Listigheden ende Practijken, sich qualificeerende Protector offte jegenswoordig president van Overijssel'. Het pamflet was gedrukt in Munster in Westfalen in het jaar 1668. In een ander schotsschrift met de titel: 'Het Overijssels Uylenest met al die Rasende Eygenhoorige Witte Gebroetsels 1672'. Dumbar verklaart in 'Tegenwoordige Staat': 'Aan deze tweedragt mag men gerustelijk toeschrijven, dat deze provincie in den kort hier op uitgeborsten oorlog, bijna zonder slag of stoot eene prooi werd van de vyandelijke magt'. Toen Van Raesfelt, bij de snelle verovering van Twente door de bisschop van Munster, naar Holland was gevlucht, verschenen nieuwe schotsschriften en werd verraad geroepen tegen de regenten en de drost. 'Die hadden hun heil gezocht in een spoedige overgave op voor hen zo gunstig mogelijke voorwaarden, al was dit een schandelijke plichtsverzaking tegenover hun gewest', aldus professor Bussemaker.

'Van Raesfelt heeft', aldus Ter Kuile, 'nooit met een gedrukt pamflet op die beschuldigingen in

het openbaar geantwoord. Maar dat hij door die aanvallen zich diep beledigd heeft gevoeld, blijkt wel uit een 'summaire apologique deductie' van Adolf Hendrik van Raesfelt'. De deductie is in handschrift in het archief van Huis Twickel aanwezig. 'Bij mij selfs opgestelt in Juli 1673', groot tweehonderddrieëndertig pagina's. In dit concept, met opschrift 'aan syne Hoochheid', bestrijd hij 'de oproerige pasquillen offte Lastergeschriften' en in het bijzonder dat, met de titel: 'Den vluchtenden, Uijl- off Rasenden Twentschen Duijvel'. Hij weerlegde daarin de aantijgingen tegen de stamvader over de terechtstelling van het jaar 1544. Hij betoogt, dat deze alleen in opdracht van de stadhouder en na vonnis door de gecommitteerden, gedaan had wat hem was voorgeschreven. Hij verwerpt de beschimpingen tegen zijn grootvader Johan, als zou diens boedel desolaat zijn geweest. Hij verdedigd ten slotte zijn eigen staatkundig beleid, om te eindigen met versregels. De versregels tegen zijn anonieme aanvallers zijn voor een deel onleesbaar geworden. Het slot en de betuiging:

Triste et fachieux est humeur de ce sorte d'hommes
Qui accusent en aultruy les mauz, qui sont en eux
- Recte faciendo - saevis tranquillus in undis.

Nog tien jaren na deze oorlog – die het Twentse volk nooit vergeten is – en na de val van zijn vriend de raadspensionaris, heeft Van Raesfelt in ons kwartier en gewest op het kussen (pluche) gezeten. Ter voorkoming van nieuwe tweedracht was toen echter de stadhouder met een buitengewoon hoog gezag over hem en de zijnen gesteld. Van Raesfelt overleed op 30 juni 1682 en had bij eigenhandig geschreven testament van 20 april 1666 bepaald, dat zijn vrouw Amadea Isabella gravin van Flodorff van Leuth, Dort, Darvelt, et cetera, het vruchtgebruik van al zijn goederen zou hebben. Zij overleed op 29 januari 1691. Tot zijn enige erfgenamen had de drost zijn dochters Agnes Isabella en Adriana Sophia aangesteld 'voirbeholtelick nochtans deese myne expresse meynonge, welcke is dat beyde Huysen Twickelo en Laege by eenander ende ongescheyden sullen blyven'. Zijn oudste dochter was voor hem overleden, derhalve volgt Adriana Sophia hem nu in alle Lenen op. Zij trouwt in het jaar 1676 met de zoon van de beroemde admiraal van Holland: Van Wassenaer Obdam. Het huwelijk was afgekondigd te Den Haag op 26 april 1676. Deze was geboren in het jaar 1635 en zijn naam was: Jacob des Heiligen Roomschen Rijks graaf Van Wassenaer, baanderheer van Wassenaer, Heer van Obdam, Hensbroek, Zuidwijk en Kernhem. Hij was vlak voor zijn huwelijk hoofd van een regiment cavalerie in de slag bij Senef.

Met dit huwelijk kwam Huis Twickel in een nieuw geslacht, dat zijn bezittingen in Holland had. En waaruit meerdere opvolgende eigenaren van Twickel en Weldam deze Twentse goederen, als een bijkomstigheid beschouwd hebben. Zij woonden bijna nooit in Twente. Op 30 augustus 1684 stierf de laatste Van Raesfelt op Huis Twickel, ze had haar man zeven kinderen geschonken, waarvan de zesde opvolger in de Overijsselse Lenen werd. In 'De Navorscher', 36e jaargang, pagina 562, wordt een notariële boedelscheiding vermeld van 4 maart 1715 tussen haar vierde kind: Jan Hendrik graaf Van Wassenaer Obdam en de graaf Van Flodorff, waarbij deze laatste onder andere afstand doet van zijn aanspraken op goederen 'aen den huyse Twickelo vervallen'.

Op een tekening van Laan staat het 'adellijk Huys t Wickeloo anno 1727'. Het Huis is van de achterkant getekend en te zien zijn een lage, brede toren en een spieker. De toren is er nu nog, aan de voorkant, geheel links. Het gedeelte tussen de toren en de ingang zou de oude spieker kunnen zijn.

Unico Wilhelm graaf Van Wassenaer Obdam enzovoort is gedoopt te Delden op 2 november 1692. Hij wordt beleend op 13 oktober 1716 met 'den Hof te Eysing anders Twickel', was lid van de Ridderschap van Overijssel (geadmitteerd 19 april 1717), daarna overgegaan in de Ridderschap van Holland in het jaar 1724, ambassadeur aan het hof van Frankrijk. Kortom een staatsman, die door zijn diplomatieke loopbaan weinig in Twente woonde. Hij overleed op 9 november 1766.

Op 13 oktober 1716 beleende de provincie Overijssel zijn broer Johan Hendrik met Huis Lage en het holtgericht te Breckelenkamp. Een tijdlang zijn Twickel en Lage dus niet in één hand geweest. Tot bij het kinderloos overlijden van Johan Hendrik Huis Lage weer in het bezit van Unico Wilhelm kwam. Deze verkrijgt de belening van Huis Lage en van de Hachmeule bij Leenbrief van 28 april 1746 en van Huis Dubbeling bij brief van 2 augustus 1753. Hij was getrouwd met Dodonea Lucia, dochter van de Friese regent en staatsman Sicco van Goslinga. Ze kregen vier zonen, waarvan de derde in de rechten van de ouders en vooroverleden broers trad. Zijn naam was Carel George, gedoopt op 6 februari 1732, op Huis Twickel overleden op 14 juli 1800.

Het was die Carel Georg, die in het jaar 1771 een begin liet maken met het graven van de Twickelervaart en de haven. De vaart bij de naar hem genoemde uitspanning, eertijds schippersherberg, nu hotel Carelshaven. De vaart begon in de flinke haven, aan de grote weg van Delden naar Hengelo, en was doorgetrokken naar de Regge bij Huis Cattelaar. Zijn uitgangspunt was om Twente een deugdelijk vaarwater naar Zwolle te bieden. Met grote (eigen) kosten en moeite kwam de nieuwe waterweg tot stand. Vooral in de omgeving van Enter werd het werk van de doorgraving naar de Regge door tegenwerking en zelfs door heftig verzet van de boeren tegengehouden en verstoord. Een uitvoerig rapport van Everhard Hermannus Putman: 'Twickel 20 Mei 1772' aan de Heer van Twickel, verklaart hoe de Enterse boeren, opgezet door de jufferen Borgerinck van Huis Cattelaar, herhaaldelijk in de nacht door insmijtingen het werk vernielden. Ja, zelfs overdag tegen de werklieden van Twickel optraden. Deze hadden 's nachts wachtposten uitgezet in de Hulsebossen voor de poort van het Cattelaar. 'Toen op 14 Mei 1772 een 400 Enterschen optrocken met slaende trommels en het steken van Horens, schoon niet nae de maetklanck', werd een algehele vernietiging van de vaart voorkomen; namelijk door een list. 'Wij deden hun met verkwikkende dranken van overgehaelde wateren en moutdranken beschenken, met dat gevolg dat wij genoegsam natuur voorbij streefden en zoodanig weder met het werk vorderden'. De volgende dagen werd honderdvijftig arbeiders uit Goor gerekruteerd, waarmee de werkbazen van Twickel 'sonder eenig geweld en goede orde het Cattelar met slaande trom voorbij trokken en sich van geweld onthielden'.

De Twickeler Vaart, waarvan ook Van Hogendorp zulke hoge verwachtingen had voor de nijverheid (industrie), had in het begin wel succes. Maar bij de meer en meer ter hand genomen verbetering van de verkeerswegen en verkeersmiddelen op het land, bleef zij steeds vaker ongebruikt liggen en werd dientengevolge verwaarloosd. In het jaar 1852 waren er nog zevenhonderddertien gulden aan tol- en sluisgeld. Dat verminderde nog, tot dat in het jaar 1873 de laatste schepen er door voeren. Tegenwoordig is er geen scheepvaart meer en zelfs de haven werd gedempt.

Carel Georg van Wassenaer was geen onverdienstelijk staatsman en werd in het jaar 1785 met een belangrijke diplomatieke boodschap naar Wenen afgevaardigd. Hij behoorde tot de partij van de patriotten. Hij was na de omwenteling van het jaar 1795 als vertegenwoordiger

van het volk van Overijssel opgetreden. Hij is de schrijver geweest van: 'Een brief van Jan Flapuit te W… in Zalland' op 5 november 1778. Het betrof de politiek van die dag, zeer scherp gesteld, vol lof voor Van der Capellen tot den Pol en diens aanhang, vol afkeuring voor de aanhangers van de prins. Er werd over de brief gesproken in de vierentachtigste- en vijfentachtigste vergadering van de Vereniging van Overijsselse Raad en Gemeenten.

Een pol is een plekje grond dat iets hoger ligt dan zijn omgeving en gewoonlijk door sloten of ander water omringd is. Waarschijnlijk is deze verhoging (pol) een zeer oude opgeworpen heuvel. Naar zijn omvang en karakter kan dat heel goed een Saksische versterking zijn geweest. Of mogelijk een van de zware bolwerken uit de bisschoppelijke tijd.

Carel Georg wordt op 16 maart 1781 als fidei-commissair erfgenaam van zijn broer Jacob Joan, met de Heerlijkheid Lage beleent. Hij is in datzelfde jaar buitengewoon gezant bij het hof te Wenen, op 17 maart 1794 wordt hij geadmitteerd tot de landdag van Overijssel, nadat hij zijn lidmaatschap van de ridderschap van Holland neergelegd had.

Uit zijn huwelijk met Jacoba Elizabeth van Strijen, weduwe van Dirk Trip, werd een zoon geboren: Jacob Unico Wilhelm. Deze werd beleend met Huis Lage op 15 oktober 1801, overleed op Huis Twickel op 31 augustus 1812. Hij was eerst getrouwd met A.M. Clifford, overleden 1797, daarna met M.H. Alewijn, overleden op 29 december 1802, daarna met S.W. Van Heeckeren tot Kell. Uit het tweede huwelijk werd te Amsterdam geboren op 21 september 1799: Maria Cornélie gravin Van Wassenaer Obdam, vrouwe van Twickel, Weldam, Oliedam, Dieren, Lage, et cetera, welke op 14 december 1831 op Huis Twickel trouwde met Jacob Derk Carel baron Van Heeckeren, later Heer van Nettelhorst en Borculo. Deze breidde Twickel door aankopen verder uit en vernieuwde bijna alle boerenwoningen ter bevordering van de hygiëne. Als erfmarkerichter bevorderde hij de verdeling van vele marken. Die van Azelo in 1845, de Groot Boerenmark in 1848, Beckum in 1850, Bentelo in 1851, Hengevelde in 1852, Oele Woolderzijde in 1853, Weddehoen en Cottwick in 1854, Stockum en Hericke in 1857 en 1859, Brecklencamp in 1871. Vele van de hem toebedeelde heidegronden werden door hem tot bossen aangelegd, waaronder de Breede Riet bij Carelshaven.

Gravin Marie overleed kinderloos in Den Haag op 31 maart 1850. Craandijk schrijft in het jaar 1875: 'In Delden leeft nog wel de herinnering, hoe vriendelijk zij was voor allen en hoe goed voor de armen'. Haar nagedachtenis wordt ook bewaard door een gedicht op een wapen- of rouwbord in de kerk te Lage. Het gedicht is gemaakt door dominee Visch en eindigt in dit couplet:

De Naneef zal uw roem vermelden:
De tijdgenooten – welk een schaar!
Het volk van Lage en dat van Delden
U zeegnen, vrouw van Wassenaar!

Haar man en erfgenaam hertrouwt op 6 mei 1852 met Isabella Antoinette barones Sloet tot Toutenburg, overleden 1872. Hij overlijdt in Den Haag op 7 november 1875. Uit dit tweede huwelijk werden geboren:

- Maria Cornelia barones Van Heeckeren, geboren 13 januari 1855 en getrouwd op Twickel op 8 maart 1877 met W.K.Ph.O. graaf Van Aldenburg Bentinck;
- Carel George Unico Willem, geboren 4 oktober 1856, ongehuwd overleden op 6 maart

1883, bijgezet in de grafkelder op het in het jaar 1828 aangelegde kerkhof ten westen van Delden;
- Rodolphe Frederic baron Van Heeckeren, Heer van Twickel, Lage, Dieren, Wassenaar, Zuidwijk, Nettelhorst, Kernheim en Borculo, geboren 15 mei 1858, die na het overlijden van zijn oudere broer deze in het bezit van Huis Twickel is opgevolgd.

Het kenmerkende prerogatief (voorrecht): toegelaten worden tot de landdag, hebben de opvolgende bezitters van Huis Twickel zonder uitzondering uitgeoefend. Ook nadat de verklaring geëist werd van afkeer van de rooms-katholieke religie en belijdenis van de gereformeerde. Alleen Unico Wilhelm van Wassenaer trad uit de Overijsselse Ridderschap. Dat zij ook met naijver (wedijver, afgunst) gewaakt hebben over hun Heerlijk jacht- en visrecht behoeft geen betoog. Blijkbaar zijn zij daarin weinig gestoord, tenminste de oude archieven zwijgen hierover. Van Zanten verklaart in zijn archiefbeschrijving: 'Een uitgestrekte privative jachtvrijheid gehoort ertoe, dog dewelcke door die van Delden, gewoon sijnde altoos quaestiën te soecken, sedert eenige jaren is geturbeerd (turbatie: verwarring, stoornis) geworden en nog niet uitgemaakt'. Wat betreft het visrecht op de Mors, beklaagt zich Adolph Hendrik van Raesfelt in het jaar 1681: 'sedert ick my heb laten persuadeeren (overreden, overtuigen) tot het maken van enen Dijk naar Hengelo tot gerief van de passanten, daar Delden de neering van heeft, en tot het weeren van het wilde water uit myne weijlanden… hebben die van Delden buten myn consent ondertusschen ich weinig thuis synde en buten in slands dienst geoccupeerd (bezighouden), sig onderstaen de bleycken (bleken) te graven met diepe graften en onderstaen sig in nieuwe graevens van de bleijcke en den deijck te visschen'. De dijk naar Hengelo is waarschijnlijk een deel van de oude weg van Delden naar Hengelo. Maar de drost zal aan het graven van bleken en vissen op de dijk en de graeven (sloot, gracht) wel perk en paal gesteld hebben!

Dat de heren van Huis Twickel het recht van wind over het kerspel Delden sustineren (vorderen, eisen), wordt duidelijk in een charter van 16 augustus 1559. Daarin verzoeken de burgemeesters en raad van de stad Delden:

(…) nerstelicke ende hertelicke aan Goossen van Raesfelt, dat de drost na dem neymant gheyn wyndt noch wyndemollen en hefft in unsen Kerspele dan die droste eijn wyndemollen alleenige… wolde laten setten nòch eene wyndemollen in unsen Kerspel, want eine molle kan der Stadt en Kerspel dat seer wijd en breed is en boven twee duysent communicanten sterck in malen nyet en voldoen.

Dat de drost hieraan voldaan heeft, blijkt uit zijn testament van het jaar 1578. Daarin vermeldt hij de door hem gemaakte onkosten ten behoeve van 'einer neuen windt- und wassermolen daselbst'. In de Spaanse tijd (1591) werd door de toenmalige eigenaar van Huis Twickel de windmolen 'thobehoir des huses Twickloe' met den wind (windboom) verkocht werd. Later is die blijkbaar weer in bezit van Huis Twickel gekomen. Bij brief van 15 januari 1644 beleent de provincie immers de Heer van Twickel onder meer speciaal met 'de wint over het Kerspel van Delden'. Op een notitie van het jaar 1702 staat genoteerd, dat de administratie van Huis Twickel de 'Eschwindmeule' verpachtte voor zeshonderdtwintig gulden per jaar, de Nieuwe Meule voor driehonderddertig gulden, de Waternoordmeule voor tweehonderdveertig gulden en de Oliemeule voor honderdtwintig gulden per jaar.

Als grootgrondbezitters waren zij (de heren van Huis Twickel; tot 1831 Van Wassenaer, daarna Van Heeckeren, daarvoor Ripperda, Raesfelt, Van Twicklo en Hulssger) goedsheren

(markerichters) in meerdere marken. Daarvan worden nu nog de Holtinckboeken in het archief van Huis Twickel bewaard. Zo bekleden (vervullen) zij erfelijk het markerichterambt van de Grote Boermarke van Delden (de Deldeneres, Deldenerbroek en een deel van Oele), van de marke van Azelo (na aankoop op 22 juni 1660 van de caterstede Haer-Steven in Azelo), van Weddehoen en Cottwick, van Bentelo en van Beckum. Ook hadden zij bij charter van 19 april 1655 van de Heer van Almelo door transactie (het sluiten van een overeenkomst inzake koop of verkoop) verkregen de Myerhof te Borne met toebehoren, waaronder de markegerichten van Senderen en Hertme 'daervan dependierende'. Ook worden zij op 17 januari 1683 door de prins, die de 'lieutenant' was van de Lenen van Overijssel, beleend met de erven Schultenhof en Rotman in de buurtschap Brecklenkamp, en ook met het holtgericht over de marke Brecklichem. Bij transport (overdracht in eigendom) van 11 november 1685 ging aan hen over uit de boedel van de Heer Ripperda tot Hengelo, 'dat erve Ottenhof met het Erfmarckerigterschap van Deldenermarke en de Schapendrift daertoe gehoirende'.

Hun hoedanigheid als goedsheer in het kerspel Enschede bracht mee, dat ze meewerkten tot het beroep van de tweede predikant te Enschede. In het kerspel Enschede bezaten ze de erven de Rutbeke, de Helmer en Bosch onder Usselo. De laatste erven werden op 2 oktober 1795 voor zevenduizend gulden verkocht aan Hendrik Hoedemaker, tevens de tienden over Lubbertinck onder Driene. Een verlof van de vrouwe van Twickel op 19 september 1692 aan dominee Strick te Enschede, om tot vermeerdering van zijn traktement als tweede predikant aldaar te mogen ontvangen één oortje van elke gulden, die de boeren van Huis Twickel als pacht hadden te betalen. De oproep op 16 september 1721 van de kerkenraad te Enschede aan de Heer van Twickel om 'te komen in de kerk te Enschede om neefens de medeberechtigden te treeden tot het beroep van een adjunct-predikant aldaar', (beiden in huisarchief Twickel). De oudste bevoegdheden op kerkelijk gebied zijn voortgekomen uit de rechten, die oorspronkelijk het geslacht Van Twicklo had op de kerkelijke onvervreemdbare fondsen. De rechten waren namelijk om personen te benoemen of mede te benoemen, die zouden mogen genieten van de opbrengst van die stichtingen, vicarien genaamd.

Van Zanten verklaart dat in het Huisarchief de fundatiebrief is van 'onse lieve Fraulein-vicary' van 1491, gegeven door Johan van Twicklo en Adryana 'syne huysfrou', bekrachtigd door bisschop David (van Bourgondië); voorts een stichtingsakte van 1423 van 'onse lieve vrouwe misse', waartoe het erve Hoyerinck bij Delden moest bijdragen, gegeven door Herman van Twicklo; een dito van de vicari Sancti Matthei, zonder jaartal, waarvan de begeving (collatie) zou zijn aan Johan van Twicklo; een charter van 1549, waaruit blijkt dat Goossen van Raesfelt de begeving had van de vicarien Sint Matthei en Nicolai in de kerk van Delden; een fundatiebrief van de Sint Johannis Evangelist vicarie in de kerk te Delden, ingesteld in het jaar 1492 door Johan van Twicklo; een charter van 31 oktober 1652, waarin Joan van Twicklo tot Borchboeningen als erfcollator van de Sint Anthony vicarie te Delden, aan zijn neef Adolf Hendrik van Raesfelt tot Twickel de erven overgeeft die tot die vicarie behoorden. Dat waren de erven Messelink en Rueterinck in Beckum, Haegen in Deldenerbroek en nog enkele 'gaerden' rondom Delden, tegen een vergoeding van zesduizend gulden.

De fundatiebrief, de stichtingsakte en de twee charters, die worden genoemd door Van Zanten, zijn door Ter Kuile niet in het archief aangetroffen.

'Inderdaad', aldus Ter Kuile, 'zien we in een charter van het jaar 1532, dat voor burgemeesters, schepenen en raad van Delden is verschenen: 'die erenveste und fromme Johan van Twycklo drost slandes van Twente als eyn collator der vicary des altaers Sancti Johannis Evangeliste

in der kercke to Delden'. Hij verklaart dat enige tienden ten behoeve van die vicarie er bij gevoegd waren.

Van Zanten: *Van de vicary Trium Regum gemeenlijck Bruggingvicary heeft het Huys Twicklo neffens de Stad Delden ieder voor de helffte de collatie offte dispositie, deze is oudtijds gefundeert door een Persoon van dien naam Brugging, zijnde geweest Priester en Vicaris tot Delden met een clausule: dat die van sijn familie en naam daervan collatie souden hebben dog dat deselve bij uijtsterven zoude komen aan Huyze Twicklo en stad Delden. De destinatie (bestemming) deeser vicary is, dat het opkoomen gebruickt wordt tot onderhoud van een tweede predikant, die oock eene subsidie van f 250 van Ridderschap en Steden ontfangt. Die predikant ontfangt ook 3 per cent (3%) van een kapitaal van f 3000 daartoe gefundeert door Mevr. Isabella van Wassenaer, totael dus f 500. Bij overeenkomst van 1 Maart 1760 is tusschen Stad Delden en den Heer van Twicklo vastgesteld, dat bij beroeping de tijdelijke bezitter van Twicklo eene nominatie van drie personen maakt en aan Burgemeesteren overgeeft, welke daaruit één eligeeren (uitkiezen), waardoor dus de gemeente van Delden tot algemene genoegen met een tweede predicant is voorzien geworden. Voorts heeft Huis Twicklo de collatie over de vicaryen in de kercke tot Delden, geevende uit seeven vicarijen ad f 20 jaarlijks dus samen f 140 tot suppletie-tractement (ophoging van het salaris) van de oudsten predikant indertijd weesende. Nog gehoort aan Huis Twicklo een Armenhijs genaamt het Sint Anna Gasthuijs (de armenhueses-collatien heet het in het testament van Joan van Raesfelt, 1631), waerover de tijdelijke besitter des Huis Twicklo de absolute dispositie en beheeringe. Vroeger werden daerin oude behoeftige luyden verpleegt, dan nu mitsgaaders kwaade huyshouding is die huyshouding afgeschaft en worden de revenuen verdeelt in jaarlijkse praebenden (prebende: kerkelijke titel met daaraan verbonden jaargeld) aen behoeftige meijers en pagters onder het Huys gehoirende, voir anderen gepraefereerd.*

Die tweede predikantsplaats bovenbedoeld was ingesteld door de Heer van Twickel en burgemeesters van Stad-Delden bij fundatiebrief van 1 maart 1760. Daarbij werd bepaald dat bij afwisseling de Heer van Twickel die benoeming zou doen uit een drietal, aangeboden door de burgemeesters, dan weer door de burgemeesters uit een door de Heer van Twickel geformeerd drietal. 'Van Zanten beweert dat er een wordt uitgekozen door de burgemeesters uit een drietal, voorgesteld door de Heer van Twickel', aldus Ter Kuile.

Toen de vicarie Trium Regum door ongelukkige procedures zwaar geleden had, zo erg, dat bij executie daarvan de tienden verkocht werden op 17 mei 1796. Die inkomsten gingen voor de vicarie verloren. In het jaar 1807 had de toenmalige tweede predikant nog tweeduizendvierhonderd gulden achterstallig traktement te vorderen. De burgemeesters wisten geen raad. Maar de Heer van Twickel sprong in de bres en bood het bedrag aan, naast de jaarlijkse honderdnegenenzestig gulden (140+verhoging). Voorwaarde was dat de burgemeesters hem hun recht van medezegging in de tweede predikantsplaats afstonden. Dit werd goedgevonden en ook de drost van Twente hechtte er zijn goedkeuring aan. Mits de Heer van Twickel zoveel goederen wilde verpanden, dat daaruit te allen tijde die honderdnegenenzestig gulden gevonden konden worden. Dit voorstel werd aangenomen en de erven Perik en Elberink in de Delderneres (aan huis Twickel toebehorend) werden hiertoe verpand. Aldus werd de Heer van Twickel unicus (uniek) collator van de tweede predikantenplaats. De eerste predikantenplaats werd van ouds vergeven door de goedsheren van het kerspel Delden. Op 2 februari 1846 werd een transactie tussen kerkenraad en de Heer van Twickel getroffen, nadat over deze collatie onenigheden waren voorgevallen. Vastgesteld werd, ten eerste: de kerkenraad geeft en erkent aan de Heer en Vrouwe van Twickel levenslang

het uitsluitend recht tot benoeming en aanstelling van de oudste predikant; ten tweede: dat na hun beider dood het beroepen zal geschieden door Huis Twickel alternatief (afwisselend) met de kerkenraad, en wel de eerste vacature te vervullen door de eigenaar van Twickel. Onder voorwaarde echter dat het recht van benoeming voor Huis Twickel geheel vervalt ten behoeve van de kerkenraad, indien de bezitters van Huis Twickel niet meer mochten behoren tot de hervormde kerk, en wanneer het huis gesloopt mocht worden. 'Op deze wijze wil de kerkeraad dit regt van benoeming van den oudsten predikant in de toekomst aan den tijdelijke bezitter van Twickel toegekend hebben als eene billijke vergoeding voor de opoffering, welke de Heer en Vrouwe van Twickel ten behoeve van de gemeente bereid zijn te doen, door het schenken van een nieuw orgel in de Hervormde Kerk te Delden'.

Van Zanten: *Oick gehoort er toe het Erfopper- en Overkerkmeesterschap der kercke tot Delden en uit dien hoofde de Directie der Kerkgoederen, de reparatien der kerke, gecommitteerende de Stad-Delden hierbij twee Burgemeesteren als Kerkemeesteren en eindelijk compareert uit ieder Boerschap des Gerigts één Boerekerkemeester. Het onderhoud der Wheme offte Pastory komt ten laste van het kerspel.*

In het huisarchief zijn dan ook diverse stukken en rekeningen betreffende het onderhoud en de reparaties van het kerkgebouw. Zo ook attesten van de doodgraver betreffende de begraafplaatsen en de begraafplaatsen in de kerk. En een aanvraag uit het jaar 1788 van de Heer van Backenhagen betreffende een grafstede en wapenborden en zijn gestoelte in de kerk.

Ook had de eigenaar van Huis Twickel het recht op de aanstelling van de doodgraver en de organist. Ze werden uit de inkomsten van de vicarien betaald. Zo ook die van de 'custos offte coster, die jaarlijks verpligt is de sleutels der kerk op belooken Paaschen (maandag voor Pasen) na de predicatie aan den tijdelijken Heer van Twickel te presenteeren en aldus deze plaats eligibel te stellen, dog wordt altoos tenzij omme erheffelijke redenen gecontinueerd'

In het jaar 1679 behaagde het de Heer van Twickel om de koster, Egbert van Tusschede, de sleutels te ontnemen 'en alzoo van de bediening der costerije te frusteeren', toen deze naar ouder gewoonte de sleutels op het 'choor (altaar) aan den besitter des huyses Twickel offreerde'. Maar op zijn smeekbeden werd hij in zijn bediening gehandhaafd en aan 'suppliant de costerije voor dit jaar geconfereert 15 Juni 1679'.

In het gemeentearchief van Delden is een advies, dat het begeven van de kosterij te Delden niet zou toekomen aan Johan van Raesfelt to Twicklo, echter aan de raadslieden van de kerk te Delden wegens de gezamenlijke erfgenamen van het kerspel. Reeds in het jaar 1353 zou zijn vastgesteld, dat de koster jaarlijks op beloken maandag voor Pasen de sleutels van de kosterij op het hoogste altaar moest leggen en naar bevinding al of niet weer daarmee belast zou worden.

En nog tot in de dagen van Ter Kuile wordt door de koster tegenover de Heer van Twickel dit jaarlijkse plichtgebruik in ere gehouden. In het jaar 1721 genoteerd: 'dat de tijdelijke Heeren van Twicklo op Paschen eene kan communiewijn en een communiebrood van de kerke ten geschenke ontfangen'. Uit deze oeroude gewoonte is tot minstens in het jaar 1911 de gewoonte gebleven, dat op tweede paasdag de beide predikanten van het Huis Twickel ieder acht flessen zoete wijn krijgen. Terwijl de oudste predikant aan het Huis een fles wijn teruggeeft en de jongste predikant een brood.

Bijzondere zorg hebben zij, als opperkerkmeesters met de andere in het gericht gelegen havezaathsbewoners, gehad voor de klokken van Delden. Daarvan laat een drietal nog tot op de dag van vandaag hun sonoor geluid horen. De grootste klok draagt het opschrift: 'Die WelEd. en gestr. Joan van Raesfelt toe Twickelo Drost des Lands Vollenhove Overste kerckemeijster; die WelEd. Gestr. Wilhelm Ripperda to Buxbergen Boculo en Hengelo; die WelEd. Nicolaas Christoffer van Beverfoorde ten Oldemeule 1632'. Op een kleinere klok is de inscriptie:

I.H.S. Niet spot met God maer vreest Hem ende hout syn gebot. Johan de Baeke; Johan van Raesfelt O.K.T.; Wilhelm Ripperda; Nicolaas Christiaan van Bevervoerde. Stad Delden 1632.

Op een derde vol-slag-klok staat:

Die Hoog Ed. Heer Carel Georg Graaf Van Wassenaer Heer tot Twickel Overste-Kerckmeister; die WelEd. en Gestr. Coenr. Jan van Mulart; Corn. Joh. en Isab. Mecht. Mahony Heer en Dame van Hengelo; I.C.W. v. Munckhausen Heere van Oldemole; Elexius Petit en Zoons me fecerunt. Delden. Soli deo gloria Ao. 1786.

Tot in het jaar 1904 hing er nog een vierde klok met het randschrift:

Novit Deus qui sunt eius. Die WelEd. Joan tot Twickelo Drost des Lands Twenthe. Borgem. en Schepen. en Raedt der Stad Delden en Samptliche Ingezetenen des Gerichts. Henric Scheurhof Pastor 1632.

Omdat de klok niet meer te gebruiken was, is deze klok eertijds verkocht.

Nog steeds is in het Deldense kerkje het eenvoudig eikenhouten gestoelte te zien van Huis Twickel. Daar is ook de grafkelder, waar meerdere leden van het geslacht zijn bijgezet. De grafzerken zijn helaas onleesbaar geworden. Nog wordt trouw vastgehouden aan de oude gewoonte, om de collectegelden voor kerk en armen, welke in de kerk opgehaald worden, in de eerste plaats aan de Heer van Huis Twickel aan te bieden. Het 'vuerofferen', wat ook bij Huis Almelo gebruikelijk was.

Een hoge Leenkamer, voortgekomen uit overoude hoogheerlijke rechten zoals Huis Almelo die bezat, heeft Huis Twickel niet gehad. Maar wel werden meerdere tienden in Leen door Huis Twickel uitgegeven. In het Huisarchief Twickel zijn nog:

Een in perkamenten band gebonden 'Leenprotocol des huises Twickelo', waarin de uitgegeven Lenen genotuleerd en later bijeengebonden zijn, vanaf het jaar 1417 vindt men daarin aantekeningen; maar het zijn bijna uitsluitend tienden (15), die in Leen uitgegeven werden; het erve Dreteler in Deldenerbroek en het erve Schuring in de Eschmarke in het gericht Enschede staan alleen als Lenen daarin vermeld. Twee Leenregisters van Twickel tot het jaar 1797, de talrijke erven blijken van ouds in huur te zijn uitgegeven.

In het jaar 1911 behoorden nog onder Twickel de navolgende boerenerven en Huizen:

Onder Deldeneres: Sint Anne, Assink, Klein Assink, Groot Averink, Bellink, Berghuis, Bokdam, Bornerbraak, Bornerhoeve, Braecker, Brinkate, Bruggeman, Carelshaven, Casa

Nova, Dassaer, Elbertink, Eschmolen, Eysink, Heege Konink, Heege Sanders, Ter Helle, Hellekate, Groot Hobbelink, Klein Hobbelink, Hofmeijer, Hoogspek, Jolink, Kamp, Kolhof, Loobosch, Möllinkwonner, Odink, Olieslager, Ottenhof, Parkhut, Raesfeld, Rikkerink, Ruperink, Sandery, Schuttery, Veldmolen, Vlogt, Voortman, Vucht, Wanink, Wengele, Groot Wickterink, Klein Wickterink, Wissink, Wijvekate, Zaagmolen en Zuidwijk.

Onder Azelo: Braamhaar, erve Dubbelink, havezathe Dubbelink, Graes, Grave, Have, Imker, Kuiper, Lamaker, Meesterhuis, Meijer, Morskate, Muzebed, Pellery, Peper en Veldmeyer.

Onder Zenderen: Hondeborg, Kuiper, Groot Leferink, Klein Leferink, Groot Nyhof, Klein Nyhof, Nyhofwonner, Groot Oldhof, Klein Oldhof, Vaalt en Wensink.

Onder Deldenerbroek: Argelo, Kraayenveld, Luttikhuis, Groot Rouweler, Klein Rouweler, Schuttendam, Seppenwoolde en Sluiswachter.

Onder Enterbroek: Hiltjesdam, Groot Peddemorsch en Klein Peddemors.

Onder Wiene: Braak, Konink, de Markerichter van Weddehoen en Cottwick en Ziethof.

Onder Bentelo: Beernink, Klein Beernink, Grondhut, Hilderink, Nieuw Hilderink, Huisveld, Kemerink, Smienk en Thijmeyer.

Onder Beckum: Groot Altena, Klein Altena, Asbroek, Boender, Kerkveld, Lonink, Loninkwonner, Nunnink, Obdam, Rootgerink en Witveld.

Onder Oele: Groot Avest, Klein Avest, Bakerij, Bunte, Giesberts, Hofplaats, Kamers, Nieuwe Kok, Klein Loohuis, twee Lohuiswonner, Nijhuis, de Oeler bakkerij, Oelerhoeve, Oelhorst, Oelermolen, Oldemolen, Post, Prins, Sander, Veldhuis, Vorger en Wessels.

Onder Woolde: Het A.B.C., de Arke, Bruggink, Groot Buren, Klein Buren, Nieuw Buren, Delta, Eggerink, de Haar, Hagreis, Hamjan, Harmelink, Klein Hulshof, Kamphorst, Kloeke, Koekoek, Morsegoor, Groot Nijhof, Klein Nijhof, Oldhof, Tijhuiswonner, Uunck, Wifferink, Woldhuis en Woolderhoeve.

In Stad Delden: Bloemendal, Drost van Twenthe, Kolkboer oostzijde, Kolkboer westzijde, Ter List, Spoolder, Rannink, Stramperij, Veldhuis, Waterland en Wijnhuis en nog eenendertig huizen.

De grootte van het landgoed bedraagt vierduizendtweehonderd en negenenzeventig hectare. Hierbij zijn niet gerekend de bezittingen onder Lage, groot tweehonderdzesenvijftig hectare, onder Brekkelencamp, groot tweehonderdtachtig hectare en ook niet de familiegoederen in Gelderland en Holland.

De rentmeesters, die sinds jaar en dag het archief en administratie van Huis Twickel verzorgden en bestuurden, vanaf het jaar 1643 tot het jaar 1911; hun namen: Hendrik van Limborch, L. Groll, Kock, G. Koppers, Lodewijk Fernandes, Anthony Herborn, J.W. Racer, H. Zegers, G.W. Westerlo, B. Kerkhoff, J.A. Verstege, J.C. Brill, W. Mellink, H. Mulder, J. De Lorraine Holling, W.H. Wilterdink, S.A. De Vletter, W.H. Wilterdink, W.J. Bitter en B.H.W. Bitter. Er ontbreken twee namen, ze zijn niet vermeld in het archief.

Over de oude Eyssinckhof, waarvan sprake is in het charter van het jaar 1347 ontbreken alle gegevens. De Eyssinckhof heeft waarschijnlijk in de uiterste zuidwesthoek van de Wildbaan gelegen. Dit is eveneens het geval met betrekking tot het tijdstip, waarop het eerste gebouw is gezet op de huidige plaats van het kasteel. Of er, voordat Goossen van Raesfelt in het jaar 1551 de 'vuerpoorte' bouwde, al enig 'getimmerte' gestaan heeft, is niet gebleken. Waarschijnlijk begon hij geen algehele nieuwbouw maar was zijn 'erbauwing' meer een vergroting of versterking van het reeds bestaande 'Huys to Delden'. Daarvan wordt gesproken in een van de martelaarsliederen van het jaar 1544. Een vast punt is het jaar 1551.

Bij oirkonde van 9 febr. 1551 betuchtigt Juffer Agnes van Twicklo haer huisheere Goossen van Raesfelt. met dat alinghe huys to Twickloe myt alle guederen ende incompsten daerinne wesende an den Eyssinckhoff, holtgewass, wynde- en watermollen et cetera.

En vervolgens is er de 'stedekaart' van Stad Delden van het jaar 1570, gemaakt door Jacobus van Deventer. Daar is onduidelijk het in brede grachten gelegen Huis Wickelroy getekend. Uit deze kaart is echter weinig overeenkomst te bepalen met de plattegrond van het tegenwoordige kasteel.

De huysluyden van de heerlijkheid Almelo hadden een dag uyt vruntschap op den Huyze Twickel helpen schansen.

'Uit de zin, die staat in een brief van de Spaanse hopman Johan Baptista Taxis van het jaar 1582, mag nog niet worden afgeleid dat Huis Twickel toen een weerbare burcht was zoals Saasfelt, Schuilenborch of Voorst (Zwolle). Vanuit de weerbare burchten werd het omringende land overheerst. Huis Twickel is een zeer belangrijk edelmanshuis geweest maar niet meer dan dat', aldus Ter Kuile. In de loop der tijden wijzigde zich de plattegrond en het aanzicht van het Huis met zijn omgeving. Over die veranderingen zwijgt het archief maar duidelijk zijn de verweerde stenen uit opeenvolgende eeuwen, de hier nieuw aangebrachte, daar weer dicht gemetselde ramen en togen, de afgebroken horizontale groefstenenbanden.

September 1910. Ter Kuile staat voor het oude, verweerde Huis, waar sinds zo vele eeuwen een krachtig geslacht in en uit was gegaan. Hij was er door ontroerd en verklaart: 'Het Huis deed zijn sterke hand voelen in vredes- en oorlogstijd. Daar wordt eindelijk de grijze historie, in het Huisarchief doorleefd, als tot tastbare werkelijkheid!'

In het midden van het zevenendertig meter brede front verheft zich in baksteen met zandstenen banden de trapgevel, verweerd en zeker niet oorspronkelijk. Maar van een waardig karakter, sinds de bezitter van het jaar 1911 de later aangebrachte witte pleisterlaag liet verwijderen. Boven de ingang de gedenksteen van de opbouw. Op zandsteenzuilen aan weerskanten de meer dan levensgrote beelden van Adam en Eva. In het midden daarboven de wapensteen met de boom uit de hof van Eden met de slang. In een kleinere steen daarboven het tafereel van de geboorte van Christus, de aanbidding van de wijzen en de ster uit het oosten.

Het front is onderbroken door twee op kraagstenen uitgebouwde erkers in groefsteen uitgevoerd, met de wapens van de verwante geslachten. Uit half verscholen, onderbroken ringbogen van de oorspronkelijk ramen, kan men vaststellen dat de uitbouwsels daar eerst niet waren. Zo men dat ook mag aannemen van de ramen, die nu in de middengevel zijn. De

gevel is aan de zuidoost zijde afgesloten door een zware, vierkante toren van een latere periode, breed negen en halve meter. Deze toren was in het begin van de achttiende eeuw voorzien van een achthoekige spits. In het einde van die eeuw was hij echter afgeplat en met tinnen versierd. Omstreeks het jaar 1850 herkreeg hij weer zijn punt, nu een vierkante. In het jaar 1847 werd aan de westelijke zijde van het kasteel een omvangrijke aanbouw met een toren op Bentheimer stenen basement (voetstuk, steunend grondstuk) in de gracht uitgebouwd. De aanbouw is evenals het oudere gedeelte van het kasteel geheel op palen gefundeerd.
In de grote hal gekomen staan we in het middelpunt van een vorstelijk verblijf. Daar is een ondenkbare schat van historische meubels, wapens en schilderijen bewaard gebleven en met de meeste zorg onderhouden. In de grote hal is een machtige schouw, geheel van wit en zwart marmer met het wapen Van Heeckeren van Wassenaer. Het devies: 'Mutando Non Mutor'. Er is een prachtige verzameling van oude wapens: hellebaarden, lansen, pieken, goedendags, harnassen, kleine kanonnen, helmen en schilden. Een schat van bronzen, Delftsblauw, van koperen bakken en vazen. In de drostenkamer is een nog mooiere schouw te bewonderen. In de vleugel is een bibliotheek, de koningskamer, waar koning Georg 1 van Engeland vaak verbleef als onderbreking van zijn reizen naar Hannover.

Meerdere keren kreeg Huis Twickel bezoek van koning Willem 111 van Engeland. In oktober 1714 bezocht de prinses van Wales met haar beide dochters het kasteel. In het jaar 1764 kwam de erfprins Van Brunswijk met zijn vrouw Augusta prinses van Engeland op bezoek. In het jaar 1767 de stadhouder prins Willem met zijn vrouw en in het jaar 1862 koning Willem 111.

Het uitzicht dat men vanuit alle ramen uit het kasteel heeft is prachtig. Allereerst op het brede voorplein met de oude bouwhuizen, half bedekt onder moerbeiboom en klimop, op het park met de eeuwenoude eiken, op de oranjerie en de tuin. 'Ons Eigen Land', 1910: 'een sprookjestuin, een wonderland van de schitterendste pracht, die slechts verfijnde tuinierskunst en welige vruchtbaarheid heeft kunnen tot stand brengen'.

De eigenaar van het jaar 1911 ondernam in de loop van de jaren heel wat grote werken, tot nut en behoud van zijn bezit. Het afbikken en reinigen van het kasteel, daarna volgde een verbouwing en verfraaiing van het interieur, waar centrale verwarming werd aangebracht. Het grootste werk was de aanleg in het jaar 1893 van een waterleiding, vanaf de watertoren van de Almelose waterleiding maatschappij aan de Wierdenseweg en de bouw van een watertoren, voltooid in het jaar 1894. Ook stad Delden profiteerde van deze watervoorziening. De burgers konden, eerst gratis, later tegen redelijk tarief aansluiting krijgen.

In het jaar 1886 was de oude moestuin van de onmiddellijke nabijheid van het kasteel verplaatst naar de noordzijde van het park, waar een hoge muur het geheel afsluit. In het volgende jaar werd een brede oprijlaan ontworpen en uitgevoerd vanaf het station naar de oude eikenlaan voor het Huis. In het jaar 1891 plaatste men een ijzeren hekwerk met een lengte van vijfhonderdvijfentwintig meter rondom Huis en park. Onafgebroken was de Duitse parkingenieur Petzold, vanaf het jaar 1885 tot zijn dood in het jaar 1891, ter verbetering van het park in de weer. Daarin werd hij bijgestaan door de belangstellende eigenaar.

Bij exploit (exploot: acte van aanzegging) van 28 maart 1905 werd op het verzoek van de eigenaar van Huis Twickel voor de rechtbank van Almelo de burgemeester van Enschede gedagvaard. Het water van de Azelerbeek, gevormd door samengaan van de Twekkelerbeek en de Boekelerbeek, die het landgoed over een lengte van tien kilometer doorsnijdt, was van ouds

volkomen schoon en helder. Maar sedert enige jaren werd de beek vervuild doordat de gemeente Enschede het verf-, bleek-, en afvalwater door het rioolstelsel in die beek loosde. De schade, daardoor aan het landgoed toegebracht was groot. Derhalve werd de gemeente Enschede nu aangesproken de verontreiniging te stoppen, de kosten van de schade te vergoeden en de kosten van de veroordeling te betalen. In het jaar 1911 is er door de rechtbank nog geen uitspraak gedaan.

Ter Kuile was diep onder de indruk van al het belangrijke en mooie, dat met de uiterste zorg wordt onderhouden. Hij brengt hartelijk hulde aan de man, die voor zijn boek met de grootste tegemoetkoming zijn archief en Huis openstelde.

Kasteel Twickel is ouder dan tot nu toe werd aangenomen. Onze kennis van de bouwgeschiedenis van het huidige kasteel Twickel steunt in wezen nog steeds op de bevindingen van G.J. ter Kuile en die van E.D. ter Kuile. In hun beschrijvingen gaan zij voor de datering van het gebouw bijna uitsluitend af op kunsthistorische en iconografische aspecten. In de deelstudies van de afgelopen decennia wordt deze zienswijze bijna ongewijzigd gehandhaafd. Uit het onderstaande zal blijken dat een aantal zestiende eeuwse akten informatie biedt voor een meer genuanceerde datering van met name de frontvleugel. Zowel het muurwerk als de ornamentiek deden de Ter Kuiles besluiten dat de gehele frontvleugel, de Zuidtoren en de Zuidvleugel van Twickel uit één en dezelfde tijd stammen. Op grond van de inscriptie en het hierin opgenomen jaartal 1551 in de steen onder de wapens van de geslachten Van Twickelo en Van Raesfelt, en de vormgeving van de ornamenten in de middenpartij namen de heren Ter Kuile aan dat de frontvleugel in zijn geheel gebouwd was in een periode rondom 1551.

Na het in 1537 gesloten huwelijk tussen Goossen van Raesfelt en Agnes van Twickelo volgde een lange procedure over de verdeling van de goederen van Johann 111 van Twickelo tussen Agnes en haar zuster Judith, die op Huis Weldam woonde en getrouwd was met Unico Ripperda. Pas in 1556 verleende koning Philips 11 aan Goossen het recht om te beschikken over het Twickel erfdeel dat hij claimde op grond van de in 1537 met Agnes gesloten huwelijkse voorwaarden. We kunnen naar aanleiding hiervan meteen de vraag stellen of Goossen voordien grote sommen geld had kunnen investeren in een bezit, waarvan hij niet zeker was. In 1578 maakte Goossen een testament op ter regeling van de verdeling van zijn goederen tussen de kinderen uit zijn eerste huwelijk en de kinderen uit zijn in 1556 gesloten huwelijk met Ermgard van Bemmelsberg. In deze akte noemt hij gelden die hij betaalde voor de opbouw van het Huis Twickel en voor de bouw van een nieuwe wind- en korenmolen. De twee uiteenlopende termen moeten wel aangeven dat er volgens hem bij het bouwen een duidelijk verschil was tussen het een en het ander.

Uit verschillende archiefstukken blijkt dat Goossen van Raesfelt nogal wat goederen als onderpand heeft gegeven om leningen af te sluiten, waarmee hij zijn ruitercorps kon financieren. Hij vocht in de jaren 1546-1547 in de oorlog tegen het Smalkaldische verbond en daarna nam hij deel aan een veldtocht naar Frankrijk. Kennelijk waren zijn reserves niet van dien aard dat hij grote uitgaven kon doen zonder schulden te maken. Een getuigenverklaring voor de richter uit Delden van 1614 vermeldt dat Twickel onder Goossen van Raesfelt lange tijd niet bewoond is geweest, omdat hij naar Raesfelt in Westfalen was vertrokken. Ook dit gegeven maakt de bouw van het kasteel in de jaren rond 1551 twijfelachtig. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat Goossen in geldzorgen en elders woonachtig het kasteel Twickel liet afbreken om dit geheel te laten vervangen.

Naast de bovenstaande argumenten, die de bestaande datering in twijfel doen trekken, komt een ander aspect. De Van Twickelo's waren in de zestiende eeuw trouwe dienaren van de toenmalige landsheren, de bisschoppen van Utrecht. Johan 111 van Twickelo, die voor de bisschop fungeerde als drost van Twente, maakte de Zwolse oorlog mee. Deze in 1522-1525 woedende oorlog tussen hertog Karel van Gelre en de bisschop van Utrecht heeft in Twente veel onheil gebracht. Naast Johan 111 steunden ook zijn broers Frederik (die het Huis Hengelo bezat) en Adriaan (die Huis Eerde in bezit had) de bisschop in zijn strijd. Als vergelding droeg Karel van Gelre op 25 september 1523 zijn legeraanvoerder Berend van Hackfort op om alle goederen van de broers Van Twickelo te verbranden. 'Stect oere guederen ain waer gij die weet te bekomen en verbernt ze', schreef hij. Ook gaf hij opdracht de goederen van Adriaan van Rede, de kastelein van Lage, plat te branden. Hierop werd Adriaan van Rede gevangen genomen. Het Huis te Hengelo moet verwoest zijn, aangezien vast staat dat dit in de jaren 1525-1530 herbouwd werd. De molen die Frederik van Twickelo in Hasselt bezat werd platgebrand. Huis Eerde was al door de Zwollenaren verwoest. Het ligt voor de hand dat er ook actie is ondernomen om Twickel te verwoesten en de kans is groot dat dit gelukt is. De tijdens een in 1978 uitgevoerde opgraving op de achterplaats van Huis Twickel aangetroffen bouwfragmenten met brandsporen wijzen sterk in die richting. Agnes van Twickelo kreeg volgens de akte van huwelijkse voorwaarden als bruidschat het 'slot' Twickel mee. In 1537 stond er dus een gebouw dat werd aangeduid als slot. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat Goossen dit wellicht ook nog recent herbouwde slot, veertien jaar later door een geheel nieuw kasteel heeft laten vervangen. Volgens het al eerder genoemde testament bekostigde Goossen de opbouw van het kasteel, wat in het licht van het bovenstaande eerder aanbouw dan volledige nieuwbouw zal betekenen.

Een akte van afstand door Adolf van Raesfelt uit 1576 geeft voor onze zienswijze de doorslag. Goossens zoon Adolf, die domheer was in Munster, oorkondt dat hij zijn aanspraken afstaat op de 'oude en nieuwe kamers' van het Huis Twickel. Deze verwijzing toont aan dat er in 1576 sprake was van een kasteel dat bestond uit oude en nieuwe delen. In deze akte van afstand wordt ook melding gemaakt van een 'Regtkamer'. Het is zeer goed mogelijk dat hiermee wordt gedoeld op het in de Zuidvleugel gelegen vertrek dat tegenwoordig bekend staat als de drostenkamer. Het lijkt er dus op dat de Zuidvleugel in de zestiende eeuw al aanwezig was.

Kasteel Twickel, Delden

Een laatste verwijzing naar onderdelen die ouder zijn dan van 1551, is te vinden in het schetsboek van Andries Schoemaker, die Twickel aandeed in de jaren twintig van de

achttiende eeuw. Hij kreeg toen de kerker te zien waar de doopsgezinde freules van Beckum voor hun terechtstelling in 1544 gevangen hadden gezeten. Op grond van verschillende zestiende eeuwse aktes kunnen we vaststellen dat in 1551 op Huis Twickel geen radicale nieuwbouw plaats vond, maar dat Goossen van Raesfelt omstreeks het midden van de zestiende eeuw het bestaande gebouw heeft uitgebreid.

De ridders van de Duitse orde

Ik stond op de dijk bij het Huis Ootmarsum, niet ver van de sluis, met mijn rug naar de Dinkel, die vredig tussen zijn groene oevers stroomde. Voor mij daalde de weg naar dichte bossages. De boomkronen ruisten in de wind, bolle wolken voeren als reusachtige zeilschepen door de lucht. Het land rook naar gras en mest en over de rivier woei een vage slijkgeur aan. Het weidse landschap baadde in middaglicht. Het was zondag, en stilte – de stilte van de rustdag – heerste alom. Tussen twee hardstenen hekposten door liep ik de groene schemering van de laan in. Het geboomte links bood doorkijk op velden en daken in de verte, rechts doemde achter het loof een huis op, door water van de weg gescheiden. Ik kende het Huis Ootmarsum van afbeeldingen uit de achttiende eeuw: een ridderwoning, statige afmetingen, met een rank torentje. Een gravure uit het jaar 1740 toont het kasteel, met een gedeelte van de door een hoge heg omgeven tuin. Op een andere plaat, een tekening, zijn de bomen van de oprijlaan nog jong en het voorplein is beplant met sierlijk geschoren heestertjes die zich spiegelen in het water van de ringgracht. De gracht (Molenbeek) die ik naderde bleek niets veranderd. Maar van het kasteel rest niets dan die vierkante 'eenvoudige behuizing', destijds een aanbouwsel, het zogenaamde molenhuis, waar de dienstvertrekken waren. In het jaar 1884 liet de toenmalige eigenaar het hoofdgebouw met de grond gelijk maken. Zijn naam was Felix Saucerotte, majoor der cavalerie, ridder van de Lodewijker orde en woonachtig te Luneville in het Departement de la Meuse in het Koninkrijk Frankrijk. Hij was de schoonzoon van Sigismund von Heiden Hompesch en Anna Sophia Dorothea van Riedesel tot Eisenbach. Naar men zegt werden de lasten van het onderhoud te hoog. Maar zo vervallen kan het Huis Ootmarsum niet zijn geweest.

Op een foto, korte tijd voor de sloop gemaakt, ziet het er nog zeer bewoonbaar uit; de freules zitten buiten thee te drinken onder een zonnetent. Mijn zintuigen die het hier en nu in zich opnamen: de bomen, het water, het Molenhuisje waar nu het museum is, ze konden mij niet helpen vroeger leven te doorgronden. Ik moest in documenten – het geheugen van de tijd – en in de droom zoeken naar wat niet meer aanwezig is. Bron: Het geheim van Appeltern

Voor het ontstaan van de Duitse orde en de stichting van de commanderij te Ootmarsum gaan we naar Palestina (voorheen Judea), terug naar de roerige jaren van de eerste eeuwen na het jaar 1000. Palestina was toen ook al het strijdtoneel van bloedige oorlogen. Christenen en Mohammedanen vochten om het bezit van de heilige plaatsen, waaronder Jeruzalem. De kruistochten brachten veel Duitsers, Vlamingen en Hollanders naar dit gebied, waar een felle strijd gevoerd werd met erg veel doden en gewonden. Gewonden waren veelal gedoemd op het slagveld te verkommeren en daar te sterven.

Omstreeks het jaar 1189 werd door de kruisvaarders geprobeerd de havenstad Akkon of Akko vanuit de kant van de zee op sultan Saladin van Egypte te veroveren. Deze stad had namelijk een sleutelpositie in de toegang tot het heilige land. Na een lange belegering van 9 augustus 1189 tot 12 juli 1191 moesten de verdedigers de strijd staken en werd de stad overgegeven. De gevechten kostten veel doden en nog veel meer gewonden. Door de burgers uit Bremen en Lübeck was daar toen een soort tentveldhospitaal ingericht van zeildoek, afkomstig van hun koggeschepen om de slachtoffers te helpen en te verzorgen. In het jaar 1190 werd de zorg voor deze verpleegplaats door hertog Frederik van Schwaben op zich genomen. Binnen de stadsmuren van Akkon werden vlak bij de Nicolaastoren een hospitaal en een kerk ingericht.

Er ontstond een hospitaalbroederschap, voornamelijk bestaande uit burgers die idealistisch

betrokken waren bij Jeruzalem. Deze stad moest echter nog veroverd worden. Hierop vooruitlopend werd de naam van hun broederschap 'Hospitale Sanctae Mariae Theutonicorum in Jerusalem', Hospitaal der Alemannen toegewijd aan de Maagd Maria. De datum waarop deze naam is ingevoerd is onduidelijk en wordt in de geschiedenis verschillend aangegeven. Op wens van Frederik van Schwaben had Kaplan Konrad de leiding van de wereldlijke ziekenverzorgingsbroederschap op zich genomen. Hij gaf deze broederschap de gestalte van een religieuze orde. Dit was min of meer het moment waarop de Duitse orde ontstond. Vermeld moet worden dat volgens de laatste bronnen er geen verbinding is geweest met de reeds eerdere stichting van het Duitse Huis of hospitaal in Jeruzalem!

Door paus Clemens 111 werden kerkelijke bevestiging en bescherming bij bul van 6 februari 1191 toegezegd. Paus Celestinus 111 gaf aan de broederschap bij bul van 21 december 1196 de algemene privilegiën (voorrechten) behorende bij een orde (o.a. pauselijke bescherming). In het voorjaar van het jaar 1198 kwam er in het huis van de tempeliers te Akkon een vergadering van Duitse prelaten bijeen, vorsten en enkele grootmeesters van de orde der tempeliers en johannieter orde. Bepaald werd dat de Duitse orde een ridderorde werd, waarbij gedeeltelijk de regels van de johannieter orde en de orde der tempeliers werden overgenomen. De eerste Duitse orderidder, Heinrich von Kirchein werd bekleed met de witte mantel, van nu af aan de mantel van de ridders van de Duitse orde. Aan de bestaande religieuze orde werd nu ook een militair aspect toegevoegd.

De nieuwe ridderorde werd pauselijk bevestigd met de bul van paus Innocentius 111 op 19 februari 1199. Op grond van een pauselijke gunstbrief (paus Innocentius lV) werden omstreeks het jaar 1244 alle herziene regels van de orde samengevat en beschreven in: 'De Regels van de Broeders van het Duitse Huis St. Marie in Jeruzalem.' De regels stelden hoge eisen aan de broeders. Zo moesten zij dagelijks vijf uur in religieuze samenkomsten doorbrengen.

Vertoeven buiten hun commanderij (commanderie), evenals deelname aan jacht of toernooien was verboden. Op honderdtwintig dagen van het jaar waren slechts vastenspijzen geoorloofd met uitzondering van meel- en eigerechten. Er stonden straffen op bepaalde overtredingen en vergrijpen tegen de regels. Over het kleed en de ridderonderscheidingen bij het begin van de orde kunnen slechts enkele aanduidingen gegeven worden. Bij opname dienden zij zich te kleden in de kloosterdracht. De kleuren van de orde waren wit, zwart, bruin of grijs. De ridderbroeders droegen witte mantels met het zwarte kruis. De Duitse orde had en heeft verschillende klassen van leden: ridderbroeders, priesterbroeders, halfbroeders, naderhand ook ordezusters, halfzusters en zogenaamde familiaren. Alle leden van de orde dienden de onderscheiding van de orde te dragen: het zwarte kruis.

De ridder- en priesterbroeders moesten het volledig dragen en de overige leden het halve teken. Het wapen of de onderscheiding bestond oorspronkelijk uit een zwart kruis op een zilveren veld met aanvankelijk vier smalle, gelijke lange balken zonder witte omlijsting. De toevoeging met het gouden kruis van Jeruzalem en het gouden hartschild met de zwarte rijksadelaar zijn verleend in de jaren 1219 en 1229 respectievelijk door de koning van Jeruzalem en keizer Frederik 11 uit erkentelijkheid voor de hulp van de ridders der Duitse orde bij de verovering van Damiathe en Jeruzalem. De ridderbroeders hadden de witte mantel met kap, terwijl voor de winter een overkleed van pelzen gemaakt was toegestaan. De kleding mocht vooral niet werelds zijn, geen versieringen met goud- of zilverdraad. Tot de uitrusting van de ridderbroeders behoorde ook de voor die tijd normale wapenuitrusting van een ridder, zoals

schild, zwaard, dolk en lans. Verder helm, borstpantser, beenschijven (beschermers), naderhand ook de kruisboog en schietwapens. Elke ridder bezat drie paarden, waarvan één de zogenaamde strijdhengst was, een zwaar, groot paard dat de ridder met volledige wapenuitrusting moest kunnen dragen. Over het harnas werd tijdens veldtochten een wapenrok of korte witte mantel gedragen met het zwart kruis aan de linker zijde.

De doelstelling van de orde bestond dus vooral uit het verplegen van zieken en de bestrijding van de vijanden van de christenheid. Hieronder werd ook de strijd met de nog niet tot het christendom bekeerde volkeren verstaan. De eredienst nam een grote plaats in. Uiteraard ging de intrede in de Duitse orde op ceremoniële wijze. De kandidaat ridderbroeder diende van riddermatig of schildboortig geslacht te zijn. Dat wil zeggen dat de kandidaat een wapenschild diende te hebben. Deze regel gold echter niet voor de priesterbroeders. Veelal kwam de kandidaat uit de regio waarin de commanderij of het Huis gelegen was. In tegenwoordigheid van de landcommandeur werd dan de gelofte van kuisheid, afstand van eigendom en gehoorzaamheid aan zijn overste, de commandeur afgelegd. De bevestiging had plaats in de kapel van de commanderij waarbij de kandidaat na een goudstuk op het altaar te hebben geofferd in volle wapenuitrusting moest neerknielen. Hierna werd hem het gewijde zwaard en het schild omgehangen. Had men eenmaal de gelofte afgelegd en was men toegetreden tot de orde, dan kon deze niet meer verlaten worden.

De orde was hiërarchisch opgebouwd; de hoogste rang was de hoogmeester, daarna de landmeester (duitsmeester), de landcommandeur, de commandeur en de ridder-priesterbroeders. Zo werd onderscheiden: een commanderij, een balije, de landprovincie en de gehele orde. Een balije bestond dus uit meerdere commanderijen. De balije van Utrecht telde in haar bloeitijd zestien commanderijen en ook zusterhuizen, de balije te Munster zes. De balije van Altenbiesen, twaalf kilometer westelijk van Maastricht, telde twaalf Huizen of commanderijen. Een commanderij behoorde te bestaan uit een convent, dat wil zeggen: een commandeur en twaalf broeders. Dit konden ridderbroeders zijn en of priesterbroeders. Daarnaast was er personeel voor allerlei huishoudelijke diensten en werk op het land. Dit werd ook wel verricht door andere personen, de zogenaamde halfbroeders.

Deze mensen waren veelal afkomstig uit andere klassen van de bevolking dan waar de ridders uit kwamen. Later werden er ook zusterhuizen opgericht en was er dus ook sprake van vrouwen in de orde (Bern en Frankfurt). Ook werden in de commanderijen soms priesters opgeleid en waren er priester-leerlingen (scholaren). In de dertiende en veertiende eeuw onderging de Duitse orde een stormachtige uitbreiding. Het aantal gestichte commanderijen nam zeer snel toe met daarnaast ook een grote groei van de bezittingen, vooral bestaande uit allerlei schenkingen, landerijen en inkomsten uit landerijen in natura en soms ook in geld. In Oost-Europa heeft de Duitse orde een groot aandeel gehad in de kerstening van Pruisen en de Baltische landen. De Mariënburg aan de Nogat, een rivierarm bij de monding van de Weichsel in de buurt van het vroegere Koningsbergen, was een belangrijke ordeburcht en residentie van de hoogmeester. Daarnaast had de Duitse orde een zielszorgende taak tot de reformatie voor veel gebieden, ook in Nederland.

In Palestina was voor de christenen een militair hachelijke toestand ontstaan. Een aantal plaatsen was verloren gegaan, zodat in de jaren 1217-1218 paus Innocentius een oproep deed voor een nieuwe kruistocht. Vele duizenden gaven hieraan gehoor. Het was in het jaar 1218 dat in Dartmouth aan de Engelse zuidkust zich een groot aantal schepen verzamelde, eenvoudige, veelal primitieve zeilscheepjes, nauwelijks zeewaardig. Willem l, graaf van

Holland, nam ook deel met een aantal koggeschepen. Gekoerst werd niet naar Palestina maar regelrecht naar Egypte, om direct sultan Kemal aan te vallen. Bij Damiathe ging men aan land waarna een hevige strijd om het bezit van deze stad volgde. Bij deze strijd speelden de ridders van de Duitse orde een belangrijke rol onder leiding van de eerste grootmeester Herman van Salza. Een aantal edelen waaronder de Duitse graaf Adolf van den Berg (broer van de bisschop van Keulen) en Sweder van Dingede, Heer van Ringelberg, was onder de indruk van de ridders van de Duitse orde.

Nog tijdens het beleg van Damiathe schonken Adolf van den Berg en Sweder van Dingede goederen aan de Duitse orde; de goederen lagen bij Dieren in Gelderland. Deze goederen moesten echter beheerd worden, hiervoor werd de in het jaar 1216 gestichte commanderij in Koblenz aangewezen. Verdere schenkingen volgden al spoedig. Zo schonk bovengenoemde Sweder van Dingede junior samen met zijn echtgenote Beatrix in het jaar 1231 een huis en hofstede – vlak buiten de stad Utrecht – aan de Duitse orde. Deze schenking werd het begin van de op zich zelf staande commanderij Utrecht in noordelijk Nederland. Zuidelijk, in Limburg, lag de commanderij van Biesen (Altenbiesen). De commanderijen van de balije van Utrecht in de dertiende en veertiende eeuw waren: Bunne, Nesse, Oudeschoot (in het noorden) Ootmarsum, Dieren, Doesburg (in het oosten) Rhenen, Tiel Utrecht, Schelluinen, Schoonhoven, Leiden, Katwijk aan Zee, Maasland (in het midden) en Middelburg en Zandvoord (met een d, in het zuiden).

Het meegaan met een kruistocht of het schenken van goederen aan religieuze orden of kerken had vaak een bepaalde oorzaak en betekenis. De deelname aan de kruistochten was vaak een boetedoening als schulddelging voor begane zonden. Soms kon men een zogenaamde aflaat krijgen, dat wil zeggen een afkoop voor boetedoening in het hiernamaals of men deed een godwelgevallige daad, die zeker ook beloont zou worden met heil (voorspoed, geluk, welzijn) voor de ziel van degene die boete deed. Een andere belangrijke achtergrond van deze levenshouding had ook te maken met het leven in deze eeuwen. Het was zeker geen pretje om in die tijd te leven. De samenleving werd voortdurend bedreigd door allerlei onheil, vooral de pest en andere zeer besmettelijke ziekten. Er waren voortdurend oorlogen, gepaard gaande met plunderingen, verkrachtingen, brandstichtingen en moorden. Het leven voor de mensen op het platteland was zeer onveilig maar ook stedelingen waren vaak het slachtoffer. De bewoners van de kastelen (kasteleins en ridders) betwistten elkaar veelal de zeggenschap en het economisch voordeel van bepaalde gebieden.

Bisschoppen, graven en hertogen trokken tegen elkaar op en de onder hun bescherming staande bevolking was verplicht deel te nemen aan de strijd en de rooftochten. Als afdracht in natura moest men een gedeelte van door landbouw en veeteelt verkregen producten geleverd worden zoals: rogge, haver, gerst, bonen, bessen, honing, mout, boter, kaas, schapen, varkens en runderen. Van deze leveringen onderhielden zich de kasteelheren, kerkheren (prelaten) en de kloosterbevolking.

Twente was omstreeks begin 1200 een dun bevolkt gebied, het aantal bewoners wordt wel geschat op achtduizend. De boerderijen waren veelal eigendom van de bisschop van Utrecht, kloosters en adellijke families. Zo bezat het klooster Werden (Dld.) omstreeks het jaar 867 in Twente vijfenveertig boerderijen, waarvan de bewoners horig waren. Op het land woonde men in eenvoudige, van hout, vlechtwerk en klei opgetrokken onderkomens die het beste vergeleken kunnen worden met de oude 'losse huze' en plaggenhutten. Bouwmateriaal werd gevonden in de onmiddellijke omgeving. Pas later in de dertiende en veertiende eeuw werd ook

wel gebruik gemaakt van gebakken stenen.

Deze waren erg duur zodat ze lange tijd alleen werden gebruikt voor kastelen, kerken en kloosters (kloostermoppen). Uiteraard gold dit ook voor de aanvoer per wagen en schip van natuursteen, zoals Bentheimer steen en andere steensoorten uit Duitsland en het gebruik ervan. In Ootmarsum werd in de jaren 1196-1197 voor het eerst Bentheimer zandsteen gebruikt voor de bouw van de nieuwe kerk. De Drenten verwoestten omstreeks het jaar 1196 Ootmarsum, in die tijd ook wel Otmarsheim genoemd. Ootmarsum moeten we ons in de twaalfde eeuw voorstellen als een kleine nederzetting met een aantal boerenhuizen van hout, leem en stro, veldstenen en ijzeroerbrokken. Zij lagen in de nabijheid van de eenvoudige parochiekerk, die voor de verwoesting ook van hout en leem gebouwd was. In deze omgeving lag ook de bisschoppelijke hof. Waarschijnlijk is deze voortgekomen uit een zogenaamde wehrhof, gelegen in de buurt van het begin van de huidige Grotestraat, de vroegere Schildstraat. De nederzetting lag aan de oostzijde van de Kuiperberg, hoger dus dan de rest van de omgeving. De zuidoostzijde was waterrijk en moerassig maar ook vruchtbaar door de verschillende beken die hun water van de Kuiperberg afvoerden. Hier werd ijzeroer aangetroffen, dat als bouwmateriaal gebruikt werd.

Volgens een oude oorkonde was het op 29 april 1262 dat de bisschop van Utrecht, Henricus van Vianen in Ommen kennis gaf van zijn besluit enkele goederen over te dragen aan de commanderij van de Duitse orde te Utrecht. Deze goederen waren in Leen uitgegeven aan Fredericus, ridder Van Arreth en aan Liffardus Pape, schildboortig burger van Oldenzaal. De goederen werden echter door de twee aan de bisschop teruggegeven met de bedoeling dat de bisschop deze goederen overdroeg aan de Duitse orde te Utrecht. Ook ridder Henricus van Almelo stond een huis af aan de commanderij in Utrecht. In verschillende eerdere oorkonden wordt als schout van Tventa (Twente) Frethericus de Arnethe genoemd. Hoewel de namen op verschillende wijzen werden geschreven, mag verondersteld worden dat de ridder van Arreth en de schout dezelfde persoon is ofwel dat de schout een zoon is van de ridder.

De schout werd door de bisschop van Utrecht benoemd. Liffardus was een schildboortig burger, wat inhield dat hij vanwege zijn geboorte gerechtigd was een wapenschild (familiewapen) te dragen. Zowel Frethericus de Arneth als Liffardus zijn omstreeks het jaar 1262 in de Duitse orde opgenomen. In het jaar 1262 waren er, zoals reeds vermeld, enige goederen in Twente aan het Duitse Huis te Utrecht geschonken. Bij de stichting van de commanderij te Ootmarsum zijn deze naar alle waarschijnlijkheid als een soort basis of begin aan haar overgedragen. Wat nu de reden is geweest om nu juist in Ootmarsum de commanderij te vestigen, blijft onduidelijk. Waarschijnlijk zal het bestuurlijk gemakkelijker geweest zijn de geschonken Twentse goederen vanuit Twente te besturen.

Ook het streven van Utrecht het aantal commanderijen uit te breiden kan als reden verondersteld worden voor de bouw van de commanderij te Ootmarsum. Het gebied ten zuidoosten van de kerk te Ootmarsum was door de lage aflopende ligging waterrijk; er liepen beken en aangenomen mag worden dat het vruchtbaar geweest zal zijn. Dit is nog te zien op de oude kaart van Jacobus van Deventer uit het jaar 1560. Mogelijkheden om grachten te graven waren dus zeker aanwezig. Een oorkonde van 15 april 1273 vermeldt dat er sprake is van het 'Duitse Huis te Otmershem' (Ootmarsum), dat er een commandeur Eckbertus is en dat er broeders zijn onder andere de reeds eerder genoemde Frethericus de Arneth en Henricus de Espelo. In het jaar 1282 is er ook sprake van broeder Egbert, landcommandeur der Nederlanden die dan een volmacht krijgt van de hoogmeester. Deze Egbert zou Ecbert van

Bentheim kunnen zijn, deze werd in het jaar 1319 genoemd als Frater domus Theutonica. Daarnaast worden er twee priesterbroeders genoemd met name Johannis en Thimos. Ook Liffardus zou broeder zijn geweest in het Duitse Huis te Ootmarsum, echter zou hij de orde weer verlaten hebben en zijn ingetreden in het klooster van Aduart. Zoals boven vermeldt wordt als eerste commandeur Eckbertus (1273) genoemd, verder is over deze commandeur niet veel bekend. Twijfelachtig is of hij Eckbertus van Bentheim was, op de oorkonden wordt dat feitelijk niet vermeldt.

Het bouwen van de commanderij zal in dit waterrijke gebied zeker geen gemakkelijke zaak geweest zijn. Bronbemaling was er niet en alles moest met de schop en kruiwagen gebeuren. Het gebouw zal daarom eenvoudig van karakter geweest zijn en zeker nog niet de vorm gehad hebben, zoals eeuwen later. Waarschijnlijk is er eerst een vierhoekig gebouw geweest met een huiskapel, er omheen schuren en huisvesting voor het personeel. Door wie het initiatief tot de bouw is genomen is helaas niet meer op te sporen. Het meest waarschijnlijk is toch wel dat de commanderij in Utrecht hiertoe een aanzet heeft gegeven. Als gevolg van de vele schenkingen was Utrecht uitgegroeid tot hoofdhuis en omstreeks het jaar 1300 (evenals Biesen in Limburg) tot balije. Wel is het zo dat er later veel conflicten zijn geweest tussen de landcommandeuren van Utrecht en Munster over het bezit van de commanderij in Ootmarsum.

In Enter waren erven die bij kloosters behoorden, zoals erve Oldehaver, '7 mudde landes', ligt woeste, gehoerich in 't kloister to Alberge, aldus vermeldt het verpondingsregister van Twente van het jaar 1601. En ook erve Van Juynck, 'halve mudde landes woeste, gehoerende in 't kloister t' Almeloe'. De Heer Scheel van Welvelde, de Heer Bentinck, de Heer van der Becke, de Heer Ter Walle, de Heer Itterssum, de Heer Herman van Voerst bezaten in Enter tezamen vijftien 'mudde landes woeste.' Van de Belts erve, '2 mudde woeste' was 'ein probstesguedt, dat wil zeggen dat het erve bezit van de proosdij (woning van een proost: voorzitter van een kapittel: gezamenlijke geestelijken van een dom, ook: vergadering van kloosterlingen in één klooster). Ook sprak men in Enter over 'Het Duutse Hoes', een erve aan de Ypeloweg. Maar dat had meer met de bouwstijl te maken dan met de Duitse orde. De bovengenoemde heren waren eigenaren van landgoederen in de omgeving van Enter.

Het aantal bewoners, ridderbroeders en priesterbroeders zal nadat het Huis (commanderij) voltooid was, in het begin klein zijn geweest. Maar langzamerhand gegroeid totdat er min of meer sprake was van een convent (klooster). Volgens de regels van de orde kon een convent bestaan uit ridderbroeders en/of priesterbroeders en telde met de commandeur dertien leden. Een convent is dus elk huis waarin twaalf ordebroeders onder leiding van een commandeur samenleven. Het leven van elke dag op de commanderij kan slechts onder voorbehoud beschreven worden op grond van beschikbare informatie over andere Duitse Huizen, waaronder de commanderij in Dieren. Het hoofd van een commanderij heette in Nederland en Frankrijk commandeur en in de Duitse gebieden Komtur. De commandeur had twee functies te vervullen, hij had de verantwoordelijkheid als overste ten aanzien van de religieuze orde-aspecten, zoals het gebed (het kerkelijk officium).

Daarnaast was hij verantwoordelijk voor het beheer van de goederen, de regeling van allerlei taken en zaken zoals bouw- en onderhoudsactiviteiten, overleg en sluiten van akten bijvoorbeeld met het burgerlijk bestuur (schepenen) van Ootmarsum. Verder het bijwonen van vergaderingen met de landcommandeur te Utrecht en naderhand met de landcommandeur van Westfalen in Munster. Ook kwam het dikwijls voor dat de commandeur gasten op de

commanderij ontving. Soms vond overleg plaats met de grootmeester in Pruisen of de duitsmeester in Duitsland, zoals bekend is van de commandeur Herman van Keppel. Meestal reisde men gewapend en met meerdere ridders samen omdat het gevaarlijke reizen waren vanwege overvallers en dieven. Voor het handhaven van de strenge discipline en tucht met betrekking tot de regels van de orde was de commandeur ook verantwoordelijk. Af en toe kwam er visitatoren (onderzoekers) van de landcommandeur op bezoek voor controle. Overtredingen werden met boetes bestraft. Het was zeker geen gemakkelijk leven dat de ordebroeders leidden. Veel activiteiten van ridders zoals feesten, toernooien, vrouwen en jacht waren de Duitse ridders niet toegestaan.

Ook het eten was eenvoudig met honderdtwintig dagen per jaar vasten. Op de eerste plaats kwam het gemeenschappelijk gebed waarbij op vaste tijden, vele malen per dag, de broeders zich verzamelden in de kapel. De commandeur verdeelde het werk en sommige broeders hadden hun eigen vaste taken. Zo was het financiële beheer een aparte taak. Andere taken waren het opzicht en toezicht op de landerijen en de gronden die in het bezit waren van de commanderij. Bij afwezigheid van de commandeur werd deze vervangen door een ridderbroeder die dan optrad als beheerder. De bewoners van de boerderijen van de commanderij hadden de plicht pacht in natura te leveren. Daarnaast moesten zij diensten verrichten als de commandeur dit nodig achtte. Er bestond een stelsel van dienstbaarheid dat volgens vaste regels verliep. Ook kende de commanderij een vorm van horigheid. Het was echter mogelijk om uit de horigheid ontslagen te worden. In het jaar 1566 werden Grete Bruninck in het kerspel Wullen (Dld.) en haar twee kinderen uit de horigheid ontslagen door commandeur Bernhardt de Bever. Diezelfde commandeur ontsloeg ook Johan Hubbeldinck, de zoon van Hermen en Grete Hubbeldinck te Velt uit de horigheid van het Huis te Ootmarsum.

Omdat vanaf de oprichting van de commanderij te Ootmarsum het bezit door aankopen en schenkingen enorm toenam werd het beheer steeds omvangrijker. De eerste aankopen hadden plaats op 28 april 1277. Protocollen uit de zeventiende eeuw laten zien hoe groot het bezit van de commanderij was. Tot uren ver gaans in de omtrek lagen de goederen van het Duitse Huis te Ootmarsum. De bewoners van de geschonken of gekochte goederen gingen met hun bestaande verplichtingen over naar de commanderij. De economische structuur was geheel gericht op zelfvoorziening, zoveel mogelijk werd alles in eigen beheer gedaan. Het gevolg hiervan was dat de commanderij steeds verder uitgebouwd moest worden. Zo zal er een eigen boerderij op het terrein zijn ontstaan met de daarbij behorende voorraadschuren, bewoond door de meier van de commandeur. Ook had de commanderij een eigen veestapel, paarden, varkens en eigen landbouwgronden. De commanderij in Dieren had in de veertiende eeuw een veestapel van eenenzeventig stuks vee.

Bekend is van de commanderij te Ootmarsum dat de knechten ‘gedost gingen in rode tabberden en kovels’ (tabberd: lang statiekleed, kovel of keuvel: een kap met een kraag). De kok verdiende in het jaar 1405 veertien gulden per jaar, de boer twaalf gulden en de bouwknecht zes gulden. Bij de zelfvoorziening paste uiteraard ook dat het graan in eigen beheer gemalen werd. In de jaren 1438 en 1450 is er sprake van een watermolen bij de commanderij, die wellicht al eerder gebouwd was. Bij de commanderij te Ootmarsum lagen twee watermolens, de voorste molen of mola, waarvan het muldershuis (Molenhuisje) nu nog bestaat en de achterste molen of Sint Joannesmola in de buurt van de huidige Alleeweg.

In de oude stukken van de commanderij is evenwel ook nog sprak van een ‘gruettemolle’,

gelegen in de onmiddellijke nabijheid van het Huis. De boeren die bij de commanderij hoorden moesten hun graan op deze molens laten malen. De houten raderen werden door waterkracht aangedreven; dit betekende dat er behoorlijk verval moest zijn met een goed gevulde wateropslag boven of voor de plaats waar de molen lag. Deze is voor de voorste molen nog goed te zien op de kaart van Jacobus van Deventer van het jaar 1560. Het was voor de commandeur belangrijk dat er een goede aanvoer was vanuit de beken die vanaf de Kuiperberg in oostelijk richting stroomden. Maar daar ook de stadsgrachten van Ootmarsum uit die beken gevoed moesten worden was dit vaak een bron van conflicten tussen de commandeurs en het stadsbestuur van Ootmarsum. Hierover werden processen gevoerd en afspraken gemaakt die vastgelegd werden in akten. Het was een onrustige tijd met plunderende krijgsbenden en de steeds terugkerende builenpest, die ook wel de zwarte dood genoemd werd. In zeer korte tijd werden boerderijen en dorpen geheel onbewoond (wuest of belmundig). Er was sprake van wisselende goede en slechte jaren. In de goede jaren moest van de inkomsten verplicht een geldelijk deel afgedragen worden aan de balije van Utrecht en later aan de balije van Westfalen te Munster. Ook moest geldelijk worden bijgedragen aan de oorlogskosten van de strijd die gevoerd werd in het oostelijk deel van Europa. Het was een strijd tegen de Poolse koningen, de vorsten van de Baltische landen en tegen de opdringende Turks-Mohammedaanse legers in zuidoost Europa. Aangenomen mag worden dat aan deze gevechten ook ridders uit de commanderijen hier te lande, van de balije van Utrecht, Biesen en Westfalen deelnamen.

In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw nam het grond- en goederenbezit sterk toe. Behalve de goederen die door schenking werden verkregen, werd ook door aankoop veel aan het bezit toegevoegd. Tot ver in de graafschap Bentheim strekte zich het goederenbezit uit. De commanderij van Ootmarsum ontwikkelde zich tot één van de meest welvarende en rijkste Huizen van de Duitse orde in Nederland. Naarmate het bezit toenam werd er ook verder aan het Huis gebouwd en verbouwd. Bekend is dat Goswin van Ghernaer (Gosen van den Garnaer), waarschijnlijk van de jaren 1336-1340 commandeur in Ootmarsum en negende landscommandeur van de balije van Utrecht, veel aan de commanderij verbeterde. Het is waarschijnlijk dat hij de kapel heeft gebouwd.

Op 2 juni 1452 deed de hoogmeester van de Duitse orde, Ludwig von Erlichshausen de uitspraak dat de commanderij Ootmarsum weer werd toegewezen aan de balije van Westfalen. Er waren van allerlei belangen verstrengeld tussen beide balijes. Dit was het einde van deze episode van strijd om het bezit van het Duitse Huis te Ootmarsum. De commanderij bleef tot aan het moment van opheffing (omstreeks het jaar 1635) bij de balije van Westfalen, waarvan het hoofdhuis in Munster lag. Door de geografische ligging in een grensgebied van de landsheer, de bisschop van Utrecht, blijft de commanderij niet gespaard voor de strijd. Bij deze strijd, in feite een strijd om de macht in Overijssel, waren de bisschop van Utrecht, de hertog van Gelre en de Habsburgse vorst Philips de Schone betrokken. Ook luidde deze strijd het einde in van de wereldlijke macht van de bisschop van Utrecht. In het jaar 1528 werd als nieuwe landsheer van Overijssel de Habsburger Karel V erkent. De commanderij Ootmarsum heeft veel te lijden gehad van de invallen van de Gelderse troepen en legerbenden.

Deze trokken brandschattend, plunderend en moordend door Twente. Een dergelijke inval vond plaats in het jaar 1510, op maandag 14 februari, daags voor Sint Valentijn wordt Oldenzaal veroverd en geplunderd. Een dag later is Ootmarsum aan de beurt. Onder bedreiging dat de stad en de omgeving in brand gestoken zullen worden is de stad bereid brandschatting te betalen. Dit bedrag is zo groot dat er geld geleend moet worden van de landcommandeur van Westfalen, Henrich von Bodelschwingh. Deze heeft op de Ootmarsumse

commanderij zijn zetel en leent de stad zeshonderd Philips gulden.

Inmiddels was het voorspel van de Tachtigjarige oorlog reeds aan de gang. Het calvinisme won steeds verder aan invloed. Op 20 mei 1567 wordt er in Borne door de Ridderschap van Twente met de kleine steden van Twente vergaderd. Zij stellen vast geen vergadering van de rooms-katholieke godsdienst te zullen toelaten en geen predikanten te zullen accepteren. Aan dit soort vergaderingen werd ook altijd deelgenomen door de commandeur van het Duitse Huis Ootmarsum of zijn vertegenwoordiger. De Tachtigjarige oorlog begon feitelijk met het binnenvallen in de Nederlanden op vier plaatsen door de huurlegers van Willem van Oranje. De opstand in Holland tegen het Spaanse gezag vond in Overijssel weinig weerklank. Het merendeel van de Twentse landjonkers was anti-oranje gezind. Staatse legers onder leiding van graaf Willem van den Berg, zwager van Willem van Oranje, stroopten het Twentse platteland af en bezetten de stadjes. Ook de commanderij bleef niet verschoond van het bezoek van de Staatse of Spaanse troepen. Van beide partijen had men te lijden en kreeg de commanderij schattingen opgelegd. Vrij kort al nadat de strijd met Spanje was begonnen, klaagde de commandeur Bernhard de Bever dat zijn huis als gevolg van de oorlog bijna helemaal verwoest was. Bovendien hadden de pachters voor een deel hun hoeven verlaten omdat zij door beide partijen geplunderd en afgeperst werden. Op 2 april 1571 komt de landdag te Borne weer bijeen en besloten wordt op te treden tegen 'boesennlueden' (rondzwervende bendes, boesch: struikgewas) waarbij de adel paarden zal leveren. De commandeur van Ootmarsum werd aangeslagen voor één paard. Bovendien werd de commandeur door de verschillende legers, zowel door de Staatse troepen als door de Spaanse troepen verplicht allerlei leveranties te doen. De doortrekkende legers en de legers die in winterkwartier lagen werden gevoed met verplichte leveringen, terwijl officieren zich inkwartierden bij de adel of welgestelde burgers. Zo waren in de commanderij officieren en manschappen van het leger van hertog Erich ingekwartierd en Spaanse ruiters van de graaf Van Megen (1572-1573). Een kort verslag uit het archief te Munster vermeldt dat 'hertog Adolf von Holstein, zu behueff der königlichen Majestät in Hispanien mit Reutern und Knechten uff den Hoff und darumb gelegen und das Haus einer Schaden gelitten vor 1000 Thaler.' In diezelfde periode kreeg de commanderij bezoek van de hertog Von Lauenburg en graaf Otto von Schauenburg met hun ruitertroepen, die de gehele keukenuitrusting meenamen. Enkele jaren later, in het jaar 1579, bleven Staatse troepen onder leiding van overste Steinbach ruim tweeëntwintig weken ingekwartierd in de commanderij.

Een jaar daarop, in het voorjaar van het jaar 1580, werden de troepen van graaf Willem van Nassau in de commanderij ingekwartierd voor de duur van een maand. Nauwelijks zijn deze troepen vertrokken of graaf Philip von Hohenlohe kwartiert zich in op de commanderij. Hij bleef er maar enkele dagen, waarna Spaanse ruiters het Huis bezetten. Het jaar 1585 bracht opnieuw bezetting door de komst van de blauwe en groene ruiters van de prins van Parma. In het jaar 1591 wordt Ootmarsum ingenomen door graaf Frederik van den Bergh, waarbij ook weer inkwartiering op de commanderij volgt.

Inmiddels is de commanderij reeds een aantal jaren door de commandeur Bernhard de Bever verlaten. Hij had hiertoe besloten omdat het steeds onveiliger werd en het aantal gewapende overvallen op de commanderij toegenomen was. In het jaar 1579 trok Bernhard weg uit Ootmarsum en begaf zich naar de commanderij Munster. Teneinde toch zo goed mogelijk beheer van de commanderij in stand te houden had hij een voogd aangesteld. Op deze wijze probeerde hij vanuit Munster en later, toen hij zijn intrek had genomen bij zijn broer op diens kasteel Langen in de graafschap Bentheim, toch nog de touwtjes in handen te houden.

Behalve de beheerder-voogd blijven op de commanderij achter: een schrijver, een jager, een opzichter, een varkenshoeder, een molenaar, een keukenknecht, twee meiden en een jongen. Omdat de graafschap Bentheim neutraal was dacht Bernhard de Bever veilig te zijn. Dit was echter een vergissing. Op 14 augustus 1584 drong een Staatse ruiterpatrouille de neutrale graafschap Bentheim binnen en nam de bijna zeventig jarige commandeur in gijzeling en voerde hem gevangen mee naar het Nederlandse gebied. De balije van Westfalen kreeg daarna de boodschap dat de gevangen genomen commandeur tegen betaling van zeshonderd rijksdaalders zou worden losgelaten. Voor de balije zat er niets anders op om toch maar op deze afpersing in te gaan.

Andere middelen om tot vrijlating te komen hadden geen succes gehad. De toch al arme balije te Munster moest her en der geld lenen en steun proberen te krijgen van andere landcommandeurs. Dit lukte maar gedeeltelijk. Na onderhandeling met de ontvoerders was het de balije te Munster gelukt het losgeld terug te brengen met honderd rijksdaalders. Daar kwamen toen echter wel twintig Carolingische gulden bij voor de dagverzorging van de gevangen genomen commandeur. Drie maanden later komt commandeur Bernhard de Bever vrij. Hij staat dan aan de rand van een financiële ruïne omdat hij het betaalde losgeld dient terug te betalen uit de opbrengsten van de commanderij Ootmarsum. Hij keert terug naar de commanderij. Deze bijna onmogelijke opgave werd nog moeilijker doordat de commanderij steeds weer opnieuw geplunderd werd. Berichten uit die tijd over de commanderij vermelden dat schapen gestolen of geslacht werden, voorraden voedsel meegenomen werden en dat er zeven 'Meijerhofe' (pachtboerderijen) waren afgebrand. Ook veel andere boerderijen die bij de commanderij hoorden waren gedeeltelijk vernield. Veel bewoners van de hoeven waren met de resten van hun vee gevlucht naar de commanderij Mülheim in Duitsland. In het jaar 1590 overlijdt Bernhard de Bever op vijfenzeventig jarige leeftijd. Eén van zijn laatste officiële handelingen verricht hij door op 10 maart 1589 een akte te zegelen, waarbij hij 'aan Jenne thor Kinhaus Jacobsweduwe toestemming geeft een stuk gaardenland bij de Kopler te verkopen aan Berthold thon Langenkampe.' Op de totaal verarmde, deels verwoeste en verwaarloosde commanderij Ootmarsum wordt in het jaar 1592 als commandeur Georg von Hanxleden aangesteld. De tijd die hij in Ootmarsum doorbrengt is maar heel kort. In het jaar 1591 was in Munster overleden de landcommandeur van Westfalen, Neveling von der Recke. In het jaar 1592 wordt Von Hanxleden teruggeroepen en wordt hij benoemd als stadhouder van de balije van Westfalen, terwijl hij de commanderij Mülheim (Dld.) als zetel kiest. De staat waarin de commanderij Ootmarsum omstreeks het jaar 1592 verkeerde was erg slecht. Hoewel het Duitse Huis van prins Maurits een vrijwarings-brief kreeg, was de commanderij geheel leeggeplunderd en was er ook van de inventaris van het Huis en de bijgebouwen niets meer over.

Een belangrijke rol speelde het feit dat de commanderij Ootmarsum een ordenshuis was dat aan de zijde van Spanje was gebleven toen de opstand in het jaar 1568 uitbrak. Al spoedig hierna werd de commandeur van Ootmarsum door de Staatsen op de zwarte lijst geplaatst vanwege heulen met de Spanjaarden. Op 16 november 1582 werden de goederen van het Duitse Huis te Ootmarsum verbeurd verklaard en werd de commanderij een contributie opgelegd. Deze contributie was nauwelijks op te brengen. Ongeveer tien jaar later, op 6 augustus 1593 besloten de Ridderschap en de Steden van Overijssel, die lange tijd geaarzeld hadden welke partij zij zouden kiezen, de commanderij met toebehoren aan te bieden aan prins Maurits. Hoewel het antwoord van Maurits niet precies bekend is, heeft hij voor de eer bedankt. Wel moest de achterstallige contributie betaald worden maar werd van daadwerkelijke onteigening afgezien.

In het jaar 1593 stuurt de landcommandeur van Westfalen, Georg von Hanxleden als beheerder Gijsbert up dem Berge naar de commanderij Ootmarsum. Hiertegen werd niet geprotesteerd door de Staten van Overijssel. Spoedig hierna werd hij officieel tot commandeur aangesteld. Uit een bericht van hem blijkt dat de commanderij weliswaar schuldenvrij is en dat er zelfs nog dertien armen in het Huis verzorgd worden maar dat de meeste pachters van honger gestorven waren of gevlucht om zich veilig te stellen tegen de plunderende en moordende troepen. Het bouwland lag er overwoekerd bij en aan zaaigoed ontbrak het ten enenmale. Opbrengsten waren dus in de directe toekomst niet te verwachten. Het jaar 1605 dreigde nieuwe rampen en ellende voor de commanderij te brengen. De Spaanse veldheer Spinola veroverde in de jaren 1605-1606 in een groot opgezet offensief Oldenzaal. Ootmarsum en omstreken waar de pest was uitgebroken bleven echter gespaard. De commanderij moet dan wel dubbele contributie betalen. De wisselende bezettingen van de commanderij en de stad Ootmarsum brachten ook in de kerkelijke situatie steeds veranderingen. Waren de Spanjaarden de baas dan werden de reformatorische kerkdiensten verboden. Waren de Staatsen heer en meester dan waren katholieke vieringen verboden en moest de commandeur mee betalen in het onderhoud van de gereformeerde predikant voor een bedrag van tweehonderd gulden. Over het schutten van vee en paarden van de commanderij in andere marken waren ook vaak conflicten. In die tijd liepen de paarden los te grazen op uitgestrekte, niet bebouwde gronden. Als vee over de markegrens kwam, hadden de bewoners van de betrokken marke het recht het vee op te vangen en te stallen in de schutstal. Eerst nadat de eigenaar van het vee een boete had betaald kon hij zijn vee weer terug krijgen. Ook had dit geschil te maken met het 'paelbuerrecht'. Dit hield in dat aan elkaar grenzende marken wederkerig recht bezaten op een stuk grond op de scheiding van de marken, waarop paarden en koeien van de belendende marken zonder te worden geschut mochten grazen. Een neutraal gebied dus, ook wel het twistveld genoemd. Een ander conflict ging over de diensten die de boeren van Lutke Agelo of Klein Agelo, behorende bij de commanderij Ootmarsum voor de stad Ootmarsum dienden te verrichten. Het compromis dat hierover werd gesloten luidde als volgt:

Dat de boeren van Lutke Agelo, het corpus van der Stadt Oetmarssen in gemeinen stadtsacken den wagendienst henforder doen unde lijsten sullen, soe wijt als dat Landt van Twenthe wendet unde nicht wyder doch beth an den Holter Boem in Sallant und nae die Graefschap Benthem drie mylen weeges wytt van Oetmarssen.

De onevenwichtige, labiele toestand als gevolg van de oorlog beïnvloedde ook de betrekkingen tussen commanderij enerzijds en de bewoners van Ootmarsum anderzijds. Zo was het al lange tijd traditie geweest dat de bewoners van Ootmarsum op maandag voor de vasten naar de commanderij gingen om daar een maaltijd te nuttigen. Deze gewoonte was lang gehandhaafd maar op maandag van de vastenavond in het jaar 1616 loop het mis.

De commandeur Gijsbert up dem Berge is niet op het Huis aanwezig, de deur was afgesloten en de poort zat dicht. Toch trokken de bewoners van Ootmarsum naar de commanderij. In opgewonden toestand werd de poort van de commanderij geforceerd en men stormde het voorplein op. Deuren van het Huis werden opengebroken en vernielingen werden aangericht. Hoewel de Duitse orde probeerde de daders te laten berechten en genoegdoening te krijgen, gelukte dit niet. Wel maakte de richter van Ootmarsum protocol op maar daar bleef het bij. De episode, die omstreeks het jaar 1500 begonnen was en veel onrust, strijd en ellende met zich bracht, betekende ook dat het gezag van de duitsmeester en hoogmeester zich steeds

minder kon doen gelden in Ootmarsum.

Het was de gewoonte dat ordenshuizen regelmatig bezoek kregen van visitatoren, waaraan verantwoording afgelegd moest worden en die tevens toezicht namens de hoogmeester hielden op de voorschriften van de orde. Hieronder viel ook de celibaatplicht. De leden van de orde moesten ongehuwd zijn en blijven. Visitaties hadden als gevolg van de oorlog bijna niet plaats en werden soms alleen maar bij wisseling of dood van een commandeur verricht. Zo bleek uit een bewaard gebleven protocol bij de dood van de landscommandeur en vroegere commandeur in Ootmarsum, Georg von Hanxleden, dat hij meerdere 'onechte' kinderen achter liet. Na zijn dood in het jaar 1624 uitgebrachte visitatieprotocol betreffende Gijsbert up dem Berg, vermeldt dat hij een concubine en een zoon had. Haar naam was Anna Schungel en de zoon was genaamd Balthasar up dem Berge. De commandeur gaf hen een 'uitzet' mee, die bestond uit een aanzienlijke som geld, afkomstig uit de commanderijopbrengsten. Bovendien had hij hen ook een erve geschonken dat aan de commanderij toebehoorde. Hierover werd, zonder resultaat, jarenlang door de Duitse orde geprocedeerd.

In het jaar 1627 hadden de Staatse troepen de commanderij weer bezet, vanwege hun strijd in Twente. De kans dat de commanderij door de Staten als oorlogsbuit zou worden opgeëist werd steeds groter en omstreeks het jaar 1634 werkelijkheid. Dit werd gevolgd door het optreden van commandeur Johann Dietrich, die zich nu wendde tot de landscommandeur van Westfalen, Rab Luther Schilder. Hij stelde voor hem toestemming te geven om te trouwen en hem tevens uit de Duitse orde te ontslaan. Johann Dietrich zou dan, in ruil voor de commanderij Ootmarsum zijn kasteel Waldenburg in Sauerland (Dld.) met omliggende gronden aan de Duitse orde geven. Dit plan werd met de duitsmeester besproken, die hier wel oren naar had. Deze rekende niet meer op een herovering van de Nederlanden door Spanje en vond dit een goede oplossing. Op 25 april 1635 komt dan het ruilverdrag tot stand tussen Johann Dietrich von Heiden enerzijds en de duitsmeester en landcommandeur van Westfalen anderzijds. Met dit verdrag, dat echter nog wel een staartje kreeg, werd feitelijk de periode van het Huis te Ootmarsum als commanderij van de Duitse orde afgesloten. De nieuwe episode van het Huis maar nu als havezathe van de familie Von Heiden, was begonnen.

De balije van Utrecht bleef na de reformatie bestaan. Het proces van afscheiding van de rest van de orde in Europa had plaats in het jaar 1637. Door vrijheid te verlenen tot het aangaan van huwelijken werd een hoofdbeginsel van de orde losgelaten en dit veroorzaakte een volledige verwijdering tussen de orde en de balije van Utrecht. De balije is tegenwoordig in Utrecht in de Hofpoort 4 gevestigd.

Hoewel de ruilafspraak na 25 april 1635, gemaakt tussen de balije van Westfalen en Johann Dietrich von Heiden, pas van kracht zou worden wanneer Von Heiden definitief uit het ordeverband was getreden, zou het nog tot 16 september 1656 duren voordat de akte werd getekend en de ruil een feit werd. Toch kan het jaar 1635 worden gezien als het jaar waarin de commanderij van de Duitse orde ophield te bestaan. Daarna was er sprake van de havezate die de naam 'Het Huis Ootmarsum' kreeg. Voordat Von Heiden echter onbeperkt over zijn Huis Ootmarsum kon beschikken, moesten tal van hindernissen worden overwonnen. Toen de Ridderschap en Steden van Overijssel van de overeenkomst hoorden waren ze woedend. Ze beschouwden het Ootmarsumse goed als hun eigendom, het was immers oorlogsbuit. De overeenkomst tussen Von Heiden en de Duitse orde werd nietig verklaard op 19 maart 1638. Eén van hun argumenten was: hoe kon iemand die niet tot de Duitse orde behoorde zich eigenaar van de commanderij deze orde noemen. En dan ook nog een ruil aangaan? De Staten

van Overijssel gingen dan ook gewoon door met het innen van een groot deel van de inkomsten van de commanderij. Zo moest deze jaarlijks duizend Carolingische guldens opbrengen voor het levensonderhoud van drie adellijke jongeren, met name Robbert van Ittersum, Wennemar van Raesfelt en Peter van Voorst. Dat dit tegen de zin van Von Heiden was spreekt vanzelf. En ofschoon hij volgens het ruilcontract met de Duitse orde eigenaar van de commanderij was, wilde hij dat ook zijn voor de Staten van Overijssel. Hij trad met de Ridderschap in onderhandeling. Deze beschouwde zich namelijk eigenaar van de geestelijke goederen buiten de steden en achtte het derhalve niet nodig de steden Kampen, Deventer en Zwolle bij de onderhandelingen te betrekken. Het resultaat van de onderhandelingen was dat Johann Dietrich von Heiden de commanderij kreeg toegewezen tegen een rente van eenentwintighonderd gulden per jaar.

De Ridderschap gebruikte dat bedrag als bijdrage in de kosten van levensonderhoud van acht jonge adellijke personen. Het contract tussen de Ridderschap en Von Heiden kon tot het jaar 1643 geheim worden gehouden. Toen kregen de drie steden er lucht van en deden er alles aan om het ongedaan te maken: 'er is nae deliberatie goed gevonden niet te consenteren (toestaan) maar 't selve met alle moegelichet aff tho weren'. Dit besluit werd op 23 mei 1643 genomen, op 2 april 1647 nog eens herhaald maar zonder resultaat. De commanderij van de Duitse orde was definitief havezate geworden en Johann Dietrich von Heiden beschouwde zich als de eigenaar. In het jaar 1640 trad hij in het huwelijk met Godanna, gravin van Bronckhorst tot Batenburg. Johann Dietrich was ook Heer van Schoenrath, Bruchboeck en Rhede, dit waren voorvaderlijke bezittingen in het land van Kleef. Von Heiden kon echter niet voorkomen dat er opnieuw problemen ontstonden met Ridderschap en Steden van Overijssel. Ridderschap en de drie Steden waren in het jaar 1657 met elkaar in conflict geraakt over de geestelijke goederen en Von Heiden maakte daar gebruik van om de in het jaar 1639 opgelegde verplichting (jaarlijks eenentwintighonderd gulden) te betalen aan te vechten en onwettig te verklaren. Over deze kwestie werd lang gesproken en pas in het jaar 1662 werd er overeenstemming bereikt. Johann Dietrich zou aan de Staten van Overijssel vierendertigduizend gulden betalen in jaarlijkse termijnen van zeventienhonderd gulden, dus twintig jaar lang. Vanaf het jaar 1665 had hij, evenals Ootmarsum te lijden van de invallen van de Munsterse troepen van bisschop Bernhard von Galen. Tot aan het eind van het jaar 1666 waren die troepen ingekwartierd in Ootmarsum. J.D. Von Heiden overleed op 29 augustus 1669 en werd begraven in de Oude Kerk. De grote zerk met het familiewapen, die zijn graf bedekte, werd in het jaar 1810 overgebracht naar de nieuwe hervormde kerk en draagt als opschrift: 'Den 29 Augustii is seer godtsaligh in den Heere ontslapen den Welgeboornen Joan Diderick baron Van Heyden tot Schoenradt, Bruchboeck en Rhade, Heere des Huyse Oetmarssen.'

Johann Dietrich von Heiden had vier kinderen, waarvan de oudste, Georg Maximiliaan hem als Heer van het Huis Ootmarsum opvolgde. Georg Maximiliaan kwam er al vrij spoedig achter dat de afspraken die zijn vader met de Duitse orde had gemaakt niet sterk waren. Zijn vader had weliswaar het landgoed Waldenburg aan de orde afgestaan in ruil voor de commanderij Ootmarsum maar daar ging de familie van Von Heiden in Duitsland niet zomaar mee akkoord. De familie vocht de overeenkomst aan. Daarop maakte de Duitse orde weer aanspraak op het Huis Ootmarsum. Men vroeg de bisschop te Munster hen in hun pogingen het Ootmarsumse bezit terug te krijgen, te willen helpen. Nederland was in het jaar 1672 in oorlog met Frankrijk en Engeland en daarvan maakte de bisschop te Munster, Bernhard von Galen (Bommen Beernd) gebruik om evenals in het jaar 1665 Twente binnen te vallen. Op 21 mei 1672 werd Ootmarsum door de Munsterse troepen onder aanvoering van generaal Von Nagel veroverd.

Deze gaf de rooms-katholieken de grote kerk terug, die de gereformeerden op staatsgezag in het jaar 1626 hadden betrokken na verjaging van de Spaanse troepen. Op 16 juni moesten de gereformeerden ook de kapel van het Huis Ootmarsum verlaten en werden de godsdienstoefeningen voortaan gehouden in de zaal van het Huis Ootmarsum onder leiding van dominee Franken. Op 22 april 1674 werd de Vrede van Keulen gesloten en op 27 mei moesten de soldaten van Bernard von Galen zich uit Ootmarsum terugtrekken. Deze had de havezate teruggegeven aan de Duitse orde, zoals deze gevraagd had. Op het Huis Ootmarsum woonde toen nog de weduwe van Johann Dietrich von Heiden. Ze stemde erin toe om het Huis met onmiddellijke ingang te verlaten. Zij kreeg toestemming om vooralsnog in het poorthuis te gaan wonen en moest daarbij beloven zich niet met de gang van zaken te bemoeien. Ten teken dat het Huis Ootmarsum weer volledig in het bezit van de Duitse orde was gekomen, werd het wapen van de orde weer op de poort aangebracht. Ook werd vanaf de preekstoel een oproep gedaan aan alle pachters die tot het Huis behoorden.

Zij moesten op een bepaalde dag bijeenkomen en zouden dan de nieuwe pachtovereenkomsten horen. Hierop werd de rentmeester van de Duitse orde, Herman Schultes, naar Ootmarsum gestuurd om met behulp van het personeel een inventarisatie te maken van alle bezittingen die tot het Huis Ootmarsum behoorden. Vijf dagen waren nodig om alles te inventariseren. Men had er echter niet lang plezier van. Toen in het jaar 1674 de Vrede van Keulen werd gesloten, moest men het Huis weer ontruimen. Er werd nog getracht het langs diplomatieke weg terug te krijgen maar de Staten van Overijssel beschouwden het Huis Ootmarsum als definitief verworven en stonden het niet meer af. Georg Maximiliaan von Heiden kon opnieuw zijn intrek in het Huis nemen.

De nazaten van de familie Von Heiden ondernamen pogingen om het bezit in Ootmarsum te verkopen. Het bleek echter al spoedig dat het onmogelijk was om het Huis in zijn geheel van de hand te doen, daarvoor meldde zich geen koper. Toen trachtte men het in delen te verkopen, zoals blijkt uit een advertentie in de Zwolsche Courant van vrijdag 24 maart 1809. 'Men is voornemens om op Dingsdag den 28 maart aanstaande, ten huize van den Castelein A. Kip te Ootmarsum, by Percelen te doen verkoopen: 750 Fyne Denne Boomen. Staande in het Bosch van den Huize Ootmarsum, waarvan een gedeelte geschikt is, om Planken van te zagen, en de meesten tot Masten op Pramen, of Schuiten, Zullende de aanwyzing daarvan geschieden door den Bouwknegt van den Huize Ootmarsum.' In een latere koopakte zijn enkele afzonderlijke verkopen na te gaan. Zo kochten op 30 januari 1811 dominee Johannes Palthe uit Oldenzaal en procureur Andreas Goosen te Ootmarsum de twee watermolens, het muldershuis met tuin, de kolken, het sterrenbos (stervormig aangelegd plantsoen) en de Vinkenmaat (vangplaats van vinken). Op diezelfde datum kocht Willem Menger te Ootmarsum de Lage Hof. Hierna volgde op 15 oktober 1818 ten overstaan van notaris meester George Bernard ten Pol te Ootmarsum een belangrijke koop. Verkoper was toen Felix Saucerotte, majoor der cavallerie, ridder van de Lodewijker orde en woonachtig te Luneville in het Departement de la Meuse in het Koninkrijk Frankrijk. Hij was de schoonzoon van Sigismund von Heiden Hompesch en Anna Sophia Dorothea van Riedesel tot Eisenbach. Deze Felix de Saucerotte was speciaal voor de verkoop naar Ootmarsum gekomen en verbleef in het logement De Keizerskroon, nu Grotestraat 13. Volgens de omschrijving betrof het hier de verkoop van het Huis Ootmarsum met direct aangrenzende gronden en enkele op het terrein staande gebouwen. De koper werd daarbij verplicht om enkele van die gebouwen af te breken binnen twee jaar na aankoop. De Saucerotte verkocht voor drieduizend gulden alles aan Friedrich Anton Weber uit Nordhorn (Dld.). In het jaar 1828 overleed Weber, waarna zijn weduwe alles weer te koop aanbood. Er kwamen toen kennelijk geen kopers voor het Huis opdagen. Wel werden enkele percelen

verkocht. Tussen de jaren 1821 en 1825 vonden nog enkele verkopen plaats zoals aan Jan Everat Stork, textielfabrikant te Weerselo. Maar toen was er van het Huis al niets meer over. Het Huis was ten prooi gevallen aan de slopershamer. Een reeds eerder verkocht perceel wisselde op 10 juni 1833 nog eens van eigenaar. Toen verkocht A. Goosen het deel dat hij samen met dominee Palthe had gekocht aan de dominee voor vijfendertighonderd gulden. In de jaren 1866 en 1867 lieten de erfgenamen van dominee Palthe de achterste watermolen afbreken. De voorste watermolen verdween in het jaar 1869, slechts het muldershuis bleef staan, dat is het huidige Molenhuisje. In het jaar 1928 legateerde de familie Palthe alles aan de hervormde kerk, in de jaren zestig van de twintigste eeuw werd het Molenhuisje door de gemeente Ootmarsum aangekocht.

Van het trotse bouwwerk bleef niets bewaard. Het vaste goed, zoals het kasteel en de bijgebouwen werd direct na aankoop afgebroken. Toch is de afbraak niet ineens verlopen. Dit heeft jaren geduurd en de laatste resten verdwenen omstreeks het jaar 1825. Waarschijnlijk waren toen ook de grachten al gedempt, wellicht met het puin van de bijgebouwen, de kapel en het kasteel. Hoe de commanderij er uit heeft gezien is bekend geworden door het schilderij en de tekening van Meyndert Hobbema (1638-1709). Dit schilderij dat dankzij de volhardende inspanning van wijlen Klaas te Ootmarsum werd opgespoord in Engeland. Het was te zien op de tentoonstelling 'Oost-Nederland model' in het rijksmuseum Twente te Enschede in het jaar 1980.

Het grote plein van het Huis was begroeid met bomen. Ook waren er waterwerken aangelegd met fonteinen. Eén van deze fonteinen werd gevormd door een beeld van Arion en zou bijzonder mooi geweest zijn. Om ons een voorstelling te maken van de omgeving van het Huis is het interessant een ooggetuige aan het woord te laten. Omstreeks het jaar 1823 maakte Jacob van Lennep met zijn vriend Dirk van Hogendorp een reis door de Noord-Nederlandse provincies en ze bezochten ook Ootmarsum. In zijn dagboek tekende hij het volgende over de omgeving van het vroegere Huis Ootmarsum op: 'Wat verder vond ik eene groote plaats en eene vervallene diergaarde waar drie groote vischkommen in elkander liepen door duikers of waterleiders.' De bij het Huis liggende tuin had vijvers met springbronnen en fonteinen. In het jaar 1952 werd er bij de aanleg van straten ten westen van het Oldenzaalsevoetpad aan de Bommelstegge (buurt Commanderiestraat) restanten van houten buisleidingen gevonden. Zij sloten zuiver taps in elkaar, terwijl ijzeren banden om de dikke einden bij de verbindingen voor goede sluiting zorgden. De huidige Alleeweg werd vroeger wel de Grote Allee genoemd en was aan weerszijden begroeid met zware eiken. De door Van Lennep genoemde diergaarde is ongetwijfeld de wildbaan geweest. De ligging van de baan was links van de weg naar Rossum en de baan was ongeveer vijfentwintig hectare groot. De wildbaan kunnen we ons voorstellen als een hertenkamp. Op 14 januari 1767 schreef Baerent Blijdenstein een brief aan de rentmeester van het Huis waarin hij deze informeert over de mogelijkheid in de buurt van Rheda (Dld.) herten te kopen voor de wildbaan van de drost.

Het juiste antwoord op de vraag naar de ligging van het Huis kan feitelijk alleen gegeven worden door middel van een deskundig opgravingonderzoek naar mogelijke funderingsresten en de ligging van de grachten. Een voorlopige situering is mogelijk indien uitgegaan wordt van de Hottingerkaart van het jaar 1780 en het kadasterplan van het jaar 1832. De Hottingerkaart geeft een opvallende gedetailleerde plattegrond van het Huis en de omgeving. Uit het kadasterplan van het jaar 1832 blijkt dat de perceling na opsplitsing van de omgeving van de commanderij is afgeleid van de indeling, zoals die ten tijde van de Hottingerkaart bestond en vrijwel exact dezelfde indeling volgde. De brug van de toegangsweg moet dan gelegen hebben

vlak achter het nieuwe gebouwde huis van de familie Wientjes. Bij de bouw van hun nieuwe huis is een aantal vondsten gedaan die mogelijk de ligging van de grachten bevestigen. De houten palen die hier tevoorschijn kwamen zouden wellicht een functie gehad kunnen hebben als beschoeiing van de grachten. Zij bevinden zich ongeveer op dezelfde plek waar de buitenkant van de gracht moet zijn geweest.

Van markantere betekenis kan het metselwerk zijn dat met enig houtwerk aan de westzijde van het nieuwe huis gevonden werd. Dit is globaal de plaats waar de brug over de gracht moet zijn geweest en derhalve mogelijk de fundering van een brugconstructie is geweest. Verdere aanwijzingen omtrent de ligging van de gracht komt van één van de bewoners in de directe omgeving.

Die kan zich herinneren dat bij de bouw van zijn huis de grond uit de funderingssleuven zeer zwart en nat was. Het bevatte een groot component organisch materiaal, alsmede puin. Het kan betekenen dat het hier gaat om een gedempte gracht waarvan alleen nog de Molenbeek resteert.

Commanderie Duitse Orde, Ootmarsum

Mogelijk is het dit deel van de gracht waarop men op het schilderij van Hobbema zo'n goed zicht heeft. Het hoofdgebouw van het complex zou ongeveer ter hoogte van de achter het Molenhuisje gelegen voormalig boerderij gestaan hebben. Op grond van een mededeling zou er bij het graven een doodskist zijn aangetroffen die niet verwijderd werd. Deze vondst kan erop duiden dat ongeveer op die plaats de kapel heeft gestaan. Eerst een gedegen onderzoek zou uiteindelijk antwoord kunnen geven op de vraag waar de commanderij Ootmarsum heeft gelegen.

HUIS DIEPENHEIM

Bij de geboorte van de republiek had de havezathe Huis Diepenheim al een lange geschiedenis achter de rug. Het Huis lag in het drostambt Diepenheim en was het middelpunt van de Heerlijkheid van Diepenheim. Tijdens de heersende wanorde en grote afhankelijkheid van het Sticht onder de zwakke bisschop Jan van Diest, had deze de graafschap Dalen en de Heerlijkheid Diepenheim aangekocht. Hij kocht de graafschap en de Heerlijkheid in het jaar 1330 van zijn neef ridder Willem van Boecstelle (Boxtel) en Conegonde, 'zijn echte wijf'. Het was tot dusver een vrij eigen bezitting (allodiaal) van kleine maar oproerige (geneigd tot oproer: opstand) dynasten. Professor Blok denkt dat dit gebeurde om de neef ter wille te zijn en enkel tot diens voordeel. Daarbij verkreeg de bisschop de navolgende goederen van oudsher behorende tot die Heerlijkheid:

- *die boerch van Diepenheim;*
- *den Hof to Almen;*
- *den Hof te Langen in 't kerspel van Hokesberghe;*
- *den Hof te Stockem bij Marclo;*
- *den Vrouwinckhof onder Geesteren;*
- *den Meynhof dee leghet byder molen te Dyepenhem;*
- *den Hof Donckerlo to Dyepenhem;*
- *den Hof ten Haremolen int kerspel van Hokesberghe mitter molen;*
- *den Hof Warninckhof int kerspel van Neede mit tobehoren;*
- *mit borchleenen; mit borchmannen; mit erven; mit landen; mit weyden; mit vene; mit torve;mit bome; mit twighe; mit hoeve; mit slote;mit veste;mit visscherien; et cetera et cetera.*

De omvang en inkomsten van het nieuwe bezit van de bisschop worden door Racer in zijn 'Overijsselse Gedenkstukken' opgenoemd. Het zou te veel zijn die hier allen te vermelden, alleen de voornaamsten en eigenaardigsten:

- *die water, wyndt, oly ende rosmolens toe Diepenheim met hoeren toebehoren;*
- *die tollen ende wechgelden van Diepenheim;*
- *item de accijnzen toe Diepenheim;*
- *het erve Tibbengaerden;*
- *het erve Volckeringslag;*
- *het erve Dyckmaete;*
- *het erve Spilbroeck;*
- *het erve De Groote Haegen;*
- *het erve De Kleine Haegen;*
- *Koegelt (of Koeslag) uit verschillende erven onder andere van erve Het Hachhuys;*
- *Holten schottelen uit Breemercamp van Hendrik ten Belshave;*
- *Ontvangsten van diensten te praesteeren door die Meijeren van elcke hove;*
- *Thyncen van telkens een pond was, van schapen, pachthoenderen, roggepacht, mudde boonnen, mudde garsten, van een pond peepers, van anderhalf muescaeten;*
- *Ontvangsten van aeckeren (eikels) als daer aeckeren is;*
- *Vette verckens: zoo 't erve Odink toe Delden twee verckens, de hof toe Caegeling jaerlix zes verckens;*
- *Peckedam 9 pondt botter, 't graven van torf en brengen op 't Huys Diepenheim als*

meyerdiensten;

- *Evenzoo diensten om het isen in de graffte, omme 't Huys Diepenhem te vervoeren en dagen gras te maeyen, tot welke persoonlijke diensten 52 meyeren verplicht waren;*
- *Dan nog de verplichtingen tot het compareeren op de hofdagen;*
- *en het betalen van erfwinningsgelden, van vrijcoopen, van versterf, van houwelixbotter;*
- *en van het gaan der hofhoorigen buiten de echte uit de hoven van Cagelinck en Stockum.*

Jan van Diest tweede opvolger: bisschop Jan van Arkel, droeg ter bescherming tegen de talrijke vijanden in het Sticht de bewaring van het Huis op aan zijn castelein of amptman: Frederik van der Eeze. Maar in het jaar 1348 moest hij de voormalige Heerlijkheid tegen hoge oorlogskosten verpanden. Bisschop Floris van Wevelinkhoven, die al te veel last kreeg van de machtige edelen van het Nedersticht, haastte zich het pandschap af te lossen. Daarna konden de opvolgende bisschoppelijke slotvoogden betere diensten leveren tegen de rumoerige buren in Gelderland en Salland. Herhaaldelijk werd Huis Diepenheim bij de toenemende veten tussen de bisschop en de Gelderse edelen bestormd, genomen en weer hernomen. Hertog Karel van Gelre maakte er zich in het jaar 1521 voor de derde keer meester van.

Nagge, Historie van Overijssel, deel 2:

In het beginsel hebben die van Deventer het huis te Diepenheim belegert, 't welk mit sterck garnisoon van de gelderschen beset was, ende hebben in korten tiit alles wat tot bestorminge nodig was veerdig gemaeckt… waarop de Stichtsen met geschut daer sij weinig voordeels mede deden sijn aangevallen om mit gewelt mit rijsebosschen en de twijg de grafte, die seer diepe was te vullen, daerop sij die ledders an de wal brochten, maer de Gelderschen schoten van de bolwercken soo geweldig dat sij mit groot verlies daervan moesten wycken.

De hertog Van Gelre vond echter zijn meerdere in keizer Karel en diens veldheer George Schenck van Toutenburg:

1536 Heer Georg Schenck is mit dat geschut en de mit ruteren en knechten voir dat huijs Diepenheim getogen, heeft datselve beschoten ende soo benauwt, dat se dat in handen van Georg Schenck vanwegen Kon. Mai. hebben opgegeven.

Nadien werd eindelijk voorgoed, ook in de voormalige Heerlijkheid Diepenheim, het centraal landsheerlijk gezag erkend. De ambtman van het rentambt Diepenheim had voortaan jaarlijks behoorlijke afrekening en verantwoording af te leggen. Met dat rentambt van Diepenheim werd Frederik van Reede op 20 juli 1545 bekleed. Deze was ook rentmeester van het rentambt Twenthe. Maar wordt het in de aanstelling genoemd, omdat het Huis Diepenheim verwoest is, behoudt de keizer alle emolumenten (bijkomende voordelen of inkomsten) van landerijen, molens, visserij van dat rentambt. Uit een dergelijke rekening en verantwoording van het jaar 1577 zijn de in het begin van dit hoofdstuk genoemde inkomsten.

Met het verwerpen van de macht van koning Philips 11 had Huis Diepenheim een nieuwe landsheer en eigenaar gekregen: de Staten van Overijssel. Op 15 juli 1637 verkopen deze de grond, waarop het Huis had gestaan als een erfelijk Leen. Een oude kopie van die koopbrief is in het Huisarchief Schoonheten:

De Gedeputeerden van de Staten doen te weten dat wij door speciale lasten van welgemelde Heeren Staten bij openbare opslage op den 9den April anno 1635 erflijk verkocht hebben en

verkopen midts deezen om eene somma van penningen ter noegen voldaan ende betaalt aan den Edelen en de Vromen Henrick Bentinck tot Werkeren, Drost des Landes Sallandt en desselfs Erfgenamen eene Adellijke Havezathe te weten den Casteelbelt en andere parcelen gehoort hebbende onder den Huyze en Heerlijkheid Diepenheim gelijk dezelve parcelen bij de coopvoorwaarden zijn gespecificeerd ende gemeten, alles tot omtrent 52 morgen twee hand, 28½ roeden met de visscherije in de Beeke van Markvelde tot in den Dammerkolk alles met zijn waartal en toebehooren etc. Alles zonder arge list gegeven binnen der Stadt Campen den 15den Juli 1637

Of door Henrick Bentinck dadelijk voldaan is aan de gewone voorwaarde voor admissie, dat zijn havezathe inderdaad 'adelijcken betimmert' moest zijn 'na gebeur des adelijcken standes' is niet waarschijnlijk; hij bewoonde steeds Huis Werkeren. Reeds in december 1639 wordt Bernhard Bentinck, 'praebst tot Deventer', na de dood van zijn vader door de Leenkamer van Overijssel beleend, 'mette een adelicke havesathe to weeten den Casteelbelt en andere parcheelen gehoort hebbende onder den huise ende heerlicheit Diepenheim'.

Het zijn deze Bernard of Berend Bentinck (geboren 1617) en zijn vrouw Anna van Bloemendaal, die het nu nog bestaande herenhuis gebouwd hebben. Anna was de dochter van Hans Hendrik van Bloemendaal, drost van Vianen en Eleonora Mellinck. Hun familiewapens zijn midden in de voorgevel in Bentheimer steen aangebracht, waaronder in Romeinse letters het jaartal 1648. Met betrekking tot het Huis dient te worden toegevoegd dat onder dit jaartal later een steen is aangebracht met de woorden: 'in 't jaar 1707 verandert'. Hoe ver die verandering toen is gegaan is niet bekend. Wat Craandijk hierover zegt is juist, aldus Ter Kuile:

De ingang, tegenwoordig met het voorplein gelijk, schijnt vroeger op de hoogte der bel-etage te zijn geweest. De versiering van het groote middenraam is meer voor eene deur dan voor een venster passend en de zware steenen trap in het huis wordt gezegd weleer daar vóór te hebben gestaan.

Een entree die hetzelfde is als bij de Huizen Peckedam en Harseveld. Berend Bentinck stierf op 29 juli 1668 en werd bijgezet in de kerk van Diepenheim.

Hij had zes zonen en vijf dochters. De oudste was Hendrik Bentinck tot Diepenheim en hij was overste te paard. Hij werd op 4 april 1665 geadmitteerd en werd in het jaar 1682 drost van Twente. Op 21 oktober 1680 trouwde hij met Ida Magdalena van Ittersum tot den Luttenberg. De hoge stenen poort voor het Huis die de gracht nog overbrugt, is door hen gebouwd. Dat blijkt uit de in de frontispies uitgehouwen wapens van Bentinck en Ittersum en het jaartal 1685. De poort was oorspronkelijk door een muur van Bentheimer steen met de stalgebouwen verbonden en was een binnenpoort, terwijl de buitenpoort verderop, dicht bij de kerk moet hebben gestaan. Hendrik Bentinck sterft als drost van Twente op 9 december 1691 en wordt bijgezet in de grafkelder in de kerk te Diepenheim. Zijn weduwe sterft in het jaar 1728.

Zij laten drie dochters na, de oudste: Anna Agnes Bentinck, erfdochter tot Diepenheim, geboren op 15 september 1681. Zij trouwt op 26 januari 1699 met haar neef Willem Bentinck tot Schoonheeten. Het echtpaar bewoont het Huis, waarmee Willem wordt beleend op 8 maart 1699. Hij wordt op 22 januari 1700 drost van Haaksbergen. Na het overlijden van Anna Agnes op 3 september 1717 hertrouwt hij in het jaar 1722 met Willemina J.A. Bentinck tot Werkeren.

Echter na een jaar sterft zij. Sinds 17 maart 1712 was hij drost van Twente. Hij woonde waarschijnlijk af en toe op Huis Diepenheim, omdat hij ook met Huis Schoonheeten beleend was. Hij overleed op Huis Diepenheim op 4 juni 1747.

De oudste zoon uit het eerste huwelijk, met name Berend Hendrik, volgde hem op in het Leen Schoonheeten, de tweede zoon in Diepenheim. Eusebius Willem Bentinck tot Diepenheim was in het jaar 1734 tegelijk met zijn vader geadmitteerd voor de Landdag voor Huis Diepenheim. In het jaar 1757 sterft hij kinderloos.

Daarna erft de vierde zoon van Berend Hendrik Bentinck tot Schoonheeten Huis Diepenheim. Zijn naam is Derk Bentinck tot Diepenheim, geboren op 8 oktober 1741. Deze werd met Huis Diepenheim beleend op 30 december 1765 en geadmitteerd op 22 maart 1766. Ook hij werd drost van Twente in het jaar 1787, zodat dit drostambt met een korte tussentijd meer dan een eeuw op het Huis Diepenheim bekleed werd. Hij stierf op 4 januari 1813 en was de laatste drost van Twente. Hij was landdrost van Overijssel onder koning Lodewijk Napoleon. Zijn naam en titels zijn met het jaartal 1790 gegoten op de grote klok op het herenhuis.

Uit zijn huwelijk, op 28 november 1780 gesloten met Elisabeth Sloet, een van de kinderen van Huis Warmelo, zijn vijf kinderen geboren, waarvan de jongste Huis Diepenheim erft. Haar naam is Anna Maria (Annemie) Bentinck, vrouwe van Diepenheim, geboren op 20 maart 1787. Zij was stiftdame in het klooster Ter Hunnep. Ze sterft ongetrouwd te Zwolle op 4 december 1848. Ze is de laatste van haar geslacht van Huis Diepenheim. Zij verkocht in het jaar 1815 Huis Diepenheim aan G.J.O. Dikkers te Borne. Die verkocht het Huis op 1 mei 1818 aan L.A. baron Sloet tot Warmelo. Deze betaalde een bedrag van achtduizendvijfhonderd gulden. De baron was militiecommissaris in de provincie Overijssel. Het Huis is in het kort in de koopakte omschreven:

Een heerenhuijzinge, twee bouwhuizen en verdere getimmerten binnen de gragt met en benevens de tuin en zingel (singel: stadsgracht of weg daarlangs) in de gracht gelegen, voorts met het regt van visscherij in de zoogenaamde Hogelaarsveen, zo en als onder den huize Diepenheim heeft behoord … verder alle regten en geregtigheden … dog blijft het regt van Kooij met den aankleve van dien eigendom aan den verkoper; een bank en zitplaats in de kerk te Diepenheim.; de boomgaard buiten de Poort regts gelegen; de allée en opgaande boomen; het Sterrebosch voor de Poort links, de grootte weide de Bergmaat genaampt.

Na de dood van de weduwe Sloet, geboren Quarles van Ufford, in het jaar 1867, kwam het landgoed door aankoop in het bezit van jonkheer Gerrit Johan Constantijn Schimmelpenninck. Hij was getrouwd met Woltera gravin Van Limburg Stirum op 18 mei 1865. Hij overleed op Huis Diepenheim op 1 december 1877. Hij bewoonde onafgebroken het Huis en onderhield het in zeer goede staat. Vanaf het jaar 1873 was hij lid van de Provinciale Staten van Overijssel en vanaf het jaar 1875 lid van het College van Gedeputeerden (dagelijks bestuur van Provinciale Staten) tot het jaar 1901. Hij stond bekend als een der kundigste en ijverigste leden. De regering erkende zijn buitengewone verdiensten door zijn benoeming tot Ridder in de Nederlandse Leeuw, terwijl Hare Majesteit de koningin hem benoemde tot kamerheer in buitengewone dienst. Hij stierf op het Huis op 22 september 1904. Daarna kwam zijn enige zoon, jonkheer Leopold Gerrit Schimmelpenninck, met zijn gezin op het Huis wonen. De nieuwe eigenaar restaureerde het Huis van binnen, vooral het trappenhuis kreeg een geheel ander aanzien. De hal krijgt hoog invallend licht door talrijke oude gebrande ruitjes, afkomstig uit de kerk van Diepenheim. Het Huis is gestoffeerd met een prachtig

Vlaams gobelin, hetwelk altijd bewaard is gebleven. Verder is het gehele Huis voorzien van kostbare oude meubels. Ook werd aan de rechterkant een nieuwe toren bijgebouwd. Het landgoed is ruim honderdvijftig hectare groot, waarvan ongeveer tachtig hectare flier of moeras.

In de acte van het jaar 1635 was sprake van de 'casteelbelt'. Nog heden ten dage is het Huis voor een deel gebouwd tegen die Kasteelbelt aan. Waarschijnlijk is deze verhoging (pol) een zeer oude opgeworpen heuvel. Naar zijn omvang en karakter kan dat heel goed een Saksische versterking zijn geweest. Of mogelijk een van de zware bolwerken uit de bisschoppelijke tijd. De bolwerken bestreken de oude heerweg die door het flier liep. Volgens de mening van de bezitter van Huis Nijenhuis in het jaar 1910, heeft het oude slot van de Heerlijkheid Diepenheim niet gestaan op de plaats van het tegenwoordige Huis. Hij neemt aan dat het slot gestaan heeft bij de Diepenheimse watermolen. Dat slot is later afgebroken en met zijn gerechtigheden verlegd naar het nieuwe Huis te Diepenheim: dit is Huis Nijenhuis. Hij onderbouwd zijn idee, dat alleen Huis Nijenhuis van ouds zowel van Diepenheim als van Goor het borchmanschap bezat. Het tegenwoordige Huis Diepenheim heeft nooit dit laatste praerogatief (voorrecht) bezeten. Een en ander is volgens Ter Kuile minder juist. Niet alleen hebben de oude schrijvers steeds het Huis Diepenheim beschouwd als het oude centrum van de Heerlijkheid maar ook de 'Casteelbelt' zelf verwijst door zijn naam en gesteldheid op een erg oude versterking en gewichtig bolwerk. De oude bijzondere rechten van Huis Diepenheim zijn op een enkele na verloren gegaan door het optreden van de Staten van Overijssel als eigenaar. Dit neemt natuurlijk niet weg dat het correct kan zijn dat er een zeer oud Huis aan de Molen was, dat later met zijn rechten is overgebracht naar Huis Nijenhuis. Van de Heerlijke rechten bleef na het ingrijpen van keizer Karel niet veel over. Het jacht- en visrecht werd behouden voor de adellijke bezitters. Uit de meergenoemde rekening en verantwoording van het jaar 1577 blijkt dat:

(…) aan Co. Mai. als Heere des huses Diepenheim competeert dat erff holtgerichte inder marcke van Stochum en daertoe behoert eene waer in der selver marcke.

Maar dit erfelijk markerichtersambt bleef niet in het bezit van Huis Diepenheim. Immers in een charter van 17 maart 1643 (Huisarchief Weldam) geven de Staten van Overijssel aan Joan Ripperda ten Weldam:

Het Marckenrichtersampt van Stockum met den whare daer toe behoirende, gelijck hetzelve duslange onder de domainen des landes van Twenthe heeft geresorteert, sulx dat hetzelve van nu aff en de voorts namaels voir een toebehoirigh annex van den huyse ende havesaete Weldam geholden ende gereputeert (reputatie: het bekend staan, goede naam) sij ende ons tot lheene geholden sal worden.

Sindsdien bleef dit ambt aan Huis Weldam verbonden. De Lenen zijn bij Huis Diepenheim gebleven, ook na het verdwijnen van de Heerlijkheid Diepenheim. Veel zullen er waarschijnlijk niet zijn geweest. Als zodanig is genoemd: 'de Tienden grof ende smal uit het erve Reef en Schockinck in Tweckelo, alsook het erve Berenbroeck in d' Eschmarcke' alle gelegen in het kerspel van Enschede. Daarvan was in het jaar 1664 Leenhouder Joost Casper van Loen tot Borchenschede.

Aan Huis Diepenheim bleef ten allen tijde het voorrecht van het borchmanschap van Diepenheim. Van ouds waren er vijf borchmannen van Diepenheim; ze waren de eigenaren

van de havezathen Diepenheim, Warmelo, Nijenhuis, Peckedam en Weldam. Zij hadden gezamenlijk de aanstelling van de predikant, koster en schoolmeester. Daaromtrent werd in de kerkenraadsvergadering van Diepenheim van 16 oktober 1658 het volgend besluit genomen:

Opdat met goede orde, eendracht en voorlichting moge worden geprocedeerd, zal de verkiezing nu en hiernamaels geschieden door drie stemmen, die altoos en corps sullen worden ingebracht, te weten een van die Heeren Borgmannen, een van den eerwaarden Kerkeraad, en een van de 't samentlijke Burgemeesteren, uit welke drie stemmen met pluraliteit (meerderheid) zal worden geconcludeerd en die verkiezinge vastgesteld.

In de nieuw gebouwde kerk in het jaar 1677 van het stedeke Diepenheim werden naast de gebrande ruitjes, geschonken door Ridderschap en Steden, ook enkele ramen aangebracht, waarin de wapenschilden, namen en kwaliteiten van de borchmannen gebrand waren, welke hadden bijgedragen tot de opbouw van de kerk. In het jaar 1779 werd door de predikant Wilhelmus Chevallereau in een plechtige kerkdienst de eerste eeuwgetij (honderdste verjaardag) van de Diepenheimse kerkvernieuwing herdacht. Daarbij gaf hij alle eer aan de milddadigheid van de vroegere borchmannen.

Hij moedigde ook het 'veelwaardig nageslacht dier edelmoedigen braaven' aan om, zoals hun, 'Voedster-Heeren der Kercke, Burchtlieden van de Burcht van het geestelijk Zion' te zijn. 'Het collatierecht van de borchmannen wordt nog heden door hen uitgeoefend', aldus Ter Kuile in het jaar 1911. De oudste van de borchmannen is de voorzitter van dit college. Overigens beheren zij ook nog een fonds ad pios usus, bestaande uit gelden, waarschijnlijk afkomstig uit een oude vicarie.

Huis Almelo

De familie Van Almelo wordt voor het eerst genoemd in het jaar 1157. In het jaar 1236 kreeg Hendrik van Almelo toestemming van de bisschop van Utrecht een kerk te bouwen. Tot het jaar 1360 blijven het Huis en de Heerlijkheid in de familie Van Almelo. Beatrix van Almelo brengt de havezathe in de familie Van Heekeren, die zich na verloop van tijd Van Rechteren ging noemen. In de archieven is over de naamswijziging niets gevonden, ook niet betreffende een huwelijk. Onder Dalfsen (ten oosten van Zwolle) is nog steeds het Huis Rechteren, het dorp Rechteren, de Rechterense dijk en het Rechterense Veld. Misschien is het Huis Rechteren een Leen geweest van Huis Almelo. Of is een dochter van de familie Van Heekeren getrouwd met een Van Rechteren en heeft zo op die manier het Huis Almelo in de familie Van Rechteren gebracht.

De Steden van Overijssel bekrachtigen bij besluit van 19 februari 1656 de overdracht gedaan door Sweder van Langen tot Dackhorst ten behoeve van Zeger van Rechteren Heer van Almelo van het erfmarckenrigterschap van 't Hooge Haksel te Wierden.

Tijdens de oorlog (1590) was het Huis kort eigendom van de Staatse troepen. In het jaar 1619 worden de aanspraken van de familie Van Rechteren onverkort gehandhaafd. In het jaar 1628 vestigt de familie zich definitief op het Huis. Sophia gravin Van Rechteren trouwde in het jaar 1746 met haar neef en door dit huwelijk kwam de naam Van Limpurg in de familie. Huis Almelo wordt nu bewoond door Adolph Frederik Lodewijk graaf Van Rechteren Limpurg. Het Huis is privé-bezit en niet toegankelijk voor het publiek, in het park kan men vrij wandelen. Het Huis Almelo heeft een hoofdgebouw en twee bouwhuizen aan het voorplein, het geheel is omringd door grachten en in de tuin staat een oranjerie (grote broeikas). Het Huis heeft twee zijvleugels, de toegangsgevel heeft vier Ionische pilaren, het hoofdgebouw is voorzien van zandstenen banden. Enkele keldervensters hebben nog hun oorspronkelijke vorm uit de zeventiende eeuw. De tuin heeft een trapeziumvorm. Het landgoed kent een 'koeweide', waardoor het huis een vrij uitzicht kreeg, wat nog geaccentueerd werd door de aanleg van de grote allee. Achter de Loolee werd een lustbos aangelegd en aan de noordzijde kwam een sterrenbos (stervormig aangelegd plantsoen). In het bos ligt de gravin begraven omdat ze niet in de donkere grafkelder wilde liggen. Ook zijn er twee lange vijvers aangelegd. Het park is deels losgekomen van het Huis door de rondweg, de Van Rechteren Limpurgsingel.

Het Huis Almelo nam van ouds als middelpunt der hoge 'immediate ende independente' souvereine Heerlijkheid Almelo een zeer bijzondere, meer belangrijke stelling in dan een der andere Huizen in Twente. Veel belangrijker ook dan de reeds vroeg gemediatiseerde (het afhankelijk maken van onafhankelijke vorsten, met behoud van titel) graafschappen Diepenheim en Goor. Almelo was en is een Hoge Heerlijkheid gebleven tot de Franse revolutie. Een van de vele voorrechten van de Heerlijkheid was het recht van havezathe. En dit was nog op lange na niet de belangrijkste.

Daardoor hadden de bezitters zitting in de Overijsselse landdag. Oorspronkelijk werd zelfs de Heerlijkheid, welke ook Vriezenveen en een groot deel van Wierden omvatte, niet geacht tot Twente te horen, zoals blijkt uit een overeenkomst van het jaar 1405, waarin de verkeersweg uit Salland gezegd wordt te gaan 'doer de Herscap van Almeloe hent in de Twenthe'. De Heerlijkheid was oudtijds een staatje op zichzelf, onafhankelijk van de landsheer van Overijssel. In het jaar 1318 droeg de Heer van Almelo nog zijn kasteel in Leen op aan Hertog

Reinoud van Gelre. Maar diens kleindochter Beatrix van Almelo, gehuwd met Evert van der Eze, sloot in het jaar 1367 een verdrag met de bisschop van Utrecht. Daarbij verbonden zij zich hun Huis, slot en veste Almelo 'nummer (nimmer) in ander hande te brengen buten consente des bysschops', een verdrag in het jaar 1394 nader bekrachtigd. Daarom komt onder de Leenmannen van het Sticht op een voor het jaar 1385 geschreven lijst voor: Item Everts Vrouwe Van der Ese hout de vriheit der herscap van Almelo'. De oudste stukken waarin men de naam Almelo als geslachtsnaam aantreft, zijn uit de twaalfde eeuw. In de jaren 1165 en 1169 wordt een Everardus de Almelo genoemd. In het jaar 1236 gaf Otto 111 bisschop van Utrecht, als kerkelijke overheid aan Hendrik van Almelo en de aldaar wonende mensen vergunning om in het dorp Almelo een kerk te bouwen. Bij acte van 7 maart 1346 van de bisschop van Utrecht als landsheer en niet als Leenheer van het om Almelo liggende grondgebied, werd verlof gegeven aan de Heer Engelbert van Almelo om in 'sijne dorpe tot Almelo' twee vrije jaarmarkten, elk van twee dagen, te houden. Evert van der Eze, met wie Beatrix van Almelo trouwde, stamde uit het Gelderse geslacht Van Hekeren, afkomstig van het goed gelegen in de Eze. En komt voor met zijn vrouw Beatrix, Bate, sijne gesellinne, in tal van stukken van de jaren 1365 tot 1398. 'Ick Evert van Heker ende Junckhere toe Almeloe ende Junckfrouwe Bathe mijn 'echte wijff een recht ervend der heerscap van Almelo, gaven op de feestdag van Sint Jan in de zomer (24 juni) van het jaar 1362 aan de boeren 'die nu op den Vene wonet en de noch hyrnae op wonen sollen, ende oec opdat dat voerseyde Vene ghebetert werde', een brief waarbij zij beloofden de belangen van de Vrije Vresen (Vriezenveners) en van alle lieden die woonden op het bovengenoemde Veen, dat gelegen is 'tussen der Wederder (Wierdense) wueste en de Bavesbeke', te zullen bevorderen. Iedere bewoner van een hoeve moest jaarlijks een emmer boter (Zwolse maat) op Sint Maarten (11 november) naar het Huis Almelo brengen, elk gebruiker van een 'vierdeel landes een vierdeel boteren'.

Er dient er nog op gewezen dat, tenminste in het jaar 1368, de heren van Almelo de voogdij bezaten van het klooster van Varlar (bij Coesfeld). Immers, op 20 april van dat jaar verklaren Everd van Heker en Beatrix 11 dat zij de proosdij en het klooster van Varlar voor enige tijd vrijlaten 'von aller Vogtei, Pacht, Recht und Ansprache die Sie und die Herrschaft von Almelo bisher über sie, ihre Güter und Leute gehabt haben'. Voogdij is het oppertoezicht, door een geestelijke stichting aan een persoon uitgegeven aan haar her en der verspreid liggende goederen, haar 'strooibezit', met alle erven en horigen, waaruit natuurlijk belangrijke jaarlijkse opbrengsten voortkwamen, gewoonlijk geïnd door daartoe aangestelde 'ambtmannen'. Het spreekt dat dikwijls zulk oppertoezicht in een familie erfelijk was. In dit verband zij verwezen naar de overdracht door Egbert's weduwe en kinderen aan het convent van Werden van de 'advocaciam curtis dicte Monekinckhof', de Monnikenhof bij Oldenzaal. In bedoeld testament vinden we niet opgesomd de Meierhof te Borne 'met sin tobehooren, waeronder de markegerichten van Senderen en Hertme', die toch volgens sommigen, tenminste tot het jaar 1655 in het bezit van de heren van Almelo is geweest maar de vraag is of dit hofmeierschap hun reeds in het jaar 1300 toekwam. In een lijst van Leengoederen van de Herrschaft Steinfurt uit het jaar 1280 wordt gezegd, dat 'Ecbertus de Almelo miles tenet jure homagii duas domos in Wederden (Wierden) et duas domos in Elsne (Elsen)'. Die Huizen worden niet met name genoemd maar niet onwaarschijnlijk komen ze in het testament voor onder de daar genoemde namen Mensink en anderen. Of de hof te Woolde (de hof Walde) in het jaar 1337 door de proost van Sint Maurits bij Munster in Leen gegeven aan Egbert 11 een vijftig jaar vroeger ook reeds aan zijn voorzaat toekwam? Deze hof komt niet in het testament voor. Waarschijnlijk is er mee bedoeld het uitgestrekte oude erve Brinkhuis onder Woolde, waarnaar eertijds het westelijk deel van die marke genoemd werd, of 'von dem Wolde', dit is Huis Peckedam.

Bij verbondsbrief van het jaar 1367 tussen de bisschop van Utrecht en de Heer van Almelo gesloten, werden Rechteren en Almelo open Huizen voor de bisschop, zonder wiens toestemming zij nooit in andere handen dan in die van de bisschop van Utrecht zouden mogen overgaan. Evert van Heeker(en) en Beatrix zijn het geweest die aan de burgers van Almelo, dat in het jaar 1346 nog een dorp heette, in het jaar 1394 stadsrecht gegeven hebben. In het jaar 1452 droeg Egbert van Almelo de Heerlijkheid over aan zijn zoon Johan. De andere zoon Wolter had bij charter van 21 mei 1435 afstand van alle aanspraken gedaan. Johan werd er in januari 1453 door de bisschop mee beleend. Zijn huwelijk was kinderloos en reeds in het jaar 1457 droeg hij de Heerlijkheid over aan zijn neef Sweder Van Hekeren (Goor). Die noemde zich Van Rechteren en was Heer van Voorst (Zwolle) en Keppel (Markelo). Deze werd er in hetzelfde jaar mee beleend. Deze overdracht werd door bisschop David van Bourgondië bij charter van 21 oktober 1457 bevestigd.

Op 9 april 1500 is de opvolger Adolf van Hekeren, zich noemende Van Rechteren. Diens moeder schijnt als mede-erfgename of als vruchtgebruikster het Huis Almelo bewoond te hebben. Bij een acte van 21 mei 1521 vermaakt Adolf aan:

J*uffrouwe Catharine van Opinen sine moder twyntich goltgld jarlix uyt den tyns ende accyns to Almelo, vijfentwintig mudde molts uit de wind- en watermolen aldaar, twee vat boter uit het Vriesenveen en honderd mud rogge uit de tienden te Daarle ter levenslange lijftuchte. Mits sie van het aengegaen van een nieu hylix haer onthoude, aan disse zijn van den IJssele blive en opzicht houde over hare kinders.*

Wat de vruchtgebruikster leed in de verschrikkelijke jaren van 1520-1525, toen de Gelderse Hertog van met bandeloze troepen Twente binnengevallen was, leert ons de Latijnse kroniek van de prior van Albergen.

Catharina had op het Huis, dat met weinig manschappen geschikt verdedigd kon worden, bezetting moeten nemen tegen de herhaalde invallen der Gelderschen, maar dit nagelaten uit zuinigheid en geen voldoende voorzorgsmaatregelen genomen.

Het Landsbestuur riep nu een kapitein uit Oldenzaal op met dertig soldaten en legde deze als garnizoen op het Huis, opdat de Geldersen het Huis niet in hun macht zouden krijgen. Maar deze soldaten, tot bescherming van het Huis gestuurd, begonnen al spoedig troepsgewijze over de landen van de boeren te zwerven en roofden ganzen, kippen en eenden. Zelfs schapen en ossen en ander eetbaar vee, kortom alles wat zij maar roven konden namen ze weg. Wanneer zij soldij zouden ontvangen zou alles betaald worden. Het hele volk zuchtte onder dit voortdurend wegroven van hetgeen zij voor zich en hun gezin gespaard hadden. Zelfs het zusterklooster werd door de Oldenzaalse soldaten aangevallen. Ziende dat niemand zich tegen hun durfde te verzetten, kwelden zij niet alleen de ingezetenen van de Heerlijkheid maar brachten ook over de omwonenden ondragelijk leed. Zelfs de vrouwe van Almelo was niet veilig voor onbeschoft gedrag en moest zij veel leed en smaad verduren. Nog leren we de aanmatiging kennen van de hertog van Gelre uit een citaat van het jaar 1534 gericht aan Henrich en Otto van Rechteren, met bevel om te Arnhem voor hem te verschijnen om het Huis Almelo van hem in Leen te ontvangen. Daarop werd echter geantwoord dat de broers thuis zouden blijven en dat hun Heerlijkheid nu Leen was van zijne keizerlijke majesteit en voorheen sinds honderdvijftig jaar van de bisschoppen. Duidelijker misschien dan ooit tevoren was de onmacht van de bisschop van Utrecht zijn Sticht behoorlijk te beschermen gebleken. Gelukkig

dat met de afstand van de wereldlijke macht aan keizer Karel een duurzame verbetering intrad. De verandering van het hoge staatsbewind maakte nu ook de Heerlijkheid Almelo Leenroerig aan de keizer en zijn opvolgers.

Op 24 november 1590 deden de Geuzen onder kapitein Leswein met ruiters en voetvolk een vergeefse aanval op Huis Almelo. Op 17 december overnachtte een Staatse overste, de graaf Van Overstein, met een inval ruiters en voetvolk te Almelo, waarover overigens niets meer bekend is. In juni 1591 werden onder meer 'Richter en Borgemeisteren' te Almelo door de drost op last van Verdugo (spaanse stadhouder) aangeschreven, om, daar deze met zijn leger naderde, zoveel mogelijk te laten bakken en brouwen, zodat er brood en bier overvloedig in voorraad was. Herman graaf Van den Berg, die bij afwezigheid van de stadhouder het bevel voerde, zond in augustus 1591 uit Oldenzaal dertig soldaten uit het vendel van de hopman Boijmer aan Rutger Torck, om deze in Huis Almelo op te nemen en daar de wacht te laten doen of anders ze verschanst en achter een borstwering op de voorhof van het Huis te plaatsen. In de begeleidende brief van 10 augustus geeft hij als reden daarvoor op, dat Berend van Bevervoerde onlangs het Huis Weemsele had ingenomen en dit nog 'desz viants garnisoen unde krijchsvolck inholden isz', dat zich te eten aanschaft uit de naburige dorpen en buurtschappen, zoals uit het 'fleck Almeloe'. Terwijl hem opgedragen was de nabij gelegen Huizen te bewaren en van bezetting te voorzien, opdat deze niet tot nadeel van de koning en 'de Landschap' bij verrassing overvallen en ingenomen worden.

In juni 1593 was Huis Almelo in handen van de Staatsen, zoals blijkt uit een brief van Albrecht van Ittersum. De brief was gedateerd de datum 28 juni uit Zwolle gericht aan de hopman Jacob Muersz te Ootmarsum. Van Ittersum wijst de hopman erop dat Huis Almelo door de vijand, de Staatsen is ingenomen. En dat de Heer een half jaar geleden gestorven is en dat de weduwe – een familielid van de schrijver – een oude bejaarde dame is die als vruchtgebruikster het Huis bewoond. En dat de inneming van het Huis niet met haar instemming is gebeurd. Van Ittersum herinnert de hopman eraan dat zij in het bezit van een vrijgeleide is van zijne excellentie en de Raad van State en verzoekt vriendelijk dat de bij (onder) hopman Muersz horende soldaten zich daaraan houden.

In het jaar 1607 hield een Spaans garnizoen het Huis Almelo bezet. Het garnizoen werd in de Paasweek van dat jaar (woensdag 11 april) door de drost van Salland en die van Haaksbergen met veel ruiters en voetknechten 'hart belegert en werd umbtrent toe twen uhren den namittagh met klein en grof geschut vast beschotten, warup de weniche konnigschen (de bezetters) sich dannoch manlich hielden', zodat de Staatsen moesten terugtrekken.

Zeger van Rechteren die in het jaar 1644 tot de landdag was toegelaten, werd op 17 oktober 1649 met Huis Almelo beleend. Hij had voortdurend onenigheid met het bestuur en de burgers van de stad over de burgemeesterskeuze, de jacht, enzovoort. Ondanks alle daarover gesloten akkoorden waren er telkens weer onenigheden. Totdat in het jaar 1660 over de misverstanden en kwesties die reeds tot kostbare procedures hadden geleid, door de drost van Twente, de burgemeester van Deventer en de burgemeester van Zwolle als gecommitteerden van Ridderschap en Steden bij scheidsrechterlijke uitspraak beslist werd.

In het jaar 1662 liet Zeger van Rechteren een nieuw Huis bouwen ofwel het bestaande geheel vernieuwen, met de hoofdingang naar het oosten, zoals werd aangeduid door een ronde houten gedenkplaat boven de hoofddeur, waarop in het Latijn vermeld stond, dat Zeger, uit het aloude geslacht der Rechterens geboren, en zijn echtgenote Margrita Torck van Hemert

dit huis hebben doen bouwen als een adellijk kasteel voor de heren en als een veilig toevluchtsoord voor de in angst verkerende boeren en stedelingen, in het jaar 1662. Deze gedenktafel wordt nog in het Huis bewaard. Drie jaren later viel de bisschop van Munster, Bernhard von Galen, Overijssel binnen waarover een krant uit die tijd, de 'Hollandtze Mercurius' van het jaar 1665 schrijft:

Het was dan den 22 September dat des Bisschops volck in Twenthe, haer Hollandtze Mercurius gebiet vielen, plonderden de stedekens Enschede, Ootmersen en Diepenheijm, oock Oldenzaal, waeruijt veele bemiddelde lieden gevlucht, echter de geblevene seer mishandelt wierden, sie staken mede in brandt 't schoone hooghe Huijs van de heer Van Almelo, gedeputeerde van de Staten Generaal.

In het jaar 1671 was Zeger van Rechteren kolonel van een regiment en was als zodanig aanwezig onder Prins Willem 111 bij de veldtocht tegen de Fransen. Hij bevond zich in het leger van de prins te Bodegraven, toen enige leden van de Ridderschap van Overijssel met de bisschop van Munster onderhandelden en de capitulatie met hem sloten op 5 juni 1672. Deze Bernhard von Galen had zich meester gemaakt van de Twentse stedekens en van de Heerlijkheid Almelo, waarop ook, volgens de Hollandtze Mercurius van het jaar 1672, 'aanstons de geestelijke leuden als roofvogels weder in 't land quamen'.

Adolf Hendrik van Rechteren, in het jaar 1657 te Zwolle geboren, was op 6 oktober 1673 te Leiden als student ingeschreven, op 18 maart 1680 voor landdag van Overijssel toegelaten en op 8 april 1696 door Koning Willem 111 als erfstadhouder, in naam der Provinciale Staten van Overijssel met de Heerlijkheid van Almelo en Vriezenveen beleend. Hij bekleedde tal van openbare betrekkingen als die van drost van Vollenhove, drost van Twenthe, was afgevaardigde voor Overijssel naar Admiraliteit van de Maas en naar de vergadering van de Staten Generaal, waarbij hij bij herhaling het voorzitterschap waarnam. In de anti-stadhouderlijke politiek werd Overijssel vooral door hem geleid om 'nooit wederom te komen tot het aanstellen van een Stadhouder'. Hij was in de Spaanse erfopvolgingskrijg gedeputeerde te velde en buitengewoon gezant te Weenen en Frankfurt en werd wegens zijn verdiensten door Keizer Joseph 1 tot graaf van het Heilige Roomsche Rijk benoemd. In het daarvan uitgereikt diploma van 15 oktober 1705 heet hij baron, de titel waarmee hij ook voor die tijd tekende. Bij het vredescongres van 29 juni 1712 te Utrecht behoorde hij tot de gevolmachtigden der Staten Generaal, terwijl hij in Twente de drijvende kracht bleef tot bevestiging van de Unie. Adolph Hendrik van Rechteren was op 8 februari 1695 getrouwd met de tweeëntwintigjarige Sophia Juliana gravin Von Catell-Rudenhausen. Hij overleed in het jaar 1731, nadat de Ridderschap en Steden hem uitdrukkelijk toegestaan hadden zijn Heerlijkheid met een fideï-commis (erfstelling waarbij de vererving in meer dan een generatie wordt vastgesteld, ook wel erfstelling over de hand) te bezwaren, teneinde die steeds in de nederdalende lijn te behouden. Gedurende drie weken werden in het district Almelo inzake van zijn overlijden de klokken driemaal daags geluid. Zijn toewijding aan het algemeen belang, zijn streven in de Staten-Generaal naar een bevredigende oplossing van de afgunst tussen de provincies, zijn medewerking tot het tot stand brengen van het goedkeuringsrecht tegen omkoping voor het verkrijgen van ambten, zijn voor een diplomaat bijzonder strenge begrippen van zedelijkheid en goede trouw, hebben hem een blijvende plaats verzekerd onder de mannen van betekenis in de Nederlandse republiek. Hij werd bijgezet in de familiegrafkelder in de kerk te Almelo, geheel nieuw opgebouwd, grotendeels op kosten van het Huis Almelo, in het jaar 1738. Daarin verrees de prachtige marmeren graftombe op het koor, aan de nagedachtenis van dit echtpaar, opgericht door hun negen zonen en drie dochters.

De oudste van de zonen, geboren op 19 februari 1699, die als 'Adolphus Philippus Zegerus Comes De Rechteren, baro d' Almelo' in september 1716 te Deventer als student was ingeschreven. In het jaar 1724 was hij met zijn vader tot de landdag geadmitteerd (admissie: toelating), volgde hem in de Heerlijkheid Almelo op, waarmee hij in april 1731 beleend werd. Hij was in het jaar 1735 tot de raad van de admiraliteit van de Maas benoemd. Hij overleed op 4 november 1771, slechts een dochter nalatend, daar zijn zoon Frederik, die de eerste steen van de kerk gelegd had, reeds in februari 1750 was overleden. Veertig jaar was hij dus Heer van de Heerlijkheid en had hij alle aanleiding om zich in tal van geschillen betreffende zijn rechten te verweren. Een van de belangrijkste was de vraag, of hem het hoge of lijfstraffelijke gericht over de inwoners van de Heerlijkheid toekwam, als deze buiten de Heerlijkheid zich aan een misdrijf schuldig hadden gemaakt. Twee Almelose schippers hadden in juni 1747 geweld gepleegd in Ootmarsum, daar een doodslag begaan, en waren voor de criminele vierschaar op het Huis Almelo gedaagd. Zij waren bij verschijnen in oktober direct in verzekerde bewaring gesteld. Inmiddels had ook de landdrost van Twente, van mening dat de zaak alleen te zijner beoordeling stond, de uitlevering geëist. Hangende het geschrijf en gewrijf over de bevoegdheid waren de twee gevangenen in februari 1748 uit hun detentie op Huis Almelo ontsnapt. De vergadering van Ridderschap en Steden had het recht van de Heer van Almelo in twijfel getrokken en de uitlevering van de gevangenen aan de drost geëist. De Heer van Almelo liet daarop door de bekende jurist J. Schrassert de 'Deductie van de Rechten' opstellen (1749) en riep de tussenkomst in van de erfstadhouder. Deze overleed (1751) zonder een beslissing te hebben gegeven, waarna eerst in het jaar 1754 een minnelijke oplossing werd gevonden.

Na de bezetting van Holland door de Franse troepen werden er Franse troepen ingekwartierd in Huize Almelo. Generaal Van Damme had als 'commenderende de Armee du Nord' in het Huis Almelo zijn hoofdkwartier ingericht. Daar was het dat in de avond van 7 maart 1795 een deputatie uit de Bentheimse landdag de generaal onderdanig verzocht hun graafschap wel als neutraal gebied te willen aanmerken, waarop deze weliswaar herhaaldelijk toegaf: 'Qui, vous êtes neutres', doch die eind maart dat land bezette en het slot Bentheim gedeeltelijk deed springen. Een ander hoog bezoek in deze veel bewogen tijden aan Huis Almelo, werd in maart 1809 gebracht en wel door koning Lodewijk Napoleon. Op 9 maart verleende hij op het Huis audiëntie, waar verschillende pastoors uit de omliggende plaatsen van de gelegenheid gebruik maakten om besprekingen te houden voor de overgang van de kerkgebouwen.

Craandijk eindigt in het jaar 1875 zijn reisverhaal over het Huis Almelo aldus:

Met den achtergevel naar de stad gekeerd, daarvan gescheiden door grachten, tuin en dichten gordel van boomgewas ligt als afgezonderd van de woelige, bedrijvige wereld er om heen, als een overblijfsel uit ene gansch andere maatschappij dan onze moderne met haar fabrieken en spoorwegen… het adellijk slot in zijne eenzame grootheid. Het hart van het volksleven is van het hooge huis verplaatst naar het kanaal en het station, naar de fabriek en kantoor. Geen dam van papieren, van deducties (afleiding van het bijzondere uit het algemene) en bescheiden kon den stroom der nieuwe tijden keeren. Den rug naar de stad gewend, in zijn grachten en singels opgesloten, ligt daar het slot, alsof het zelf gevoelde, dat het een anachronisme is in het Twenthe der negentiende eeuw.

Almelo was een Hoge Soevereine Heerlijkheid, waarvan slechts een der vele voorrechten het recht op havezathe was. Als zodanig komt het Huis Almelo dan ook voor op de lijsten van

Havezathen. De Hoge Heerlijkheidsrechten worden in het kort gememoreerd:

Het recht van oorlog en vrede (jus belli et armorum).

Als uitvloeisel hiervan konden zij hun vazallen of borgmannen, als die van de Bellinckhof of Reygershöfte, mee te doen trekken, wapenen en raadplegen. In het charter van het jaar 1420 waarbij Egbert, jonker te Almelo en zijn vrouw aan de Buren van Vriezenveen zekere rechten gaven, doen zij dit 'by raede onser Borchmannen'.

De Hoge Civiele en Criminele Jurisdictie of Hoge Rechtsdwang.

Het Hooggericht over criminele en over civiele in casu van appèl werd wekelijks ten Huize Almelo gehouden. Het Neder- of Landgericht in civiele zaken en de voluntaire (rechterlijke beslissing zonder geding) jurisdictie werd door de richter met zijn keurnoten en gerichtschrijver, allen door de Heer aangesteld, uitgeoefend. De Heer benoemde ook twee gerechtsdienaars, 'uitsetters, ontfangers van lantschattingen' (belastingen). Dat Hooggericht hield gedurende de bisschoppelijke tijden in: het halsgerecht (gerecht dat een doodvonnis mocht uitspreken), geseling, brandmerken en verbeurdverklaren. Nog bewaart men op het Huis een zwaar verroest brandijzer met handvat, waarop in hoog reliëf het Hoogheerlijke wapen van de Van Rechteren's: een kruis met hartschild waarop drie vlakken, beladen met vijf, vier en drie ruiten.

Sinds de beweging van Stadsrechten aan het dorp Almelo (1420) had de Heer van Almelo medezeggenschap in de keur (verordening) van de 'Burgemeesters en Gemeensluyden'. Het was zijn adellijk wapen dat voor het stadhuis hing. Hij stelde de verschillende ambtenaren in de stad en dorpen aan: secretarissen, stadsdienaren, stads- en marktroepers, postambt-houders, de lombardhouder (lommerd).

Slechts een zevental munten van de muntslager van de Heerlijkheid zijn bewaard gebleven. Zij vertonen voor zover leesbaar aan de ene zijde het wapen van de heren van Almelo en op de keerzijde een staand kruis, zoals voorkomt op het wapen van de Hekeren's.

Zo vindt men achter het laatste hoofdstuk van het oude Landrecht van Overijssel een hoofdstuk gedrukt: 'Van 't recht en privilegiën van Vriezenveen'.

Het recht van Neder-koop in de Heerlijkheid van alle onroerende goederen en in die van Vriezenveen. Het recht van instellen van openbare markten in hun gebied, het uitschrijven van verpondingen (belasting op onroerend goed), loterijen, het regaal (koninklijk) van Koningsaccijns op alle brandewijnen, wijnen, bieren.

De zorg voor de publieke wegen (Herenwegen) en dientengevolge het recht van Tol of Weggeld. Nog heden wordt op het Huis een groot geschilderd houten bord bewaard: 'Hier betaalt men Tol aan de Huize Almelo'. Het bord heeft waarschijnlijk uitgehangen aan de oude Wierdenseweg, dicht bij de Bellinckhof.

Het Hoogheerlijke jachtrecht en visrecht dat strikt genomen meebracht dat geen enkel ander ingezetene van de Heerlijkheid daar mocht jagen of vissen. In het huisarchief liggen talrijke processtukken over de genoemde voorrechten maar in het bijzonder over dit laatste. Bij een uitspraak door Ridderschap en Steden benoemde gecommitteerden van 8 november 1660

werd besloten dat de burgers van Almelo wel gerechtigd waren vinken, krieken (krekel) en kraaien in het Broek te schieten maar geen herenwild, zoals hazen, patrijzen, korhoenders, zwanen, en dergelijke. De grote revolutie gaf ook dit hoogheerlijk recht de laatste duw. Wel diende de burgeres S.C.F. gravin Van Rechteren een verzoekschrift in op de landdag van Overijssel de datum oktober 1795 tot handhaving van het 'privatief eigendommelijk recht van Jagt aan den Huizen Almelo in de Heerlijkheid Almelo en Vriezenveen. Maar hier zoals ook elders had het verzoekschrift geen resultaat.

Als in het jaar 1645 de burgerij van Almelo klaagt dat zij 'met ééne Windmole niet gerieft konden werden', verzoeken zij de Heer van Almelo nog een windmolen te timmeren. Hetgeen deze laat doen onder voorbehoud dat de burgerij de molensteen ad honderd rijksdaalders financiert. Zo krijgen die van Vriezenveen in het jaar 1620 een oliemolen waarvoor zij de Heer jaarlijks op Martini honderdvijftig goede oliekoeken moeten betalen.

De protocollen van de rechten schijnen niet meer voorhanden. Alleen de Heer van Almelo heeft oorspronkelijk het recht predikanten en overige kerkelijke dienaren aan te stellen in Almelo, Wierden en Vriezenveen, waaronder natuurlijk ook de schoolmeesters, terwijl de administratie van de kerkmeesters aan hem rekenplichtig is (ter goedkeuring en ter verantwoording dient te worden overlegd). Het was voor een groot deel op de kosten van de Heer dat in het jaar 1738 in Almelo een nieuw kerkgebouw verrees. Nog wordt aan de grafelijke familie in het gestoelte van de kerk het eerst elke collecte aangeboden, het recht van 'vuerofferen'. Onder het oudste gedeelte van de kerk, het koor, bevindt zich hun grafkelder, waarboven zich verheft de graftombe van Adolph Hendrik van Rechteren. Aan de muren van het koor hingen de epitafen (grafschrift) en rouwborden van de grafelijke familie, deze zijn nu naar het Huis overgebracht. De heren van Almelo waren de grondleggers van de godshuizen in de Heerlijkheid, onder andere van het klooster te Sibculo en 'des hilligen Cruces gasthues', zij waren ook de stichters en collatoren van de vicariën Sint Crucen, Sint Anthonii en Gregorii. Het was met de vrouwe van Almelo dat in het jaar 1784 door de rooms-katholieken onderhandeld moest worden om in het landgericht Almelo tegen betaling van zesduizend gulden een kerkhuis te bouwen. Daarbij werd overeengekomen dat zij bij vacature van een pastoor uit een haar aan te bieden nominatie van drie personen een 'Priester tot Almelo' kon en moest kiezen. Voor haar en haar nakomelingen werd ook een bank in het rooms-katholieke kerkgebouw gereserveerd. Een voorrecht dat men niet heeft gehandhaafd bij de bouw van de nieuwe kerk.

De kaart van Jacobus van Deventer van het jaar 1570 doet ons weinig nauwkeurig de plattegrond kennen van het Huis. Opvallend alleen is daar hoe de ingang niet op de tegenwoordige plaats was maar veel meer in de zuidoost hoek. Toen, net als nu, was het Huis aan alle zijden door brede grachten omgeven. Het toenmalige Huis verdween, toen in het jaar 1662 Zeger van Rechteren op dezelfde plaats een nieuw Huis liet bouwen met de hoofdingang naar het oosten. Ook de bouwhuizen aan het voorplein zijn 'Tempore Segeri' getimmerd en met zijn wapen in Bentheimer zandsteen versierd. Het mooie hoge Huis werd in het jaar 1666 door de Munsterse bisschop Von Galen in brand gestoken, waarschijnlijk werd het vuur bijtijds gedoofd. Het Huis laat ons op de weinige overgebleven tekeningen ongeveer hetzelfde voorkomen zien als tegenwoordig. De muurankers in de rechter zijgevel vormen het jaartal 1778, een herinnering aan een grondige modernisering van het hele gebouw. Een erg belangrijke ombouw vond plaats in de jaren 1883 en 1884. Door de middenbouw naar voren uit te breiden en ter plaatse van de oude ingang een zeer ruime ontvanghal met even grote bovenruimten te scheppen, kreeg de entree een monumentaal karakter en werd aan ruimte veel gewonnen en het inwendige belangrijk verbetert.

De erven en uitgangen die oudtijds onder het Huis Almelo behoorden kan men zien in de 'Stukken en Bijlagen der Deductie van 1749 van de Leenen enz.' Hier volstaan met de vermelding dat de navolgende erven behoorden bij het Huis Almelo onder Stad Almelo, Ambt Almelo, Vriezenveen, Tubbergen, Borne en Wierden.

Adolph Frederikshoeve
Aelderink
Albers
Arends
Avantuijr
Banis
Bartels
Beurender
Biggen, de
Boershuijs
Bokhove, Groot
Bolkshuijs
Boomshuijs
Boshoeve
Brander den
Hagh, Klein
Hammink
Tusveld
Uijlenreeft
Veerenhuijs
Veltkamp
Vetketel
Voorhuijs, Half
Voorhuijs, Half
Voorbroek
Vonkenhuijs
Vossekamp
Vreeman

- Brandrijte
- Brinkshuijs
- Broekhuijs
- Broekkolthof
- Brouwershuijs
- Drieneman
- Elshof
- Evers
- Exoo
- Fineman
- Frerikshuijs
- Getkate, Groot
- Getkate, Klein
- Gravenhuijs
- Hagh, Groot
- Vrijlink
- Vuelen, de
- Waterregge
- Wavershuijs
- Wierke, Groot
- Wierke, Klein
- Wind, de
- Windmolenbroek
- Wolthuijs

In de Achterhoek:

Heilenhuis
Holsbrink
Landhuijs
Schelfhorst of Rotjan
Wolff, de
Frederik Albers
Nieuw Albers
Groot Boers
Klein Boers
Dood, de

- Engberts
- Grevelink
- Hendriks
- Kamphuis
- Kerkdijk
- Meester, de
- Schutte, de
- Schuurman
- Willems

De erven hadden een gezamenlijk grootte van achtentwintighonderd hectare. De omgeving

van het Huis veranderde in de vorige eeuw niet veel. Het Huisarchief bevat honderden aantallen perkamenten charters. De stukken op papier in kasten, kisten en pakketten zijn daaraan evenredig. De meeste van de oorkonden in Dumbar's 'Analecta', in het 'Overijssels Landrecht' van Winhoff en in Racer's 'Overijsselse Gedenkstukken'. Ook in gedrukte deductiën (afleiding van het bijzondere uit het algemene), consideratiën (overweging) en contra-consideratiën. P. Nijhof maakte in het jaar 1857 een zeer nauwkeurig en uitvoerig register in handschrift (geschreven oude tekst) op van het hele archief, welk register in duplo op het Huis wordt bewaard.

Van enige brand- of molestassurantie onder de burgers was nog geen sprake. Molest is overlast door geweld, ook: beschadiging door oorlogsgeweld, assurantie is verzekering tegen schade. Hoe geweldig brandbaar alle huizen ook mochten zijn en hoe veel oorlogsgeweld ook telkens dreigde. Ter voorkoming van branden golden tal van voorschriften met zware boeten, opgesteld in stadswillekeuren (wettelijke regels) van het jaar 1498. Bepaald was:

dat ieder 'syn voer (vuur) in raekede ende waerde' (welbeschutte vuurplaats) moest houden, onder controle van 'die voerheeren (brandmeesters); dat 'nymant sael gaen achter of voor butenhuus myt bernen(de) kersen soender luchte,

dat nymant mag backen of melten (mout bereiden) daer vuur van in wesen mach in den aevent of na dien dat onss Leve Vrouwen Klocke gheleut is; nymant (mag) vlaes drogen in deen oeven offte bij deen vuer; ellick zael eene balie (kuip) myt water al den sommer voir syn huys staende hebben; wee borger woert (wie burger wordt) die sal gheven een leeren emmer der Statt.

Het hof van de bisschop

Wanneer men de horigheid in Overijssel bestudeert merkt men al spoedig dat de meeste gegevens betrekking hebben op Twente. Het feit dat daar de oude hofverbanden nog tot het jaar 1811 waren blijven voortbestaan, droeg ertoe bij dat de opheffing van het hofstelsel de verwikkelingen tenslotte alleen maar groter maakte. Over de oorsprong van het grootgrondbezit is weinig bekend. De concentratie van grondbezit, dat al in de Frankische periode was begonnen toen de vorsten grote stukken gebied bij hun rijk hadden ingelijfd, kwam in Twente later op gang dan elders door de langdurige moeilijkheden bij de onderwerping van de Saksen. Nadat omstreeks het jaar 800 de christelijke godsdienst was gaan overheersen, vonden veel schenkingen plaats van landerijen aan kloosters, door Frankische vorsten opgericht. Toen de bisschop van Utrecht gaandeweg meer invloed in onze gebieden ontwikkeld had, kreeg deze de gelegenheid zijn bezittingen uit te breiden. Bij gebrek aan bronnen is de wijze waarop de bisschop de goederen verkreeg niet helemaal duidelijk, volgens sommigen moet een aanzienlijk deel van de landerijen afkomstig zijn geweest uit het koninklijk domein. De vraag naar het ontstaan van de horigheid is niet gemakkelijk te beantwoorden omdat de bronnen over de vroegste periode ons niet dan wel heel fragmentarisch inlichten. Bovendien had de horigheid reeds veel van haar oorspronkelijke vorm verloren op het moment waarop de bronnen wel aanwezig zijn. De mening over haar oorsprong is dan ook zeer verdeeld. Zo stelt Fustel de Coulanges dat de grondeigenaar van het oogpunt van goed beheer de bevolking tot horigen had gemaakt om voor wat betreft zijn domein tot een 'unité de properieté' te komen. Von Maurer daarentegen neemt aan dat de horigheid een instelling is die al uit de pre-germaanse tijd dateert. Dopsch voert de horigheid terug tot het begin van de jaartelling, toen in Gallië en in het tegenwoordige Duitsland reeds uitgestrekte landgoederen aanwezig waren. De landgoederen die aan één persoon of één familie toebehoorden en die door horigen, Dopsch noemt hen 'coloni', bewoond en bebouwd werden. Waarbij volgens Dopsch de Heer niet alleen eigenaar van de grond was maar ook van de horigen. Goffart ziet verband tussen de opkomst van de horigheid en het ontbreken van slavenaanvoer gedurende de vroege Middeleeuwen. Het gemis aan voldoende arbeidskrachten deed de grondeigenaar uitzien naar een andere vorm van grondexploitatie. Wat Twente betreft zijn weer anderen van mening dat de Saksen de door hen onderworpen bevolking hadden gemaakt tot horigen, door Heeringa 'liten' of 'laten' genoemd. Nog weer anderen menen dat de Frankische veroveraars een deel van de bevolking horig hadden gemaakt. Het sterk uiteenlopen van al deze theorieën geeft wel aan hoeveel onzekerheid er wel is over het ontstaan van de horigheid in Twente. Het ontbreken van bronnen heeft mede tot gevolg dat wij niet weten of de horigheid voortkomt uit Frankische invloeden dan wel of zij in deze gebieden reeds vóór de onderwerping door de Franken voorkwam. In alle theorieën vinden we evenwel de opvatting terug dat het oorspronkelijke karakter van de horigheid onvrijheid was, zowel een persoonlijke onvrijheid als onvrijheid in materieel opzicht. De horigen waren gebonden aan het goed en mochten dit niet vervreemden of bezwaren. Voorts was er een vorm van grondexploitatie in de vroege Middeleeuwen, het hofstelsel dat, hoewel vak in één adem genoemd met de horigheid, toch hiervan onderscheiden moet worden. Gaat het er bij de horigheid voornamelijk om dat binnen het grootgrondeigendom een groep onvrijen gebonden is aan de grond, bij het hofstelsel denken we voornamelijk aan een bepaalde vorm van een zo optimaal mogelijk beheer van het complex goederen dat het domein van de grootgrondeigenaar uitmaakt. Tijdens de Karolingische periode kwam, ten gevolge van grote schaarste aan geldmiddelen, in het toenmalige economische verkeer sterk de nadruk te liggen op de zogenaamde naturalwirtschaft. De grote vraag naar natuurlijke ruilmiddelen en de

uitgestrektheid van de landerijen riepen agrarische centra in het leven die het bovendien mogelijk maakten een betere controle uit te oefenen op de verplichte leveringen van landbouwproducten door de horigen en op hun dienstverrichtingen.

Het opdringen van deze hoven, in de bronnen ook wel 'curtes' of 'curia' genoemd, maakte de onder de hoven ressorterende horigen tot hofhorigen en deed een groepering van onvrijen ontstaan bij de lieden die de curtes bebouwden. Het was echter ook weer niet zo dat voortaan alle horigen binnen hofverband leefden. Het aantal horigen buiten hofverband bleef met name in de negende en tiende eeuw bijzonder groot. De hoven die hierboven zijn beschreven als agrarische centra ter regulering van de verplichte leveringen en de prestaties der hofhorigen, bestonden gewoonlijk uit twee delen. Ten eerste was er de casa indominicata of mansus indominicatus, het huis van de eigenaar. Of, wat vaker het geval was, van diens vertegenwoordiger, de zogeheten maior of villicus, in later tijden meier of scholte geheten, met de daarbij behorende landerijen: de saalwere. Ten tweede waren er de verschillende hoeven, casae of mansi geheten, bewoond door de horigen. Een beschrijving van de structuur van een hof geeft Van Schevichaven: 'Het bevatte verschillende gebouwen en getimmerten, schuren en stallen, bergen, spijker (spicarium, een korenschuur), varkenskotten en dergelijke'. Daar de hof in alle opzichten in eigen behoeften moest voorzien en dus de gehele concentratie van het economisch leven op het landgoed lag, konden bakhuis en het brouwhuis niet ontbreken en op de grote hoven evenmin de werkplaatsen voor timmerlieden, grofsmeden en hoefsmeden. Vaak vond men er ook een molen, door de wind, water, dier of mens gedreven. Meestal onderscheidde een hof – met name een kleinere hof – zich in niets van de overige boerderijen. Soms kon een hof een defensief karakter dragen en was dan versterkt met een wal en een gracht. Resten daarvan kan men nog heden zien bij de scholtengoederen Roerdink en het Scholtenhuis onder Winterswijk. De verdere ontwikkeling van het hofstelsel is niet helemaal duidelijk. Slechts uit de dertiende en veertiende eeuw zijn gegevens bekend. Het hofstelsel verkeerde toen al op de meeste plaatsen in staat van ontbinding. Wel weten we dat het oorspronkelijke onvrije karakter langzaamaan verdween. Ook ontstonden er verschillende klassen van horigen. Zij leefden naast elkaar en konden tot dezelfde hof behoren maar ze hadden een verschillende rechtspositie.

Om zijn woelige edelen in toom te houden bouwde bisschop Gwij van Henegouwen omstreeks het jaar 1310 het sterke kasteel van Goor. Bisschop Jan van Arkel had menige vete uit te vechten met zijn Leenmannen, waaronder echte roofridders. Maar energiek als weinige van zijn voorgangers overwon hij ze allen. Wel werd het kasteel te Goor door Gijsbert van Bronckhorst Heer van Borculo vernield; maar de tuchtiging bleef niet uit. Het Huis Saesveld, het sterkste der roofnesten in deze streek, werd in het jaar 1360 door hem belegerd en bedwongen. Bisschop Jan van Virneburg werd door zijn Leenmannen Herman van Twickel en Otto van Kemnade naast de graaf Van Almelo op zijn burcht te Goor in het jaar 1368 gewoon overrompeld en gevangen genomen. Het door de Keizer in het jaar 1361 aan bisschop Jan van Arkel gegeven verlof hier een vrijstoel op te richten waarschijnlijk alleen gericht tegen de onrustige edelen in deze streken, had weinig uitwerking. Bij de zwakheid van het centrale bisschoppelijke gezag bleef in onze afgelegen streken voortdurend een chaotische wanorde, nog vermeerder door herhaalde invallen van de Geldersen en de Westfalen. Begin 1500 ontstaat dan de jarenlange bloedige vete tussen bisschop Frederik van Baden en de Hertog van Gelre. Goor, Diepenheim en Lage worden ingenomen en weer hernomen, het platteland geheel te vuur en te zwaard bezocht! Had reeds de krachtige Jan van Arkel bij wijlen de moed laten zakken zodat hij herhaaldelijk het bisdom verliet 'ende lietet al varen alst varen mochte'. Voor Frederik van Baden scheen geen uitkomst uit de verwarring, temeer niet toen in het jaar

1517 de Hertog van Gelre met een grote legermacht moorden Twente was binnengevallen. Hij resigneerde en verliet het land: 'sijn harte was verteert, soo cleen als een wallnoete'. De na hem opgetreden bisschop Hendrik van Beieren, evenmin opgewassen tegen de zware taak, bleef geen andere weg dan zijn ontredderde wereldlijke macht aan keizer Karel af te staan. De afstand werd bekrachtigd door Steden en Ridderschap op 21 maart 1528. Karel was een zoon van Pepijn en Bertha. De Lenen aan de bisschoppen werden door Pepijn van Herstal uitgegeven. Twee dagen voor kerstmis 679 werd Dagobert terwijl hij op jacht was bij Stenay in de Ardennen doodgestoken in het bos. Hij werd aan een boom gespietst door een handlanger van zijn eigen machtige burgemeester, Pepijn van Herstal, de kleinzoon van Hernoul. Het Vaticaan keurde de moord goed en liet het Merovingische bewind in Austrasië overgaan op de ambitieuze Pepijn. Hij werd te zijner tijd opgevolgd door zijn onwettige zoon Karel van Martel, die de plannen van Rome kracht bijzette door andere Merovingische gebieden te veroveren.

In de geschiedenis van de oude Twentse boerenerven nemen de hofhorige erven een bijzondere plaats in. Niet alleen vanwege hun bijzondere juridische status maar ook omdat er zoveel juridische gegevens van bewaard zijn gebleven. Over de oorsprong van de horigheid in onze streek zijn verschillende meningen. De één schrijft de invoering ervan toe aan de Saksische veroveraars en de ander aan de Franken, terwijl weer anderen de oorsprong nog verder terug plaatsen. Over één ding is men het wel eens, de horigen zijn een groep onvrije mensen die gebonden waren aan hun grond en woning. Bij verkoop werden de horigen gewoon mee verkocht. De term hofhorigen ontstaat als in de vroege Middeleeuwen de grootgrondbezitters hun bezittingen met daarop de horigen steeds meer organiseren in hofverbanden. De bezittingen liggen meestal ver van de eigenaren. Van die afstand is het moeilijk de pachten te innen en andere zaken te regelen. In een bepaalde streek wordt dan één van de boerderijen als hof aangewezen en fungeert als inzamelcentrum voor pachten, die dan nog in natura geïnd worden. Op de hof zetelt de hofmeier die toezicht uitoefent op de onder de hof vallende horige erven. In de loop der eeuwen worden de pachten omgezet in geldbedragen. Tegen het einde van de eerste eeuw was de vorming van het wereldlijk gebied van de bisschop in Twente afgerond. Zo verkreeg de bisschop tussen de jaren 1027 en 1054 de hof te Goor met de daarbij behorende horigen, toen een zekere Adolphus aan bisschop Bernold de curtis Goor schonk 'cum omnibus ad eundem locum pertinentibus curtilibus, edificiis, mancipiis', goederen die waarschijnlijk oorspronkelijk allodiaal bezit van de graven van Goor waren geweest. Het betreft hier boeren die erven bewoonden, gelegen in het noordoostelijk deel van de graafschap Zutphen, doch van oudsher voor een belangrijk deel behoorden tot de hof Kagelink bij Diepenheim. In Overijssel bezat de bisschop in totaal negenentachtig goederen die aangeduid worden als hof. Ook onder de Habsburgers en in de republiek bleef deze oude toestand voortbestaan. In het jaar 1331 werd het hovenbezit van de bisschop in Twente nog uitgebreid met eenentwintig hoven. In dat jaar werden de goederen van de graaf Van Dahle, waartoe de eenentwintig hoven behoorden, voornamelijk in de omgeving van Enter, Goor, Diepenheim, Borculo, Neede en Eibergen, aan de bisschop overgedragen. Slechts aan enkele hiervan was de hoffunctie gehecht. In de rekeningen van de bisschop over de jaren 1381-1383 treffen we slechts zes hoven aan die de volledige hoffunctie uitoefenden, te weten de inning van de naturalia en de verschuldigde gelden. Het zijn de hoven te Ootmarsum, Oldenzaal, Delden, Borne, Weddehoen en Goor, die zouden uitgroeien tot de zes voornaamste hoven van Twente.

Naast deze omvangrijke bisschoppelijke hoven waren er veel hoven in het bezit van geestelijke instellingen. Het Stift te Vreden bezat de hof Bruninc te Usselo. Veel goederen waren in het bezit van de Proosdij van Oldenzaal en het Kapittel aldaar. Tot het kapittel van Oldenzaal

behoorden in het jaar 1744 nog drieentwintig erven, die daaraan hofhorig waren. Het kapittel van Sint Pieter te Utrecht bezat de hof Espelo, waartoe her en der in Twente verspreid liggende goederen behoorden. Waarschijnlijk vormden al deze verspreid liggende goederen oorspronkelijk één complex. Bij enkele hoven is nog iets van het oude conglomeraat (opeenhoping) bewaard gebleven, met name te Ootmarsum, Oldenzaal en Borne, waar de erven vrij dicht aaneen gegroepeerd liggen. Tenslotte waren er in Twente nog enkele horige goederen, onder andere toebehorend aan de abdij van Prüm, die voor zover bekend onder geen enkel hof ressorteerden. Anderzijds waren er enkele hoven waartoe geen enkel erve behoorde zoals de hof te Hengelo, de hof te Lonneker en de hof te Mander. Van veel belang waren voorts de horige goederen van de commanderij van de Duitse orde (tempeliers) te Ootmarsum. Later gingen deze horige goederen over in het bezit van het Huis Ootmarsum.

In de marke Uelsen trok in achtste eeuw Ludgerus of Ludger rond om de bevolking te kerstenen, hij werd de eerste bisschop te Munster. Daarvoor was het Nederlandse Utrecht het centrum van waaruit richtlijnen voor de gelovigen werden gegeven. De bevolking volgde het geloof van de graven. In Bentheim werd het graafschap protestant omdat graaf Arnold 1 zich tot de Lutherse geloofsbelijdenis bekeerde. Later werd de bevolking Evangelisch - Reformiert toen de opvolger van de graaf de Heidelbergse Catechismus als richtsnoer voor zijn leven nam.

In de opeenvolgende eeuwen zien we dat de wereldlijke macht van de bisschoppen (Leenheren van de keizer) voortdurend meer en verder uitbreidt over onze streken, die tot het zogenaamde Oversticht behoorden. De bisschoppen behoorden tot de omstreeks het jaar 700 gestichte Utrechtse bisschopsstoel. Dit betekent niet dat hier rust en welvaart heerste. Integendeel, voortdurend was er onrust en krijgsrumoer. De afgunstige graven van Holland en Gelre maakten het de Utrechtse bisschoppen steeds weer geducht lastig. De bisschoppen hadden ook te kampen met verschillende kasteelheren, die tot vrijwel oppermachtige plaatselijke heersers waren uitgegroeid. Ook Goor werd ingenomen 'daer sij overgrote moetwille bedreven, gelick oock in die gehele Twente. Oldenzaal werd in het jaar 1492 door de Geldersen voor het grootste gedeelte in de as gelegd. Het volk van Oldenzaal – rond het jaar 1500 – tot de tanden gewapend met pieken, hellebaarden en musketten, veroorlooft zich in roekeloze overmoed het slot Ahaus en dat van Ottenstein stormenderhand in te nemen. Het besef dat een vrijwilligerslegioen van amper vierhonderd goedwillende, uiterst kwetsbare amateurs niets betekent tegenover een goed getrainde vijand. De waarheid over die vijand, die oorlog als ambacht beoefent, is blijkbaar nog niet doorgedrongen binnen de Oldenzaalse wallen, en nog minder dat ze hun kruit beter droog kunnen houden. Ze werden in de pan gehakt.

Het zou te ver voeren de historische achtergronden van een en ander, zo ook al de gebeurtenissen in deze ellendige tijden, breeduit te schetsen. Genoeg gezegd, dat de moeilijkheden met Gelre begonnen toen deze streken – omstreeks het jaar 1200 – door Otto van Gelre overmeesterd werden. Het gebied van Gelre strekte zich uit tot de Belgische grens. De moeilijkheden duurden voort tot het jaar 1528. Een geschil tussen Kampen en Zwolle over een kwestie, de tolheffing op de IJssel betreffende, was uitgegroeid tot een oorlog. Daarbij had hertog Karel van Gelre geheel Overijssel onder zijn macht gebracht en de Geldersen slechts met behulp van keizer Karel V verdreven konden worden. Het beheer van de bisschoppelijke goederen ging in de late Middeleeuwen met veel moeilijkheden gepaard. Twente had nog steeds veel te lijden onder de invallen van de Geldersen aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. De steden die het zwaar te verduren kregen zochten steun bij hun landsheer, de bisschop maar deze was echter niet bij machte hun te steunen. Daarom keken deze steden uit naar een andere landsheer en vonden die in Karel V. Op 7 januari 1528

kwamen de gezanten van de keizer met de Staten en Ridderschap van Overijssel overeen, dat deze hem als Heer zouden huldigen, mits de bisschop daarvoor toestemming gaf. Op 12 februari 1528 ontsloeg de toenmalige bisschop Hendrik van Beieren de inwoners van Overijssel van hun eed en stond hun toe dat zij zich aan de keizer onderwierpen. Hiermee was het wereldlijk gezag van de Utrechtse bisschoppen (de Leenheren van de keizer) in Overijssel beëindigd. Het bewind van Karel V betekende voor Overijssel een periode van rust. Waarschijnlijk gingen met het wereldlijk gezag ook de domeingoederen over naar de keizer. Massink noemt in dit verband de declaratie van bisschop Hendrik van Beieren, waarbij aan de keizer werden overgedragen 'alle steden, sloten, vesten van dat ganse landt mit haer toebehoor, alle gerechtigheden, opkomsten, landen, kampen, bergen, bosschen, stroomen.' Massink veronderstelt dat hierbij ongetwijfeld ook aan de horige goederen is gedacht.

Ook de bisschop te Munster, Bernhard von Galen (Bommen Berend) vocht om de macht tegen de republiek. De bisschop zetelde in de stad Munster en bemoeide zich niet alleen met geestelijk, vooral ook met wereldlijke zaken. Toen de koning van Engeland op zeker ogenblik bondgenoten zocht in zijn strijd tegen de republiek, was de bisschop er als de kippen bij om zijn hulp aan te bieden. Von Galen had nog een appeltje te schillen met de republiek. Het gevolg was dat Von Galen op 20 september 1665 de republiek de oorlog verklaarde en twee dagen later de grens overschreed. Het waren dus de Twentenaren die als één van de eersten de oorlogshandelingen van de bisschop en de Munsterse troepen en de Keulse troepen ondervonden.

Dominee Putman uit Goor voelde zich als protestant niet erg gelukkig oog in oog komen te staan met de voorvechter van het rooms-katholieke geloof. Dat blijkt uit zijn aantekening in zijn kerkenboek waar hij schrijft:

Dom.XV1 Trin. (20 september) hebbe ick voor dit mael gedaen mijne laetste predicatie ex. Luc. 7. hyrmede is het volck van den bisschop van Munster gevallen in 't Twente ende heeft den volgenden Maendach hem gepraepareert ende de nacht tusschen Maendach ende Dincxdach sijnde 7br. (september) 11 en 12 (oude stijl, dit is 21 en 22 september) in Enschede gevallen ende uitgeplundert. Hyrop was 't gansche lant op die vlucht, ende ben ick mede als de anderen op Woensdach tot Deventer gecoemen, daer een huis voor een half jaer gehuert ende gebleven tot Saterdach na Paeschen.

Op 16 april 1666 werd Goor door de Staatse troepen onder leiding van kapitein Doys bevrijd en in zijn kielzog komt dan ook dominee Putman weer opdagen.

Ick ben gebleven (in Deventer) tot Saterdach na Paeschen op welcken ick wederom te huis gecoemen ben, en hebbe den volgenden dach sijnde Dom. quasimodo geniti die kercke wederom ingenoemen, ende hebbe mij intre gedaen met een text ex. Gal. 4.19 ende den volgenden Sondach Misericord (is) vermaent tot wederkeeren tot heilicheit.

De kloppen zijn in heel Twente en daarbuiten te vinden en leven vrijwillig als een soort hafreligieuzen buiten kloosterverband. Na de verovering van het oosten van Nederland door de staatse troepen onder leiding van prins Maurits kwamen voor de Twentse katholieken tijden van onderdrukking. In deze tijd ontstaat het katholieke instituut van het klopjeswezen. Het waren ongehuwde katholieke vrouwen, die zich in sterke mate voor de katholieke godsdienst inzetten. Zij zouden de naam klopje ontlenen aan het feit dat zij de gelovigen waarschuwden wanneer deze ergens in het geheim de godsdienstoefeningen konden bijwonen.

Om zo'n dienst aan te kondigen trokken de kloppen door de marke om de katholiek gebleven boeren uit te nodigen voor de kerkdienst. De ongetrouwde vrouwen vonden bij verschillende boeren onderdak. Tijdens een plechtige kerkdienst werden zij als zodanig aangesteld. De pastoor zette hun daarbij een kroontje op het hoofd. Dit bewaarden ze zorgvuldig als teken van uitverkiezing en namen de kroon mee in hun graf. Na een plechtige aanneming in de kerk werden vrienden en verwanten uitgenodigd op een feestmaaltijd, de zogenaamde kloppenbruiloft. De kloppen bereidden de kinderen op de eerste Heilige Communie voor. Ze gaven verder naailessen en breilessen, ook baden zij voor zieken en stervenden.

De periode rond het jaar 1600 vormt een onduidelijke tijd waar het gaat om het feitelijk bezit van de erven. De macht in Twente wisselde in die tijd nogal eens tussen Staatse dan wel een Spaanse overheid. Nadat echter Frederik Hendrik in het jaar 1626 Oldenzaal definitief op de Spaanse troepen had veroverd konden de inmiddels soeverein geworden Provinciale Staten van Overijssel zich veroorloven het beheer over deze erven uit te voeren en dus ook de niet geringe inkomsten daarvan genieten. Dit beheer onder provinciaal bestuur heeft geduurd tot het jaar 1810.

Intussen was de toestand van Twente in het laatste deel van de zestiende eeuw meer dan treurig, men zat immers midden in de Tachtigjarige oorlog. Het platteland werd leeg geplunderd en platgebrand, niet alleen door de Spaanse, ook door de Staatse troepen. De boerenbevolking nam zelf de wapens op, zoals Reinico Fresinga vertelde in zijn 'Memoriën':

Die Overijsselsche boeren van Twenthe, Zalant ende Mastebroeck waren noch in seer grooten getaele vreeselick in de waepen, hebbende oversten, hopluyden ende andere bevelhebberen, met ook vanen ende trommen. Sij noemden heure factie dei Desperate: ende hadden in heuren vendelen een Sweirt met eenen halve dop van een eij, daer den doder neven uytgelopen lach. Want sij seiden, sij en hadden tot noch toe om het eij niet gewilt, nu moesten sij wel om de schale vechten.

De arme boeren werden echter bij Raalte verslagen en moesten zich verder alles laten welgevallen. De meeste Overijsselse ridders – die toch voorbestemd waren om deel te nemen aan de oorlog – waren er in die tijd vandoor gegaan. Hun havezathen stonden leeg, de heren waren met hun familie gevlucht naar Deventer of naar Duitsland.

Ook Enter kreeg de vijand over de vloer. Het dorp werd door de Munsterse soldaten leeggeplunderd. Ze namen alles mee wat niet spijkervast zit: paarden, koeien, wagens, linnen, spek. De Munsterse bisschop Von Galen kreeg al gauw de tweede bijnaam: Berendjen de Koodeef (koeiendief). Zodra de Munstersen in de gaten krijgen wat er allemaal met de Enterse zompen kan worden vervoerd, krijgen de schippers veel werk. Op de talrijke tochten naar Zwolle moeten manschappen, kanonnen en proviand worden vervoerd. Soms werden de zompen zo zwaar beladen dat ze zonken.

Betalen doen de Munstersen niet. De schippers mogen dan volop werk hebben, inkomsten hebben ze niet. Wanneer in het jaar 1674 de vijand zich terugtrekt, worden alle Enterse schippers gedwongen manschappen en goederen te vervoeren. Omdat in het late voorjaar de zompen niet verder kunnen varen dan 'Huis Katteler', worden ook ruim honderd Enterse boeren met hun paarden en wagens ingeschakeld. Veel boeren raakten eenmaal op de plaats van bestemming aangekomen ook nog hun paard en wagen kwijt aan de vijand.

Mevrouw Rabbers-Wegereef uit Enschede bezat onder de oude familiepapieren een notitieboekje, dat van de jaren 1780 tot 1850 door de hofrichters van Weddehoen, tussen Delden en Goor gebruikt is. Hierin worden de lonen in centen berekend:

1846

- *Gerrit Jan een dag dorschen 30 cent*
- *Gerrit Jan ½ dag stoelen winden 12 ½ cent*
- *Gerrit Jan ½ dag kolholten 12 ½ cent*
- *Gerrit Jan ½ dag kuipen 12 ½ cent*
- *Gerrit Jan 1 dag tossen 25 cent*
- *Gerrit Jan 1 dag dakschudden 30 cent*
- *Hermiene 1 dag hemden wasschen 20 cent*
- *Hermiene 1½ dag motstraayen 20 cent*
- *Hermiene 1 dag tinschoeren 20 cent*
- *Hermiene 1 dag schoone maken 20 cent*

Dit boekje uit Weddehoen is vooral daarom interessant omdat er uit blijkt hoelang hier de hofhorigheid nog bestaan heeft.

De Heerlijkheid Borculo en de heren van Roderlo maken de dienst uit. En ook de bisschop van Munster, Bommenberend zwaaide enige tijd de scepter.

De heerlijkheid Lage

De Heerlijkheid Lage is als een enclave in de graafschap Bentheim. De Heerlijkheid wordt voor het eerst genoemd in het jaar 1340. Dan dragen Elbrecht van Eyle en zijn vrouw Juthe van Lage, hun rechten op kasteel Laege met toebehoren over aan bisschop Jan van Arkel voor een bedrag van duizendzevenhonderd gulden. De overdracht wordt in het jaar 1346 bevestigd door de ouders van Juthe van Lage voor vijfduizend ponden.

Ook wel 't Huys te Laag of Lage is een kasteel aan de Dinkel in Lage in het district Graafschap Bentheim. Het huis Lage was oorspronkelijk een burcht verdedigd door borgmannen die hun huizen op de voorburcht hadden staan. In de zeventiende eeuw werd de burcht een militair steunpunt voor het Landschap Twente maar verviel tot Spaans roversnest tijdens de Tachtigjarige Oorlog waarom de burcht verwoest werd in 1626 om nooit meer herbouwd te worden. In 1183 wordt de burcht genoemd in een oorkonde als Herimannus van Lage eigenaar blijkt, die tussen 1173 en 1183 domheer van Munster was.
In 1346 kwam de heerlijkheid in bezit van bisschop Jan van Arkel toen ridder Elbert van Eyle en zijn vrouw Jutte van Lage hun rechten op Lage met toebehoren aan hem verkochten. Jan van Arkel heeft het niet lag in zijn bezit gehad. De koopsom was zo hoog, dat hij niet bij machte was deze te voldoen en moest daarom Lage verpanden. Hij en zijn opvolgers bleken niet in staat de pandsom in te lossen. Bijna vijfenzeventig jaar waren de Van Coeverdens heer en meester over Lage. De IJsselsteden zagen in Lage een strategische aanwinst om Twente te beveiligen, dankzij financiële steun van Kampen was bisschop Rudolf van Diepholt er in geslaagd zich van de heren van Coeverden los te maken en de pandsom van 3607 oude Franse gouden schilden te voldoen. Het huis kent een lange bouwgeschiedenis. Tussen 1324 en 1326 werd de burcht verwoest door Lodewijk II van Munster. De laatste verbouwing was in 1592. Het gebouw moet ongeveer dertig meter in het vierkant zijn geweest bezat een toren en een kazemat, meerdere vijftien meter hoge huizen opgetrokken in de vakwerkstijl op hun beurt weer omringd door een zware weermuur van ongeveer tweeënhalf meter dikte uitgebouwd met bastions op de hoeken. Oudere (waarvan de betrouwbaarheid niet zeker is) afbeeldingen laten een klassieke burcht met torens zien met een ringmuur met op de hoeken rondelen Na de verwoesting van de burcht kwamen de bezittingen aan de provincie Overijssel. In 1635 werden ze overgedragen aan graaf Eustache de Croÿ die getrouwd was met Theodora Maria Geertuid van Kettler. In 1576 was de heerlijkheid Lage door Philips II aan haar voorouder Diederik van Kettler verpand. Van Croÿ verkocht na acht jaar het bezit aan de drost van Twente, Johan van Raesfelt, voor drieendertigduizend gulden. De heerlijkheid behoort sinds 1642 aan Twickel. Amadea van Flodroff, weduwe van Adolf Hendrik van Raesfelt, liet in 1686, getuige een gevelsteen met de wapens van Raesfelt en Flodroff erop, een klein herenhuis bouwen. Later werden daaraan twee kleine zijvleugels aangebouwd. De heren van Twickel bleven in bezit van de heerlijkheid. Na de Raesfelts waren dat leden van het huis van Wassenaer-Obdam. In 1850 veranderde deze naam in van Heeckeren van Wassenaer. Tijdens het beleg van Oldenzaal gaf Ernst Casimir van Nassau-Dietz op 16 juli 1626 opdracht aan Casper van Euwsum, heer van Nienoordt, drost van Coevorden en het land Drenthe en zijn regiment de burcht op te blazen. In de burcht waren Wilhelm von Ketteler (1575-1627) met zijn familie en ongeveer tweehonderd soldaten in Spaanse dienst. Het geschut werd in stelling gebracht en de Spaanse soldaten moesten het complex verlaten, ze mochten hun vaandelen meenemen en zoveel kogels als ze in hun mond konden dragen. Wilhelm von Ketteler en zijn familie werd toegestaan vijftien karren met bezittingen mee te nemen. De volgende dag trokken de Spanjaarden en de von Kettelers weg. In kazematten onder de burcht was een ruime

kruitvoorraad aanwezig die tot ontploffing gebracht werd. Het kasteel werd daardoor verwoest en daarna nooit meer opgebouwd en tegenwoordig staat de ruïne er nog altijd. Bron: crimehistory.nl.

De bisschop van Utrecht stelde aan op het landgoed Lage zijn rentmeester. De eerste 'amptman', vermeldt in het archief is ridder Reynold van Koeverden. Aan hem geeft de bisschop in het jaar 1377 de bezitting in pand in verband met schulden. De voorwaarde is dat Van Coeverden gehouden zou zijn het 'huys ende ampt vorsc. te verwaren ende in rake houden'. Verscheidene geslachten Van Coeverden blijven daarna 'amptman'. In het jaar 1421 geeft bisschop Frederik van Blankenheim deze functie aan Wolter van Coeverden, 'onsen amptman in der tyt in onsen lande van Twenthe'. Over hem ging in het jaar 1425 te Deventer het gerucht 'dat he Lage bolwercken ende stercken wolde'. Waarschijnlijk tussen de jaren 1435 en 1439 heeft de bisschop het pandschap van de Heerlijkheid Lage ingelost. Na de inlossing wordt Roelof van Beverfoorde tot eerste castelein aangesteld. Dat ambt ging geleidelijk in verschillende adellijke geslachten over.

In het jaar 1517, wanneer Johan van Ittersum castelein is, hebben 'de vreemde ruteren (waarschijnlijk Gelresen, Geldersen) ingenomen 't huys ter laghe sonder slag en stoet'. De jaren tussen 1518 en 1534 is Adriaan van Rhede tot Saasfelt castelein op het kasteel Lage. In het jaar 1531 stuurden de Provinciale Staten van Overijssel gecommitteerden naar de keizer te Brussel. De afgevaardigden berichten de keizer dat Ridderschap en Steden hem smeekten dat hij de Huizen Lage en Arckenstein krachtiger zou bevestigen en met meer manschappen bezetten. 'Dat huys toe Lage in Twenth op de frontieren (grenzen) der Graefschap van Bentheim en dat huys ten Arckenstein in Salland uth welken huysen de Lantscappen dagelix beschermt en regeert worden'. De keizer verzekerde daarin te zullen voorzien.

Johan van Reede wordt na de secularisatie van het Stift Utrecht door keizer Karel, op 16 maart 1546 gecommitteerd met het rentambt van de Heerlijkheid Lage. (securalisatie: verwereldlijking, naasting van kerkelijke goederen, kerkelijke goederen verkopen of aan de staat doen overgaan; naasten: zich toe-eigenen (door de staat) tegen schadevergoeding, verbeurd verklaren). In het jaar 1556 beginnen de onderhandelingen over de verkoop van de Heerlijkheid. Koning Philips wil Lage verkopen aan gravin Van Rennenberg, weduwe van Goossen von Ketteler, heer tot der Assen. De onderhandelingen blijven slepen en in de volgende jaren zijn er nog steeds personen door de koning 'gecommitteerd tot den ontfanck van Lage'. Pas in het jaar 1576 vindt de verkoop van het pandbezit en pandgebruik plaats. De zoon van de gravin Van Rennenberg, de katholieke jonker Diederich von Ketteler, koopt Lage.

Diens oudste zoon bracht het pandbezit van de Heerlijkheid Lage weer over aan zijn dochter, Theodora Gertruda Maria von Ketteler. Zij was getrouwd met Eustachius graaf Van Croy en Reux. Het pandbezit moet in deze tijd in een erfgoed gewijzigd zijn. Door het laatst genoemde echtpaar worden in de jaren 1634 tot 1636 onderhandelingen over de eigendomsoverdracht van de Heerlijkheid gevoerd met Johan van Raesfelt toe Twickel. De koopacte van de Heerlijkheid is gedateerd: 'gedaen op te Commanderije tot oetmarsum den 21 Juli 1634'. Johan van Raesfelt zou voor de Heerlijkheid Lage betalen 'voor beneficie van 't selve transpoort booven den pandtpenninck in de voorschreven brieven van 1576 gestipuleerd, die summa van sesseduysent caroli gulden en bovendien eene vereeringe an syns genades gemalinne, daermede sy tevreden sal wesen'. In later dagen berekent Joan's zoon dat Huis Lage en toebehoren zijn vader gekost heeft: 'de pantschap beloopt 19278 gulden; 't consent tot timmeringe van een huys en moele 1000 gulden en 2000 gulden; naeder consent van

timmeringe tot een bequame woninge 12000 gulden en beneffens voor een juweel an de vrou 3600 gulden'. Deze laatste 'vereeringe' was niet de enige die de gravin had ontvangen. Op de originele koopacte heeft zij gekwiteerd: 'Ick bekenne undfangen zu haben tagentig ellen carmoisien rot damast vor die oben gemelte Vererung dato oetmersen 28 Aug. 1638'.

De verkoop werd nog gevolgd door een akkoord van 21 juli 1643, waarbij partijen verschillende erven ruilden. In het jaar 1635 wordt de graaf Van Croy met het recht en de pandschap van Huis Lage beleent. Tot bij leenbrief van 4 mei 1642 Johan van Raesfelt van de provincie Overijssel de Heerlijkheid als een erfleen verkrijgt. Johan van Raesfelt bezat in het Bentheimse al voor die datum een uitgestrekt grondbezit. Het waren de Toornse goederen, gelegen onder Getelo, Uelsen en Willsum, ongeveer vijfendertig erven. Enige er van verruilde hij later met de graaf Van Bentheim tegen vier erven onder Huis Brekkelencamp gelegen: de Schultenhof met het holtgericht van Huis Brekkelencamp, Mottendijk, Veltman en Rottman. 'Onverkortet Joncker Bentinck tot Brecklencamp syn pantschap op den Schultenhof'. Zolang laatstgenoemd pandschap niet ingelost was, was de eigenaar van Huis Breckelencamp markerichter van die marke. Pas in het jaar 1660 werd dit pandschap ingelost. De zoon van Johan van Raesfelt verkocht op 10 oktober de overige Toornse goederen aan de graaf Van Bentheim voor het bedrag van '28100 Rixdaelders'. Daarna had hij ook geen zitting meer in de landdag van de graafschap Bentheim. Adolf Hendrik van Raesfelt heeft de 'Vrije Jurisdictie van Lage met laeck-steenen afgeset, het Bovenhuis doortimmert en verbetert'. Met dit bovenhuis is niet bedoeld het kasteel Lage. De heren van Ketteler hadden aan de Dinkel een sterk, hoog Huis gebouwd met muren, torens en bastions voorzien. Maar het was van betrekkelijk korte duur: prins Maurits had zijn neef Ernst Casimir graaf Van Nassau opgedragen het Huis te Laach niet te vergeten. De neef lag in de zomer van het jaar 1626 voor Oldenzaal. Neef Ernst Casimir zond de overste Caspar van Ewsum, Heer van Nijenoort, met enige 'vendel' daarheen. Ze waren voorzien van twee kleine kanonnen en drie veldstukken. De dag na hun aankomst (17 juli 1626) capituleerde baron Von Ketteler. Hem werd toegestaan 'met volle wapenen, vliegent vaendel, brandende lonte en kogel in de mont te trecken mitsgaders met haer bagagie, so veele sy cunnen dragen, behalven dat de Heer Baron voor sijn persoon tot affvoeringe van syn bagagie toegestaen worden XV wagens', et cetera. De bevelhebber mocht voor zich zelf vijf paarden meenemen en 'de meubelen het jonge Vrouke toebehoirende sullen ongescandaliseert blijven'. Een oud bericht uit die tijd vertelt: 'Het Huys is dan inghenomen door den Heer van Nijenoort en heeft dit met eenigen tonnen buskruydt gelegd in de kelders laten in de lugt vliegen'. Het spreekt voor zich dat het restant van het Huis 'mette enige Troupes ende geschut beseth gelaten' werd. De zware schade bij deze belegering aan het Huis toegebracht en waarover Von Ketteler zich vervolgens bij Ridderschap en Steden beklaagde maar geen gehoor vond, zal mede wel oorzaak geweest zijn van tevoren beschreven verkoop.

Sindsdien bleef de Heerlijkheid in handen van de opvolgende eigenaren van Huis Twickel. Tevens bleef het steeds als Leen onder de hoge bescherming van de Provinciale Staten van Overijssel. Onder wiens soevereiniteit de Heerlijkheid eigenlijk stond bleef een twistvraag. Te meer nadat het grondgebied bij de onderhandelingen van de Westfaalse vrede geheel vergeten was. De Provinciale Staten van Overijssel beweerden sinds het jaar 1648 dat de Heerlijkheid Lage zelf volledige soevereiniteit bezat onder de protectie van Overijssel. Zo decreteerden onze Staten-Generaal op 6 juni 1684 'de graafschap Bentheim en het Slot mitsgaders de daaraengrenzende Heerlijkheid Lage voor neutraal, belovende diensgevolge dat geenderhandt overlast sal worden gedaen an gemelde Graefschap en Slot Bentheim mitsgaeder aen de Heerlijkheid Lage nog aen derselver Ingezetenen'. Van oudsher hadden de eigenaren en de

inwoners van Lage vrijheid gesustineerd (vorderen, eisen) van alle provinciale middelen en lasten. Toen Ridderschap en Steden van Overijssel in het jaar 1680 aan Adolph Hendrik van Raesfelt opgelegd hadden bewijs te leveren van deze ook door hem opgeeiste vrijstellingen, werd kort na zijn overlijden in het jaar 1683 een 'Deductie en Klaar Vertooch' door zijn weduwe geschreven. Het betrof 'de ware Geschapenheyt Nature en Wesen van de Heerlijkheid Lage'.

Daarin zij meent, 'soo klaer als de heldere middaghssonne is schijnende', aangetoond te hebben, dat Lage met 'zijne ingezetenen exemp' (niet vallend onder het gezag van de overheid; exemptie: ontheffing, vrijstelling) waren van alle gewone en buitengewone landsmiddelen. En dat haar land was 'als een circul apart, soo van de graafschap Bentheim, als van de Provincie Overijssel gesepareert en de ten enenmale afgescheyden'. De Staten-Generaal zetten de zaken niet door, zij hadden in die jaren hun handen meer dan vol met de eigen aangelegenheden. Op den duur werd de invloedsfeer van de Staten-Generaal over Bentheim en Lage minder, om kort te gaan: 'Lage hat zwar den holländischen Meerschlund Charybdis, aber nicht den bentheimischen Steinfelsen Scylla, worüber der römische Reichadler schwebt vermieden', aldus Von Raet in diens Beijträge. Tot in het jaar 1910 bleef de private eigendom van de Heerlijkheid Lage, ter grootte van tweehonderdzesenvijftig hectare, aan de eigenaren van kasteel Twickel. De laatste belening (Huisarchief Twickel) is er een van 15 oktober 1801 door de provincie Overijssel op Jacob Unico Wilhelm graaf Van Wassenaer tot Twickel.

Foto boven: het huis in 1626, vlak voor de vernietiging, aan de rechterkant van het kasteel stonden galgen;

Sinds het jaar 1626, na de aanval van prins Maurits is het Huis een bouwval, een geweldige ruïne. Iets ten noorden daarvan, nog binnen de oude buitengracht, bouwden Adolph Hendrik van Raesfelt en Amadea van Flodorf een eenvoudig landhuis met één verdieping. Heden nog steeds geschikt voor bewoning. Zij bouwden ook in het jaar 1687 het kerkje aan de overkant van de Dinkel aan de Molenkolk. Die kerk werd geheel uit eigen middelen gebouwd en onderhouden, zo ook de pastorie. De predikant wordt nog steeds door de Heer van Huis Twickel benoemd en van levensonderhoud voorzien. Vroeger werden de godsdienstoefeningen geheel in de Nederlandse taal gehouden. Nu gebeurt dat, op enkele middagbeurten na, in de Duitse taal. Maar de psalmen worden in de Nederlandse taal gezongen. Op een grafschrift in het kerkje staan de woorden:

Tot God den Heer, die 't Hooge kan verlagen
en Lage kan verhoogen!

t Huys te
Laach

Huis De Grimberg

Het Huis De Grimberch: een kasteel met toebehorende erven en halve erven, mit den veer ende mit den vrede, mit den hennekens kampe, mit den Radenbeke, mit den Caterwaer ende mit den Berchwaer ende vort mit allen synen olden en nygen tobehoer ende slachter noth, alsdat geleghen is yn den Kerspele van Rijssen en buerscop Notther, dat erve en guet geheten dat heijnehues, dat erve en guet geheten de Oesterhof mit den halven whaer, beholdelick den here synen tyns, ende dat erve en guet gheheten de Nijehof met syne whaer in den Wigbolde en de marcke van Ryssens, den Assingkamp, het Wassingk, het halve erve gheheten Blomendal in burscap Elsen, dat erve en guet gheheten Leyderweerde mit eyner halve whaer yn Enther marke, in de burscap Enther, den tyns uth Eversberghe.

Als de oudste Heer van Huis Grimberg is genoemd Egbert Heer van Almelo, zoon van Egbert van Almelo, die in het jaar 1307 overleed. Hij erfde van zijn vader bij testament van 4 juni 1297 de 'mansio in Grimberghe' en het Huis aldaar en ook de 'nova curia Nijehof to Risnen'. In het jaar 1393 op donderdag na Sint Simon en Judas geven de broers Egbert en Arend van den Grimberg twee mud winterrogge aan de cureet van Rijssen, één uit Mensing uit Elsen en één uit Heynenhuys van de Grimberg. Betaalbaar gesteld in de wedeme (weeme: pastorie) aldaar op Sint Maartensmis om daarvoor in de kerk te spreken en te bidden voor heer Dirk van den Grimberg, vrouwe Mechteld van den Grimberg en anderen en voor hen, die van den Grimberg nog mochten komen te sterven.

Bij charter van het jaar 1422 op Sint Dyonisiusdag beleent bisschop Frederik van Utrecht Johan van Twicklo met het Huis to Grimbergen in de kerspel Rijssen. In het jaar 1447 'op des hillighen Cruceavent exaltatie (geestvervoering) verkoopt Johan van Grymberghe voor de rigter van Rijssen aan Hendrik van Reede zes mud goede, mooie winterrogge uit zijn erf en goed Heynenhuis in Notter. Bij gebrek van de onderleenheer beleent de bisschop van Utrecht op 14 juni 1469 eerst Johan van Twicklo, gehuwd met Adriana van Rutenborch en vervolgens met Maria van Twicklo met het Huis to Grimbergen in het kerspel Rijssen in het rigtambt van Kedingen. Johan van Twicklo procedeert in het jaar 1485 over het leenbezit van de Grimberg.

Of hij met recht zich eigenaar kon noemen is twijfelachtig. Immers een charter van het jaar 1475 'op des hilligen sacramentsavond' houdt in hoe voor de rigter gezeten in 'eijnen gehegeden gerichte ende gespannen bancke' verschenen Derck van Thije en Seyno van Thije, 'gebroderen en de erkanden voir hem en voir ore erffgenamen dat se hadden vercoft ende vercoften myt desen selven breve in eynen gerechten steden vasten erfcope an Otten van den Rutenberghe ende Marien sijnre echten huesfrouwen en oren erfgenamen dat hues to Grymberghe'. Hieruit blijkt wel dat in het jaar 1447 en volgens Ebbinge Wubben ook reeds jaren daarvoor, kasteel Grimberg in het geslacht Van Thije was.

De onderleenheer van de bisschop over Huis Grimberg was de Heer van Almelo. De bisschop als landsheer gaf in het jaar 1492 toestemming aan Otto van den Rutenberch om een brug over de Regge te bouwen. Er werd ook toestemming gegeven om tol te eisen van voetgangers en van varenden en rijdenden. Het recht staat bekend als het veer te Rijssen en is later overgegaan in een provinciaal leen. Bij charter van Sint Lucien wordt Hendrik van den Rutenberch met Huis Grimberg beleend door de Heer van Almelo, gelijk diens vader Otto voordien. Bij het veer te Rijssen heeft vanaf de bouw van de brug over de Regge een Huis gestaan. Volgens kondschappen van het jaar 1497 had Otto van den Rutenberch 'het erve en goed het Veer met de visscherij of met den stalle' verpacht en hadden de schepenen van

Rijssen 'het eerst in den verleden vasten den pachter bespieringe (spiering: een kleinigheid geven) gedaen'.

Huis Grimberg zou volgens Ebbinge Wubben en ook volgens het handschrift van Kreijnck, 'in voertiden van twen marcken thoep gesath' te zijn samengesteld. Het is volstrekt niet onaannemelijk, daar de Regge als natuurlijke scheiding tussen de marke Rijssen en Notter, herhaaldelijk twistpunt was. De marken maakten ruzie over waar de scheiding (lake) liep. In het begin van de zestiende eeuw wilden de markegenoten van Rijssen hun lakepael hebben op de 'scluzenkolk' en dan recht op Langkamperpaal. Maar die van Notter wilden wel op deze paal laken, maar vanuit Heynhuserwaer. In het jaar 1516 werd deze grensstrijd van de marken beëindigd door de twistgrond te verkopen aan Adolph van den Rutenberch, proost van de Mariakerk te Utrecht. De gekochte grond kon door de eigenaar van het Huis to Grimberge in gebruik worden genomen. En tevens was de eigenaar verplicht de brug tussen Rijssen en Notter in ere te houden, zo dat men ze 'tho wagene ende tho volthe' kon gebruiken (vollen: het aaneenhechten van wolharen; vollen werd gedaan in een vollerij: vollerswerkplaats door een volder). Maar die van Notter, wiens kerkweg het was, moesten aan de bruggendijk helpen werken. Onder de Lenen van de Heerlijkheid Almelo is genoemd 'dat overste hues toe Grymberghe'. Een aantekening in het eerder genoemd handschrift zegt daarover: "t leenboek van den Joncker van Almelo meldet dat dat hoege hues to Grimberge holt men to lene, item oock daer het lege hues'.

Als erfgenamen van de in het jaar 1524 overleden Otto van den Rutenberch, bijgezet in de grafkelder in de kerk te Rijssen, worden in het markeboek van Elsen genoemd de broers Jaspar en Christoffel Scheele en hun onmondige zuster en broer. Evenwel maakt Jaspar van Twickelo, een neef van Johan van Twickel, ook aanspraak op de erfenis en verzoekt 14 maart 1550 te worden beleend met Huis Grimberg. Daardoor krijgt hij onenigheid met de echtgenoten van zijn nichten Juthe en Agnes van Twickel, met name Unico Ripperda en Goossen van Raesfelt; deze twee laten zich allebei met het kasteel Grimberg belenen. In het leenregister van de graaf Van Aremberg staat vermeld dat op de datum 23 mei 1562 Johan van Raesfelt is beleend met het Huis Grimberg na de dood van zijn moeder juffer Agnes van Twickel. Maar nadat op 16 december 1550 na de dood van zijn oudoom Otto van den Rutenberch Jaspar Scheele een belening met de Grimberg had gekregen en dat het geslacht Scheele en hun rechtverkrijgenden dit bezit handhaven.

Een erfdochter uit dit geslacht, Stefania van Welevelde, was gehuwd met Peter van Voerst tot Beerse, in welke familie het Huis vervolgens eeuwen zou verblijven. Hun oudste zoon en de derde waren in Frankrijk gesneuveld en de tweede zoon bij Heiligerlee. Johan van Voerst, gehuwd met Hermanna Mulert, wordt op maandag na Judica 1575, door Rutger Torck bekrachtigd, als bezitter van het Huis en de Heerlijkheid Almelo, na resignatie (afstand doen) van Caspar Scheele. Hij werd tevens beleend met Huis Grimberg en onderhorige Leengoederen en met het tynsgoed de Oesterhof. Deze Johan wordt Heer van Grimberg genoemd in het jaar 1582, wanneer van Spaanse zijde 'ruteren toe Ghoer unde opt huys toe Grimbergen geaccomodeerd (letterlijk: aanpassen) waren. Een slechte tijd, op hem (Johan) en zijn goed weet de Spaanse drost geen geld te verhalen: 'anno 1583 Johan van Voerst tot Grimbergen, 't Huys mette omliggende garden ende olymole vermitz 't garnizoen daerop liggende heeft nyet opgebracht'. En van datzelfde jaar:

Het Huys Grimbergen is bij Conings Majesteit's crychsvolck afgebrandt en de heft jouffrouwe Mechteld van Langhen, huijsvrouwe van opgemelten (gemelde) Voerst deur elf Staetsche

soldaten binnen Lochum gehaelt ende gevanckelycken geset met hare vijf meyerluyden bes soe langh sy, de meyerluyde der opgemelte jouffrouw Mechteld, de pachten al ende geheel betaelt hadden.

In het jaar 1584 lezen wij dat de Spaanse ontvanger een pander heeft aangesteld.

Op ten 2e July aangaan van den bouw heeft d' onfanger, tot vorderinge ende beter directie van syn bevolen ontfanck angenomen eenen diener genaempt Gerrit Johansz. Denwelcken hie onderholden heeft opten huyse Grimbergen geduirende de tijt van honderdvierentwintig dagen.

Er is een pander aangesteld bij de aanvang van de herbouw van het Huis op 2 juli 1584. Het is deze Johan van Voerst, die ook nog gesignaleerd staat onder 's Conings Majesteit Vianden ende Rebellen', er te machtig is geworden. In het jaar 1587 wordt hij 'die laest op syn huys Grimberg bij Rijssen in Twenth gewoent, nu gevangen op Blyenbeek'. Evenwel wordt hem, inmiddels drost van Twente geworden, door Provinciale Staten op zijn verzoek de eerste augustus 1595 geaccordeerd (overeenkomen) om met sijne twee susters onder sauvegarde (bewaking) ten platten lande ten Grimberge te mogen wonen'. Bij resolutie van 23 oktober 1596 wordt hem toegestaan om niet het erve te Genne maar 'to Grimberge te vrijen'. Vervolgens vererft nu van vader op zoon aldus:

Het derde geslacht: Peter van Voerst tot Grimberge, gehuwd in het jaar 1598 met Odilia van Bevervoorde. Het vierde geslacht: Herman van Voerst tot Grimberge, luitenant, die door de Heer van Almelo 8 maart 1630 wegens de dood van zijn broer Berend met dat Overste Huys ten Grimberge en overige onderhorige goederen wordt beleend en 7 maart 1634 derhalve wordt toegelaten. Hij was in het jaar 1630 gehuwd met Agnes Schaep.

Op 19 maart 1637 verzoek hij Ridderschap en Steden om subsidie 'tot opmaeckinge van twee bruggen en dat de tol daeropstaande tot wijder onderholt mogt vergroot worden'. Het zegel van Van Voerst to Grimberge vertoont een gedeeld wapen:

- een halve mispelbloem;
- drie vazen beladen met zes ruiten, drie ruiten, twee ruiten en één ruit.

Dit laatste deel komt voor als zegel van Johan van Grymberghe op het bovengenoemde charter van het jaar 1447. Joncker Herman overlijdt op 4 november 1639 en wordt naast zijn vrouw in de grafkelder van de havezathe Beverfeurde in de kerk te Rijssen bijgezet.

Het vijfde geslacht: op 14 juli 1646 beleent de Heer van Almelo met het 'Overste Huis toe Grimberghe' zijn zoon Peter van Voerst, hoewel bij leenbrief van 15 januari 1644 de Provinciale Staten van Overijssel Joan van Raesfelt tot Twickel, onder meer op diens verzoek, beleend hadden met het Huis Grimberg. Peter van Voerst huwt in het jaar 1677 met Euphemia Allegonda van Broeckhuyzen en sterft op 19 oktober 1693.

Met rekest richtte hij zich in het jaar 1675 tot Ridderschap en Steden om restitutie (teruggave, vergoeding) van de honderdvijfennegentig gulden en tien stuivers. Deze had hij betaald met het herstellen van de twee bruggen, de ene van zeven jukken (landmaat), de andere van zes, met een zware tochtbrug op de algemene doorgang over de Regge bij Rijssen, in de volksmond het 'Rijssense Veer' genoemd. Het Veer (de brug) was door de vijandelijke militie, te Goor gelegen, verbrand en in het water gegooid. Dat hij verder wegens het missen van de tol

gedurende die tijd schade genoeg leed. Tevens verzoekend dat de passanten die 's zomers bij laag water door bijwegen varende zijn tol daardoor omzeilend, evenwel tot betaling daarvan mochten worden gedwongen. Door Ridderschap en Steden is geantwoord op 24 april 1675, 'dat die den tol van de Rijssenerbrug trekt, de lasten van reparatie ook zal moeten dragen'.

Na zijn dood wordt met het 'Overste Huis toe Grimberche' door de Heer van Almelo beleend op 22 mei 1710, zijn broer, Willem Reijnier van Voerst to Grimberche, generaal-majoor en kolonel van een regiment infanterie, geadmitteerd (toegelaten) op 13 maart 1711 en gehuwd met Clara van Broeckhuuijzen tot de Geldersche Toren. De Heer van Almelo staat hem op 23 december 1724 toe, uit consideratie dat de Grimberg niet kon blijven bestaan wanneer elk opvolgende erfgenaam of leenvolger verplicht bleef om van tijd tot tijd, niet alleen aan de mede-erfgenamen, naar Leenrecht een derde part van de waarde van de havezathe en onderhorige goederen, maar ook de legitieme erfelijke portie van de verdere allodiale bouw- en weidelanden uit te keren. Dit tot conservatie (instandhouding) van de familie van Willem Reinier en ter voorkoming van alle disputen (twistgesprek) om zijn leenopvolging. Of om de toekomstige bezitter van Huis de Grimberg te ontheffen van de plicht van uitkering van de derde voet der Leengoederen, alsmede van de allodiale landen de Greute, de Hulsebos, de Kempes, en de Hooge en de Lage Koeweide. Willem Reijnier krijgt van de Heer van Almelo toestemming op 15 november 1736 om het Huis Grimberg met toebehoren voor de dagelijkse rechter bij testament te vermaken. Hij overlijdt op Huis Grimberg op 27 maart 1759 en wordt in het familiegraf bijgezet. Hij wordt opgevolgd door zijn zoon.

Het zesde geslacht: Peter Willem van Voerst to Grimberge, geadmitteerd (afgevaardigd) 30 maart 1753, gehuwd in het jaar 1759 met Isabella Johanna Bentinck tot Bevervoerde-Hoyckinck, beleend met Huis Grimberg op 24 augustus van dat jaar. Hij is kinderloos overleden op 16 april 1765, zijn weduwe als enige erfgename nalatend. Deze hertrouwde in het jaar 1766 met Fredrik Benjamin baron Van der Capellen tot Rijsselt, een van de burgermeesters van Zutphen. Van der Capellen tot Rijsselt wordt als hulder van zijn vrouw op 30 januari 1773 door de Heer van Almelo met 'lege hand' beleend met kasteel Grimberg. Meerdere malen compareert (de verschijnende partij in rechten) Van der Capellen als Heer van de Grimberg op de collatorenvergadering van de kerk te Rijssen.

Op 3 augustus 1779 verkopen de echtelieden het Huis met toebehoren aan J.G. de Vaillant en diens vrouw J.A. baronesse Van Imhoff te Zwolle voor een bedrag van zevenduizendzeshonderd carolus gulden, welke koop door de Heer van Almelo in het jaar 1780 wordt bekrachtigd. Ook deze nieuwe bezitter treffen we aan in het notulenboek van de Rijssense collatoren, waar hij in de jaren 1780 en 1782 verschijnt als baron De Vaillant van de Grimberg en hij stemt namens Huis Grimberg en Beverfeurde. Zijn erfgenamen verkopen omstreeks 1787 De Grimberg aan Jan Zeger Sloet, dezelfde die in het jaar 1780 eigenaar van de Bellinckhof was geworden. Jan Zeger Sloet werd vanwege Huis Grimberg toegelaten tot de landdag in de provincie op 29 maart 1788. In september 1802 biedt vervolgens Jan Zeger Sloet in de dagbladen Huis Grimberg aan voor de verkoop, met de onderhorige erven, catersteden en losse landerijen en het veer.

Een eenvoudige Duitse handwerksman, die korte tijd in Rijssen woonde, had daarna veel geld verdiend in Amerika. Ludwig Eberhard Friedrich Nehrkorn leest in Amsterdam het aanbod en kan zijn lang gekoesterd ideaal om zelf een kasteel te bezitten verwezenlijken. Hij koopt het Huis met de landerijen voor vijftigduizend gulden, het veer voor zevenduizend gulden. Hij betrekt met vrouw en kind het oude kasteel. Ook hij maakt van zijn rechten als collator

namens Grimberg en Beverfeurde enige keren gebruik. Hij overlijdt op het kasteel op 26 april 1812, oud drieënzestig jaar; hij wordt bijgezet in de familiegrafkelder. Zijn zoon C.F. Nehrkorn verschijnt nog in de jaren 1816 en 1817 voor Grimberg en Beverfeurde als collator.

Het kasteel Grimberg is in het jaar 1821 gesloopt, er hoorden toen nog slechts vijftien bunder land bij. Dat land was in het jaar 1844 in bezit van Christiaan Henny te Velp, na wie het overging in handen van Auke ter Horst te Rijssen, die het land nog in bezit had in het jaar 1973. Van het oude huisarchief bleef niets over. Het Leenprotocol 'Huyses Grimbergen', een goed bewaard folio handschrift in leer gebonden, begint:

Tot den Huyze Grimberch hebben in oude tyden verscheiden Leengoederen gehoord, gelijck in de vorige Leenboeken kan gesien worden, maar syn meerendeels door een en andere toevalligheden verbijsterd en dieghene soo heeden ten dage (1750) daeronder al nog gehoren en ter Leen gaan sijn deze naervolgende:

- *Het Huys de Catenhorst met syn annexe Landerijen in de kerspele Hellendoorn;*
- *Het erve en goed Horst in den gerigte van Oldenzaal;*
- *Het erve en goed Ter Horst in de boerscap Ypelo;*
- *Hiddink Thiende tot Markel;*
- *Looijink Thiende tot Markel.*

Alleen met betrekking tot deze goederen houdt het protocol leenopdrachten in. Eertijds hadden er echter ook toe behoord:

- *het Erve 't Veer, leen van Huis Almelo (dit is het Rijssense Veer);*
- *het goed en het erve de Eze, een leen van Huis Heeckeren;*
- *het allodiale erve Heijnhuis;*
- *het allodiale erve Claas offte Bruggemans;*
- *de allodiale Caterstede de Schot offte de Schutte alias Overlaar;*
- *het provinciale leen het erve Den Boom;*
- *verder drie grootte en notabele koeweyden bij de stad Rijssen gelegen.*

Volgens een losse notitie uit het jaar 1786 bedroegen de jaarlijkse revenuen (inkomsten uit opbrengsten) van Huis Grimberg ruim eenenvijftighonderd gulden. Als bijzondere aan dit Huis verbonden rechten was het recht van tol ofwel bruggeld, leen van de provincie, met bijbehorende verplichting tot onderhoud van de twee bruggen en van de bruggendijk, het collatierecht en de grafkelder in de Hervormde kerk, het erfmarkerigterschap van Notter en Zuna. Huis Beverfeurde had van oudsher een grafkelder in de kerk te Rijssen. Het collatierecht werd in het jaar 1876 door de erfgenamen van Henny als geschenk aangeboden aan de kerkenraad van de hervormde gemeente te Rijssen.

Tegenwoordig wijzen alleen nog enkele brede grachten de plek aan, waar eens het oude kasteel stond. Hoe 'welbetimmerd' en goed om te wonen dit Huis nog aan het eind van de achttiende eeuw was, kunnen wij ons voorstellen na de lezing van de advertentie in de 'Oprechte Dingsdagse Haarlemse Courant' van 25 juli 1786: Aan de meestbiedende binnen weinige weken te verkopen:

Het Overste Huis en Havezathe de Grimberg, met de Bouwhuisen en Orangehuisen en Hoven, voorsien met verscheidene privaate en publicque Visscherijen, het regt van Verschrijving in de Provincie Overijssel en leenkamer, twee zesde stemmen in de Collatie van de Predicant en Coster te Rijssen, moderne dubbele Bank en Grafkelder in de kerk aldaar, voorts met de halve erfmarkerichtersplaats van de Boerschap Notter en Zuna; zijnde dit een zeer groote Zaal en Eetzaal en Bovenkamers, meest alle fraaij behangen, en voor eenige Jaaren naar de beste smaak veranderd en verbeterd, omringd met een breede Gragt gelijk ook de daarbuiten liggende Hoven met ene tweede Gragt omringd zijn, waarin een fraaie Vijver of Kom met Goud en Zilver Visjes en daarbij gelegen vermaakelijk Engelsch Bosjen; voorts de navolgende Erven en Catersteden; alles wel gesitueerd gelegen aan de met schuiten bevaaren wordende Rivier de Regge, zijnde in allen opzigte zeer vermaakelijk, onder anderen met eene dagelijks daar doorgaande Passage van Postwagens en andere Rijtuigen. Hecht en sterk en welgesitueerd.

Maar van dat 'Overste Huis' is geen steen op de andere gebleven. Het kasteel Grimberg is in het jaar 1821 gesloopt, er hoorden toen nog slechts vijftien bunder land bij.

Alles gaat anders

De wind blies naar het westen, bewoog de van droogte omgekrulde bladeren aan de bomen, rimpelde het oppervlak van steeds smallere waterstromen tussen de droog gebakken modder van de rivierbedding. In Enter waren geen uitgebrande puinhopen, maar de dorpelingen wierpen zenuwachtige blikken op de gezwollen zon en de boeren probeerden niet naar de akkers te kijken, die in de herfst een schrale oogst hadden opgeleverd. Naar het westen, totdat de wind Enter bereikte en de haan op de kerktoren bewoog, in het midden van het dorp. Het dorp strekte zich over de heuvels uit rond de Regge, omringd door de essen en de boerderijen van de marke. Zoals het dorp het hart van de scheepsbouw vormde, en dat niet alleen door de ligging aan de rivier, was de kerk het hart van het dorp. Het kon uit een sage komen met zijn hoge torens en boerderijen van vakwerk. Een kloppend hart in de schaduw van de berg.

De politieke beroeringen die het laatste decennium van de oude republiek kenmerkten, deden uiteraard hun invloed ook gelden in Twente. De nieuwe staatkundige denkbeelden, gebaseerd op gelijkheid en vrijheid, moesten wel in lijnrechte tegenstelling komen te staan tegenover de oude rechtssystemen, die wortelden in de vroege middeleeuwen en die deel uitmaakten van het zozeer gehate 'complexum feudale' (het stelsel van feodale verhoudingen) waartoe ook de horigheid gerekend werd. Overigens moet u deze oppositie tegen de horigheid in Twente niet te krachtdadig voorstellen. De oppositie (samen met Van der Capellen) tegen de drostendiensten, welke het toppunt bereikte in de afschaffing ervan in het jaar 1783, ging volledig voorbij aan de horigheid.

De inval van de Franse revolutionaire troepen in ons land in de winter van het jaar 1794 naar 1795 gaf het sein tot een omwenteling, die al lang in de meeste steden in het geheim was voorbereid. Van 19 januari af werden de stedelijke regeringen vervangen door aanhangers van de opstandpartij. Op 26 januari beschikte de nieuwe richting over de meerderheid van de mandaten in de Statenvergadering van Holland. De afgevaardigden constitueerden (vaststellen, verordenen) zich die dag tot de Provisionele Representanten van het Volk van Holland en besloten tot de afkondiging van een publicatie, houdende de erkenning en verklaring van de 'Rechten van den Mensch en van den Burger', waarbij tevens het stadhouderschap en andere erfelijke ambten en colleges werden afgeschaft en voorlopig door andere vervangen. Op 31 januari 1795 volgde de publicatie van deze 'Rechten van den Mensch en van den Burger'.

Dat alle menschen met gelyke rechten geboren worden, en dat deze natuurlyke rechten hun niet kunnen ontnomen worden. Dat deze rechten bestaan in gelykheid, vryheid, veiligheid, eigendom en tegenstand aan onderdrukking.

Indien men aanneemt dat de horigen een afzonderlijke, onvrije stand vormden, dan werd deze door zulke bepalingen zeker opgeheven. Maar er was van de onvrijheid weinig of niets meer overgebleven, zodat de publicatie van de 'Rechten van den Mensch en van den Burger' in deze geen enkele oplossing bood. Formeel werd de horigheid echter afgeschaft en kon een begin worden gemaakt met de regeling van de financiële gevolgen, voortvloeiend uit deze afschaffing. Voorlopig kwam men daaraan echter niet toe, daar de turbulente gebeurtenissen van de eerste revolutiemaanden weinig of geen gelegenheid boden voor een daadwerkelijke bezinning op deze problematiek.

Eerst met de Nationale Vergadering, die in maart 1796 bijeenkwam, beginnen de belangrijke

gebeurtenissen van de Bataafse omwenteling. De sterk centraliserende gedachte die uitging van deze eerste Nationale Vergadering, waarbij de regeling van zoveel mogelijk onderwerpen centraal ter hand werd genomen, droeg er toe bij dat ook de kwestie inzake het complexum feudale, het geheel van de in de feodaliteit wortelende rechten en verplichtingen, centraal behandeld diende te worden. In dit verband is het dan ook juister de activiteiten van de Nationale Vergadering in deze aan een nadere beschouwing te onderwerpen.

Nadat de eerste Nationale Vergadering onder voorzitterschap van Pieter Paulus op 1 maart 1796 voor de eerste keer bijeengekomen was, kwamen al spoedig de kwestie van het complexum feudale en het probleem van de daaraan verbonden schadeloosstelling van de gedupeerde eigenaren aan de orde. Nadat in de zitting van 20 juni 1796 uitvoerig was beraadslaagd over de schadeloosstelling van vrijheren en ambachtsheren en over de financiële lasten die de ambachtsheren op de burgers hadden doen drukken, beklemtoonde in de zitting van 29 juni 1796 de afgevaardigde Rutger Jan Schimmelpenninck het onderscheid in rechten van duidelijke feodale herkomst, zoals privileges en 'zoodaanige pecunieele (geldelijke) opbrengsten en voordeelen, welke op grond van wettige contracten, als koop en verkoop, wettige overgiften en deugdelijke stipulatien (bepaling), aan den eigenaars van zoogenaamde heerlijke landgoederen zijn toebehoorende'. Naar zijn oordeel behoorde de eerste categorie als vernietigd te worden beschouwd omdat 'dezelve niet anders is dan het afschudden van een voor een vry man ondraaggelyk juk'. Ten aanzien van de tweede categorie zou echter vernietiging leiden tot de grootste onbillijkheid en 'in plaats van onderdrukkingen tegen te gaan wordt men zelve onderdrukkers en onder de vlag van Vryheid en het geroep van Gelykheid ziet men dan het vuigste eigenbelang, byzondere haat en wraakzugt en ontelbaare andere laage beweegredenen den schandelyksten rol speelen'. Daar men niet dadelijk een uitweg zag, besloot men een en ander alsnog nader te bekijken. In de zitting van 2 augustus 1796 bracht de Overijsselse afgevaardigde J.A. de Mist rapport uit over dit vraagstuk, waarin hij op breedsprakige wijze waarschuwde niet zonder meer iemands wettig eigendom te lijf te gaan.

Niemand mag uit zijn eigendom worden ontzet zonder schadeloosstelling, ook al heeft hij deze samen met Heerlijke rechten bezeten. Wel is daarbij vereist dat het bezit van deze rechten niet in strijd is met de 'Rechten van den Mensch en van den Burger'. Tijdens een vergadering op 5 september 1796 rees de vraag hoe de afschaffing van het leenstelsel en van de daaraan verwant zijnde rechtsfiguren, zoals de horigheid, zou moeten worden geregeld. Kernpunt was de vraag of het leenstelsel, dat zijn oorsprong vond in 'servile diensten', zonder enige schadevergoeding zou moeten worden afgeschaft of dat deze afschaffing gekoppeld diende te worden aan enige schadevergoeding. Bij nader inzien kwam afschaffing zonder meer de afgevaardigden onredelijk voor, zodat men koos voor schadevergoeding met inachtneming van het onderscheid in 'reële en personeele' rechten, waarbij de horigheid gezien werd als een personeel recht, een persoonlijke dienstbaarheid. Deze moest zonder meer als afgeschaft worden beschouwd zonder dat men hoefde te letten op de financiële gevolgen van zulke afschaffing. Voorts werd besloten de publicatie van 25 maart 1795, die de afschaffing regelde van het leenstelsel, als uitgangspunt te kiezen. Merkwaardigerwijs voorzag men alleen de financiële consequenties van de afschaffing van het leenstelsel, omdat slechts ten aanzien van deze rechtsfiguur een afkoopregeling in het vooruitzicht werd gesteld. Het Wetgevend Lichaam diende daartoe de voet en de wijze van afkoop vast te stellen. Ten aanzien van de horigheid achtte men een dergelijke regeling niet noodzakelijk, enerzijds omdat men de horigheid in Twente van te gering belang achtte, anderzijds omdat men deze rechtsfiguur zag als een persoonlijke dienstbaarheid, die zonder meer als afgeschaft beschouwd moest worden zonder

dat men zich behoefde te bekommeren over de vraag wat de financiële gevolgen hiervan zouden zijn voor de belanghebbenden.

In november 1796 kwam het Plan van Constitutie ter tafel. Hierin werd ten aanzien van het Leenstelsel en andere Heerlijke rechten bepaald:

Artikel 725: Alle Leenplicht, Leenroerigheid, Dienstplicht of Personeele Servile verplichting, onder welke naam ook bekend, benevens de Leenhoven, Leenkamers en Laathoven, met alle derzelver gevolgen, zullen bij de aanneming der Constitutie vernietigd zijn.

Artikel 726: Alle Hofhorige rechten van goederen binnen de Republiek gelegen en van Hoven of Kamers binnen dezelve releverende, voor zo verre dezelve met leenrechten gelijk staan, zijn dadelijk, na het aannemen der Constitutie, vernietigd. Dan met die rechten, meer overeenkomende met het beklemmingsrecht, Erfpacht of diergelijke reële rechten, zal het Departementaal Bestuur zodanige dispositien (beschikkingen) maken als zij ten wederzijdsche belange zal nuttig oordeelen.

Deze bepalingen waren opgenomen in Titel lX, eerste afdeling: over de 'Leenen', waaruit blijkt dat men het gehele complexum feudale tot het Leenstelsel heeft gerekend. De redactie van deze artikelen is evenwel ongelukkig. Letterlijk toegepast zou deze bepaling er toe geleid hebben dat de horigen al hun rechten kwijt waren, zonder dat er sprake was van enige schadevergoeding. In de vergadering van 29 december 1796 werd het voorstel gedaan tot vereenvoudiging van artikel 725 en artikel 726. Om zoveel mogelijk verwarring en onzekerheid te vermijden werd de navolgende redactie voorgesteld:

Artikel 1: Alle Leenplichtigheid, Dienstplicht, Thijnsen, Chijnsen, Erfpachten en al wat daartoe behoord, van welken aart het zoude mogen zijn, mitsgaders alle Leen- en Agter-Leenkamers of Leenhoven en Laatkamers, gelijk mede alle zogenaamde Heerlijke Rechten en Tituls, nakoops en naastingsrechten, zonder onderscheid, en zelfs het recht van exue voor zoverre de Burgeren der Bataafsche Republiek betreft, worden met het aannemen der Constitutie vernietigd.

Artikel 2: Het Wetgevend Lichaam zal, binnen zes weken, na zijne eerste zitting een Commissie benoemen, om te onderzoeken, naar billijke schade, of het onbillijk voordeel, welke deze nieuwe inrichting van zommigen zou kunnen veroorzaken, en op welke wijze daar in zoude behoren te worden voorzien.

Artikel 3: Deze Commissie zal rapport doen, uiterlijk binnen zes

maanden na derzelver benoeming, en binnen de volgende vier maanden zal het Wetgevend Lichaam, overeenkomstig Artikel 1 van deeze Afdeeling, finaal beslissen.

In deze nieuwe redactie is naast de volledige vernietiging van de rechten voortkomende uit het Leenstelsel, nu ook de mogelijkheid tot schadevergoeding opgehouden werd, voorlopig enkel en alleen nog als een punt van onderzoek voor de nieuw in te stellen commissie. Niet alleen de billijke schade, ook het onbillijk voordeel zou voortaan een voorwerp van onderzoek zijn. Tijdens de zitting van de Nationale Vergadering van 4 maart 1797 kwamen de artikelen van het Plan van Constitutie in behandeling, die inmiddels een gewijzigde redactie hadden ondergaan. Ten aanzien van artikel 26 bestond met name bezwaar tegen het gebruik van het woord 'redimeren', waarin te zeer besloten zou liggen een losmaking, een verbreking, welke afhangt van de willekeur van twee contractanten. Een juistere formulering was volgens de Nationale Vergadering geweest het opnemen van het woord schadeloosstelling. Veel onzekerheid ontstond ten aanzien van de inhoud van de hofhorige rechten. Zo bracht de Overijsselse afgevaardigde De Vos van Steenwijk naar voren dat er in artikel 726 onderscheid gemaakt wordt tussen enerzijds hofhorige rechten, die te vergelijken zijn met de Leenrechten, en anderzijds rechten die meer overeenkomst vertonen met erfpacht en het recht van beklemming (erfelijk gebruiksrecht van landerijen tegen betaling van zekere pacht en het geven van geschenken bij sommige gelegenheden), hetgeen in de praktijk moeilijkheden zou opleveren bij de vaststelling van het juiste onderscheid. In de provincie Overijssel zou het heel moeilijk zijn vast te stellen hoe deze verdeling behoorde te zijn. Voorts rees bij hem de vraag wie dit onderscheid dan wel behoorde vast te stellen. Het meest aangewezen leek hem de rechter. In het algemeen werd de zienswijze van De Vos van Steenwijk toegejuicht. De wetgever diende zorg te dragen voor de algemene regeling terwijl de rechter de juridische aspecten behoorde te bekijken. Besloten werd het eerste lid van artikel 726 conform het voorstel vast te stellen. Hierna volgde de behandeling van het tweede en derde lid.

Het oorspronkelijke ontwerp van het jaar 1797 werd om diverse politieke redenen niet aangenomen. De verschillen van mening tussen de Unitarissen en de Federalisten stond een bevredigende oplossing in de weg. Door een commissie van eenentwintig leden onder voorzitterschap van Rutger Jan Schimmelpenninck werd een nieuw ontwerp samengesteld, dat reeds na twintig dagen aan de Nationale Vergadering kon worden voorgelegd. Na uitvoerige beraadslagingen en het aanbrengen van weer nieuwe veranderingen werd het ontwerp op 30 mei 1797 door de Nationale Vergadering aangenomen. Dit ontwerp, wegens zijn uitbreiding – het bevatte negenhonderdachttien artikelen buiten de algemene beginselen en bijlagen – gewoonlijk het Dikke Boek genoemd, was een werk waarin geen enkel stuk met één leidende gedachte voltooid was, maar twee gedachten in een ellenlange reeks van elkaar opheffende of beperkende bepalingen om de voorrang dongen. Het nieuwe ontwerp bepaalt ten aanzien van de horigheid:

Artikel 797: Alle Heeren- en Hofdiensten, midsgaders alle andere soortgelijke servile verpligtingen, uit het leenstelsel herkomstig, of op het zelfde gegrond, worden op het voorgemeld tijdstip door de geheele Republiek gehouden voor vervallen en vernietigd.

Artikel 798: Ten aanzien van alle zodanige Hofhoorige rechten,

welke meer overeenkomst hebben met Erfpagt, of ander soort van Erftogtelijken Eigendom (dominium utile) zoals op sommige plaatzen in de Republiek door erfwinning, opvaart en dergelijken is verkregen, zal het Wetgevend Ligchaam, na ingenomen consideratien en advis van het departementaal bestuur, zodanige voorzieningen maaken, als ten nutte der wederzijdschen belanghebbenden bij het zelve geoordeeld zal worden te behooren.

Het gewijzigde ontwerp van het jaar 1797 heeft op duidelijke wijze de voorstelde regeling inzake de hofhorigheid weer, waarbij nauwkeurig wordt onderscheiden wat inderdaad uiteengehouden moet worden. Duidelijk is aangegeven dat men in de eerste plaats wil afschaffen alle met vrijheid en gelijkheid strijdige onderworpenheid van de ene burger aan de andere. Iedere vorm van persoonlijke dienstbaarheid zal voortaan gehouden worden voor vervallen en vernietigd. In tegenstelling tot de Lenen die allodiaal zijn verklaard, heeft men deze regel niet willen toepassen op de horige goederen, maar bewust gezocht naar een oplossing waarbij de belangen van beide partijen in het oog werden gehouden. Teneinde degenen aan wie anderen tot nog toe onderworpen waren geweest niet te duperen, zouden zij schadeloos worden gesteld.

Het ontwerp van het jaar 1797 droeg een sterk federalistisch karakter. Geen van de partijen was dan ook erg gelukkig met dit ontwerp. Het werd evenwel na langdurige beraadslagingen in mei 1797 aangenomen. De grondvergaderingen die het tenslotte moesten goedkeuren, verwierpen het echter met grote meerderheid. Een nieuwe Nationale Vergadering werd gekozen, waarin de Unitarissen de meerderheid hadden maar waarin tevens een heftige oppositie van de Federalisten ontstond, zodat men tot geen resultaat kwam. Derhalve besloot voorzitter Midderigh, naar Frans voorbeeld, tot een staatsgreep. Op 22 januari 1798 werd de vergaderzaal door Daendels en zijn troepen bezet. In de vergadering stelde Midderigh de eis dat de aanwezige leden de eed zouden afleggen van onveranderlijke afkeer van het stadhouderschap, de aristocratie, het federalisme en de regeringsloosheid. Daarop besloot de vergadering zonder discussie de gewestelijke soevereiniteit te vernietigen. Tevens proclameerde de vergadering zich in haar nieuwe samenstelling tot constituerende vergadering. Een voorlopig Uitvoerend Bewind van vijf leden werd benoemd met daarnaast een nieuwe grondwetcommissie. Het grondwetsontwerp kwam spoedig gereed: het Franse model van het jaar 1795, met gebruikmaking van het Nederlandse ontwerp van het jaar 1797, had er voor gediend. Met geringe wijzigingen nam de Constituante op 17 maart het ontwerp aan; in april werd het door de grondvergaderingen, die inmiddels gezuiverd waren, goedgekeurd. Aldus was de nieuwe staatsregeling een feit geworden.

Helaas was de regeling die aldus in het jaar 1798 tot stand was gekomen, onvolledig en liet zij ook aan duidelijkheid te wensen over. Beide gebreken zijn ongetwijfeld hieraan te wijten, dat men onzuivere en onheldere begrippen had omtrent Heerlijke rechten en Leenrecht. Artikel 25 van de Staatsregeling regelt slechts de afschaffing van de rechten van de tiend, de cijns, de tijns, nakoop, afsterving en naasting (naasten: zich toe-eigenen (door de staat) tegen schadevergoeding, verbeurd verklaren), welke uit het Leenstelsel afkomstig zijn. Over de horigheid bewaart het artikel het stilzwijgen. Om welke redenen men de horigheid niet heeft vermeld is niet helemaal duidelijk. Waarschijnlijk heeft men de horigheid als stilzwijgend doel vallen onder de zinsnede 'midsgaders alle andere regten en verpligtingen, van welken aard,

uit het Leenstelsel of Leenrecht afkomstig'. Wanneer men immers het Leenrecht met al zijn gevolgen in strijd achtte met de vrijheid en de gelijkheid van de burgers, dan moest dit zeker ook met de horigheid het geval zijn. De bepaling van artikel 798 van de regeling van het jaar 1797, waarin de horige rechten uitdrukkelijk worden genoemd, is door een onnauwkeurige bekorting van het ontwerp en de overhaaste afwerking van de Staatsregeling van het jaar 1798 niet overgenomen. Het gevolg hiervan was evenwel dat alles bij het oude bleef: de horigheid werd niet formeel afgeschaft en men overtrad geen enkele bepaling indien men het recht der horigen liet voortbestaan.

Fockema Andreae concludeert in dit verband met betrekking tot de regeling van het jaar 1798 een drietal opvattingen. In de eerste plaats dat men in artikel 25 ook heeft willen spreken over hofrechtelijke cijnsrechten enzovoorts en die heeft men begrepen onder de Leenrechtelijke. Met andere woorden: het begrip Leenrecht wordt zodanig extensief (uitbreiding) geïnterpreteerd dat ook de horigheid hier onder valt. Hieruit volgt dan dat de rechten van de hofheer te niet zijn gegaan zonder schadeloosstelling. Als tweede mogelijkheid poneert Andreae de gedachte dat de hofrechtelijke cijnsen beschouwd kunnen worden als vruchten van wezenlijke eigendom en als zodanig afkoopbaar zijn gesteld. Als derde mogelijkheid suggereert hij de opvatting dat men over de horigheid heeft willen zwijgen. Uit geen enkele passage blijkt evenwel dat zulks de bedoeling van de wetgever van het jaar 1798 is geweest. Misschien ten overvloede neemt Andreae aan dat men onmogelijk uit de Staatsregeling de gedachte kan afleiden dat men het recht van de horige lieden eenvoudigweg wilde vernietigen. Het is de meest voor de hand liggend de gedachte, zoals ook De Blécourt aanneemt, dat men eens en voor altijd heeft willen afrekenen met het complexum feudale. In de strekking van het artikel ligt immers de afschaffing van alle in de feodaliteit wortelende rechten besloten. Volgens De Blécourt rechtvaardigt de voorgeschiedenis ten aanzien van de feodale rechten deze conclusie, zowel in Frankrijk als in Nederland. Dat deze gedachte ook sterk leefde in het Vertegenwoordigend Lichaam mag blijken uit de volgende passage, ontleend aan het Dagverhaal van de zitting van 4 juni 1798:

Dat bij Articul 25 der Algemeene grondbeginzelen van de Staatsregeling zijn vernietigd alle de overblijfzelen der oude Leenrechten, servile diensten en banden der slavernij, afkomstig van de voormalige Graven, Hertogen, Princen en Heeren.

Dat er rond de Staatsregeling van het jaar 1798 zoveel verwarring en onzekerheid heersten, lag hierin dat men de Staatsregeling zo veel mogelijk naar Frans model wilde vervaardigen. In Frankrijk had het Leenstelsel veel meer invloed op de maatschappelijke verhoudingen uitgeoefend dan in Nederland. Alle rechtsverhoudingen die afbreuk deden aan het allodium (eigendom, geen leengoed), vatte men in Frankrijk samen onder het begrip feodaliteit, het complexum feudale. Hieronder bracht men dan, behalve de zuivere leenrechtelijke verhoudingen, alle mogelijke cijnsen, erfpachten, opbrengsten van horigen, kortom een bonte verzameling van rechtsverhoudingen, binnen en vooral buiten de eigenlijke leenrechtelijke verhouding vallende.

Toen de nieuwe staatsregeling eenmaal was aangenomen en de instelling van het nieuwe Vertegenwoordigend Lichaam een feit was geworden, toog men wederom aan het werk teneinde de oplossing van de problemen rondom het complexum feudale tot een bevredigend resultaat te brengen. De sterke centralisatie die de Staatsregeling van het jaar 1798 met zich mee bracht, bezat echter grote gebreken. Het Vertegenwoordigend Lichaam gaf vaak blijk van onbekendheid met plaatselijke toestanden, hetgeen met name op het terrein van de horigheid

nogal eens tot uitdrukking komt. Men trachtte pasklare oplossingen te scheppen, doch raakte daarbij steeds meer verstrikt in de eigen wetgeving. De moeilijkheden namen toe naarmate men geconfronteerd werd met steeds grotere onbillijkheden. Al wat uit het Leenstelsel stamde, was 'sans indemnité' verdwenen. Al wat oorspronkelijk was voortgekomen uit wederzijds, vrijwillig en wettig verdrag, al wat vrucht was van wezenlijke eigendom, was niet afgeschaft maar behouden en kon voor de afkoop in aanmerking komen. Dit had echter tot gevolg dat iedere eigenaar van een Heerlijk recht zich in alle bochten wrong om te betogen dat toevallig zijn recht vrucht was van een wettig eigendom en zijn oorsprong vond in een wederzijds vrijwillig verdrag teneinde voor schadevergoeding in aanmerking te komen.

Temidden van deze chaos en onzekerheid ging het nieuwe bewind aan de slag. Op 4 juni 1798 kwam in het Vertegenwoordigend Lichaam het rapport aan de orde waarin de wijze van afkoop bepaald werd op grond van artikel 25 der Staatsregeling. De strekking van dit rapport komt tot uitdrukking in het volgende fragment: 'Dat alle de overblijfzelen van oude leenrechten, servile diensten en banden van slavernij verdwenen zijn doch dat daarnaast het beginsel geld dat men van wettig eigendom niet ontzet kan worden'. Hieruit wordt door sommigen geconcludeerd dat met name tiendheffingen recht op schadevergoeding hadden, maar dat zij een akkoord dienden te treffen met de eigenaar van het land. Ter verduidelijking van een en ander volgde op 7 juni 1798 een publicatie van het Uitvoerend Bewind:

Dat alle tienden door artikel 25 der Staatsregeling waren afgeschaft, behoudens het recht tot schadevergoeding voor de heffers; en stond derhalve aan alle gebruikers van tiendplichtige landen toe om onmiddellijk de tienden met de andere vruchten tot eigen voordeel in te zamelen onder voorwaarde echter van, voor het inzamelen der gehele vrucht, hetzij minnelijk, hetzij op de verder aangewezen wijze, een akkoord met de tiendheffers te treffen.

Het rapport van 4 juni en de publicatie van 7 juni 1798 werden evenwel door het Intermediair Wetgevend Lichaam op 14 juni daaraanvolgend onwettig verklaard, zijnde niet tot stand gekomen ingevolge de Staatsregeling. Een en ander werd verder ter regeling overgelaten aan het Vertegenwoordigend Lichaam. Ten aanzien van het verkrijgen van schadevergoeding werd bepaald dat men zijn aanspraken voor het verlies van rechten, die volgens de Saatsregeling als vruchten van wezenlijk eigendom waren te beschouwen, moesten indienen voor 23 oktober 1798, waarbij de inlevering der bewijzen kon plaats vinden voor 23 april 1799.

Door de politieke woelingen van het jaar 1798 was de structuur van het staatsbestel inmiddels gewijzigd. Nadat op 31 juli 1798 het wettig gekozen Vertegenwoordigend Lichaam een Uitvoerend Bewind was gekozen, was de revolutie min of meer ten einde. De Bataafse republiek was, als één en ondeelbaar, na een lijdensgeschiedenis van enkele jaren, tenslotte gevestigd.

Intussen volgden de staatsregelingen elkaar op. De staatsregeling van het jaar 1801 werd vervangen door die van het jaar 1805. Ook hierin staat niets over de horigheid. Geheel nieuw is ook het opnemen van de bepaling van schadeloosstelling voor grondeigenaren die door deze afschaffing blijkbaar zijn benadeeld. Het is voor de eerste keer sinds het jaar 1795 dat de wetgever openlijk erkent dat de eigenaren benadeeld waren. Inmiddels was op 20 september 1805 voor de hele Bataafse republiek de afkoopbaarheid geregeld van 'renten, uitgangen, thijnsen, cijnsen, legschatten en dergelijke lasten, hoe ook genaamd, betaald wordende in geld ten voordeele der Nationale Domeinen'. Voorts was bepaald dat al deze uitgangen na zes maanden afkoopbaar zouden zijn in contanten tegen drie procent, terwijl zij de eerste zes

maanden ter keuze van de schuldplichtige zouden kunnen worden afgekocht tegen zes procent in contanten of tegen vier procent in losrenten uit de onderhandeling op de domeinen van het jaar 1801.

Uit de ontwikkelingen, zoals die zich voltrokken rond de periode 1801-1805, kan geconcludeerd worden dat men met behoud van de bepaling dat het Leenrecht was afgeschaft, steeds nauwlettender acht ging slaan op de geldelijke belangen van de voormalige eigenaren, en dat men rechthebbenden steeds zorgvuldiger ging behoeden voor schade. In het jaar 1806 volgde een nieuwe verandering in de staatsinrichting van Nederland. Napoleon was als keizer niet tevreden dat in een naburig land nog de republikeinse staatsvorm, met een raadspensionaris aan het hoofd, bleef voortduren. Ons land zou een koninkrijk worden met Lodewijk Napoleon als koning. De Bataafse republiek eindigde op een even roemloze wijze als haar voorgangster.

Het in het jaar 1806 ingestelde Koninkrijk Holland bracht ten aanzien van de horigheid geen enkele verandering teweeg. Het 'Wetboek Napoleon, ingerigt voor het Koninkrijk Holland', in het jaar 1809 ingevoerd, geeft over dit onderwerp geen mededelingen. Wel zijn er enkele bepalingen over tijnsrecht, die echter volgens artikel 2 slechts voor de toekomst golden en die derhalve op de bestaande oude tijnsen geen invloed hadden (artikel 532-534). Over de horigheid zwijgt het wetboek, wellicht in navolging van de Code Civil, waarschijnlijk ook omdat de wetgever in het geheel niet op de hoogte was van de in Oost-Nederland van kracht zijnde rechtsinstellingen. Voorlopig bleef dan ook alles bij het oude.

Op 9 juli 1810 werd het keizerlijk decreet uitgevaardigd, waarvan artikel 1 bepaalde dat Nederland bij het Franse Keizerrijk zou worden ingelijfd. Bij keizerlijke decreten werden voortaan verschillende Franse wetten executoir (volgens vonnis uitvoerbaar) verklaard en talrijke nieuwe reglementen verbindend verklaard. Zo verscheen op 18 oktober 1810 een uitvoerig reglement voor de interne organisatie van de Hollandse departementen, waarvan met name artikel 53 bepalingen kent inzake de horigheid. Met ingang van 1 januari 1811 zouden de nieuwe rechterlijke organisatie en de algemene wetgeving van het Franse keizerrijk van kracht worden. Dat zou voor de horigheid in de provincie Overijssel aanzienlijke gevolgen hebben. Bij hetzelfde decreet werd ten aanzien van de grondrenten bepaald dat de bestaande wetten zouden blijven gelden en dat met betrekking tot de afkoop nadere bepalingen zouden volgen.

Zulke bepalingen werden inderdaad ingevoerd toen bij decreet van 6 januari 1811 voor dat deel van het land dat tot de rechter Rijnoever behoorde, met ingang van 1 maart 1811 executoir werden verklaard de wetten en besluiten die – bij decreten van 22 juni en 8 november 1810 – reeds per 1 januari 1811 executoir waren verklaard in het Departement van Rijn en Schelde en in het arrondissement Breda. In het decreet van 8 november 1810 wordt een Franse wet van het jaar 1790 genoemd, die de afkoop van grondrenten regelde. Alle 'rentes foncières perpétuelles', van welke oorsprong ook, werden afkoopbaar gesteld, onafhankelijk van de bereidwilligheid van de eigenaars van de renten. Het afkoopbedrag werd bepaald op vijf procent als ze in geld, en op vier procent als ze in natura verschuldigd waren. Het grote verschil met voorgaande bepalingen was echter dat, terwijl de inheemse bepalingen van de jaren 1795 en 1805 speciaal golden voor de aan de Staten van Gelderland respectievelijk de nationale domeinen verschuldigde grondrenten en uitgangen, waaronder tijnsen, de Franse wet van het jaar 1790 een algemeen geldende wettelijke maatregel was. Heringa meldt dat in deze periode vele horige goederen tot vrij eigendom waren geworden. Dit mag het geval zijn

geweest op de Veluwe, in de graafschap Zutphen was dit niet het geval. Zoals uit de later gerezen moeilijkheden zal blijken, waren de diverse renten en uitgangen nog onverminderd aanwezig op talrijke goederen en kon het domeinbestuur de casuele prestaties nog vele jaren later invorderen.

Nadat de Franse troepen in de winter van het jaar 1794 op 1795 de Bataafse republiek waren binnengevallen en het sabelgerinkel van de Franse bevrijders het lawaai van de Patriotten gingen overstemmen, voltrok zich de omwenteling die in de meeste steden van Gelderland en Overijssel reeds lang in het geheim was voorbereid. Van 29 januari 1795 af vertoefden Franse troepen in Overijssel en waren al een aantal plaatsen bezet. Het eerste gevolg van de nieuwe toestand was dat in de Provinciale Staten van Overijssel, bestaande uit Ridderschap en Steden, de Ridderschap niet meer als vertegenwoordigend college van het platteland werd erkend en plaats moest maken voor de afgevaardigden die door de municipaliteiten (gemeenten) in de kleine steden en op het platteland naar de Statenvergadering waren gezonden. De Provinciale Staten, zich voortaan noemende de Provisionele Representanten van het Volk van Overijssel, publiceerden reeds op 6 februari 1795 een nieuwe orde van zaken. Het platteland, voor zover nodig, werd opgeroepen om de vergadering spoedig voltallig te maken. Voort verklaarden zij dat zij de soevereiniteit van het volk en de 'Rechten van den Mensch en van den Burger' uitdrukkelijk erkenden, dat het stadhouderschap was afgeschaft, en dat alle ambtenaren ontslagen waren van de eed op een oude constitutie. Een nadere uitwerking van deze beginselen vond plaats in de publicatie van 17 februari 1795, waarin deze rechten voor geheel Overijssel werden afgekondigd.

Deze publicatie wijkt qua formulering enigszins af van de bekende 'Rechten van den Mensch', afgekondigd door de Provisionele Representanten van het Volk van Holland op 31 januari 1795, ook al zijn beide publicaties naar de strekking gelijkluidend. Tijdens de vergadering van 21 april 1795 verzochten de Provisionele Representanten van het Volk van Overijssel de 'Commissie tot de zaken van financie om haare gedagten te laaten gaan over 't wederom introduceren van 't afkoopen van de leenen' en daarvan ter vergadering rapport uit te brengen. Hoewel hier alleen gesproken wordt van Lenen, is het zeker de bedoeling van de Provisionele Representanten geweest een eind te maken aan het complexum feudale, het stelsel van feodale verhoudingen, dat men in het jaar 1795 te erg geworteld zag in het oude regime om het zonder meer te kunnen handhaven. Waarschijnlijk vermeldde men alleen het Leenstelsel omdat men dat als het feodale recht bij uitstek beschouwde. Naar aanleiding van het besluit van 21 april 1795 werd op 21 oktober 1795 door de commissieleden rapport uitgebracht inzake deze afkoop. Zij waren van oordeel dat de provincie eigenares was geworden van de in Overijssel gelegen Leengoederen, met aanspraak op de betaling van de heergewaden. Hetzelfde gold ten aanzien van die Leengoederen die in het verleden aan particuliere personen als Leen waren gegeven. Deze afschaffing van persoonlijke dienstbaarheid had uiteraard ook als gevolg dat de 'diensten van vasallage' volledig werden afgeschaft, ook al was hiervan in de achttiende eeuw weinig overgebleven. Opmerkelijk is, en hierin ligt het belang van dit advies, dat de commissie de heergewaden zag als een reële last, rustende op de Leengoederen. Deze Leenverhouding kon niet zonder meer als afgeschaft worden beschouwd, maar alleen door afkoop te niet gedaan. De Provisionele Representanten van het Volk van Overijssel zouden als 'tegenwoordige bestierderen (bestuurder) van de Financiën, Domeinen en Eigendommen der Provincie' bevoegd zijn om over te gaan tot afkoop van de verplichtingen, voortvloeiende uit de Leenverhouding. Het belang van de burgers van Overijssel vorderde zelfs, aldus het advies, dat hun middelen werden geboden om de Leengoederen van deze verplichting te bevrijden tegen betaling van 'eene maatige somma', waarna de Leengoederen zouden worden omgezet

in allodiale. Naast deze afkoopregeling voor de Leengoederen werd ook een afkoopregeling in het leven geroepen voor de horige goederen in Salland. Over de horige goederen in Twente werd met geen woord gerept, waarschijnlijk doordat de Twentse goederen allen besloten lagen binnen hofverband en dit verband kon niet zonder meer worden gesloopt. Reeds in het verleden waren hierover moeilijkheden ontstaan, met name in het jaar 1767, toen inzake een afkoopregeling van de horigheid in Overijssel een uitzondering moest worden gemaakt voor Twente:

Dog dat belang de Hofhoorige goederen onder het Land Rent Ampt van Twenthe, welke van een andere nature zijn, zoals de Hofregten van Twenthe genoegsaam uijtwijsen en in de echte bezeeten worden en waarvan de Hofhoorigheid niet wel kan worden afgekocht, immers voor zoveel niet belmundig geworden, of het hofrecht daarvan geëxecuteert en kwijt geworden zijn, dezelve daarbij behoorende te worden gelaaten.

Naarmate het jaar 1795 verstreek begon ook het revolutionaire vuur allengs af te nemen. Binnenskamers werden weliswaar ambitieuze plannen gemaakt maar in werkelijkheid werd weinig concreets tot stand gebracht. Door de talrijke lasten die op de toch al niet welvarende provincie Overijssel drukten, raakte het gewest langzamerhand in financiële moeilijkheden en nam het noodgedwongen zijn toevlucht tot verkoop van de domeingoederen. Bij resolutie van 29 oktober 1796 besloten de Provisionele Representanten enkele domeingoederen te verkopen. De voorgenomen verkoop betrof ook een aantal erven, gelegen in het Rentambt Sibculo en Albergen, waarvan een tweetal hofhorig is aan de Hof te Oldenzaal: het erve Beernink te Oldenzaal en het erve Wissel te Gammelke. Ook zouden enkele goederen worden verkocht gelegen in het gericht van Haaksbergen. Deze hadden naar alle waarschijnlijkheid eens deel uitgemaakt van de hofkring van de Hof te Haaksbergen maar waren al in de zeventiende eeuw niet meer hofhorig. Het waren juist deze Haaksbergse goederen die de inzet gingen vormen van veel meningsverschillen. De verkoop van dit alles gebeurde met behoud van alle lusten en lasten, zoals tijnsen, uitgangen en jaarlijkse renten. Zolang geen concrete regeling bestond over de afkoop van deze rechten, bleef alles bij het oude en bleven de lasten op de goederen rusten. De publicatie van het jaar 1795 beoogde alleen de afschaffing van persoonlijke dienstbaarheid en niet van zakelijke lasten die op die goederen rusten.

De resolutie van 29 oktober 1796 verwekte grote verontwaardiging bij de bewoners van de hofhorige goederen, merendeels gelegen in het gericht van Haaksbergen. In een brief van 30 september 1796, gericht aan de Provisionele Representanten zetten Ten Raa, Vruwink, Olthoff, Temminck, Broekhuis, Belshoff, Groothuis (J), Groothuis (K), Roerink (J), Witbroek, Ten Vragelaar, Ten Polle, Roerink (A), Ten Caate, Scholten Vaarwerk en Kaaten hun bezwaren uiteen tegen de voorgenomen verkoop. Met name waren zij bang bij verkoop van hun goederen te worden verdreven. Hun voorouders reeds hadden 'eenige ponden golds' betaald om niet van hun erven verjaagd te worden, 'waarom ook destijds en vervolgens nimmer daartoe heeft kunnen koomen, dat zij daarvan door verkoop als anders ontset kunnen worden'. Voorts beriepen zij zich op het feit dat zij van oudsher beschouwd werden als coloni perpetuarii, min af meer te vergelijken met erfpachters, hetgeen reeds het geval was ten tijde van het bewind van de bisschoppen van Utrecht, waarbij de pacht van geslacht op geslacht was voortgezet zonder dat ergens sprake was van een pachtovereenkomst. Ook beriepen zij zich op het feit dat in de graafschap Zutphen huurders geen extra-ordinaire verpondingen behoefden te betalen. Daar hadden de boeren de verponding voldaan, zodat zij niet konden worden beschouwd als gewone huurders maar als erfpachters, te meer daar hun nooit restitutie (teruggave) van deze bedragen was toegekend. Verder beweerden zij voortdurend het recht te

hebben bezeten om zowel akkermaalshout (eiken hakhout, gebruikt tot afscheiding van akkers) als opgaand hout (bomen met flinke stammen) te kappen, uitgezonderd eiken en beuken. Hierin stonden zij gelijk met horigen. Dit soort bevoegdheden kwam niet toe aan huurders. Tenslotte beriepen zij zich op het feit dat hun goederen van oudsher waren aangemerkt als garfgoederen, waarbij hun erfpacht bestaat uit de vierde garve, hoewel deze tot een geldbedrag was gereduceerd.

Hierbij komt dat zij Remonstranten van ouwds zijn Garfmeijeren en dat hunne perpetueele erfpacht bestaat uit de vierde garve, hoewel deselve doorgaans tot geld is gereduceerd. En hier van daan komt het, dat zij niet alleen altoos 't zelfde geld jaarlijx hebben betaald maar zomtijds bij conventie de prijs dier garve is veranderd, 't welk de Remonstranten hierbij aanmerken, opdat hieruit geen schijn genomen worde als off hunne Pagt zouw zijn verandert, dewijl die des niet te min altoos is en blijft de vierde garve. Hiervandaan is het dat der Remonstranten Erven worden en zijn genoemd Garfgoederen, welke benaming ook alleen genoegsaam aanduidt 't perpetueele van hun pagt, die daarom aan derselver Erven eigen en verkleefd is.

Reeds sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw waren er problemen geweest rondom deze garfgoederen, die qua karakter nogal tweeslachtig van aard waren. Enerzijds waren nog duidelijk sporen van vroegere horigheid aanwezig, anderzijds toonde zij duidelijk het karakter van pachtgoederen. In het jaar 1662 werden ze aldus omschreven.

Deese navolgende garffgoederen (Haaksbergen en Neede) worden geholden voor vrije goederen, sijnde die meijeren exemt van versterff ende erffwinninge, alsoo dieselve niet hoffhorich sijn maar sustineren eenige ponden golds gegeven te hebben, waardoor sij niet van die erven konnen gedreven worden.

Op grond van deze taxatie werden de garfgoederen in Haaksbergen en Neede dan ook steeds aangeduid als vrije garfgoederen. Het probleem was dat de bezitters van deze goederen op geen enkele wijze hun rechten konden aantonen, terwijl ook buiten deze taxatie nergens iets over aard en karakter van deze goederen was te vinden. Ook de hofprotocollen boden geen aanknopingspunten daar de bewoners buiten hofverband leefden. Naar aanleiding van het bovengenoemde rekest suggereerde de landrentmeester van Twente, Pagenstecher, in het jaar 1796: 'die Meijeren deeze hunnen susteneren niet zouden dienden te bewijzen, waartoe hun een korte termijn zou kunnen gesteld worden'. Dit standpunt werd mede ingegeven door het feit dat ook de provinciale ambtenaren niet bij machte waren om op bevredigende wijze in de kwesties te adviseren. De uiteindelijke afloop is niet bekend. De Overijsselse jurist Racer deelt in het jaar 1801 mee in een advies.

De gemelde questie is in opzigt van de voorn (oemde) erven voor eenige jaaren bij de Provisioneel Representanten des Volks van Overijssel voor geweest doch niet beslisd maar de voorgenomen verkoop dier goederen vooreerst gestaakt.

Later trachtte Racer langs rechtshistorische weg tot een oplossing van dit vraagstuk te komen. Hij ging er van uit dat ook vrije pachtgoederen, waartoe de goederen Teeselinck, Temminck, Olthoff, Giffelt, Freuwinck en Broeckhuijs gerekend werden, evengoed als hofhorige garfgoederen, in erfpacht bezeten konden worden door de meierlieden. Deze pacht vertoonde overeenstemming met het in Duitsland bestaande 'Landsiedelrecht'. Hierin is enige overeenkomst met het dominium utile (het recht van de horigen, ook wel in het algemeen spraakgebruik: het reëel genot van onroerend goed). De redenering van Racer sluit aan bij zijn

advies van 12 september 1798, uitgebracht aan het Intermediair Administratif Bestuur van Overijssel.

Maar dan dunkt mij, dat ik er nog zou kunnen bijvoegen, dat het wel zo kan worden aangezien, dat de Heer is Dominus Directus en de horige man Dominus Utilus van het goed, doch dat is niet in allen opzichte, bijzonder ook niet in opzigt van alle dispositie omtrent het goed, die andersins een Dominus Utilus pleegt te hebben, schijnt gezegd te kunnen worden; en daarom ook het recht der hoorige lieden, omtrent de goederen, hun Bouregt of Jus colonarium genoemd wordt, en hetgeene door hen daarvoor jaarlijks betaald wordt, pacht, in opzigt van deszelfs perpetuiteit, gelijk is met erfpacht.

Tenslotte merkte Racer op dat de Provinciale Staten van Overijssel er beter aan hadden gedaan de onderhavige erven aan de meieren te ontnemen, zo zij de mening toegedaan mochten zijn dat hun eisen ongegrond waren en van kwade trouw getuigden. De Staten konden deze goederen vervolgens zo hoog mogelijk verpachten in plaats van te onderhandelen met de belanghebbende meierlieden inzake de taxatie van de oude pachten, terwijl zij bovendien anderhalve eeuw in de oude toestand hadden berust.

De adviezen van Racer ten spijt bleek het Departementaal Bestuur van Overijssel inzake de Haaksbergse en Needse garfgoederen geen spoedige beslissing te kunnen nemen. In het Statenarchief van Overijssel bevindt zich een bij het Departementaal Bestuur van Overijssel ingekomen stuk, gedateerd op 30 oktober 1804, waarin de toenmalige landrentmeester van Twente Van der Wijck inzake het rekest van de boeren uit Haaksbergen en Neede het navolgende verklaart:

Dog over welke sustenue zo verre den ondergeschreven bewust tot heden geene rechterlijke beslissing is gevallen.

De mogelijkheid van de financiële vergoeding bij de Staatsregeling van het jaar 1798 toegekend aan de eigenaren, stelde het 'Intermediair Administratif Bestuur' van Overijssel voor het probleem hoe deze vergoeding te regelen. Teneinde nader advies in te winnen richtte dit bestuur zich tot J.W. Racer. Dat men de keus op Racer had laten vallen, is begrijpelijk. Als bekwaam jurist, als weinigen op de hoogte met de oud-Overijsselse rechtsinstellingen, was hij de aangewezen persoon om de oplossing van het horigheidvraagstuk in Overijssel ter hand te nemen.

Racer werd in het jaar 1736 geboren te Delden, had zijn opleiding gevolgd te Oldenzaal en Lingen, waarna hij in het jaar 1758 te Groningen was gepromoveerd. Tot het jaar 1760 was hij rentmeester geweest bij graaf Van Wassenaar op kasteel Twickel te Delden. In het jaar 1763 had hij zich als advocaat te Ootmarsum gevestigd en enige jaren later te Oldenzaal, daar kreeg hij een uitgebreide praktijk. Door zijn juridische scholing en zijn werkzaamheden raakte hij vertrouwd met talrijke oude rechtsinstituten, hetgeen hem inspireerde tot het schrijven van werken over rechtsgeleerdheid en geschiedenis. In het jaar 1781 verscheen het eerste stuk van zijn bekendste werk: 'Overysselsche Gedenkstukken', dat in het jaar 1797 met een achtste stuk werd voltooid. Dit werk, hoewel niet geheel vrij te pleiten van vooringenomenheid, vormt, wegens de vele door hem geraadpleegde archieven, nog steeds een belangrijke informatiebron voor de geschiedenis van Overijssel. Zijn vriend en bondgenoot J.D. baron Van der Capellen tot den Pol had hij geholpen in diens strijd voor de afschaffing van de zo gehate drostendiensten. De drostendiensten werden bij publicatie van 25 februari 1783 'voor eeuwig'

afgeschaft. Zijn grote liefde voor vrijheid en recht had Racer herhaalde malen in het krijt doen treden (iemand verdedigen) voor de rechten van de kleine steden van Overijssel. Zo hadden sinds het jaar 1748 de steden Deventer, Zwolle en Kampen zich het uitsluitend recht van de jacht toegeëigend, terwijl de jacht aan de inwoners van de kleine steden was verboden. Voor de stad Enschede had Racer over deze materie een uitgebreide memorie aan de Provinciale Staten van Overijssel gezonden, echter zonder succes. De Omwenteling van het jaar 1795 verklaarde de jacht vrij. Een merkwaardig licht op de persoonlijkheid van Racer werpt zijn opkomen voor de belangen van de vrouwe van Almelo tegen de aanspraken van Ridderschap en Steden. Toen zij zich in de jaren 1785 en 1786 in haar rechten inzake de benoeming van de burgemeesters van de stad Almelo te kort gedaan voelde, had Racer haar verdediging gevoerd, tot grote woede van de Almelose burgers en zijn partijgenoten, hetgeen had geresulteerd in het molesteren van Racer. Op 17 april 1795 was Racer benoemd tot provisioneel verwalter van het drostambt Twente, welke functie hij tot november 1799 vervulde.

Het advies van Racer aan het Intermediair Administratif Bestuur van Overijssel dateert van 12 september 1798. Het stelt vast dat de rechten van de horigen 'zoo omtrent derselver personen als de goederen, die zij bezitten', alsmede de rechten van de hofheer verbindend waren vastgelegd in de hofwetten en in de oude gewoonten. Voorts dienen deze rechten onderscheiden te worden naar die van de hoven, waaronder de horigen ressorteren, alsmede naar die der horigheid afzonderlijk, zoals de hofhorigen, hofeigenen, keurmedigen of kamerlingen en hofvrijen. Hieraan voegt Racer toe dat men zich ervoor moet behoeden de zaak al te simpel voor te stellen. 'Doch dan laat zich evenswel nog niet zonder alle uitzondering vaststellen, dat die van dezelfde soort ook daarom met dezelfde praestatien zouden zijn bezwaard'. Hieruit volgt, aldus Racer, dat de waarde van het recht van de hofheer, in dit geval het voormalig gewest Overijssel, op de horige personen en goederen niet bepaald kan worden, zonder dat van geval tot geval nauwkeurig wordt bekeken wat de hofheer toekomt, zoals vrijkoop, versterf, opvaart en erfwinning, pachten en verscheidene andere prestaties. Dit alles bij elkaar noemt Racer de vrucht van het dominium directum, de totaalopbrengst welke de hofheer toekomt uit het geheel van zijn rechten ten aanzien van het horig goed. Dit alles is niet voldoende, volgens Racer, daar ook de 'potegrond' van elk goed, dat wil zeggen de grond voorzover de hofheer deze doet bepoten en de houtopbrengst daarvan geniet, bij deze vruchten moet worden gerekend. Hier raakt Racer een der meest omstreden punten uit de hofwetten, te weten het recht van de horige om in beperkte mate hout te hakken waarover in geheel Oost-Nederland, zowel in Twente als in de graafschap Zutphen jaren lang geruzied en geprocedeerd was.

De verscheidenheid van prestaties heeft tot gevolg dat het recht van de horigen ten aanzien van hun goed (dominium utile) in veel gevallen het dominium directum verre overtreft, in andere evenaart, terwijl daarentegen in sommige gevallen het dominium directum dit recht verre overtreft. Vervolgens geeft Racer wel te bedenken dat de totale waarde van het horig goed niet gelijk is aan de som van de waarde van het recht van de horige gebruiker en de waarde van het recht van de hofheer.

Dat men zich niet hebbe voor te stellen, dat men de waarde van het goed te recht zou hebben berekend, wanneer men de waarde van het dominium directum en dominium utile elk afzonderlijk wel hebbende opgemaakt, deze beide te zamen voegt.

Volgens Racer is dit ook vrij vanzelfsprekend, daar zowel het dominium directum als het

dominium utile wederzijds belemmeringen veroorzaken in het gebruik van deze horige goederen. Racer taxeert de waarde van het goed, indien dit in vrije eigendom zou worden bezeten, ongeveer een derde hoger dan de som van de waarde van het dominium directum en het dominium utile.

Vervolgens gaat Racer uitvoerig in op de hofrechten en het karakter van de horige goederen. In dit verband beschrijft Racer de hof te Ootmarsum, waaronder alle Twentse hoven ressorteerden, en de hof te Ommen en Colmschate, waarvan de goederen meestal door een hulder werden bezeten. In zijn advies van september 1798 gaat Racer verder uitvoerig in op de rechten van de hofmeiers. Van hen zegt Racer dat zij hun rechten erfelijk bezitten terwijl hun emolumenten (bijkomende voordelen of inkomsten) bestaan uit de 'jura (rechtswetenschappen) van pleitgedingen, door eenen op hofhorige goederen worden ondernomen, de jura van opdragten en verzettingen dezer goederen en van testamenten, voorts te gaan in en uit de echte'. Voorts genieten zij enig voordeel bij het jaarlijks verschijnen op de hofdag, terwijl sommigen van hen enige diensten genieten van de horigen, waarbij Racer meedeelt dat de hofmeiers van de hoven van Ootmarsum, Oldenzaal en Goor deze hoven bemeieren zonder zelf horig te zijn, waaraan hij nog toevoegt dat de hofmeier van de hof te Ootmarsum het dominium directum van deze hof bezit op grond van pandschap.

Ten aanzien van de vraag of de eigenaar-hofheer horige goederen kan verkopen zonder dat de verkrijger horig hoeft te zijn en zonder tussenkomst van een hulder, toont Racer aan dat het mogelijk is. Dit stemt overeen met hetgeen hij betoogt in de Overijsselsche Gedenkstukken: 'De wijze van een hofhoorig goed met bewilliging van den Heer buiten de echte te bezitten bestaat zonder of met een hulder'. Duidelijk is dat in een dergelijk geval sterk afbreuk wordt gedaan aan het karakter van de horigheid. De eigenaar-hofheer kon met iedere gebruiker van een horig goed een overeenkomst aangaan, waarin hij hem van verschillende verplichtingen ontsloeg maar hierdoor veranderde hij meteen het horig gebruiksrecht in een ander jus (het recht) in re alina (realia: feitelijke gegevens, aliënatie: verpanding of vervreemding). Het goed was dan niet meer in horige echte uitgegeven: èn persoon èn goed werden onttrokken aan de jurisdictie van het horig recht. Racer gaat in op eventuele consequenties van het bezit van horige goederen door een vrij persoon buiten de echte.

Terwijl ook andersints de ongerijmdheid volgen zou dat de vrije besitteren dezer goederen, die aan geen vrijkoop nog versterf te betalen onderhevig kunnen zijn nog voor het Hofgerigt aansprekelijk, nog de goederen aldaar meer getransporteerd of gehypothekeerd kunnende worden, aan dit alles en wat dies meer is aldaar te doen, onderhevig zouden zijn.

Met andere woorden: is een hofhorig goed eenmaal in handen gekomen van een vrij persoon, dan vallen de voordelen voor de hofheer weg en verliest ook de hofmeier een deel van zijn emolumenten.

Racer memoreert dat de hofmeier zeker schadeloos gesteld dient te worden voor zijn verlies aan emolumenten.

Ik heb ook van het gemelde voorbehoud van regt van den Hofmeier geen ander effect vernomen, dan dat de bewoner van het goed, aan wien de eigenaar of koper het verhuurd heeft, jaarlijks op den hofdag verschijnt, en voor zoveel de hofmeier eenige diensten of iets diergeljks van de voormalige horige bezitteren plagt te genieten, dezelve alsnog geniet. Dit schijnt derhalve getaxeert te moeten worden om den Hofmeijer wegens het verlies van zijn Hofmeijerschap

schadeloos te stellen.

Aan het eind van zijn advies concludeert Racer dat bij eventuele vernietiging van de horigheid zowel de rechten van de horige als die van de hofheer in aanmerking zouden moeten worden genomen, waarbij hij waardevermeerdering van het goed aanneemt voor het geval de wederzijdse rechten zich in één hand bevinden. Voort zou 'om het goed in eenen man te brengen, eene geproportioneerde uitkering van den eenen aan den anderen moeten geschieden', waarbij nauwkeurig de rechten van èn hofheer èn horigen alsmede de meerwaarde in aanmerking genomen moet worden. Racer sluit zijn betoog af met het aanduiden van een verdeelsleutel, volgens welke deze taxatie moet plaatsvinden. Als voorbeeld taxeert hij het recht van de hofheer, dat wil zeggen de waarde van het dominium directum op vijfhonderd gulden. Het recht van de horige bezitter, het dominium utile, taxeert hij op duizend gulden. In dat geval mag de waarde van het gehele goed in één hand getaxeert worden op eenentwintighonderd gulden, ruim een derde hoger dan de waarde van het dominium directum en het dominium utile (het recht van de horige bezitter) samen. Wanneer de goederen nu in één hand komen en wel in die van de horige bezitter dan dient door deze als afkoopsom, teneinde het horig goed in vrije eigendom te verkrijgen, aan de hofheer betaald te worden het bedrag van zevenhonderd dulden. Wil daarentegen de hofheer het horig goed in vrije eigendom verkrijgen dan dient deze de horige bezitter het bedrag van veertienhonderd gulden te betalen. Voordat het horig goed in één hand was geraakt kwam eenderde deel van de waarde toe aan de hofheer en tweederde deel aan de horige bezitter. Deze verhouding blijft ook na samenvoeging bestaan, met dien verstande dat de meerwaarde in aanmerking genomen moet worden.

Het belang van dit advies van Racer ligt voornamelijk in het feit dat bij de rechten van de horigen op de door hen bewoonde en bebouwde goederen volledig erkent. Ook de door hem aangegeven verdeelsleutel van de rechten van de horigen en hun hofheer is van groot belang. Racers opvatting werd als uitgangspunt gekozen voor de uiteindelijke financiële regeling in de jaren twintig van de negentiende eeuw.

Uit het voorgaande is gebleken dat er sinds 1795 weinig of geen verandering plaats vond in de rechtspositie van de horigen in Overijssel. Formeel gesproken waren zijn sinds het jaar 1795 geen onvrijen meer. Dit verhinderde niet dat zij verplichtingen, zoals betaling van versterf, erfwinning, opvaart en vrijkoop trouw bleven voldoen. Het is ook begrijpelijk dat deze verplichtingen van het jaar 1795 bleven voortbestaan. Er was geen enkele wetsbepaling die de horige bewoners de eigendom van de door hen bezeten goederen had toegekend, zodat zij voor de eigenaar de verschuldigde prestaties als van ouds dienden te verrichten. Evenmin waren hun uit de horigheid voortvloeiende verplichtingen van hogerhand uitdrukkelijk afgeschaft. Provincie nog horigen deden enige moeite wijzigingen aan te brengen en zo bleven de hofgerichten hun werk doen en werden de casuele prestaties als te voren geïnd. Zeker ook de conservatieve aard van de plattelandsbevolking van Overijssel zal bij deze continuïteit van de horigheid een rol hebben gespeeld, te meer waar het een instelling betrof, die in de loop van de jaren haar scherpe kanten had verloren.

Ook de hofgerichten fungeerden nog als van ouds. Vrijkopen, opvaarten, et cetera geschiedden nog steeds voor de hofrichter en twee keurnoten. Voorlopig bleef ook hierin de oude toestand volledig gehandhaafd. Na het jaar 1795 trad de eerste wijziging in de positie van de horigen in Overijssel op toen de Provisionele Representanten van het Volk van Overijssel de horigen in Salland in de gelegenheid stelden hun horigheid volgens een bepaald bedrag af te kopen. Zo

konden zij hun hoeven in eigendom verkrijgen tegen betaling van een bedrag van honderdvijftig gulden, een kleinere hoeve tegen betaling van vijfenzeventig gulden. Een volgende stap op weg naar de vrijwording vormde de resolutie van 2 oktober 1796 waarbij de Provisionele Representanten van het Volk van Overijssel besloten enkele domeingoederen te verkopen, welke verkoop waarschijnlijk om financiële redenen plaatsvond. De Franse tijd bracht voor het arme gewest Overijssel grote geldelijke offers, waaraan ter tegemoetkoming enkele domeingoederen in het openbaar werden verkocht. Voor Overijssel was verder van veel belang hoofdstuk V1 van de Staatsregeling van het jaar 1798, houdende de samensmelting van de inkomsten en de schulden van de provinciën in één staatskas. Deze samensmelting van inkomsten en schulden in één staatskas hield ondermeer in dat het eigendom van de provinciale horige erven toeviel aan het Domein van de Bataafsche republiek, vervolgens aan het Koninkrijk Holland, aan het Franse keizerrijk en tenslotte aan het Koninkrijk der Nederlanden. De nieuwe domeinstructuur resulteerde in een 'Reglement op de Administratie der Nationale Domeinen, welke bevorens onder de beheering van de Staten der respective gewesten hebben gestaan'.

Nauw verweven met de horigheid in Oost-Nederland waren van oudsher de domeingoederen geweest. In het jaar 1813 werden alle vroegere Franse staatsdomeinen, voor zover binnen Nederland gelegen, ten gevolge van het oorlogsrecht eigendom van de Nederlandse overheid. Ze bleven onder het beheer van de ambtenaren der registratie. Bij besluit van de soevereine vorst op 16 december 1813 werd bepaald dat het beheer van de registratie van de domeinen zou worden afgescheiden. De domeinen zouden voortaan worden bestuurd door het college van raden en rekenmeesters over de domeinen, terwijl de verdere ambtenaren zouden bestaan uit een hoofdadministrateur der domeinen en inspecteurs en rentmeesters. Tot verdere regeling van die nieuwe administratie werd bij besluit van 26 april 1814 bepaald dat de hoofdadministrateur der domeinen en de president van het college van raden en rekenmeesters over de domeinen hun beheer zouden beginnen op 1 mei 1814. Op die datum zou het bestuur der registratie van het domeinbeheer ontheven zijn. Aan dit bestuur bleef echter opgedragen de verantwoording van alle nog verschuldigde achterstallige inkomsten van de jaren 1812, 1813 en 1814. De nieuwe taak van het college van raden en rekenmeesters werd omschreven als 'het bezorgen en surveilleren der comptabiliteit en om cognitie te nemen en uitspraak te doen in alle contentieuze zaken tot dat belangrijk vak behorende'. De president werd belast met het algemeen beleid van de werkzaamheden van de raad en met de zorg voor de belangen van de soevereine vorst en van de staat en bovendien met de vervolging van alle overtredingen. Als zodanig werd aangesteld C.A. Fannius Scholten. Het college van raden en rekenmeesters was geen lang leven beschoren. Bij koninklijk besluit van 30 november 1818 werd het beheer van de rijksdomeinen met ingang van 1 januari 1819 onttrokken aan het college van raden en rekenmeesters en verenigt met het bestuur der registratie. De inspecteurs, rentmeesters en verdere domeinambtenaren werden vanaf dat tijdstip ontslagen. Het beheer van de domeinen door het bestuur der registratie was evenwel niet van lange duur. Bij de wet van 27 december 1822 werd het aan het Amortisatiesyndicaat opgedragen. Hoewel de permanente commissie uit dit syndicaat het bestuur voerde over de domeinen, werd in de wijze van administratie en de werkkring van de ambtenaren voorlopig geen verandering gebracht. Het Amortisatiesyndicaat werd bij wet van 27 december 1840 opgeheven. Volgens artikel 7 van deze wet werd het bestuur van de rijksdomeinen, vaarten en wegen gebracht onder het algemeen bestuur en opgedragen aan zodanig departement of zodanige departementen als ander door de koning zou worden bepaald.

Voor een duidelijk inzicht in de situatie na het jaar 1813 moet een onderscheid gemaakt

worden tussen de verplichtingen die gegrond zijn op persoonlijke onvrijheid en verplichtingen tot het verrichten van vaste en/of casuele prestaties, die min of meer gezien konden worden als een vergoeding voor het gebruik van de grond. Ten aanzien van bepalingen die persoonlijke vrijheid hebben belemmerd kan men kort zijn. Algemeen wordt aangenomen dat deze in het jaar 1795 waren afgeschaft. Een dergelijke conclusie is te vinden in het proefschrift uit het jaar 1818 van de Overijsselse jurist G. Engberts, geboren in Vriezenveen. Engberts promoveerde te Leiden op een dissertatie, getiteld: 'De jure curiali litonico in Tubantia'. Deze studie, naast de 'Overysselsche Gedenkstukken' van Racer, is een van de weinige wetenschappelijke verhandelingen over de horigheid in Twente, daterend van voor het jaar 1820. Engberts gaat ervan uit dat de horigheid in Twente voor wat de persoonlijke binding betreft afgeschaft is, al twijfelt hij aan het tijdstip waarop dit is gebeurd. Engberts interpreteert artikel 25 van de staatsregeling van het jaar 1798 strikt formeel en concludeert hieruit dat men kan stellen dat de horigheid door dit artikel niet is afgeschaft, omdat de horigheid daarin nergens uitdrukkelijk wordt genoemd. Maar de interpretatie van de zin 'als strijdig met der burgeren gelijkheid en vrijheid' leidt er toe dat de horigheid hieronder begrepen dient te worden, omdat een dergelijke rechtsinstelling juist indruist tegen de vrijheid van de burgers. Een gelijkluidende oplossing biedt artikel 16 van de staatsregeling van het jaar 1801, waarbij het Leenrecht geheel wordt afgeschaft en alle Leenroerige goederen gehouden worden voor allodiaal. Engberts neemt aan dat het niet enkel de bedoeling van de wetgever kan zijn geweest om een einde te maken aan de onderworpenheid van de burgers aan hun heer. Dat zulks wel in de bedoeling van de wetgever van het jaar 1801 lag, concludeert hij uit een door hem geciteerd 'Rapport van den Raad van Binnenlandsche Zaken der Bataafsche republiek, aan het Staatsbewind gedaan, den 11 April 1804', waarin aangaande artikel 16 der staatsregeling van het jaar 1801 het volgende wordt meegedeeld.

Om welke redenen is toch ook bij deze Staatsregeling het Leenregt zoo uitdrukkelijk afgeschaft? Zou dit alleen zijn om den overgang van den eigendom der voormalige Leengoederen van den eenen op den anderen gemakkelijker of minder omslagtig te maken, en den ingezetenen een vrijer en gereder dispositie over alle hunne goederen te geven? Wij zijn verzekerd dat niemand de geallegueerde voor de enige reden zal houden, waarom de afschaffing van het Leenregt, als een der grondwetten van Staat is vestgesteld: Neen, het is omdat in eene Staatsregeling, steunende op de souvereiniteit des Volks, alle soort van vasallage, al ware daarvan alleen de schaduw en benaming overgebleven, behoorde te worden vernietigd.

'Als dan het 'ius feudale' is afgeschaft', aldus Engberts, 'als zijnde in strijd met de vrijheid van de burgers, hoe kan dan de horigheid, toch een species (soort) hiervan, nog als bestaand worden beschouwd'. Voorts verwerpt Engberts de gedachte dat de horigheid is afgeschaft door de invoering van het Wetboek Napoleon van het jaar 1809 en door het decreet van 1 maart 1811, waarbij de diverse hofprotocollen dienden te worden ingeleverd bij de president van de rechtbank van Eerste Aanleg te Almelo. Als eindconclusie neemt Engberts aan dat de horigheid afgeschaft is bij de staatsregeling van zowel het jaar 1798 als die van het jaar 1801.

Ten aanzien van de vraag wanneer de horigheid is afgeschaft neemt daarentegen Pagenstecher, president van de rechtbank van Eerste Aanleg te Almelo een aarzelende houding aan. Hij neemt aan dat geen der beide staatsregelingen een afdoende oplossing heeft gegeven. Pachenstecher heeft zijn twijfels ten aanzien van de afschaffing van de horigheid bij de staatsregelingen van de jaren 1798 en 1801. Dit is dus een standpunt tegengesteld aan dat van zijn tijd- en streekgenoot Engberts, die in zijn dissertatie het standpunt inneemt dat de horigheid wel degelijk in het jaar 1798 was afgeschaft, met de restrictie dat ook hij geen

oplossing weet voor de problemen die uit deze afschaffing voortvloeiden, met name de geldelijke genoegdoening van zowel de hofheer als horigen.

Pagenstecher: *Dat gene deze beider Staatsregelingen der hofhorigheid heeft afgeschaft heeft willen of kunnen afschaffen, zoodanig dat de vernietiging van het hofrecht hetzelfde effect zoude meebrengen als de abrogatie (afschaffing) der leenhorigheid, der cijns, thijns en andere in die staatsregelingen opgenoemde regten; zoodat de tijdelijke bouwman vrij en onbezwaard eigenaar van het door hem bewoonde erve zoude zijn geworden, of heeft kunnen worden. Hierin moet men het de onderscheidene, na die Staatsregelingen elkander opgevolgde goevernementen, met de administratie der domeinen en met de meierlieden of derzelver zaakwaarnemers volkomen eens zijn: want dat deze onderscheidenen goevernementen die staatsregelingen niet van applicatie (toepassing) op de hofhorigheid beschouwd hebben blijkt ontegenzeggelijk daaruit, dat zij de jaarlijkse pagten en praestanda ook na het emaneeren dier Staatsregelingen zijn blijven invorderen en hebben ontvangen. En dat de administratie der Domeinen alsmede de Meijerlieden zelve dat effect niet op de hofhorigheid toepassen, blijkt mede uit de afkoop dier genoemde pachten en praestanda (prestaties), waarvoor zij tegenswoordig in onderhandeling zijn. Moeten die Staatsregelingen dezelve gevolgen hebben voor de Hofhorigheid, als zij gehad hebben of hadden moeten hebben voor de daarin opgenoemde Regten, dan zouden de Meijerlieden hun jaarlijksche praestanda en pachten vanaf den jare 1798 indebite in 's Lands schatkist hebben gestort – dan zoude de staat geen aanspraak meer op die goederen hebben, noch de meijerlieden eenige verpligting dienaangaande hunner Erven geworden waren, en de afkoop of uitkoop dier pachten en praestanda zouden dus nu niet meer te pas komen – de bouwman zoude evenzoo onverpligt die uitkooppenningen betalen als hij sints twintig jaren lang zijn pagten en praestanda aan den lande indebite had voldaan. En het tegenwoordig Gouvernement zou gewis alsdan van die lieden die penningen niet vorderen of ontvangen willen.*

Voorts roert Pagenstecher de kwestie Leenroerigheid-hofhorigheid aan, met name het punt in hoeverre de horigheid afgeschaft zou kunnen zijn tegelijk met het Leenstelsel. Hij zegt hierover:

Ook onder de benaming van Leenhorigheid is de Hofhorigheid niet afgeschaft, want boven en behalven dat de hofhorigen niet verpligt zijn of immers zijn verpligt geweest tot manschap of hulde, dat is om onder Eede aan den Heer getrouwheid, raad, hulp en bijstand te beloven en te geven, hetgeen het eigenlijk carakter der Leenen uitmaakt en waarom de Hofhorigheid bij de Leenkamers nimmer als Leenen zijn bekend geweest, zoo blijkt uit al het boven geavanceerde, vergeleken met de leenhorigheid, dat het Eigendomsregt van het Domein op- en het gebruik en genot, hetwelk de meierlieden maken van die Erven in de hofhorigheid zoodanig verschillend is van het Eigendomsregt en gebruik der goederen in de leenhorigheid, dat de hofhorigheid niet onder de leenhorigheid kan gebragt worden of het Eigendomsregt der Erven naar deze laatste kan geregeld worden.

Het in het jaar 1820 gereedgekomen Ontwerp van het Burgerlijk Wetboek voor het Koninkrijk der Nederlanden bevatte een bepaling, waarvan in het algemeen wordt aangenomen dat deze ook doelt op de horigheid:

Artikel 75
Naar de grondbeginselen van het regt zijn dus alle menschen, die zich op het grondgebied van den Staat in Europa bevinden, personen. Slavernij, lijfeigenschap of andere soortgelijke

dienstbaarheden, van welken aard, en onder welken naam ook bekend, worden echter niet geduld.

Deze bepaling werd in enigszins gewijzigde vorm overgenomen in artikel 2 van het Burgerlijk Wetboek van het jaar 1838.

Allen, die zich op het grondgebied van den Staat bevinden, zijn vrij en bevoegd tot het genot der burgerlijke regten. Slavernij en andere persoonlijke dienstbaarheden, van welken aard of onder welke benaming ook bekend, worden in het Rijk niet geduld.

Daarentegen waren na het jaar 1795, zoals door het domeinbestuur werd aangenomen, in stand gebleven de zuiver op de grond drukkende verplichtingen die niet met de persoonlijke vrijheid streden. Het waren dan ook deze verplichtingen die met name in Oost-Gelderland de inzet gingen vormen van veel procedures, daar met name het domeinbestuur in de veronderstelling verkeerde dat alles bij het oude was gebleven. In Overijssel, waar de band tussen de hofheer en horigen zoveel hechter was geweest, kwam hierbij nog de vraag in hoeverre rekening gehouden moest worden met de wederzijdse belangen, rechten en verplichtingen en anderzijds de belanghebbende voormalige horigen, terwijl de centrale overheid geen uitspraken meer deed over dit probleem.

De komst van de Russen, Kozakken en Pruisen in Overijssel in het jaar 1813 maakte een einde aan de Franse overheersing. Hoewel men met name de gebeurtenissen in de winter van het jaar 1813 op 1814 voor Twente vrij desastreus (rampspoedig) waren, was over het geheel genomen de Franse overheersing voor het toen nog vrijwel geheel agrarische Twente vrij voorspoedig geweest. Door het Continentale Stelsel konden de Twentse boeren goede prijzen maken voor hun landbouwproducten. De Twentse nijverheid had in vroeger eeuwen juist in oorlogstijden haar grootste bloei beleefd toen de concurrenten van de markt waren verdwenen. De prijzen van de agrarische producten stegen in de periode 1795 tot 1817 tot ongekende hoogten. De landbouw kreeg voor het eerst aandacht en aanmoediging van de Haagse autoriteiten. Door de stijging van de graanprijzen gedurende de Franse overheersing kwamen er meer geldmiddelen onder de boeren. Daardoor konden betalingen, vooral als ze niet te groot waren, gemakkelijk worden voldaan. De verhoging van de belastingdruk werd echter als een zware last beschouwt. De geleidelijke verbetering van de financiële positie van de boeren zal in de loop van de negentiende eeuw een rol gaan spelen bij de afkoop van hun financiële verplichtingen, waaraan zij gemakkelijk konden voldoen. Waren de domeinverkopingen gedurende de Franse overheersing geen groot succes geweest, tijdens de negentiende eeuw zou hiervoor meer belangstelling bestaan. De aanvankelijke verkoop van domeingoederen blijkt uit een opmerking van de Commissie tot de Administratie der Finantiën voor het voormalig gewest Overijssel, neergelegd in een brief aan de Agent van Finantiën der Bataafsche Republiek.

Verkoop zal voor het tegenwoordige ontijdig en voor den lande nadeelig zijn. De schaarste aan geld zal ongetwijfeld oorzaak zijn dat die goederen tegen een zeer lage prijs zullen worden verkogt. Dat de onzekerheid waarin men zig omtrent het eventueele algemeene stelzel van belastingen bevindt en hoedanig hetzelve de landeigendommen zal drukken, zeer veel zal bijdragen dat die goederen of weinige koopers vinden, of althans tegen eenen lagen prijs zullen worden verkogt.

De toestand van de voormalige horige erven in Twente alsmede die van hun bezitters na de

Franse overheersing is uitstekend weergeven in een brief van Van de Wall, 'gecommitteerde tot het in bezit nemen der domeinen van Overijssel, voormalig rentambt Zalland en Twente en van de domeinen van Groningen, Friesland, Drenthe en Gelderland', welke brief is gericht aan baron Van Lynden van Hemmen, hoofdadministrateur van de domeinen in de Verenigde Nederlanden en gedateerd 17 juni 1814. In deze brief wordt voor het eerst melding gemaakt van de achterstalligheid van prestaties, sedert het jaar 1811 niet meer voldaan.

Dan dat het belangrijkste mijner informatiën bestaat daarin, dat de Revenuen der vermelde Bouwhoeven, genaamd Hofhorige Erven, niet slechts bestaan in de jaarlijkse pacht maar ook, en wel voornamelijk, in de Rechten, die de Bewoners moeten opbrengen voor trouwen, sterven, bekomen van erfenissen, kinderen, enzovoorts, welke Rechten door Franschen verzuimt zijn in te vorderen. En hebben zij voorts de Hof-Protocollen gedeponeert ter Griffie van vermeldde Rechtbank te Almelo, omme daarin de civiele acten te registreeren, welke Boeken te voeren wierden gehouden door de Hof Richters, die zeven in getal zijn. Die Hof-Protocollen behoren dus ten spoedigste terug gevorderd te worden, wanneer men het regt der domeinen zedert de zes laatste jaren zal kunnen en moeten recupereren, hetwelk volgens gedagten van de Heere Pagenstecher (die van de eerste drie jaren aantekening heeft gehouden) meer dan f 8000 bedragen zal.

Teneinde de controle op de administratie van de horige goederen te vergroten stelde Van de Wall voor om onverwijld opgave te laten doen van de achterstallige prestaties. Ook meende hij dat aan de hofrichters zou moeten worden opgedragen 'bij vervolg accuraat boek te houden en in allen delen hunne vorige functies op de daartoe staande emolumenten (bijkomende voordelen) te hervatten'. Merkwaardig is voorts de door Van de Wall weergegeven visie van het domeinbestuur op de eigendom van de horige goederen, waarbij er min of meer van wordt uitgegaan dat de bezitters van de horige goederen in feite eigenaars zijn, tenminste er in wordt berust dat zij zich als eigenaars gedragen.

Van deze Erven schijnt voorts het domein slechts te hebben het Dominium Directum, de bewoners daarentegen het Dominium Utile, de laatsten noemen zich dus eigenaars, verkopen of verpanden de pacht of het gebruik der hoeven, en het hout echter, daarbij staande, behoorde aan het Domein, gelijk ook het Domein het hout en den steen tot de reparatiën geven moet. Edoch alle de overige kosten moeten door de bewoners worden betaald.

Uit bovenstaande brief blijkt dat kort na de Franse overheersing de horigheid in de betekenis van een complex financiële rechten en verplichtingen nog als bestaand werd aangemerkt. Hieruit volgt dat achterstallige bedragen voor versterf, erfwinning, opvaart en vrijkoop alsnog ingevorderd konden worden, terwijl verder aan de voormalige functie van hofrichter nog waarde werd toegekend, in die zin dat deze voortaan zorg moest dragen voor de invordering en boeking van achterstallige prestaties. Verder achtte men retourzending van de hofprotocollen, die als gevolg van keizerlijke decreten van 18 oktober en 8 november 1810 gedeponeerd waren ter griffie van de rechtbank van Eerste Aanleg te Almelo, noodzakelijk teneinde meer inzicht te krijgen in de financiële positie van de horige erven. Zo zouden aan de hand van de hofprotocollen ook de bedragen van de achterstallige prestaties beter zijn vast te stellen. Bij besluit van 23 juni 1814 gelastte de hoofdadministrateur van de domeinen de hofprotocollen te Almelo te lichten, hetgeen door de president van de rechtbank aldaar, Pagenstecher werd gedaan.

De omstandigheid dat het beheer van de Twentse goederen vanuit Den Haag gebeurde, alwaar

men minder vertrouwd was met oude Oost-Nederlandse rechtsinstellingen, gaf in de praktijk nogal eens aanleiding tot onzekerheid en onduidelijkheid. Herhaaldelijk werd er dan ook door het domeinbestuur op aangedrongen 'elucidatiën' te verstrekken. Daarbij ging men voor wat Twente betreft, steeds te rade bij Pagenstecher, die daar toen gold als deskundige bij uitstek inzake horigheidvraagstukken. Zo informeert Pagenstecher bij brief van 6 juli 1814 de Haagse notaris Swaan, die ook secretaris van het domeinbestuur was, over de praktijk van de hofhorigheid in Twente. Pagenstecher gaf een uitvoerige beschrijving van de in Twente geldende rechtsverhoudingen. Het valt op hoezeer deze de vroegere situatie nog als voortbestaand beschouwde. Zo spreekt hij over het voldoen van versterf, erfwinning, opvaart en vrijkoop, zonder dat hij zich realiseerde dat deze bedragen in Twente sinds de opheffing van de hofgerichten in het jaar 1811 niet meer werden voldaan, en trouwens ook niet meer voldaan konden worden omdat de invordering en de administratie van deze bedragen zo nauw samenhingen met het functioneren van het hofgericht. Formeel gesproken was de opvatting van Pagenstecher echter juist: er was ten aanzien van de afschaffing van de horigheid nog steeds geen afdoende regeling gevonden, zodat men in het jaar 1814 de oude toestand nog als bestaand kon aannemen. Geleidelijk won echter de overtuiging terrein dat een regeling getroffen diende te worden met als inzet de hoofdvraag, die ook tijdens de Franse overheersing telkens weer naar voren was gebracht, te weten op welke wijze de belangen van zowel het domeinbestuur als van de horige bezitters het beste konden worden gewaarborgd. Vooralsnog was op deze vraag geen antwoord gegeven.

Het op de oude voet voortzetten van de vroegere rechtsgewoonten gaf weldra moeilijkheden over de vraag hoe gehandeld diende te worden ten aanzien van de grote achterstalligheid van de horige bezitters van de domeingoederen in het voldoen aan hun verplichtingen, daar toch gedurende de Franse tijd door dezen geen enkele prestatie meer was voldaan. Deze laatste vraag is gesteld in een brief door baron Bentinck van Schoonheeten, rentmeester der domeinen in Salland en Twente, gericht aan de president van raden en rekenmeesters der domeinen van 14 mei 1815.

Het is Uw Edelgestrenge bekend, dat, behalve de jaarlijksche pagt de hofhoorige bezitters van de erven in Twenthe erfwinning moeten doen en af- en opvaart gelden betalen en dat wegens deze praestanda de jaarlijksche pagten veelal zeer gering zijn. Zedert eenige jaren zijn dezelve niet betaald en de som die hiervoor verschuldigd is schijnt niet gering te zijn. Hoezeer ik mij volkomen overtuigd houde dat niet alleen deze praestanda voortaan jaarlijks moeten worden betaald maar dat ook het verschuldigde sedert eenige jaaren behoord te worden aangezuiverd, zoo meen ik intusschen Uw Edelgestrenge te moeten adiëren, om Uw Edelgestrenge wel menen in dezen te vernemen, hoe Uw Edelgestrenge wil dat ik mij hierin zal gedragen, alvorens ik kan overgaan om eene accurate tabel te formeren, bevattende de namen der debiteuren, die de voornoemde erfwinningen moeten doen en af- en opvaartgelden te betalen, teneinde die ingevolge mijner instructie aan de Hoofddirectie te kunnen inzenden en de ontvangst daarna te doen.

In antwoord op deze brief vroeg de president van raden en rekenmeesters der domeinen op 1 juni 1815 om inlichtingen betreffende de aard en de oorsprong van de erfwinningen en van de opvaarten en vrijkopen. Verder informeerde hij naar het tijdstip waarop de horigen hadden nagelaten de verschuldigde prestaties te voldoen. Tenslotte vroeg hij zich af of het niet betalen enige invloed zou hebben op de pachtprijs van de horige goederen. Bij brief van 30 augustus 1815 werd dit verzoek herhaald, waarbij tevens werd aangedrongen op het inzenden van een staat van de namen van hen die alsnog erfwinningen verschuldigd waren, alsmede de grootte

van de verschuldigde bedragen. Hierop antwoordde Bentinck dat zulks niet mogelijk was omdat de hofprotocollen reeds een jaar tevoren waren opgestuurd naar Den Haag.

In het jaar 1816 besloot de regering een algemene regeling in te voeren voor de afkoop van aan haar verschuldigde verplichtingen, voortvloeiende uit het bezit van domeingronden. Deze regeling, die aanleiding kon geven tot misverstand met betrekking tot de afkoop van uit de horigheid voortvloeiende verplichtingen, werd ingevoerd bij koninklijk besluit van 24 maart 1816 en bood de mogelijkheid tot afkoop van alle renten, uitgangen, tijnsen, cijnsen en soortgelijke lasten, verschuldigd aan het domein. Naar aanleiding van dit koninklijk besluit werden door de hoofdadministrateur van de domeinen 'bij een kennisgeving der bepalingen wegens de los- en afkoopbaarheid van alle renten, uitgangen, tijnsen en cijnsen en diergelijke lasten, loopende ten behoeve der respective domeinkantoren' die renten, et cetera, behalve de in natura betaalbare en eeuwigdurende erfpachten, afkoopbaar gesteld tegen betaling van de penning twintig op de voorwaarden daarbij tevens omschreven.

Verscheidene horigen in Twente, van mening dat dit besluit ook op hen van toepassing zou zijn, verzochten in april en mei 1816 aan de rentmeester van 's rijks domeinen in Salland en Twente, R.F.C. baron Bentinck van Schoonheeten, tot afkoop van hun casuele prestaties te worden toegelaten. De rentmeester echter weigerde omdat hun prestaties als pacht stonden beschreven en derhalve niet vielen binnen de termen van het besluit. Waarschijnlijk was de reden tot afwijzing een heel andere, namelijk angst tot benadeling van de staat. Door afkoop op grote schaal toe te staan, zou de staat op langere termijn beroofd worden van een hoeveelheid inkomsten die, hoewel niet groot, toch een welkome aanvulling vormden voor de schatkist. De financiële positie van de staat was slecht. Het door Fockema Andreae geuite vermoeden over de angst voor benadeling van de staat wordt bevestigd door een brief van rentmeester R.F.C. baron Bentinck van Schoonheeten, gericht aan de hoofdadministrateur van de domeinen te Den Haag op 26 februari 1817, waarin hij meedeelt dat de horige bezitters in Overijssel slechts één doel voor ogen stond: ten koste van het domeinbestuur zichzelf te bevoordelen door het rijk de eigendom te betwisten van de horige goederen, die de provincie Overijssel gedurende eeuwen rustig en ongestoord had bezeten. Na afwijzing van hun verzoek wendden A. Eenhuis en tweeënnegentig anderen, allen woonachtig in Twente, zich in augustus 1816 met een verzoek tot de regering.

- *Dat zij zijn eigenaren en bezitters der vanouds hofhorige erven en daarvan jaarlijks de prestaties moeten voldoen;*
- *Dat zij bereid zijn om krachtens het besluit van 24 maart 1816, no. 67 de jaarlijkse prestaties af te kopen;*
- *Dat de rentmeester heeft geweigerd op hun voornemen tot afkoop in te gaan, zeggende daartoe niet bevoegd te zijn omdat hun prestaties als pacht te boek staan.*

Uit dit verzoek blijkt duidelijk dat de horige bezitters van de Twentse domeingoederen zich min of meer als eigenaar van hun erven waren gaan beschouwen. De verklaring voor dit verschijnsel ligt waarschijnlijk in het feit dat de band tussen hofheer en horigen gedurende de Franse overheersing reeds zo ver was losgemaakt, dat men met moeite het eigendomsrecht over de horige goederen kon toekennen aan de hofheer, des te minder omdat sinds de opheffing van de hofgerichten in het jaar 1811 het gehele hofstelsel niet meer functioneerde en ook niet meer kon functioneren als zodanig. De bezitters van de horige goederen beschouwden zich voortaan als eigenaar, onder de verplichting evenwel om aan de voormalig hofheer een vaste rente te betalen. Na het jaar 1811 komt in Twente een situatie die in de

graafschap Zutphen al in het jaar 1795 te merken was: het slechten van de band met de hofheer, met name gekoppeld aan het functioneren van het hofgericht en de hofrechtspraak. Dat leidde ertoe dat de voormalige horigen zich vrij konden voelen en geen hofheer meer boven zich gesteld wisten. Overigens was de opvatting van de horige bezitters dat enkel en alleen zij eigenaar waren van de voormalige horige goederen, niet de algemeen geldende. Formeel was er van de zijde van het domeinbestuur geen enkele regeling dan wel beslissing getroffen inzake de horigheid. Het domeinbestuur kon rechtens de oude rechtsverhoudingen nog als bestaand worden beschouwd in afwachting van een definitieve regeling.

Intussen leek de toestand ten aanzien van de horige goederen in Twente uitzichtloos. Het domeinbestuur, nog steeds niet voldoende op de hoogte met dit Oost-Nederlandse rechtsinstituut, riep de hulp in van rentmeester R.F.C. baron Bentinck van Schoonheeten maar deze kwam niet veel verder. Deze besloot Racer te benaderen voor advies, zonder resultaat overigens want Racer, reeds hoogbejaard en ziekelijk, kwam spoedig daarna uit de tijd (te overlijden). Ten einde raad adviseerde op 5 november 1816 Bentinck van Schoonheeten het domeinbestuur de zaak voorlopig niet te overhaasten en alles op zijn beloop te laten. Zolang er geen regeling was getroffen ten aanzien van de horige goederen en de verlichting van de horigen, kon het domeinbestuur zich op het standpunt stellen dat de oude verplichtingen nog voortbestonden en dat de achterstallige lasten alsnog konden worden ingevorderd. Hiervan maakte het domeinbestuur dan ook druk gebruik. Reeds op 30 augustus 1815 was rentmeester Bentinck van Schoonheeten aangeschreven door de hoofdadministrateur van de domeinen met het verzoek om een staat van achterstallige erfwinningen in te sturen, daar vernomen was dat enkele horigen hun verplichtingen niet waren nagekomen.

Naarmate de herinnering aan de aard en het functioneren van het hofstelsel en de horigheid door het verstrijken van de jaren meer en meer gingen verbleken, groeiden de onduidelijkheid en onzekerheid ten aanzien van deze oude rechtsinstellingen in Twente. Het uit het oog verliezen van de historische ontwikkeling van de horigheid – waarbij tevens in onvoldoende mate te rade werd gegaan bij de oude rechtsbronnen, voorzover deze materiaal konden verschaffen – maakte de situatie nog onduidelijker. De ontoereikende kennis van de oude rechtstoestand maakte het mogelijk dat men tot zo verschillende, vaak controversiele uitspraken kon komen, met name ten aanzien van de vraag aan wie de horige goederen toebehoorden, alsmede omtrent de juiste afbakening van deze eigendomsrechten. Deze onzekerheid en onduidelijkheid kwamen aan het licht bij de bovengenoemde afkoopverzoeken van de Twentse horigen.

In zijn brief van 26 februari 1817 aan de hoofdadministrateur van de domeinen te Den Haag legde Bentinck van Schoonheeten de nadruk op het eigendomsrecht van het rijk. Volgens hem kwam het er op aan te bewijzen dat niet de verzoekers maar het rijk eigenaar is van de horige goederen, hetgeen naar de mening van Bentinck niet zo moeilijk was, daar eeuwenlang de provincie Overijssel eigenaar was geweest van de horige goederen, hetgeen mede uit de domeinadministratie en andere oude stukken viel af te lezen. Minder overtuigend is Bentincks argumentatie ten aanzien van het pachtrecht van de horige hoevebezitters. Door eenvoudig te stellen dat in talrijke oude stukken het woord 'pacht' vermeld wordt – zoals garfpacht, roggepacht, pachtschuldigheid, pachthoenderen, aanduidende de betalingsverplichting van de horigen, waarbij meer dan drie eeuwen lang de prestaties onder de naam van pacht te boek hadden gestaan en ook als zodanig waren betaald – nam Bentinck zonder meer aan dat op grond van dit, in werkelijkheid nogal verward en rommelig woordgebruik, het contract tussen

de hofheer en horige pacht betiteld zou kunnen worden. Even zwak is Bentincks argumentatie ten aanzien van het door de verzoekers aangevoerde punt inzake de onverhoogbaarheid van de pachtsom, hetgeen Bentinck aldus trachtte te weerleggen.

De vaste som die door de meierlieden zoude worden betaald en die niet kan worden verhoogd, doet niets ter zake, omdat bij voorz. Z.M. besluit niet zijn afkoopbaar gesteld alle vaste pachtsommen in die zin en van die natuur, zooals door de Hofhoorige meieren worden betaald maar simpel alle gevestigde renten, uitgangen, tijnsen, cijnsen, legschatten en diergelijke lasten, ten behoeve der respective domeinkantoren lopende.

Naar aanleiding van het rekest van de Twentse horigen om toelating tot afkoop van de prestaties, bracht Bentinck van Schoonheeten een tweede rapport uit aan de hoofdadministrateur van de domeinen in Den Haag. In dit rapport, de datum 24 oktober 1817, gaat Bentinck nader in op het standpunt van de Twentse boeren. Allereerst verzet hij zich opnieuw tegen het standpunt van de boeren dat zij eigenaar van de door hen bewoonde goederen zouden zijn.

Dat de requestranten hun request met leugentaal beginnen, door te zeggen dat zij Eigenaren der Erven zijn, als meede dat zij hun twijfel weder aan den dag leggen, dat hunne verschuldigde praestanda werkelijk niet onder de afkoopbaar gestelde lasten behooren want anders zouden zij waarschijnlijk niet verzogt hebben dat het Z.M. mochte behagen te verklaren dat dezelven daar onder zouden behooren maar hun verzoek zoude inhouden, dat het Z.M. behagen mochte de noodigen order te doen geven, dat aan hun in gelijkheid met anderen, het genot van het Besluit van 24 Maart 1816, no. 67, door de Rentmeesters niet langer wierden geweigert en dat dezen gelast mochten worden hunne aangeboodene afkooppenningen te ontvangen.

De eventuele financiële gevolgen voor het rijk, indien dit de horigen de afkoop van hun prestaties zou toestaan, werden door Bentinck uitvoerig belicht: indien een van de verzoekers, A. Eenhuis, die jaarlijks een vaste pacht betaalde van driehonderd gulden op de voet van het besluit tegen betaling van de penning twintig deze pacht zou afkopen, zou deze voor zesduizend gulden eigenaar worden van een erve, groot achtendertig Rijnlandse roeden, terwijl dit goed zonder het opgaand hout reeds een waarde bezat van tenminste tienduizend gulden. Tenslotte adviseerde Bentinck om, wanneer het domeinbestuur toch voornemens zou zijn de horige goederen te verkopen, deze publiekelijk aan de meest biedende te verkopen en wel bij tussenpozen van twee tot drie jaar.

Doch indien het Z.M. voegzaam mogte oordelen zig voor den Lande van deze al ouder en meer dan zes eeuwen bestaan hebbende domeinen in Twente te ontdoen, zoude ik onder submissie aan beeter oordeel van advies zijn, dezelve niet afkoopbaar te stellen maar indien de erfwinningen tog niet weder mogten kunnen worden hersteld, en dus die betalingen aan de requestranten wierd geschonken, der domeinen recht op dezelven publiek aan den meestbiedenden te verkoopen, en dan nog niet alle tegelijk maar bij tusschen poosen van twee à drie jaaren, telkens eenige derzelven in veiling te brengen: welke mesure meermalen in tijden van nood schijnt geproponeerd te zijn, evenwel alleen voor zulken erven, waarvan de erfwinning op vaste sommen in pacht is gegeven, volgens de Order en Redres van 1662 (als welken betaling natuurlijk in van losse afkoopbaarheid of verkoop voor den Lande, met die Goederen zelve, mede verlooren raakt, hetwelk al mede een schoonen aanwinst voor de requestranten zouden uitmaken.

De toenmalige adjunct-inspecteur van de domeinen d' Yvoy stelde naar aanleiding van een najaarsinspectie in het rentambt van Salland en Twente gedurende de herfst van het jaar 1816, alwaar hij kennis nam van de horigheid, voor de administratie van de domeingoederen aanzienlijk te vereenvoudigen en alle overblijfselen van de horigheid in Twente en Salland te doen verdwijnen. Hierbij zou de mogelijkheid moeten worden geboden om de horige erven in Twente en Salland te maken tot allodiale. In een rapport, de datum 8 april 1817, zette d' Yvoy zijn standpunt uiteen: Opdat het Rijk in het volle bezit van de horige goederen gesteld zou worden, scheen het hem juister toe, deze goederen te doen houden voor allodiaal, temeer daar het rijk daarmede naar welgevallen zou kunnen handelen en dienovereenkomstig groter voordeel zou kunnen behalen. Deze horige goederen nu zou het rijk op de navolgende wijze in zijn bezit kunnen krijgen als allodiaal goed. Vele horigen hadden geld geleend ter voldoening van achterstallige rechten en pachten onder zekerheidsstelling van hun bouw- en erfrecht. Het rijk nu diende hun de benodigde gelden voor te schieten of de schuldvorderingen op hen in handen te krijgen om op grond van deze positie met hen een schikking aan te gaan, waarbij het rijk van zijn schuldvordering zou moeten afzien. Met toestemming van de horige bezitters zou, onder afstand van het recht van dezen, het horige goed allodiaal gemaakt kunnen worden en zou een pachtsom kunnen worden vastgesteld, evenredig aan de waarde van de grond. Het rijk zou dan, in plaats van rente en aflossing van het kapitaal, een pachtsom ontvangen en daarenboven volledig eigenaar zijn van het horig goed. Voorts zou om andere redenen het rijk er heel wat belang bij moeten hebben om als kapitaalverschaffer op te treden, omdat de kans groot was dat de horigen, uit vrees dat zij van hun erven, waarop hun voorouders eeuwenlang hadden gewoond, verdreven zouden worden, geld zouden gaan lenen bij derden tegen zeer hoge rente zo zij geen tegemoetkoming ontvingen van de overheid. Daarbij was de kans groot dat vele rijke Twentenaren, er op uit zijnde één of meer fraaie hofsteden in de wacht te slepen maar al te graag de benodigde gelden wilden doen voorschieten om bij wanbetaling in het bezit te geraken van het horig goed. D' Yvoy suggereerde om bij wijze van akkoord de horigen te kennen te geven dat alle rechten, die tussen 1 januari 1806 en april 1807 vervallen waren, behoorden te worden ingevorderd, samen met de achterstallige erfwinningen. Hierbij diende te worden bepaald dat de schulden, zowel voor achterstallige horige verpachtingen als voor voorgeschoten kapitalen, niet zouden worden ingevorderd, mits met prijsgeving van het bouw- en erfrecht van de horigen ten behoeve van het rijk, waarentegen de pacht naar behoren kon worden vastgesteld en bepaald naar gelang de grootte van het horig goed. Deze zienswijze dan d' Ovoy was niet erg oorspronkelijk. Reeds zeven jaar eerder had het departementaal gerechtshof van Overijssel een soortgelijke oplossing aan de hand gedaan, die evenwel om talloze redenen geen doorgang had gevonden.

Naar aanleiding van het verzoek van A. Eenhuis en de tweeënnegentig anderen om tot afkoop van de verschuldigde prestaties te worden toegelaten, volgde op 29 maart 1818 een koninklijk besluit, waarbij afwijzend op hun verzoek werd beschikt. Deze afwijzing werd gebaseerd op het feit dat het rijk eigenaar was van de horige erven en dat de horigen hiervan min of meer pachter waren. Wel werd erkend dat de Twentse horigen min of meer een vast gebruiksrecht op de grond hadden. De minister van financiën werd gemachtigd om onder goedkeuring van de koning overeenkomsten aan te gaan, waarbij de horigen hun goederen in vrije eigendom zouden kunnen verkrijgen tegen betaling van de waarde van het goed, waaronder de opstallen en houtgewassen, onder aftrek van de waarde van het zogeheten 'meierrecht', het complex van de horigen toekomende rechten, ook wel bouw- en erfrecht genoemd. Teneinde een en ander te bespoedigen, zou een instructie worden vastgesteld als richtsnoer bij de tenuitvoerlegging van deze taak.

Op 27 september 1818 werd een instructie vastgesteld ter regeling van de afkoopcontracten, teneinde de afkoop te regelen van de rechten 'aan 's Rijks domein op de zoogenaamde hofhoorige erven in Overijssel en Gelderland toegehoorende'. De uitvoering van deze instructie werd opgedragen aan de inspecteur van de registratie F.J. van de Wall. Voor meer inzicht in de stand van zaken nam Van de Wall contact op met de president van de rechtbank van Eerste Aanleg te Almelo, R.H.G. Pagenstecher. Pagenstecher informeerde Van de Wall omtrent.

- *Het aantal horigen in Twente dat in de loop van de jaren om verschillende redenen geen erfwinning meer had voldaan;*
- *De achterstalligheid in de verpachting van de vervallen rechten.*

De laatste vervallen rechten, die verpacht hadden moeten worden, golden de periode 1 januari 1807 tot en met 31 december 1809, welke verpachting op 4 februari 1810 had moeten plaats hebben, maar die geen doorgang had gevonden met het oog op de nieuwe rechterlijke organisatie die omstreeks die tijd werd doorgevoerd. Het geen doorgang vinden van deze verpachting zou het rijk benadelen voor vijfduizend gulden. Eind oktober 1818 gaf Pagenstecher Van de Wall advies. Zijn bezwaar gold voornamelijk de opvatting van de horigen als zou alleen de afkoop van de verschuldigde prestaties hen tot eigenaar van de horige goederen maken. Met andere woorden: door slechts de waarde van de verschuldigde tijncen, cijnsen en uitgangen te voldoen, zouden zij de eigendommen verkrijgen van de horige goederen, die in werkelijkheid veel meer waard waren. Pagenstecher vestigde de aandacht op het feit dat afkoop van de verschillende prestaties de horigen enkel en alleen zou bevrijden van verdere voldoening van deze prestaties in de toekomst, terwijl het rijk eigenaar bleef van de horige goederen. De voorschriften die Van de Wall trachtte op te stellen aangaande de berekening van de afkoopprijs kwamen in het kort hierop neer.

- *Het bedrag van de jaarlijkse vaste lasten moest worden gekapitaliseerd door vermenigvuldiging met twintig;*
- *Het bedrag van de casuele prestaties (versterf, erfwinning, opvaart, vrijkoop) werd berekend door dat wat tussen de jaren 1781 en 1810 was betaald, te delen door eendertigste en deze uitkomst vervolgens met twintig te vermenigvuldigen;*
- *Het houtgewas moest, met inachtneming van de rechten van de horigen daarop, afzonderlijk worden getaxeerd.*

Merkwaardigerwijs steken deze afkoopvoorwaarden nogal ongunstig af tegen de veel gunstiger voorwaarden van 24 oktober 1795, waarbij de Provisioneele Representanten van het Volk van Overijssel de afkoopsom voor de hoeven van de horigen in Salland hadden bepaald op honderdvijftig gulden, 'doch van alle losse landen of katersteden, minder dan drie Zallandse morgens of zes gelijke heeren mudden groot', vijfenzeventig gulden.

Van diverse zijden echter ontving Van de Wall de waarschuwing dat deze afkoopvoorwaarden voor het rijk zeer nadelig zouden zijn. Stel bijvoorbeeld dat een erve waard is dertigduizend gulden en dat de horige bezitter hiervan jaarlijks ongeveer vierhonderd gulden aan vaste lasten betaalt. Met twintig vermenigvuldigd komt dit hierop neer, dat de horigen voor ongeveer achtduizend gulden eigenaar van het horig goed zou kunnen worden, met uitzondering van de houtopstand. Stel nu daarentegen dat hetzelfde goed na onpartijdige taxatie verkocht wordt voor vijfentwintigduizend gulden, waarbij de horige achtduizend gulden voor zijn recht gegeven wordt, terwijl deze dan voorts in de toekomst van verdere betaling is verlost, ontvangt het rijk zeventienduizend gulden in plaats van achtduizend gulden, ook wanneer de horige

zelf het goed zou kopen. Met andere woorden: het rijk had niet slechts recht op de diverse prestaties maar ook de eigendom van de grond, welke bij afkoop in aanmerking genomen diende te worden (opvatting van Pagenstecher), hetgeen geheel aansloot bij de traditionele ontwikkeling van de horigheid in Overijssel.

Uit archiefstukken blijkt dat Van de Wall, als buitenstaander waarschijnlijk niet geheel vertrouwd met de Twentse situatie, veelal afging op verkeerde informatie. Zo blijkt uit een brief van 27 november 1818 dat hij niet goed raad weet met de door zijn assistent Koenen, die ter uitwerking van een en ander in Twente was achtergebleven, gedane mededeling dat alle horige hoeven in Twente en Oost-Gelderland allodiaal zouden zijn. Vervolgens vraagt hij in hoeverre het waar is 'dat alle de goederen of hoeven in Twente gelegen en voormaals geweest zijnde Hofhoorigen thans zouden zijn vrij en allodiaal en aldus even en op dezelfde wijze als alle ander Pachthoeven zouden kunnen worden verpacht en verkogt, en dit zoo zijnde, het bewijs der daadzaken of wetten door welke die considerabele en onverwagte verandering geboren is'. De kansen dat door de aanpak van Van de Wall de belangen van het rijk ernstig geschaad zouden worden, namen steeds meer toe, hetgeen tot gevolg had dat zij die de financiële consequenties van een schadelijke afkoop meer ter harte gingen, niet stil bleven zitten. Zo schrijft op 30 november 1818 gouverneur Bentinck in een vertrouwelijk schrijven dat hij alles op alles zal zetten om Van de Walls plan tot afkoop te dwarsbomen, in afwachting van het moment 'wanneer provisioneel een spaak in het wiel aangaande de definitieve uitkoop kan worden gestoken'. Op 29 oktober 1818 stelde Pagenstecher de president van het college van raden en rekenmeesters der domeinen, Fannius Scholten, op de hoogte van zijn bevindingen. Hij waarschuwde dat wanneer de voorgenomen afkoop doorgang zou vinden op basis van de aan Van de Wall opgedragen instructies dit zeer nadelig zou zijn voor het rijk.

Dat daardoor de directe eigendom van de Hofhoorige Erven, welke eigendom nimmer door iemand, zelfs niet door de Hofhoorige Meijeren is ontkend, aan het land toebehooren, aan die afkoopende Meijeren zou overgaan; in zulk geval zou dit schadelijk zijn voor het land.

Pagenstecher, waarschijnlijk nog niet zeker van zijn zaak, nam vervolgens contact op met de Leidse hoogleraren Tydeman en Tollius.

Onder de Domeinen, welke thans verkocht zullen worden, bevinden zich mede de zoogenaamde Hofhoorige Erven in Zalland en Twenthe, welke laatste, die om de tweehonderd in getal zijn, ik vanaf het jaar 1792 tot den laatsten December 1811 eerst als Verwalter Landrentmeester van Twenthe en na des q.q. geadministrateerd hebbe, terwijl alle te zamen meer dan derdehalfhonderd zouden zijn. De directe eigendom van die Erven, welke altijd erkend is aan den Lande te behooren, zou aan de Hofhoorigen overgaan tegen afkoop van hunne jaarlijksche pacht en andere praestanda, welke in vergelijking van die Erven gering is, al berekent men dezelve zoo hoog als naar de Wet, en in geval zulks niet geschiedde nog veel geringer zou kunnen worden, en even daardoor de afkoopspenningen nog weiniger voor het land. Ik ben altijd, salvo meliori, van gevoelen geweest en ben zulks nog dat die wijze van overdoen van eigendom des Lands strijdig is met den aard der onderhavige zake en zeer nadeelig voor het Rijk.

Pagenstecher drong er tenslotte op aan door Van de Wall voorgestane wijze van afkoop te doen afkeuren en verzocht de beide hoogleraren hem te willen dienen van advies. Dit deed Tydeman bij brief van 2 november 1818. Allereerst bevestigde deze de afschaffing van de horigheid, waarbij hij zich beriep op de dissertatie van G. Engberts. Volgens Engberts had de afschaffing

plaats gehad in verschillende fasen, te weten door de staatsregeling van het jaar (artikel 25), door artikel 16 van de staatsregeling van het jaar 1801, door de invoering van het wetboek Napoleon van het jaar 1809 (artikel 1, 3 en 4), door de invoering van de code Napoleon in het jaar 1811, en tenslotte door de aanschrijving van de procureur des keizers van 8 mei 1812. Voorts voerde Tydeman aan dat de horige als dominius utilus, zolang hij zijn verplichtingen nakomt tegenover het rijk, nooit tegen wil en dank van zijn rechten beroofd kan worden, waaruit volgt dat de publieke verkoop slechts mogelijk zal zijn met instemming en medewerking van de horige.

Wil daarentegen de horige zijn verplichting afkopen, dan koopt hij daarbij zijn diensten en prestaties af, doch hij wordt geen eigenaar van het horig goed, tenzij hij ook het dominium directum koopt. Door dit afzonderlijk aan te kopen verkrijgt hij de eigendomsrechten van het horig goed. Naar aanleiding van Pagenstechers bevindingen sprak de toenmalige gouverneur van Overijssel bij brief van 8 november 1818 zijn goedkeuring uit over diens zienswijze. Met name beklemtoonde hij de gedachte dat nu met zoveel woorden was vastgesteld dat het rijk de daadwerkelijke eigenaar was van de horige goederen en niet de horige bezitter.

In een vertrouwelijk schrijven, gedateerd 16 november 1818, drong de gouverneur van Overijssel bij het domeinbestuur aan op een zekere bedachtzaamheid inzake de regeling van de afkoop van de horigheid in Twente. Gouverneur Bentinck bepleit de taxatie van de horige goederen door een neutraal persoon, zonder dat daarbij iemand betrokken is aan wie de horige bewoners hun belangen hebben opgedragen. ‘Een weloverwogen belangenafweging dient hierbij voorop te staan’, aldus Bentinck.

Het lijdt geen twijfel dat de Provincie (nu den lande) het Dominium Directum heeft van de Hofhorige goederen, en den Meijer het Dominium Utile. Ik ben nergens meer voor bevreest, als dat men hier zal trachten dat de zaak maar schielijk geklonken wordt, en daar door te voorkomen dat deeze gewigtige zaak nader onderzogt wort.

Inmiddels was de situatie in Twente er niet overzichtelijker op geworden. Herhaaldelijk liep het gerucht dat de diverse prestaties afgekocht konden worden, waarbij telkens aan de zijde van het domein bezorgdheid ontstond dat het door deze afkoop benadeeld zou worden. Naar het oordeel van velen had het rijk niet alleen recht op de prestaties, de grond was in hun eigendom. Teneinde de zaak te verduidelijken zette Pagenstecher, bij brief van 7 december 1818, de stand van zaken nog eens uiteen.

Dat de Souverein is Dominius Directus van de Hofhorige Goederen. Dat derzelver Meijeren dezelve hun leven lang met het regt van opvolging, mits op nieuwe erfwinningsbrieven, kunnen blijven bebouwen, onder zekere verpligtingen, waaraan niet voldoende, zij het regt voor zig en hunne nakomelingen verliezen, en dat in zulk een geval de Dominius Directus (de souverein) met zoodanige erven kan handelen naar zijn lust en welgevallen met dezelve als vrije en allodiale goederen te verhuren of te verkopen.

Terloops wordt de eigenlijke kern van de zaak aangeroerd.

Dat een hofhoorige meijer door afkoop van zijne verpligtingen, zig wel vrijkoopt van zijne diensten en prestatien maar dat hij geen eigenaar wordt, tenzij hij het dominium directum afzonderlijk wil kopen en betalen.

Door bij de afkoop van de prestaties zonder meer zijn eigendomsrecht prijs te geven, zou de dominius directus ten zeerste benadeeld worden. Wanneer nu de horige het hofhorig goed zou willen verkrijgen in eigendom, dan dient het goed geschat te worden volgens en tweedelige taxatie: van het deel dat bestaat uit het dominium directum (dominius directus: de souverein) en van het deel dat bestaat uit het dominium utile. Terwijl ook een tweedelige koop en verkoop behoort plaats te hebben, waarbij met beide porties rekening gehouden kan worden. Aldus kan de horige het horige goed in eigendom verkrijgen, onder aftrek van het aan de dominius directus toekomende deel.

Wanneer de gebeurtenissen van het jaar 1818 nog eens worden samengevat, dan valt op dat het verzoek tot afkoop van de Twentse horigen weliswaar was afgewezen, waarbij het rijk inzag dat het recht van het domein zich niet louter beperkte tot het ontvangen van de praestanda, maar dat er ook sprake was van een duidelijke erkenning in dat het domeinbestuur pogingen in het werk ging stellen om te komen tot een regeling die voor beide partijen aanvaardbaar zou zijn. Daarbij zouden de horigen het goed in eigendom verkrijgen tegen betaling van de waarde van het goed onder aftrek van het meierrecht. Nadere regeling van het een en ander vond plaats door aan Van de Wall de opdracht te verstrekken om de afkoop te regelen van de horige erven. De door hem voorgestane wijze van afkoop, namelijk door kapitalisatie van de opbrengsten gedurende een periode van dertig jaar, hield evenwel te weinig rekening met het belang van het domein, dat immers de grond in eigendom bezat van de horige goederen. Diens foutieve zienswijze resulteerde in diverse waarschuwingen van de Overijsselse functionarissen die door de voorgestelde regeling de belangen van het rijk ernstig geschaad zagen.

Van de Wall intussen zocht ondanks herhaalde waarschuwingen van de zijde van domeinfunctionarissen uit Overijssel dat de voorgestelde afkoop nadelig zou zijn voor het rijk, naar een afkoopregeling, waarbij beide partijen op billijke wijze zouden worden schadeloos gesteld. Teneinde sneller tot resultaat te komen, begon hij te onderhandelen met J. van Riemsdijk, advocaat te Almelo, aan wie inmiddels honderddertig boeren uit Twente, alsmede enkele uit de graafschap Zutphen, hun belangen hadden toevertrouwd. Op 24 februari 1819 kwamen beide partijen overeen een onderhandse acte te sluiten. Pagenstecher zag dit met lede ogen aan en besloot in te grijpen. Op 26 februari 1819 zette hij zijn standpunt uiteen in een memorie, getiteld: ‘Over den afkoop der Praestanda door de Hofhoorige Meijerlieden in Twenthe’. Hierin beklemtoont hij het grote belang van de Twentse horigen bij een eventuele afkoop. Naar de mening van Pagenstecher dienen de horigen ‘eene wettige en valide titre te erlangen, die hen voor allen aanspraak welke derden op die goederen hebbende of bewerende te hebben, zal kunnen garanderen’. Het belang van het rijk ligt onder meer in het feit dat tweehonderdvijftig erven in Twente in aanmerking komen voor afkoop, waaronder enkele van niet geringe waarde. Als uitgangspunt kiest Pagenstecher het koninklijk besluit van 24 maart 1816 ‘om te beoordeelen of de uit- of afkoop der hofhoorige praestanda op grond van het besluit van den 24 Maart 1816 of op een besluit in principe daaraan gelijkvormig zal kunnen geschieden’. Pagenstecher ziet als einddoel het volledig eigenaar zijn van de horigen, nadat het domein op afdoende wijze schadeloos gesteld is.

Dat de Hofhoorige Meijerlieden onbepaalde Eigenaaren der Erven worden; en of het Domein voor het afstaan zijner regten op die goederen, op eene redelijke wijze wordt voldaan, wanneer hetzelve een Uitkoopsprijs ontvangt, die gelijk staat aan een Kapitaal, hetwelk ontstaat wanneer de jaarlijksche en casuele praestanda tegen 5 percent tot hoofdsom gereduceerd wordt; zo dient daartoe te worden nagegaan welke Eigendomsregten het domein en de bouwlieden perspective op dit ogenblik, op die goederen hebben.

Pagenstecher herleidt dus de gehele afkoopprocedure tot de vaststelling van de eigendomsrechten van de horigen en van de grondeigenaar: het domein. Uiteraard blijft dan de vraag hoe deze rechten vastgesteld moeten worden. Pagenstecher wil bij deze vaststelling niet teveel afgaan op de historische ontwikkeling van de horigheid, doch aan de hand van de geldende situatie tot een oplossing komen. Pagenstecher beklemtoond dat het domeinbestuur van oudsher eigenaar is geweest van de horige goederen en keert zich tegen het standpunt van enkele horigen dat zij kunnen worden beschouwd als eigenaar van de horige goederen, in hun eigendomsrecht slechts beperkt door enkele renten en uitgangen. De horigen hadden immers zelf gedurende honderden jaren steeds het domeinbestuur als wettige eigenaar van de horige goederen erkent.

Trouwens voor en aleer men op het idee gekomen is om het domein uit te koopen en daartoe voor de meijerlieden wiert gepractiseerd om de jaarlijksche pagten als cijnsen, uitgangen of iets dergelijks te doen voorkomen, heeft zich de bouwman ook nimmer anders als pagter beschouwd maar altijd het domein als eigenaar erkend. Het domein daarentegen heeft zich altijd als Eigenaar gedragen, en daardoor zijn regt van Eigendom genoegzaam geetabliseerd.

Pagenstecher tracht het eigendomsrecht van het domein aan te tonen aan de hand van het Twentse hofrecht van het jaar 1546, waar in de artikelen 5, 6 en 19 de hofheer volmondig als eigenaar wordt erkend. Hij vervolgt dat betaling van pacht vanzelf meebrengt dat de pacht-ontvanger ook eigenaar is van dat goed. Het ontvangen van pachtpenningen noemt Pagenstecher in dit verband merkwaardigerwijs het dominium utile, welke opvatting duidelijk afwijkt van het algemeen spraakgebruik, omdat gemeenlijk juist het reëel genot van onroerend goed zo betiteld wordt. Pagenstecher daarentegen verlegt het accent door te zeggen dat 'de pagt is voor hem (hofheer) het nuttige eigendom en komt slecht in vergoeding voor het gemis van het wettelijke en reëel genot van dat goed zelve.' In deze constructie stelt Pagenstecher tegenover de feitelijke dominius utile de quasi dominius utilis.

Wanneer we de positie van de horigen, door Pagenstecher quasi domini utile genoemd, nader bekijken, zijn wij dat de horigen jaarlijks aan de hofheer een geldsom moeten voldoen, terwijl zij voorts het bouwrecht en de nuttige eigendom tegen betaling van opvaartgelden van de eigenaar moeten winnen. Voor Pagenstecher is dit voldoende reden hen als pachters te beschouwen. Hij weerlegt de opvatting van de horigen dat de jaarlijks door hen op te brengen pacht niets anders zou zijn dan een aan het domeinbestuur verschuldigde uitgang. Pagenstecher opponeert dat deze verplichtingen reeds voor het jaar 1547 niet als uitgang maar als pacht te boek te stonden. Voorts merkte hij op dat het absurd is te veronderstellen dat de horigen een cijns of uitgang zouden betalen uit goederen die niet hun eigendom zijn. Pagenstechers opvatting omtrent de positie van de hofheer en de horigen komt in het navolgende goed tot uitdrukking.

Het contract, hetwelk tusschen den Hofheer of Eigenaar en de Meijerlieden over het genot der Hofhorige erven bestaat, is derhalven een pachtcontract, en wel een species van Emphytheusis, waarbij een onroerend goed, tegen betaling van eenen jaarlijkschen pagt aan een ander erflijk in gebruik gegeven wordt onder voorwaarde, om hetzelve goed te onderhouden en te bebouwen en zoo veel mogelijk ten voordeele van den Eigenaar te verbeteren, evenzoo als bij de Erfwinningsbrieven der Hofhorigen gestipuleerd wordt. De Hofhorige Erfpagt verschilt egter van de gewone Emphytheusen daarin dat de gewone Erfpagten in perpetuum of aan een zeker geschlagt gegeven worden, zoodat bij versterf van den tijdelijken Erfpagter het bouwregt ipso

iure op den daartoe berechtigde Erfgenaam overgaat, zonder dat er eenen vernieuwing van dit contract vereischt wordt – terwijl daarentegen in de Hofhoorige erfpagten de goederen op die voorwaarden zijn uitgegeven, dat, wanneer het recht tot den bouw van den een op den anderen versterft, het genot opnieuw van den Eigenaar gewonnen moet worden – want elk tijdelijke meijer heeft zooals gezegd is de erfwinning of het Bouwregt slechts voor den tijd zijnes levens.

Uit het voorgaande betoog blijkt duidelijk dat het verschil tussen gewone erfpacht en hofhorige erfpacht met name wordt gezien in het betalen van erfwinning. Het bouwrecht kan daarentegen gegeven worden aan hem die daartoe voldoende gekwalificeerd is. Pagenstecher beschouwde de uit de horigheid voortvloeiende persoonlijke gebondenheid als afgeschaft. Veranderingen in de persoonlijke situatie, zoals teweeg gebracht door de staatsregelingen, behoefde evenwel nog geen afwijzing te betekenen in de eigendomsverhoudingen. Dit verschil signaleert ook Pagenstecher.

Zoude deze afschaffing ook een overgang van eigendom teweeg brengen. Zoude de bouwman, doordien zijn status personae veranderd is, het dominium directum dat hij niet bezit of nimmer bezeten heeft, verkregen hebben. Zoude hij door deze verandering van zijnen persoonlijken staat in plaats van quasi dominius utilis, versus dominius utilis geworden zijn. Zoude de bouwman hierdoor van pachter eigenaar kunnen worden en het domein zijn eigendom in eenenmale verloren hebben? Zoude het pachtcontract tusschen het Domein en den Bouman bestaande, omdat die Bouwman van Staat des Persoons veranderd is, als vanzelve in een contract van eigendomsallienatie degenereren? Het affirmative (bevestigend) deze vragen zoude voorzeker tot absurdheid leiden. Hoezeer dus de meijer van persoon veranderd moge zijn, de Erven hebben daarom niet van Eigenaar kunnen veranderen. Het domein is en blijft als van ouds eigenaar dier goederen. De bouwman kan dus ook door de afschaffing der horigheid niet meer recht verkrijgen dan hij tevoren had, dat is het recht van pachter.

Blijft over de vraag in hoeverre aan het erfelijk gebruiksrecht door deze afschaffing afbreuk gedaan zou kunnen worden. Ook hier geldt dat de horigen niet meer recht kunnen krijgen dan zij voordien bezaten. Pagenstecher motiveert dit door te zeggen dat de horigen sedert het jaar 1798 de verschuldigde prestaties terecht hebben voldaan, terwijl zij ook voor het toekomende, zolang zij de erven blijven bewonen, ontegenzeglijk tot betaling van deze verplichtingen genoodzaakt zullen blijven.

Hoe is nu de verhouding tussen de horigheid enerzijds en het erfelijk gebruiksrecht anderzijds, dat, zoals uit het voorgaande is gebleken, zo nauw verbonden was met het horig zijn? Is de eis dat een horig goed alleen mocht vererven op een daartoe voldoende gekwalificeerd persoon nog steeds van kracht, nu juist de staatsregelingen een einde hebben gemaakt aan het persoonlijk gekwalificeerd zijn als horige? Kan voortaan een horig goed wel vererven op een ieder die maar wil? Pagenstecher zegt hierover:

De Geest der Staatsregeling van 1798, die van 1801, en van de nog vigerende (van kracht zijnde) wetten, is Vrijheid van Eigendom. De Hofhorige Erven zijn het Eigendom van het Domein. Het Erfrecht of het recht om het gebruik of den Bouw van die Erven van den Eigenaar te vorderen, is een introductie van alle die Wetten en regten de naaste in den bloede, die alzo niet hofhorig is en bij wien dus de conditio sine qua non deficieert (deficiëntie: onvoldoende functioneren), opkomen. Of is de eigenaar beregtigd om het Pachtcontract, alleenlijk op de Horigheid gegrond, nu die Hofhorigheid is afgeschaft, voor vernietigd te houden, te meer daar de tegenwoordige wetten en vroegere staatsregelingen, vrijheid van eigendom willen of gewild

hebben? Indien men nu de vraag, of door de afschaffing of het vervallen der Hofhorigheid, het pachtcontract tusschen het domein en den Bouwman niet zoude zijn vervallen, met neen wilde beantwoorden, en het erfregt alsnog aan den Meijer toekende, dan zoude echter het Besluit van 24 Maart 1816 op den uit- of afkoop der praestanda en pachten niet kunnen worden geappliceerd, vermits dit besluit ten oogmerk heeft, dat elk zijn eigendom van den daaropliggende lasten zal kunnen vrijkopen. De bouwman geen Eigenaar der Erven zijnde, kan ook geen eigendom vrijkopen. Het Gouvernement integendeel zoude op grond van het aangevoerd besluit veel meer beregtigd zijn om het Erfregt, het welk als een bezwaar op de Dominiale Eigendommen moet worden beschouwd, van den boer uit te kopen. De uitkoop der praestanda en pachten kan alleen maar ten gevolge hebben, dat de meijerlieden van de jaarlijksche betaling daarvan ontheven worden, en kan hun geen eigendom aan die goederen geven, ten zij het Gouvernement zijn Eigendomsregt gratis aan den Bouwman schenken wilde. Ook het thans nog vigerende wetboek, hetwelk de rentes foncières rachetabel (foncier: voornaamste, rache: wraak) levert tot den uitkoop van deze pachten geen genoegzame grond op. Dit wetboek toch stelt alleenlijk uitkoopbaar les rentes foncières en perpetuels (perpetueel: altijddurend), établies (etablir: vestigen, stichten, oprichten) in traditionane feudi (feudataire: Leenman). En zoude dus slegts van applicatie (toepassing) kunnen worden gemaakt op een Emphytheusis in perpetuum, doch niet op de Hofhorige erfpachten, die het Domein aan den Bouwman voor den tijd zijns levens verleent.

Volgens Pagenstecher komt het er op neer dat, wanneer horige erven tot allodiale goederen moeten worden gemaakt, hetzij de horige moet worden uitgekocht, hetzij het domeinbestuur de eigendom aan de horige afstaat, hetgeen slechts bij een wettelijke maatregel kan plaatsvinden. Het advies van Pagenstecher, dat als tegenwicht gedacht was tegenover het standpunt van Van de Wall, kreeg niet de aandacht die het verdiende. Waarschijnlijk achtte men de stem van een Twents functionaris minder gezaghebbend dan die van Van de Wall.

Intussen bleef de toestand voor alle partijen hoogst onbevredigend. De horigen verkeerden in een onzekere positie, terwijl het domeinbestuur zich langzamerhand sterk benadeeld voelde doordat de boeren geneigd waren steeds minder lasten op te brengen. Met name de hofgerichten waren opgeheven en de hofprotocollen ingeleverd, zodat het voor het domeinbestuur nagenoeg ondoenlijk was inzicht te krijgen in de financiële situatie van de Twentse horige goederen. Merkwaardigerwijs blijkt nu ook opeens onzekerheid te bestaan over het al dan niet afgeschaft zijn van de hofwetten en het opgeheven zijn van de hofgerichten. Op 27 maart 1819 brengt de ontvanger der registratie te Almelo, Auffmorth, advies uit over dit vraagstuk. Waarom aan Auffmorth advies werd gevraagd en door wie is niet bekend. In de gehele discussie is het advies van Auffmorth in zoverre van belang dat hij argumenten naar voren brengt, die aansluiten bij de reeds door Racer naar voren gebrachte standpunten. Het domein zal schade lijden indien te weinig waarde wordt toegekend aan het dominium directum van het domein, welk dominium door sommigen te zeer als een ingebeeld recht wordt beschouwd. Het voordeel van het dominium directum, aldus Auffmorth, is hierin gelegen dat bij wanprestatie aan de zijde van de horigen het domein aanspraak kan maken op het recht van verval, waardoor het contract tussen beide partijen als verbroken kan worden beschouwd en het domein eigenaar zal worden van de horige goederen, die dan geheel vrij en onbezwaard zullen zijn. Nu vele horigen reeds vele jaren in gebreke zijn gebleven hun betalingen te verrichten, ligt hier voor het domein een kans om de horige goederen in volle eigendom te verkrijgen. Zo het domein tot afkoop wil overgaan, dienen eerst de wederzijdse rechten en verplichtingen in aanmerking worden genomen. De grootte van ieders aandeel is naar mening van Auffmorth niet numeriek bepaald, doch bestaat in of wordt aangewezen door de rechten

en verplichtingen die beide partijen wederzijds op die erven kunnen doen gelden. Nu moet men echter niet alleen de verplichtingen van het domein in aanmerking nemen maar ook de verplichtingen van de horigen, zonder deze zonder meer als afgeschaft te beschouwen:

Men kan de reden niet nagaan, waarom bij dit projecteerde plan van afkoop juist de verplichtingen van het domein in aanmerking zijn genomen en die der Meijerlieden onaangeroerd zijn gelaten waarvan men alzoo alle de regten van het domein numeriq en die der meijerlieden wezenlijk beschouwd heeft. De reden hiervan kan toch daarin gelegen zijn dat men deze verpligtingen van de bouwlieden door de naderhand opgevolgde wetten sustineerd te zijn afgeschaft want waarom zouden dan ook de verpligtingen van het domein niet vervallen zijn?

De toenemende neiging van het domeinbestuur om de horigen eigenaar te doen worden van de goederen, door hen bewoond en bebouwd, zonder vooraf eerst de wederzijdse rechten en verplichtingen te behoeven te taxeren, bracht dit ertoe om bij wijze van proef enkele domeingoederen in Twente te veilen. Op 29 juli 1819 volgde een koninklijk besluit tot verkoop van tien domeingoederen in Twente. De volgende goederen kwamen voor openbare verkoop in aanmerking:

- Erve Hademarink of Harberink te Tubbergen;
- Erve Keurst of Boerhof te Enter (gemeente Wierden);
- Erve Nijsink te Wierden;
- Erve Averakker te Goor;
- Erve Bode te Goor;
- Erve Hofman te Rijssen;
- Erve Aarnink te Oldenzaal;
- Erve Bruinink te Weerselo;
- Erve Breukink te Holten;
- Erve Geerdink te Twekkelo.

Aan de inspecteur en ontvanger der registratie en domeinen werd opgedragen condities en voorwaarden te ontwerpen 'tot insate en casu quo finale toeslag van de tien hofhoorige dominiale erven'. Het voorgenomen voorstel werd evenwel aan Overijsselse zijde slecht ontvangen, met name bij Pagenstecher. Deze was bang dat enerzijds het rijk grote schade zou lijden door de voorgenomen verkoop en dat anderzijds de band tussen het domein en de horigen, die eeuwenlang had voortbestaan, te niet zou worden gedaan doordat bij verkoop domeingoederen in wildvreemde handen zouden raken. In een rapport van Pagenstecher, gericht aan de directeur der registratie en domeinen in Overijssel en aan de gouverneur van de provincie Overijssel, zijn de voornaamste bezwaren verwoord. Met name richt hij zich tegen het feit dat de wederzijdse rechten en verplichtingen nog geenszins zijn getaxeerd, iets wat volgens hem strikt noodzakelijk is om het rijk bij verkoop geen schade te doen lijden doordat de goederen ver beneden de prijs zouden worden verkocht. Groot zou de kans zijn dat de horigen, wanneer zij niet voldeden aan hun verplichtingen, weldra door de nieuwe eigenaar van hun goederen zouden worden verdreven.

Wanneer de loop van de gebeurtenissen achteraf wordt overzien, blijkt dat Pagenstecher op heel wat punten een vooruitziende blik had. Enkele jaren later zou dit blijken uit het proces Von Bönninghausen contra Aarnink in De Lutte, dat een direct gevolg is geweest van enerzijds de min of meer overhaaste veiling en anderzijds het feit dat nog steeds geen duidelijk en

afdoende regeling was getroffen inzake de afkoop van de horigheid. Nagenoeg bewaarheid werd de uitspraak van Pagenstecher.

De oude en ouderwetse verbintenissen zouden blijven voortbestaan en het zou niet kunnen uitblijven, of zouden na die grote veranderingen van tijden en omstandigheden en door het wederzijdsch vasthouden aan differente opinien inzonderheid mede omtrent de questie of de Hofregten al dan niet afgeschaft zijn, bij vervolg van tijden allerhande soorten van strubbelingen en geschillen op den duur zouden te wegen brengen.

Deze verbintenis tussen het domeinbestuur en de horigen heeft echter het bezwaar dat de vrije beschikking van het rijk over zijn goederen sterk wordt belemmerd. Pagenstecher stond een taxatie voor omdat dit in overeenstemming was met de gedachte van het koninklijk besluit van 29 maart 1818, waarin het verzoek van A. Eenhuis te Borne c.s. tot afkoop werd afgewezen, omdat het rijk, als eigenaar van de domeinerven, taxatie van wederzijdse rechten en verplichtingen voorstond alvorens tot een nadere afkoopregeling te kunnen overgaan. Als juiste oplossing gaf Pagenstecher de voorkeur aan een wet die een algemene regeling zou scheppen ten aanzien van de afkoop van de horigheid en die tegemoet zou komen aan de wederzijdse belangen. Bleef over de vraag hoe men diende te handelen ten aanzien van horigen die niet in staat waren hun erven in volle eigendom te aanvaarden, hetzij uit financieel onvermogen, hetzij uit onbereidwilligheid. Pagenstecher stelde voor dat het rijk deze groep de volledige taxatieprijs zou geven na aftrek van de eventuele schulden 'teneinde het rijk den onbelemmerden eigendom van die Erven (te doen) erlangen om dezelve alsdan als vrij allodiale goederen publijk te verkopen, of om daarmede ten nutte des Rijks te kunnen doen en handelen naar lust en welgevallen'.

Om zoveel mogelijk gelijkheid te verkrijgen te midden van de bonte verscheidenheid van de horige goederen, werd bepaald dat op het taxatiebedrag in mindering zou moeten worden gebracht de totaalsom van de diverse door de horigen te verrichten prestaties, gekapitaliseerd tegen de penning twintig. Wanneer het rapport van Pagenstecher wordt samengevat, zijn de navolgende conclusies:

- Openbare verkoop is niet de juiste manier om het rijk de waarde van zijn eigendomsrecht op de horige goederen te garanderen en de horigen schadeloos te stellen;
- Openbare verkoop houdt enerzijds het risico in, dat horige goederen tegen spotprijzen van de hand worden gedaan en in handen vallen van speculanten;
- Het rijk is eigenaar van de horige goederen, evenwel beperkt in de vrije beschikking daarover door de rechten van de horigen; deze bezitten daarentegen het bouw- en erfrecht;
- De verbreking van de band tussen domein en horigen dient te geschieden met inachtneming van de belangen van de horigen en het domein, hetgeen op juiste wijze door middel van taxatie dient te geschieden;
- De algehele regeling van de afkoop dient geregeld te worden bij de wet met inachtneming van de belangen van beide partijen.

Het vacuüm waarin zowel het domeinbestuur als de horigen in Overijssel verkeerden, nu een duidelijke en afdoende regeling van de horigheid ten enenmale ontbrak, leidde er toe dat geen van de boeren meer voldeed aan de achterstallige prestaties. Gebruikmakend van de onzekerheid die bestond ten aanzien van de horigheid, wisten zij jaren achtereen aan de

betaling van de verschuldigde bedragen te ontkomen. Op den duur echter begon deze toestand merkbaar te worden in de staatskas waarop de staatsraad directeur generaal der in- en uitgaande regten en indirecte belastingen besloot de achterstallige bedragen te gaan invorderen, desnoods langs gerechtelijke weg. Dit voornemen was in strijd met het standpunt van het domein om zoveel mogelijk een soepele regeling van deze kwestie te bevorderen. De voorgestelde afkoopregeling van Van de Wall liet echter de periode tussen 1781 en 1810 ongemoeid. Nu de fiscus alsnog de achterstallige lasten betaald wilde zien, voelde het domein zich in zijn beleid bedreigd. In een brief van 3 november 1819, afkomstig van de president van raden en rekenmeesters der domeinen, Fannius Scholten, gericht aan de staatsraaddirecteur generaal der in- en uitgaande regten en indirecte belastingen wordt een grote bezorgdheid tot uitdrukking gebracht. Een en ander zou leiden tot moeilijkheden bij de invordering van de verschuldigde bedragen, mede gelet op het feit dat de horigen weerspannig zouden blijken nu zij ineens met meer stringente bepalingen zouden worden geconfronteerd.

Het koninklijk besluit van 28 juli 1819, houdende het besluit om enkele horige goederen in Twente in publieke veiling te brengen, stuitte op grote weerstand bij een aantal bewoners, waaronder die van de erven Aarnink te Oldenzaal, Hofman te Rijssen, Bruinink te Weerselo, Weernsink te Volthe en Ter Keurst te Enter, van welke erven merkwaardigerwijs de bewoner van het erve Weernsink protest aantekende, hoewel dit erve noch hofhorig was, noch voor veiling was aangewezen. In een gezamenlijk schrijven richtten zich deze boeren tot de koning met het verzoek af te willen zien van de voorgenomen verkoop, waarbij zij verzochten ‘de verkooping van de regten uit derzelver erven ten behoeve van ’s Rijks domeinen gaande, te doen stellen buiten effect’, terwijl zij verder verzochten dat ‘de redemtie der praestanda moge worden geëffectueerd op dien voet, op welke dezelve tusschen het domein en A. Eenhuis c.s. is tot stand gekomen’. Mocht de openbare verkoop toch worden voortgezet, dan zouden zij graag zien dat ‘nominatim en distinctie worden aangewezen de onderscheidene objecten, welke het voorwerp daarvan zullen zijn, zoowel als de regten en verpligtingen, niet alleen van de hofhorige bezitters jegens het Domein maar ook van het Domein jegens de Meijers zelve’. Dit verzoek was voor de directeur der registratie en domeinen in de provincie Overijssel, W.F. van Hemert tot Dingshof, aanleiding om in het geweer te komen. Bij brief van 28 februari 1820 verzette hij zich tegen de onjuiste weergave van de feiten. Met name richtte hij zijn bezwaren tegen het feit dat niet alle verzoekers horig waren. Met name gold dit de bewoner van het erve Weernsink te Volthe, welke erve nooit hofhorig was geweest.

Boerderij Ripperda op landgoed Weldam; bron: marceltettero.nl.

Zoals reeds zo velen voor hem hadden gedaan, trekt ook Van Hemert een parallel met het Leenstelsel, waarbij hij van de veronderstelling uitgaat dat de horigheid tegelijk met het Leenstelsel is afgeschaft. In beide gevallen kan geen sprake zijn van schadeloosstelling en

afkoop van de diverse prestaties. In dat geval moeten de horigen als vrije bezitters worden aangemerkt. Ook hier zien wij de foutieve opvatting, dat door eenvoudige afschaffing van de horigheid de horigen zonder meer geacht worden te zijn bevorderd tot eigenaar van de door hen bewoonde en bebouwde erven. Net als Van de Wall verliest Van Hemert uit het oog dat het domein eigenaar is gebleven van de grond en dit ook zou blijven totdat een verkoping zou plaatsvinden. Afschaffing van de horigheid zonder meer, met of zonder schadeloosstelling van wie dan ook, maakt van de horige nog geen eigenaar. Ook de gelijkstelling met het Leenstelsel is minder gelukkig. Dat men tot zulke vreemde conclusies kon komen, was voornamelijk een gevolg van het feit dat men eerder keek naar de feitelijke situatie dan naar de historische ontwikkeling. De eertijds horige boeren gedroegen zich als eigenaar en werden in hun gedragingen kennelijk ondersteund door domeinfunctionarissen die hen als eigenaren beschouwden.

Ten aanzien van het argument van de verzoekers dat eventuele verkoop zou leiden tot grote speculatie bij mensen die tegen een geringe prijs horig goed wilden kopen, merkt Van Hemert op dat dit risico bij elke openbare verkoping aanwezig is. Ten aanzien van de suggestie van de verzoekers om de rechten en de verplichtingen van het domein en de horigen vast te leggen in de verkoopvoorwaarden, hetgeen uiteraard niet mogelijk is buiten een speciale regeling inzake de horigheid, merkt Van Hemert op dat zulks niet mogelijk is daar een dergelijke regeling niet tot de competentie van de administratie behoort.

In het advies aan de koning, uitgebracht op 10 maart 1820 door de staatsraad directeur generaal der in- en uitgaande regten en indirecte belastingen wordt nogmaals het belang van de openbare verkoop beklemtoond.

Vermits na herhaalde beraadslagingen, zoo van Zijne voorgangeren in het beheer der domeinen, als van den Heer President van Raden en Rekenmeesteren reeds bij Zijner Majesteits besluit van 18 Juni 1819, no. 63, als het doelmatigste middel ter wegneming van de onzekerheid, uit eene reeks van strijdige gevoelens geboren, en ter verruiming der belangen van alle partijen, de publieke verkoping van een getal van acht of tien meijerhoeven, is vastgesteld, en wel speciaal om te dienen tot eene proeve, of en in hoeverre de publieke verkoping in 's Lands belang, boven de afkoop met de meijers zelve de voorkeur verdiende; en het derhalve, terwijl deeze verkooping eerlangs zal plaats kunnen hebben, thans geenszins het ogenblik is, om de uitwerking van dit besluit te prejudicieren, en eene bijzonderen maatregel, ten behoeve der requestranten daar te stellen.

Uit het bovenstaande blijkt dat aan publieke verkoop de voorkeur gegeven dient te worden boven de onderhandelingsprocedure met de horigen. Ten aanzien van de vaststelling van de rechten en verplichtingen van beide partijen wordt in overweging gegeven de erven met de lusten en lasten te verkopen. In zekere zin valt uit het voorgaande slechts een voorlopig uitstel van moeilijkheden af te lezen. Immers, zo lang er geen duidelijke regeling of voorziening ten aanzien van de horigen was getroffen, konden verwikkelingen optreden. De koning werd in overweging gegeven het verzoek van de verzoekers af te wijzen, waaraan deze bij besluit van 18 maart 1820 voldeed. Tegen de voorgenomen verkoop van de tien Twentse domeinerven kwam ook de staatsraad president van raden en rekenmeesters der domeinen, Fannius Scholten, in het geweer. Bij brief van 29 maart 1820, gericht aan de directeur generaal der in- en uitgaande regten en indirecte belastingen, zette hij zijn bezwaren uiteen. Allereerst verzet hij zich tegen de opvatting van velen dat verkoop van de goederen in het belang van de horigen zou zijn, daar in casu meer het belang van sommigen dan het algemeen belang gediend zou

zijn. Voorts trekt hij in twijfel of het domeinbestuur wel inziet welke de eigenlijke inhoud is van de openbare verkoping, te meer daar bezwaarlijk is vast te stellen welke rechten nu eigenlijk voor deze verkoping in aanmerking komen.

Immers kan men bij het aanbod ter verkoop op de vraag waarin het aangebodene bestaan, geene optelling doen der servile diensten en verpligtingen van opvaart, vrijkoop, gedwongene makingen aan den Heer en dergelijken. Dit zoude zeer moeijelijk, ja misschien hoogst gevaarlijk zijn en de vrage zelve worden of het Goevernement deze volgens de bestaande wetten in haren aard vervallen regten aan een bijzonder persoon kan overdragen.

De werkelijke waarde van de domeingoederen zal veel onzekerheid te weeg brengen, daar deze volgens Fannius Scholten niet in zijn geheel in aanmerking kan worden genomen, maar waarbij enkel en alleen gelet moet worden op hetgeen het domein aan vaste jaarlijkse bedragen en casuele prestaties ontvangt, terwijl de horige al het overige geniet en zal blijven genieten zolang als hij zijn verplichtingen nakomt. Stel dat een hofhorig erve een totale waarde bezit van tienduizend gulden, met een totaal bedrag aan jaarlijkse prestaties van tweehonderd gulden en aan variabele lasten van twintig gulden. Wil men de waarde van de eigenlijke eigendom berekenen, dan moet de waarde van het goed, indien gekapitaliseerd met twintig, bedragen twintig keer (f 200 + f 20) is vierduizendvierhonderd gulden, terwijl dit laatste bedrag slechts de waarde bij verkoop bedragen kan. Uit een en ander volgt dat een degelijke berekening voor de staat grote nadelen kan hebben.

De opmerkingen van Fannius Scholten werden niet ter harte genomen. Bij brief van 5 mei 1820 werd hem meegedeeld dat het 'Koninklijk Besluit van 26 Julij een volkomen uitvoering behoorde te worden gegeven; en wij ons minder over eene mislukking van de voorgenomen proef behoorden te bekommeren, als te zorgen dat men ons niet te laste legde, het een en ander te hebben nagelaten, dan tot de volkomen uitvoering van Zijne Majesteits last zoude kunnen hebben bijgedragen'. Fannius Scholten nam geen genoegen met dit besluit en tekende nogmaals protest aan tegen de voorgenomen verkoop. Bij brief van 17 mei 1820 zette hij zijn bedoelingen nogmaals uiteen. Hij bekritiseert de omschrijving van de te veilen domeingoederen. Daar met name nog geen enkele zekerheid was verkregen ten aanzien van de rechtspositie van de te verkopen goederen, wilde Fannius Scholten hieromtrent zo veel mogelijk zekerheid inbouwen in de verkoopcondities. Ten aanzien van de rechten van de kopers van deze goederen wilde Fannius Scholten de navolgende bepaling opgenomen zien:

De Kopers Zullen behoudens de hierna vermelde bepalingen, al het regt tot heden door de Domeinen omtrent de na te meldene Erven uitgeoeffend met alle deszelfs gevolgen dadelijk met den dag der difinitieve toewijzing verkrijgen, van welken tijd dit ten hunnen voor en nadeele, bate en schade zijn zal, en hetzelve alzoo aanvaarden, als het Domein daarvan het genot heeft gehad, zonder dat het Rijk ooit wegens eenige dwaling of misslag in de omschrijving van het verkochte aansprakelijk zal kunnen worden gehouden.

Uit het bovenstaande kunnen we aflezen dat de koper in dezelfde rechten treedt als het domein. Wanneer de horige zelf het goed koopt, zal dit geen problemen met zich mee brengen. Koopt evenwel een derde het goed, dan rijst de vraag hoe diens positie behoort te zijn tegenover de horige bezitters van dit goed. Is het een rechtsverhouding, gebaseerd op een simpele huurovereenkomst? Is het een erfpacht? Wat is de positie van de horige? Kan deze door opzegging van de 'huurovereenkomst' van zijn goed verdreven worden, of kan hij nooit en te nimmer gedwongen worden zijn hoeve te verlaten zolang hij zijn verplichtingen nakomt?

Voorlopig was op al deze vragen geen antwoord gegeven. Op grond van het koninklijk besluit van 28 juli 1819 vond op 24 juli 1820 de openbare verkoop plaats van de tien Twentse domeinerven, welke verkoop de eerste zou zijn in een vrije lange reeks.

Door deze verkoop veranderden de navolgende erven van eigenaar:

- Erve Hademarink te Tubbergen, aangekocht door M.
- Salomonson te Almelo;
- Erve Keurst te Enter (gemeente Wierden), aangekocht door
- W. ter Keurst, 'bouwman op 't erve';
- Erve Nijsink te Wierden, aangekocht door J. Dubbink,
- 'bouwman op 't erve';
- Erve Averakkers te Goor, aangekocht door J.E. von
- Bönninghausen tot Herinckhave;
- Erve Bode te Goor, aangekocht door J. Bode, 'bouwman op
- 't erve';
- Erve Hofman te Rijssen, aangekocht door J.E. von
- Bönninghausen tot Herinckhave;
- Erve Aarnink te Oldenzaal, aangekocht door J.E. von
- Bönninghausen tot Herinckhave;
- Erve Bruinink te Weerselo, aangekocht door J.H. Bruinink,
- 'bouwman op 't erve';
- Erve Breukink te Holten, aangekocht door J. Breukink,
- 'bouwman op 't erve';
- Erve Geerdink te Twekkelo, aangekocht door G. Geerdink,
- 'bouwman op 't erve';

Kenmerkend voor deze eerste grote openbare verkoop van domeingoederen is het feit dat het merendeel van de verkochte goederen in handen kwam van de bewoners zelf. Waarschijnlijk was de financiële positie van de boeren in Twente gedurende het eerste kwart van de negentiende eeuw vrij gunstig, nu zij in staat waren om de door hen bewoonde en bebouwde erven te kopen. De opbrengst van deze verkoop 'aangelegd ter beproeving of die Publieke verkoop derzelver meerder voordeel aan het domein zoude te wegen brengen dan de geprojecteerde afkoop derzelve regten aan de Hofhoorige Meijers zelve' was boven ieders verwachting, al was de opbrengst uiteraard geen maatstaf van wezenlijke waarde van de horige goederen. Zo schrijft Fannius Scholten in een brief van 21 augustus 1820:

Deeze verkoop mij geene maatstaf van waarde bepaling is aan biedende en ik mij zelve niet kan verklaren het zoo in het oog loopende onderscheid der vruchten of renten welke de koopers van hun gekochte zullen genieten. Deze verkoop, hoe voordelig ook, heeft geene juiste leidraad aan de hand gegeven, waardoor men de wezenlijke waarde dezer regten zoude kunnen bepalen om ten regel te strekken bij verdere onteigening derzelve – doch echter geprouveerd dat de speculatie van het Publiek de koopprijs verre boven het aangebodene ter afkoop, heeft verheven en hoezeer dit moet erkend worden, reeds een voordeel te zijn hetwelk deze Proefneming heeft te wege gebracht, blijft zij ter bepaling der waarde voor de overige onvoldoende.

Bleef de vraag hoe voortaan gehandeld diende te worden ten opzichte van de horigen die de voorkeur hadden gegeven aan een afkoopregeling en daarover al gedurende geruime tijd in onderhandeling waren. Moest men voortaan domweg iedere afkoopregeling negeren en elk

domeingoed in publieke veiling brengen, waarbij de resultaten geheel afhankelijk werden gesteld van de kooplust van het grote publiek? Deze oplossing zou inderdaad voor de hand liggen indien men op korte termijn geld op tafel wilde zien, zonder zich verder te bekommeren om de rechtspositie van de horigen. Een andere mogelijkheid zou zijn het verlenen van een bepaalde termijn van uitstel aan de horigen, rekening houdend met de eventuele meeropbrengst van de goederen die gedurende deze periode in veiling zouden worden gebracht. Deze meeropbrengst zou doorberekend moeten worden in de afkoopsom. Aldus zou het domein in financieel opzicht aan zijn trekken komen en zouden de horigen in de gelegenheid worden gesteld om tot afkoop over te gaan.

De geenen die zich ter afkoop hebben aangeboden en de weinig overige die dit nog niet hebben gedaan, te kennen te geven den Uitslag dezer verkoop; en dat dezelve bijv. in plus minus 30 pct. boven de aangeboden prijs ter afkoop zijnde, aan hun een gefixeerde tijd van een of twee maanden wordt gelaten om hun aanbod na zekere te bepalen maatstaf, na aanleiding der publieke verkoop te verhogen, terwijl daarbij tevens zoude kunnen worden verklaard dat ingevalle zijl. zich al dan niet onvoldoende hadden gepronuncieerd (pronunciamien'to: militair oproer), men tot de publieke verkoop zoude treden. Dit laatste zoude bijzondere voordeelen hebben.

Het voordeel van deze regeling zou zijn dat het domein profijt zou hebben van de meeropbrengst van een publieke verkoop, terwijl daarnaast tegemoet gekomen zou worden aan de verlangens van de horigen. Volgens Fannius Scholten zou het voordeel van een dergelijke procedure gelegen zijn in het feit dat een vaststelling van de rechten van beide partijen omzeild zou kunnen worden, waarbij hij waarschijnlijk over het hoofd ziet dat deze toch een rol kan spelen bij de juiste vaststelling van de koopprijs.

Van de zijde van Fannius Scholten kwam nu het verzoek om nogmaals een veiling te houden van enkele domeingoederen, waarbij hij aandringt op een groter aantal erven, bijvoorbeeld dertig of veertig, opdat een beter en betrouwbaarder beeld zou kunnen worden verkregen en eventueel bij mindere opbrengst zou kunnen worden afgezien van zijn voorstel om de meeropbrengst van de veiling in aanmerking te nemen bij de berekening van de afkoopsom. De Almelose advocaat Van Riemsdijk, aan wie meer dan honderd Twentse horigen hun belangen hadden opgedragen teneinde te komen tot afkoop van hun verplichtingen, waartoe op grond van het besluit van 24 februari 1819 de mogelijkheid was geopend, zag de voorgenomen veiling van de Twentse goederen met lede ogen aan. Hij trachtte het domeinbestuur alsnog tot andere gedachten te brengen, 'alzoo de regten van 's Rijks Domein op hunnen Erven nimmer tot een onderwerp van publieken verkoop zullen of kunnen worden gebracht'. Teneinde zijn argumenten kracht bij te zetten, trachtte hij aan de hand van de Gelderse regeling van het jaar 1795 tot afkoop van de horigheid te komen tot een oplossing van de Twentse vraagstukken. Deze Gelderse regeling, die overigens nooit was uitgevoerd en haar bestaan slechts te danken had gehad aan het revolutionaire élan van het eerste jaar na de Omwenteling, voorzag wel in een directe afschaffing, gekoppeld aan de verplichting tot schadevergoeding, maar hield geenszins rekening met de nauwkeurige vaststelling van de rechten en de verplichtingen van de hofheer en de horigen. Volgens Van Riemsdijk moest deze Gelderse regeling zonder meer op Twente van toepassing kunnen worden verklaard, te meer omdat onder de 'voormaals Hofhoorige Goederen, in het contract van Afkoop begrepen, zich eenige bevinden, welke, zoo voorheen als thans in de Provincie Gelderland gelegen en aan de bepalingen door de tijdelijken Souverein dier Provincie, bij de voorn. Publicatie daargesteld onderworpen zijn'. Van Riemsdijk doelt hier op de goederen in de omgeving van Borculo, Neede

en Eibergen, die vanouds deel uitmaakten van de hof Kagelink en die eertijds tot een garfgoed gemaakt waren.

Van Riemsdijks standpunt is neergelegd in een schrijven aan de directeur generaal der in- en uitgaande regten en de indirecte belastingen van 25 augustus 1820. Van Riemsdijk bracht naar voren dat thans ook de bepaling van het besluit van 24 oktober 1795, houdende de afkoopbaarstelling van de Sallandse goederen, ten uitvoer zou kunnen worden gebracht, nu inmiddels ook de Twentse goederen voor afkoop in aanmerking gekomen waren, daar het hofverband definitief was opgeheven. Voorts zouden, aldus Van Riemsdijk, ook de bepalingen van de staatsregelingen van de jaren 1798, 1801 en 1805, voorzover betrekking hebbend op het Leenstelsel, ook van toepassing kunnen worden verklaard op de horigheid, temeer daar ook in de door hem geciteerde Gelderse regeling beide rechtsinstellingen in één adem genoemd worden. Tenslotte verzekert Van Riemsdijk hoe groot het voordeel is van een afkoopregeling boven een openbare verkoop, te meer daar aldus de rechten van het domein op de goederen nooit en te nimmer tot een onderwerp van publieke verkoop zullen strekken. Voorts zou de gedachte wijze van afkoop geheel in overeenstemming zijn met de gevolgde beleidslijn in Gelderland, zodat er in genendele onderscheid gemaakt zou behoeven te worden tussen Gelderse en Overijsselse burgers. Van Riemsdijks betoog is hier echter niet erg steekhoudend, daar in Gelderland, voor zover bekend, de bepalingen van het jaar 1795 nooit zijn toegepast, terwijl ook voor het overige nooit een officiële afkoopregeling is ontworpen. Gelijk heeft Van Riemsdijk wel, waar hij zegt dat afkoop van de horigheid het voordeel heeft dat de horigen in het genot kunnen blijven van het door hen bewoonde goed, waarvan zij door willekeurige beëindiging van het huurcontract niet zonder meer verdreven kunnen worden.

Dat de schâvergoeding door hun aan 's Rijks Domein te presteren niet anders dan bij wege van afkoop zal geschieden en alzoo de regten van 's Rijks Domein op hunne erven nimmer tot een onderwerp van publieken verkoop zullen of kunnen worden gebragt.

Naar aanleiding van de brief van staatsraad Fannius Scholten van 20 augustus 1820, waarin deze zijn terughoudendheid uitspreekt ten aanzien van de voorgenomen verkoop van een tiental Twentse domeinerven, zette de minister van staat, belast met de generale directie van de ontvangsten, bij brief van 2 januari 1821 zijn standpunt uiteen. Al heeft hij nu wel begrip voor de visie van Fannius Scholten, toch meent hij uitvoering te moeten geven aan het besluit van de koning van 29 maart 1818 om tot veiling van de domeingoederen over te gaan, ditmaal een veel groter aantal betreffende. Tevens maakt hij zich ongerust over de grote achterstand van de prestaties, door de horigen verschuldigd.

Ik reken het mijne pligt hier op aan te dringen, niet slechts omdat 's Rijks schatkist reeds sedert zoo lange van deze inkomsten is verstoken gebleven maar ook, omdat, naar mate dit verschuldigde groter wordt, de moeijelijkheid om hetzelve te betalen, zoo niet voor alle, althans voor sommige meijers moet toenemen, terwijl nog bovendien een gedeelte van dit achterweze welligt door prescriptie (verjaring) zou kunnen verloren gaan.

Overigens dringt de minister aan niet al te zeer vooruit te lopen op deze invordering. Met name na de tweede veiling kunnen zich gewijzigde omstandigheden voordoen. De minister verzoekt Fannius Scholten een ontwerpregeling inzake de afkoop van de horige rechten in Twente te construeren, 'strekking hebbende ter verkrijging eener autorisatie om alvorens finaal over den afkoop der regten, door de Hofhorige Meijers in de Provincie Overijssel verschuldigd, wezenlijke waarde derzelve te verkrijgen, door een tweede proeve van verkoop der opgemelde

regten'.

Naar aanleiding van dit verzoek antwoordde Fannius Scholten met nagenoeg dezelfde argumenten, die hij al had aangevoerd in zijn brief van 3 november 1819, waarin hij de voorkeur geeft aan afkoop boven openbare verkoop, met in achtneming van de achterstallige prestaties bij de vaststelling van de afkoopprijs. Bij een tweede openbare verkoop zou geen enkele garantie bestaan voor een hogere opbrengst, waarbij zelfs het risico niet uitgesloten was dat bij een veel te geringe opbrengst de vroegere onderhandelingen weer zouden moeten worden opgevat. Het bezwaar van de minister, dat al te lang wachten met de invordering van de achterstallige schulden zou leiden tot een groter worden van deze schulden en dat de moeilijkheden met de inning nog zouden toenemen, ontzenuwde Fannius Scholten met het argument dat dit wel gold in het algemeen, maar hier niet van toepassing was gezien de eigen aard van de regeling, die voorkwam dat opeenhoping van schulden zou kunnen plaatsvinden.

Daar de bijzondere aard dezer vordering daar voor gewaarborgd en behalve het reeds gecontracteerde, de debiteuren in omstandigheden verseeren, die hun niet gelijk stellen met gewone pachters.

Het argument van Fannius Scholten is in casu juist omdat de met de horigen getroffen regeling slechts die achterstallige schulden betrof, die over een bepaald aantal jaren niet waren voldaan, aldus een vastgestelde periode omvattend die niet meer kon worden verruimd, zodat ook de vastgestelde afkoopsom niet meer gewijzigd kon worden. Ondanks de verschillende opvattingen ten aanzien van de openbare verkoop van Twentse domeingoederen ging het domeinbestuur wederom over tot de verkoop van een aantal goederen. Bij koninklijk besluit van 26 april 1821, no. 30 werd de openbare verkoop van een dertigtal domeinerven in Twente goedgekeurd. Ditmaal zouden de volgende erven onder de hamer komen:

- Erve Wolberink te Goor;
- Erve de Weele te Goor;
- Erve Temmink te Neede;
- Erve Vregelaar te Haaksbergen;
- Erve Weernink te Diepenheim;
- Erve Witbroek te Haaksbergen;
- Erve Zonderen te Haaksbergen;
- Erve Weernink te Delden;
- Erve Wernsink te Borne;
- Erve Siemerink te Delden;
- Erve Stokkentreef te Goor;
- Erve Spenkelink te Goor;
- Erve Spekreize te Goor;
- Erve Volkerink te Goor;
- Erve Welberg te Goor;
- Erve Wanink te Goor;
- Erve Zeldam te Goor;
- Erve Vrijlink te Ootmarsum;
- Erve Soddenberg te Berghuizen;
- Erve Groot Siemerink te Berghuizen;
- Erve Klein Siemerink te Berghuizen;
- Erve Spolwerk te Lonneker;

- Erve Vrielink te Gammelke;
- Erve Werger te De Lutte;
- Erve Woesthof te Berghuizen;
- Erve Wissink te Gammelke;
- Erve Weernink te Gammelke;
- Erve Wilde te Gammelke;
- Erve Welman te Lonneker;
- Erve Zegeldink te Lonneker.

De verkoop van deze goederen zou plaats vinden op 21 november 1821. Evenals bij de eerste grote openbare verkoop waren ook nu talrijke horigen in verzet gekomen. Zo is bewaard gebleven een brief van J. Kleine Siemerink, H. Woesthof, A. Werger en G. Wissink, allen bewoners van domeingoederen en woonachtig in de buurtschappen Berghuizen, De Lutte en Gammelke bij Oldenzaal. In deze brief, gericht aan de minister van staat, belast met de generale directie der ontvangsten en gedagtekend 30 mei 1821, brengen zij als voornaamste bezwaar het feit dat hun erven voor verkoop zijn aangewezen, daar deze niet gerekend konden worden tot die erven waarover op dat moment een afkoopprocedure gevoerd werd. Inderdaad had het domeinbestuur de horigen, waarmee het via Van Riemsdijk in onderhandeling was, buiten de veiling gelaten om niet als spelbreker op te treden. Als argument voor het niet deelnemen aan de onderhandelingsprocedure brachten verzoekers naar voren dat bij een eventuele afkoopregeling alle domeingoederen toch gelijkelijk zouden worden bevoordeeld door het domeinbestuur, 'omdat zij begreepen, dat omtrend erven van den zelfden aard, indien er afkoop of verkoop van Regten plaats had, de billijkheid van het Gouvernement denzelfden en eene eenparige maatregel zoude neemen'. Ook speelden de hoge vergoedingskosten een rol.

Dat om zich aan te geeven bij genoemde Heer Riemsdijk, zij vernomen hadden dat groote kosten vereischt wierden, terwijl, indien zij wel geïnformeerd zijn, bij het wel gelukken van het plan, de Kleinste Erven vijftig guldens en de grotere meerdere aan dien Heer voor deszelfs bemoeijingen zouden moeten uitbetalen.

Derhalve scheen het verzoekers voordeliger voorlopig af te wachten, temeer daar het domeinbestuur tenslotte toch zou streven naar een voor eenieder gelijkluidende oplossing. Aan incidentele openbare verkopingen had blijkbaar niemand gedacht. Tenslotte kwamen ook verzoekers met het oude argument dat openbare verkoop van de domeingoederen slechts zou resulteren in onbillijkheid en ongelijkheid, waarbij zij tenslotte de kern aanroerden van hun verzoek, namelijk gerangschikt te mogen worden onder de horigen die met Van Riemsdijk in zee gegaan waren en wier erven niet voor openbare verkoop in aanmerking waren gekomen. Naar aanleiding van dit verzoek antwoordde de directeur der registratie en domeinen in de provincie Overijssel, Van Hemert, bij brief van 19 juni 1821, aan de minister, na voor nader advies daartoe te zijn aangezocht, dat niet hij kon beoordelen of de reden waarom verzoekers zeiden dat zij niet met Van Riemsdijk contact hadden gezocht, voldoende gegrond was, ofschoon, naar diens zeggen, financiële motieven meerdere malen bij de Twentse domeinbewoners een rol speelden. Overigens kwam het ook Van Hemert niet ongegrond voor dat de verzoekers verzochten op één lijn te worden gesteld met de domeinbewoners die hun belangen aan Van Riemsdijk hadden opgedragen. Derhalve leek het Van Hemert juist om geen onderscheid te maken tussen beide groeperingen. Tenslotte suggereert hij de openbare verkoop slechts beperkt te houden tot goederen, waarvan de waarde reeds vrij nauwkeurig vastgesteld is op grond van de taxaties van Van Riemsdijk en Van de Wall.

Een soortgelijk verzoek bereikte de minister op 21 juni van de kant van enkele andere bewoners van domeingoederen, te weten: G.J. Vrijlink, G. Weernink, H. Wilde, weduwe Siemerink, allen bewoners van goederen in de buurtschappen Gammelke en Berghuizen bij Oldenzaal. Hun argumenten zijn min of meer hetzelfde dan die van hun voorgangers. Ook zij hebben bezwaren tegen de hoge kosten, door Van Riemsdijk bedongen. En zij vertrouwen dat het domeinbestuur alle goederen als gelijkwaardig zal beschouwen en ten opzichte van elke erve een gelijkluidende regeling zal toepassen. Ook voeren de verzoekers het reeds door Van Hemert naar voren gebrachte argument aan, dat het domeinbestuur de veiling dient te beperken tot slechts die goederen, waarvan de waarde valt te bepalen door nauwkeurige taxatie. Tenslotte verzoeken ook zij te worden gerangschikt onder hen die contact hebben gezocht met Van Riemsdijk. Zij vragen derhalve de veiling buiten effect te stellen.

In gelijke geest als ten aanzien van het verzoek van Kleine Siemerink beantwoordde Van Hemert hun verzoek door te zeggen dat eventuele goederen, waarvan de waarde reeds na taxatie was vastgesteld. Op 1 augustus 1821 bepaalde de minister in een advies aan de koning, dat, wanneer er rekening gehouden zou worden met het verzoek van de rekwestranten (verzoekers), de gehele verkoop op losse schroeven zou komen te staan. Naar aanleiding van de vraag in hoeverre nu het domeinbestuur gebonden was aan een gemaakte afspraak tot afkoop door zonder meer de veiling te laten doorgaan, antwoordde de minister dat het hoogst merkwaardig zou zijn om juist die goederen in het openbaar te verkopen, waarover een afkoopprocedure gaande was.

Overeenkomstig het advies van de minister werd bij besluit van 11 augustus 1821 bepaald dat 'Z.M. geene termen heeft gevonden om hun verzoek in te willigen, en zulks te minder, daar zijlieden door de veiling der te deze bedoelde erven niet worden bezwaard als blijvende het aan hen onbenomen om deswege mede te dingen'. Met andere woorden: het feit dat verzoekers de mogelijkheid hebben om hun goederen bij de voorgenomen veiling aan te kopen leidt niet tot een verslechtering van hun positie en vormt derhalve geen reden om de veiling niet te laten doorgaan. Dit besluit werd eveneens van toepassing verklaard op het verzoek van J. Kleine Siemerink en de anderen. Ook in dit geval achtte de koning geen termen aanwezig de voorgenomen openbare verkoop in te trekken.

De klacht van enkele horigen die, zoals in het voorgaande is gebleken, verontrust waren door het hoge honorarium dat de Almelose advocaat Van Riemsdijk zou hebben gevraagd indien de onderhandelingen met het domeinbestuur mochten slagen, resulteerde in een onderzoek naar het doen en laten van deze advocaat. In een rapport van 13 november 1821, aan het domeinbestuur uitgebracht door de inspecteur generaal der registratie en domeinen, wordt een duidelijk beeld geschetst van de gang van zaken in Twente ten tijde van de afkooponderhandelingen en van de persoon Van Riemsdijk, voor wie blijkbaar persoonlijk voordeel en de belangen van de horigen moeilijk uiteen te houden waren. Zo was overeengekomen tussen de horigen en Van Riemsdijk dat, indien de afkoopregeling mocht slagen, hij van de minst bevoordeelde horigen vijftig gulden zou ontvangen en van de meer begunstigde honderd, terwijl de voornaamsten hem tweehonderd gulden zouden toekennen. Uitgaande van het feit dat ongeveer tweehonderdveertig horigen een beroep zouden doen op Van Riemsdijk zou deze zevenentwintigduizend gulden ontvangen. Overigens was naar zeggen van de inspecteur, een en ander tussen beide partijen onder strikte geheimhouding bedongen.

Het is onmogelijk eenige verklaring daaromtrend in geschrift te bekomen, omdat de belanghebbenden onder zware bedreigingen hebben moeten beloven, zich aan niemand

daaromtrend uit te laten, en daarvan geene bewijzen durven of kunnen leveren.

Toch had het merendeel van de Twentse horigen meer vertrouwen in het werk van Van Riemsdijk dan in rechtstreekse onderhandelingen met het domeinbestuur, vooral na de eerste openbare verkoping, die erven vrijstelde waarvan de horigen met Van Riemsdijk in onderhandelingen waren. Ook de voorgenomen tweede veiling liet deze erven onverlet (onbelemmerd, ongedeerd). Zo kwamen er steeds meer horigen die met Van Riemsdijk in zee wilden.

Dat er ongeveer 240 hofhorige erven in het arrondissement Almelo te vinden zijn, waarvan zich ongeveer 100 meiers bij Riemsdijk hebben aangegeven, terwijl de overige geaarzeld hebben om zich aan deszelfs berekeningen bloot te stellen, ingevalle de uitkoop mogt mislukken maar algemeen bekend zijn als voornemens om daarin toe te treden, waartoe de meeste zich bij den toenmaligen rentmeester hebben aangemeld, en zich nu bij Riemsdijk zouden vervoegen, indien zij bespeurden, dat deszelfs bemoeijingen beter slaagden als die van een rijksambtenaar te meer daar er van de laatsgemelden reeds eenigen hunne erven zien publiek verkopen, terwijl de bevoorregte onderhorige van Riemsdijk nog niet in dat geval zijn geweest.

Hierbij kwam nog dat de voordelen voor de horigen bij het welslagen van de afkoopregeling groot zouden zijn. Zo zou de horige A. Eenhuis te Borne, wiens erfrecht door deskundigen was getaxeerd op dertigduizend gulden, dit recht kunnen uitkopen voor de som van zesduizend gulden. Verder zou er nogal vreemd zijn gehandeld bij de taxatie van de houtgewassen op diverse erven.

Dat de taxatie der houtgewassen zeer suspect is, als zijnde verrigt door creaturen, ja volgens de publieke opinie, participanten van Riemsdijk, terwijl de ontvanger van Goor mij berigt heeft dat bij toeval een zoodanige taxatie gezien hebbende van het hout, staande op een erve bij Diepenheim, hem zeer wel bekend, bespeurd heeft dat nog niet een derde der waarde was opgegeven.

Een en ander zou het gevolg zijn van een complot, dat diende om het rijk op slinkse wijze te benadelen, terwijl Van Riemsdijk zou hebben gezinspeeld op bepaalde relaties die hem in de gelegenheid stelden zijn plannen door te zetten. Wat er waar is van deze veronderstellingen, zeker is dat de Twentse horigen alle kansen hebben aangegrepen om het domeinbestuur dwars te zitten teneinde enig voordeel in de wacht te slepen. Daarbij zal ongetwijfeld een sterk lokaal solidariteitsgevoel een rol hebben gespeeld. Nu zich een uit de streek afkomstige persoon opwierp als spreekbuis voor de horigen was dit voor hen een voldoende waarborg hem hun steun te bieden en hun belangen op te dragen.

Op 12 en 14 november 1821 vonden te Goor en Oldenzaal de reeds lang aangekondigde verkopingen plaats van dertig domeingoederen. Overeenkomstig de opzet vond de veiling plaats ter toetsing in hoeverre de waarde van de horige goederen nauwkeuriger zou kunnen worden vastgesteld met het oog op eventuele afkoop. Voorts werd bepaald dat de goederen opgehouden zouden worden indien niet op zijn minst de tegenwaarde van drieëndertig éénderde maal de prestaties werd geboden. Het eindresultaat was dat van de dertig geveilde goederen er slechts zestien werden gegund. Veertien bleven onverkocht. De totaalopbrengst was vijfduizend driehonderdvijfennegentig gulden en zevenenveertig cent meer dan wanneer men was afgegaan op de door Van de Wall voorgestelde afkoopbasis van de zuivere jaarlijkse opbrengsten.

Overigens verliep deze tweede verkoping niet vlekkeloos. Zo werd van een groot aantal erven (9) de verkoop opgehouden ofschoon de prijs ver boven de getaxeerde afkoopwaarde uitkwam. Deze hoge prijs was een gevolg van het feit dat de prijzen sterk waren opgedreven. Een aantal mensen had zich laten beïnvloeden door domeinfunctionarissen die de prijzen wilden opdrijven. Naar sommigen beweerden was dit zelfs op hun aandringen gebeurd. Zo waren D. Hemsink en J. van Eerden, beiden afkomstig uit Goor, door domeinfunctionarissen aangezocht om het bod steeds te verhogen. In het proces-verbaal van de veiling staat het volgende:

Dat alzoo, in betrekking tot opgem. Contract van Afkoop en het doel, zich met de onderhavige publiek verkoop, als proefverkoop voorgesteld, om namelijk daardoor te beproeven of aan de Regten van 's Rijks Domein in dezen door het publiek werkelijk die meerdere waarde boven den afkoop wordt gehegt als men van uit de Provincie Overijssel Z.M. is komen te vertogen, de gedachte door Derk Hemsink en Jan van Eerden, namens en dus als 't ware door het Domein zelve gedaane verhoogingen moeten worden beschouwd als niet geschiedt en het laatste, vóór die verhoogingen gedane bod gehouden voor de waarde, door de respective Inzetters of Verhoogers aan de geveilde regten gehegt.

Een van de voornaamste redenen om de verkoopprijzen op te drijven, was gelegen in de ijver van bepaalde lieden om smeergelden in de wacht te slepen. Het gevolg was dat men omtrent de exacte vaststelling van de rechten van de horige alsmede die van het domein niet verder was gekomen. De verwarring en de verdeeldheid zouden pas goed aan het licht komen in het jaar 1822.

Protesten tegen de openbare verkopingen van het jaar 1821 kwamen met name van de inspecteur der registratie en domeinen Van de Wall. Deze voorzag ernstige financiële benadeling van het rijk, met name bij de invordering van de achterstallige prestaties. In een rapport van 12 januari 1822 gaf hij te kennen dat naar zijn mening het rijk slechts die rechten kon veilen, die het toekwamen, waaruit volgde dat het rijk tevens aanspraak kon maken op de achterstallige prestaties, omdat de invordering hiervan rechtens aan het domeinbestuur toekwam.

Dat het Rijk, bij de twee gedane proev-verkopingen niet anders heeft geveild, noch bij vervolg veilen kan de Regten, die aan Hetzelven op de Hofhorige Erven toebehoren, waaruit dan volgt dat het Rijk, na de geperfecteerde (perfectief: de voltooide handeling aanduidend) Verkopingen zal blijven belast met de invordering der, door de Meijers verschuldigde Kapitalen, der Restanten van de jaarlijksche en der periodique of toevallige prestanda, en der Intrest verschuldigt op alle die Pretensien (aanspraak), welken bij den Afkoop aan het Rijk, tot den laatsten cent zullen geworden, en die betrekkelijk de 141 Meijers, met wien gehandeld is, tot het jaar 1818 hebben bedragen de niet geringe som van circa f 45.000, welke som, met den Intrest der daarop gevolgde jaren tot aan den dag der goedkeuring van de Project-Akte, vermeerderd worden moet.

Overigens voorzag Van de Wall grote moeilijkheden bij de invordering van de verschuldigde bedragen, met name bij horigen die door onvermogen niet in staat waren deze bedragen te voldoen. Andere horigen die voor grote bedragen het door hen bewoonde goed in handen wilden krijgen, zouden zeker niet gewillig en bereid zijn om de verschuldigde bedragen te voldoen. Het risico was aanwezig, zoals trouwens ook Van de Wall inzag, dat al te streng

optreden tegenover de horigen niet het gewenste resultaat zou opleveren, te meer daar de argumenten van het rijk niet erg steekhoudend waren. Wat was immers de juridische grondslag voor het invorderen van prestaties, die rechtens niet meer verricht konden worden? Hoe konden erfwinningen worden betaald als er geen instantie meer bestond die zulks administratief kon afhandelen? Het opheffen van de hofgerichten in het jaar 1811 had immers het gehele systeem omvergeworpen. Naar de mening van Van de Wall was het niet verbazingwekkend dat de horigen, met grote kans van slagen, al te zeer bereid waren om te gaan procederen tegen het rijk, indien dit alsnog tot invordering zou overgaan.

Dat wanneer de Meijers wanhopig gemaakt wordend en door den meermalen gebuteerde Verkoop mogten besluiten om een Pleitgeding te wagen, zij niet slechts de Eigendom van de door hun bewoond wordende Erven maar ook de betaling van verschuldigde Regten, aan het Domein zouden kunnen betwisten, en, na mijn inzien, niet zonder grote hoop van succes.

Naar de mening van Van de Wall zou voor het rijk nagenoeg onmogelijk zijn te bewijzen dat de domeingoederen in eigendom toebehoorden aan het rijk, een standpunt waar heel wat op af te dingen viel, omdat vele bewijsstukken geproduceerd konden worden waaruit bleek dat het rijk, rechtsopvolger in de eigendomsrechten van de voormalige bisschoppelijke goederen in Overijssel, als eigenaar beschouwd kon worden. Merkwaardig is voorts het feit dat Van de Wall zo sterk de nadruk legde op het overeenkomstkarakter van de verhouding domein-horigen, met name hierin bestaande dat het domein slechts rechten genoot onder de verplichting om wederkerig de horigen hulp en bijstand te verlenen, welke rechten niet zonder meer toegepast zouden kunnen worden door particuliere kopers. Van de Wall maakte hier evenwel de fout dat hij de verhouding hofheer-horigen te veel zag als een overeenkomst, houdende het verlenen van hulp en bijstand. Historisch gezien is dit bij de horigheid nooit het geval geweest. Horigheid in Twente droeg primair een economisch karakter, namelijk het verkrijgen van een optimale exploitatie van de grond en had niets te maken met de defensieve functie van het wederzijds verlenen van hulp en bijstand. Hoezeer Van de Wall bleef vasthouden aan het overeenkomstkarakter van de verhouding domein-horigen, blijkt ook uit zijn opvatting dat afkoop alleen kon geschieden krachtens wederzijdse overeenkomst.

Dat de Afkoop zoude geschieden bij wederzijdsche overeenkomst, en te regt, daar de Betaling of uitkering der Rijksregten verbonden was aan de wederzijdsche verlening van hulp en bijstand, welke Regten dus in Regtvaardigheid, niet dan bij overeenkomst kunnen worden afgeschaft, en nimmer verkogt.

De voorgestelde afkoopregeling, gedaan bij rapport van 25 februari 1819, nummer 37, trachtte Van de Wall aan te passen aan de resultaten van de proefverkoop en wel zodanig dat de afkoopbedragen verhoogd moesten worden. Zo zou het rijk een voordeel behalen van meer dan vijfduizend gulden, indien aan openbare verkoping de voorkeur zou worden gegeven boven afkoop. Teneinde deze discrepantie minder groot te maken stelde Van de Wall voor, het voorgestelde afkoopbedrag te doen verhogen, met name voor die honderdeenenveertig erven waarover onderhandelingen gevoerd werden; terwijl de overige drieëntachtig erven bij openbare verkoop verkocht zouden kunnen worden. Indien ten aanzien van alle tweehonderdvierentwintig horige erven openbare verkoop zou worden geprefereerd, zou het behaalde voordeel, analoog aan de voorgaande verkoop, vijfendertigduizend gulden meer bedragen dan wanneer men zich zou beperken tot alleen de afkoop. Overigens stond tegenover dit voordeel een groter nadeel. Bij openbare verkoping was het risico aanwezig dat de opbrengst ver achterbleef bij de tevoren gemaakte ramingen. Ook bestond de kans dat veel

horigen benadeeld zouden worden terwijl voor onbezonnen kopers talrijke gevaren aanwezig waren, hetgeen in de volgende jaren nogal eens het geval zou blijken te zijn.

Een indirect gevolg van de openbare verkoop van het jaar 1820 was de procedure tussen Von Bönninghausen en Aarnink inzake het voormalig horige goed Aarnink in De Lutte bij Oldenzaal. Bij deze procedure ging het hierom: Von Bönninghausen, grondeigenaar te Tubbergen, had op 30 juli 1820 het goed Aarnink door koop verkregen. Nadat minnelijke schikking was geweigerd sprak Von Bönninghausen Aarnink aan tot ontruiming van het gelijknamige goed, welke vordering door de rechtbank van Eerste Aanleg te Almelo werd toegewezen bij vonnis van 6 februari 1822. Von Bönninghausen baseerde zijn eis op de volgende feiten.

- Zo de hofhorigheid nog mocht bestaan, dan heeft Aarnink zijn hofrechten niet verwaard en geen erfwinning voldaan. Derhalve moet de horige bewoner het erve verlaten.
- De hofhorigheid bestaat niet meer. Ook dan dient de bewoner te vertrekken, omdat er geen huurovereenkomst is gesloten tussen de eigenaar en de horige.

De rechtbank zag hierbij de volgende rechtsvragen onder ogen:

a Welke rechten heeft de provincie Overijssel op de hofhorige erven gehad?
b Welke rechten hebben de horigen op de hofhorige erven gehad?
c Welke veranderingen hebben latere wetten daarin teweeg gebracht?
d Welke rechten kan eiser van het domein verkregen hebben?

Ad a en b: ten aanzien van de vraag welke rechten de horigen op de door hen bebouwde en bewoonde erven hebben gehad, stelde de rechtbank zich op het standpunt dat zij altijd hebben behoord tot die groep personen die uit hoofde van hun 'personele gesteldheid' geen vaste goederen in eigendom kon bezitten en aan wie van de erven die zij bewoonden en bebouwden, alleen de bebouwing was toegestaan tegen voldoening van een zekere jaarlijkse pacht alsmede van enkele casuele prestaties (versterf, erfwinning, opvaart, vrijkoop). Nimmer hadden, aldus de rechtbank, de horigen enig ander recht op deze goederen bezeten dan het zogenaamde bouwrecht en erfrecht gedurende hun leven met het recht van bemeiering door de naaste in den bloede en na overlijden, onder bepaalde condities.

Ad c: tot het jaar 1795 is geen enkele aanwijzing aantoonbaar in de rechtspositie van beide partijen. De provincie is steeds eigenaar gebleven van de horige goederen, terwijl de veranderde orde van zaken in het jaar 1795 en daarna weinig verandering hierin heeft aangebracht.

Dat tot op heden geen bijzondere wetten omtrend de Hofhorigheid in Twenthe zijn geëmaneerd (emanatie is uitvloeiing, uitstraling, uitstroming) of daarop executoir gemaakt, en dat de bepalingen in de verschillende staatsregelingen omtrend de leenhorigheid voorkomende alhier van geene toepassing zijn kunnen, vermits de hofhoorigheid steeds van de leenhorigheid is onderscheiden geweest, en daarvan in derzelver oorsprong, caracter en bezit der goederen, zo danig verschilden, dat een hofhoorige zelfs geen leenman zijn konde tenzij hij vooraf uit zijne hoorigheid ontslagen ware.

Derhalve is het eigendomsrecht van de provincie steeds onaangetast gebleven; ook na het jaar

1795:

Dat hieruit alverders resulteert, dat de Provincie Overijssel en later het Domein, na den jare 1795 door geene bijzondere wetten van hun eigendom op die Erven beroofd zijnde, zij hetzelve ook door geene algemeene legislatie (legislatief is wetgevend) hebben kunnen verliezen, niet alleen omdat bij de opgevolgde Staatsregelingen en Burgerlijke Wetten, de Eigendomsregten altijd zijn geëerbiedigd geworden, maar ook omdat de wetgever het regt van eigendom nimmer op eenige ander heeft willen of kunnen doen overgaan.

Ad d: uit het voorgaande punt is gebleken dat het domein steeds eigenaar is gebleven. Bij de op 30 juni 1820 gesloten koopovereenkomst is deze eigendom overgegaan op de koper, te weten Von Bönninghausen. Derhalve is de nieuwe eigenaar ook bevoegd om ontruiming te vorderen tegenover eenieder die 'hetzelve onwettig zoude detineren' (in hechtenis houden). Hieruit volgt dat moet worden onderzocht of verweerder het horig goed zonder geldige titel en derhalve op onwettige wijze bezit. Van oudsher hebben de horigen alsmede hun naasten in den bloede het zogenaamd bouw- en erfrecht nimmer krachtens enige andere titel bezeten of van de provincie mogen vorderen dan op grond van hun hofhorige staat, waardoor niet alleen de tijdelijke bezitter en ook diens kinderen en afstammelingen met die erven dienstbaar en het eigendom van de horige waren. Ten onrechte nam de rechtbank hier evenwel aan dat de horigen eigendom waren van hun heer, hetgeen min of meer zou duiden op slavernij, hetgeen echter hier te lande nooit het geval is geweest, tenminste niet meer sedert de vroege middeleeuwen. Uit dit alles volgt, aldus de rechtbank, dat de erfopvolger van de horige, wanneer hij aanspraak maakt op de bemeiering van een bepaald erf, deze slechts door hem gefundeerd mag worden op zijn hofhorige staat en op de verplichtingen, welke voor de eigenaar voortvloeien uit wetten en gewoonten. Na het jaar 1795 zijn evenwel geen bijzondere wetten inzake de horigheid uitgevaardigd en bij de volgende staatsregelingen zijn alle vormen van dienstbaarheid en vasallage, van welke aard ook, afgeschaft en vervallen. Hieruit volgt dat ook de horigheid is afgeschaft, waardoor de horigen dienstbaar waren aan en met de grond.

Waardoor de meierlieden met derzelver kinderen als huisgenoten aan en met den grond, waartoe zij ter culture behoorden, dienstbaar waren en dat insgelijk zijn geabrogeerd (afschaffen, intrekken) en vervallen alle zoodanige wetten en costumen (oude rechtsregels) waardoor deze serviliteit (slaafsheid) is geregeld en gehandhaafd geworden, te dien effecte dat alle regten en verpligtingen, die uit deze personeelen staat en uit die geabrogeerde wetten, voor den Eigenaar der Erven en deszelfs Meijerlieden, zijn voortgevloeid en waaronder dan ook was behorende de bevoegdheid van den naasten in den bloede, om den bouw van de erven te vorderen, benevens de verpligting van den eigenaar om dezelven te moeten vergunnen, hebben opgehouden te bestaan.

Uit het voorgaande volgt dat de verweerders, aldus de rechtbank, zich niet meer kunnen beroepen op hun hofhorigheid en op de vroegere bestaan hebbende wetten en gewoonten.

En zij ook niet kunnen gezegd worden hetzelve Erve, als naaste in den bloede wettig te bezitten, of te bebouwen, zonder dat hiertegen zal kunnen worden ingebragt, dat de wetten alleen in futurim (toekomende tijd) disponeerende (over beschikken), geene prejudictie (vooroordeel, schade, nadeel) hebben kunnen toebrengen aan een regt hetwelk de verweerder als naaste in den bloede zoude competeeren (rechtmatig toekomen), uit een contract hetwelk door hunnen voorzaten met den eigenaar van het Erve is aangegaan, of door wettig bestaan hebbende costumen is ingevoerd geworden aangezien de laatste voorgaande bouwman, evenals alle

andere hofhorige meierlieden den bouw van hetzelve Erve, alleen voor den tijd zijns levens en onder de opgemelde resolutien en conditien van de grond en elk in zijne natuur, naar behoren te zullen bepooten en beplanten, het huis in een goeden staat te behouden, en jaarlijks zijne schattingen en pachten op zijn tijd te zullen betalen, verkregen hebbende, de verweerderen alzoo voor het overlijden van den laatsten Wettigen Meijer geen droit irrevocablement acquis, of onherroepelijk verkregen regt op het Erve in kwestie hebben kunnen bezitten naardien het van derzelver voorganger heeft afgehangen om door het niet nakomen van deze conditiën, of door de verwerking van zijne Hofregten, de verweerderen alzoo ook niet kunnen worden gezegd dat ten hunnen opzigte aan de Wetten waardoor hunne regten en verpligtingen hebben opgehouden eene terugwerkende kracht zouden worden toegekend, of dat zij daardoor in hun regt op de bemeijering van het Erve zouden zijn verkort of benadeeld.

Uit deze overweging concludeerde de rechtbank dat de bezitters van het erve Aarnink dit niet anders heeft kunnen bezitten dan uit kracht van een vroeger verkregen erfwinning of krachtens een later met de eigenaar aangegaan pachtcontract. Daar eiser beweerde dat Aarnink dit erve zonder een erfwinningsbrief bezat en zonder dat er een pachtovereenkomst later was afgesloten, terwijl Aarnink voorts niet ter terechtzitting was verschenen om deze eis tegen te spreken, achtte de rechtbank de eis gegrond en zegde hij Von Bönninghausen zijn vordering toe en gelastte hij Aarnink zijn erve te ontruimen.

Op grond van een tweetal rechtsfeiten kon dus de rechtbank zijn eisen motiveren: bestaat de horigheid nog, dan moet Aarnink zijn goed ontruimen, omdat hij zijn hofrechten niet heeft verwaard en hij geen erfwinning heeft voldaan. Neemt men aan dat de horigheid niet meer bestaat, dan ook moet Aarnink zijn goed ontruimen, omdat er geen huurovereenkomst of pachtovereenkomst is gesloten tussen eigenaar en horige. In zijn eerste conclusie heeft de rechtbank evenwel over het hoofd gezien dat het betalen van de erfwinning en het verwaren van de hofrechten de horigen onmogelijk was gemaakt, daar deze prestaties niet meer ingevorderd konden worden. De hofgerichten, waar zij voldaan hadden moeten worden, waren immers opgeheven. Ten aanzien van de tweede conclusie nam de rechtbank ten onrechte aan dat de afschaffing van de horigheid zou leiden tot een algeheel verbreken van de banden tussen de hofheer en de horige. Hier zag de rechtbank over het hoofd dat afschaffing van de horigheid, wanneer en op welke wijze daargelaten, niet zonder meer een beroving betekende van de horigen van hun gebruiksrecht. Zo neemt ook Massink aan dat het bij een veronderstelde afschaffing van de horigheid zeker nooit de bedoeling is geweest om de horigen te beroven van hun gebruiksrecht en hen bloot te stellen aan willekeurige wegzending van de door hen zelf en door hun voorouders jarenlang bewoonde en bebouwde grond, waarop zij een eeuwigdurend recht hadden verkregen. Massinks argumentatie sluit aan bij de meermalen naar voren gebrachte opvatting dat de band tussen de hofheer en de horigen verder strekte dan alleen een gebruiksrecht op grond tegen betaling.

De gronden door de rechtbank te Almelo aangevoerd, werden ook naar voren gebracht door J.D. Meijer. Volgens hem zou de uitspraak van de rechtbank een geheel andere zijn geweest indien Aarnink behoord zou hebben tot de kamerlingen, daar deze categorie, doordat zij geen erfwinning behoefde te voldoen, ook haar hofrechten niet kon verliezen door geen erfwinning te voldoen. Het is merkwaardig hoe Meijer de horigheid al te afstandelijk beschouwde, zich teveel verdiepend in zijdelingse details. Het functioneren van de hofhorigheid in Twente was niet alleen afhankelijk van het al dan niet voldoen van erfwinning maar werd bepaald door meerdere factoren, geheel overeenkomstig de rechten en verplichtingen van hofheer en horigen. Ook op andere gronden wilde Meijer aan Aarnink diens recht ontzeggen. Ze stelde

Meijer dat de staat van personen werd geregeld naar de wetten van het ogenblik. De vraag derhalve of er horige lieden bestaan, moest volgens de wetgeving van dat ogenblik met neen worden beantwoord. Er waren dus geen horigen meer. Wanneer het nu waar is dat de horigheid had opgehouden te bestaan, waarbij volgens Meijer in het midden gelaten moest worden wanneer zulks was geschied, hetzij bij de verklaring van de 'regten van den mensch' in het jaar 1795, hetzij bij de staatsregelingen, hetzij bij de invoering van het wetboek Napoleon, dan moesten ook alle rechten vervallen zijn die met de horigheid in een noodzakelijk verband hadden gestaan. Het was niet alleen de jaarlijkse opbrengst die de horige verschuldigd was te betalen, niet alleen het behoorlijk onderhoud van het door hem bewoonde en bebouwde goed, doch ook zijn persoonlijke rechten op de diensten van de horige die de eigenaar van het horige goed genoot. Al deze voordelen waren nu vervallen voor de hofheer. Wie zou nu voor de hofheer, als eigenaar, de nadelen willen laten bestaan, als de voordelen waren weggevallen. Meijer formuleert dit probleem aan de hand van de volgende vergelijking.

Wil men een gelijkstaand voorbeeld, men verbeelde zich dat een planter uit onze West-Indische Koloniën naar het moederland over komt, en eenen negerslaaf mede brengt; dan spreek het van zelve dat deze zijne natuurlijke Vrijheid weder bekomt en mitsdien niet langer is het eigendom van den Heer, noch tot zijnen dienst gehouden maar ook evenzeer is de heer ongehouden zijnen voormaligen slaaf van kost, inwoning en kleederen te voorzien, waar toe hij in de koloniën verpligt was.

Voorts betoogde Meijer dat volgens het hofrecht de horigen hun goederen slechts in de echte, mits daartoe voldoende gekwalificeerd, konden bezitten. Nu dit alles niet meer bestond waren ook in die zin partijen vrij het gebruik te doen eindigen

Er is dus niemand meer tot de bemeiering bevoegd of geregtigd, en de eigenaar heeft evenzeer de vrije beschikking over zijn goed als de hofhoorige over zijn persoon en nalatenschap; zij zijn elkander even vreemd als alle andere ingezetenen.

Wanneer wij het betoog van Meijer overzien blijkt dit nogal zwak te zijn. Zoals trouwens ook Fockema Andreae opmerkt, bestond er voor de revolutie een onverbreekbare band tussen de rechten van landgebruik van de horigen, hun verplichtingen en hun staat. Het gaat nu juist om de vraag of dat verband ook na de revolutie was blijven voortbestaan. De staat van de horigen was gewijzigd maar ook waren hun rechten en verplichtingen veranderd. Voorlopig was hierop nog geen antwoord gegeven. Wel was helder dat de mening en het advies van een eminent rechtsgeleerde als J.D. Meijer de zaak van de horigen geen goed deden.

De rechtsonzekerheid en de onbillijkheid, die besloten lagen in de uitspraak van de Almelose rechter inzake de procedure Von Bönninghausen-Aarnink, kwamen al spoedig tot uiting. In een acte van 9 april 1822, handelende over het goed Siemerink te Deldenerbroek, was reeds sprake van onzekerheid op grond van de uitspraak van de rechtbank van Eerste Aanleg te Almelo. Wat waren de feiten? Bij de veiling van de hofhorige goederen in het jaar 1821 was het erve Siemerink verkocht aan dominee Immink te Borne. Bij de taxatie van de waarde van het goed rees weldra verschil van mening hoe het bouwrecht en het erfrecht getaxeerd moesten worden. Teneinde tot een bevredigende oplossing te komen, werd een tweetal taxateurs aangesteld, één namens het domeinbestuur, één namens de koper. Beide taxateurs kwamen tot de conclusie dat het erve tweemaal getaxeerd moest worden, te weten eenmaal voor de waarde van het bouw- en erfrecht die het vanouds had bezeten, en eenmaal voor de meerdere of mindere waarde van dit recht op grond van het vonnis van de rechtbank van Eerste Aanleg

te Almelo. Op grond van de eerste taxatie werden het bouw- en het erfrecht getaxeerd op vijftienhonderd gulden. Tegen deze taxatie verzette zich Immink op grond van de rechterlijke uitspraak inzake de procedure Von Bönninghausen-Aarnink. Op grond van deze uitspraak moest de waarde van het bouw- en erfrecht nihil zijn, omdat geen erfwinning was voldaan en derhalve deze rechten als niet meer bestaand beschouwd konden worden. De rechtbank had immers overwogen dat wanneer men zijn hofrechten niet verwaard had, zoals bij het niet voldoen van de verschuldigde erfwinning, de horigheid geacht mocht worden te zijn beëindigd, zodat het goed als volkomen vrij eigendom mocht worden beschouwd. Deze zienswijze van de rechtbank liet niet na indruk te maken op de taxateurs, zodat zij zich genoodzaakte zagen de taxatie te vernietigen, bouw- en erfrecht beschouwend als van nul en generlei waarde.

Het standpunt van de taxateurs wekte in hoge mate bevreemding bij het bestuur der registratie en domeinen in Overijssel, zodat zijn directeur Van Hemert besloot deze zaak voor te leggen aan de minister van staat, belast met de generale directie der ontvangsten, 'uit hoofde van de zonderlingheid van hetzelve en de invloed die de denkwijze van de Regtbank te Almelo op deze verkoop der Domeinen in Twenthe kan hebben'. Helaas is de afloop van deze zaak niet bekend. Wel is bewaard gebleven een brief van 25 mei 1822, waarin de minister van staat besloot de kwestie voor te leggen aan de inspecteur generaal der registratie en domeinen. Verdere gegevens hieromtrent ontbreken.

Op 19 juli 1822 bracht J.D. Meijer weer advies uit inzake de horigheid, ditmaal voornamelijk inzake het hofrecht. Met name interesseerde hem de vraag in hoeverre enig onderscheid gemaakt zou moeten worden tussen de rechten en verplichtingen van de horigen die hun hofrechten hadden verwaard en horigen die hieromtrent in gebreke waren gebleven. Ten aanzien van deze vraag kon Meijer kort zijn. Er behoorde geen enkel onderscheid te zijn daar alle rechtsbetrekkingen, voortvloeiende uit de horigheid, zonder meer als vervallen waren te beschouwen. Hier voegde Meijer aan toe dat de horigheid een personele staat was, bij de van kracht zijnde wetgeving onbekend, daarbij in het midden gelaten of deze afschaffing had plaats gehad in het jaar 1795 of bij een van de daarna volgende staatsregelingen. Uit deze afschaffing moest, aldus Meijer, noodzakelijkerwijs volgens dat horigen ook geen gegronde aanspraak konden maken op de pacht van de goederen, die hun krachtens hofrecht was toegekend noch op de prijs die zij als horigen daarvoor hadden betaald. Ook het voldoen van erfwinning had geen enkele betekenis. Het zou misschien, naar de mening van Meijer, uit te leggen zijn als een bijzonder beding, waaruit een recht zou zijn af te leiden voor de horigen. Dit was echter niet mogelijk, daar naar mening van Meijer nooit een inbreuk gemaakt kon worden op een publiek recht: pacta privatorum jus publicum mutare non posse. 'Wat is er nu', aldus Meijer, 'meer wat de publieke orde aangaat dan de staat en de vrijheid der ingezetenen?' Ook kan de betrekking tussen hofheer en hofhorige niet uitgelegd worden als een verkregen recht en derhalve als bindend te beschouwen. 'Neen, ook dit is niet mogelijk, omdat de hofhorigheid met al haar rechtsgevolgen voor het toekomende is vervallen, waarbij het niet mogelijk moet zijn dat een hofhorige, die erfwinning heeft verkregen, een beroep zou kunnen doen op een verworven recht, een jus questium. Zou dit zo zijn, dan zou iedere hofhorige hierop een beroep kunnen doen, hetgeen ten gevolge zou hebben dat de hofhorigheid nooit zou ophouden te bestaan.'

Rijst de vraag of Meijer wel voldoende op de hoogte was met de horigheid in Twente. De staat van de horigen was ongetwijfeld veranderd maar was hun gebruiksrecht op de grond blijven voortbestaan? Het was zeer zeker de vraag of met de wijzing in de staat van de horigen ook de wederzijdse rechten en verplichtingen van de horigen en van de hofheer vervallen waren. Ook

Fockema Andreae deelt de opvatting van Meijer niet. Fockema Andreae is van oordeel dat de staat van de horigen uitdrukkelijk was veranderd maar daarom nog niet hun rechten en verplichtingen. Hoe negatief het standpunt van Meijer ook mag lijken, zijn adviezen hebben blijkbaar grote invloed gehad op de opvattingen van de rechtbank want uit de daarna gevoerde procedures blijk duidelijk hoezeer de belangen van de horigen uit het oog waren verloren, waarbij hun telkens werd duidelijk gemaakt dat zij de door hen bewoonde en bebouwde goederen bezaten krachtens hun staat. Nu de horigheid was opgeheven moest hieruit voortvloeien dat zij ook hun goederen moesten ontruimen volgens de regel cessante causa cessar effectus.

Niet alleen de aankoop van het erve Aarnink door Von Bönninghausen, ook zijn aankoop van het vroegere horige erve Hofman te Rijssen bracht de nodige beroering teweeg. Het ging om de volgende feiten. Bij de openbare verkoping van 24 juli 1820 kocht Von Bönninghausen naast het erve Aarnink in De Lutte en het erve Averakker te Goor, ook het erve Hofman te Rijssen en hij gelastte, evenals bij het erve Aarnink, de horige bewoner het goed te ontruimen. De bewoner G. Scherphof ging hier niet mee akkoord en richtte zich met een verzoek tot de koning, zich erop beroepend dat het erve Hofman hem rechtmatig toekwam krachtens verkregen erfwinning. Helaas is de exacte inhoud van zijn verzoek niet bekend maar aan de hand van het antwoord van de verificateur der registratie en domeinen, gedateerd 7 augustus 1822, laat zich dit vrij gemakkelijk reconstrueren. Zeer duidelijk liet deze ambtenaar merken dat de horigen een eventuele afkoopregeling trachtten te forceren.

Dat het verzoek van den Rekwestrant eenig in haar soort is en de raad tot het doen van hetzelve hem wel zal zijn gegeven door de voorstanders van de bewusten afkoop, ten einde zo mogelijk door de successivelijke en opgestapelde klagten, 't zij door regtmatige of door valsche voorgevens, Zijne Majesteit te trachten te bewegen, eindelijk een besluit in hun faveur te nemen en hij zig gevolgelijk van slegte raadslieden schijnt te bedienen, die met het presenteren van dit Rekwest bij oogmerken hebben en wel overtuigd zullen zijn, dat Zijner Majesteits bescherming zig niet zal uitstrekken om een proces tusschen particulieren aanhangig, waarin het Gouvernement ingeenen deele is betrokken en zelfs eerder een opposiet belang heeft, te doen ophouden.

Het argument van de verkregen erfwinning werd in casu al snel ontzenuwd met het onlangs verkregen advies van J.D. Meijer. Ook nu werd Von Bönninghausen in het gelijk gesteld en moest de horige wijken. Het feit dat het domeinbestuur dit alles toeliet was niet zozeer geworteld in de overtuiging dat Von Bönninghausen het recht aan zijn zijde had, dan wel in een zekere radeloosheid en gebrek aan visie om te komen tot een bevredigende regeling van de afkoop. Dat dit gebrek aan visie duidelijk aanwezig was en ook door sommigen werd opgemerkt, blijkt uit een rapport, opgesteld door de directeur der registratie en domeinen in Overijssel, Van Hemert, naar aanleiding van het verzoek van G. Scherphof te Rijssen. In dit rapport signaleert Van Hemert de bestaande onzekerheid maar ziet ook zelf blijkbaar geen oplossing aanwezig. Ook hij nam zijn toevlucht tot J.D. Meijer, van wie blijkbaar een ieder het verlossende woord verwachtte. Tevens wilde hij de te nemen beslissingen doorschuiven naar de rechter.

Het Gouvernement, dus niet willende beslissen of treden in de uitlegging van hare regten op de Hofhorige Erven, zal dus mijns bedunkens nog veel minder zig inlaten met geschillen tusschen de koopers dier regten en degenen welke vermenen regt te hebben om de voorheen Hofhorige Erven erfelijk te bebouwen, betrekkelijk de bepaling hunner wederzijdsche regten; maar zulks

over laten aan de uitspraak der Regtbanken.

Met andere woorden: een ieder moest voor zichzelf bepalen wat redelijk en billijk zou zijn, waarbij de beslissing bij geschillen in handen werd gelegd van de rechter.

De positie van de horigen, al danig verzwakt na het vonnis van de rechtbank van Eerste Aanleg te Almelo en de negatieve adviezen van J.D. Meijer, werd totaal verzwakt op 1 oktober 1822. Op dit datum weigerde de koning zijn goedkeuring te hechten aan de tussen Van de Wall, als gemachtigde van het domeinbestuur, en Van Riemsdijk, als vertegenwoordiger van de Twentse horigen, op 24 februari 1819 gesloten overeenkomst. Wat de reden is geweest van deze koninklijke 'improbatie' is niet bekend. Massink neemt aan, waarschijnlijk onder invloed van Fockema Andreae, dat zeker de negatieve beslissing van de rechtbank te Almelo, alsmede de adviezen van J.D. Meijer hadden bijgedragen tot dit negatieve besluit. Overigens werd bij het besluit van 1 oktober 1822 een bevel gegeven tot het openen van nieuwe onderhandelingen inzake de afkoop. Aldus was de toestand hetzelfde als die van een tiental jaren terug.

Reeds op 12 oktober 1822 stuurde een klein aantal Twentse horigen, te weten A. Eenhuis, G. Misdorp en W. Wissink, een verzoek aan de minister. Zij drongen aan op een spoedige regeling van de afkoop. Met name drongen zij aan op de ten uitvoerlegging van het besluit van 29 maart 1818, nummer 54, dat afkoop zou kunnen plaatsvinden tegen betaling van twintig maal de opbrengst van de horige goederen. Uit deze brief blijkt meteen dat al op 3 juni 1822 een groot aantal boeren naar Het Loo was getogen om mondeling bij de koning hun belangen te bepleiten.

Alwaar wij goedgunstige audiëntie bij Zijne Majesteit zijn toegelaten geworden, en onse beswarens en treurige omstandigheden eerbiedig hebben te kennen gegeven, ontvingen wij dien troostvollen antwoord: 'indien ik kan, zal ik je helpen'.

Merkwaardig is de vreemde voorstelling van de verzoekers omtrent de eigendomsverhouding ten aanzien van het horig goed. Uit heel hun brief blijkt dat zij zich als volledig eigenaar beschouwden, terwijl zij dit juridisch bevestigd meenden te zien in de interpretatie van het Landrecht van Overijssel. Zo motiveerden zij hun beschikkingsrecht, dat uiteraard alleen kon gelden voor hun bouw- en erfrecht en niet voor het gehele eigendomsrecht, in die zin dat 'de bezitter der Hofhoorige Goederen zijn Erf en Goed kan verkopen, met die beklemming om het zijnen naasten in den bloede te praesenteeren'. Dit standpunt baseerden zij op de uitleg van artikel vijf, titel zesentwintig van het Landrecht van Overijssel, waar bepaald werd dat de hofhorigen hun hofhorige goederen alleen mochten verkopen aan de naaste in den bloede tot in de derde graad. Waarschijnlijk is dit eigendomsbeeld bij de horigen zo gegroeid omdat enerzijds de band met de hofheer gedurende het laatste decennium wel heel los was geworden. Sedert het jaar 1811 was immers geen enkele prestatie meer verricht en waren er geen invorderingen meer gedaan. Evenals in Oost-Gelderland was een ontwikkeling begonnen, waarbij de horigen zich geleidelijk heer en meester waren gaan voelen op het door hen bewoonde en bebouwde goed. In Oost-Gelderland werden zij inderdaad als eigenaar beschouwd, waarbij de vroegere hofheer slechts een jus in re aliena had overgehouden op zijn voormalig eigendom. In Twente, waar deze ontwikkeling zich minder snel kon voltrekken – de band met de hofheer kon daar langer gehandhaafd blijven – vond deze eigendomsverschuiving niet plaats.

OP 30 oktober 1822 verzocht Van Riemsdijk, als vertegenwoordiger van de Twentse horigen,

de minister om betrokken te mogen zijn bij de nieuwe onderhandelingen op grond van de bepaling van 1 oktober 1822, waarbij hij aandrong op een spoedige afdoening, met het verzoek om de invordering van de achterstallige prestaties, zo de minister daartoe alsnog mocht besluiten, achterwege te laten.

Vooral ook om daardoor te voorkomen, dat bij den lagen prijs der landproducten en de schaarsheid aan kontanten, zeer veele cliënten tot de dadelijke voldoening daarvan buiten staat, worden geruïneerd, voor en aleer zelfs de nieuwe onderhandelingen zijn geopend en zij daardoor ipso facto reeds vooraf van het gewenscht effect daarvan verstoken.

Inmiddels waren inzake de rijksdomeinen aanzienlijke veranderingen opgetreden. Het bestuur van de registratie en domeinen was bijvoorbeeld sinds het jaar 1815 belast met het beheer van de domeinen. Dit beheer was echter niet van lange duur. Reeds bij de wet van 27 december 1822 was dit beheer opgedragen aan het Amortisatiesyndicaat. Hoewel nu de permanente commissie uit dit syndicaat het bestuur had overgenomen over de domeinen, wateren en bossen, ondergingen de wijze van administratie en de werkkring van de ambtenaren voorlopig geen verandering.

Nadat bij koninklijk besluit van 1 oktober 1822 de voorgestelde afkoopregeling was afgekeurd en opdracht was gegeven tot het voeren van nieuwe onderhandelingen, kwam weldra de oude vraag weer naar voren, hoe de rechten van de horigen en die van het domein diende te worden getaxeerd. Voorlopig liet men alles bij het oude maar in het begin van het jaar 1824 werd opnieuw gezocht naar een rechtvaardige oplossing. In een rapport van 12 februari 1824, uitgebracht aan het Amortisatiesyndicaat, bracht staatsraad Fannius Scholten wederom het bekende standpunt naar voren: in hoeverre kunnen de voormalige horige goederen als geheel vrij worden beschouwd. Fannius Scholten neemt expressis verbis (woordelijk zo gezegd) voor het eerst stelling tegen het advies van J.D. Meijer, waarin de horigheid te eenzijdig en te afstandelijk was belicht. Hierover zegt Fannius Scholten dat 'aan de gronden waarop dat advies berust, niet alle schijn van gefundeerdheid kan worden afgesproken'. Het is een te eenvoudige oplossing zonder meer aan te nemen dat de rechten van de horigen zijn afgeschaft. De billijkheid gebiedt dat de meierrechten alsnog als bestaand worden beschouwd en mitsdien voor afkoop vatbaar zijn. Blijft de vraag hoe deze regeling het meest juist en effectief kan worden verwezenlijkt. Fannius Scholten bepleit het vaststellen van een instructie door de minister van financiën, als uitgangspunt voor een afkoopregeling. Gelet op de veranderde structuur in het beheer van de domeinen dringt Fannius Scholten aan op de samenstelling van een commissie. Tevens stelde hij voor Van Riemsdijk, belast met de administratie van de domeinen in Gelderland, Overijssel en Noord-Brabant, in deze commissie te benoemen, gezien zijn grote bekwaamheid en deskundigheid.

Nadat op 6 februari 1822 door de rechtbank van Eerste Aanleg te Almelo bij verstek vonnis was gewezen in de procedure Von Bönninghausen-Aarnink, tekende Aarnink bezwaar aan tegen het vonnis, waarna de zaak opnieuw in behandeling werd genomen door de Almelose rechtbank op 7 juli 1824. Een van de voornaamste punten was de vraag in hoeverre de bepalingen van het Romeins recht ten aanzien van de adscripti (scrip: bewijs van nog niet uitbetaalde rente of een certificaat van een nog niet uitgegeven aandeel) van toepassing kon worden verklaard op de hofhorigen in Overijssel. In zijn eerste vonnis had de rechtbank onder meer bepaald dat de Romeinse wetten met betrekking tot de adscriptie te allen tijde van toepassing waren geweest op deze categorie, zodat de horigen van Overijssel behoorden tot de personen die uit hoofde van hun persoonlijke status geen vaste goederen in eigendom konden

bezitten en aan wie de erven die zij bewoonden en bebouwden en waarvan zij, naast de schatting, jaarlijks een zekere pacht moesten betalen, alleen ter exploitatie waren afgestaan. Aarnink nu was van mening dat de rechtbank de Romeinse wetten inzake de adscriptie te zeer als een geheel eigen recht was gaan beschouwen 'en hunne personele gesteldheid en regten op de hofhoorige erven verkeerdelijk daarnaar beoordeeld zoude hebben', met voorbijgaan aan de daarvoor geldende specifieke Overijsselse bepalingen. De rechtbank voerde hiertegen aan, dat ook de Twentse hofrechten deze opvatting huldigden. Uit de artikelen vier en vijf, tweede lid, alsmede de artikelen tien en tweeëntwintig, bleek ten duidelijkste dat de horige erven steeds eigendom waren geweest van de hofheer, terwijl de horigen slechts het bouw- en erfrecht bezaten tegen betaling van de verschuldigde prestaties.

Dat vóór de veranderde orde van zaken, in de laatstverloopene jaren voorgevallen, deeze hoorige lieden, niet wegens de onderhebbende erven maar sui natura, lijfeigenen van den Heer of de Provincie waren, en lijfeigenen of servil bleven, totdat zij hunne personale vrijheid gekogt en eenen wederwissel of anderen persoon in hunne plaats gesteld hadden. Naardemaals uit Artikel 6 van dat zelfde hofhoorige regt alsmede kan worden nagegaan, dat, gelijk bij opgemeld vonnis is geposeerd geworden, de hofhoorige erven altijd aan den Heer in Eigendom hebben toebehoord, en door de hoorige lieden, tegen praestatie van zekere diensten en betaling van jaarlijkse pagten, slechts ter bebouwing zijn bewoond en gebruikt geweest, terwijl dan ook, uit combinatie van dit Artikel met Artikel 14, tevens volgen moet, dat die servile bouwlieden geene vaste goederen in eigendom hebben kunnen bezitten, vermits dezelve, door hen aangekogt zijnde, en, ten tweedemale verstervende, altijd hofhoorig, en alzoo aan den Heer toebehoorig werden, en aangezien eindelijk uit den vrijkoop, welke, bij het verlaten der erven, door de kinderen moest betaald worden overeenkomstig Artikel 12, 13 en 14 van het vierde hoofdstuk der Ordre en Redres over 's Lands Domeinen in Twenthe, al verder volgt, dat de hoorige lieden, gelijk bij het voornoemde vonnis is verstaan, aan de onderhebbende erven gehecht, en alzoo fundo vel glebae adscriptie waren.

Zoals de rechtbank reeds in zijn eerste vonnis had vastgesteld, zou afschaffing van de horigheid, alsmede de daarop van toepassing zijnde wettelijke bepalingen, tevens leiden tot afschaffing en vervallen van de rechten van de horigen om de bebouwing van de erven van de hofheer te kunnen vorderen. Tegen de opvatting van de rechtbank dat de horigheid in Overijssel mede omvatte de volledige eigendom van personen, stelde Aarnink zich teweer. Volgens hem had de horigheid slechts bestaan in een gedeeltelijk eigendom van personen en was zij gegrondvest op een door hem met de hofheer gesloten wederzijds verbindend contract. Overigens maakte ook Aarnink hier de gebruikelijke fout door te zeggen dat de horigen de volledige beschikkingsbevoegdheid bezaten over de horige goederen. Deze beschikkingsbevoegdheid gold alleen het bouw- en erfrecht en niet het volledig eigendomsrecht. De rechtbank daarentegen stelde zich op het standpunt dat, nu de horigheid was afgeschaft, ook het contract tussen hofheer en horigen niet meer ter zake doende was, zodat de horigen van hun bouwrecht vervallen waren. Voorts beriep Aarnink zich op het feit dat, nu de horigheid was afgeschaft, in het belang van de horigen, deze afschaffing niet te hunnen nadele behoorde te strekken of tot hun schade behoorde te worden geïnterpreteerd. De rechtbank ging hiermee niet akkoord, zich op het standpunt stellende dat tussen hofheer en horigen geen overeenkomst meer aanwezig was en dat derhalve geen beroep meer kon worden gedaan op de afschaffing, in die zin dat afschaffing uit te leggen viel als een verbreken van de overeenkomst. Door Aarnink werd verder een beroep gedaan op artikel vijfhonderddertig van het burgerlijk wetboek, in die zin dat jaarlijkse prestaties afkoopbaar zouden zijn geworden, met dien verstande dat het dominium pleunum (plenum: volledige

vergadering) ook bij de horigen voortaan zou berusten. De rechtbank ging hiermee niet akkoord; de jaarlijkse prestaties konden niet worden beschouwd als een soort rente in de zin van artikel vijfhonderddertig van het burgerlijk wetboek. Trouwens, geen der door Aarnink aangevoerde bezwaren achtte de rechtbank steekhoudend, zodat Von Bönninghausen geacht werd het erve Aarnink vrij en zonder aankleve van bouw- en erfrecht in vrije eigendom te bezitten en dientengevolge bevoegd was om de ontruiming daarvan te vorderen. Aldus werd Aarnink ten tweede male in het ongelijk gesteld.

Uit het voorgaande blijkt dat de rechtbank zich geheel conformeerde aan de adviezen van J.D. Meijer, die geheel gebaseerd waren op de gedachte dat de horigen geen enkel recht bezaten op de hofhorige goederen vanaf het moment dat hun horige staat was opgeheven krachtens het beginsel 'cessante causa, cessat effectus'. Naar aanleiding van het verzoek van staatsraad Fannius Scholten om een conceptinstructie op te stellen voor diegene die belast zou zijn met de afkoop, reageerde het Amortisatiesyndicaat positief. Aan de administrateur van de domeinen te Arnhem werd opdracht verleend tot opstelling hiervan, waarna reeds op 10 december 1824 door de ontwerper, Van Riemsdijk, een conceptinstructie kon worden aangeboden aan het syndicaat:

- *De erven met derzelver gebouwen, bossen, boomgewassen, woeste gronden, en alles wat daartoe behoort, zouden door twee deskundigen, een van ieders zijde, worden getaxeerd.*
- *De pachters en prestaties in natura zouden worden berekend tegen de penning twintig, waarbij voor prestaties in natura de opbrengst van de laatste 14 jaren, na aftrek van de twee hoogste en de twee laagste zou gelden; koppelzaad, zwijnen, hammen, boter en vlas zouden worden afgestemd op de prijzen van 1824.*
- *De waarde der pachten etc. zou van de getaxeerde waarde der erven worden afgetrokken; het overblijvende kapitaal, gedeeld door twee, zou vermeerderd worden met de waarde der prestaties en pachten en zou aldus de waarde van het erf uitmaken.*
- *Aan hoogbejaarde pachters zou de pacht voor het leven gelaten worden.*

De kern van de voorgestelde afkoopregeling kwam hierop neer dat de jaarlijkse opbrengsten moesten worden vermenigvuldigd van twintig teneinde deze te kapitaliseren. Het aldus verkregen bedrag moest worden afgetrokken van de waarde waarop de hoeve met alle toebehoren was geschat. Het overschot moest worden geacht toe te behoren aan de horige en aan de eigenaar ieder voor de helft. De afkoopsom die de horige moest betalen om de vrije eigendom van het goed te verkrijgen, bedroeg aldus twintig maal de jaarlijkse prestaties plus de helft van het genoemde overschot. Voor Twente werd het gezamenlijke bedrag van de prestaties, gekapitaliseerd door de vermenigvuldiging met twintig, begroot op honderdvierentwintigduizend gulden.

Met grote instemming werd het conceptadvies inzake de afkoop van de rechten van de hofhorigen ontvangen. Reeds op 11 januari 1825 stelde het domeinbestuur voor tot een finale uitvoering van het plan tot afkoop te komen, waarbij aan Van Riemsdijk de opdracht werd verstrekt zitting te nemen in de commissie van uitvoering. Van de Wall werd gedechargeerd van zijn vorige opdracht. Hiermee was een einde gekomen aan de activiteiten van een domeinfunctionaris, die, hoezeer ook een goede oplossing van het horigheidvraagstuk beogend, een bevredigend resultaat in de weg had gestaan doordat hij te zeer rekening had gehouden met omstandigheden die te weinig wortelden in historisch gegroeide verhoudingen. Te weinig had Van de Wall in zijn streven om te komen tot een billijke en aanvaardbare

oplossing rekening gehouden met het feit dat het domein, als rechtsopvolger van de provincie Overijssel in de horige goederen, te allen tijde eigenaar was geweest en gebleven van deze horige goederen. Deze toestand duurde voort zolang deze goederen waren verkocht.

Zo berustte nu de gehele afkoopregeling in handen van Van Riemsdijk, die, aldus Fannius Scholten, 'door zijn rapport getoond heeft, de noodige kundigheeden in deze materie te hebben verworven en die tevens door zijne ambtsbetrekkingen het beste in staat is om de werkzaamheden, hem bij de Instructie op te dragen, op eene geregelde wijze ten uitvoer te brengen'. Het Amortisatiesyndicaat ging akkoord met het voorstel van Fannius Scholten en op 15 maart 1825 werd Van Riemsdijk officieel aangesteld tot 'Commissaris ter regeling van den afkoop der regten van de domeinen op de zogenaamde hofhoorige erven in Overijssel en Gelderland' en werd Van de Wall ontslagen als commissaris.

Van Riemsdijks eerste handeling gold het verkrijgen van een overzicht over het aantal horige goederen in Twente die in aanmerking zouden komen voor afkoop. Er zou een staat worden opgemaakt van de horige goederen en horige bezitters. Reeds dadelijk rezen er moeilijkheden ten aanzien van de zogenaamde Blankenborger goederen bij Haaksbergen. Deze goederen waren vanouds wel hofhorig geweest maar ze hadden geleidelijk hun specifieke kenmerken verloren en waren omgezet in garfgoederen. Op verzoek van Van Riemsdijk werd besloten de bezitters van deze goederen op één lijn te stellen met horigen. Aldus werd een sterke homogeniteit onder de horige goederen verkregen, waardoor een uniforme regeling makkelijker kon worden gerealiseerd. Op 23 november 1825 werden de eerste contracten van afkoop gesloten tussen de administrateur van de domeinen (namens de permanente commissie uit het Amorisatiesyndicaat) en de horigen 'ieder voor zijn privé en alleenlijk met betrekking tot het door hem bemeierde erve'. In dit contract stond de volgende voorwaarde.

Van de zijde van het Domein zullen alle deszelfs regten op deze Erven, met den aankleve van dien, in vollen en plenairen eigendom overgaan, ten behoeve der contracten ten andere zijde zonder prejudicie echter van een derde, welke mogte oordeelen beregtigd te zijn tot het Bouw- en Erfrecht derzelver.

Ten aanzien van de vaststelling der koopprijs werd de navolgende regeling getroffen:

A Dat de erven, met derzelver gebouwen, bosschen, boomgewasschen, woeste gronden en alles wat daartoe gehoort, door twee deskundige personen van wederzijds een te benoemen, zullen worden gewaardeerd.

B Dat de pachten en prestanda door de Meijers verschuldigd, zullen worden tot Kapitaal gebracht, te weten het jaarlijkse bedrag door twintig vermenigvuldigd, terwijl, om dat bedrag van de prestatien in natura te vinden, zal genomen worden de opbrengst van de laatste 14 jaren volgens de marktprijs der hoofdplaats van de provincie, waarvan de twee hoogste en twee laagste jaren zullen worden afgetrokken, en het 10e gedeelte der overblijvende, het jaarlijksche bedrag zal uitmaken; de prestatien in koppelzaad, zwijnen, hammen, boter, hoenders en vlas, niet voor een zodanige evaluatie vatbaar zijnde, zal hij voor het jaarlijksch bedrag aannemen de opbrengst van
het jaar 1824. De uitkoop van erfwinning voor sommige plaatsen in geld geredimeerd wordende, zoo ook de dienstgelden, zullen niet als pacht maar als tot de hofhorigheid behorende, worden geconsidereerd.

C Het bedrag der sub. B opgenoemde pachten en prestatien, door 20 vermenigvuldigd, zal bij de taxatie, evenals alle andere lasten, van de waarde der Erven worden afgetrokken, het alsdan overblijvende Kapitaal in deelen gedeeld en bij het eene deel of de helft van dat Kapitaal gevoegd het Kapitaal der pachten en prestatien,
welke beide sommen den afkoopprijs van het Erve zullen uitmaken. De landerijen en alle de regten tot deze erven behorende, zullen bij de taxatie derzelver worden aangewezen door de contractanten ter andere zijde, ieder voor zoveel het door hem bemeierde erve betreft, met dien verstande dat alles wat tot deze Erven mogt behoren, en bij die gelegenheid mogt worden verzwegen, in plenairen eigendom zal verblijven aan het Domein en daarover de vrije beschikking hebben, zonder deswegens eenige schadevergoeding of korting op de koopprijs te pretenderen of gepretendeerd kan worden.
Met de meeste horigen werd reeds in het begin van het jaar 1826 overleg gepleegd inzake deze afkoopregeling. Fockema Andreae deelt mee dat, uit angst voor de gevolgen van de rechterlijke uitspraak van 7 juli 1824 in de procedure Von Bönninghausen-Aarnink, veel horigen hun toevlucht namen tot de voorgestelde afkoopregeling uit angst van hun goederen te worden verdreven.

Tijdens de onderhandelingen over de afkoop dreigde voor het domein een deel van de behaalde voordelen weer verloren te gaan. Aarnink appelleerde namelijk bij het 'hooggeregtshof' te Den Haag. Daar concludeerde de advocaat-generaal tot vernietiging van het vonnis van de rechtbank te Almelo. Hij achtte de hofhorigheid in het jaar 1798 afgeschaft, zonder dat het rijk tot enige schadevergoeding gerechtigd zou zijn, behalve tot de afkoop van de prestaties, die, als niet van feodale aard, geacht moesten worden bij de veranderde wetgeving in stand te zijn gebleven. Er was alle reden om te veronderstellen dat het 'hooggeregtshof' zich met deze conclusie zou verenigen. Zou daar bij de hierboven geschetste afkoopregeling met het domein een veel hogere afkoopprijs was voorgesteld dan die welke het 'hooggeregtshof' had bepaald. Naar de mening van dit hof behoefden slechts de prestaties te worden voldaan, terwijl het domein behalve deze prestaties ook de helft van de waarde van de goederen en opstallen op het oog had.

Om deze controversiële afkoopregeling te ontlopen, stelde het domein pogingen in het werk om te komen tot een schikking met de horigen. Intussen had het 'hooggeregtshof' kennelijk begrip voor de precaire situatie want het haastte zich niet met de voortzetting van de procedure Von Bönninghausen-Aarnink. Inderdaad werden, te beginnen op 16 januari 1826, pogingen aangewend de beide partijen in De Lutte tot een minnelijke schikking te bewegen. Von Bönninghausen bleek ten slotte bereid afstand te doen van het erve Aarnink. Daartoe droeg hij de rechten over aan het domein tegen terugbetaling van de som van de boerderij. Zo werd het domein opnieuw eigenaar van het erve Aarnink, dat vervolgens ad duizend gulden in vrije eigendom werd overgedragen aan Aarnink. Tegelijkertijd werden onderhandelingen gevoerd aangaande het erve Scherphof alias Hofman te Rijssen en het erve Hademarink of Harberink te Tubbergen, beide eveneens eigendom van Von Bönninghausen. Ook van deze boerderijen deed de jonker afstand. Na de drie boerderijen te hebben gecedeerd (afstand doen, overdragen) werd de rechtszitting van 14 juli 1828 op grond van minnelijke schikking royement van de zaak Von Bönninghausen-Aarnink gevraagd.

Eendere moeilijkheden als bij het erve Aarnink waren inmiddels gerezen rond het erve Mensink te Stokkum bij Markelo. De Almelose advocaten Van Riemsdijk en Warnaars hadden van dit erve het bouw- en erfrecht gekocht en drongen, toen zij moeilijkheden in het vooruitzicht zagen, er bij het domein op aan deze koop ongedaan te maken door het bouw- en

erfrecht terug te nemen. Het domein willigde dit verzoek snel in, blijkbaar uit angst voor nog meer moeilijkheden. Voorlopig bleken voor het domein de moeilijkheden in Overijssel te zijn overwonnen. Verder afkopen konden nu worden geregeld. Hoezeer door deze gebeurtenissen uit het jaar 1826 de opvattingen met betrekking tot het hofhorigheidsvraagstuk in Overijssel waren gewijzigd, moge blijken uit een rapport van J.D. Meijer van 27 augustus 1826, waarin deze, op meer genuanceerde wijze dan in zijn voorgaande adviezen, de stand van dat moment uiteenzet.

Reeds vroeger waren er pogingen gedaan, om door minnelijke schikking tusschen het domein en de hoorigen een vergelijk te treffen, waarbij aan dezelve tegen eene behoorlijke uitkeering boven de persoonlijke vrijheid ook de eigendom afgestaan zoude worden der landen, sinds onheugelijke tijden door hen en hunne voorouders bemeierd; door die landen op eene geringe waarde te stellen, konden de pagters hunne oude gewoonten behouden, en tot eene gegoedheid geraken, die zij nooit te voren gekend hadden; de Staat won daarbij, behalve het bedrag der schadeloosstelling, een aantal burgers en de voordelen van vervreemdbare en beter bebouwde gronden. Dit scheen te voren ondoenlijk; dan sedert het vonnis van den 7den Juli 1824 is men, naar mijne berigten, met de meeste pagters geslaagd, en voor aanzienlijke sommen is het domein bevoordeeld, ten welken einde de voortzetting van het appel met opzet is vertraagd. Thans zijn er onderhandelingen geopend tusschen de eigenaars der gekochte erven en het domein; zoo deze gelukken en het domein die erve terug koopt, kan hetzelve aan de voormalige pagters dezelfde bedingen gunnen als aan de overigen, welke ook door hen gereedelijk zullen worden aangenomen. Het is te hoopen, dat men zal willen inzien de groote voordeelen den Staat aangebragt door den koop dier erven, door het wagen van den prijs, door het aanleggen van het regtsgeding en het besteden van de daartoe vereischte kosten, door de wijze waarop het appèl is behandeld, en dat men zich het verlies zal willen getroosten, die erven tegen de dadelijke waarde terug te nemen, dan zullen die koopers volkomen zijn tevreden gesteld, de pagters op gelijken voet met de overigen gebragt, en de Nederlandsche grond van dit overblijfsel der oude slavernij gezuiverd zijn.

Een andere opvatting evenwel is vijf jaar later vertolkt in een Leids proefschrift van W.B. Donker Curtius uit Dordrecht (1818-1858) aangaande het 'Hofhoorig regt in Twente'. Deze jonge jurist vertrekt van de gedachte dat de Twentse horige geen enkel recht kon doen gelden. De afschaffing van de horigheid had niet ten gevolge gehad dat de goederen in eigendom waren overgegaan op de horigen. Hun de grondeigendom zonder meer toekennen, zou tot gevolg hebben dat de gehele maatschappij ten plattelande omver zou worden gehaald. Donkers betoog komt er op neer dat de horigen geen eigenaar waren geworden van de door hen bezeten goederen, ook al hadden zij hun vrijheid verkregen. Voordien waren zij geen eigenaar geweest en uit niets blijkt dat zij het thans zouden zijn geworden. De grondeigendom berustte nog steeds bij de eigenaar, in casu het domein, dat het vrije beschikkingsrecht over de goederen behield.

Deze voorstelling van zaken, door Fockema Andreae hoogst eenzijdig genoemd, houdt geen rekening met het feit dat wanneer de eigenaar niet van zijn rechten kan worden beroofd, ook de horige niet berooft kan worden. Naast het recht van de hofheer staat immers steeds het erfelijk gebruiksrecht van de horige. Indien het eigendomsrecht niet aan de hofheer ontnomen kan worden, dan is het erfelijk gebruiksrecht ook bij de horigen gebleven. Overigens stond Donker Curtius in zijn opvattingen alleen. Ook van hogerhand (hoger gerechtshof) was duidelijk erkend dat het erfelijk gebruiksrecht van de horigen nog bestond en hun de gelegenheid moest worden gegeven dit om te zetten in vrije eigendom. Deze opvatting bleek

sedert het einde van de jaren twintig in steeds bredere kringen te bestaan. In dit opzicht stond Donker Curtius geheel alleen met zijn zienswijze.

Inmiddels begon in Overijssel de zienswijze, dat ook de horigen hun rechten konden doen gelden steeds meer gestalte te krijgen, zodat in de jaren 1827, 1828 en 1829 op steeds ruimere schaal de horigen in de gelegenheid werden gesteld hun bouw- en erfrecht af te kopen. Hiervan werd ruimschoots gebruik gemaakt. Bij koninklijk besluit van 17 september 1828, nummer 27 werd de afkoop van de rechten van het domein op de voormalige hofhorige erven in Gelderland en Overijssel en de daaromtrent met de horigen van die erven door de domeinen te Arnhem gesloten overeenkomst, goedgekeurd. Illustratief voor de gehele verdere ontwikkeling van de afkoopprocedure in Overijssel zijn de diverse bescheiden (geschreven of gedrukte stukken) betreffende het erve Kuks te Oldenootmarsum, eertijds hofhorig aan de hof te Ootmarsum. Het erve Kuks bestond uit een huis met een schuur en een bakhuis en zevenenzeventig schepel bouwland en tweeënveertig schepel hooiland. Huis, schuur en bakhuis werden gewaardeerd op vijfhonderd gulden. De landerijen werden gewaardeerd op tweeduizendachthonderdveertig gulden en de waardering van de op het erve rustende lasten bedroeg zeventienhonderdtwintig gulden. Op 25 augustus 1829 werd de verkoopakte gepasseerd tussen de permanente commissie uit het Amortisatiesyndicaat en Hendrikus Kuks, 'tydelyke meyer' of bezitter van het voormalig hofhorige erve Kuks. De totale koopsom van het erve bedroeg achttienhonderdeenenveertig gulden en vierentachtig cent, bestaande uit de vastgestelde afkoopsom ten bedrage van twaalfhonderdachttien gulden en vijftien cent, welk bedrag verhoogd werd met driehonderddrieentwintig gulden en negenenzestig cent wegens achterstallige betalingen en driehonderd gulden wegens een hypotheek.

Dat, door middel van den onderwerpelijken afkoop, van nu voortaan en voor altijd, hetzelve Erve zal zijn en blijven ontheven jegens 's Rijks Domeinen van Alle, uit de voormalige Hofhorigheid of uit welken hoofde ook voortspruitende, tot dusverre bestaan hebbende, hoe ook genaamde verschuldigdheden van pachten, uitgangen en andere prestatien, achterstallige, zoowel als loopende en toekomen.

Landbouwer L. Egberink in De Lutte verkreeg volgens een gelijke akte van afkoop het gelijknamige erve voor de som van vijfentwintighonderdvijfenvijftig gulden en vijfennegentig cent het volle eigendom van de erve. Erve Egberink was eertijds hofhorig aan het kapittel te Oldenzaal. Hierbij dient opgemerkt te worden dat het erve Egberink bestond uit een boerenhuis, een daghuurderswoning, een bakhuis, een schuur, duizenddertien roeden bouwland, vijftig eiken, dertig eiken telgen, alsmede een waar in de marke. In dezelfde tijd werd het bouw- en erfrecht afgekocht van de domeingoederen in verschillende plaatsen in Twente

Rond 25 augustus 1829 werd de verkoopakte gepasseerd tussen de bewoners van de navolgende erven in de buurt van Enter en
eenentwintig anderen in Twente:

- Bornerbroek: erven Arkink, Bolscher, Broil, Workeler;
- Deldenerbroek: erven Aaltink, Ter Horst, Immink, Rottink, Semminkrot, Welberg;
- Diepenheim: erven Bekkedam, Boerman, Geesink, Kagelink, Kamphuis, Leusink, Nijhuis;
- Goor: erven Doeschate, Groot Hengel, Groot Weersink,

Hellecate, Lutke Hengel, Suckhorst;
- Markelo: erven Gijmink, Ikink, Reef, Reinekink;
- Rijssen: erven Hofman of Scherphof, Weernink;
- Stokkum: erven Dijkink, Leurink, Nijhuis.

De afkoopcontracten vonden plaats met het doel het bouw- en erfrecht af te kopen en de bezitters van de horige goederen de vrije eigendom toe te kennen. Waar deze afkoop om een of andere reden niet tot stand was gekomen, hetzij om financiële redenen hetzij doordat men het over de afkoopsom niet eens kon worden, volgde openbare verkoop. Op 3 en 4 juni 1839 kwam het tot een belangrijke openbare verkoop, waarbij zesendertig goederen voor verkoop in aanmerking kwamen. In de buurt van Enter:

- Erve Koebrugge te Delden: verkocht aan J. Koebrugge voor tweeënvijftighonderd gulden;
- Erve Volkerink te Delden: verkocht aan B. Volkerink voor achtenveertighonderd gulden;
- Erve Scholte in 't Hof te Markelo: aangehouden;
- Erve Wolberink te Markelo: aangehouden;
- Erve Mensink te Markelo: aangehouden;
- Erve Mensink te Markelo: verkocht aan S.J. Schepers voor achtentwintighonderd gulden;
- Erve Entelaar te Enter gemeente Wierden: verkocht aan H. Wilmink voor vijfduizend gulden.

Een tweede publieke verkoop van domeingoederen vond plaats op 16 juli 1840, waarbij twaalf goederen werden verkocht. In de buurt van Enter:
- Erve Scholte in 't Hof te Markelo, verkocht aan J. Scholte in 't Hof voor achtenzestighonderd gulden;
- Erve Wolberink te Markelo: niet op geboden;
- Erve Schilt te Hengelo: verkocht aan G.J. van Heek voor drieëntwintighonderd gulden.

Een derde publieke verkoop van domeingoederen vond plaats op 18 oktober 1841, waarbij de navolgende goederen werden verkocht:

- Erve Wolberink te Markelo aan T. Wolberink en G.J. Modders voor tweeëndertighonderd gulden;
- Erve Egberink of Droste te Tubbergen: verkocht aan B. Boomhuis voor vierentwintighonderdvijftig gulden;
- Erve Odink te Weerselo: verkocht aan J. Polman en H.S. van Essen voor vijfduizend gulden.

Tenslotte vond op drie augustus 1843 de publieke verkoop plaats van het erve Duivendal in De Lutte. Koper werd A.A.W. van Wulfften Palthe te Oldenzaal voor drieëntwintighonderd gulden. Dit erve was al verkocht bij de publieke verkoop van 4 juni. Niet helemaal duidelijk is deze herverkoop van dit erve. Misschien speelde wanbetaling van de vorige koper een rol.

Bij de afkoopregelingen waren niet in rekening gebracht de inkomsten die de hofmeier eertijds uit het hofgericht had getrokken. Bij adres van 6 juni 1838 richtten A. Eenhuis als voormalig hofmeier van de hof te Borne en C. Averink, (gehuwd met J. Meijer, dochter van A. Meijer, de

voormalige hofrichter van Delden), zich met een verzoek tot de koning om schadevergoeding te mogen ontvangen voor het gemis aan jura (rechtswetenschap) en emolumenten (bijkomende voordelen of inkomsten), dat zij zelf of hun voorouders uit het ambt van hofrichter-hofmeier hadden genoten. Massink en Snuif, die beiden bovengenoemd verzoek vermelden, overigens zonder bronvermelding, delen mee dat niet bekend is of dit verzoek succes had. Waarschijnlijk was dit niet het geval, gezien de tweede memorie van het 'Departementaal Geregtshof' in Overijssel van het jaar 1810, waarin onder meer bepaald werd dat de hofmeiers en hofrichters niet voor schadevergoeding in aanmerking zouden komen.

Dank zij de gunstige afkoopregeling kon het merendeel van de voormalige horige bezitters de volle eigendom van de door hen bewoonde en bebouwde goederen verwerven. Een aantal was evenwel niet in staat de bedongen termijnen op tijd te betalen. Door deze boeren werd een schikking met het domeinbestuur getroffen. Volgens de schikking werd het rijk vrijeigenaar (allodiaal) en de vroegere gebruiker pachter. Dat gebeurde vaak nadat het domeinbestuur de goederen in het openbaar had doen verkopen. Aldus zien wij dat een deel van de vroegere horigen eigenaar, een ander deel pachter werd van de bedrijven, waarop eeuwenlang hun voorouders en voorgangers als horigen gevestigd waren geweest. Deze differentiatie, in overeenstemming met de verschillen in welstand onder de horigen, betekende een continuering van de welstandsverschillen, waarvoor reeds in de achttiende eeuw de basis was gelegd.

De horigen in Twente waren hun hofheer als juridisch eigenaar van de door hen bezeten goederen blijven erkennen. Voornamelijk was dit een gevolg van de strenge controle van de provincie – als hofheer – op deze goederen, waarbij nauwlettend er op werd toegezien dat de horigen alle verplichtingen stipt nakwamen. Toen evenwel in het jaar 1811 de hofgerichten ophielden te bestaan en de aloude hofstructuur teniet ging, werden de contacten van de horigen met de grondeigenaren volledig verbroken en trad een vacuüm in. Hoe werd nu de nieuwe rechtspositie van de horigen? Werden zij pachters? In dat geval diende er een vergoeding voor het gebruik van de grond betaald te worden. Dit bleef in Overijssel echter achterwege. Er waren daar na het jaar 1811 dan ook voormalige horigen te vinden die meenden dat zij volledig eigenaar waren geworden van hun goederen. Deze opvatting leefde met name sterk waar voordien reeds sprake was geweest van een aanmerkelijk losse band tussen de horige en hofheer. Dat signaleert Ter Kuile bij de goederen die toebehoorden aan de commanderij van Steinfurt.

Het vervliegen van de jaren, waarin de herinnering aan de oude toestand steeds meer begon te verbleken, deed dit gevoelen bij de horigen alleen maar versterken. Zo duiken in verschillende archieven daterend van na het jaar 1811 passages op waar staat te lezen dat de voormalige horigen zich eigenaar waanden van de door hen bezeten goederen. Deze ontwikkeling werd natuurlijk mede in de hand gewerkt doordat sedert het jaar 1811 geen enkele prestatie meer werd ingevorderd. Daarnaast werkte het erfelijk gebruiksrecht, waardoor eeuwenlang continuïteit was gewaarborgd binnen de kring van de bewoners van de horige goederen, deze ontwikkeling zeer zeker in de hand. Het feit echter dat het domeinbestuur zich voortdurend inspande om te komen tot een juridische oplossing van dit probleem – zij het niet altijd op een even duidelijke en doeltreffende wijze – voorkwam uiteindelijk een ontwikkeling zoals in Oost-Gelderland, waar de horigen volledig eigenaar konden worden buiten de oorspronkelijke eigenaar om.

Doordat de provincie Overijssel, en na het jaar 1798 het domein van de staat, van oudsher

duidelijk gold als de eigenaar van de horige goederen, zodat de horigen hierop slechts een zakelijk recht van gebruik hadden, moest vanzelfsprekend rekening gehouden worden met het belang van de provincie, respectievelijk het domein, maar ook met dat van de horigen. Voor beide belangengroeperingen diende een bevredigende regeling te worden getroffen. De bekende publicatie van 17 februari 1795 maakte de horigen wel tot vrije lieden maar bood overigens geen enkele oplossing, zodat men voorlopig alles bij het oude liet. Doordat de gehechtheid aan het bestaande, waarbij in de horigheid geenszins een met de nieuwe ontwikkelingen strijdige instelling werd gezien, ook al niet maande tot veel spoed, kon de zaak langdurig worden opgeschort. Dit neemt niet weg dat binnenskamers alles in het werk werd gesteld om te komen tot een aanvaardbare oplossing, met garandering van elkanders rechten en verplichtingen.

Bij het zoeken naar een oplossing was het juist een jurist als Racer die wist aan te dringen op een billijke schatting in geld met inachtneming van de belangen van beide partijen. Racers invloed in Overijssel droeg ertoe bij dat het departementaal gerechtshof in de provincie Overijssel enkele jaren later een billijke afkoopregeling adviseerde. Niet de vraag in hoeverre de afschaffing van de persoonlijke dienstbaarheid zich uitstrekte over de horigheid was hier in het geding – in die zin dat de horigheid diende te worden beschouwd als afgeschaft – maar juist het zo geheiligde eigendomsrecht, dat het domein zijn rechten op de grond moest garanderen, maar niet minder het erfelijk gebruiksrecht van de horigen op de door hen en hun voorouders bezeten grond.

De opheffing van de hofgerichten in het jaar 1811, die het voldoen van de casuele prestaties onmogelijk maakte, deed extra sterk de behoefte voelen aan een bevredigende oplossing en drukte het probleem, tot dusver nog een studeerkamervraagstuk, met steeds meer nadruk op de voorgrond. Het is dan ook met name na het jaar 1811 dat het horigheidvraagstuk in Overijssel, vooral in Twente, ook de belangstelling ondervond van de belanghebbende boerenbevolking. Enerzijds trachtte het domeinbestuur zo mogelijk zonder financiële schade voor zichzelf tot een bevredigende oplossing te komen, anderzijds poogden de voormalige bewoners van Twente eendrachtig in de wacht te slepen wat er maar te verkrijgen viel, met name nadat omstreeks het jaar 1820 de Almelose advocaat Van Riemsdijk hun woordvoerder en voorman was geworden. Het is juist in deze periode, toen de voormalige horigen iedere vorm van betalingsplicht was weggevallen, dat bij sommigen hunner de overtuiging veld won dat zij stilzwijgend eigenaar waren geworden. Toen naderhand het domeinbestuur alsnog de achterstallige prestaties trachtte in te vorderen, beriepen zij zich dan ook op dit vermeende eigendomsrecht. Overigens zonder succes want in Overijssel, anders dan in Oost-Gelderland, was het besef dat de eigendom van de horige goederen ten allen tijde berust had bij de hofheer, in casu de provincie en later het domein, minder sterk verbleekt. Bovendien kon dit eigendomsrecht worden aangetoond aan de hand van oude akten, zoals bijvoorbeeld rentmeestersrekeningen. Het eigendomsrecht van de horige goederen was echter in zoverre vervaagd, dat met name na het jaar 1816 in onvoldoende mate rekening werd gehouden met de geldelijke belangen van de hofheer als bloot-eigenaar (eigenaar van een eigendom waarvan een ander het vruchtgebruik heeft). Men ging meer letten op de belangen van de horigen en ging voorbij aan het feit dat de eigendom van de goederen nog steeds berustte bij het domein. Doordat men te zeer afging op alleen de positie van de horigen, waarbij de rechtsverhouding van het domein ten aanzien van het voormalig horig goed als een ingebeeld recht werd gezien, kwam men tot vreemde gevolgtrekkingen, die geen enkele bevredigende oplossing boden.

Op deze kwestie struikelden dan ook de diverse voorgestelde afkoopregelingen, zoals die van

Van de Wall, die het belang van de hofheer als bloot-eigenaar uit het oog verloren. Vanaf het moment dat men meer duidelijkheid en inzicht verkreeg in de juiste rechtspositie van beide partijen, met name als gevolg van het optreden van domeinfunctionaris Van Riemsdijk, kon een meer billijke en bij de werkelijkheid aansluitende oplossing worden verkregen. Binnen dit streven naar een oplossing diende echter het voornemen van het domeinbestuur om horige goederen bij openbare veiling te verkopen, meer gezien te worden als een intermezzo, dat de op gang gebrachte discussie vertroebelde en meer bedoeld was als een middel om na de Franse overheersing uitgeputte geldmiddelen van de provincie Overijssel enigszins aan te vullen, dan als een wezenlijke bijdrage en oplossing. Dit gold zeker ook voor de adviezen van J.D. Meijer, die de situatie in wezen alleen maar onduidelijker maakten omdat zij voorbijgingen aan de werkelijke toestand zonder enige aansluiting bij de historisch gegroeide ontwikkeling. Nadat men aanvankelijk te zeer was afgegaan op de rechten van de horigen, keek men later meer naar het belang van de bloot-eigenaar. Dit alles culmineerde in de procedure Von Bönninghausen tegen Aarnink inzake het goed Aarnink in De Lutte. Deze procedure vormde in zoverre een nuttige bijdrage tot de discussie, dat zij werkte als een katalysator bij het zoeken naar een rechtvaardige oplossing.

Toen omstreeks het jaar 1827 de situatie urgent was geworden en de historisch gegroeide verhoudingen geheel uit het oog werden verloren doordat, mede onder invloed van de adviezen van J.D. Meijer, de jurisprudentie te zeer als richtsnoer werd gezien, volgde een kentering en werd een billijker en voor alle partijen meer bevredigende oplossing gevonden. De door Van Riemsdijk voorgestelde afkoopregeling, die als uitgangspunt voor de te voeren onderhandelingen werd gekozen, hield rekening met zowel de belangen van de horigen als met die van het domeinbestuur en sloot aan bij de reeds in het jaar 1798 door Racer aangegeven richtlijnen. Op grond van deze regeling konden degenen wiens financiën voldoende waren, tegen betaling van een redelijke schadeloosstelling, de door hen bewoonde en bebouwde goederen in vrije eigendom verkrijgen, terwijl de economisch minder sterken hun goederen in pacht ontvingen na openbare verkoop door het domeinbestuur.

In het voorgaande is de eigendomsverhouding ten aanzien van de horige goederen belicht. Is er bij deze goederen sprake geweest van de rolverwisseling of eigendomsverschuiving? Wat is de kern van deze vraag? Een eigenaar of grondheer geeft grond uit in de een of andere vorm van pacht, erfpacht of tijns en dergelijke middelen. Na verloop van meerdere tijd is de oorspronkelijk rechtsverhouding vervaagd en op de achtergrond geraakt. De ene zijde weet nog dat op gezette tijden een bepaald bedrag moet worden betaald, terwijl de andere zijde weet dat dit periodieke bedrag kan worden ingevorderd. Doch de basis van deze rechtsverhouding is uit het oog verloren. Als een van de eerste Nederlandse rechtshistorici heeft Fockema Andreae deze eigendomsverschuiving gesignaleerd, al geeft hij geen speciale naam aan dit rechtsverschijnsel, waar hij bij het tijnsrecht een verschuiving ziet in het object van het recht van de tijnsheffer, dat aanvankelijk bestond uit de grond, maar naderhand uit slechts een aanspraak op uitkeringen. Ook De Blécourt heeft dit rechtsverschijnsel besproken en gaf het de naam van rolverwisseling. Anderen waren het niet eens met deze opvattingen. Zo verwierp Immink de eigendomsverschuiving, opmerkend dat de eigenaar die zo weinig orde op zaken wist te stellen dat hij het eigendomsrecht op zijn grond was kwijtgeraakt aan de erfpachter, wel tot de uitzonderingen behoord zal hebben. Dat dit bij meerdere eigenaren het geval zou zijn, kwam hem ongeloofwaardig voor, te meer omdat deze dan en bloc genoegen hadden moeten nemen met slechts het recht van een simpele grondrenteheffer. Ook Van der Linden staat afwijzend tegenover eigendomsverschuiving. Hij stelt zich op het standpunt dat een dergelijk verschijnsel in het algemeen reeds onwaarschijnlijk is, doch ook dat nog niemand

een aannemelijk voorbeeld van dit verschijnsel heeft gegeven. Hij voert hierbij aan dat eerder het tegendeel het geval is: de rechtspositie van de grondgebruikers is in de loop van de eeuwen eerder uitgehold dan versterkt. De opvatting van De Blécourt kent aan het begrip eigendomsverschuiving een ruime omschrijving toe: aan het eind van de ontwikkelingsgang is de betaler van de 'last' eigenaar geworden, de oorspronkelijke eigenaar grondrenteheffer. Deze ontwikkelingsgang correspondeert evenwel met de door Heringa geschetste ontwikkeling op de Veluwe. De verklaring van de eigendomsverschuiving wordt door Van Itterson toegeschreven aan factoren welke eveneens op dit onderwerp van toepassing verklaard kunnen worden. Als een van de hoofdfactoren noemt Van Itterson de voortdurende geldontwaarding. Naarmate het financieel belang van de eigenaar of grondheer bij de huurverhouding verminderde, nam ook zijn belangstelling ervoor af. Het bedrag kon tenslotte geheel in het vergeetboek raken. Vervolgens noemt hij de neiging van de grondbezitters om een steeds sterker recht te krijgen op de door hen gebruikte grond. Daarnaast speelde het vervagen van het oorspronkelijke beeld van de rechtsverhouding door alleen al het verloop van de tijd een rol. Tenslotte beklemtoont Van Itterson dat pachtsommen en canons (jaarlijkse erfpachtsom) voor gebruiksrechten op de grond veelal ten onrechte werden aangezien voor grondrechten.

Wanneer deze factoren worden getoetst aan onze gebieden, zien wij in Overijssel wel tendensen in de richting van eigendomsverschuiving, mede in de hand gewerkt door de geringheid van de verschuldigde prestaties en door de neiging van bepaalde horigen om steeds een sterker recht op de grond te krijgen. Met name zien wij dit na het jaar 1811, toen vele voormalige horigen zich al dan niet als eigenaar gingen gedragen. Toch gelukte deze eigendomsverschuiving in Overijssel niet, omdat het domeinbestuur – voor het jaar 1798 de provincie zelf – met waakzaak oog voorkwam dat het zijn rechten op de grond zou verspelen. Hier speelde niet zozeer de bemoeienis van het centraal domeinbestuur dan wel de inzet van regionale- en locale domeinfunctionarissen in Overijssel, die alles in het werk stelden om te komen tot een bevredigende afdoening en die geen gelegenheid voorbij lieten gaan om op te komen voor de belangen van het domein. Dit werd in de hand gewerkt door het aantal horige goederen in Overijssel, te veel om ze ongemoeid te laten. Slechts bij de goederen waar het domeinbestuur, evenals vroeger de provincie, nagenoeg geen bemoeienis had, viel een tendens waar te nemen om zaken onafgedaan te laten rusten. Dit signaleert Ter Kuile met name bij de goederen die voorheen deel hadden uitgemaakt van de commanderij van de Johannieter orde te Steinfurt, welke goederen gelegen waren in de nabijheid van Haaksbergen. De geringheid in aantal alsmede de vrij geringe betekenis van deze goederen werkten deze ontwikkeling mede in de hand. Ook het ingrijpen van de rechter, waardoor een vergelijkbare situatie met Oost-Gelderland ontstond, hielp deze ontwikkeling aanmerkelijk bevorderen. Het domeinbestuur werd weerhouden over te gaan tot inning van prestaties die jarenlang niet waren betaald.

De feiten waren de volgende. Nadat het graafschap Steinfurt en de bezittingen van de commanderij hem in het jaar 1816 waren overgedragen bij wijze van vergoeding voor de in de Franse tijd geleden schade, deed de graaf Van Bentheim tevens aanspraken gelden op de Twentse goederen van de commanderij. Van Nederlandse zijde werd hier niet op ingegaan daar het domeinbestuur zich zelf de rechtsopvolger achtte van de vroegere eigenaar. De graaf ging hiermee akkoord. In het jaar 1826 maakte het domeinbestuur aanspraak op betaling van achterstallige pachten. De boeren daarentegen weigerden de betaling. Zij beriepen zich op het feit dat zij aan de commanderij destijds slechts uitgangen of grondrenten betaald hadden. Bij een aantal rechterlijke uitspraken werd aan het domeinbestuur de eis ontzegd. Door de

verweerders werd niet ontkend dat het domeinbestuur in de rechten van de commanderij was getreden maar wel dat de Johannieter orde deze boerderijen ooit in eigendom zou hebben bezeten. Het domeinbestuur had geen enkele daad naar voren gebracht waaruit de eigendom zou kunnen worden afgeleid. Wel waren stukken overlegd waaruit bleek dat de boeren een 'vast praestandum' onder de benaming van pacht hadden betaald, maar het was de rechter niet duidelijk geworden of dit een kwestie van verhuur van land was dan wel een uitgang of grondrente, zoals de verweerders beweerden. Het kwam er dus op neer dat de oorspronkelijk eigenaar opgehouden had te bestaan omdat de graaf Van Bentheim, die aangemerkt had behoren te worden als rechtsopvolger, van zijn rechten had afgezien en de staat der Nederlanden niet als eigenaar kon worden erkend. De rechter was derhalve genoodzaakt om de pachters, die voor hun gevoel grondrenteplichtige eigenaren waren, tot onbezwaarde vrije boeren te verklaren. Aldus heeft de rechter de reeds ingetreden eigendomsverschuiving bevorderd.

In Overijssel had wel eigendomsverschuiving plaats op incidentele plaatsen maar dit behoorde tot de uitzonderingen. Dank zij het ingrijpen van het domeinbestuur kon deze ontwikkeling niet intreden bij die domeingoederen welke eertijds deel hadden uitgemaakt van het goederenbestand van de Twentse hoven. In dit verband dient de opmerking van Fockema Andreae – zij het met de nodige restrictie – geplaatst te worden dat zich in de negentiende eeuw eigendomsverschuiving ten aanzien van de oude hofhorige goederen in Twente voltrok. Ook het standpunt van Van Engelen van der Veen dat er in Twente eigendomsverschuiving plaats vond doordat het recht van de heer inkromp tot een zakelijk recht op zekere uitkeringen, terwijl de horigheid van de gebruikers zich ontwikkelde in de richting dat zij als eigenaren van de hoeven werden beschouwd, moet met voorbehoud worden gehanteerd. Van Engelen van der Veen geeft trouwens nergens aan om welke Twentse goederen het hierbij gaat.

Samenvattend kan gezegd worden dat er een aanmerkelijk verschil was met Oost-Gelderland. De hofgerichten waren in Twente in het jaar 1811 zo goed als verdwenen. In Overijssel hadden het domeinbestuur en vooral de regionale en locale functionarissen steeds contact gehouden met de goederen. Bij voortduring waren zij op enigerlei wijze bij deze goederen betrokken geweest en was vervreemding van de goederen voorkomen. Zo kon men naderhand tijdig aansluiting vinden bij de oorspronkelijke rechtstoestand. In het ambt Bredevoort daarentegen ontbrak dergelijke zorg voor de domeingoederen, hetgeen de tendens dat de gebruikers van de grond zich als eigenaar konden gaan beschouwen, alleen maar vergemakkelijkte. Daar kwam nog bij dat de sociale positie van de Bredevoortse horigen veel sterker was dan die van de Overijssele horigen. Men had er al eeuwen de gewoonte om daar waar de oorspronkelijke eigenaar iets van zijn rechten prijs gaf of dreigde prijs te geven, snel toe te grijpen. En ditmaal kon er gemakkelijk worden toegegrepen omdat de prijs die het domeinbestuur bij monde van de rechter vroeg, wel een bijzonder aantrekkelijk was. De geringheid van het te betalen bedrag aan grondrente woog niet op tegen de hoge waarde aan eigendommen, die de voormalig Bredevoortse horigen door de eigendomsverschuiving in de schoot geworpen kregen. In het ambt Bredevoort heeft eigendomsverschuiving plaatsgehad, al moet hierbij niet uit het oog worden verloren dat het moderne begrip eigendom een andere inhoud en reikwijdte heeft dan het eigendomsbegrip bij de horige goederen. Tot aan de codificatie heeft het eigendomsbegrip een veel ruimere inhoud gehad. De hedendaagse tweedeling eigendom-beperkt zakelijke rechten kan dan ook niet zonder meer van toepassing worden verklaard op de eigendomsverhouding bij de horige goederen.

Nawoord

Er werden slechts weinig woorden gewijd aan hogere beschaving, aan kunst, aan schoonheid. Was ruimer beschouwing mogelijk geweest? Zeker! Voor het jaar 1800 en nog lang daarna genoten de gezeten families in hun woningen van hun fraai overgeërfd oudblauw, van hun Delfts aardewerk, Chinees en Japans porselein, van hun Delftse tegeltableaus in de gang. Het was hun oude familiebezit, ze waren er trots op en verzorgden het gewetensvol. Ze hadden hun bescheiden bibliotheken, hadden hun Hollandse nieuwsbladen en tijdschriften, van hand tot hand gaande. Ze tekenden in op nieuw te verschijnen boeken in Holland, op almanakken en atlassen. Ze achten voor hun jeugd nodig het instituut Latijnse school, waar ook moderne talen werden gedoceerd, hebben dus gevoeld voor een bredere beschaving. Hun puriteins sobere vertrekken hebben zij wel degelijk met schilderijen gestoffeerd gehad, al zijn deze nu bijna allemaal verdwenen. Het is nawijsbaar. En menig verdienstelijk Oudhollands schilderij is na een boedelscheiding of verkoop naar het land ten westen van de IJssel verdwenen. Onze overgrootouders en grootouders stelden er steeds hoge prijs op om een waardige, zij het bescheiden staat op te houden. Zij eerden het bezit van een Amsterdamse of Friese staande klok, van fraaie kerkboeken met kunstig gedreven gouden en zilveren klampen, van getijdenboekjes met beelderige sloten en niet enkel om mee te pronken maar om te gebruiken. Voor- of achterin werd dikwijls een religieus gedicht geschreven of werd de familiegenealogie met zorg bijgehouden. Zij stelden er een eer in om in de kerk op de avondmaalstafel fraai zilvergerei te zien, geschenk van hen of van familieleden. Voor elk gastmaal aan huis werd de tafel zorgvuldig gedekt met glanzend damast, product meestal van de eigen nijverheid, rijk van decor, onwaarschijnlijk groot van afmetingen en talrijk van bestek. Hun lust voor het oog was hoogkaraats zilveren tafelgerei, een grote verscheidenheid van gouden parelmoeren, agaten, schildpadden snuisterijen, zelf vervaardigde fraaie handwerken, ragfijne borduursels, kleurige en zinrijke merk- en letterlappen. En bij hun vrij emotieloze stadsleven van voor het jaar 1870 hebben zij ongetwijfeld daarin grote levensblijheid gevonden. Voeg daarbij dat, zo oude Almelose verhalen en brieven getuigen, hier met gelukkige vrijmoedigheid en dikwijls niet zonder veel aanleg en talent thuis en op de sociëteit druk geliefhebberd werd in voordracht, zang en muziek. Er werd met toewijding gestudeerd en gemusiceerd, werden uitvoeringen, oratoria en operettes met eigen krachten ten beste gegeven. En zoals van ouds mag men gaarne in de vrije natuur tekenen en aqualerelleren. Maar bovenal bedenken we, dat de generaties van voor en omstreeks het jaar 1870 door en door godsdienstig georiënteerd waren, vroom en kerks. Hun discussie ging veelal hier over, hun levenshouding was beschouwend, rustig, onbevangen, harmonisch. Tegen het einde van de eeuw heeft zonder enige twijfel de stroom met zijn machtige materiële ontplooiing en zijn verrijking van de burgerij, hebben ook de zich op alle terreinen aanbiedende levensgemakken, diep en breed op allen inwerkend, de geslachten meer en meer gedreven naar stoffelijke waarden. Was dit ook niet vanzelfsprekend, waar heel hun omgeving, heel hun stad inbegrepen werd in die maatschappelijke ommekeer, die leidde tot al te grote verstoffelijking, vervlakking, tot gelijkvormigheid? Verloor immers in die omwenteling, want dat was het toch, hun vaderstadje zelf niet bijna al het geheeleigen, het typische, het karaktervolle? Was het niet onder de honderden Nederlandse gemeenten slechts ‘een huis in de rij’ geworden?

De Klieverik is een riante wijk in het oosten van Oldenzaal. De naam blijkt afkomstig te zijn vanaf vroeger landgoed dat in de buurt lag. Het landgoed met landhuis was eigendom van fabriqueur Hendricus Kistemaker, maar kwam later in bezit van dominee Johannes Palthe. Die verkocht het weer aan de textielfabrikant Gelderman. Wat er nu nog van resteert is een

oude paardenstal.

Zo was het, bij een conjunctuur van vrij algemeen grote welvaart, dat op 31 maart 1911 door A. Ledeboer en G.J. Ter Kuile senior in de raad van de gemeente Ambt Almelo het voorstel werd gedaan, tot 'de vereeniging der gemeenten Stad Almelo en Ambt Almelo'. De raad nam het voorstel aan; voorspoedig verliepen de besprekingen met de autoriteiten en zie, binnen drie jaar was het voorstel wet geworden; de Wet van 1 december 1913, Stbl. 1913, no. 419. Bij koninklijk besluit van 24 februari 1914 kreeg de nieuwe gemeente als wapen: 'in azuur drie ruiten van zilver, twee, één, 't schild gedekt met een vijfbladerige kroon'. Bij koninklijk besluit van het jaar 1899 vertoont het wapen van Vriezenveen een eikenboom in zilver met randschrift: 'Gemeentebestuur van Vriezenveen'. Op 26 december 1913 vergaderde voor de laatste keer de raad van Stad Almelo, onder voorzitterschap van burgemeester Wyckerheld Bisdom, geassisteerd door zijn wethouders E.B. Bavink Ten Cate en G. Bartelink. De raad gunde zich een plechtige terugblik, men sprak van onderlinge waardering. En algemeen getuigde men van een vast vertrouwen in de toekomst van de nieuwe gemeente. De nieuwe gemeente Almelo was geboren, zich sterk voelend door onderling vertrouwen, door werklust en door hoopvolle verwachtingen op de toekomst. Zo ging het scheepje, toen met ruim tweeëntwintig- duizend mensen bemand, argeloos de nieuwe tijden tegemoet.

Enter, 3 april 2014